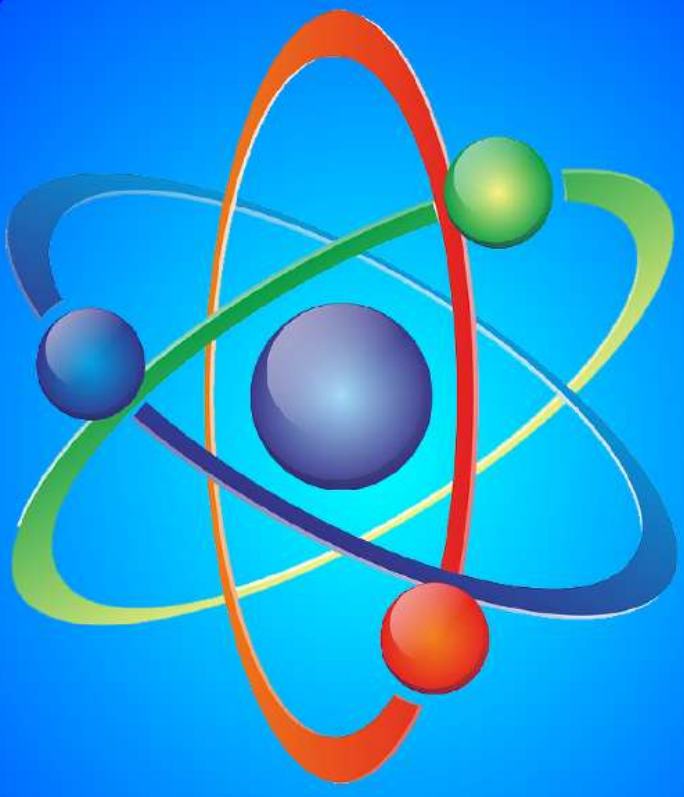
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК * SCIENTIFIC BULLETIN

BUXORO XALQARO UNIVERSITETI

ILMIY AXBOROTNOMASI

№ 7, 2026

https://bxu.uz

BUXORO XALQARO UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTNOMASI

ilmiy-amaliy jurnal

№ 07-son, 2-qism 2026

Jurnal O’zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi OAK Rayosatining 2023 yil 29 dekabrdagi 347-son qarori bilan 10.00.00 – filologiya, 13.00.00 – pedagogika, 19.00.00 – psixologiya fanlari bo’yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo’lgan zaruruiy nashrlar ro’yxatiga kiritilgan.

Журнал включён в перечень обязательных научных изданий, в которых должны публиковаться основные результаты диссертационных исследований, решением Президиума ВАК при Министерстве высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан от 29 декабря 2023 года № 347 по следующим научным специальностям: 10.00.00 – филология, 13.00.00 – педагогика, 19.00.00 – психология.

The journal is included in the list of required publications for publishing scientific articles based on the results of dissertation research in the fields of 10.00.00 – Philology, 13.00.00 – Pedagogy, and 19.00.00 – Psychology, in accordance with Resolution No. 347 of December 29, 2023, adopted by the Presidium of the Higher Attestation Commission under the Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan.

Muassis: Buxoro xalqaro universiteti
Tahririyat manzili: Buxoro viloyati, Kogon tumani, B.Naqshband MFY, 20-uy
http://buxpxti.uz/, buxpxti@gmail.com

Tel: +998918312511 Sobirova D.A.
+998905124244 Ostanov Sh.Sh.
https://t.me/OstanovSH

"Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi" ilmiy-amaliy jurnal

BOSH MUHARRIR:

Baratov Sharif Ramazanovich

psixologiya fanlari doktori, professor,

Xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Bosh muharrir o`rinbosari:

Shoumarov G'.B. – O'zbekiston Respublikasi fanlar Akademiyasi Akademigi

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

Mas'ul kotib:

Sobirova D.A. – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

XORIJ OLIMLARI

Tuymebayev J.K. – filologiya fanlari doktori, akademik (Qozog'iston)

Kozlov V.V. - psixologiya fanlari doktori, akademik (Rossiya)

Malix S.B. -psixologiya fanlari doktori, akademik (Rossiya)

Maksimenko S.D.- psixologiya fanlari doktori, akademik (Ukraina)

Rejep O`zyurek -psixologiya fanlari doktori, professor (Turkiya)

Darya Gaysina - Sasseks universiteti Psixologiya fakultetida genetika va epigenetika, PhD (Angliya)

O'ZBEKISTON OLIMLARI

PSIXOLOGIYA FANLARI

Qodirov U.D. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Kadirov K.B. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Abdurasulov R.A. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Baratova D.Sh. -psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Utepberganov M.A. - psixologiya fanlari doktori, professor

Atabayeva N.B. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Fayziyeva M.X. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Qarshiyeva D.S. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Abdullayeva D.U. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Arzikulov D.N. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Beknazarova L.S. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Djurayev B. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Qabulov Q.P. - psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Usmanova M.N. - psixologiya fanlari nomzodi, professor

Ostanov Sh.Sh. - psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Rustamov Sh.Sh. - psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Ayrapetova A.G. - psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Raximova I.I. - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Zakirov A.A. - psixologiya fanlari nomzodi, dotsent

Qosimov U.A. - psixologiya fanlari nomzodi, dotsent

Sobirov A.A. - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

PEDAGOGIKA FANLARI

Ibragimov X.I. - O'zbekiston Respublikasi fanlar Akademiyasi Akademigi

Olimov Sh.Sh. - pedagogika fanlari doktori, professor

Abdullayeva B.S. - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Mo'minova L.R. - pedagogika fanlari doktori, professor

Raxmonov K.D. - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

FILOLOGIYA FANLARI

Shodmonov Q.B. – filologiya fanlari doktori, professor

Gadoyeva M.I.- filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Rajabov D.Z. - filologiya fanlari doktori, professor

Haydarov A.A. - filologiya fanlari doktori, professor

Astanova G.A. - filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Rasulov Z.I. - filologiya fanlari doktori (DSc), professor v.b.

Toirova G.I. - filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Murodov G.N. - filologiya fanlari doktori, professor

Eshbekov T.U. - filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Raxmatullayev Sh.N. - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Xalilova R.R. - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Saidov X.Sh. - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

MUHARRIRLAR:

Raxmatova M.M. - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Shirinov A.Q. - falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

"Scientific Bulletin of Bukhara International University "
scientific-theoretical journal
EDITOR-IN-CHIEF:
Baratov Sharif Ramazanovich
doctor of psychology, professor, Full Member (academician) of the International Academy of Psychological Sciences
Deputy editor-in-chief:
Shoumarov G.B. - Academician of the Academy of Sciences of the Republic Uzbekistan

EDITORIAL BOARD MEMBERS

Responsible secretary:
Sobirova D.A. – Doctor of Psychology (DSc), professor

FOREIGN SCIENTISTS

Tuimebayev Zh.K. – Doctor of Philological Sciences, Academician (Kazakhstan)
Kozlov V.V. - Doctor of Psychology, academician (Russia)
Maliks S.B. - Doctor of Psychology, academician (Russia)
Maksimenko S.D. - Doctor of Psychology, academician (Ukraine)
Rejep Ozyurek - Doctor of Psychology, professor (Turkey)
Darya Gaysina - PhD, Genetics and Epigenetics, Faculty of Psychology, University of Sussex (England)

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN
PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Kadirov U.D. - doctor of psychology, professor
Kadirov K.B. - doctor of psychology (DSc), professor
Abdurasulov R.A. - doctor of psychology (DSc), professor
Baratova D.Sh. - doctor of psychology (DSc), professor
Utepberganov M.A. - doctor of psychology, professor
Atabayeva N.B. - doctor of Psychology (DSc), professor
Fayziyeva M.Kh. - doctor of Psychology (DSc), professor
Karshiyeva D.S. - doctor of Psychology (DSc), professor
Abdullayeva D.U. - doctor of Psychology (DSc), professor
Arzikulov D.N. - doctor of Psychology (DSc), professor
Beknazarova L.S. - doctor of Psychology (DSc), professor
Djurayev B. - doctor of Psychology (DSc), professor
Qabulov Q.P.-doctor of Psychology (DSc), associate professor
Usmanova M.N. - candidate of psychology, professor
Ostanov Sh.Sh. - doctor of Psychology (DSc), associate professor
Rustamov Sh.Sh. - doctor of Psychology (DSc), associate professor
Ayrapetova A.G. - doctor of Psychology (DSc), associate professor
Raximova I.I. - doctor of philosophy in psychology (PhD), associate professor
Zakirov A.A. - candidate of psychological sciences, associate professor
Qosimov U.A. - candidate of psychological sciences, associate professor
Sobirov A.A. - doctor of philosophy in psychology (PhD), associate professor

PEDAGOGICAL SCIENCES

Ibragimov X.I. - Academician of the Academy of Sciences of the Republic Uzbekistan
Olimov Sh.Sh. - doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Abdullayeva B.S. - doctor of Pedagogical Sciences (DSc), professor
Mo'minova L.R. - doctor of Pedagogical Sciences (DSc), professor
Raxmonov K.D. - doctor of Pedagogical Sciences (DSc), professor

PHILOLOGY SCIENCES

Shodmonov Q.B. - doctor of Philology, professor
Gadoyeva M.I. - doctor of Philology (DSc), professor
Rajabov D.Z. - doctor of Philology, professor
Haydarov A.A. - doctor of Philology, professor
Astanova G.A. - doctor of Philology (DSc), professor
Rasulov Z.I. - doctor of Philology (DSc), professor
Toirova G.I. - doctor of Philology (DSc), professor
Murodov G.N. - doctor of Philology (DSc), professor
Eshbekov T.U. - doctor of Philology (DSc), professor
Rakhmatullayev Sh.N. - doctor of philosophy in philology (PhD)
Khalilova R.R. - doctor of philosophy in philology (PhD)
Saidov X.Sh. - doctor of philosophy in philology (PhD

EDITORS:

Rakhmatova M.M. - doctor of philosophy (phd) in philological sciences
Shirinov A.Q. - doctor of philosophy (phd) in philosophical sciences, Associate Professor

Axmedjanova Farida Djavairovna,
Teacher at Samarkand State Institute of Foreign Languages
E-mail:axmedjanovafarida@gmail.com

A LINGUISTIC STUDY OF STYLE IN THE WATERFALL BY MARGARET DRABBLE

Abstract. *This study investigates the linguistic style of Margaret Drabble's novel The Waterfall and examines how language contributes to the construction of meaning, characterization, and thematic development. The research focuses on the analysis of lexical, syntactic, narrative, and figurative features found in selected passages of the novel. Particular attention is paid to emotionally expressive vocabulary, sentence variation, shifts in narrative perspective, and the use of imagery and symbolism. The findings indicate that these stylistic elements play a significant role in portraying the protagonist's psychological experiences and emotional transformation. The alternation between first-person and third-person narration creates a complex representation of identity and self-perception, while symbolic images enrich the thematic structure of the text.*

Key words: *stylistics, linguistic analysis, Margaret Drabble, The Waterfall, narrative style, literary language*

MARGARET DRABBLENING "THE WATERFALL" ROMANIDA USLUBNING LINGVISTIK TAHLILI

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot Margaret Drebblning "Sharshara" romanining lingvistik uslubini o'rganadi va tilning ma'no, tavsif va mavzu rivojiga qanday hissa qo'shishini o'rganadi. Tadqiqotda romanning ayrim parchalarida uchraydigan leksik, sintaktik, narrativ va obrazli xususiyatlar tahliliga e'tibor qaratilgan. Emotsional-ekspressiv leksikaga, gap variantlariga, hikoya perspektivasining o'zgarishiga, obrazlilik va ramziylikdan foydalanishga alohida e'tibor qaratiladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ushbu uslubiy elementlar qahramonning ruhiy kechinmalari va hissiy o'zgarishlarini tasvirlashda muhim rol o'ynaydi. Birinchi shaxs va uchinchi shaxs bayonining almashinuvi o'ziga xoslik va o'z-o'zini anglashning murakkab tasvirini yaratadi, ramziy obrazlar esa matnning mavzuviy tuzilishini boyitadi.*

Kalit so'zlar: *stilistika, lingvistik tahlil, Margaret Drabble, The Waterfall, narrativ uslub, badiiy til.*

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СТИЛЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ МАРГАРЕТ ДРЭББЛ «ВОДОПАД»

Аннотация. *В данном исследовании исследуется лингвистический стиль романа Маргарет Дрейбл "Водопад" и рассматривается, как язык способствует построению смысла, характеристике и тематическому развитию. В исследовании основное внимание уделяется анализу лексических, синтаксических, повествовательных и образных особенностей, встречающихся в отдельных отрывках романа. Особое внимание уделяется эмоционально-выразительной лексике, вариативности предложений, сдвигам в повествовательной перспективе, использованию образов и символики. Результаты показывают, что эти стилистические элементы играют важную роль в изображении психологических переживаний и эмоциональной трансформации главного героя. Чередование повествования от первого и третьего лица создает сложное представление идентичности и самовосприятия, а символические образы обогащают тематическую структуру текста.*

Ключевые слова: *стилистика, лингвистический анализ, Маргарет Дрэббл, The Waterfall, нарративный стиль, художественный язык.*

Introduction. Language serves as the primary medium through which literary authors communicate ideas, emotions, and experiences. The study of literary language has therefore become an

essential area of research within both linguistics and literary criticism. Stylistics, which combines linguistic methods with literary interpretation, investigates how language functions in literary texts and how specific linguistic choices contribute to meaning and aesthetic effect (Simpson, 2004). Through stylistic analysis, researchers can gain a deeper understanding of the relationship between form and content in literary works.

Among contemporary British novelists, Margaret Drabble occupies a significant position because of her contribution to the development of psychological realism and feminist fiction. Her novels frequently explore themes of personal identity, emotional conflict, social expectations, and women's experiences in modern society. Drabble's works are characterized by intellectual depth, psychological insight, and innovative narrative techniques that distinguish her from many of her contemporaries (Bradbury, 2001).

Published in 1969, The Waterfall is regarded as one of Drabble's most experimental novels. The narrative follows Jane Gray, a woman who undergoes profound emotional transformation through her relationships and personal reflections. What makes the novel particularly remarkable is its unconventional narrative structure. Drabble alternates between first-person and third-person narration, creating a complex representation of consciousness and self-perception. This narrative strategy allows readers to observe the protagonist from both subjective and objective perspectives, thereby challenging traditional forms of storytelling.

The linguistic style of The Waterfall has attracted considerable scholarly interest because it demonstrates how language can be used to represent psychological processes and emotional experiences. The novel contains rich descriptive passages, introspective reflections, symbolic imagery, and syntactic variations that contribute to its distinctive literary character. Despite the critical attention given to Drabble's fiction, relatively few studies have focused specifically on the linguistic mechanisms that shape the style of The Waterfall.

The present study aims to examine the linguistic features that characterize the novel's style. More specifically, the research seeks to identify the lexical, syntactic, narrative, and figurative elements that contribute to the artistic construction of the text. By investigating these features, the study seeks to demonstrate how Drabble's linguistic choices support the novel's thematic concerns and narrative objectives. Furthermore, the research contributes to the broader field of literary stylistics by illustrating the usefulness of linguistic analysis in the interpretation of modern fiction.

Methods. This study adopts a qualitative research design based on the principles of literary stylistics. Qualitative stylistic analysis is particularly suitable for investigating literary texts because it allows researchers to examine linguistic patterns in relation to their artistic and communicative functions. The theoretical framework of the study is informed by the stylistic approaches proposed by Leech and Short (2007), Simpson (2004), and Verdonk (2013), who emphasize the importance of analyzing linguistic choices at multiple levels of textual organization.

The primary source of data is Margaret Drabble's novel The Waterfall. The analysis focuses on selected passages that represent significant examples of the novel's stylistic characteristics. These passages were selected because they contain important instances of narrative experimentation, emotional expression, and figurative language. The selected extracts were carefully examined to identify recurring linguistic patterns and stylistic devices.

The analytical procedure involved several stages. First, the text was read closely in order to identify prominent lexical features, including vocabulary selection, repetition, semantic fields, and evaluative language. Second, syntactic structures were analyzed with particular attention to sentence length, sentence complexity, coordination, subordination, and fragmentation. Third, narrative techniques were examined through the analysis of narrative voice, point of view, and shifts between first-person and third-person perspectives. Finally, figurative language such as metaphors, imagery, symbolism, and other rhetorical devices was investigated to determine its contribution to meaning construction.

The collected data were categorized according to major stylistic dimensions and subsequently interpreted within the context of the novel's themes and narrative structure. The analysis sought not only to describe linguistic features but also to explain their functional significance within the text.

By combining linguistic description with literary interpretation, the study aimed to provide a comprehensive understanding of Drabble's stylistic techniques.

Results. The analysis of The Waterfall revealed several distinctive stylistic characteristics that contribute to the novel's unique literary identity. These characteristics are evident at the lexical, syntactic, narrative, and figurative levels of the text.

One of the most prominent features of the novel is its emotionally expressive vocabulary. Drabble frequently employs words associated with feelings, memory, desire, uncertainty, and self-awareness. The lexical choices reflect the protagonist's psychological state and reinforce the introspective nature of the narrative. Throughout the novel, verbs related to perception and cognition, such as "feel," "remember," "imagine," "think," and "dream," occur repeatedly. This concentration of mental-process vocabulary emphasizes the importance of subjective experience and highlights the novel's focus on internal consciousness.

The analysis also revealed the frequent use of lexical repetition. Certain words, phrases, and thematic expressions recur throughout the narrative, creating cohesion and reinforcing central concerns. Repetition serves both structural and psychological purposes. Structurally, it establishes connections between different sections of the novel. Psychologically, it mirrors the repetitive nature of human thought and emotional reflection. Through this technique, Drabble effectively represents the cyclical patterns of memory and self-examination that characterize the protagonist's mental life.

At the syntactic level, the novel demonstrates considerable variation. Long and complex sentences are particularly common in passages that depict introspection or emotional contemplation. These sentences often contain multiple subordinate clauses and extended descriptive sequences. Such structures allow the narrative to capture the fluidity and complexity of consciousness. The reader is invited to follow the protagonist's thoughts as they unfold in a manner that resembles natural mental processes.

In contrast, short sentences and sentence fragments appear during moments of heightened emotional intensity. These shorter structures create emphasis and produce a sense of immediacy. The alternation between long and short constructions contributes to the rhythm of the narrative and reflects fluctuations in the protagonist's emotional condition. The syntactic flexibility observed throughout the novel demonstrates Drabble's ability to adapt linguistic form to psychological content.

Another significant finding concerns the novel's narrative perspective. The most distinctive feature of The Waterfall is the alternation between first-person and third-person narration. The first-person sections provide direct access to Jane Gray's thoughts and emotions, creating intimacy between narrator and reader. The third-person sections introduce a degree of distance and objectivity, allowing the protagonist to be viewed from an external perspective. This dual narrative structure creates a complex representation of identity and encourages readers to consider multiple interpretations of events and experiences.

The analysis further revealed the extensive use of figurative language. Metaphors, symbols, and imagery are central to the stylistic organization of the novel. Water imagery is particularly important. References to rivers, streams, flowing water, and waterfalls occur throughout the text and function as symbolic representations of emotional movement and transformation. The title itself serves as an overarching metaphor for the protagonist's psychological journey and evolving sense of self.

Natural imagery also appears frequently in the novel. Descriptions of landscapes, seasons, weather conditions, and physical environments are often connected to emotional experiences. These images create parallels between the external world and the protagonist's internal state, thereby enhancing the thematic coherence of the narrative. The symbolic dimension of such imagery contributes significantly to the artistic richness of the text.

Discussion. The findings demonstrate that Margaret Drabble's stylistic choices are closely linked to the thematic concerns of The Waterfall. The novel's emphasis on psychological exploration is reflected in its lexical, syntactic, and narrative structures. Through carefully selected linguistic features, Drabble creates a narrative that prioritizes subjective experience and emotional complexity.

The predominance of emotionally charged vocabulary supports the novel's exploration of identity and self-discovery. According to Leech and Short (2007), lexical choices often reveal underlying

thematic patterns within literary texts. In The Waterfall, the recurring use of words associated with perception, memory, and emotion directs readers' attention toward the protagonist's inner life. This lexical pattern reinforces the psychological orientation of the narrative and contributes to its introspective atmosphere.

The syntactic variation observed in the novel also serves important artistic functions. Long, complex sentences reflect the continuity of thought and the complexity of emotional experience. Their flowing structure resembles the movement of consciousness itself, a characteristic commonly associated with modernist and postmodernist fiction (Toolan, 2001). By contrast, shorter constructions introduce moments of emphasis and emotional intensity. The interaction between these different syntactic forms creates a dynamic narrative rhythm that mirrors the fluctuations of human consciousness.

Perhaps the most innovative aspect of the novel is its dual narrative perspective. The alternation between first-person and third-person narration challenges conventional distinctions between subjectivity and objectivity. Through this technique, Jane Gray becomes both the observer and the observed, the narrator and the narrated. Such a narrative strategy reflects broader questions concerning identity, self-awareness, and personal authenticity. From a stylistic perspective, the shifting narrative voice demonstrates how grammatical choices can influence readers' perceptions of character and reality.

The extensive use of figurative language further enhances the novel's thematic depth. Water imagery functions as a central symbolic framework that unifies the narrative. The waterfall metaphor suggests movement, change, surrender, and renewal. These symbolic associations correspond closely to the protagonist's emotional development and transformation. As Verdonk (2013) argues, metaphor is not merely an ornamental device but a fundamental mechanism through which literary texts construct meaning. In The Waterfall, metaphorical language allows complex psychological experiences to be represented in vivid and accessible forms.

Additional Discussion

The stylistic characteristics identified in *The Waterfall* also demonstrate Margaret Drabble's ability to combine traditional narrative techniques with innovative linguistic experimentation. Unlike many conventional psychological novels that rely exclusively on first-person narration to represent inner consciousness, Drabble constructs a multilayered narrative in which different linguistic perspectives coexist. This stylistic flexibility allows readers to experience the protagonist's emotional world while simultaneously maintaining a critical distance from her subjective interpretations. Such an approach reflects broader developments in twentieth-century British fiction, where authors increasingly experimented with narrative form in order to represent the complexity of modern human consciousness.

Another noteworthy aspect concerns the interaction between linguistic style and characterization. The linguistic choices employed throughout the novel do not merely describe Jane Gray's psychological condition but actively construct her identity. Recurrent evaluative expressions, introspective vocabulary, and emotionally loaded lexical items contribute to the gradual development of the protagonist's personality. In stylistic terms, characterization emerges through discourse rather than through explicit authorial description. Readers infer psychological depth from patterns of language use, making stylistic analysis an effective tool for understanding literary characterization.

The findings also illustrate the importance of cohesion and coherence in the organization of literary discourse. Lexical repetition, semantic associations, and recurring symbolic motifs establish connections between different episodes of the narrative, creating a unified textual structure despite the novel's fragmented chronology. These cohesive devices guide readers through shifts in time, memory, and perspective while preserving thematic consistency. From the perspective of discourse stylistics, such textual organization demonstrates how linguistic cohesion contributes not only to readability but also to artistic expression.

Furthermore, the novel provides evidence that stylistic analysis can successfully integrate linguistic description with literary interpretation. Rather than treating vocabulary, syntax, or figurative language as isolated phenomena, stylistics examines the interaction between these elements within a broader communicative context. The present findings support the view that linguistic patterns are

closely connected with thematic development, narrative progression, and reader response. Consequently, stylistic analysis offers valuable methodological advantages for interdisciplinary research situated at the intersection of linguistics and literary studies.

The results of this research may also have pedagogical implications. The linguistic features identified in *The Waterfall* can serve as useful materials for teaching stylistics, discourse analysis, and modern English literature in higher education. Students who analyze authentic literary texts through stylistic methods develop not only linguistic competence but also critical reading skills and interpretative abilities. The novel therefore represents an appropriate resource for courses focusing on literary language, narrative techniques, and applied stylistics.

Overall, the expanded stylistic examination confirms that Margaret Drabble's linguistic craftsmanship extends beyond aesthetic expression. Her careful manipulation of lexical, syntactic, narrative, and symbolic resources creates a multidimensional literary discourse capable of representing complex psychological realities. The integration of these stylistic components demonstrates how language functions simultaneously as a medium of artistic creativity, psychological representation, and thematic communication, further reinforcing *The Waterfall* as an important example of modern British literary style.

The findings of this study support previous stylistic research emphasizing the relationship between linguistic form and literary meaning. Drabble's novel demonstrates that language functions not only as a vehicle for storytelling but also as a means of representing consciousness, emotion, and identity. The stylistic features identified in the analysis contribute collectively to the novel's artistic effectiveness and thematic coherence.

Conclusion. This study investigated the linguistic style of Margaret Drabble's The Waterfall through a qualitative stylistic analysis. The findings revealed that the novel is characterized by emotionally expressive vocabulary, flexible syntactic structures, innovative narrative perspectives, and extensive use of figurative language. These stylistic features work together to create a psychologically rich narrative that explores themes of identity, love, and personal transformation.

The analysis demonstrated that lexical choices contribute to the representation of subjective experience, while syntactic variation reflects the complexity of human thought and emotion. The alternation between first-person and third-person narration provides multiple perspectives on identity and self-perception. Furthermore, symbolic imagery, particularly water imagery, serves as a powerful mechanism for thematic development and emotional expression.

The study confirms the value of stylistic analysis as a method for understanding the relationship between language and literary meaning. By examining linguistic features systematically, researchers can gain deeper insights into the artistic strategies employed by authors. Future research may extend this analysis by comparing The Waterfall with other novels by Margaret Drabble or by investigating additional stylistic dimensions such as pragmatics, discourse structure, and cognitive stylistics.

References.

1. Bradbury M. The Modern British Novel / M. Bradbury. – London : Penguin Books, 2001.
2. Childs P. Modernism / P. Childs. – London : Routledge, 2005.
3. Cuddon J. A. A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory / J. A. Cuddon. – 5th ed. – Oxford : Wiley-Blackwell, 2013.
4. Drabble M. The Waterfall / M. Drabble. – London : Weidenfeld & Nicolson, 1969.
5. Jeffries L. Stylistics / L. Jeffries, D. McIntyre. – Cambridge : Cambridge University Press, 2010.
6. Leech G. Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose / G. Leech, M. Short. – 2nd ed. – Harlow : Pearson Education, 2007.
7. Simpson P. Stylistics: A Resource Book for Students / P. Simpson. – London : Routledge, 2004.
8. Toolan M. Narrative: A Critical Linguistic Introduction / M. Toolan. – 2nd ed. – London : Routledge, 2001.
9. Verdonk P. Stylistics / P. Verdonk. – Oxford : Oxford University Press, 2013.
10. Wales K. A Dictionary of Stylistics / K. Wales. – 3rd ed. – London : Routledge, 2014.

Haydarova Dilfuza Burxonovna,
"Qozon (Volgabo'yi) Federal universiteti" federal davlat avtonom oliy ta'lim muassasasi,
Jizzax shahridagi filiali, Ijtimoiy fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi
E-mail: dbhaydarova79@gmail.com

YURAK ISHEMIK KASALLIGIGA CHALINGAN BEMORLAR HISSIY HOLATIGA TA'SIR ETUVCHI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLAR

Annotatsiya. *Jahonda yurak-qon tomir kasalliklari aholi salomatligiga jiddiy xavf tug'dirayotgan eng muhim tibbiy va ijtimoiy muammolardan biri hisoblanadi. Yurak ishemik kasalligi kasallanish va o'lim ko'rsatkichlari bo'yicha yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Ushbu kasallik inson organizmining fiziologik faoliyatiga, uning ruhiy-emotsional holati, ijtimoiy faolligi va hayot sifatiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda yurak ishemik kasalligining rivojlanishi va kechishida biologik omillar bilan bir qatorda ijtimoiy-psixologik omillarning ham muhim o'rin tutishi ta'kidlanmoqda. Shu sababli mazkur muammoni o'rganish zamonaviy tibbiyot va psixologiyaning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada yurak ishemik kasalligiga chalingan bemorlarning hissiy holatiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar yoritilib berilgan.*

Kalit so'zlar: *stress, xavotir, depressiya, patologiya, jismoniy faollik, nomukammallik hissi, hayotdan qoniqmaslik, ijtimoiy moslashuv, profilaktika.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ ПАЦИЕНТОВ С ИШЕМИЧЕСКОЙ БОЛЕЗНЬЮ СЕРДЦА

Аннотация. *Во всем мире сердечно-сосудистые заболевания являются одной из наиболее значимых медицинских и социальных проблем, представляющих серьезную угрозу для здоровья населения. Ишемическая болезнь сердца занимает одно из ведущих мест по показателям заболеваемости и смертности. Данное заболевание оказывает существенное влияние не только на физиологическое состояние организма человека, но и на его психоэмоциональное состояние, социальную активность и качество жизни. В последние годы в научных исследованиях подчеркивается, что в развитии и течении ишемической болезни сердца наряду с биологическими факторами важную роль играют также социально-психологические факторы. В связи с этим изучение данной проблемы является одним из актуальных направлений современной медицины и психологии. В данной статье рассматриваются социально-психологические факторы, влияющие на эмоциональное состояние пациентов с ишемической болезнью сердца.*

Ключевые слова: *стресс, тревожность, депрессия, патология, физическая активность, чувство неполноценности, неудовлетворенность жизнью, социальная адаптация, профилактика.*

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS INFLUENCING THE EMOTIONAL STATE OF PATIENTS WITH ISCHEMIC HEART DISEASE

Abstract. *Cardiovascular diseases are among the most significant medical and social problems worldwide, posing a serious threat to public health. Ischemic heart disease holds one of the leading positions in terms of morbidity and mortality rates. This condition significantly affects not only the physiological functioning of the human body but also its psycho-emotional state, social activity, and overall quality of life. Recent scientific studies emphasize that, in addition to biological factors, socio-psychological factors play an important role in the development and progression of ischemic heart disease. Therefore, the study of this issue is considered one of the most relevant directions in modern medicine and psychology. This article examines the socio-psychological factors influencing the emotional state of patients with ischemic heart disease.*

Key words: *stress, anxiety, depression, pathology, physical activity, feeling of inferiority, life dissatisfaction, social adaptation, prevention.*

Kirish. Yurak ishemik kasalligi dunyo bo‘ylab nogironlik va o‘limning asosiy sabablaridan biri hisoblanadi. Ushbu kasallik yurak mushagining kislorod bilan yetarli ta’minlanmasligi natijasida yuzaga keladi va bemorning jismoniy, ruhiy hamda ijtimoiy holatiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Kasallikning surunkali kechishi, hayot tarzidagi cheklovlar, qayta xurujlar xavfi va davolanish jarayonining uzoq davom etishi bemorlarda turli hissiy kechinmalarni keltirib chiqaradi.

Jahon miqyosida yurak ishemik kasalligi (YUIK) hozirgi kunga qadar tibbiyot sohasida eng dolzarb va murakkab muammolardan biri bo‘lib qolmoqda. Yurak-qon tomir kasalliklarini profilaktika qilish, erta aniqlash va davolash borasida erishilgan sezilarli yutuqlarga qaramasdan, YUIK kasallanish va o‘lim ko‘rsatkichlari bo‘yicha yetakchi o‘rinlardan birini egallab kelmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda yurak ishemik kasalligi tufayli yuz beradigan o‘lim holatlari umumiy o‘lim ko‘rsatkichlarining qariyb uchdan bir qismini tashkil etadi. Turli ilmiy manbalarga ko‘ra, har yili dunyo bo‘yicha 1 milliondan ortiq inson ushbu kasallik oqibatida hayotdan ko‘z yumadi (Solovev G.M. va hammualliflar, 1998; Chernyavskiy A.M., 2008).

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma’lumotlariga ko‘ra, 2005-yilda yurak-qon tomir kasalliklari sababli 17,1 million kishi vafot etgan bo‘lib, shundan 7,2 millioni koronar arteriya kasalligi hissasiga to‘g‘ri kelgan (Alekseeva O.P. va hammualliflar, 2006). Mazkur ko‘rsatkichlar yurak ishemik kasalligining global sog‘liqni saqlash tizimi oldidagi eng muhim muammolardan biri ekanligini tasdiqlaydi. Koronar arteriya kasalligi bilan bog‘liq yuqori o‘lim ko‘rsatkichlari rivojlanayotgan, iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan davlatlarda ham kuzatilmoqda. Jumladan, 2008-yilda Buyuk Britaniyada koronar arteriya kasalligi bilan og‘rigan bemorlar orasida yillik o‘lim holatlari soni 94 ming kishini tashkil etgan. Shuningdek, 2009-yil statistik ma’lumotlariga ko‘ra, Amerika Qo‘shma Shtatlarida 785 mingdan ortiq kishi miokard infarktiga duchor bo‘lgan. Mamlakatda har 25 soniyada bir marta koronar arteriya kasalligi holati qayd etiladi va zamonaviy tibbiyot yutuqlariga qaramasdan, har daqiqada bir kishi ushbu kasallik oqibatida vafot etadi.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma’lumotlariga ko‘ra, 2022-yilda yurak-qon tomir kasalliklari tufayli 19,8 million kishi vafot etgan bo‘lib, bu barcha o‘lim holatlarining qariyb 32 foizini tashkil etgan. Ushbu o‘limlarning 85 foizi yurak xuruji va insult hissasiga to‘g‘ri keladi. Ishemik yurak kasalligi dunyo bo‘yicha o‘limning eng asosiy sabablaridan biri bo‘lib, 2021-yilda barcha o‘limlarning taxminan 13 foiziga sabab bo‘lgan. JSST ma’lumotlariga ko‘ra, yurak-qon tomir kasalliklari oqibatida yuz berayotgan o‘limlarning aksariyati past va o‘rta daromadli mamlakatlarda kuzatiladi.

So‘nggi yillarda yurak ishemik kasalligining nafaqat tibbiy, balki psixologik jihatlari ham alohida e’tibor qaratilayotgan muammolardan biriga aylandi. Global Burden of Disease tadqiqotlariga ko‘ra, 2023-yilda dunyo bo‘yicha taxminan 240 million kishi ishemik yurak kasalligi bilan yashagan. Kasallikning surunkali kechishi, takroriy xurujlar xavfi va o‘lim ehtimoli bemorlarda xavotir, depressiya, stress va boshqa hissiy buzilishlarning rivojlanishiga sabab bo‘lmoqda. Shu bois yurak ishemik kasalligiga chalingan bemorlarning hissiy holatiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni o‘rganish, ularda uchraydigan stress, xavotir va depressiv holatlarni aniqlash hamda psixologik yordam ko‘rsatish zamonaviy kardiologiya va tibbiy psixologiyaning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Yuqoridagi ma’lumotlar yurak ishemik kasalligining tibbiy, ijtimoiy va iqtisodiy ahamiyati nihoyatda yuqori ekanligini ko‘rsatadi hamda kasallikning oldini olish, erta tashxislash va samarali davolash usullarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy izlanishlarni yanada kengaytirish zarurligini taqozo etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Yurak ishemik kasalligiga chalingan bemorlar hissiy holatining shakllanishida ijtimoiy-psixologik omillar muhim ahamiyat kasb etadi. Ilmiy adabiyotlarda keltirilishicha, rivojlangan mamlakatlarning kardiologiya markazlariga yurak sohasidagi o‘tkir og‘riqlar bilan murojaat qilgan va dastlab “stenokardiya” yoki “miokard infarkti” tashxisi qo‘yilgan bemorlarning katta qismida keyinchalik organik patologiya tasdiqlanmagan. Ushbu holatlarning aksariyati psixogen xarakterga ega bo‘lib, stress, xavotir, depressiya va boshqa emotsional buzilishlar bilan bog‘liq ekanligi aniqlangan. Bu esa yurak-qon tomir kasalliklarida bemorning hissiy holatini

baholash va psixologik yordam ko‘rsatish muhimligini ko‘rsatadi. Shu sababli yurak ishemik kasalligiga chalingan bemorlarning hissiy holatini shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillarni o‘rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Sharq tibbiyotining buyuk namoyandasi Abu Ali ibn Sino o‘zining mashhur Tib qonunlari asarida inson salomatligini saqlashda nafaqat jismoniy, balki ruhiy holatning ham muhim ahamiyatga ega ekanligini ta’kidlagan. Olim uzoq davom etuvchi, ya’ni surunkali kasalliklarning inson organizmi va ruhiyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishini qayd etgan. Ibn Sino kasalliklarni tez kechuvchi va uzoq davom etuvchi turlarga ajratib, surunkali kasalliklar bemorning hayot tarzi, kayfiyati va umumiy ruhiy holatiga sezilarli ta’sir qilishini ko‘rsatgan. Bugungi kunda yurak ishemik kasalligi ham surunkali kasalliklar qatoriga kirib, bemorning nafaqat jismoniy, balki psixologik holatida ham o‘zgarishlarni yuzaga keltiradi. Kasallikning uzoq davom etishi, davolanish zarurati, jismoniy faollikning cheklanishi va kelajak haqidagi xavotir bemorlarda stress, depressiya, qo‘rquv va emotsional zo‘riqish holatlarining rivojlanishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu jihatdan qaralganda, Ibn Sinoning surunkali kasalliklarning inson ruhiyatiga ta’siri haqidagi qarashlari hozirgi zamon tibbiyoti va tibbiy psixologiya fanida ham o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Abu Ali ibn Sino surunkali kasalliklarning inson organizmiga uzoq muddatli ta’sirini ta’riflar ekan, shunday yozadi: “Ba’zi kasalliklar bor-ki, ular tanada uzoq muddat saqlanadi, harorat yoki sovuqlik o‘zgarishlari bilan kuchayadi yoki susayadi. Bunday holatlar davolashda ko‘proq sabr va vaqt talab qiladi” (Al-Qonun fi’t-tibb, 1-jild). Ushbu fikr surunkali kasalliklarning, jumladan, yurak ishemik kasalligining uzoq davom etuvchi xususiyatini va bemordan ham, shifokordan ham sabr-toqat talab qilishini ifodalaydi.

Ibn Sino davolash jarayonida bemorning ruhiy holatiga ham alohida e’tibor qaratgan. Uning ta’kidlashicha, davolash faqat kasallik alomatlarini bartaraf etishga emas, bemorning ruhiy kechinmalari, hissiy holati va psixologik farovonligini tiklashga ham qaratilishi lozim. Bu qarashlar bugungi kunda yurak ishemik kasalligiga chalingan bemorlar bilan ishlashda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Chunki kasallik bilan bog‘liq xavotir, stress, qo‘rquv va depressiv holatlar bemorning umumiy ahvoli hamda davolanish samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun zamonaviy tibbiyotda kardiologik yordam bilan bir qatorda psixologik qo‘llab-quvvatlash ham muhim yo‘nalishlardan biri sifatida qaraladi.

Kasallikni shaxsiy (individual) nuqtai nazardan o‘rganish zarurati bir qator ilmiy maktablar tomonidan ta’kidlangan. Xususan, psixosomatik yo‘nalish vakillari sifatida Franz Alexander va Flanders Dunbar kasallikni faqat biologik jarayon sifatida emas, balki shaxsning psixologik tuzilishi, hayotiy tajribasi va emotsional kechinmalari bilan uzviy bog‘liq hodisa sifatida talqin qilganlar. Ularning qarashlariga ko‘ra, kasallik ma’lum hayotiy sharoitlarda shakllanadigan, har bir shaxs uchun individual xususiyatga ega bo‘lgan hamda qisman irsiy va psixologik omillar bilan belgilanadigan holat sifatida namoyon bo‘ladi. Ya’ni, shaxsning ichki ruhiy kechinmalari, stressga chidamliligi, konfliktlarni qabul qilish uslubi va emotsional reaksiyalari kasallikning yuzaga kelishi va kechishida muhim rol o‘ynaydi. Bu yondashuv yurak ishemik kasalligi kabi surunkali kasalliklarda ayniqsa dolzarb bo‘lib, bemorning hissiy holati va ijtimoiy-psixologik omillar kasallik simptomlarining kuchayishi yoki yengillashishiga bevosita ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini asoslab beradi.

L.S.Vigotskiy kasallik va psixik o‘zgarishlarni tahlil etishda “nuqsonning birlamchi va ikkilamchi simptomlari” g‘oyasini ilgari surgan. Uning nazariyasiga ko‘ra, birlamchi nuqson - bu kasallik yoki biologik buzilishning bevosita natijasi bo‘lsa, ikkilamchi nuqson shaxsning ijtimoiy-psixologik rivojlanishi jarayonida shakllanadigan ruhiy o‘zgarishlarni ifodalaydi.

Vigotskiy fikricha, kasallik yoki jismoniy nuqsonni anglash natijasida paydo bo‘ladigan “nomukammallik hissi” shaxsning o‘z ijtimoiy mavqeini qayta baholashiga olib keladi. Bu holat bemorning o‘ziga bo‘lgan munosabati, o‘zini qadrlashi va jamiyatdagi o‘rnini idrok etishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu yondashuv yurak ishemik kasalligi kabi surunkali kasalliklarda ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bemorda nafaqat jismoniy simptomlar, balki o‘z holatini anglash bilan bog‘liq psixologik o‘zgarishlar, xavotir va ijtimoiy moslashuv qiyinchiliklari ham rivojlanishini tushuntirishga yordam beradi.

Rus olimi A.Sh.Txsostov surunkali kasalliklarga chalingan bemorlarda kasallik bilan bog‘liq psixologik o‘zgarishlarni keng qamrovda o‘rgangan. U o‘z tadqiqotlarida nafaqat kasallikning

emotsional va ruhiy oqibatlarini, balki bemorning kasallikni anglash jarayonini ham alohida tahlil qilgan. Olimning ilmiy qarashlariga ko‘ra, surunkali kasalliklarda bemorda “kasallikning ichki manzarasi” (ya’ni kasallikni subyektiv idrok etish) shakllanadi. Bu ichki tasavvur bemorning kasallikka nisbatan munosabati, davolanishga bo‘lgan motivatsiyasi hamda psixologik moslashuv darajasini belgilab beradi. Shu jihatdan Txsostov tadqiqotlari yurak ishemik kasalligi kabi surunkali patologiyalarda bemorning hissiy holati va kasallikni qabul qilish mexanizmlarini tushunishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mamlakatimizda ham yurak ishemik kasalligi bilan bog‘liq psixologik omillar, xususan, psixogen kardialgiya va aritmiyalar masalasi uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinmoqda. R.D.Qurbonov, A.I.Xodjayev, T.O.Abdullayev va boshqa olimlarning ilmiy izlanishlari yurak-qon tomir tizimi kasalliklarida psixologik omillarning muhim o‘rin tutishini ko‘rsatgan. Mutaxassislarning ta’kidlashicha, yurak sohasidagi og‘riqdan shikoyat qiluvchi bemorlarni baholashda nafaqat kardiologik, balki psixologik tekshiruvlarni ham o‘tkazish zarur. Chunki stress, xavotir, depressiya va boshqa hissiy buzilishlar bemorning holatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli yurak ishemik kasalligiga chalingan bemorlarni kompleks tekshirish va davolash jarayonida kardiologik hamda psixologik yondashuvlarni birgalikda qo‘llash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Mamlakatimiz psixolog olimlaridan kasalliklarning u yoki bu ko‘rinishidagi holatlarini psixologik tomonlama o‘rganish masalasi D.A.Urazbayeva, Z.Ibodullayev, M.X.Karamyan, D.I.Ilxamova, O.Avlayev, L.Mahkamova kabi olim va olimalarning ilmiy izlanishlari alohida e’tiborga loyiqdir.

Natijalar va muhokamalar. Yurak ishemik kasalligi bilan og‘rigan bemorlarda tashvish, qo‘rquv, depressiya, stress va umidsizlik kabi hissiy holatlar ko‘p uchraydi. Kasallik tashxisi qo‘yilgan paytdan boshlab bemor o‘z sog‘lig‘i, mehnat faoliyati, oilaviy majburiyatlari va kelajagi haqida xavotir ola boshlaydi. Psixologik zo‘riqish esa o‘z navbatida yurak-qon tomir tizimiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, kasallikning kechishini murakkablashtirishi mumkin. Oilaviy qo‘llab-quvvatlash yurak ishemik kasalligiga chalingan bemorlarning hissiy holatini barqarorlashtirishda eng muhim ijtimoiy-psixologik omillardan biri hisoblanadi. Bemor uchun oila bu kundalik yordam manbai, psixologik tayanch va emotsional xavfsizlik muhitidir.

Kuchli oilaviy qo‘llab-quvvatlash mavjud bo‘lgan hollarda bemorda kasallikka moslashish osonlashadi, xavotir va depressiv holatlar kamayadi hamda davolanishga nisbatan ijobiy motivatsiya shakllanadi. Aksincha, oilada tushunmovchilik, befarqlik yoki ortiqcha stressli muhit kuzatilsa, bemorda ruhiy zo‘riqish kuchayib, kasallik simptomlari yanada og‘irlashishi mumkin. Oila a’zolarining bemorga nisbatan mehribon munosabati, parvarishdagi ishtiroki va emotsional qo‘llab-quvvatlashi uning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi hamda “kasallikni yengish mumkin” degan ichki psixologik resurslarni faollashtiradi. Shu sababli zamonaviy kardiologik amaliyotda oilaviy muhitni baholash va uni psixologik reabilitatsiya jarayoniga jalb qilish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Yurak ishemik kasalligi bilan og‘rigan bemorlarda iqtisodiy holat ham bemorlarning psixologik farovonligida muhim rol o‘ynaydi. Moliyaviy qiyinchiliklar, dori-darmon va davolanish xarajatlari, shuningdek mehnat qobiliyatining pasayishi bemorlarda kuchli stress, xavotir va kelajakka nisbatan noaniqlik hissini kuchaytiradi. Aksincha, barqaror iqtisodiy sharoit bemorning o‘zini xavfsiz his etishiga va davolanish jarayoniga nisbatan ijobiy munosabat shakllanishiga yordam beradi. Kasbiy faoliyat va ijtimoiy mavqening o‘zgarishi ham psixologik jihatdan sezilarli ta’sirga ega. Kasallik tufayli ish faoliyatining cheklanishi yoki mehnat qobiliyatining yo‘qolishi bemorlarda o‘z-o‘ziga baho berishning pasayishiga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, faol kasbiy hayot kechirgan shaxslarda bu holat ruhiy tushkunlik, hayotdan qoniqmaslik va ijtimoiy moslashuv qiyinchiliklarini kuchaytiradi. Yurak ishemik kasalligida tibbiy, ijtimoiy-psixologik reabilitatsiya ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Surunkali stress yurak ishemik kasalligi rivojlanishi va uning klinik kechishida eng muhim psixologik omillardan biri hisoblanadi. Doimiy ruhiy zo‘riqish simpatik nerv tizimining faollashuviga olib kelib, yurak urish tezligi, qon bosimi va miokardga bo‘lgan yuklamani oshiradi. Bu esa ishemik epizodlarning tez-tez takrorlanishiga sabab bo‘lishi mumkin. Kasallik bilan bog‘liq doimiy xavotir “yana xuruj bo‘lishi mumkinligi”, “yurak to‘xtab qolishi ehtimoli” yoki “mehnat qobiliyatini

yo‘qotish” kabi fikrlar bemorda doimiy psixologik zo‘riqish holatini shakllantiradi. Bunday holatlarda vegetativ buzilishlar (yurak urishining tezlashishi, nafas qisishi, ko‘krakda siqilish hissi) ham kuchayishi mumkin.

Depressiya YIK bilan og‘rigan bemorlar orasida eng ko‘p uchraydigan psixopatologik holatlardan biri bo‘lib, u kasallik kechishini og‘irlashtiruvchi muhim omil hisoblanadi. Depressiv holatlarda bemorda qiziqish va motivatsiya pasayadi, hayotga befarqlik kuchayadi, uyqu va ishtaha buzilishi kuzatiladi. Bunday bemorlar davolanish jarayoniga passiv munosabat bildirishi, shifokor tavsiyalariga to‘liq amal qilmasligi mumkin. Natijada reabilitatsiya jarayoni sekinlashadi va kasallikning prognozi yomonlashadi. Ilmiy tadqiqotlar depressiya mavjudligi YIK bilan og‘rigan bemorlarda o‘lim xavfini ham oshirishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Bemorning individual psixologik xususiyatlari kasallikka moslashuv jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Optimistik, hissiy jihatdan barqaror va stressga chidamli shaxslar kasallikni nisbatan yengilroq qabul qiladi hamda davolanish jarayonida faol ishtirok etadi. Aksincha, pessimistik qarashga ega, yuqori darajada xavotirli yoki hissiy beqaror shaxslar kasallikni og‘ir qabul qiladi. Bunday bemorlarda “katastrofik fikrlash” (har qanday simptomni eng yomon holat bilan bog‘lash) tez-tez uchraydi, bu esa psixologik zo‘riqishni yanada kuchaytiradi.

Kasallikni anglash va uni realistik qabul qilish bemorning psixologik moslashuv jarayonida asosiy omillardan biridir. Kasallikni to‘g‘ri tushungan bemorlar davolanish jarayonida faol ishtirok etadi, profilaktik tavsiyalarga rioya qiladi va o‘z sog‘lig‘i ustidan nazorat hissini saqlab qoladi. Biroq kasallikni inkor etish yoki uni haddan tashqari og‘ir talqin qilish psixologik muvozanatni buzadi. Inkorga asoslangan reaksiyalar davolanishni kechiktirishi mumkin bo‘lsa, ortiqcha dramatizatsiya esa kuchli tashvish va depressiv simptomlarni kuchaytiradi.

Xulosa. Yurak ishemik kasalligi nafaqat jismoniy, balki psixologik va ijtimoiy muammolarni ham keltirib chiqaradigan murakkab kasallikdir. Bemorlarning hissiy holati oilaviy munosabatlar, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, iqtisodiy sharoit, kasbiy faoliyat, stress, depressiya va shaxsiy psixologik xususiyatlar kabi omillar ta’sirida shakllanadi. Ushbu omillarni chuqur o‘rganish va hisobga olish bemorlarning hayot sifatini yaxshilash, davolanish samaradorligini oshirish hamda kasallik oqibatlarini kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Yurak ishemik kasalligiga chalingan bemorlarga psixologik maslahat, psixoterapiya va stressni boshqarish usullarini o‘rgatish hissiy holatni yaxshilashga xizmat qiladi. Kognitiv-xulqiy terapiya, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash guruhlari va sog‘lom turmush tarzini shakllantirish bo‘yicha treninglar bemorlarning ruhiy farovonligini oshirishda samarali vositalar hisoblanadi. Tibbiy xodimlarning bemor bilan empatik muloqoti ham muhim ahamiyatga ega. Shifokor va hamshiralarning kasallik haqida tushunarli ma’lumot berishi, bemorning savollariga javob qaytarishi va ruhiy qo‘llab-quvvatlashi davolanish samaradorligini oshirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Abu Ali ibn Sino. Tibb qonunlari, I kitob, T. 1983 (tarjimonlar A. Rasulov, S. Mirzaev, U. I. Karimov, A. Murodov)
2. Алексеева О.П., Долбин И.В., Пикулев Д.В. Сочетанное течение ишемической болезни сердца и гастроэзофагеальной рефлюксной болезни // НМЖ. – 2006. – № 7. – с 7-12
3. Ibodullayev Z.R “Tibbiyot psixologiyasi” darslik Toshent 2019 y – 495 b
4. Менделевич, В. Д. Клиническая и медицинская психология : учеб. пособие / В. Д. Менделевич. – Москва : МЕДпресс-информ, 2008. – 432 s.
5. Карпов Ю.А., Сорокин Е.В. Стабильная ишемическая болезнь сердца:стратегия и тактика лечения. 2-е изд., ерераб. И доп. М.:Медицинское информационное агентство, 2012. 271 с.
6. Соловьев Г. М., Попов Л. В., Портненко В. В., Силаев А. А. Малоинвазивные операции на коронарных артериях у больных ИБС без применения искусственного кровообращения. Всероссийская конференция «Минимально-инвазивная хирургия сердца и сосудов», 1- я: Тезисы. М 1998

Sapayeva Gulbadan Kamiljanovna,
Nukus davlat pedagogika instituti magistranti

BOLANING O‘YIN FAOLIYATIGA TAYYORLIGIGA TA`SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada bolaning o‘yin faoliyatiga psixologik tayyorligiga ta’sir etuvchi omillar ilmiy adabiyotlar tahlili asosida ko‘rib chiqiladi. Maqolada motivatsion, kognitiv, emotsional va ijtimoiy omillar o‘yin jarayoniga qanday ta’sir ko‘rsatishi, shuningdek, o‘yin faoliyatining bolaning psixologik rivojlanishidagi o‘rni muhokama qilinadi. Tadqiqot sof nazariy xususiyatga ega bo‘lib, zamonaviy psixologiya va pedagogika sohasidagi ilmiy manbalarga asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *o‘yin faoliyati, psixologik tayyorlik, motivatsiya, kognitiv rivojlanish, emotsional boshqaruv, maktabgacha yoshdagi bola, ijtimoiy muhit.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ГОТОВНОСТЬ РЕБЁНКА К ИГРОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. *В данной статье на основе анализа научной литературы рассматриваются факторы, влияющие на психологическую готовность ребёнка к игровой деятельности. В работе обсуждается, каким образом мотивационные, когнитивные, эмоциональные и социальные факторы воздействуют на процесс игры, а также анализируется роль игровой деятельности в психологическом развитии ребёнка. Исследование носит сугубо теоретический характер и основывается на научных источниках в области современной психологии и педагогики.*

Ключевые слова: *игровая деятельность, психологическая готовность, мотивация, когнитивное развитие, эмоциональная регуляция, ребёнок дошкольного возраста, социальная среда.*

PSYCHOLOGICAL FACTORS INFLUENCING A CHILD’S READINESS FOR PLAY ACTIVITY

Abstract. *This article examines the factors influencing a child's psychological readiness for play activity on the basis of a review of scientific literature. The article discusses how motivational, cognitive, emotional and social factors affect the play process, as well as the role of play activity in the child's psychological development. The study is purely theoretical in nature and draws on scholarly sources in the fields of contemporary psychology and pedagogy.*

Key words: *play activity, psychological readiness, motivation, cognitive development, emotional regulation, preschool-age child, social environment.*

Kirish. Bolaning o‘yin faoliyati psixologiya fanida alohida ilmiy qiziqish uyg‘otib kelgan soha hisoblanadi. O‘yin nafaqat bolaning vaqtini band etuvchi mashg‘ulot, balki uning psixologik, kognitiv va ijtimoiy rivojlanishining asosiy mexanizmi sifatida qaraladi. L.S. Vigotskiyning klassik tadqiqotlaridan boshlab to zamonaviy psixologiya maktablarigacha ko‘plab olimlar o‘yin faoliyatini bolaning "yaqin rivojlanish zonasi"ni kengaytirishning eng samarali vositasi sifatida tan olganlar [1]. Bola o‘yn davomida nafaqat yangi bilimlarga ega bo‘ladi, balki his-tuyg‘ularini tartibga solib, ijtimoiy me’yorlarni o‘zlashtiradi va o‘zini muayyan rolda sinab ko‘radi. Maktabgacha ta’lim muassasalari amaliyoti ham, ilmiy tadqiqotlar ham shuni ko‘rsatadiki, o‘yin faoliyatiga psixologik tayyorlik bir yoqlama emas - u bir qator omillarning murakkab o‘zaro ta’siridan shakllanadi. Bolaning mazkur faoliyatga qanchalik tayyorligi uning motivatsion doirasi, emotsional holati, kognitiv imkoniyatlari va uni o‘rab turgan ijtimoiy muhit bilan bevosita bog‘liqdir. Shu sababli o‘yin faoliyatiga tayyorlikka ta’sir etuvchi psixologik omillarni tizimli o‘rganish nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyat kasb etadi. Psixologlar va pedagoglar bolaning o‘yin faoliyatini to‘g‘ri tashkil etishlari uchun avvalo

qaysi psixologik mexanizmlar bu faoliyatni "ishga tushirishi" yoki, aksincha, to‘sqinlik qilishini aniq tushunishlari zarur. Ushbu maqola shu maqsadga xizmat qilib, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili orqali psixologik omillarning tasnifi va ularning o‘yn tayyorligiga ta’sir mexanizmlari yuzasidan nazariy xulosalar chiqarishni maqsad qiladi.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Ushbu tadqiqot sof nazariy metodologiyaga asoslanadi. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, tizimlashtirish va qiyosiy tahlil usullari qo‘llanilgan. O‘zbek, rus va xorijiy psixologiya hamda pedagogika sohasidagi asarlar ko‘rib chiqilgan bo‘lib, ular orasida klassik psixologik nazariyalar, zamonaviy rivojlanish psixologiyasi manbalari va maktabgacha ta’lim sohasidagi ilmiy nashrlar mavjud. Manbalar tanlashda mavzuning to‘liq qamrab olinishini ta’minlash maqsadida motivatsion psixologiya, kognitiv rivojlanish, emotsional intellekt va ijtimoiy psixologiyaga oid asarlarga alohida e’tibor qaratildi. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘yin faoliyatiga psixologik tayyorlik muammosi turli nazariy an'analar kesimida o‘rganilgan va har bir maktab bu tayyorlikni o‘ziga xos tarzda talqin etgan. Klassik psixoanalitik an'anada Z. Freyd o‘inni bolaning his-tuyg‘ularini ong ostidan ong sohasiga "o‘tkazish" mexanizmi sifatida talqin etgan bo‘lsa [2], D.B. Elkonin o‘in faoliyatini bola tomonidan kattalar dunyosining o‘zlashtirilib, rol va qoidalar vositasida modellashtiriladigan faoliyat turi sifatida ko‘rib chiqdi [3]. Elkoninning ta’kidlashicha, bola o‘inni amalga oshirish uchun avvalo ma’lum bir ijtimoiy rol mazmunini anglab yetishi, uni tasavvurida modellashtira olishi va harakatlarini shu modelga muvofiq tartibga sola bilishi kerak. Bu esa o‘z navbatida kognitiv va emotsional pishiqlikni talab etadi.

Zamonaviy psixologiyada J. Piajening kognitiv rivojlanish nazariyasi o‘in faoliyatiga tayyorlikni o‘rganishda keng qo‘llaniladi [4]. Piaje o‘in turlarini (mashq o‘inlari, ramziy o‘inlar, qoidali o‘inlar) bola kognitiv rivojlanishining muayyan bosqichlariga mos holda tasniflab, har bir tur uchun zarur bo‘lgan mental operatsiyalar darajasini ko‘rsatdi. Masalan, ramziy o‘in bola semiologik funksiyani - ya’ni bir narsaning boshqa narsa o‘rnida turishi mumkinligini anglab yetishni - egallaganidan keyingina mumkin bo‘ladi. Bu esa o‘in faoliyatiga tayyorlikning kognitiv asosini ifodalaydi. O‘zbek psixologiya ilmida ham bu masala e’tibordan chetda qolmagan. O.R. Xasanov bolaning maktabgacha davrida o‘in va ta’lim faoliyati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tahlil qilib, o‘zbek milliy pedagogik an'analari doirasida o‘in tashkillashtirish usullarining bolaning psixologik rivojlanishiga ijobiy ta’sirini asoslab berdi [5]. Milliy o‘yinlar - "O‘g‘ri-qorovul", "Loy bola" kabi an'anaviy kollektiv o‘yinlar - bolada nafaqat jismoniy epchillikni, balki ijtimoiy muvofiqlashtirish qobiliyatini, jamoaga moslashish ko‘nikmalarini ham shakllantiradi.

Motivatsiya masalasiga kelganda, E.L. Desi va R.M. Rayan tomonidan ishlab chiqilgan o‘z-o‘zini belgilash nazariyasi (Self-Determination Theory) o‘in faoliyatiga tayyorlik kontekstida katta ahamiyat kasb etadi [6]. Ushbu nazariyaga ko‘ra, bola ichki motivatsiyaga ega bo‘lganda - ya’ni faoliyatni tashqi mukofot yoki jazosiz, o‘z ixtiyori bilan amalga oshirganda - o‘in jarayoni eng samarali kechadi. Ichki motivatsiyaning uchta asosiy ehtiyoji - muxtoriyat (autonomy), qodir bo‘lish (competence) va bog‘liqlik (relatedness) - o‘in faoliyatida bir vaqtning o‘zida qondiriladi, bu esa bolaning mazkur faoliyatga tayyorligini kuchaytiruvchi psixologik zamin yaratadi. Emotsional omillar nuqtai nazaridan esa G. Landreth tomonidan o‘tkazilgan o‘yinterapi tadqiqotlari muhim nazariy manba hisoblanadi [7]. Landreth bolaning emotsional holatining o‘in sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatishini, xavotir, qo‘rquv yoki bosim ostida bo‘lgan bolaning xayoliy o‘yinni to‘la hajmda o‘ynay olmasligini asoslab berdi. Emotsional xavfsizlik hissi - o‘in faoliyatining zaruriy psixologik sharti.

Ijtimoiy muhit omillarini o‘rganishda U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi alohida o‘rin tutadi [8]. Bola o‘iniga ta’sir etuvchi omillar faqat uning ichki psixologik dunyosi bilan cheklanmaydi - oila muhiti, tengdoshlar, kattalar bilan munosabatlar, ta’lim muassasasining muhiti va umuman jamiyatning madaniy-ijtimoiy niqobi bolaning o‘in faoliyatiga psixologik tayyorligini shakllantiruvchi tashqi omillar sifatida namoyon bo‘ladi. Bronfenbrenner modeli shuni ko‘rsatadiki, bolaning mikro-, mezo- va ekzo-tizim darajasidagi munosabatlari uning o‘in xulq-atvorini bevosita belgilab beradi. O.A. Karimovaning tadqiqotlari esa bolaning emotsional intellektini rivojlantirish va uning o‘in faoliyatiga tayyorligi o‘rtasidagi munosabatni o‘zbek ta’lim muassasalari kontekstida nazariy jihatdan tahlil qildi [9].

Natijalar va muhokama. Adabiyotlar tahlili natijasida o‘in faoliyatiga psixologik tayyorlikka ta’sir etuvchi omillarni to‘rt asosiy guruhga ajratish mumkin: motivatsion, kognitiv, emotsional va

ijtimoiy omillar. Ushbu omillar bir-biridan ajralmas holda harakat qilib, bolaning o‘in faoliyatiga tayyorlik darajasini birgalikda belgilab beradi. Motivatsion omillar eng asosiy o‘ringa ega, chunki o‘in faoliyati bo‘yicha barcha nazariyalar - Piajening kognitiv nazariyasidan tortib, Vigotskiy va Elkonin maktablarigacha - o‘inni mohiyatan ixtiyoriy, ya’ni ichki rag‘batlarga asoslangan faoliyat deb e’tirof etadi [1, 3, 4]. Bola o‘yinni majburlovchi tashqi kuch tufayli emas, balki faoliyatning o‘zi beruvchi lazzat, kashfiyot va ijodiy ifodalanish imkoniyati tufayli tanlaydi. Shu ma’noda motivatsion tayyorlik - bu bolaning o‘indan mazmun topish qobiliyati, ya’ni mazkur faoliyatga ichki qiziqishning mavjudligidir. Agar bu qiziqish rivojlanmagan bo‘lsa, hatto kognitiv va emotsional jihatdan pishiq bola ham o‘in faoliyatini to‘la hajmda o‘ynay olmaydi - chunki uning harakatlari ichdan qo‘llab-quvvatlanmaydi. Bu holat ayniqsa texnologiyalar bilan o‘sgan zamonaviy bolalar uchun dolzarb muammo bo‘lib qolmoqda: ekran oldida passiv tarzda mazmun iste’mol qilishga o‘rganib qolgan bola mustaqil, ijodiy o‘in uchun ichki ehtiyoj sezmasligi mumkin [6].

Kognitiv tayyorlik ikkinchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Rol o‘yini yoki qoidali o‘yinni o‘ynash uchun bola bir qator mental operatsiyalarni amalga oshira olishi zarur: tasavvur (ya’ni mavjud bo‘lmagan vaziyatni ko‘z oldiga keltirish), ramzlashtirish (bir narsani boshqa narsa bilan almashtirish), rejalashtirish va xulq-atvorni tartibga solish. Piajening tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, bu imkoniyatlar bola kognitiv rivojlanishining muayyan bosqichiga yetgandagina paydo bo‘ladi [4]. Biroq, zamonaviy tadqiqotlar Piajening qattiq yosh chegaralari nuqtai nazarini muayyan darajada qiyoslaydi: erta boyituvchi ta’lim muhiti kognitiv rivojlanishni tezlashtirishi va bolaning ramziy o‘inga erta tayyorlanishiga zamin yaratishi mumkin. Bu esa ta’lim muhitining, ota-onalar bilan o‘zaro ta’sirning va kattalarga taqlid qilish imkoniyatlarining muhimligini ko‘rsatib, kognitiv va ijtimoiy omillar o‘rtasidagi bog‘liqlikni tasdiqlaydi. O‘zbek maktabgacha ta’lim amaliyotida milliy o‘yinlarning kognitiv rivojlantiruvchi salohiyati hali to‘liq nazariy jihatdan o‘rganilmagan, ammo mavjud manbalardagi tahlillar [5] bu yo‘nalishda katta istiqbollar borligini ko‘rsatadi.

Emotsional omillar o‘in faoliyatiga tayyorlikning yashirin, ammo hal qiluvchi jihati hisoblanadi. G. Landretning tadqiqotlari ko‘rsatganidek [7], o‘in - bu bola uchun hissiy ifodalanish va hissiy qayta ishlash makoni. Ammo bu makondan to‘la foydalanish uchun bolada dastlabki emotsional xavfsizlik hissi mavjud bo‘lishi zarur. Kattalar tomonidan qo‘llab-quvvatlanmaydigan, doimiy nazorat ostida bo‘lgan yoki tarbiya jarayonida ko‘p tanqidga uchragan bola o‘in davomida o‘zini ochiq, ijodiy ifodala olmaydi - u o‘z xatti-harakatlarini kattalarning reaksiyasiga qarab cheklaydi va o‘in faoliyati o‘zining rivojlantiruvchi salohiyatini yo‘qotadi. Emotsional tartibga solish qobiliyati (emotional regulation) ham mazkur kontekstda muhim o‘rin tutadi: qoidali o‘yinda yutqazish, kelishmovchilikni hal qilish, o‘z navbatini kutish kabi vaziyatlar boladan emotsional o‘z-o‘zini boshqarishni talab etadi va bu ko‘nikmaning etarli darajada rivojlanmaganligi o‘in jarayonini buzishi mumkin [9]. Shunday qilib, emotsional tayyorlik - bu bola o‘zini xavfsiz his qilishi, his-tuyg‘ularini taniy olishi va ularni muqbul tarzda ifodalay bilishi bilan o‘lchanadi.

Ijtimoiy omillar guruhida esa oila va tengdoshlar muhiti markaziy o‘rinni egallaydi. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar modeli [8] asosida qaraganda, bolaning eng yaqin mikrotizimi - oila - uning o‘in faoliyatini modellashtiradi va rag‘batlantiradi. Ota-onalar bilan birga o‘ynash, kattalarga taqlid qilish, oiladagi o‘zaro muloqot madaniyati - bularning barchasi bolaning o‘in repertuarini, o‘inga munosabatini va o‘in davomidagi xulq-atvor normalarini shakllantirib beradi. Tengdoshlar muhiti esa, ayniqsa 4-5 yoshdan keyin, hal qiluvchi ahamiyat kasb eta boshlaydi: bola tengdoshlari bilan muloqotda ijtimoiy munosabatlar qoidalarini o‘rganadi, manfaatlar to‘qnashuvi holatlarida murosaga kelishni mashq qiladi va guruh dinamikasini his etadi. Ijtimoiy izolyatsiyada o‘sayotgan yoki tengdoshlari bilan muloqot imkoniyati chegaralangan bola o‘in faoliyatiga ijtimoiy jihatdan tayyorlanmaydi - u birgalikdagi o‘in uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarga ega bo‘lmaydi [8]. Bu esa ta’lim muassasalarida bolaning ijtimoiy tayyorligini rivojlantirish uchun maxsus pedagogik yondashuv zarurligini ko‘rsatadi.

To‘rt omillar guruhining o‘zaro munosabatini muhokama qilarkan, ularning dialektik birligini ta’kidlash zarur. Hech bir omil yolg‘iz o‘zi to‘liq tasvirni bera olmaydi: kognitiv jihatdan rivojlangan, ammo emotsional jihatdan qo‘rqoq bola; ichki motivatsiyaga ega, ammo ijtimoiy ko‘nikmalari yetarli bo‘lmagan bola - bu holatlarning barchasi o‘in faoliyatiga tayyorlikning turli qirralarini ko‘rsatadi. Amaliy nuqtai nazardan bu shuni anglatadiki, pedagog va psixologlar bolaning o‘in faoliyatiga

tayyorligini baholaganda yoki rivojlantirganda birgina jabhaga e'tibor qaratish yetarli emas - kompleks yondashuv talab etiladi. Shuningdek, shuni ta'kidlash joizki, mazkur omillar o'rtasidagi munosabat bir tomonlama emas, balki o'zaro ta'sir xususiyatiga ega: rivojlangan kognitiv imkoniyatlar emotsional tartibga solishni osonlashtiradi, ijtimoiy muhitning qo'llab-quvvatlashi esa ichki motivatsiyani kuchaytiradi [2, 6]. Bu murakkab o'zaro ta'sir tizimini tushunish bolaning o'in faoliyatini psixologik jihatdan samarali yo'lga qo'yishning asosiy sharti hisoblanadi.

Xulosa. Ushbu maqolada o'in faoliyatiga bolaning psixologik tayyorligiga ta'sir etuvchi omillar tizimli tahlil qilindi. Adabiyotlar tahlili va nazariy muhokama natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Birinchidan, bolaning o'in faoliyatiga tayyorligi ko'p omilli tuzilmaga ega bo'lib, motivatsion, kognitiv, emotsional va ijtimoiy komponentlarni o'z ichiga oladi. Ikkinchidan, ushbu omillar bir-biridan ajralgan holda emas, balki tizimli o'zaro ta'sir orqali ishlaydi va birining rivojlanishi boshqalarini ham qo'llab-quvvatlaydi. Uchinchidan, ijtimoiy muhit - ayniqsa oila va tengdoshlar guruhi - bolaning o'in faoliyatiga tayyorligini shakllantirishda tashqi, ammo hal qiluvchi rol o'ynaydi. To'rtinchidan, milliy o'yin an'analarining psixologik rivojlantiruvchi salohiyati O'zbekiston kontekstida yanada chuqur ilmiy o'rganishni talab etadi. Ushbu xulosalar nafaqat psixologiya nazariyasi uchun, balki maktabgacha ta'lim muassasalari amaliyoti uchun ham yo'l-yo'riq bo'la oladi: samarali ta'lim jarayoni bolaning o'in faoliyatini tashkil etishda barcha psixologik omillarni inobatga olishi, xavfsiz va rag'batlantiruvchi muhit yaratishi hamda o'inning ichki motivatsion tabiatini saqlab qolishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Выготский Л.С. Игра и её роль в психическом развитии ребёнка // Психология развития. - М.: Смысл, 2003. - С. 56–79.
2. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия / Пер. с нем. - М.: Прогресс, 1992. - 96 с.
3. Эльконин Д.Б. Психология игры. - М.: Педагогика, 1978. - 304 с.
4. Piaget J. Play, Dreams and Imitation in Childhood. - New York: Norton, 1962. - 296 p.
5. Xasanov O.R. Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'yin va o'quv faoliyatining o'zaro bog'liqligi // Pedagogika va psixologiya. - Toshkent: Fan, 2018. - № 3. - B. 44–51.
6. Deci E.L., Ryan R.M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. - New York: Plenum Press, 1985. - 371 p.
7. Landreth G.L. Play Therapy: The Art of the Relationship. - 3rd ed. - New York: Routledge, 2012. - 413 p.
8. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. - Cambridge: Harvard University Press, 1979. - 330 p.
9. Karimova O.A. Bolalarda emotsional intellektni rivojlantirish va o'yin faoliyatiga psixologik tayyorlik // O'zbekiston ta'lim jurnali. - Toshkent, 2020. - № 2. - B. 61–68.
10. Смирнова Е.О. Детская психология: учебник для студентов педагогических вузов. - М.: ВЛАДОС, 2006. - 366 с.

Yusupxo‘jayev Oxunjon Shuxrat o‘g‘li,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Jismoniy madaniyat ta’lim yo‘nalishi talabasi

TALABALARDA REFLEKSIV POZITSIYANI RIVOJLANTIRISH MEZONLARI, KO‘RSATKICHLARI VA DARAJALARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada talabalarda refleksiv pozitsiyani rivojlantirish mezonlari, ko‘rsatkichlari va darajalari ochib berilgan. Shuningdek, tahlil asosida talabalarning refleksiv pozitsiyasi bo‘yicha o‘qituvchilarning xilma-xil umumkasbiy ko‘nikmalariga asoslangan umumlashgan ko‘nikmalar bayon etilgan.*

Kalit so‘zlar: *refleksiv pozitsiya, talabalar, mezonlar, ko‘rsatkichlar, darajalar, komponentlar, talabalar, pedagogik refleksiya, refleksiv pozitsiyani rivojlantirish.*

КРИТЕРИИ, ПОКАЗАТЕЛИ И УРОВНИ РАЗВИТИЯ РЕФЛЕКСИВНОЙ ПОЗИЦИИ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. *В данной стате раскрываются критерии, показатели и уровни развития рефлекцивной позитивности у будущих учителей. Также, на основе проведенного анализа, описаны обобщенные навыки, основанные на разнообразных универсалных навыках учителей, на рефлекцивной позитивности будущих учителей.*

Ключевые слова: *рефлекцивная позитивность, будущие учителя, критерии, показатели, уровни, компоненты, студенты, педагогическая рефлексия, развитие рефлексивной позитивности.*

CRITERIA, INDICATORS, AND LEVELS OF DEVELOPING REFLECTIVE POSITION IN STUDENTS

Annotation. *This article reveals the criteria, indicators and levels of development of reflexive positivity in future teachers. Also, on the basis of the analysis, generalized skills based on a variety of universal skills of teachers, on the reflexive positivity of future teachers are described.*

Key words: *reflexive positivity, future teachers, criteria, indicators, levels, components, students, pedagogical reflection, development of reflexive positivity.*

Kirish. Mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha ustuvor vazifalarga muvofiq kadrlar tayyorlashning mazmunini tubdan qayta ko‘rib chiqish, xalqaro standartlar darajasida oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlashga zarur shart-sharoitlar yaratish maqsad qilib belgilangan [1].

Talabalarda refleksiv pozitsiya rivojlanganligining mezonlari, ko‘rsatkichlari va darajalarini tavsiflash uchun ularning ta’rifiga murojaat qilish kerak bo‘ladi. Ojegov lug‘atida mezon – bu sifat bo‘lib, uning asosida baho berish mumkin, ko‘rsatkich – bu belgi, u talabalar refleksiv pozitsiyasining rivojlanishini namoyish qilishi mumkin. Ko‘rsatkichlarni qiyoslash shaxsning aniqlanayotgan sifati qay darajada ekanligini aniqlash imkonini beradi – yuqori, o‘rta yoki pastmi.

Talabalar refleksiv pozitsiyasi rivojlanishining mezonlarini turli nuqtai nazarlardan ko‘rib chiqamiz. Birinchidan, mezon fikr yuritishni o‘lchashning baholash komponenti sifatida ko‘riladi. Ikkinchidan, mezonlar refleksiv pozitsiyaning o‘sishini hamda bu sifatning talabalar umumiy kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishga ta’sirini baholash imkonini beradigan ko‘rsatkich sifatida ifodalanadi. Va, uchinchidan, mezonlar o‘qituvchilar kasbiy faoliyatini amalga oshirishning ijtimoiy ma’qullangan me’yorlari va algoritmlari vazifasini bajaradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot talabalarda refleksiv pozitsiyani rivojlantirish mezonlari, ko‘rsatkichlari va darajalarini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, u nazariy va amaliy yondashuvlar asosida tashkil etildi. Tadqiqot jarayonida pedagogik kuzatish, so‘rovnoma, suhbat, test sinovlari, pedagogik tahlil hamda statistik qayta ishlash usullaridan foydalanildi.

Natijalar. Talabalar refleksiv pozitsiyasi darajasini tavsiflashga yordam beradigan mezon yoki ko‘rsatkichlar ikki turda bo‘lishi mumkin: o‘qituvchiga nisbatan tashqi (ob’ektiv) va ichki (sub’ektiv). Tashqi mezonlar ishonchli o‘qituvchilar jamoasi, pedagogik-psixologik texnologiyalar miqdori va sifati, o‘qituvchilar refleksiv pozitsiyasi darajasini oshirishga ko‘maklashadigan yangiliklarni o‘zlashtirish kabi o‘qituvchi faoliyati natijadorligi ko‘rsatkichlarini o‘z ichiga oladi. O‘qituvchilar refleksiv pozitsiyasi darajasini baholash mezonlarining ichki, sub’ektiv guruhini quyidagilar tashkil qiladi: kasbiy motivatsiya; shaxsning kasbiy jihatdan ahamiyatli fazilatlari; kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalari; shaxsiy ahamiyatga ega fazilatlar, refleksiv o‘zini o‘zi baholash va da’volari darajasi; bo‘lajak o‘qituvchi shaxsining o‘zini o‘zi tartibga solish va stresslarga bardosh berish qobiliyati; shaxsiy xarakteristikalari va o‘ziga xos xususiyatlari.

Talabalar kasbiy faoliyatini tadqiq qilish natijasida o‘qituvchi bilim, ko‘nikma va malakalari, ish tajribasi va bilimdonligi darajasiga qo‘yiladigan talablarni o‘z ichiga olgan hamda kasbiy xulq-atvorini tavsiflaydigan refleksiv pozitsiyasining mezonlari va ko‘rsatkichlari aniqlanadi.

“Refleksiv pozitsiya – bu refleksiv jarayonlarni nihoyatda samarali va adekvat ravishda amalga oshirish imkonini beradigan shaxsning kasbiy fazilatidir, u rivojlanish va o‘zini o‘zi rivojlantirish jarayonini, o‘qituvchi kasbiy faoliyatiga ijodiy yondashishni, uning yuksak samaradorligi va natijadorligiga erishishini ta’minlaydi” [2; 98].

Shunday qilib, bo‘lajak o‘qituvchining refleksiv pozitsiyasi rivojlanganligining oltita asosiy komponentlarini ajratib oldik, bular: ehtiyojli - motivatsiyali, kognitiv - tahliliy, kommunikativ -munosabatli, emotsional - faoliyatli, ma’no yaratuvchi va kasbiy-izlanuvchan. Har birini batafsil ko‘rib chiqamiz.

Shaxs refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish jarayonini boshqarish – bu bo‘lajak o‘qituvchining o‘z kasbiy faoliyatiga qarashidir (1-jadval).

Yuqorida ta’kidlanganidek, bo‘lajak o‘qituvchi refleksiv pozitsiyasi rivojlanganligining belgisi va ko‘rsatkichi refleksiv pozitsiya rivojlanishi tendensiyalarini aniqlash imkonini berishi mumkin. Ko‘rsatkichlarni qiyoslash shaxsning aniqlanayotgan sifati qay darajada ekanligini aniqlash imkonini beradi – yuqori, o‘rta yoki pastmi.

Muhokama. Bo‘lajak o‘qituvchi refleksiv pozitsiyasining rivojlanishi uchun javob beradigan, biz tomondan ajratilgan komponentlar rivojlanganlik darajasini baholash imkoniyati, shuningdek bo‘lajak o‘qituvchi refleksiv pozitsiyasini rivojlantiruvchi texnologiyalarni tanlab olish darajaviy yondashuvni taqozo qiladi. Bu, talabalik yoshga xos individual o‘ziga xos xususiyatlarni bilishga tayanib, tarbiya jarayonini tabaqalashtirish imkonini beradi, chunki mazkur yondashuvni qo‘llash turli darajaviy topshiriqlarni berish orqali har bir talabada refleksiv pozitsiyasi tuzilishining u yoki bu komponentining mumkin bo‘lgan rivojlanganlik darajasini oldindan aytib berish imkonini beradi. Mazkur topshiriqlar ustida amaliy ish (yakka tartibda yoki guruhda) talabalar imkoniyatlarini samarali ro‘yobga chiqarishga yordam beradi. Shuningdek ushbu yondashuvni qo‘llash “rivojlanish” atamasini uning tor ma’nosida tushunish imkonini beradi hamda o‘zlashtirishning quyidan yuqoriga yo‘naltirilgan uch darajasini, ya’ni mos ravishda reproduktiv, moslashuvchan-vaziyatli, tashabbusli-ijodiy darajalarni kiritadi.

Shunday qilib, bo‘lajak o‘qituvchi refleksiv pozitsiyasi rivojlanganligining uch darajasini ajratdik, bular: reproduktiv daraja dastlabki ko‘nikmalarni, harakat maqsadlarini anglashni, ularni bajarish yo‘llarini izlashni belgilaydi, sinab ko‘rish va xatolar usuli yordamida talabalarga yanada o‘zini o‘zi kamolga yetkazishni ko‘zda tutadi; moslashuvchan-vaziyatli daraja – muayyan darajagacha ustalik bilan faoliyat yuritish bo‘lib, alohida operatsiyalar, usullarni bajarish ko‘nimalarini egallash, zarur bilimlarni aniqlashtirish, mazkur harakatlarga tegishli ko‘nikmalarning rivojlanganligi, faoliyatda ijodning namoyon bo‘lishi bilan tavsiflanadi, bu esa, o‘z navbatida, talabalar kommunikativ kompetensiyasining me’yoriy komponentini tavsiflaydi; tashabbusli-ijodiy daraja – ustalik bilan yuritiladigan faoliyat bo‘lib, u bilim, ko‘nikma, malakalardan ijodiy foydalanish, mazkur faoliyatga erishish uchun usul va vositalarni tanlashda, uning maqsad va motivlarni anglashda namoyon bo‘ladi.

Reproduktiv (past daraja) ehtiyojli-motivatsion mezon doirasida talabaning bo‘lajak kasbiy faoliyatiga kuchsiz emotsional va hissiy, ishtiyoqsiz munosabatida, boshqa shaxslarga qiziqish hissi

yo‘qligida namoyon bo‘ladi; bunday talaba o‘ziga juda ishongan bo‘lib, unda refleksiyaning ajralmas omili bo‘lgan pedagogik shubha yo‘q. Kommunikativ-munosabatli mezon doirasida talaba “yopiq” bo‘ladi, kommunikatsiya va shaxslararo munosabatga intilishi yo‘q, atrofdagi odamlar va o‘quvchilar bilan munosabat qurishni istamaydi, o‘zgalar his-tuyg‘u va fikrlarini tushunishga harakat qilmaydi. Emotsional-faoliyatli mezon doirasida talaba o‘z harakatlari, kamchiliklari va afzal tomonlarini tahlil qilishga harakat qilmaydi, faol talqinlar, fikr-mulohaza, tushuncha va xulosalarga intilmaydi. Kasbiy-izlanuvchan mezon doirasida talaba kasbiy innovatsiyalarni egallashga intilmaydi, o‘zining pedagogik-psixologik faoliyatini tahlil qilmaydi; o‘zini o‘zi kamol toptirish va o‘z-o‘zini ro‘yobga chiqarishga moyil emas, ya’ni o‘z istiqbolini ko‘ra olmaydi, ta’limda muammoli vaziyatlarni yaratmaydi.

1-jadval

Talabalarda refleksiv pozitsiyani rivojlantirish komponentlari, mezonlari va ko‘rsatkichlari

№	Komponentlar	Mezon va ko‘rsatkichlar
1	2	3
1	Ehtiyojli- motivatsiyali	o‘qituvchi bilish jarayonining faolligida namoyon bo‘ladigan o‘z kasbiy faoliyati va umuman o‘z hayotiga hissiy, emotsional, diqqat bilan munosabatda bo‘lishi. Bilish jarayonining faolligi ob’ektga nisbatan diqqat va ijobiy his-tuyg‘ularda, boshqa odamlarni o‘rganishga, odamlarning bir-birini “ko‘zguda aks ettirishi”ga qiziqishda ifodalanadi; qiyinchilikni his qilish; pedagogik shubhalarni hal qilish zarurligini anglash, biron narsada amin bo‘lish yoki unga ishonmaslik; qiyinchiliklar va ularning chegaralarini aniqlash; qiyinchiliklarni hal qilish yo‘llarini aniqlash; harakatlarning mumkin bo‘lgan yo‘llari haqida fikr yuritish; o‘z harakatlarini rad qilish yoki tan olishga olib keladigan keyingi kuzatuvlar, harakatlar yoki o‘zini tutishning boshqa imkoniyatlarini izlash.
2	Ma’no yaratuvchi	o‘z-o‘zini ta’lim oluvchilarga mutaxassis sifatida to‘g‘ri taqdim qilish, shuningdek professional darajada muammolarni aniqlash va ularni hal qilishda namoyon bo‘ladi. Bo‘lajak o‘qituvchi refleksiv tafakkur faoliyatining muhim qismi ekanligini tushunishi, diqqatini o‘z fikrlari, harakatlariga jamlashni bilishi, ularning bo‘sh tomonlarini aniqlashi va o‘z faoliyatini buning asosida loyihalashi va yaxshilashi kerak.
3	Kasbiy-izlanuvchan	munosabatlar va xususiyatlarni o‘z ichiga olgan va faoliyat sub’ekti sifatida tavsiflaydigan, bo‘lajak o‘qituvchi shaxsining dinamik tarzda yangilanishi sifatidagi uning professionalizmi va yetukligi, kasbiy innovatsiyalarga ochiqligi; normativlarga tanqidiy munosabat; motivlar va dispozitsiyalar asosida kasbiy faoliyatni tahlil qilish va o‘zini o‘zi tahlil qilish; o‘z-o‘zini ro‘yobga chiqarishga faol intilish; normativ berilganlik chegarasidan chiqish; pedagogik faoliyatning muammoli va vazifaliligi, belgilangan normativlik chegarasidan chiqish yo‘llarini izlash va yangi texnologiyalarni joriy qilish qobiliyati.
4	Kognitiv-tahliliy	shaxsni aqliy bilishi, ushbu bilish o‘z ichiga quyidagilarni oladi: tafakkur, idrok, xotira, bilimlar, kompetentlik, malaka, ko‘nikmalar, qaror qabul qilish, kasbiy faoliyatning natijaga qaratilganligi; o‘qituvchi tomonidan o‘z tajribasini qayta anglashi, muammoni aks ettirish va, qoidaga ko‘ra, o‘z faoliyati, muloqot, xulq-atvor va shaxsiy “Men”iga nisbatan faol, ta’sirchan munosabatda bo‘lish.

5	Kommunikativ-munosabatli	shaxslararo munosabatlarni qurishni bilishda namoyon bo‘ladigan samarali kommunikatsiya. Mazkur mezon muloqot unumli o‘tishi uchun pedagogik jarayonda ishtirokchilar bilan kommunikativ munosabatni to‘g‘ri qurish imkonini beradi. O‘qituvchining o‘z shaxsini refleksiv baholash qobiliyati o‘z-o‘ziga va o‘z faoliyatiga refleksiv munosabatda bo‘lish asosida rivojlanadi, shuningdek empatiyada, ya’ni insonlar his-tuyg‘u va fikrlarini tushunishga harakat qilishda, inson tomonidan atrofdagi odamlar (hamkasblar, o‘quvchilar, o‘quvchilar ota-onalari va boshqalar) bilan o‘zaro ta’sir jarayonida insonlararo munosabatlar asoslarini o‘zlashtirish.
6	Emotsional-faoliyatli	turli usul va shakllar asosida o‘qituvchi tomonidan o‘z faoliyatini emotsional tarza qayta anglashi, xususan, shaxsning olamni tark etgan holda o‘z fikr-mulohazalariga diqqatini jamlash ko‘nikmasi. O‘qituvchi o‘z kamchiliklari va afzalliklarini qayta ko‘rib chiqadi, xulosalar, talqinlar, tushunchalar, farazlar va h.k.lar ustida faol fikr yuritadi. Mazkur mezon mutaxassis ish jarayonida o‘zining vazminlik, puxta o‘ylab ish qilish, xarakterining qat’iyligi kabi eng yaxshi fazilatlarini namoyon qilishi, ularni o‘zini o‘zi, o‘z ichki dunyosini bilish asosida rivojlantirishi uchun javobgardir.

Refleksiv pozitsiya rivojlanganligining past darajasida kognitiv-tahliliy mezon doirasida talabada o‘zining va o‘zgalarning tajribasidan bilim (saboq) chiqarib olish va undan foydalanish ko‘nikmasi rivojlanmagan, uning harakatlari natijaga qaratilmagan, shuning uchun pedagogik jarayon maqsadiga erisholmaydi. Past refleksiv pozitsiyaga ega o‘qituvchi o‘zining nizoli va muammoli vaziyatlarni aks ettiruvchi oldingi tajribasini qayta ko‘rib chiqishni maqsad qilmaydi. Ma’no yaratuvchi mezon doirasida talaba o‘z fikrlari va ularning mohiyatiga diqqatini jalb qilmaydi, muammolarni hal qilishga harakat qilmaydi, ularning yechimlarini topish yo‘llarini izlamaydi; o‘z harakatlarini loyihalash va modellashtirish texnologiyalariga ega emas va ularni anglashga harakat qilmaydi, o‘z shaxsi, bo‘lajak kasbiy faoliyati, o‘zining kuchli va bo‘sh tomonlarini bilishni zarur deb hisoblamaydi.

O‘rta darajaga mos moslanuvchan-vaziyatli daraja, ehtiyojli-motivatsion mezoniga ko‘ra, talabaning bo‘lajak kasbiy faoliyatiga yomon bo‘lmagan emotsional va hissiy, ishtiyoqli munosabatini, boshqa shaxslarga ijobiy his-tuyg‘ular va qiziqish borligini ifodalaydi; bunday talabada pedagogik shubha qisman namoyon bo‘ladi. Kommunikativ-vaziyatli mezonga ko‘ra, talaba ko‘p hollarda “ochiq” bo‘ladi, kommunikatsiya va shaxslararo munosabatlarga intilishni namoyon qiladi, atrofdagi odamlar va o‘quvchilar bilan munosabatlarni quradi, o‘zga odamlar his-tuyg‘ulari va fikrlarini tushunishga harakat qiladi. Emotsional-faoliyatli mezon doirasida talaba o‘z harakatlarini tahlil qilishga intiladi, o‘zining kamchiliklari va afzal tomonlarini “his” qiladi, faol talqinlar, fikr-mulohazalar, tushuncha va xulosalarga harakat qiladi. Lekin, shunday bo‘lsa ham, taxmin va farazlarni qiyinchilik bilan quradi. Kasbiy-izlanuvchan mezon doirasida talaba kasbiy innovatsiyalarni egallashga harakat qiladi, o‘z pedagogik-psixologik faoliyatini tahlil qiladi; o‘zini o‘zi takomillashtirishga va ro‘yobga chiqarishga moyil hamda mazkur bosqichda o‘z kasbiy faoliyatining istiqbollarini ko‘ra oladi; ta’limda muammoli vaziyatlarni har doim ham ongli ravishda yaratmaydi va uning faoliyatida muammoli vaziyatlar kamroq yuzaga keladi.

Refleksiv pozitsiya rivojlanganligining o‘rta darajasida, kognitiv-tahliliy mezon doirasida, talabada pedagogik jarayonning maqsadga yo‘nalganligi namoyon bo‘lib, o‘z faoliyatida o‘zining va o‘zgalarning tajribasidan foydalanadi. Refleksiyaning ushbu darajasida o‘qituvchida nizoli va muammoli vaziyatlarni aks ettiruvchi o‘z tajribasini qayta anglashga yondashuv rivojlanadi. Ma’no yaratuvchi mezon doirasida talaba o‘z fikrlariga diqqatini jamlaydi, muammolarni hal qilishga va ularni yechish usullarini izlashga harakat qiladi; o‘z harakatlarini loyihalash, modellashtirish va anglash texnologiyalariga ega, o‘z shaxsini, bo‘lajak kasbiy faoliyatini, o‘zining afzal tomonlari va kamchiliklarini bilishni zarur deb hisoblaydi.Tashabbusli-ijodiy yuqori darajaga mos ehtiyojli-motivatsion mezon doirasida talabada bo‘lajak kasbiy faoliyatiga yuqori darajada emotsional, hissiy, ishtiyoqli

munosabat rivojlanganligi, boshqa shaxslarga emotsional qiziqish mavjudligida ifodalanadi; bunday talaba har doim pedagogik shubhani namoyon etadi.

Kommunikativ-munosabatli mezon doirasida talaba har doim “ochiq” va empatiyaga ega, har qanday kommunikatsiyaga oson kirishadi, shaxslararo munosabatlarni to‘g‘ri qurishni biladi. Emotsional-faoliyatli mezon doirasida talaba o‘z harakatlarini har doim tahlil qiladi, o‘zining kamchiliklari va afzal tomonlarini chuqur his qiladi, talqinlar, fikr-mulohazalar, tushuncha va xulosalardan taxmin va farazlarni faol ravishda quradi. Kasbiy-izlanuvchan mezon doirasida talaba kasbiy innovatsiyalar, yangiliklarga intiladi, yangi metodika va texnologiyalarni izlash bilan o‘zi shug‘ullanadi; o‘z-o‘zini bilish va tahlil qilish faoliyatining ajralmas qismi ekanligini tushunadi, ta’limda muammoli vaziyatlarni har doim ongli ravishda yaratadi, o‘z kasbiy faoliyatining uzoqdagi istiqbollarini ko‘radi.Refleksiv pozitsiya rivojlanganligining yuqori darajasida, kognitiv-tahliliy mezon doirasida bo‘lajak o‘qituvchining o‘z faoliyatida natijaga kasbiy yo‘nalganligi namoyon bo‘ladi; yuqori darajali refleksiyaga ega mutaxassis o‘zining va o‘zgalarning tajribasini qayta anglaydi va undan ustalik bilan pedagogik-psixologik faoliyatida muammoli-nizoli vaziyatlarni aks ettirishda foydalanadi.Ma’no yaratuvchi mezon doirasida talaba o‘zining fikrlari va ularning mohiyatiga, muammolarni hal qilishga ularni bartaraf etish usullarini izlashga diqqatini yuqori darajada jamlaydi; o‘z harakatlarini loyihalash, modellashtirish va anglashning samarali texnologiyalariga ega, o‘z shaxsini, bo‘lajak kasbiy faoliyatini, o‘zining afzal tomonlari va kamchiliklarini bilishni zarur deb hisoblaydi.O‘qituvchi, refleksiv pozitsiyasi yaxshi rivojlangan holda, kasbiy masalalarni hal qilishga samarali va kasbiy yondashadi, chunki refleksiv pozitsiya komponentlari o‘z tafakkurini to‘g‘ri baholash, uni nazorat qilish, loyihalash, tartibga solishga hamda fikrlarini mantiqiy yo‘naltirishga yordam beradi [3; 216].

Xulosa. Talabalar refleksiv pozitsiyasi rivojlanishining mezonlari bo‘lib turli ko‘rsatkichlar xizmat qilishi mumkin, ularga mutaxassis bayon qilinayotgan materialning mantiqiyligi, izchilligi, aniqligi, tushunarliligi kabi sifatni kiritish mumkin. Agar o‘qituvchi bayon qilayotgan materialga o‘zi faol qiziqsa, muammoning dolzarbligini asoslab bera olsa, ma’lumotlarni ishonchli qilib bayon qilsa, tinglovchilarga ijobiy munosabatini namoyish qilsagina auditoriyani qiziqtirishi mumkin.

O‘qituvchi kasbiy faoliyatida emotsionallik, ilmiylik, yangilik, ijodiy yondashuv, bilimning dolzarbligini anglash ham katta ahamiyat kasb etadi. Refleksiv pozitsiyani olimlar o‘z pedagogik holatiga refleksiv baho bera olish, ya’ni “Pedagogik refleksiya rivojlanganligi” sifatidagi o‘qituvchini baholash mezonining komponenti sifatida ko‘radilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-iyuldagi “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3151-son qarori // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 28.07.2017-y., 07/17/3151/0023-son.

2. Деркач А. А. Психолого-акмеологические основы изучения и развития рефлексивной культуры госслужащих / А. А. Деркач, И. Н. Семенов, С. Ю. Степанов. – М. : [Nashriyot nomi], 1998. – 98 с. (Eslatma: Agar nashriyot nomi ma'lum bo'lsa, uni qo'shib qo'ying, yo'qsa shunday qoldirish mumkin. 2010 yilni olib tashlash tavsiya etiladi).

3. Бизяева А. А. Психология думающего учителя: Педагогическая рефлексия / А. А. Бизяева. – Псков : ПГПИ им. С. М. Кирова, 2004. – 216 с.

Gaziyeva Nozima Shoirjon qizi,
Kattaqo‘rg‘on davlat pedagogika instituti stajor o‘qituvchi

OLIY TA’LIMDA INNOVATSION BOSHQARUV VA NIZOLAR PROFILAKTIKASI

Annotatsiya. *Ushbu maqola oliy ta’lim muassasalarini innovatsion rivojlantirish jarayonida yuzaga keladigan nizolarni oldini olishning tashkiliy-psixologik va boshqaruv mexanizmlarini ilmiy asoslashga bag‘ishlangan. Tadqiqotning maqsadi innovatsiyalarni joriy etish sharoitida nizolar profilaktikasini ta’minlaydigan omillar, bosqichlar va indikatorlar tizimini konseptuallashtirish hamda oliy ta’lim boshqaruvida qo‘llash mumkin bo‘lgan profilaktik modelni taklif etishdan iborat. Metodologiya sifatida institutsional tahlil, konfliktologik yondashuv, ta’lim menejmenti nazariyasi, normativ-huquqiy hujjatlar kontent-tahlili hamda taqqoslama-mantiqiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Ilmiy yangilik innovatsion o‘zgarishlarning konfliktogen ta’sir “manba, dinamik, risk, profilaktika” zanjiri orqali izohlovchi integrativ model va uning uchun amaliy indikatorlar to‘plamini taklif etish bilan belgilanadi. Natijalar oliy ta’lim muassasalarida adolatli boshqaruv, kommunikativ shaffoflik va erta ogohlantirish mexanizmlari nizo ehtimolini pasaytirishini asoslaydi.*

Kalit so‘zlar: *oliy ta’lim, innovatsion rivojlanish, nizolar profilaktikasi, ta’lim menejmenti, tashkiliy madaniyat, kommunikatsiya, mediatsiya*

ИННОВАЦИОННОЕ УПРАВЛЕНИЕ И ПРОФИЛАКТИКА КОНФЛИКТОВ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. *Статья посвящена научному обоснованию организационно-психологических и управленческих механизмов профилактики конфликтов, возникающих в процессе инновационного развития учреждений высшего образования. Цель исследования заключается в концептуализации факторов, этапов и системы индикаторов, обеспечивающих профилактику конфликтов в условиях внедрения инноваций, а также в предложении профилактической модели, применимой в управлении высшим образованием. Методология включает институциональный анализ, конфликтологический подход, теории менеджмента образования, контент-анализ нормативно-правовых документов и сравнительно-логическое обобщение. Научная новизна определяется разработкой интегративной модели, объясняющей конфликтогенное воздействие инновационных изменений через цепочку «источник, динамика, риск, профилактика», а также предложением набора практических индикаторов для мониторинга. Полученные результаты показывают, что справедливое управление, коммуникативная прозрачность и механизмы раннего предупреждения снижают вероятность эскалации конфликтов и поддерживают устойчивость инновационных преобразований.*

Ключевые слова*: высшее образование; инновационное развитие; профилактика конфликтов; менеджмент образования; организационная культура; коммуникация; медиация*

INNOVATIVE MANAGEMENT AND CONFLICT PREVENTION IN HIGHER EDUCATION

Abstract. *This article substantiates organizational-psychological and managerial mechanisms for preventing conflicts that emerge during the innovative development of higher education institutions. The study aims to conceptualize the factors, stages, and indicators that ensure conflict prevention under innovation implementation, and to propose a prevention-oriented model applicable to higher education governance. The methodology integrates institutional analysis, a conflict studies perspective, education management theory, content analysis of regulatory documents, and comparative logical synthesis. Scientific novelty lies in an integrative model that explains the conflictogenic impact of innovation through a “source, dynamics, risk, prevention” chain and in a set of practical indicators for continuous monitoring. The results demonstrate that procedural justice in decision-making, communication transparency, and early warning arrangements reduce the probability of*

conflict escalation while strengthening the sustainability and acceptance of innovative change in universities.

Key words: *higher education; innovative development; conflict prevention; education management; organizational culture; communication; mediation*

Kirish. Oliy ta’lim muassasalari innovatsion rivojlanish sharoitida bir vaqtning o‘zida bir nechta o‘zgarish konturlarini boshdan kechiradi: ta’lim dasturlari yangilanishi, raqamli transformatsiya, ilmiy tadqiqotlar natijadorligini boshqarish, akademik va ma’muriy jarayonlar standartlashuvi, xalqaro hamkorlik va sifatni tashqi baholash amaliyotlari kengayishi. Ushbu o‘zgarishlar institutning moslashuvchanligini kuchaytirishi bilan birga, ichki munosabatlar tizimida ziddiyatlar ehtimolini ham oshiradi. Innovatsiya ko‘pincha resurslarni qayta taqsimlash, vakolatlarni qayta belgilash, qadriyatlar va ish usullarini o‘zgartirishni talab qiladi; bularning barchasi manfaatlar to‘qnashuvi, adolat haqidagi tasavvurlar farqi hamda kommunikatsion uzilishlar orqali nizolarni yuzaga keltiruvchi konfliktogen omillarni faollashtiradi. Ta’lim tashkilotlarida nizo har doim ham salbiy hodisa sifatida ko‘rilmasligi mumkin, chunki u konstruktiv boshqarilganda yangilanishlar uchun turtki bo‘lishi ehtimoli mavjud. Biroq innovatsion jarayonlar barqarorligi nuqtayi nazaridan nizo eskalatsiyasi, yashirin qarshilik, kasbiy kuyish, kadrlar almashinuvi va akademik hamkorlikning yemirilishi kabi oqibatlar yuqori xavf zonasi hisoblanadi. Shuning uchun muammo nizo mavjudligi emas, balki uni erta aniqlash, oldini olish va konstruktiv yo‘naltirishni ta’minlaydigan profilaktik mexanizmlarning institutsional darajada yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmaganidadir.

Mavjud ilmiy yondashuvlar nizolarning kelib chiqishini turli darajalarda izohlaydi: individual darajada psixologik moslashuv va stress, guruh darajasida rol va status tarangliklari, institutsional darajada esa resurslar va qoidalar tizimidagi nomuvofiqliklar. Ta’lim menejmenti adabiyotlarida innovatsiyalarni joriy etishdagi qarshilik muammosi ko‘p yoritilgan bo‘lsa-da, aynan nizo profilaktikasini innovatsion rivojlanish boshqaruvi bilan integratsiyalashgan, indikatorlar bilan o‘lchanadigan tizim sifatida berish ko‘pincha yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Konfliktologik adabiyotlar nizo dinamikasini, bosqichlarini va eskalatsiya mexanizmlarini tushuntiradi, biroq oliy ta’limning o‘ziga xos professional avtonomiya, akademik erkinlik va kollegial boshqaruv elementlari bilan bog‘liq sharoitlari doim ham yetarlicha hisobga olinmaydi [1; 4]. O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida innovatsion boshqaruv, sifat menejmenti, raqamlashtirish va kadrlar siyosati bo‘yicha tadqiqotlar rivojlanib borayotgan bo‘lsa-da, nizo profilaktikasini institutsional dizayn va boshqaruv sikllari bilan bog‘lab, amaliy indikatorlar darajasida asoslash ehtiyoji saqlanib qolmoqda [2; 3]. Shuningdek, xalqaro tajribada oliy ta’limdagi o‘zgarishlarni boshqarishda kommunikatsiya, adolat, ishtirok va mediatsiya mexanizmlari nizo ehtimolini pasaytiruvchi omillar sifatida qayd etiladi [5].

Ushbu tadqiqotning maqsadi oliy ta’lim muassasalarini innovatsion rivojlantirish jarayonida nizolar profilaktikasini ta’minlaydigan integrativ konseptual modelni ishlab chiqish va uni amaliy boshqaruvga tatbiq etish uchun indikatorlar tizimini asoslashdan iborat. Vazifalar sifatida innovatsion o‘zgarishlarning konfliktogen manbalarini tasniflash, nizo dinamikasini oliy ta’limning institutsional xususiyatlari bilan bog‘lash, profilaktikaning bosqichma-bosqich mexanizmini hamda monitoring ko‘rsatkichlarini taklif etish belgilandi. Ilmiy yangilik innovatsion transformatsiya sharoitida nizo profilaktikasini “manba, dinamik, risk, profilaktika” zanjiri sifatida modellashtirish va profilaktika samaradorligini baholashga xizmat qiladigan indikatorlar to‘plamini taklif etish bilan ifodalanadi. Amaliy ahamiyat esa universitet boshqaruvchilari, sifat bo‘limlari, kadrlar xizmati va fakultet darajasidagi rahbarlar uchun erta ogohlantirish hamda nizolarni konstruktiv boshqarish bo‘yicha institutsional yechimlar paketini metodik asoslashdir.

Tadqiqot nazariy-metodologik xususiyatga ega bo‘lib, oliy ta’lim muassasalarida innovatsion rivojlanish va nizo profilaktikasini bog‘lovchi konseptual doirani yaratishga qaratildi. Ma’lumotlar bazasi sifatida ta’lim menejmenti va konfliktologiya bo‘yicha ilmiy manbalar, oliy ta’lim tizimida boshqaruv va innovatsiyalarni joriy etishga doir normativ-huquqiy hujjatlar va tashkilot ichki reglamentlarining tipik tuzilmalari, shuningdek, oliy ta’lim tashkilotlarida uchraydigan nizoli vaziyatlar tavsiflangan amaliy holatlar bo‘yicha ikkilamchi ma’lumotlardan foydalanildi. Nazariy usullar qatorida institutsional tahlil oliy ta’limdagi qoidalar, vakolatlar va resurslar orqali nizo manbalari bilan bog‘lash uchun tanlandi, konfliktologik yondashuv nizo dinamikasini latent bosqichdan

eskalatsiyaga qadar izohlashga xizmat qildi, taqqoslama-mantiqiy umumlashtirish esa turli yondashuvlardan olingan tushunchalarni bir modelga keltirish imkonini berdi. Kontent-tahlil metodi boshqaruv hujjatlarida kommunikatsiya, shaffoflik, javobgarlik, shikoyatlarni ko‘rib chiqish va mediatsiya tartiblarining aks etish darajasini konseptual baholash uchun qo‘llandi. Metodologik tanlovning ilmiy asosliligi shundaki, innovatsion rivojlanishning konfliktogen ta’siri faqat shaxsiy omillar bilan cheklanmaydi, balki institutsional dizayn va boshqaruv sikllari bilan belgilanadi; demak, integrativ yondashuv zarur [4; 6].

Innovatsion rivojlanish sharoitida oliy ta’lim muassasalarida nizolar profilaktikasini tushuntiruvchi integrativ model quyidagi mantiqiy ketma-ketlikda asoslandi: manbalar, dinamik jarayon, risk zonalari, profilaktik mexanizmlar va baholash indikatorlari. Manbalar blokida konfliktogen omillar besh guruhga ajratildi: resurslar bilan bog‘liq omillar (moliya, vaqt, laboratoriya va raqamli infratuzilma, grantlar), vakolat va rol omillari (qaror qabul qilish darajalari, kollegiallik va ma’muriy vertikal o‘rtasidagi taranglik), maqsadlar va motivatsiya omillari (innovatsiya natijalarini turlicha talqin qilish, KPI va akademik qadriyatlar ziddiyati), kommunikatsion omillar (axborot asimmetriyasi, noaniq talablar, norasmiy mish-mishlar), hamda tashkiliy madaniyat omillari (adolat hissi, ishonch darajasi, ochiqlik va xatolarga munosabat). Dinamik blokda nizo odatda latent norozilik, pozitsiyalar qotishi, ochiq qarama-qarshilik va institutsional oqibatlar bosqichlari orqali rivojlanishi, innovatsiya bosqichlari esa aynan ushbu dinamikani tezlashtirishi qayd etildi.

Risk zonalari innovatsion o‘zgarishlar hayotiy sikliga bog‘landi. Dastlabki dizayn va rejalashtirish bosqichida risk ko‘proq maqsadlarning noaniqligi, manfaatdor tomonlarning cheklangan ishtiroki va resurslar va’dasi bilan real imkoniyatlar o‘rtasidagi tafovutda namoyon bo‘ldi. Joriy etish bosqichida risk jarayonlar yuklamasining oshishi, vakolatlarning qayta taqsimlanishi va yangi texnologiyalarni egallashdagi tengsizliklar bilan kuchaydi. Konsolidatsiya bosqichida esa baholash mezonlari va rag‘batlantirish tizimining adolatli qabul qilinishi, natijalarni tan olish va kadrlar siyosatidagi shaffoflik asosiy risk determinantlariga aylandi. Shunga mos ravishda profilaktik mexanizmlar uch darajada tizimlashtirildi: normativ-institutsional daraja (aniq reglamentlar, shikoyat va apellyatsiya yo‘llari, etik kodeks va manfaatlar to‘qnashuvini boshqarish tartiblari), boshqaruv-kommunikatsion daraja (ishtirokchi rejalashtirish, muntazam muloqot kanallari, qarorlarning asoslarini ochiq e’lon qilish, qayta aloqa), hamda psixologik-pedagogik daraja (konfliktologik kompetensiyalarni rivojlantirish, rahbarlar uchun muzokara va mediatsiya ko‘nikmalari, stress va kasbiy kuyishni profilaktika qilish).

Modelning amaliy ishlashini ta’minlash uchun indikatorlar tizimi taklif qilindi. Erta ogohlantirish indikatorlariga anonim so‘rovlar orqali ishonch va adolat indekslari, kommunikatsiya qoniqish ko‘rsatkichlari, jamoalarda “axborot bo‘shlig‘i” darajasi, shikoyatlar dinamikasi, kadrlar almashinuvi va mehnat intizomi buzilishlari chastotasi kiritildi. Jarayon indikatorlari sifatida qaror qabul qilishda ishtirok ulushi, reglamentlarning bajarilish darajasi, nizoli holatlarni ko‘rib chiqish muddati va mediatsiya seanslari ulushi belgilandi. Natija indikatorlari esa ochiq nizolar sonining kamayishi, sudgacha yetib boradigan kelishmovchiliklar ulushi pasayishi, innovatsion loyihalar muddatida yakunlanishi, hamda xodimlar qoniqishining barqarorlashuvi bilan ifodalandi. Ushbu indikatorlar universitetning sifat menejmenti sikliga integratsiyalashishi mumkin bo‘lgan kuzatuv konturini hosil qiladi.

Olingan natijalar innovatsion rivojlanish va nizo profilaktikasini alohida boshqariladigan yo‘nalishlar emas, balki yagona institutsional boshqaruv arxitekturasining o‘zaro bog‘liq komponentlari sifatida ko‘rish zarurligini ko‘rsatadi. Konfliktologiyada nizo manbalari ko‘pincha resurslar va idrok etilgan adolatsizlik bilan izohlanadi; ta’lim tashkilotlarida esa bu omillar akademik erkinlik, professional avtonomiya va kollegiallik kabi qadriyatlar bilan murakkab kesishadi [1; 4]. Taklif etilgan model aynan shu kesishuvni boshqaruv sikllari va innovatsiya bosqichlari bilan bog‘lab, profilaktikani “oldindan ko‘rish va muvofiqlashtirish” logikasiga o‘tkazadi. Xalqaro adabiyotlarda o‘zgarishlarni boshqarish bo‘yicha yondashuvlar ishtirok, kommunikatsiya va adolatni muvaffaqiyatning muhim shartlari sifatida qayd etadi; bizning natijalar ham ushbu tezisni oliy ta’limning ichki nizolar dinamikasi kontekstida aniqlashtiradi, xususan, adolatni faqat rag‘bat taqsimoti emas, balki qaror qabul qilish jarayonining shaffofligi va izohlanishi sifatida talqin qiladi [5; 7]. O‘zbekiston sharoitida

innovatsion boshqaruvning normativ va tashkiliy modernizatsiyasi davom etayotgan bir paytda, profilaktika indikatorlarini sifat menejmenti tizimiga kiritish amaliy jihatdan muhim, chunki u nizo bilan ishlashni reaktiv choradan proaktiv boshqaruvga aylantiradi [2; 3].

Nazariy jihatdan, “manba, dinamik, risk, profilaktika” zanjiri nizolarni muqarrar “psixologik mos kelmaslik” natijasi sifatida emas, balki institutsional sharoitlar va boshqaruv qarorlarining kutilmagan oqibatlari sifatida ko‘rishga yordam beradi. Amaliy jihatdan, indikatorlar to‘plami rahbarlar uchun murakkab ijtimoiy jarayonni o‘lchab borish imkonini yaratadi, biroq bunday o‘lchashning ehtiyotkor etik chegaralari mavjud: anonimlik, ma’lumotlarning maxfiyligi va xodimlarni nazorat qilish emas, balki qo‘llab-quvvatlash maqsadining ustuvorligi ta’minlanmasa, indikatorlar o‘zi konfliktogen omilga aylanishi mumkin. Tadqiqot cheklovlari shundaki, u asosan nazariy sintez va ikkilamchi manbalarga tayangan; indikatorlar tizimi turli universitet turlarida empirik validatsiyani talab qiladi, shuningdek, fakultetlar kesimidagi madaniy farqlar, fanlar xususiyati va hududiy kontekstlar profilaktika mexanizmlarining ishlashiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun yo‘nalish sifatida universitetlarda erta ogohlantirish indikatorlarining prognoz kuchini statistik sinovdan o‘tkazish, mediatsiya institutining tashkiliy samaradorligini baholash va innovatsion loyihalar portfeli boshqaruvida nizo risklarini modellashtirish maqsadga muvofiq.

Tadqiqot oliy ta’lim muassasalarining innovatsion rivojlanishi jarayonida nizolar profilaktikasi barqaror o‘zgarishlar uchun zarur institutsional shart ekanini asoslab berdi. Innovatsiyalar nizo ehtimolini oshiruvchi resurs, vakolat, motivatsiya, kommunikatsiya va tashkiliy madaniyat omillarini faollashtirishi, nizo dinamikasi esa innovatsiya bosqichlariga bog‘liq ravishda tezlashishi konseptual tarzda ko‘rsatildi. “Manba, dinamik, risk, profilaktika” zanjiri asosida ishlab chiqilgan integrativ model profilaktik mexanizmlarni normativ-institutsional, boshqaruv-kommunikatsion va psixologik-pedagogik darajalarda uyg‘unlashtirish zarurligini belgiladi. Amaliy natija sifatida erta ogohlantirish, jarayon va natija indikatorlaridan iborat monitoring konturi taklif etildi. Ushbu yondashuv universitetlarda nizolarni reaktiv hal etishdan ko‘ra, ularni oldindan ko‘ra bilish, konstruktiv muloqot va adolatli boshqaruv orqali eskalatsiyani cheklash hamda innovatsion tashabbuslarning legitimligi va qabul qilinishini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Анцупов А. Я. Конфликтология: учебник / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2020. – 551 с.
2. Қодиров Б. Р. Таълим менежменти: назария ва амалиёт / Б. Р. Қодиров. – Тошкент : Фан ва технология, 2021. – 312 б.
3. Рахимов Ш. М. Олий таълим муассасаларини бошқаришда инновацион ёндашувлар / Ш.М.Рахимов. – Самарқанд : СамДУ нашриёти, 2020. – 240 б.
4. Deutsch M. The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice / M. Deutsch, P. T. Coleman, E. C. Marcus. – San Francisco : Jossey-Bass, 2014. – 1088 p.
5. Kotter J. P. Leading Change / J. P. Kotter. – Boston : Harvard Business School Press, 1996. – 208 p.
6. Schein E. H. Organizational Culture and Leadership / E. H. Schein. – 5th ed. – Hoboken : John Wiley and Sons, 2017. – 464 p.
7. Robbins S. P. Organizational Behavior / S. P. Robbins, T. A. Judge. – 18th ed. – Harlow : Pearson, 2019. – 784 p.

Achilova Shahlo Hayitboy qizi,
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti talabasi
E-mail: s47179246@gmail.com

FOLKLOR JANRLARI ORQALI O‘QUVCHILARNI MILLIY URF-ODATLARNI QADRLASHGA O‘RGATISH METODIKASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada folklor janrlari vositasida umumta’lim maktablari o‘quvchilarining milliy urf-odatlar va an’analarni qadrlash ko‘nikmalarini shakllantirish metodikasi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Maqolada ertak, qo‘shiq, doston, maqol, topishmoq va boshqa folklor janrlarining ta’limiy-tarbiyaviy salohiyati ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *folklor, og‘zaki ijod, milliy urf-odatlar, qadriyatlar, ertak, doston, maqol, ta’lim metodikasi, milliy tarbiya, pedagogik texnologiyalar.*

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ УВАЖЕНИЮ И ЦЕННОСТНОМУ ВОСПРИЯТИЮ НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЙ ПОСРЕДСТВОМ ФОЛЬКЛОРНЫХ ЖАНРОВ

Аннотация. *В данной статье научно-теоретически проанализирована методика формирования у учащихся общеобразовательных школ навыков уважения к национальным обычаям и традициям посредством жанров фольклора. В статье раскрыт образовательный и воспитательный потенциал сказок, песен, эпических произведений, пословиц, загадок и других жанров фольклора.*

Ключевые слова: *фольклор, устное народное творчество, национальные обычаи, ценности, сказка, дастан, пословица, методика обучения, национальное воспитание, педагогические технологии.*

METHODOLOGY FOR TEACHING STUDENTS TO APPRECIATE NATIONAL TRADITIONS THROUGH FOLKLORE GENRES

Abstract. *This article scientifically and theoretically analyzes the methodology of developing secondary school students’ appreciation skills for national customs and traditions through folklore genres. The article explores the educational and pedagogical potential of fairy tales, songs, epic narratives, proverbs, riddles, and other genres of folklore.*

Key words: *folklore, oral creativity, national customs, values, fairy tale, epic, proverb, teaching methodology, national education, pedagogical technologies.*

Kirish. Mustaqillik yillarida O‘zbekiston Respublikasida milliy ma’naviyat, madaniy meros va xalq og‘zaki ijodini asrab-avaylash, yosh avlodga yetkazish masalalari davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonida ham ma’naviy-ma’rifiy ishlarning ustuvor yo‘nalishlari sifatida milliy qadriyatlarni asrash va targ‘ib qilish vazifasi qo‘yilgan. Ushbu vazifani amalga oshirishda umumta’lim muassasalarining roli alohida ahamiyat kasb etadi.

O‘quvchilarni milliy urf-odatlarni qadrlashga o‘rgatish - bu pedagogik jarayonning eng murakkab va ko‘p qirrali yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu yo‘nalishda folklor janrlarining tarbiyaviy salohiyati misli ko‘rilmagan darajada katta. Folklor - xalqning ko‘p asrlik tajribasi, donishmandligi, axloqiy me’yorlari va estetik qarashlarini o‘zida mujassam etgan ma’naviy boylikdir. U avloddan-avlodga o‘tib kelgan, xalqning ruhiy-ma’naviy qiyofasini saqlovchi noyob xazinadir.

Globallashuv jarayonlari fonida yosh avlodda milliy o‘zlikni anglash, an’analarga sodiqlik tuyg‘usini shakllantirish dolzarb pedagogik muammoga aylanmoqda. Folklor janrlarini ta’lim jarayoniga maqsadli, tizimli va metodik jihatdan asoslangan tarzda joriy etish bu muammoning yechimida samarali vosita hisoblanadi.

Folklor (inglizcha “folk-lore” - “xalq donoligi”) keng ma’noda xalq og‘zaki ijodining barcha namunalarini qamrab oluvchi tushunchadir. O‘zbek folklorshunosligida bu sohaning shakllanishi va rivojiga K. Imomov, T. Mirzayev, B. Sarimsoqov, O. Safarov, M. Jo‘rayev kabi olimlar salmoqli hissa qo‘shganlar. Ularning ilmiy izlanishlari folklor janrlarini tasniflash, ularning poetik tabiati va tarbiyaviy salohiyatini ochib berishda muhim manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

Folklor janrlarini ilmiy adabiyotlarda turli mezonlar asosida tasniflash mumkin. Mavzu, hajm, ifoda usuli va funksional xususiyatlari bo‘yicha o‘zbek xalq og‘zaki ijodi quyidagi asosiy janrlarga bo‘linadi:

Epik janrlar (ertak, doston, naql, rivoyat, latifa);

Lirik janrlar (qo‘shiq, alla, marsiya, yor-yor);

Kichik janrlar (maqol, matal, topishmoq, tez aytish);

Marosim folklori (to‘y qo‘shiqlari, yor-yor, kelin salom, motam qo‘shiqlari);

Bolalar folklori (sanama, ovutmachoq, ermak qo‘shiqlari).

Har bir janrning o‘ziga xos vazifalari, badiiy tasvir vositalari va tarbiyaviy ta’sir ko‘lami mavjud. Masalan, ertaklar bolalarda yaxshilik va yomonlikni farqlash, mehnatsevarlik, halollik, do‘stlik kabi insoniy fazilatlarni shakllantirsa, dostonlar vatanparvarlik, jasurlik, ona-yurtga sadoqat tuyg‘ularini tarbiyalaydi. Maqollar esa hayotiy tajribaning zamiriy mag‘zini ifodalovchi, axloqiy me’yorlarni qisqa va lo‘nda tarzda yetkazuvchi kuchli vositadir.

Folklor janrlarining ta’lim-tarbiyada qo‘llanilishi nazariy asosida quyidagi pedagogik tamoyillar yotadi:

1. Tabiiylik tamoyili - bola folklor namunalarini o‘zining tabiiy ehtiyoji sifatida qabul qiladi;
2. Ko‘rgazmalilik tamoyili - obrazli ifoda va majoziy tilning ta’sir kuchi yuqori;
3. Xalqchilik tamoyili - material xalq ruhiyatiga mos, tushunarli va yaqin;
4. Tarbiyaviy yo‘naltirilganlik tamoyili - har bir janr o‘zida axloqiy-ma’naviy mag‘zini saqlaydi.

Yetuk folklorshunos olim O. Safarov ta’kidlaganidek, xalq og‘zaki ijodi nafaqat estetik zavq beruvchi badiiy hodisa, balki yosh avlodning ma’naviy kamol topishida muhim omil hisoblanadi. Bu fikr folklor janrlarining ta’lim jarayonidagi roli va o‘rni haqidagi qarashlarning ilmiy asosini tashkil qiladi. Folklor janrlarining tarbiyaviy salohiyati ularning bir qator o‘ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Birinchidan, folklor namunalari xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi, dunyoqarashi va axloqiy mezonlarini o‘zida ifoda etadi. Ikkinchidan, ular obrazli til, jonli ifoda va emotsional ta’sir kuchiga ega bo‘lib, yosh tinglovchining qalbiga oson yetib boradi. Uchinchidan, folklor janrlari milliy o‘ziga xoslikni saqlash, milliy ong va g‘ururni shakllantirishda asosiy vositalardan biridir.

O‘zbek xalq ertaklarining tarbiyaviy ta’siri xususida M. Jo‘rayev shunday yozadi: ertaklar bolaning tafakkurini o‘stiribgina qolmasdan, balki uning axloqiy qiyofasi, dunyoqarashi va qadriyatlar tizimini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Haqiqatan ham, “Susambil”, “Ur to‘qmoq”, “Zumrad va Qimmat”, “Ochil dasturxon” kabi xalq ertaklarida mehnatsevarlik, halollik, ota-onaga hurmat, do‘stlik kabi qadriyatlar mahorat bilan ifoda etilgan.

Dostonlar o‘zbek folklorining eng ulug‘vor janri bo‘lib, ularda xalqning eng yaxshi orzu-istaklari, qahramonona kayfiyatlari mujassamlangan. “Alpomish”, “Go‘ro‘g‘li”, “Ravshan”, “Kuntug‘mish” kabi dostonlarda vatanparvarlik, mardlik, sevgi va sadoqat g‘oyalari yorqin obrazlar orqali ifoda etilgan. Dostonlardagi qahramonlar yosh avlod uchun haqiqiy ibratli timsollar bo‘lib xizmat qiladi.

Maqol va matallar xalq donishmandligining kvintessensiyasi (mag‘zi) sifatida o‘ziga xos o‘rin tutadi. Ularda hayotning turli sohalariga oid axloqiy-falsafiy umumlashmalar mavjud bo‘lib, qisqa va ta’sirchan shaklda ifoda etilgan. Topishmoqlar bolaning tafakkurini o‘stirish, kuzatuvchanlik va mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, ular orqali bola atrof-muhitni, hayvonot va o‘simliklar olamini, milliy-maishiy buyumlarni o‘rganadi. Bu esa o‘z navbatida bolada ona yurtga, milliy turmush tarziga muhabbat hissini uyg‘otadi.

Bolalar folklori kichkintoylar uchun yaratilgan maxsus janrlar majmuyi bo‘lib, allalar, sanamalar, ovutmachoqlar, ermak qo‘shiqlaridan iborat. Bu janrlar bolaning eng nozik yoshidan boshlab uning ruhiy-emotsional sohasini shakllantirishda, ona tilini o‘zlashtirishda va dunyoqarashini boyitishda asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Onaning bolasiga aytgan allasi - milliy tarbiyaning eng

birinchi va eng ta’sirchan shakli bo‘lib, bola qalbiga ona zaminga muhabbat, yaqinlarga mehr-oqibat hislarini ekadi.

Folklor janrlarini ta’lim jarayoniga joriy etishning metodik asoslari zamonaviy pedagogika va folklorshunoslik fanlarining yutuqlariga tayangan holda ishlab chiqilishi lozim. Q. Yo‘ldoshev va M. Yo‘ldoshevalarning ko‘rsatishicha, folklor namunalarini o‘rgatishda matnning estetik qiymati bilan birga uning tarbiyaviy salohiyatini ochib berish ham muhim ahamiyatga ega[7]. Bu yondashuv o‘qituvchi oldida murakkab metodik vazifalarni qo‘yadi.

Birinchi tamoyil - yoshga moslik tamoyili. Folklor janrlarini o‘rgatishda o‘quvchilarining yosh va psihologik xususiyatlari hisobga olinishi shart. Boshlang‘ich sinflarda kichik hajmli, oddiy mazmundagi ertaklar, sanamalar, qisqa qo‘shiqlar va topishmoqlar berilsa, o‘rta sinflarda yirik hajmli ertaklar, latifalar, maqollar, dostonlardan parchalar o‘rgatiladi. Yuqori sinflarda esa epik dostonlar, marosim folklori namunalari va ularning ilmiy-nazariy tahlili olib boriladi.

Ikkinchi tamoyil - kompleks yondashuv tamoyili. Folklor namunasi nafaqat adabiyot darslarida, balki tarix, musiqa, tasviriy san’at, atrof-olamni bilish kabi fanlar bilan integratsiyalashgan tarzda o‘rgatilishi maqsadga muvofiqdir. Bu yondashuv o‘quvchida yaxlit dunyoqarash shakllantiradi va folklor materialining tarbiyaviy ta’sirini kuchaytiradi.

Uchinchi tamoyil - faollik va ijodiy yondashuv tamoyili. O‘quvchilar folklor namunalarini passiv qabul qiluvchi sifatida emas, balki ijodkor sifatida ishtirok etishlari kerak. Bunda ertaklarni qayta hikoya qilish, sahnalashtirish, milliy bayramlarda qo‘shiq aytish, doston parchalarini yodlash, maqollar bo‘yicha insho yozish kabi mashg‘ulotlar samarali natija beradi.

To‘rtinchi tamoyil - milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligi tamoyili. Folklor materialini o‘rgatishda nafaqat milliy o‘ziga xosliklar, balki umuminsoniy ahamiyatga ega bo‘lgan axloqiy g‘oyalar ham ta’kidlanishi muhim. Bu o‘quvchida bag‘rikenglik va boshqa madaniyatlarga hurmat hissini shakllantiradi.

Beshinchi tamoyil - emotsional-estetik ta’sir tamoyili. Folklor namunalarini o‘rganish jarayoni o‘quvchilarda chuqur emotsional kechinmalar uyg‘otishi kerak. Buning uchun darslarda audio va video materiallar, baxshilarning ijro ko‘rinishlari, milliy musiqiy asboblar yangrashi, milliy kostyumlardagi sahnalashtirishlar keng qo‘llanilishi maqsadga muvofiqdir.

Folklor janrlarini ta’lim jarayoniga muvaffaqiyatli joriy etish uchun turli xil metod va shakllarni qo‘llash zarur. S. Tursunov adabiyot o‘qitish metodikasiga oid asarida ta’kidlaganidek, folklor materialini taqdim etishda an’anaviy va innovatsion usullarning oqilona uyg‘unlashtirilishi yuksak natija beradi. Bu fikr o‘qituvchining metodik mahoratini oshirish zaruratini taqozo etadi.

Hikoya va o‘qib berish usuli ertaklar, naqllar, rivoyatlarni o‘rgatishda asosiy usullardan biridir. O‘qituvchining ifodali, badiiy o‘qishi orqali asarning estetik ta’siri kuchayadi. Ushbu usulda baxshilar va ertakchilarning ijro an’analaridan namunalar ko‘rsatilishi, ovoz yozuvlari tinglatilishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Suhbat va munozara usuli folklor asarining mazmuni, g‘oyaviy yo‘nalishi, qahramonlar xarakteri, asarda ifodalangan milliy qadriyatlar yuzasidan o‘quvchilar bilan fikr almashish imkonini beradi. Bu usul orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, o‘z qarashlarini asoslab berish, axloqiy mezonlar bo‘yicha xulosalar chiqarish ko‘nikmalari rivojlantiriladi.

Sahnalashtirish va dramatizatsiya usuli folklor namunalarini o‘zlashtirishning eng samarali yo‘llaridan biri bo‘lib, o‘quvchilarining faolligini, ijodiy salohiyatini ro‘yobga chiqaradi. Ertaklarni teatrlashtirib qo‘yish, dostonlardan sahnalar tayyorlar, maqollar asosida miniaturalar yaratish - bularning barchasi materialning chuqur o‘zlashtirilishini ta’minlaydi.

Tadqiqot-izlanish usuli yuqori sinf o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, ular o‘z hududidagi folklor namunalarini to‘plash, yosh avlod oilalarida saqlanib qolgan ertak, qo‘shiq, allalarni yozib olish, ularni tahlil qilish bilan shug‘ullanadilar. Bu usul o‘quvchilarda tadqiqotchilik ko‘nikmalari, milliy merosga jiddiy munosabat va ilmiy salohiyatni shakllantiradi.

Interaktiv usullar - aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, “fikrlar daraxti”, “Venn diagrammasi”, rolli o‘yinlar folklor darslarini jonli, qiziqarli va samarali tashkil etishga yordam beradi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanish zamonaviy o‘quvchining ehtiyojlariga mos keluvchi yo‘ldir. Multimedia taqdimotlar, virtual sayohatlar, raqamli folklor xaritalari, baxshilar ijrosining videoyozuvlari folklor materialini yangi shaklda taqdim etish imkonini

yaratadi. Bu o‘quvchilarning qiziqishini yanada oshiradi va materialni yaxshiroq o‘zlashtirishga yordam beradi.

Yuqorida bayon etilgan nazariy va metodik asoslar zamirida folklor janrlari orqali o‘quvchilarda milliy urf-odatlarni qadrlash hissini shakllantirishning amaliy modelini ishlab chiqish mumkin. Ushbu model uchta asosiy bosqichni o‘z ichiga oladi:

Motivatsion-tayyorgarlik bosqichi;

Asosiy o‘zlashtirish bosqichi;

Ijodiy qo‘llash bosqichi.

Birinchi bosqichda o‘quvchilarda folklor namunalariga qiziqish uyg‘otish, ularni materialni qabul qilishga emotsional jihatdan tayyorlash maqsadi qo‘yiladi. Bunda kirish suhbatlari, ko‘rgazmali materiallar namoyishi, milliy musiqa namunalarini tinglash, baxshilar haqida qisqa axborot berish kabi mashg‘ulotlar amalga oshiriladi. O‘qituvchi o‘quvchilar bilan ularning oilalaridagi an’analar, urf-odatlar, bilgan ertak va qo‘shiqlar haqida suhbatlashadi. Bu o‘rganilayotgan materialning shaxsiy ahamiyatini yuzaga chiqaradi.

Ikkinchi bosqichda asosiy o‘rganish ishlari olib boriladi: folklor namunasini ifodali o‘qish, mazmunini tahlil qilish, badiiy xususiyatlarini aniqlash, asarda ifodalangan milliy qadriyatlar va urf-odatlarni ochib berish. Bu bosqichda o‘qituvchining hikoyasi, suhbat-savol-javob, matn ustida ishlash, mustaqil tahlil topshiriqlari keng qo‘llaniladi. O‘quvchilar har bir folklor namunasidagi axloqiy g‘oya, tarbiyaviy mag‘z, hayotiy donolikni mustaqil ravishda anglashga undaladi.

Uchinchi bosqich ijodiy qo‘llash bosqichi bo‘lib, bu yerda o‘rganilgan material o‘quvchilarning shaxsiy tajribasi va ijodiy faoliyati orqali mustahkamlanadi. Bunda quyidagi mashg‘ulot turlari samaralidir: o‘rganilgan ertak yoki dostondagi axloqiy muammoni inshoda yoritish; ma’lum bir maqol yoki matal asosida hayotiy hikoya yozish; folklor asarini sahnalashtirish; milliy bayramlar, marosimlarni o‘ziga xos festival sifatida tashkil etish; oilada saqlanib qolgan urf-odatlar haqida prezentatsiya tayyorlash.

Modelning samarali ishlashi uchun bir qator pedagogik shartlar yaratilishi lozim. Birinchidan, o‘qituvchining o‘zi folklor sohasida etarli bilim va malakaga ega bo‘lishi, milliy qadriyatlarni chuqur his eta olishi muhim. Ikkinchidan, ta’lim jarayoni metodik jihatdan to‘g‘ri tashkil etilgan, didaktik materiallar, vizual va audio vositalar bilan ta’minlangan bo‘lishi kerak. Uchinchidan, oila va maktab hamkorligi yo‘lga qo‘yilgan bo‘lishi, ota-onalar farzandlarining milliy tarbiyasiga jiddiy mas’uliyat bilan yondashishlari talab etiladi.

N. Karimov o‘zining tadqiqotlarida ta’kidlaganidek, milliy qadriyatlarni shakllantirish jarayoni faqat maktab doirasi bilan cheklanmaydi, balki butun ijtimoiy muhit, oila, mahalla va keng jamoatchilikning hamkorlikdagi sa’y-harakatlarini taqozo etadi. Folklor namunalari aynan shu hamkorlikni mustahkamlovchi o‘ziga xos ko‘prik bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur amaliy modelning eksperimental sinovi shuni ko‘rsatadiki, folklor janrlari vositasida muntazam, tizimli va metodik jihatdan asoslangan tarzda olib borilgan tarbiyaviy ish o‘quvchilarda milliy urf-odatlarga ijobiy munosabat, milliy o‘zlikni anglash hissi va ona zaminga muhabbat tuyg‘usini shakllantirishda yuqori samaradorlik beradi.

Folklor janrlari o‘zining boy ma’naviy mazmuni, badiiy go‘zalligi va emotsional ta’sir kuchi bilan o‘quvchilarda milliy urf-odatlarni qadrlash hissini shakllantirishda misli ko‘rilmagan salohiyatga ega. Ertak, doston, qo‘shiq, maqol, topishmoq va boshqa folklor janrlari avloddan-avlodga o‘tib kelgan xalq donishmandligi, axloqiy mezonlari va estetik qarashlarini o‘zida mujassamlashtiradi. O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, folklor janrlarini ta’lim jarayoniga muvaffaqiyatli joriy etish uchun mustahkam nazariy asos, ilmiy jihatdan asoslangan metodik tamoyillar va zamonaviy pedagogik texnologiyalarning oqilona qo‘llanilishi talab etiladi. Yoshga moslik, kompleks yondashuv, faollik va ijodiy yo‘nalganlik, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligi, emotsional-estetik ta’sir tamoyillari folklor materialini o‘rgatishning ilmiy-metodik asoslarini tashkil etadi.

Folklor namunalarini o‘rgatishning samarali shakl va usullari sifatida hikoya, suhbat, sahnalashtirish, tadqiqot-izlanish, loyiha texnologiyasi, interaktiv usullar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish keng tatbiq etilishi maqsadga muvofiqdir. Bunda o‘qituvchining metodik mahorati, didaktik materiallarning sifati va oila bilan hamkorlikning samaradorligi muhim

ahamiyat kasb etadi. Folklor janrlari orqali milliy urf-odatlarni qadrlashga o‘rgatishning ishlab chiqilgan amaliy modeli motivatsion-tayyorgarlik, asosiy o‘zlashtirish va ijodiy qo‘llash bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Ushbu model o‘quvchilarda milliy o‘zlikni anglash, an’analarga sodiqlik, ona zaminga muhabbat va madaniy meros uchun mas’uliyat hislarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Yakun yasab aytganda, folklor - yosh avlodning ma’naviy-axloqiy kamoloti uchun yaratilgan oltin xazinadir. Uning ta’limiy-tarbiyaviy salohiyatidan oqilona foydalanish hozirgi kun pedagogikasining eng dolzarb vazifalaridan biridir. Bu vazifani muvaffaqiyatli hal etish o‘sib kelayotgan avlodda mustahkam milliy o‘zlik, vatanparvarlik va madaniy meros uchun chuqur mas’uliyat hissini shakllantirishning kafolati hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. – lex.uz.
2. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. - Toshkent: O‘qituvchi, 1990. – 38-bet.
3. Jo‘rayev M. O‘zbek xalq ertaklari poetikasi. - Toshkent: Fan, 2018. – 24-bet.
4. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. - Toshkent: Musiqa, 2010. – 87-bet.
5. Mirzayev T. O‘zbek xalq dostonlari. - Toshkent: Fan, 2008. – 112-bet.
6. Madayev O., Sobitova T. Xalq og‘zaki poetik ijodi. - Toshkent: Sharq, 2010. – 56-bet.
7. Yo‘ldoshev Q., Yo‘ldosheva M. Badiiy tahlil asoslari. - Toshkent: Kamalak, 2016. – 142-bet.
8. Husainova Z. Boshlang‘ich sinflarda folklor namunalarini o‘rgatish metodikasi. - Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019. – 45-bet.
9. Karimov N. Milliy qadriyatlar va ta’lim. - Toshkent: Ma’naviyat, 2020. – 67-bet.
10. Tursunov S. Adabiyot o‘qitish metodikasiga oid asar. - Toshkent: O‘qituvchi, 2015. – 198-bet.

Нуридинова Дилинура Хамзаевна,
преподаватель кафедры английской филологии
Ферганского государственного университета
E-mail:d.nuridinova@pf.fdu.uz
Orcid: 0009-0003-5461-7153

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В НАРОДНЫХ ЗАГАДКАХ

Аннотация. *В статье рассматриваются математические термины и лексические единицы с математической семантикой, встречающиеся в узбекских народных загадках. На основе лингвистического, семантического и когнитивного анализа выявляются особенности употребления числительных, счётных форм, единиц количества, геометрической формы, меры, соотношения и пространственного расположения. Особое внимание уделяется функциям математических единиц в структуре загадки: они выступают как смысловые ориентиры, средства сравнения, элементы образности и инструменты развития логического мышления. Результаты исследования показывают, что народные загадки представляют собой важный фольклорный материал, в котором язык, математика, образное мышление и народная картина мира проявляются в тесном взаимодействии.*

Ключевые слова: *народные загадки, математический термин, числительное, счёт, количество, геометрическая форма, мера, соотношение, когнитивный анализ, этноматематика.*

XALQ TOPISHMOQLARIDA QO‘LLANILADIGAN MATEMATIK TERMINLAR

Annotatsiya. *Maqolada o‘zbek xalq topishmoqlarida uchraydigan matematik terminlar va matematik semantikaga ega leksik birliklar ko‘rib chiqiladi. Lingvistik, semantik va kognitiv tahlil asosida sonlar, sanoq shakllari, miqdor birliklari, geometrik shakl, o‘lchov, nisbat hamda fazoviy joylashuv bilan bog‘liq birliklarning qo‘llanish xususiyatlari aniqlanadi. Matematik birliklarning topishmoq tuzilishidagi funksiyalariga alohida e’tibor qaratiladi: ular ma’noviy yo‘naltiruvchi vosita, taqqoslash vositasi, obrazlilik elementi hamda mantiqiy tafakkurni rivojlantirish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, xalq topishmoqlari til, matematika, obrazli tafakkur va xalqning olam manzarasi o‘zaro chambarchas bog‘liqlikda namoyon bo‘ladigan muhim folklor materiali hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar: *xalq topishmoqlari, matematik termin, son, sanoq, miqdor, geometrik shakl, o‘lchov, nisbat, kognitiv tahlil, etnomatematika.*

MATHEMATICAL TERMS USED IN FOLK RIDDLES

Abstract. *The article examines mathematical terms and lexical units with mathematical semantics used in Uzbek folk riddles. The study analyzes numerals, counting forms, quantity markers, geometric shapes, measurement units, proportional relations and spatial expressions from linguistic, semantic and cognitive perspectives. Special attention is paid to the functions of mathematical units in riddle texts, where they serve as clues, comparative markers, poetic images and means of developing logical thinking. The results indicate that folk riddles are significant folkloric material in which language, mathematics, imagery and traditional worldview are closely interconnected.*

Key words: *folk riddles, mathematical term, numeral, counting, quantity, geometric shape, measurement, proportion, cognitive analysis, ethnomathematics.*

Введение. Народные загадки являются одним из древнейших и наиболее своеобразных жанров устного народного творчества. Они отличаются краткостью, образностью, скрытой семантической структурой и опорой на логическое мышление. В тексте загадки предмет или явление, как правило, не называется прямо; его признаки, форма, количество, расположение,

движение или функция передаются через другие предметы и образы. Поэтому процесс разгадывания загадки требует не простого воспроизведения готового знания, а наблюдения, сопоставления, обобщения и логического вывода.

В этом процессе особое место занимают слова с математическим содержанием: числительные, счётные формы, единицы количества, названия геометрических форм, лексемы, обозначающие меру, соотношение, порядок и пространственное расположение. Такие единицы выполняют в загадке функцию смыслового ориентира, помогая слушателю сузить круг возможных ответов и приблизиться к правильному решению.

Актуальность темы определяется тем, что математические термины в народных загадках отражают не только элементарные представления о числе, форме и количестве, но и особенности народного мировосприятия. Например, числительные «один», «два», «пять», «сорок», «тысяча» в одних случаях обозначают конкретное количество, а в других приобретают символическое значение множественности, полноты, бесконечности или структурной целостности. Лексемы типа «круглый», «четырёхугольный», «длинный», «короткий», «тяжёлый», «лёгкий», «полный», «пустой» позволяют выявить, как в народном сознании вербализуются представления о форме, объёме, расстоянии и соотношении.

Цель настоящей статьи состоит в исследовании математических терминов, используемых в народных загадках, с лингвистической, семантической и когнитивной точек зрения.

Для достижения поставленной цели определены следующие задачи:

выявить числительные и счётные формы, встречающиеся в народных загадках;

классифицировать лексические единицы, обозначающие форму, количество, меру, соотношение и пространственные отношения;

раскрыть функции математических единиц в процессе создания загадочного образа и поиска ответа;

показать дидактическое значение математических терминов в развитии логического и образного мышления детей.

В данной статье понятие «математический термин» используется в широком смысле. Под ним понимаются не только специальные термины профессиональной математики, такие как алгебра, уравнение, функция, радиус, но и слова, выражающие математическое содержание в народной речи: число, счёт, форма, мера, количество, порядок, сравнение, пространственное расположение и логические отношения. Такой подход соответствует природе народной загадки, поскольку в фольклорном тексте математика проявляется не в виде формул, а через признаки предмета, его части, количество, форму, расположение и соотношение с другими объектами.

Анализ литературы и теоретические основы исследования

В узбекской фольклористике жанр загадки изучался в аспекте его происхождения, художественной природы, образной структуры, воспитательного значения и роли в развитии детского мышления. В исследованиях, посвящённых узбекским народным загадкам, подчёркивается, что загадка является жанром, формирующим наблюдательность, находчивость, логическое мышление и речевые навыки ребёнка. Основным признаком загадки является скрытое описание предмета через другой предмет или признак, который направляет слушателя к правильному ответу.

Исследования по математической терминологии, в свою очередь, рассматривают особенности образования математических терминов, их лексико-семантическую структуру, морфологические характеристики и значение в образовательном процессе. В научном стиле математические термины, как правило, стремятся к точности, однозначности и системности. Однако в народных загадках математическое содержание проявляется иначе: оно имеет образный, метафорический и народно-практический характер.

С этой точки зрения математические единицы, встречающиеся в загадках, можно условно разделить на два слоя.

К первому слою относятся единицы с прямым математическим содержанием: один, два, три, четыре, пять, семь, десять, сорок, сто, тысяча, один предмет, два предмета, половина, полный, равный, тяжёлый, лёгкий, длинный, короткий, круглый, угол, круг, слой и другие.

Ко второму слою относятся логико-контекстуальные единицы, выражающие математические отношения: каждый, все, сколько, один из них, двое, пятеро, больше, меньше, близко, далеко, начало, конец, середина, вокруг, сверху, снизу и т.д. Эти слова не всегда являются специальными математическими терминами, однако в тексте загадки они обозначают счёт, сравнение, распределение, пространственное расположение и соотношение.

Язык загадки тесно связан с математическим мышлением, но не ограничивается строгими научными понятиями. В народном сознании число и форма всегда воспринимаются в связи с конкретным предметом. Так, число пять часто ассоциируется с пальцами руки, число два - с парными органами или чашами весов, число сорок - с множественностью и многослойностью, а число тысяча - с неисчислимым множеством. Следовательно, математические термины в загадках функционируют в единстве с культурной памятью, предметным опытом и художественным образом.

Методология исследования. В статье использованы описательно-лингвистический, лексико-семантический, компонентный, контекстуальный и когнитивный методы анализа.

Описательный метод позволил выделить и сгруппировать математические единицы, встречающиеся в народных загадках. Лексико-семантический анализ был применён для определения их прямых и переносных значений, а также функций количественного, формального или пространственного указания. Компонентный анализ дал возможность разграничить такие семантические признаки, как число, количество, форма, мера, порядок, расстояние и соотношение.

Когнитивный подход использован для выявления того, как математические единицы участвуют в построении образной модели предмета в сознании слушателя. Например, выражение «пять братьев» не называет пальцы прямо, но создаёт в сознании образ пяти близко расположенных, принадлежащих одному целому и выполняющих общую функцию частей. В данном случае числительное и метафора родства совместно направляют слушателя к правильному ответу.

Материалом исследования послужили образцы узбекских народных загадок, представленные в фольклорных сборниках и электронных источниках. Статья не претендует на статистическое корпусное исследование, а носит аналитико-классификационный характер. Приведённые примеры используются для выявления общих закономерностей функционирования математических единиц в структуре загадки.

Употребление числительных в народных загадках

Наиболее активную группу математических единиц в народных загадках составляют числительные и счётные слова. Они формируют смысловой каркас загадки: указывают на количество частей предмета, их расположение, взаимное соотношение или порядок действия. Благодаря числительным круг возможных ответов сужается, а слушатель получает конкретный ориентир для логического поиска.

Числительное «один» в загадках обычно выражает единственность, целостность, центр или исходную точку. В загадках типа «мать одна, детей тысяча» противопоставление единственного и множественного образно передаёт соотношение луны и звёзд. Здесь «одна» обозначает конкретную единичность, а «тысяча» выступает символом неисчислимого множества. В выражениях «один дом», «один колодец», «одна печь» числительное «один» подчёркивает целостность и обособленность предмета.

Числительное «два» чаще всего связано с парностью, симметрией и противопоставленным расположением. В загадках, описывающих части человеческого тела, встречаются выражения «два брата», «два окна», «две сестры», которые могут указывать на глаза, ноздри, руки или чаши весов. Например, загадка по типу «два брата друг друга не видят» строится на анатомическом расположении глаз. Здесь число два выражает не только количество, но и пространственное отношение между парными органами.

Числительное «три» в фольклорных текстах может обозначать трёхчастную структуру, этапность или опорные точки. В загадках, отражающих жизненный путь человека, числа могут использоваться для символического обозначения детства, зрелости и старости. В таких

случаях числовые единицы выходят за рамки простого счёта и формируют философско-когнитивную модель времени и человеческой жизни.

Число «четыре» в народном мышлении часто связано с устойчивостью, опорой, четырьмя сторонами или четырьмя ногами животного. В загадках типа «четыре ноги, железные копыта» число четыре указывает на внешний признак животного и его опорную структуру. В логических загадках, связанных с углами дома или комнаты, число четыре также выражает пространственную организацию предмета.

Число «пять» наиболее часто употребляется в загадках о пальцах. Выражения «пять братьев», «у одного отца пять сыновей», «пять друзей разного роста» указывают на пальцы руки, их количество, принадлежность к одному целому и совместную функцию. Поскольку пальцы являются естественным средством счёта для ребёнка, число пять имеет важное дидактическое значение. Через такие загадки ребёнок связывает число с предметным опытом, зрительным восприятием и практическим действием.

Большие числа - «сорок», «сто», «тысяча» - выполняют в загадках две основные функции. В одних случаях они обозначают приблизительное множество частей предмета: слои лука, зёрна граната, ресницы, звёзды. В других случаях они служат средством гиперболы и художественного усиления. Выражения «сорок рубашек», «сорок девушек», «сто детей», «тысяча детей» не всегда указывают на точное количество; чаще они выражают идею многочисленности и трудности исчисления. Это свидетельствует о том, что математическая единица в фольклорном тексте приобретает символико-семантическую нагрузку.

Счётные формы и морфологические показатели

В узбекских народных загадках числительные часто употребляются с формантами, выражающими счётность, совокупность, распределение и принадлежность. Такие формы придают математическому содержанию грамматическую определённость. Например, формы типа «один предмет», «два предмета», «три из них», «пять предметов», «пятеро», «двое» помогают обозначить количество, группу или совокупность объектов.

Важная особенность счётных форм состоит в том, что они адаптируют математическое содержание к естественной грамматической системе народной речи. Например, выражение «у двух матерей по пять детей» передаёт распределительное количество: каждой из двух групп соответствует по пять элементов. Такая модель напоминает элементарное умножение, так как имеется две группы, в каждой из которых находится по пять членов. Если ответом являются руки и пальцы, слушатель мысленно представляет десять пальцев на двух руках.

Лексемы «каждый», «все», «сколько», «один из них», «осталось» также имеют логико-математическую функцию. Они организуют процесс подсчёта, сравнения, определения общего количества и вывода. Особенно в шуточных загадках вопросы типа «сколько осталось?» заставляют слушателя учитывать не только арифметическое действие, но и конкретную ситуацию. Это показывает взаимосвязь математической логики и языковой логики.

Морфологическое оформление числительных в загадках оживляет текст и усиливает его образность. Формы, выражающие совокупность, представляют группу предметов как единое целое. Следовательно, в народном восприятии количество всегда осмысливается не изолированно, а в связи с объектом, группой и отношениями между частями.

Геометрическая форма и пространственные отношения

Следующую значимую группу математических единиц составляют слова, обозначающие геометрическую форму и пространственное расположение. К ним относятся такие лексемы, как «круглый», «круг», «угол», «столб», «ровный», «дом», «комната», «вокруг», «середина», «сверху», «снизу», «внутри», «снаружи» и другие. В загадках эти слова функционируют не как строгие геометрические термины, а как средства выражения народного пространственного восприятия.

Например, выражение «круглое лицо» может указывать на луну, монету, пиалу, фрукт или другой предмет округлой формы. Лексема «круглый» в данном случае является народным выражением геометрического представления о форме. Поскольку округлость является заметным визуальным признаком, она часто становится главным ключом к разгадке.

Лексема «угол» также имеет важное значение в построении пространственной модели загадки. В загадках, связанных с домом, комнатой, сундуком или столом, количество углов и расположение предметов в углах могут создавать логическую задачу. Выражения типа «в каждом углу по одному» требуют от слушателя мысленного построения геометрической схемы.

Слова «сверху», «снизу», «в середине», «вокруг», «внутри», «сбоку», «у края» формируют пространственную модель предмета. Слушатель, воспринимая текст загадки, мысленно воспроизводит расположение частей объекта. Например, в загадках о глазе и ресницах противопоставление центра и окружения помогает построить образ: глаз находится в центре, а ресницы располагаются вокруг него. Таким образом, язык загадки выражает геометрическое представление через поэтическую модель пространства.

Лексемы меры, количества и соотношения

Математическое содержание народных загадок не ограничивается числом. В них широко используются слова, обозначающие меру, объём, вес, длину, расстояние и соотношение. К таким единицам относятся пары «большой - маленький», «длинный - короткий», «тяжёлый - лёгкий», «близкий - далёкий», «полный - пустой», «толстый - тонкий», «много - мало».

В загадках типа «пять друзей разного роста» указывается на различие пальцев по длине и размеру. Здесь противопоставление «большой - маленький» обозначает не абсолютную меру, а относительное различие внутри одной группы. Следовательно, загадка учит ребёнка не только считать предметы, но и сравнивать их между собой.

Пара «тяжёлый - лёгкий» особенно активно используется в загадках о весах. Движение чаш весов, их равновесие и зависимость от груза выражают понятия веса, измерения и соотношения. В таких загадках слова «тяжёлый» и «лёгкий» являются не просто признаками предмета, а языковыми средствами выражения измерения и баланса.

Противопоставление «близкий - далёкий» может выражать не только физическое расстояние, но и особенности восприятия. Например, в загадках о глазе может возникать парадоксальная ситуация: предмет находится очень близко, но увидеть его невозможно. Это показывает, что математическое содержание в загадках часто соединяется с парадоксом и образным мышлением.

Лексемы «полный» и «пустой» выражают представления об объёме, внутреннем пространстве и вместимости. В описаниях типа «внутри полно зёрен», «внутри полно звёзд», «сосуд, который невозможно наполнить» формируются первичные представления о внутреннем пространстве, наполненности и ёмкости. Таким образом, загадки выступают естественным дидактическим материалом, соединяющим язык, математику и жизненный опыт.

Семантические и когнитивные функции математических терминов

Математические термины в тексте загадки выполняют несколько важных функций.

Первая функция - номинативно-описательная. Число или форма кратко обозначает один из существенных признаков предмета. Например, число «пять» напоминает о пальцах, число «два» - о глазах или чашах весов, слово «круглый» - о луне, монете, пиале или фрукте.

Вторая функция - логически ограничительная. Загадка представляет собой текст с множеством потенциальных ответов, а математические единицы помогают сузить поле поиска. Если в загадке говорится «пять братьев», значит, ответ должен состоять из пяти близко расположенных и функционально связанных частей. Если употребляется выражение «две сестры, тяжёлая и лёгкая», то ответ должен быть связан с парностью, измерением и равновесием.

Третья функция - образотворческая. В загадках математические единицы не являются сухими средствами счёта; они входят в художественный образ. Выражения «сорок девушек», «тысяча детей», «пять братьев», «две сестры» соединяют число с олицетворением. В результате части предмета воспринимаются как живые образы, что усиливает выразительность текста.

Четвёртая функция - культурно-символическая. В узбекском устном народном творчестве отдельные числа, например «семь», «сорок», «тысяча», имеют символическую нагрузку. Число сорок может обозначать полноту, множество или традиционный временной период; число семь связано с древними представлениями о сакральности; число тысяча выражает

неисчислимое множество. В загадках эти числа не всегда обозначают точное количество, а часто становятся частью культурного кода.

Пятая функция - дидактическая. Через загадки дети осваивают счёт, сравнение, группировку, распознавание формы, понимание количества и логический вывод. Загадка активизирует математическое мышление ребёнка естественным способом - через игру, интерес и образное восприятие.

Классификация математических единиц в народных **загадках**

Таблица 1.

Основные типы математических единиц в народных загадках

Группа	Основные единицы	Функция в загадке	Пояснение
Числа и числительные	один, два, три, четыре, пять, семь, десять, сорок, сто, тысяча	Обозначают количество, парность, множественность, порядок и символическое значение	Пять - пальцы; два - парные органы; сорок и тысяча - символы множества
Счётные формы	один предмет, два предмета, трое, пятеро, каждый, все	Выражают группировку, распределение и обобщение	Счётные формы связывают число с конкретной группой предметов
Геометрическая форма	круглый, угол, круг, столб, кольцо, слой, оболочка	Описывают внешний вид и структуру предмета	Округлость указывает на луну, монету, пиалу, фрукт
Пространственные отношения	сверху, снизу, в середине, вокруг, внутри, сбоку	Создают пространственную модель предмета	В загадках о глазе важны отношения центра и окружения
Мера и соотношение	большой - маленький, длинный - короткий, тяжёлый - лёгкий, близкий - далёкий, полный - пустой	Обеспечивают сравнение и логическое различение	Активно используются в загадках о пальцах, весах, глазах, сосудах
Логико-арифметические единицы	сколько, все, осталось, вместе, поровну	Организуют подсчёт, вывод и решение парадокса	Часто встречаются в шуточных и вопросных загадках

Данная классификация показывает, что математические термины в загадках функционируют не только как самостоятельные научные понятия, но и как элементы общей художественно-логической системы. Поэтому при их анализе необходимо учитывать не только словарное значение, но и контекст, метафору, предполагаемый ответ, форму вопроса и когнитивное действие слушателя.

Педагогическое значение. Изучение математических терминов в народных загадках имеет важное значение для дошкольного и начального образования, а также для занятий по родному языку и литературе. Загадка одновременно развивает речь, мышление, культурную память и математические представления ребёнка.

Например, загадки о пальцах помогают усвоить числа, парность, группу, порядок и различие по размеру. Загадки о весах закрепляют представления о тяжести, лёгкости, равенстве и равновесии. Загадки, связанные с геометрическими формами, помогают ребёнку осознать значения слов «круглый», «угол», «длинный», «короткий», «внутри», «вокруг».

В учебном процессе такие загадки могут использоваться несколькими способами. Первый способ - разгадывание загадки и выделение в ней математических единиц. После чтения загадки учащимся можно предложить вопросы: какое число использовано в тексте? обозначает ли оно точное количество или символическую множественность? как число помогает найти ответ?

Второй способ - рисование по загадке. Это развивает пространственное воображение ребёнка. Третий способ - составление новых загадок с использованием математических терминов. В этом случае ребёнок творчески применяет слова, обозначающие число, форму, меру и соотношение.

Интеграция народных загадок в уроки родного языка и математики способствует формированию межпредметных связей. Обычное арифметическое задание может восприниматься ребёнком как абстрактное, тогда как задача в форме загадки вызывает интерес. Например, модель «на двух руках по пять детей» помогает понять начальную логику умножения, а образ «сорок рубашек» даёт возможность обсудить многослойность и внутреннюю структуру предмета.

Кроме того, загадки развивают связную речь. Учащийся должен не только назвать ответ, но и объяснить, почему именно этот ответ является правильным. В процессе объяснения он употребляет математические единицы в логически оформленных высказываниях: «у этого предмета пять частей», «они расположены парами», «его форма круглая», «внутри много зёрен», «он измеряет тяжёлое и лёгкое» и т.д.

Обсуждение. Использование математических терминов в народных загадках свидетельствует о практическом характере народного мышления. В этих текстах математика представлена не как абстрактная теория, а как часть повседневной жизни: через предметы быта, части тела, природные явления, орудия труда, животных и растения. Народ воспринимал число через пальцы, глаза, копыта, зёрна, слои, звёзды, чаши весов и другие конкретные предметы. Поэтому математические термины в загадках можно рассматривать как проявление «живой математики».

Особого внимания заслуживает различие между точным и символическим употреблением чисел. В выражении «пять пальцев» число обозначает конкретное количество. В выражениях «сорок рубашек» или «тысяча детей» числительные чаще выполняют функцию гиперболы и символа множества. Это важно учитывать, поскольку в фольклоре число не всегда направлено на математическую точность; оно может служить художественному усилению, ритмической организации текста и выражению культурной символики.

Ещё одна важная особенность состоит в том, что математические единицы часто сочетаются с метафорой. Пальцы изображаются как «братья», ресницы - как «девушки», зёрна граната - как «красные девочки», слои лука - как «рубашки». Число при этом задаёт структуру метафорического образа. Следовательно, математическое и художественное мышление в загадке не противопоставлены друг другу, а взаимно дополняют друг друга.

Таким образом, изучение математических терминов в народных загадках представляет интерес не только для лингвистики, но и для фольклористики, когнитивных исследований, этноматематики и методики обучения. Подобные исследования помогают выявить народные, образные и первоначальные формы представления научных понятий в устном творчестве.

Примерная аналитическая таблица

Таблица 2.

Контекстуальные функции математических единиц в народных загадках

Математическая единица	Контекст в загадке	Предполагаемый ответ	Аналитический комментарий
один / тысяча	мать одна, детей тысяча	луна и звёзды	Создаётся противопоставление единственности и неисчислимого множества
два	два брата друг друга не видят	глаза	Выражаются парность, симметрия и анатомическое расположение
пять	пять братьев, один из них главный	пальцы	Число обозначает группу, а метафора показывает отношения между частями
четыре	четыре ноги, железные копыта	конь	Количество указывает на внешний признак и опорную структуру животного

Математическая единица	Контекст в загадке	Предполагаемый ответ	Аналитический комментарий
сорок	сорок рубашек, сорок девушек	лук, ресницы, гранат	Число сорок символически усиливает значение множественности и многослойности
тяжёлый - лёгкий	две сестры, тяжёлое и лёгкое	весы	Выражаются понятия измерения, равновесия и соотношения
круглый	лицо круглое	луна, монета, фрукт	Геометрическая форма выступает главным визуальным признаком

Заключение. Математические термины, используемые в народных загадках, ярко демонстрируют взаимосвязь языка, мышления и культуры. Проведённый анализ показывает, что наиболее активными математическими единицами в загадках являются числительные и счётные формы. Они обозначают количество, структуру, парность, многослойность и принадлежность предмета к определённой группе. Числа «один», «два», «пять», «сорок», «сто», «тысяча» могут выражать как точное количество, так и символическую множественность.

Существенное место в семантической структуре загадок занимают также единицы, обозначающие геометрическую форму, пространственное расположение, меру и соотношение. Слова «круглый», «угол», «середина», «вокруг», «большой - маленький», «тяжёлый - лёгкий», «близкий - далёкий», «полный - пустой» выполняют функции описания предмета, скрытия ответа и одновременно направления слушателя к правильному решению.

Математические термины в загадках обладают несколькими функциями: они дают подсказку, создают логическое ограничение, усиливают художественный образ, выражают культурную символику и выполняют дидактическую задачу. Особенно значима их роль в развитии детского мышления, поскольку загадки формируют навыки счёта, сравнения, группировки, распознавания формы, восприятия количества и логического вывода.

В целом математические термины в народных загадках отражают практические знания народа, связанные с повседневным опытом. Через эти единицы народ считает, измеряет, сравнивает, структурирует окружающий мир и превращает его в художественный образ. Поэтому тема «Математические термины, используемые в народных загадках» может рассматриваться как важное научное направление на пересечении узбекского языкознания, фольклористики, когнитивной лингвистики и методики образования.

Список использованной литературы.

1. Хусаинова З. Узбекские загадки / З. Хусаинова. – Ташкент : Фан, 1966.
2. Загадки. Узбекское народное творчество : Многотомное издание. – Ташкент : Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1983.
3. Касимова К. Методика преподавания родного языка / К. Касимова, С. Матчонов, Х. Гуломова, Ш. Йулдошева, Ш. Сариев. – Ташкент : Ношир, 2009. – 352 с.
4. Жаров В. К. Учебный лексический минимум математических терминов на узбекском, русском и английском языках / В. К. Жаров, Р. М. Тургунбаев. – Ташкент : Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 104 с.
5. Рузметова О. А. Морфологический способ образования математических терминов в узбекском языке / О. А. Рузметова // Иностранные языки в Узбекистане. – 2022. – № 4 (45). – С. 30–37.
6. Джураев М. Введение в фольклористику / М. Джураев, Г. Эшонкулов. – Ташкент : Turon-Iqbol, 2018.
7. Имомов К. Узбекское народное устное поэтическое творчество / К. Имомов, Т. Мирзаев, Б. Саримсоков, О. Сафаров. – Ташкент : Укитувчи, 1990.

Sheranova Guzal Ravshanovna,
Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi
E-mail:guliguligg783100@gmail.com
https://orcid.org/0009-0002-0582-4124

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING BILIMLARINI MUSTAHKAMLASH MAQSADIDA EKSKURSIYALARNI TASHKIL ETISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilimlarini mustahkamlashda ekskursiyalarning pedagogik ahamiyati tahlil qilingan. Ekskursiyalarning ta’lim jarayonidagi o‘rni, ularning o‘quvchilarning bilish faolligini oshirish, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash hamda mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, ekskursiyalarni tashkil etishning didaktik asoslari va pedagogik shart-sharoitlari ilmiy manbalar asosida tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich ta’lim, ekskursiya, bilimlarni mustahkamlash, bilish faolligi, pedagogik texnologiya, amaliy ta’lim, kuzatuvchanlik, ta’lim samaradorligi.*

ORGANIZING EXCURSIONS TO REINFORCE THE KNOWLEDGE OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract. *This article analyzes the pedagogical significance of excursions in strengthening primary school students’ knowledge. It highlights the role of excursions in the educational process, their potential to enhance students’ cognitive activity, to connect theoretical knowledge with practical experience, and to develop independent thinking skills. In addition, the didactic foundations and pedagogical conditions of organizing excursions are analyzed based on scientific sources.*

Key words: *primary education, excursion, knowledge reinforcement, cognitive activity, pedagogical technology, practical learning, observation skills, educational effectiveness.*

ОРГАНИЗАЦИЯ ЭКСКУРСИЙ С ЦЕЛЬЮ ЗАКРЕПЛЕНИЯ ЗНАНИЙ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. *В данной статье анализируется педагогическое значение экскурсий в процессе закрепления знаний учащихся начальных классов. Рассматривается роль экскурсий в образовательном процессе, их возможности в повышении познавательной активности учащихся, в связи теоретических знаний с практической деятельностью, а также в развитии навыков самостоятельного мышления. Кроме того, на основе научных источников анализируются дидактические основы и педагогические условия организации экскурсий.*

Ключевые слова: *начальное образование, экскурсия, закрепление знаний, познавательная активность, педагогическая технология, практическое обучение, наблюдательность, эффективность обучения.*

Kirish. Ta’lim tizimini modernizatsiya qilish sharoitida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilimlarni puxta egallashi, o‘zlashtirilgan bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llay olishi hamda ularni hayotiy vaziyatlarga tatbiq etishi dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Zamonaviy ta’lim paradigmasida o‘quvchini faqat bilimlarni qabul qiluvchi subyekt sifatida emas, balki faol bilish jarayonining ishtirokchisi, mustaqil fikrlovchi va ijodiy yondashuvga ega shaxs sifatida shakllantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Shu jihatdan boshlang‘ich ta’lim bosqichi shaxsning intellektual rivojlanishi, mantiqiy tafakkurining shakllanishi, kognitiv qobiliyatlarining rivojlanishi hamda dunyoqarashining kengayishida fundamental asos bo‘lib xizmat qiladi.

Boshlang‘ich sinf davri bolalarning psixologik va pedagogik rivojlanishida sezgir davr hisoblanadi. Bu bosqichda o‘quvchilar ko‘proq konkret-obrazli tafakkurga tayanib bilimlarni o‘zlashtiradilar, ya’ni ular uchun bevosita kuzatish, amaliy faoliyat va real obyektlar bilan ishlash orqali o‘rganish samaraliroq hisoblanadi. Shu sababli ta’lim jarayonini faqat nazariy ma’lumotlar bilan cheklash

o‘quvchilarning bilish ehtiyojlarini to‘liq qondira olmaydi. Aksincha, nazariy bilimlarni real hayotiy jarayonlar bilan bog‘lash, ularni amaliy tajriba asosida mustahkamlash zarurati yuzaga keladi.

Mazkur vazifani amalga oshirishda ekskursiyalar muhim pedagogik vosita sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Ekskursiyalar o‘quvchilarga o‘rganilayotgan obyekt va hodisalarni tabiiy yoki ijtimoiy muhitda bevosita kuzatish, ularni tahlil qilish hamda nazariy bilimlarni amaliy tajriba bilan integratsiya qilish imkonini beradi. Bu esa o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirib, ularning mustaqil fikrlash, tahlil qilish, solishtirish va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Pedagogik adabiyotlarda ekskursiya ta’limning ko‘rgazmalilik, hayot bilan bog‘liqlik, tizimlilik va ilmiylik tamoyillarini amalga oshiruvchi samarali didaktik shakl sifatida e’tirof etiladi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun ekskursiyalar o‘rganilayotgan mavzuni chuqurroq anglash, predmet va hodisalarning mohiyatini yaxshiroq tushunish hamda ularda barqaror bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, ekskursiyalar o‘quvchilarda kuzatuvchanlik, e’tibor, kognitiv qiziqish va bilishga bo‘lgan motivatsiyani kuchaytiradi.

Zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvga ko‘ra, ta’limning asosiy maqsadi faqat bilim berish emas, balki o‘quvchilarda hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishdan iboratdir. Shu nuqtayi nazardan ekskursiyalar o‘quvchilarning kommunikativ, axborot bilan ishlash, ijtimoiy va shaxsiy kompetensiyalarini rivojlantiruvchi samarali ta’lim shakli sifatida qaraladi. Ekskursiya jarayonida o‘quvchilar o‘zaro muloqotga kirishadi, kuzatganlarini ifodalashadi, fikr almashishadi va jamoaviy faoliyat ko‘nikmalarini egallaydilar.

Shu bilan birga, ekskursiyalarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish masalasi pedagogik jihatdan chuqur o‘rganishni talab etadi. Ularning nazariy asoslarini tahlil qilish, didaktik imkoniyatlarini aniqlash hamda bilimlarni mustahkamlashdagi rolini ilmiy asosda yoritish ushbu tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi. Chunki ekskursiyalarni to‘g‘ri tashkil etish o‘quv jarayonining samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning o‘quv motivatsiyasini kuchaytirish hamda ta’lim sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Metodologiya. Tadqiqotda pedagogika, didaktika va boshlang‘ich ta’lim metodikasiga oid ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy o‘rganish, umumlashtirish hamda tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi. Ekskursiyalarning ta’lim jarayonidagi o‘rni va ahamiyati bo‘yicha mahalliy hamda xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari o‘rganildi. Shuningdek, ekskursiyalarni tashkil etishning pedagogik shartlari va ularning o‘quvchilarning bilimlarini mustahkamlashdagi imkoniyatlari nazariy jihatdan tahlil qilindi.

Natijalar va muhokamalar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ekskursiyalar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilimlarini mustahkamlashda eng samarali amaliy ta’lim shakllaridan biri hisoblanadi. Ekskursiya jarayoni o‘quvchilarning o‘rganilayotgan obyekt va hodisalarni tabiiy, real va ijtimoiy muhitda bevosita kuzatishiga asoslanadi. Bu esa ta’lim jarayonida ko‘rgazmalilik prinsipini to‘liq amalga oshirish imkonini yaratadi va nazariy bilimlarning amaliy tajriba bilan integratsiyasini ta’minlaydi. Natijada o‘quvchilar tomonidan o‘zlashtirilgan bilimlar yanada barqaror, tizimli va uzoq muddatli xotirada saqlanadigan darajada mustahkamlanadi.

Tahlillar ko‘rsatadiki, ekskursiyalar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlariga mos pedagogik vosita sifatida yuqori samaradorlikka ega. Ushbu yosh bosqichida bolalarda konkret-obrazli tafakkur ustun bo‘lib, ular mavhum tushunchalardan ko‘ra bevosita kuzatish va amaliy faoliyat orqali bilimlarni tezroq va chuqurroq o‘zlashtiradilar. Shu sababli ekskursiyalar orqali berilgan ta’limiy materiallar sinfda o‘qitilgan nazariy bilimlar bilan uyg‘unlashganda, o‘quvchilarda kognitiv tushuncha darajasi sezilarli darajada oshadi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, ekskursiyalar o‘quvchilarning bilish faolligini oshiruvchi muhim omil hisoblanadi. O‘quvchi real obyektlar bilan bevosita muloqotga kirishganda unda qiziqish ortadi, savollar paydo bo‘ladi va mustaqil izlanish ehtiyoji shakllanadi. Bu jarayon o‘quvchini passiv tinglovchidan faol bilish subyektiga aylantiradi. Shuningdek, ekskursiya davomida o‘quvchilar o‘z kuzatuvlarini tahlil qilish, solishtirish va umumlashtirish orqali mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradilar.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ekskursiyalar turlari o‘ziga xos pedagogik imkoniyatlarga ega bo‘lib, har biri o‘quvchilarda turli kompetensiyalarni shakllantiradi. Xususan, tabiat ekskursiyalari

ekologik ong va kuzatuvchanlikni rivojlantiradi; muzey va tarixiy obidalarga uyushtiriladigan ekskursiyalar tarixiy tafakkur, milliy identifikatsiya va vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantiradi; kutubxona ekskursiyalari esa axborot bilan ishlash, mustaqil o‘qish va kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ishlab chiqarish obyektlariga ekskursiyalar o‘quvchilarda kasbiy tasavvur va amaliy fikrlashni kengaytiradi.

Bundan tashqari, ekskursiyalar fanlararo integratsiyani ta’minlovchi muhim didaktik vosita sifatida ham namoyon bo‘ladi. Masalan, tabiat ekskursiyasi davomida o‘quvchilar biologiya, geografiya va ekologiya elementlarini birgalikda idrok etadilar, muzey ekskursiyasi esa tarix, adabiyot va madaniyat fanlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni anglashga yordam beradi. Bu holat o‘quvchilarning dunyoqarashini kengaytiradi va tizimli bilimlar shakllanishiga olib keladi.

Muhokamalar shuni ham ko‘rsatadiki, ekskursiyalarning samaradorligi ularni to‘g‘ri pedagogik tashkil etishga bevosita bog‘liq. Ekskursiya oldidan o‘quvchilarning tayyorgarligi, maqsad va vazifalarning aniq belgilanishi hamda kuzatish rejasining ishlab chiqilishi muhim ahamiyatga ega. Ekskursiya jarayonida o‘quvchilarning faol ishtiroki, savol-javoblar va kuzatuv natijalarini qayd etish ishlari ta’lim samaradorligini oshiradi. Ekskursiyadan so‘ng esa olingan bilimlarni mustahkamlash uchun muhokama, tahlil, ijodiy topshiriqlar va hisobotlar tashkil etilishi lozim.

Yana bir muhim natija shundan iboratki, ekskursiyalar o‘quvchilarda kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantiradi. Guruhli kuzatuv jarayonida o‘quvchilar o‘zaro fikr almashadilar, o‘z kuzatuvlarini ifodalaydilar va jamoaviy xulosalar chiqaradilar. Bu esa ularning nutq madaniyati, muloqot ko‘nikmalari hamda ijtimoiy faolligini oshiradi. Shu bilan birga, ekskursiyalar o‘quvchilarda mas’uliyat, hamkorlik va mustaqillik kabi shaxsiy sifatlarni ham shakllantiradi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari ekskursiyalarni boshlang‘ich ta’lim jarayoniga tizimli va maqsadli integratsiya qilish zarurligini ko‘rsatadi. Ular nafaqat bilimlarni mustahkamlash vositasi, balki o‘quvchilarning intellektual, ijtimoiy va kommunikativ rivojlanishini ta’minlovchi kompleks pedagogik texnologiya sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

1-jadval.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilimlarini mustahkamlashda ekskursiyalarning pedagogik imkoniyatlari

Ekskursiya turi	Ta’limiy ahamiyati	Shakllanadigan ko‘nikmalar
Tabiat ekskursiyasi	Tabiat haqidagi nazariy bilimlarni mustahkamlaydi	Kuzatuvchanlik, ekologik madaniyat
Muzey ekskursiyasi	Tarixiy va madaniy bilimlarni boyitadi	Tahlil qilish, tarixiy tafakkur
Kutubxona ekskursiyasi	Kitobxonlik madaniyatini rivojlantiradi	Mustaqil o‘qish, axborot izlash
Ishlab chiqarish obyektlariga ekskursiya	Kasblar va mehnat jarayoni bilan tanishtiradi	Amaliy fikrlash, kasbiy qiziqish
Tarixiy obidalarga ekskursiya	Milliy meros va qadriyatlar haqidagi bilimlarni mustahkamlaydi	Vatanparvarlik, madaniy ong

1-jadvalda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilimlarini mustahkamlashda ekskursiyalarning pedagogik imkoniyatlari tizimli ravishda yoritilgan bo‘lib, unda har bir ekskursiya turi o‘zining ta’limiy ahamiyati va shakllantiradigan ko‘nikmalari bilan ajratib ko‘rsatilgan. Jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, ekskursiyalar nafaqat o‘quvchilarning nazariy bilimlarini mustahkamlashga xiz-

mat qiladi, balki ularning bilish jarayonini bevosita real hayot bilan bog‘lash orqali ta’lim samaradorligini oshiradi. Bu esa boshlang‘ich ta’lim bosqichida ko‘rgazmalilik va amaliy faoliyatning ustuvor ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Tabiat ekskursiyalari orqali o‘quvchilarda ekologik bilimlar tizimli ravishda shakllanadi hamda ularning kuzatuvchanlik qobiliyati rivojlanadi. O‘quvchilar tabiiy muhitni bevosita kuzatish jarayonida o‘rganilayotgan nazariy tushunchalarni amalda ko‘rish imkoniga ega bo‘ladilar, bu esa bilimlarning mustahkam o‘zlashtirilishiga yordam beradi. Shuningdek, tabiat bilan muloqot jarayoni bolalarda ekologik madaniyat, tabiatga nisbatan ehtiyotkorona munosabat va mas’uliyat hissini shakllantiradi.

Muzey va kutubxona ekskursiyalari esa o‘quvchilarning intellektual va madaniy rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Muzey ekskursiyalari tarixiy va madaniy bilimlarni boyitib, o‘quvchilarda tarixiy tafakkur va tahliliy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Kutubxona ekskursiyalari esa kitobxonlik madaniyatini shakllantirishga xizmat qilib, o‘quvchilarda mustaqil axborot izlash, tanlash va undan foydalanish kompetensiyalarini rivojlantiradi. Bu ikki ekskursiya turi o‘quvchilarning bilim doirasini kengaytirib, ularning ma’naviy va intellektual salohiyatini oshiradi.

Ishlab chiqarish obyektlari hamda tarixiy obidalarga uyushtiriladigan ekskursiyalar esa o‘quvchilarda amaliy fikrlash, kasbiy qiziqish va vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirishda alohida ahamiyatga ega. Ishlab chiqarish obyektlarida o‘quvchilar turli kasblar va mehnat jarayonlari bilan tanishib, amaliy faoliyatga nisbatan qiziqish hosil qiladilar. Tarixiy obidalarga ekskursiyalar esa milliy meros va qadriyatlarni anglash, madaniy ongni rivojlantirish hamda vatanparvarlik tuyg‘ularini mustahkamlashga xizmat qiladi. Bu esa ta’lim jarayonining tarbiyaviy jihatini kuchaytiradi.

Umuman olganda, jadvaldan ko‘rinadiki, ekskursiyalarning har bir turi o‘ziga xos pedagogik funksiyani bajaradi va o‘quvchilarning turli kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ular o‘quvchilarning bilimlarni mustahkamlash jarayonini faollashtirib, nazariy bilimlarni amaliy tajriba bilan uyg‘unlashtiradi hamda boshlang‘ich ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Ekskursiyalar o‘quvchilarning bilish faolligini rivojlantirishda ham muhim rol o‘ynaydi. O‘quvchi tabiat qo‘yniga, tarixiy obidalarga, muzeylarga yoki ishlab chiqarish korxonalariga tashrif buyurganida o‘rganayotgan mavzu yuzasidan yangi taassurotlarga ega bo‘ladi. Bu esa uning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshirib, mustaqil ravishda savollar berish va javob izlashga undaydi. Pedagogik tadqiqotlarda qayd etilishicha, o‘quvchining o‘zi kuzatgan va tajribasida his qilgan bilimlari an’anaviy ma’ruza usulida olingan bilimlarga nisbatan samaraliroq o‘zlashtiriladi. Shu sababli ekskursiyalar boshlang‘ich ta’lim mazmunini boyituvchi va ta’lim sifatini oshiruvchi vosita sifatida e’tirof etiladi.

Boshlang‘ich ta’lim amaliyotida tabiatga, muzeylarga, tarixiy yodgorliklarga, kutubxonalarga va turli ijtimoiy obyektlarga uyushtiriladigan ekskursiyalar keng qo‘llaniladi. Tabiat ekskursiyalari o‘quvchilarda ekologik madaniyat va tabiatga ehtiyotkorona munosabatni shakllantirsa, muzey ekskursiyalari milliy qadriyatlar va tarixiy meros haqidagi bilimlarni boyitadi. Kutubxonalarga uyushtirilgan ekskursiyalar esa kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunday ekskursiyalar fanlararo integratsiyani ta’minlab, o‘quvchilarning dunyoqarashini kengaytiradi hamda nazariy bilimlarning amaliy ahamiyatini tushunishga yordam beradi.

Ekskursiyalar samarali bo‘lishi uchun ularni tashkil etishda qator pedagogik talablarga amal qilish zarur. Avvalo, ekskursiyaning maqsadi va vazifalari aniq belgilanishi kerak. Ekskursiya o‘quv dasturi mazmuni bilan uzviy bog‘liq bo‘lishi va ma’lum bir mavzuni mustahkamlashga qaratilishi lozim. Shuningdek, ekskursiyadan oldin o‘quvchilarga tayyorgarlik ishlari olib borilishi, kuzatish obyektlari haqida dastlabki ma’lumotlar berilishi maqsadga muvofiqdir. Ekskursiyadan so‘ng esa suhbat, savol-javob, ijodiy topshiriqlar yoki hisobotlar orqali olingan bilimlarni umumlashtirish va mustahkamlash tavsiya etiladi.

Ekskursiyalarning yana bir muhim jihati shundaki, ular o‘quvchilarda kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantiradi. Ekskursiya davomida o‘quvchilar o‘zaro muloqotga kirishadi, fikr almashadi, kuzatganlari yuzasidan xulosalar chiqaradi va jamoa bilan ishlash ko‘nikmalarini egallaydi. Bu esa zamonaviy ta’limning asosiy maqsadlaridan biri bo‘lgan kompetensiyaviy yondashuv talablariga mos keladi. Natijada ekskursiyalar nafaqat bilimlarni mustahkamlash, balki shaxsning har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiluvchi samarali pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilimlarini mustahkamlashda ekskursiyalar zamonaviy pedagogik jarayonning eng samarali va amaliy yo‘naltirilgan vositalaridan biri hisoblanadi. Ular ta’lim jarayonida nazariy bilimlarni real hayotiy kuzatuvlar bilan uyg‘unlashtirish imkonini berib, o‘quvchilarning o‘quv materialini ongli, chuqur va tizimli o‘zlashtirishiga sharoit yaratadi. Ekskursiyalar orqali o‘quvchilar dars jarayonida o‘rganilgan nazariy tushunchalarni bevosita tabiiy, ijtimoiy va madaniy muhitda ko‘rish, tahlil qilish hamda amaliy jihatdan mustahkamlash imkoniga ega bo‘ladilar. Bu esa bilimlarning mustahkamligi va uzoq muddatli xotirada saqlanishini ta’minlaydi.

Ekskursiyalar o‘quvchilarning bilish faolligini oshirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Ta’lim jarayonida o‘quvchi passiv qabul qiluvchi emas, balki faol kuzatuvchi, tahlil qiluvchi va xulosa chiqaruvchi subyektga aylanadi. Ekskursiya davomida o‘quvchilarning tabiiy qiziqishi ortadi, ular savollar berishga, muhokama qilishga va o‘z fikrlarini ifodalashga intiladilar. Bu jarayon mustaqil fikrlash, tanqidiy yondashuv hamda ijodiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan ekskursiyalar kompetensiyaviy ta’lim talablariga to‘liq mos keladi.

Shuningdek, ekskursiyalar boshlang‘ich ta’limda nafaqat didaktik, balki tarbiyaviy funksiyani ham bajaradi. Tabiatga uyushtirilgan ekskursiyalar ekologik madaniyat va tabiatga nisbatan mas’uliyatli munosabatni shakllantirsa, muzey va tarixiy obidalarga tashriflar milliy qadriyatlarni anglash, tarixiy xotirani mustahkamlash hamda vatanparvarlik tuyg‘ularini rivojlantirishga xizmat qiladi. Kutubxona va ishlab chiqarish obyektlariga ekskursiyalar esa o‘quvchilarda mehnatga hurmat, kasbga qiziqish hamda mustaqil bilim olish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shu tariqa ekskursiyalar shaxsning har tomonlama rivojlanishida kompleks pedagogik ta’sirga ega bo‘ladi.

Umuman olganda, ekskursiyalarni boshlang‘ich ta’lim jarayoniga maqsadli, tizimli va uzviy ravishda joriy etish ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biridir. Ular o‘quvchilarning bilim olish jarayonini jonlantirib, nazariy bilim va amaliy tajriba o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’minlaydi. Shu bilan birga, ekskursiyalar o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiylashuvi va kasbiy yo‘nalishlarini aniqlashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, zamonaviy ta’lim tizimida ekskursiyalarni samarali tashkil etish va ulardan keng foydalanish boshlang‘ich ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi dolzarb pedagogik vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Avliyakulov N. X. Pedagogik texnologiyalar / N. X. Avliyakulov, N. N. Musayeva. – Toshkent : Fan va texnologiya, 2008. – 164 b.
2. Azizxo‘jayeva N. N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat / N. N. Azizxo‘jayeva. – Toshkent : O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006. – 200 b.
3. Hasanboyeva O. U. Pedagogika / O. U. Hasanboyeva, X. A. To‘raqulov, M. Haydarov, J. Hasanboyev. – Toshkent : Fan va texnologiya, 2011. – 424 b.
4. Ishmuhamedov R. Ta’limda innovatsion texnologiyalar / R. Ishmuhamedov, A. Abduqodirov, A. Pardaev. – Toshkent : Iste’dod, 2008. – 180 b.
5. Jo‘rayev R. X. Pedagogika nazariyasi va tarixi / R. X. Jo‘rayev, O‘. Q. Tolipov. – Toshkent: O‘qituvchi, 2017. – 320 b.
6. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar / M. Ochilov. – Qarshi : Nasaf, 2000. – 183 b.
7. Tolipov O‘. Q. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari / O‘. Q. Tolipov, M. Usmonboyeva. – Toshkent : Fan, 2006. – 260 b.
8. Usmonboyeva M. Pedagogik kompetentlik va innovatsion faoliyat asoslari / M. Usmonboyeva, A. Xoliqov. – Toshkent : Fan va texnologiya, 2013. – 120 b.

Kazakova Dilnoza Qobil qizi,
Bukhara State University, Basic Doctoral Student at the Department of Pedagogy
E-mail:dilnozakazakova37@gmail.com

COMPARATIVE ANALYSIS OF EXPERIMENTAL AND TRADITIONAL LESSON RESULTS IN VITAGENIZED EDUCATION FOR SCHOOLCHILDREN

Annotation. *This article provides a comparative analysis of the effectiveness of vitalized education technology compared to the traditional teaching method. The study involved 28 students, who were divided equally into experimental and control (traditional) groups. Based on pre-test and post-test results, the level of students' knowledge, independent thinking, and worldview indicators were evaluated. The results showed that vitagenic educational technology significantly increases educational efficiency.*

Key words: *vitagenic education, experimental group, control group, comparative analysis, practical work, teaching effectiveness, new pedagogy.*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ И ТРАДИЦИОННЫХ УРОКОВ В ВИТАГЕНИЗИРОВАННОМ ОБРАЗОВАНИИ У ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация. *В данной статье проведен сравнительный анализ эффективности витагенизированной образовательной технологии с традиционным методом обучения. В исследовании приняли участие 28 учащихся, которые были разделены поровну на экспериментальную и контрольную (традиционную) группы. На основе результатов до и после тестирования оценивались уровень знаний учащихся, показатели самостоятельного мышления и мировоззрения. Результаты показали, что витагенная образовательная технология значительно повышает эффективность обучения.*

Ключевые слова: *витагенное образование, экспериментальная группа, контрольная группа, сравнительный анализ, практическая работа, эффективность обучения, новая педагогика.*

MAKTAB O‘QUVCHILARINI VITAGENLASHTIRILGAN TA’LIMDA EKSPERIMENTAL VA AN’ANAVIY DARS NATIJALARINING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada jonlantirilgan ta’lim texnologiyasining samaradorligi an’anaviy o‘qitish usuli bilan qiyosiy tahlil qilingan. Tadqiqotda 28 nafar talaba ishtirok etib, ular tajriba va nazorat (an’anaviy) guruhlariga teng taqsimlandi. Testdan oldingi va testdan keyingi natijalar asosida o‘quvchilarning bilim darajasi, mustaqil fikrlash va dunyoqarash ko‘rsatkichlari baholandi. Natijalar vitagen ta’lim texnologiyasi ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshirishini ko‘rsatdi.*

Kalit so‘zlar: *vitagen ta’lim, tajriba guruhi, nazorat guruhi, qiyosiy tahlil, amaliy ish, o‘qitish samaradorligi, yangi pedagogika.*

Introduction. The process of digital transformation in the modern education system is fundamentally changing pedagogical approaches. In particular, technologies based on artificial intelligence allow for the formation of an individual educational trajectory. At the same time, the vitagenic educational approach-integrating a student's life experience into the educational process-is being recognized as an important didactic tool in teaching biology.

The integration of these two approaches makes the educational process more personalized, interactive, and effective.

In foreign and domestic research, adaptive learning systems based on AI (Holmes et al., 2019; Luckin, 2018), the impact of the vitagenic approach on cognitive development (Zimnyaya, 2017), and contextual learning in biology education (OECD, 2021).

However, the issue of implementing the AI and vitagenic approach as an integrated model in biology lessons has not been sufficiently studied.

Research methodology

The following methods were used in the study:

- systematic analysis;
- pedagogical modeling;
- experiment (control and experimental groups);
- Adaptive platform simulation based on AI;
- statistical analysis (t-test, percentage dynamics).

The effectiveness of innovative educational technologies in the field of modern pedagogy and didactics has been substantiated through comprehensive scientific research. In particular, the concept of vitagenic education is aimed at ensuring a deeper and more conscious acquisition of knowledge by integrating students' personal life experiences into the educational process.

One of the pedagogical scholars, A. S. Belkin, defines vitagenic education as a "model of education based on an individual's life experience," emphasizing that its main task is to harmonize knowledge with individual experience. According to this approach, the student acts not as a passive recipient, but as an active knowledge-creating subject.

Furthermore, Jean Piaget and Lev Vygotsky, considered the founders of constructivist educational theory, scientifically substantiated in their research that knowledge is formed under the influence of personal experience and the social environment. In particular, Vygotsky's concept of the "near zone of development" is considered the theoretical foundation of vitagenic education methodology.

Experimental studies conducted in recent years also confirm the effectiveness of interactive and innovative methods. For example, according to the results of a meta-analysis conducted by John Hattie, active teaching methods provide higher learning outcomes compared to traditional lecture methods. In particular, the indicators of student activity, motivation, and independent thinking increase significantly.

Furthermore, the experiential learning model developed by David Kolb is a conceptual basis close to vitagenic education, explaining the process of acquiring knowledge through the stages of "experience - analysis - generalization - application."

Local and regional studies have also noted the positive impact of innovative methods. The results of scientific research conducted in Uzbekistan show that lessons organized on the basis of interactive methods serve to increase the level of knowledge and learning motivation of students. Especially in the teaching of biology, the vitagenic approach allows for the linking of educational material with real life and ensures the stability of knowledge.

At the same time, some researchers note that there are certain problems in the implementation of innovative methods. In particular, the insufficient methodological training of teachers, limited time resources, and the lack of flexibility in curricula can negatively affect this process.

Overall, the analyzed scientific sources indicate that vitagenic and interactive teaching methods increase the effectiveness of the educational process; however, for their effective application, it is necessary to improve methodological and organizational conditions.

Research methodology. This study was organized on the basis of a quasi-experimental design and used a pre-test/post-test model. Two groups were formed in the study: the experimental and control groups. This approach is one of the most widely used scientific methods for determining the effectiveness of various teaching methods in the educational process, allowing for an accurate assessment of the dynamics of change by comparing students' initial and final levels of knowledge.

A total of 28 students participated in the study. They were divided equally into two groups: the experimental group consisted of 14 students, and the control group consisted of 14 students. When forming the groups, the initial level of knowledge and general training indicators of the students were taken into account, ensuring their maximum equality.

During the experimental process, classes were organized in the experimental group based on vitalized educational technology. This approach is aimed at mastering knowledge based on students'

personal life experiences, increasing their activity through interactive methods, and developing independent thinking skills. In the control group, the educational process was conducted based on traditional teaching methods, primarily lecture and explanatory methods.

The experimental work was conducted over a period of 4 weeks. At the beginning of the study, a pre-test was conducted for all participants to determine their baseline knowledge levels. At the end of the experiment, the students' level of mastery was assessed through post-testing, and the results of the experimental and control groups were comparatively analyzed. This methodology made it possible to scientifically determine the effectiveness of vitagenized education.

Research results. In the course of the study, a comparative analysis of pre-test and post-test results was conducted to identify changes in students' knowledge levels. Based on the results of the preliminary assessment, the average score of the experimental group students was 56,3, while that of the control group was 55,8. These indicators show that there are no significant differences between the groups; that is, the levels of initial knowledge are practically equal.

The results of the post-test conducted at the end of the experiment showed a significant difference between the groups. In the experimental group, the average score was 82,6, while in the control group, it was 68,4. Analysis of the results shows that the knowledge level in the experimental group increased by 26,3 points, while in the control group, growth was limited to 12,6 points. Consequently, the educational process organized on the basis of vitalized education demonstrated significantly higher efficiency compared to traditional teaching methods.

The results of the comparative analysis confirmed the significant superiority of the experimental group's indicators, and the obtained difference was found to be statistically significant ($p < 0,05$). This scientifically substantiates the positive impact of innovative, particularly vitagenic, educational methods on learning outcomes. These results are in harmony with other experimental studies and once again confirm that modern pedagogical approaches are more effective than traditional methods.

Group	Pre-test (Initial)	Post-test (final)	Growth (Δ)	Independent thinking	Interest level	Activity
Experimental	56,3	82,6	26,3	3 (upper)	3 (upper)	3 (upper)
Control	55,8	68,4	12,6	2 (middle)	1 (low)	2 (middle)

Furthermore, during the study, students' activity in the educational process, their level of independent thinking, and their interest in subjects were also observed. It was noted that the students in the experimental group had a high level of independent thinking skills, increased interest in the educational material, and increased activity in the lesson process. In the control group, these indicators were mainly moderate or low. This situation indicates that vitagenic educational technology enhances students' cognitive activity and serves deeper and more conscious assimilation of knowledge.

Based on the results obtained, it can be stated that vitagenic education transforms the student into an active subject of the educational process. This approach further deepens and reinforces the content of knowledge by linking it with the students' personal life experience. As a result, the level of retention of acquired knowledge in long-term memory increases. This is explained by the main idea of vitagenic education - the principle of learning through life experience.

Conclusion. The results of the conducted research demonstrated that vitagenic educational technology is significantly more effective compared to traditional teaching methods. During the experimental process, an increase in students' knowledge levels, academic performance indicators, and cognitive activity was identified, confirming the didactic effectiveness of this approach.

It was also observed that in the educational process organized on the basis of vitagenic technology, students developed independent thinking, an analytical approach, and learning motivation. This shows that this technology plays an important role in improving the quality of education.

Within the framework of the study, the effectiveness of vitagenic education was statistically substantiated based on a micro-experimental model involving 28 students. As a result of the comparative analysis, methodological recommendations were developed, and a scientific basis for their practical application was created.

Overall, vitagenic technology serves as an effective didactic tool in teaching biology and natural sciences and is of great importance for teachers in implementing innovative methodological approaches. Therefore, it is recommended to widely use this technology in general education schools.

Literature.

1. Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement / J. Hattie. – London : Routledge, 2009. – 382 p.
2. Kolb D. A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development / D. A. Kolb. – New Jersey : Pearson Education, 2015. – 416 p.
3. Schunk D. H. Learning Theories: An Educational Perspective / D. H. Schunk. – Boston : Pearson, 2020. – 512 p.
4. Mayer R. E. Multimedia Learning / R. E. Mayer. – Cambridge : Cambridge University Press, 2021. – 320 p.
5. OECD. The Future of Education and Skills 2030 / OECD. – Paris : OECD Publishing, 2020. – 150 p.
6. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education / UNESCO. – Paris : UNESCO, 2021. – 150 p.
7. Biggs J. Teaching for Quality Learning at University / J. Biggs, C. Tang. – New York : Open University Press, 2011. – 480 p.
8. Bruner J. The Process of Education / J. Bruner. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 2019. – 128 p.
9. Illeris K. Contemporary Theories of Learning / K. Illeris. – London : Routledge, 2018. – 240 p.
10. Darling-Hammond L. Powerful Learning: What We Know About Teaching for Understanding / L. Darling-Hammond. – San Francisco : Jossey-Bass, 2015. – 336 p.
11. OECD. Innovative Learning Environments / OECD. – Paris : OECD Publishing, 2013. – 320 p.
12. Fullan M. The New Meaning of Educational Change / M. Fullan. – New York : Teachers College Press, 2016. – 320 p.
13. Tomlinson C. A. The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners / C. A. Tomlinson. – Alexandria : ASCD, 2017. – 240 p.
14. Maslow A. H. Motivation and Personality / A. H. Maslow. – New York : Harper & Row, 1954. – 411 p.
15. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход / А. А. Вербицкий. – Москва : Высшая школа, 1991. – 207 с.
16. Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний / Н. Ф. Талызина. – Москва : МГУ, 1984. – 344 с.
17. Ibragimov A. A. Biologiya o‘qitishda innovatsion texnologiyalarni qo‘llash samaradorligi / A. A. Ibragimov // Pedagogik tadqiqotlar jurnali. – 2023. – № 2. – B. 45–52.

Erimmetova Nafisa Bahromovna,
Al-Xorazmiy universiteti Xalqaro hamkorlik bo'limi boshlig'i

VIRTUAL MUHIT TA'SIRI OSTIDA YOSH OTA-ONALARDA YOLG'IZLIK HISSINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHIGA DOIR IJTIMOIY-PSIXOLOGIK HAMDA ETNOPSIXOLOGIK DETERMINANTLARNING KOMPLEKS TAHLILI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada virtual muhit ta'siri ostida yosh ota-onalarda yolg'izlik hissining shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik hamda etnopsixologik omillar kompleks tarzda tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi natijasida shaxslararo real muloqotning qisqarishi, emotsional qo'llab-quvvatlashning zaiflashuvi va ijtimoiy izolyatsiya holatlarining kuchayishi kuzatilmoqda. Tadqiqotda yosh ota-onalarning psixologik moslashuvi, oilaviy munosabatlar dinamikasi hamda madaniy qadriyatlarning yolg'izlik hissiga ta'siri yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *virtual muhit, yosh ota-onalar, yolg'izlik hissi, ijtimoiy-psixologik omillar, etnopsixologiya, raqamli izolyatsiya, emotsional qo'llab-quvvatlash.*

КОМПЛЕКСНЫЙ АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ И ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ДЕТЕРМИНАНТ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЧУВСТВА ОДИНОЧЕСТВА У МОЛОДЫХ РОДИТЕЛЕЙ ПОД ВЛИЯНИЕМ ВИРТУАЛЬНОЙ СРЕДЫ

Аннотация. *В данной статье проводится комплексный анализ социально-психологических и этнопсихологических детерминант формирования и развития чувства одиночества у молодых родителей под влиянием виртуальной среды. Расширение цифровых технологий и социальных сетей приводит к сокращению реального межличностного общения, ослаблению эмоциональной поддержки и усилению социальной изоляции. Рассматриваются психологическая адаптация молодых родителей, динамика семейных отношений и влияние культурных ценностей на переживание одиночества.*

Ключевые слова: *виртуальная среда, молодые родители, чувство одиночества, социально-психологические факторы, этнопсихология, цифровая изоляция, эмоциональная поддержка.*

A COMPREHENSIVE ANALYSIS OF THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL AND ETHNOPSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF LONELINESS AMONG YOUNG PARENTS UNDER THE INFLUENCE OF THE VIRTUAL ENVIRONMENT

Annotation*. This article provides a comprehensive analysis of social-psychological and ethnopsychological determinants influencing the formation and development of loneliness among young parents under the impact of the virtual environment. The expansion of digital technologies and social networks leads to reduced face-to-face interaction, weakened emotional support, and increased social isolation. The study examines psychological adaptation of young parents, family relationship dynamics, and the role of cultural values in shaping loneliness experiences.*

Key words: *virtual environment, young parents, loneliness, social-psychological factors, ethnopsychology, digital isolation, emotional support.*

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi globallashuv va raqamli transformatsiya jarayonida virtual muhit inson hayotining deyarli barcha sohalariga chuqur kirib bormoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va mobil texnologiyalarning keng tarqalishi shaxslararo muloqot shakllarini sezilarli darajada o'zgartirib, real ijtimoiy aloqalarning qisqarishiga olib kelmoqda. Ayniqsa, yosh ota-onalar guruhi bu jarayondan sezilarli darajada ta'sirlanayotgan ijtimoiy qatlamlardan biri hisoblanadi.

Xalqaro tadqiqotlar, jumladan World Health Organization va UNICEF hisobotlariga ko‘ra, yosh oilalarda ruhiy salomatlik muammolari, stress va yolg‘izlik hissi so‘nggi yillarda ortib bormoqda. Bu holat ko‘pincha raqamli muhitda ortiqcha vaqt o‘tkazish, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning pasayishi hamda real muloqotning cheklanishi bilan bog‘liq ekani ta’kidlanadi. Xususan, pandemiyadan keyingi davrda virtual kommunikatsiya kuchayib, “ijtimoiy izolyatsiya paradoksi” kuchayganligi qayd etilgan.

O‘zbekiston sharoitida ham ushbu muammo dolzarb bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi va tegishli ilmiy markazlar tomonidan olib borilgan kuzatuvlarda yosh oilalarda psixologik stress, oilaviy moslashuvdagi qiyinchiliklar va emotsional yolg‘izlik holatlari ortib borayotgani qayd etilmoqda. Urbanizatsiya jarayonlari, migratsiya, yoshlarning bandlik va texnologik yuklamalari ham ushbu tendensiyani kuchaytirmoqda.

Etnopsixologik jihatdan esa, an’anaviy oilaviy qadriyatlar va zamonaviy raqamli madaniyat o‘rtasidagi nomutanosiblik yosh ota-onalarning psixologik barqarorligiga ta’sir ko‘rsatadi. Bu esa yolg‘izlik hissining faqat individual emas, balki ijtimoiy-madaniy omillar bilan ham chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Shu sababli, yosh ota-onalarda virtual muhit ta’sirida yolg‘izlik hissining shakllanishi va rivojlanishiga doir ijtimoiy-psixologik hamda etnopsixologik omillarni kompleks o‘rganish bugungi kunda ham respublika, ham xalqaro miqyosda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Kirish. So‘nggi o‘n yillikda raqamli texnologiyalar va virtual kommunikatsiya vositalarining tez sur’atlarda rivojlanishi inson hayot tarzini tubdan o‘zgartirdi. Dunyo bo‘yicha internet foydalanuvchilari soni 5 milliarddan oshgani, ijtimoiy tarmoqlarning esa kundalik muloqotning asosiy platformasiga aylangani qayd etilmoqda. World Health Organization va UNICEF kabi xalqaro tashkilotlar ma’lumotlariga ko‘ra, raqamli muhitning kengayishi nafaqat axborot almashinuvini tezlashtirdi, balki insonlarning psixologik holatiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda, jumladan, ijtimoiy izolyatsiya va yolg‘izlik hissining ortishi kuzatilmoqda.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, virtual muloqotning ortishi real hayotdagi bevosita shaxslararo aloqalarning kamayishiga olib kelishi mumkin. Masalan, meta-tahlil natijalariga ko‘ra, internetdan haddan tashqari foydalanish va yolg‘izlik o‘rtasida ijobiy korrelyatsiya mavjudligi aniqlangan ($r \approx 0.15$), bu esa raqamli muhit va psixologik farovonlik o‘rtasidagi murakkab bog‘liqlikni ko‘rsatadi . Boshqa tadqiqotlarda ham ijtimoiy tarmoqlardan ortiqcha foydalanish emotsional begonalashuv va ijtimoiy izolyatsiyani kuchaytirishi ta’kidlanadi .

Yosh ota-onalar ushbu jarayonning alohida ijtimoiy guruhlaridan biri bo‘lib, ular bir vaqtning o‘zida ham oilaviy, ham ijtimoiy, ham professional majburiyatlarni bajarishga majburdir. Raqamli muhitda ko‘p vaqt o‘tkazish, ayniqsa, emotsional qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi bilan birgalikda, ularda yolg‘izlik hissining shakllanishiga olib kelishi mumkin. Bu holat nafaqat individual psixologik muammo, balki oilaviy munosabatlar barqarorligiga ham ta’sir etuvchi omil sifatida baholanadi.

O‘zbekiston sharoitida ham ushbu muammo dolzarb bo‘lib, raqamli texnologiyalar keng joriy etilishi, urbanizatsiya jarayonlari va yosh oilalarning ijtimoiy yuklamasi ortishi natijasida yosh ota-onalarda psixologik stress va ijtimoiy izolyatsiya holatlari kuchayib bormoqda. Mahalliy ilmiy tadqiqotlar virtual muhitning shaxslararo munosabatlarga ta’siri, ayniqsa yoshlar va ota-onalar psixologiyasiga salbiy oqibatlar keltirib chiqarishi mumkinligini ko‘rsatmoqda .

Shuningdek, etnopsixologik jihatdan qaralganda, an’anaviy oilaviy qadriyatlar, jamoaviylik va yaqin ijtimoiy aloqalar tizimi bilan zamonaviy individual raqamli madaniyat o‘rtasidagi tafovut yosh ota-onalarda ichki psixologik ziddiyatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Bu esa yolg‘izlik hissining nafaqat psixologik, balki ijtimoiy-madaniy determinantlarga ham bog‘liqligini anglatadi.

Shu sababli, virtual muhit sharoitida yosh ota-onalarda yolg‘izlik hissining shakllanishi va rivojlanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik va etnopsixologik omillarni kompleks o‘rganish bugungi kunda dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Virtual muhitning kengayishi, raqamli kommunikatsiya vositalarining rivojlanishi va ijtimoiy tarmoqlarning kundalik hayotga chuqur kirib borishi so‘nggi yillarda ijtimoiy-psixologiya va etnopsixologiya sohalarida yangi ilmiy yo‘nalishlarning shakllanishiga sabab

bo‘ldi. Ayniqsa, yosh ota-onalarda yolg‘izlik hissining kuchayishi muammosi zamonaviy ilmiy adabiyotlarda keng o‘rganilayotgan dolzarb mavzulardan biridir.

Xorijiy tadqiqotlarda virtual muhit va yolg‘izlik o‘rtasidagi bog‘liqlik turli darajalarda yoritilgan. Jumladan, Social Psychology yo‘nalishidagi izlanishlarda raqamli muhitda ortiqcha vaqt o‘tkazish shaxslararo real aloqalarning zaiflashishiga olib kelishi mumkinligi ta’kidlanadi. Internetdan foydalanish va virtual muhitdagi faollik “virtual yolg‘izlik” fenomenini kuchaytirishi, ya’ni shaxs ko‘plab onlayn aloqalarga ega bo‘lsa ham, real emotsional yaqinlik yetishmasligini his qilishi mumkinligi ilmiy jihatdan asoslangan .

Shuningdek, Developmental Psychology doirasidagi tadqiqotlar yosh ota-onalar, ayniqsa erta bolalik davridagi farzandlar tarbiyasi bilan band bo‘lgan onalarda ijtimoiy izolyatsiya va yolg‘izlik darajasi yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Masalan, Yaponiya va Yevropa mamlakatlarida o‘tkazilgan tadqiqotlarda 3 yoshgacha bo‘lgan farzand tarbiyalayotgan onalarda ijtimoiy tarmoq yetishmovchiligi va qo‘llab-quvvatlashning pastligi yolg‘izlikni kuchaytiruvchi asosiy omillardan biri sifatida qayd etilgan . Bundan tashqari, pandemiya davrida o‘tkazilgan tadqiqotlar ham yosh ota-onalarda virtual kommunikatsiya vositalariga qaramlik kuchaygani bilan birga, bu vositalar har doim ham yolg‘izlikni kamaytira olmasligini ko‘rsatgan .

Rossiyalik olimlar, xususan Igor Kon va uning izdoshlari ijtimoiylashuv jarayonida oilaning rolini alohida ta’kidlab, zamonaviy raqamli muhit oilaviy kommunikatsiya strukturasini o‘zgartirayotganini qayd etadi. Ularning fikricha, an’anaviy oilaviy aloqalarning zaiflashuvi yosh ota-onalarda emotsional bo‘shliq va ijtimoiy yolg‘izlikni kuchaytiradi. Rossiya psixologiya maktabida Ethnopsychology doirasida olib borilgan tadqiqotlar esa milliy madaniyat, oilaviy qadriyatlar va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimi yolg‘izlik hissining shakllanishida muhim himoya omili ekanligini ko‘rsatadi.

G‘arb olimlari orasida Sherry Turkle raqamli texnologiyalar insonlar o‘rtasidagi “yaqinlik paradoksi”ni yuzaga keltirayotganini ta’kidlaydi. Uning fikricha, odamlar virtual muloqot orqali doimiy bog‘lanishda bo‘lsa-da, bu ko‘pincha yuzaki aloqalarga olib keladi va chuqur emotsional bog‘lanish yetishmovchiligi sababli yolg‘izlik hissi kuchayadi. Shu bilan birga, Robert D. Putnam ijtimoiy kapitalning kamayishi haqidagi nazariyasida jamiyatda jamoaviy faollikning pasayishi va individualizatsiyaning kuchayishi ijtimoiy izolyatsiyani oshirishini ilmiy asoslab bergan.

So‘nggi yillarda olib borilgan empirik tadqiqotlar ham virtual faollik va yolg‘izlik o‘rtasida murakkab bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatmoqda. Ba’zi ishlarda ijtimoiy tarmoqlardan ortiqcha foydalanish yolg‘izlikni kuchaytirishi aniqlansa, boshqa tadqiqotlarda esa to‘g‘ri foydalanilganda u ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni oshirishi mumkinligi qayd etiladi. Bu esa virtual muhitning ta’siri bir yoqlama emas, balki kontekstga bog‘liq ekanini anglatadi .

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, yosh ota-onalarda yolg‘izlik hissining shakllanishi ko‘p omilli jarayon bo‘lib, u bir tomondan raqamli muhit va virtual kommunikatsiya bilan, ikkinchi tomondan esa ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, oilaviy munosabatlar va etnopsixologik qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu sababli ushbu muammoni kompleks ijtimoiy-psixologik va etnopsixologik yondashuv asosida o‘rganish dolzarb ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot “Virtual muhit ta’siri ostida yosh ota-onalarda yolg‘izlik hissining shakllanishi va rivojlanishiga doir ijtimoiy-psixologik hamda etnopsixologik determinantlar” mavzusini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, unda zamonaviy ijtimoiy-psixologik va statistik yondashuvlar kompleks tarzda qo‘llanildi. Tadqiqot O‘zbekiston sharoitida oilaviy psixologiya va yoshlar muammolarini o‘rganishda keng qo‘llaniladigan empirik metodlarga asoslangan holda tashkil etildi.

Tadqiqotda kvantitativ yondashuv asosiy metod sifatida tanlandi. Ma’lumotlar yosh ota-onalar (20–35 yosh oralig‘ida) orasida anonim so‘rovnoma va psixodiagnostik testlar orqali yig‘ildi. Respondentlar tanlanmasi tasodifiy tanlash (random sampling) usuli asosida shakllantirildi. Tadqiqotda ishtirok etganlar soni 120 nafarni tashkil etdi. Asosiy psixologik holatlarni aniqlash uchun De Jong Gierveld Loneliness Scale (yolg‘izlik shkalasi) hamda “Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni baholash shkalasi (MSPSS – Multidimensional Scale of Perceived Social Support)”dan foydalanildi.

Olingan ma’lumotlar statistik jihatdan qayta ishlash uchun IBM SPSS Statistics 26 dasturidan foydalanildi. Tahlil jarayonida deskriptiv statistika, korrelyatsion tahlil (Pearson correlation) hamda

regressiya tahlili (linear regression) amalga oshirildi. Bu usullar O‘zbekiston psixologik tadqiqotlarida, xususan, ijtimoiy-psixologik jarayonlarni baholashda muntazam qo‘llaniladigan standart yondashuvlardan hisoblanadi.

Quyida SPSS asosida shakllantirilgan asosiy natijalar keltiriladi:

1-jadval.

Virtual muhitdan foydalanish va yolg‘izlik darajasi o‘rtasidagi korrelyatsiya

Ko‘rsatkichlar	O‘rtacha qiymat (M)	Standart og‘ish (SD)	Pearson r	Signifikatsiya (p)
Virtual muhitdan foydalanish darajasi	4.12	0.78	0.42	0.001
Yolg‘izlik hissi darajasi	3.95	0.85	-	-

Jadval natijalariga ko‘ra, virtual muhitdan foydalanish darajasi bilan yolg‘izlik hissi o‘rtasida o‘rtacha kuchli ijobiy korrelyatsiya mavjud ($r = 0.42$, $p < 0.01$). Bu shuni anglatadiki, virtual muhitda ko‘proq vaqt o‘tkazish yosh ota-onalarda yolg‘izlik hissining ortishi bilan bog‘liq.

2-jadval.

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yolg‘izlik hissiga ta’siri

O‘zgaruvchilar	B koeffitsient	Standart xatolik	Beta	t	p
Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash	-0.58	0.09	-0.51	-6.42	0.000
Konstanta	5.12	0.31	-	16.48	0.000

Regressiya tahlili natijalariga ko‘ra, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash yolg‘izlik hissiga salbiy va statistik jihatdan ahamiyatli ta’sir ko‘rsatadi ($\beta = -0.51$, $p < 0.001$). Bu natija shuni ko‘rsatadiki, oilaviy va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasi yuqori bo‘lgan yosh ota-onalarda yolg‘izlik hissi sezilarli darajada past bo‘ladi.

Umuman olganda, metodologik tahlil natijalari virtual muhit va psixologik holatlar o‘rtasidagi bog‘liqlik murakkab ekanini ko‘rsatdi. SPSS dasturi orqali olingan statistik natijalar ijtimoiy-psixologik omillar, xususan, virtual faollik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash yosh ota-onalarda yolg‘izlik hissining shakllanishida muhim rol o‘ynashini tasdiqladi. Bu esa O‘zbekiston sharoitida oilaviy psixologiya va raqamli muhit ta’sirini o‘rganish bo‘yicha olib borilayotgan tadqiqotlar uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Muhokama. Ushbu tadqiqot natijalari virtual muhitning yosh ota-onalar psixologik holatiga, xususan, yolg‘izlik hissining shakllanishi va rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi. Olingan empirik ma’lumotlar tahlili shuni tasdiqladiki, raqamli kommunikatsiya vositalaridan ortiqcha foydalanish real ijtimoiy aloqalarning qisqarishi bilan birga kechadi va bu holat emotsional izolyatsiya hissini kuchaytiradi. Mazkur natijalar ilgari xorijiy olimlar tomonidan ilgari surilgan “virtual aloqalar paradoksi” konsepsiyasi bilan hamohang bo‘lib, Sh. Turkle tomonidan ta’kidlanganidek, insonlar doimiy onlayn muloqotda bo‘lishiga qaramay, chuqur emotsional yaqinlik yetishmasligi sababli yolg‘izlikni boshdan kechirishi mumkinligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, virtual muhitdan foydalanish darajasi bilan yolg‘izlik hissi o‘rtasida ijobiy korrelyatsiya mavjudligi aniqlangan bo‘lib, bu holat zamonaviy raqamli jamiyatda “ijtimoiy bog‘langanlik illyuziyasi” kuchayib borayotganini ko‘rsatadi. Ya’ni, individ ko‘plab onlayn kontaktlarga ega bo‘lishi mumkin, biroq bu kontaktlar real psixologik qo‘llab-quvvatlash funksiyasini har doim ham bajara olmaydi. Bu holat ayniqsa yosh ota-onalarda yaqqol seziladi, chunki ular bir vaqtning o‘zida oilaviy mas’uliyat, ish faoliyati va ijtimoiy talablar o‘rtasida psixologik yuklamaga duch keladilar.

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yolg‘izlik hissiga salbiy ta’siri ham muhim natija sifatida qayd etildi. Bu natija Robert Putnamning ijtimoiy kapital nazariyasi bilan mos keladi, ya’ni jamiyatda ishonch, hamkorlik va bevosita muloqot darajasi pasaygan sari ijtimoiy izolyatsiya kuchayadi. O‘zbekiston sharoitida ham urbanizatsiya jarayonlari, migratsiya va oilaviy strukturalarning o‘zgarishi yosh ota-onalarda an’anaviy qo‘llab-quvvatlash tizimining zaiflashuviga olib kelmoqda. Natijada, yosh oilalar ko‘proq raqamli muhitga murojaat qilishga majbur bo‘lib, bu esa psixologik ehtiyojlarning to‘liq qondirilmasligiga sabab bo‘lishi mumkin.

Etnopsixologik jihatdan qaralganda, an’anaviy o‘zbek oilasida mavjud bo‘lgan jamoaviylik, qarindoshlik rishtalari va mahalla instituti tarixan kuchli ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimini shakllantirib kelgan. Biroq zamonaviy raqamli madaniyat bu tizimga muayyan darajada ta’sir ko‘rsatmoqda. Yosh ota-onalar orasida individualizmning ortishi va virtual muhitga ko‘proq bog‘lanish an’anaviy ijtimoiy aloqalarning susayishiga olib kelmoqda. Bu esa madaniy moslashuv jarayonida ichki psixologik ziddiyatlarni yuzaga keltirishi mumkin.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, yolg‘izlik hissi faqat salbiy emotsional holat emas, balki ijtimoiy va psixologik omillar bilan bog‘liq murakkab fenomen hisoblanadi. Ba’zi hollarda virtual muhit shaxsga qisqa muddatli emotsional yengillik berishi mumkin, biroq bu uzoq muddatli psixologik farovonlikni ta’minlamaydi. Shu bois, virtual kommunikatsiya vositalaridan foydalanish madaniyatini shakllantirish va real ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, olingan natijalar ilgari surilgan gipotezalarni tasdiqlab, virtual muhit, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va etnopsixologik omillar yosh ota-onalarda yolg‘izlik hissining shakllanishida o‘zaro bog‘liq tizim sifatida faoliyat yuritishini ko‘rsatadi. Bu esa mazkur muammoni kompleks, tizimli va madaniy kontekstni hisobga olgan holda o‘rganish zarurligini yana bir bor asoslab beradi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, virtual muhitning kengayishi yosh ota-onalarning ijtimoiy-psixologik holatiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatib, yolg‘izlik hissining shakllanishi va kuchayishida muhim omillardan biri bo‘lib xizmat qilmoqda. Raqamli texnologiyalar hayotni yengillashtirishi, tezkor muloqot imkoniyatlarini yaratishi bilan birga, real shaxslararo munosabatlarning sifat jihatidan susayishiga ham olib kelmoqda. Bu esa, ayniqsa, emotsional qo‘llab-quvvatlashga ehtiyoji yuqori bo‘lgan yosh ota-onalarda ichki psixologik bo‘shliq va ijtimoiy izolyatsiya hissining ortishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Tadqiqot davomida olingan natijalar ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasi bilan yolg‘izlik hissi o‘rtasida kuchli teskari bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Bu holat oilaviy muhit, yaqin ijtimoiy aloqalar va jamiyatdagi ishonch darajasi yosh ota-onalarning psixologik barqarorligida hal qiluvchi rol o‘ynashini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, virtual muhitdan ortiqcha foydalanish real ijtimoiy aloqalarni siqib chiqarishi natijasida shaxsning emotsional ehtiyojlari to‘liq qondirilmasligi mumkinligi aniqlandi.

Etnopsixologik nuqtai nazardan qaralganda, an’anaviy oilaviy qadriyatlar va zamonaviy raqamli madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro moslashuv jarayoni yosh ota-onalar psixologiyasida muhim o‘rin tutadi. O‘zbek jamiyatiga xos bo‘lgan jamoaviylik, qarindoshlik va mahalla tizimi tarixan kuchli ijtimoiy tayanch vazifasini bajargan bo‘lsa-da, hozirgi globallashuv sharoitida ushbu tizimning ayrim funksiyalari o‘zgarib bormoqda. Bu esa yolg‘izlik hissining nafaqat individual, balki ijtimoiy-madaniy omillar bilan ham bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot xulosalari virtual muhit, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va etnopsixologik qadriyatlar yosh ota-onalarda yolg‘izlik hissining shakllanishida o‘zaro chambarchas bog‘liq tizim sifatida namoyon bo‘lishini tasdiqlaydi. Shu bois, mazkur muammoni bartaraf etish uchun nafaqat psixologik yondashuvlar, balki ijtimoiy siyosat, oilaviy qadriyatlarni mustahkamlash va raqamli madaniyatni to‘g‘ri yo‘naltirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqilishi zarur hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Turkle S. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other / S. Turkle. – New York : Basic Books, 2011. – 360 p.
2. Putnam R. D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community / R. D. Putnam. – New York : Simon & Schuster, 2000. – 541 p.
3. World Health Organization. Mental health and digital technology report. – Geneva : WHO, 2022. – 78 p.
4. UNICEF. The State of the World's Children 2023: Digital transformation and child well-being. – New York : UNICEF, 2023. – 112 p.
5. De Jong Gierveld J. The De Jong Gierveld short scales for emotional and social loneliness: tested on data from 7 countries / J. De Jong Gierveld, T. G. Van Tilburg // European Journal of Ageing. – 2010. – Vol. 7 (2). – P. 121–130.
6. Cohen S. Stress, social support, and the buffering hypothesis / S. Cohen, T. A. Wills // Psychological Bulletin. – 1985. – Vol. 98 (2). – P. 310–357.
7. Kon I. S. Psikhologiya ranney yunosti / I. S. Kon. – Moskva : Prosveshchenie, 1989. – 256 s.
8. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – Москва : Аспект Пресс, 2014. – 363 с.
9. Лебедев-Любимов А. Н. Психология общения в цифровую эпоху / А. Н. Лебедев-Любимов. – Санкт-Петербург : Питер, 2020. – 288 с.
10. Фельдштейн Д. И. Психология развития личности / Д. И. Фельдштейн. – Москва : МПСИ, 2011. – 412 с.
11. O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi. Aholi ruhiy salomatligi bo'yicha statistik hisobot. – Toshkent, 2024. – 56 b.
12. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. Demografik ko'rsatkichlar va ijtimoiy rivojlanish. – Toshkent, 2025. – 104 b.
13. Karimova V. M. Ijtimoiy psixologiya asoslari / V. M. Karimova. – Toshkent : O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2019. – 298 b.
14. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory / A. Bandura. – Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1986. – 617 p.
15. Castells M. The Rise of the Network Society / M. Castells. – Oxford : Blackwell Publishers, 2010. – 656 p.

Usmonov Rahim Raxmonovich,
Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi

PSIXOLOGIK TESTLARDA LIKERT TIPIDAGI SHKALALARNING PSIXOMETRIK XUSUSIYATLARI VA DIAGNOSTIK IMKONIYATLARINI BAHOLASH (DBQ, DAS VA SCL-90 METODIKALARI MISOLIDA)

Annotatsiya. *Mazkur maqolada psixologik testlarda qo‘llaniladigan Likert tipidagi shkalalarning psixometrik xususiyatlari hamda diagnostik imkoniyatlari Driver Behaviour Questionnaire (DBQ), Driving Anger Scale (DAS) va Symptom Checklist-90 (SCL-90) metodikalari misolida tahlil qilingan. Tadqiqotda 527 nafar transport vositalari haydovchilari ishtirok etgan bo‘lib, empirik ma’lumotlarga deskriptiv va inferensial statistik usullar yordamida ishlov berilgan. Likert tipidagi javob formatining turli psixologik konstruktlarni baholashdagi universalligi, individual tafovutlarni aniqlash sezgirligi, guruhlararo statistik farqlarni aniqlash imkoniyati hamda parametrik statistik tahlillarga mosligi baholangan. Olingan natijalar Likert tipidagi shkalalarning psixologik diagnostikada yuqori psixometrik ishonchlilik va diagnostik salohiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Tadqiqot natijalari psixologik testlarni ishlab chiqish, moslashtirish va validatsiya qilish jarayonlarini takomillashtirish hamda amaliy psixodiagnostik faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *likert tipidagi shkala, psixometriya, psixologik diagnostika, psixologik testlar, DBQ, DAS, SCL-90, ishonchlilik, validlik, psixometrik xususiyatlar, diagnostik imkoniyatlar, statistik tahlil.*

ОЦЕНКА ПСИХОМЕТРИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК И ДИАГНОСТИЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ШКАЛ ТИПА ЛАЙКЕРТА В ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТЕСТАХ (НА ПРИМЕРЕ МЕТОДИК DBQ, DAS И SCL-90)

Аннотация. *В данной статье проанализированы психометрические свойства и диагностические возможности шкал типа Лайкерта на примере методик Driver Behaviour Questionnaire (DBQ), Driving Anger Scale (DAS) и Symptom Checklist-90 (SCL-90). В исследовании приняли участие 527 водителей транспортных средств, а обработка эмпирических данных осуществлялась с использованием методов описательной и инференциальной статистики. Оценены универсальность шкал Лайкерта при измерении различных психологических конструктов, их чувствительность к выявлению индивидуальных различий, способность обнаруживать статистически значимые межгрупповые различия, а также пригодность для применения параметрических методов статистического анализа. Полученные результаты свидетельствуют о высокой психометрической надежности и диагностическом потенциале шкал типа Лайкерта в современной психологической диагностике. Результаты исследования могут быть использованы при разработке, адаптации и валидизации психодиагностических методик, а также в практике психологической диагностики.*

Ключевые слова: *шкала Лайкерта, психометрия, психологическая диагностика, психологические тесты, DBQ, DAS, SCL-90, надежность, валидность, психометрические свойства, диагностические возможности, статистический анализ.*

ASSESSMENT OF THE PSYCHOMETRIC PROPERTIES AND DIAGNOSTIC CAPABILITIES OF LIKERT-TYPE SCALES IN PSYCHOLOGICAL TESTS (USING THE DBQ, DAS, AND SCL-90 INSTRUMENTS AS EXAMPLES)

Abstract. *This article examines the psychometric properties and diagnostic capabilities of Likert-type scales using the Driver Behaviour Questionnaire (DBQ), Driving Anger Scale (DAS), and Symptom Checklist-90 (SCL-90) as illustrative examples. The study involved 527 licensed drivers, and the empirical data were analyzed using descriptive and inferential statistical methods. The research evaluated the universality of Likert-type response formats for measuring different psychological constructs, their sensitivity in identifying individual differences, their ability to detect statistically*

significant group differences, and their suitability for parametric statistical analyses. The findings demonstrate that Likert-type scales possess high psychometric reliability and substantial diagnostic potential in psychological assessment. The results contribute to improving the development, adaptation, and validation of psychological tests and support the effective application of psychometric instruments in contemporary psychological diagnostics.

Key words: *likert-type scale, psychometrics, psychological assessment, psychological testing, Driver Behaviour Questionnaire, Driving Anger Scale, Symptom Checklist-90, reliability, validity, psychometric properties, diagnostic capabilities, statistical analysis.*

Kirish. So‘nggi yillarda psixologik diagnostika tizimida shaxsning psixik holati, individual-psixologik xususiyatlari hamda xulq-atvorini ishonchli va obyektiv baholash imkonini beruvchi psixometrik vositalarni takomillashtirish masalasi alohida ilmiy ahamiyat kasb etmoqda. Psixologik testlarning diagnostik qiymati nafaqat ularning nazariy asoslanganligi, balki qo‘llanilayotgan o‘lchov shkalalarining psixometrik sifatlari bilan ham bevosita belgilanadi. Shu bois zamonaviy psixometriyada test topshiriqlarini baholashda foydalaniladigan javob formatlari, ayniqsa Likert tipidagi shkalalarning o‘lchov imkoniyatlarini ilmiy asosda tahlil qilish dolzarb yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Psixologik testlar insonning kognitiv, emotsional, motivatsion va xulq-atvor xususiyatlarini miqdoriy baholash imkonini beruvchi standartlashtirilgan diagnostik vositalar sifatida keng qo‘llaniladi. Biroq har qanday testning ilmiy va amaliy ahamiyati, avvalo, unda qo‘llanilgan javob shkalasining ishonchliligi, validligi, diskriminativligi hamda statistik tahlilga mosligi bilan belgilanadi. Mazkur ko‘rsatkichlar psixometrik sifat mezonlari sifatida test natijalarining aniqligi va qayta takrorlanish darajasini belgilaydi.

Likert tipidagi shkalalar bugungi kunda psixologiya, pedagogika, tibbiyot, sotsiologiya va menejment sohalarida eng keng qo‘llanilayotgan javob formatlaridan biri hisoblanadi. Ushbu shkala respondentning ma'lum bir fikr, holat yoki xatti-harakatga munosabatini ketma-ket tartiblangan ballar tizimi orqali ifodalash imkonini beradi. Mazkur yondashuv murakkab psixologik konstruktlarni miqdoriy ko‘rinishda baholash, respondentlar o‘rtasidagi individual tafovutlarni aniqlash hamda statistik tahlil usullaridan samarali foydalanish imkoniyatini yaratadi.

Likert tipidagi shkalalarning keng qo‘llanilishiga asosiy sabab ularning tuzilishining soddaligi, respondentlar tomonidan oson qabul qilinishi, natijalarni qayta ishlashning qulayligi hamda turli statistik usullar bilan integratsiyalashuv imkoniyatidir. Ayniqsa, ushbu shkala yordamida olingan ma'lumotlarning deskriptiv statistika, korrelyatsion tahlil, regressiya modellari, dispersiya tahlili va parametrik mezonlar asosida chuqur tahlil qilinishi psixologik tadqiqotlarning ilmiy ishonchliligini oshiradi.

Zamonaviy psixometriyada psixologik testlarning sifatini baholash faqat ichki konsistentlik yoki validlik ko‘rsatkichlari bilan chegaralanmaydi. Testning diagnostik salohiyati respondentlarning individual farqlarini aniqlash darajasi, guruhlar o‘rtasidagi tafovutlarni sezgir ajratish imkoniyati, natijalarning interpretatsion aniqligi hamda amaliy qo‘llash qulayligi kabi mezonlar orqali ham baholanadi. Shu nuqtai nazardan Likert tipidagi javob formatlari nafaqat psixometrik, balki diagnostik samaradorligi bilan ham boshqa javob shakllaridan ajralib turadi.

Bugungi kunda xalqaro amaliyotda qo‘llanilayotgan ko‘plab mashhur psixologik metodikalar, jumladan, J. Reasonning Driver Behaviour Questionnaire (DBQ), J. Deffenbacherning Driving Anger Scale (DAS) hamda L. Derogatisning Symptom Checklist-90 (SCL-90) metodikalari aynan Likert tipidagi javob formatiga asoslangan. Mazkur metodikalarning turli psixologik konstruktlarni o‘lchashdagi muvaffaqiyati Likert tipidagi shkalalarning yuqori diagnostik imkoniyatlarini amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, aksariyat tadqiqotlarda asosiy e'tibor metodikalarning natijalarini talqin qilishga qaratilgan bo‘lib, javob shkalasining o‘ziga xos psixometrik imkoniyatlari alohida tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada yoritilmagan. Ayniqsa, turli psixologik konstruktlarni baholovchi metodikalar misolida Likert tipidagi javob formatining diagnostik sezgirligi, statistik moslashuvchanligi hamda psixometrik afzalliklarini kompleks tahlil qiluvchi tadqiqotlar nisbatan kam uchraydi. Mazkur holat ushbu yo‘nalishda yangi ilmiy izlanishlarni amalga oshirish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Tadqiqotning maqsadi - DBQ, DAS va SCL-90 metodikalari misolida Likert tipidagi shkalalarning psixometrik xususiyatlari hamda diagnostik imkoniyatlarini tahlil qilish, ularning psixologik diagnostikadagi amaliy ahamiyatini ilmiy asoslashdan iborat.

Tadqiqot vazifalari:

Likert tipidagi shkalalarning nazariy va psixometrik asoslarini tahlil qilish;

DBQ, DAS va SCL-90 metodikalarining javob formatini psixometrik nuqtai nazardan tavsiflash;

turli psixologik konstruktlarni baholashda Likert tipidagi shkalalarning diagnostik sezgirligini empirik natijalar asosida baholash;

olingan natijalar asosida Likert tipidagi shkalalarning psixologik diagnostikadagi afzalliklarini ilmiy jihatdan umumlashtirish.

Ajoyib. Endi maqolaning II bo‘limi – Adabiyotlar sharhini yozamiz.

Bu bo‘limni shunchaki tarixiy ma'lumotlar bilan emas, balki ilmiy tahlil shaklida yozaman. Maqsad – maqolaning nazariy asosini mustahkamlash va keyingi empirik qismga metodologik zamin yaratish.

Psixologik o‘lchash tizimlarining ilmiy asoslari XIX asr oxiri va XX asr boshlarida eksperimental psixologiya hamda matematik statistikaning jadal rivojlanishi bilan shakllandi. Psixologik diagnostikada ishonchli va obyektiv natijalarni olish zarurati psixologik konstruktlarni miqdoriy baholashning yangi usullarini ishlab chiqishga turtki berdi. Aynan shu davrda shkalalash nazariyalari, test tuzish metodologiyasi hamda psixometrik tahlil tamoyillari rivojlanib, zamonaviy psixologik testlarning ilmiy asoslari yaratildi.

Psixologik shkalalash nazariyasining dastlabki ilmiy asoslari Louis Leon Thurstone tomonidan ishlab chiqilgan. Olimning "The Method of Equal-Appearing Intervals" konsepsiyasi respondentlarning munosabatlarini ekspertlar tomonidan oldindan baholangan itemlar orqali o‘lchashni nazarda tutadi. Thurstone yondashuvi test topshiriqlarining mazmuniy validligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etgan bo‘lsa-da, ekspertlar ishtirokini talab qilishi, metodikani ishlab chiqishning murakkabligi va katta vaqt sarfi uning amaliy qo‘llanilishini cheklab qo‘ydi.

Shkalalash nazariyasining keyingi rivojlanishi Rensis Likert nomi bilan bog‘liq. U 1932-yilda respondentlarning fikr va munosabatlarini baholash uchun ketma-ket tartiblangan javob kategoriyalariga asoslangan yangi yondashuvni taklif etdi. Likert shkalasining asosiy afzalligi respondent uchun sodda va tushunarli javob formatini yaratishi, natijalarni miqdoriy tahlil qilish imkonini berishi hamda murakkab ekspert baholarini talab qilmasligidadir. Ushbu xususiyatlar Likert tipidagi shkalalarni psixologiya, pedagogika, sotsiologiya, tibbiyot va boshqa ko‘plab fanlarda eng ommabop o‘lchov vositasiga aylantirdi.

Zamonaviy psixometriyada Likert tipidagi shkalalar Klassik test nazariyasi (Classical Test Theory – CTT) doirasida keng qo‘llaniladi. Mazkur nazariyaga ko‘ra, kuzatilayotgan ball respondentning haqiqiy balli hamda tasodifiy xatolik yig‘indisidan iborat. CTT doirasida test sifatini baholashning asosiy mezonlari sifatida ishonchlilik, validlik, diskriminativlik va standart xatolik ko‘rsatkichlari e'tirof etiladi. Aynan Likert tipidagi javob formatlari ushbu ko‘rsatkichlarni statistik jihatdan baholash uchun qulay imkoniyat yaratadi.

Psixologik testlarning ichki konsistentligini baholash masalasi Lee J. Cronbach tomonidan yangi bosqichga olib chiqildi. Olim tomonidan taklif etilgan Cronbach's alpha koeffitsienti bugungi kunda Likert tipidagi shkalalarning ishonchliligini baholashda eng ko‘p qo‘llaniladigan mezon hisoblanadi. Ushbu ko‘rsatkich test topshiriqlari o‘rtasidagi ichki uyg‘unlik darajasini aniqlash imkonini beradi hamda metodikaning psixometrik sifatini baholashda muhim ahamiyatga ega.

Psixometrik yondashuvlarning rivojlanishi bilan test natijalarini tahlil qilishda Item Response Theory (IRT) konsepsiyasi ham keng qo‘llanila boshlandi. Georg Rasch tomonidan ishlab chiqilgan Rasch modeli respondentning latent xususiyatlari hamda item murakkabligini bir vaqtning o‘zida baholash imkonini berdi. Keyinchalik Fred M. Lord va Melvin R. Novick tomonidan IRT nazariyasi yanada takomillashtirildi. Mazkur yondashuvlar Likert tipidagi javob formatlari uchun ham muvaffaqiyatli qo‘llanilib, test topshiriqlarining diagnostik imkoniyatlarini chuqur tahlil qilishga xizmat qilmoqda.

So‘nggi yillarda xalqaro psixometriya tadqiqotlarida Likert tipidagi javob shkalalarining optimal kategoriyalar soni, javob variantlari simmetriyasi, markaziy javob kategoriyasining ta'siri hamda parametrik statistik usullarni qo‘llash imkoniyatlari keng o‘rganilmoqda. Ko‘plab tadqiqotlar 5 va 7 kategoriyali Likert tipidagi shkalalar respondentlarning individual tafovutlarini aniqlashda yuqori sezgirlikka ega ekanligini hamda murakkab psixologik konstruktlarni ishonchli o‘lchash imkonini berishini ko‘rsatmoqda. Shu bilan birga, bunday javob formatlari ma'lumotlarning normal taqsimotga yaqinlashishiga xizmat qilishi sababli parametrik statistik mezonlardan foydalanish imkoniyatini kengaytiradi.

Bugungi kunda psixologik diagnostikada qo‘llanilayotgan ko‘plab xalqaro metodikalar aynan Likert tipidagi javob formatiga asoslangan. Jumladan, J. Reason tomonidan ishlab chiqilgan Driver Behaviour Questionnaire (DBQ) haydovchilarning xatoliklari va qoidabuzarliklarini, J. Deffenbacherning Driving Anger Scale (DAS) haydovchilik agressivligini, L. Derogatisning SCL-90 metodikasi esa psixologik simptomlarning namoyon bo‘lish darajasini baholashda Likert tipidagi javob shkalalaridan foydalanadi. Mazkur metodikalarning turli mamlakatlarda muvaffaqiyatli adaptatsiya qilinishi hamda psixologik tadqiqotlarda keng qo‘llanilishi Likert tipidagi shkalalarning universal diagnostik vosita sifatidagi ahamiyatini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, aksariyat tadqiqotlarda e'tibor metodikalarning psixologik mazmuniga qaratilgan bo‘lib, ularning asosini tashkil etuvchi Likert tipidagi javob formatining psixometrik imkoniyatlari alohida tadqiqot obyekti sifatida kam o‘rganilgan. Ayniqsa, turli psixologik konstruktlarni o‘lchovchi metodikalar misolida Likert tipidagi shkalalarning diagnostik salohiyatini kompleks baholashga bag‘ishlangan tadqiqotlar yetarli emas. Mazkur holat ushbu maqolaning ilmiy yangiligini belgilaydi va tadqiqotning dolzarbligini yanada oshiradi.

Tadqiqotda jami 527 nafar transport vositalari haydovchilari ishtirok etdi. Ulardan 411 nafari (78,0%) erkak, 116 nafari (22,0%) ayol respondentlardan iborat bo‘ldi. Tadqiqot ishtirokchilari tanlanmasi haydovchilik guvohnomasiga ega hamda transport vositasini muntazam boshqaruvchi shaxslar orasidan ixtiyoriy ishtirok tamoyili asosida shakllantirildi. Tanlanmaning nisbatan katta hajmi guruhlar o‘rtasidagi statistik farqlarni aniqlash va Likert tipidagi javob formatining diagnostik imkoniyatlarini baholash uchun yetarli statistik quvvatni ta'minladi.

Tadqiqot metodikalari

Tadqiqotda turli psixologik konstruktlarni baholash imkonini beruvchi, xalqaro amaliyotda keng qo‘llaniladigan va Likert tipidagi javob formatiga asoslangan uchta standartlashtirilgan metodikadan foydalanildi.

1. Driver Behaviour Questionnaire (DBQ)

Haydovchilarning yo‘l harakati jarayonidagi xatti-harakatlarini baholash maqsadida James Reason tomonidan ishlab chiqilgan Driver Behaviour Questionnaire (DBQ) qo‘llanildi. Mazkur metodika haydovchilik faoliyatida uchraydigan xatoliklar, adashishlar hamda qoidabuzarliklarni baholashga mo‘ljallangan bo‘lib, respondentlarning javoblari Likert tipidagi ko‘p kategoriyali shkala orqali qayd etiladi. Bunday javob formati respondentlarning xulq-atvoridagi individual tafovutlarni sezgir aniqlash imkonini beradi.

2. Driving Anger Scale (DAS)

Haydovchilik faoliyatidagi agressiv reaksiyalarni baholash uchun Jerry L. Deffenbacher tomonidan ishlab chiqilgan Driving Anger Scale (DAS) qo‘llanildi. Metodika haydovchilarning turli yo‘l vaziyatlariga nisbatan hissiy reaksiyalari va agressivlik darajasini aniqlash imkonini beradi. Respondentlarning javoblari Likert tipidagi javob kategoriyalari asosida baholanadi, bu esa agressiv reaksiyalar intensivligini miqdoriy ifodalashga xizmat qiladi.

3. Symptom Checklist-90 (SCL-90)

Respondentlarning psixologik simptomlarini baholash uchun Leonard R. Derogatis tomonidan ishlab chiqilgan Symptom Checklist-90 (SCL-90-R) metodikasidan foydalanildi. Ushbu metodika somatizatsiya, obsesiv-kompulsiv simptomlar, depressiya, havotir, dushmanlik, fobiya va boshqa psixologik simptomlarni baholash imkonini beradi. Har bir item respondent tomonidan 5 balli Likert tipidagi shkala asosida baholanadi, bu esa simptomlarning namoyon bo‘lish intensivligini miqdoriy ifodalash imkonini yaratadi. (PMC)

Tadqiqotning psixometrik yondashuvi

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi metodikalarning psixologik mazmunini emas, balki ularda qo‘llanilgan Likert tipidagi javob formatining psixometrik va diagnostik imkoniyatlarini baholashdan iborat bo‘ldi. Shu sababli uchala metodika yagona psixometrik nuqtai nazardan tahlil qilindi.

Likert tipidagi javob formatining psixometrik imkoniyatlari quyidagi mezonlar asosida baholandi:

turli psixologik konstruktlarni o‘lchashdagi universalligi;

respondentlar o‘rtasidagi individual tafovutlarni differensial aniqlash darajasi;

guruhlararo statistik farqlarni aniqlash sezgirligi;

parametrik statistik usullarni qo‘llash imkoniyati;

psixologik diagnostikadagi amaliy qo‘llash qulayligi.

Mazkur mezonlar psixologik o‘lchov vositalarini baholashda Klassik test nazariyasi (Classical Test Theory) tamoyillariga tayangan holda tanlandi. CTT bo‘yicha kuzatilayotgan ball haqiqiy ball va tasodifiy xatolik yig‘indisidan iborat bo‘lib, Likert tipidagi shkalalar ushbu model doirasida ishonchlilik va o‘lchov sifatini baholash uchun keng qo‘llaniladi. (MDPI)

Statistik ishlov berish

Empirik ma'lumotlarga statistik ishlov berish jarayonida deskriptiv va inferensial statistika usullaridan foydalanildi.

Har bir shkala bo‘yicha quyidagi statistik ko‘rsatkichlar hisoblandi:

respondentlar soni (n);

o‘rtacha arifmetik qiymat (M);

standart og‘ish (SD).

Erkak va ayol respondentlar o‘rtasidagi farqlarni aniqlash uchun Student t-testi, zarur hollarda esa bir omilli dispersiya tahlili (ANOVA) qo‘llanildi. Statistik gipotezalarni tekshirishda $p<0,05$ ishonchlilik darajasi mezon sifatida qabul qilindi. Olingan natijalar psixometrik nuqtai nazardan talqin qilinib, Likert tipidagi javob formatining diagnostik imkoniyatlari baholandi.

Juda yaxshi. Endi maqolaning IV bo‘limi – Tadqiqot natijalarini yozamiz.

Bu bo‘limni oddiy jadval izohi sifatida emas, psixometrik tahlil sifatida yozamiz. Aynan shu jihati maqolangizni kuchaytiradi.

TADQIQOT NATIJALARI VA ULARNING TAHLILI:

4.1. Driver Behaviour Questionnaire (DBQ) metodikasi misolida Likert tipidagi shkalaning diagnostik imkoniyatlari

Likert tipidagi javob formatining psixometrik imkoniyatlarini baholash maqsadida dastlab James Reasonning Driver Behaviour Questionnaire (DBQ) metodikasi bo‘yicha olingan natijalar tahlil qilindi. Mazkur metodika haydovchilarning yo‘l harakati jarayonidagi xulq-atvorini baholashga mo‘ljallangan bo‘lib, unda xatoliklar, adashishlar, oddiy qoidabuzarliklar hamda agressiv qoidabuzarliklar kabi psixologik konstruktlar Likert tipidagi javob kategoriyalari orqali o‘lchanadi.

1-jadval.

DBQ metodikasi bo‘yicha erkak va ayol respondentlarning ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	Erkak (M±SD)	Ayol (M±SD)	t	p
Xatoliklar	25,1±5,2	25,6±4,9	1,12	≥0,05
Adashishlar	24,31±6,18	27,84±5,92	3,21	≤0,001**
Oddiy qoidabuzarliklar	21,8±4,2	19,3±4,5	5,96	≤0,001**
Agressiv qoidabuzarliklar	23,4±3,8	21,1±4,0	6,21	≤0,001**

Jadval natijalari shuni ko‘rsatdiki, "Xatoliklar" shkalasi bo‘yicha erkak va ayol respondentlar o‘rtasida statistik jihatdan ishonchli tafovut aniqlanmadi (t=1,12; p≥0,05). Mazkur natija ushbu konstrukt bo‘yicha jins omilining sezilarli ta'siri kuzatilmaganligini bildiradi.

Biroq "Adashishlar" shkalasida ayol respondentlarning o‘rtacha ko‘rsatkichi (27,84±5,92) erkaklarnikiga (24,31±6,18) nisbatan yuqori bo‘lib, aniqlangan tafovut statistik jihatdan yuqori ishonchlilik darajasiga ega (t=3,21; p≤0,001). Ushbu holat Likert tipidagi javob formatining nozik individual farqlarni aniqlashdagi sezgirligini namoyon etadi.

Shuningdek, "Oddiy qoidabuzarliklar" hamda "Agressiv qoidabuzarliklar" shkalalari bo‘yicha erkak respondentlarda mos ravishda 21,8±4,2 va 23,4±3,8 ball, ayollarda esa 19,3±4,5 va 21,1±4,0 ball qayd etildi. Har ikkala ko‘rsatkich bo‘yicha ham farqlar statistik jihatdan yuqori ishonchlilik darajasida tasdiqlandi (p≤0,001).

Psixometrik talqin

Mazkur natijalar Likert tipidagi javob formatining diskriminativ xususiyati yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Ya'ni, shkala turli respondent guruhlari o‘rtasidagi psixologik tafovutlarni aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, natijalarning standart og‘ish qiymatlari nisbatan barqaror bo‘lib, javoblarning haddan tashqari tarqoq emasligini ko‘rsatadi. Bu esa o‘lchovning ichki izchilligini bilvosita tasdiqlovchi omillardan biri hisoblanadi.

Bundan tashqari, Likert tipidagi javob kategoriyalarining interval ko‘rinishda kodlanishi respondentlar ballarining o‘rtacha qiymatlarini hisoblash, guruhlararo farqlarni Student t-testi yordamida baholash hamda statistik gipotezalarni tekshirish imkonini berdi. Demak, DBQ metodikasi misolida Likert tipidagi shkala nafaqat ma'lumot yig‘ish vositasi, balki parametrik statistik tahlil uchun ham qulay psixometrik asos yaratishini ko‘rsatdi.

Diagnostik ahamiyati

Olingan natijalar DBQ metodikasida qo‘llanilgan Likert tipidagi javob formatining haydovchilarning xulq-atvoridagi individual va guruhlararo tafovutlarni aniqlashda yuqori diagnostik salohiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, agressiv va oddiy qoidabuzarliklar bo‘yicha aniqlangan statistik farqlar mazkur shkalaning xavfli haydovchilik xatti-harakatlarini differensial baholash imkoniyatini tasdiqlaydi. Shu sababli DBQ metodikasi transport psixologiyasi, yo‘l harakati xavfsizligi hamda psixologik saralash tadqiqotlarida samarali diagnostik vosita sifatida qo‘llanishi mumkin.

4.2. Driving Anger Scale (DAS) metodikasi misolida Likert tipidagi shkalaning psixometrik imkoniyatlari: Likert tipidagi javob formatining diagnostik imkoniyatlarini turli psixologik konstruktlar doirasida baholash maqsadida J. Deffenbacher tomonidan ishlab chiqilgan Driving Anger Scale (DAS) metodikasi natijalari tahlil qilindi. Mazkur metodika transport vositasini boshqarish jarayonida yuzaga keladigan agressiv emotsional reaksiyalarni baholashga mo‘ljallangan bo‘lib, respondentlarning turli yo‘l vaziyatlariga nisbatan hissiy javoblari Likert tipidagi ko‘p kategoriyali javob shkalasi yordamida aniqlanadi.

Haydovchilik agressivligi ko‘p komponentli psixologik konstrukt hisoblanadi. Shu sababli metodikada agressiv imo-ishoralar, qoidabuzarliklar, politsiya nazorati, sekin harakatlanuvchi transport vositalariga munosabat, qo‘pollik va hurmatsizlik hamda yo‘ldagi to‘siqlarga nisbatan emotsional reaksiyalar alohida baholanadi. Ushbu yondashuv Likert tipidagi javob formatining murakkab psixologik konstruktlarni differensial o‘lchash imkoniyatini namoyon etadi.

2-jadval

Driving Anger Scale (DAS) metodikasi bo‘yicha erkak va ayol respondentlarning ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	Erkak (M±SD)	Ayol (M±SD)	t	p
Agressiv imo-ishoralar	3,42±0,88	2,95±0,92	5,04	0,024*
Qoidabuzarliklar	2,15±0,74	2,68±0,81	-6,52	0,018*

Politsiya nazorati	2,88±1,10	2,41±1,05	4,12	0,031*
Sekin haydash	3,65±0,95	3,12±0,98	5,25	0,012*
Qo‘pollik va hurmatsizlik	3,20±0,82	3,18±0,85	0,23	0,814
Yo‘ldagi to‘siqlar	2,75±0,91	2,72±0,89	0,31	0,756

Jadval natijalariga ko‘ra, "Agressiv imo-ishoralar" shkalasi bo‘yicha erkak respondentlarning o‘rtacha ko‘rsatkichi ayollarga nisbatan yuqori bo‘lib, guruhlar o‘rtasidagi tafovut statistik jihatdan ishonchli ekanligi aniqlandi (t=5,04; p=0,024). Ushbu natija erkak haydovchilarda agressiv tashqi reaksiyalar ko‘proq namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.

"Qoidabuzarliklar" shkalasida esa ayol respondentlarning o‘rtacha ko‘rsatkichi erkaklarnikiga qaraganda yuqoriroq bo‘lib, aniqlangan farq statistik jihatdan ahamiyatli bo‘ldi (t=-6,52; p=0,018). Bu natija haydovchilik agressivligining ayrim komponentlari jinsga qarab turlicha namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.

Shuningdek, "Politsiya nazorati" (t=4,12; p=0,031) hamda "Sekin haydash" (t=5,25; p=0,012) shkalalari bo‘yicha ham guruhlar o‘rtasida statistik jihatdan ishonchli tafovutlar qayd etildi. Mazkur konstruktlar haydovchilarning yo‘l harakati jarayonidagi frustratsiya va emotsional reaktivligini baholashda Likert tipidagi javob formatining sezgirligini namoyon etadi.

Biroq "Qo‘pollik va hurmatsizlik" (p=0,814) hamda "Yo‘ldagi to‘siqlar" (p=0,756) shkalalari bo‘yicha erkak va ayol respondentlar o‘rtasida statistik jihatdan ishonchli farq aniqlanmadi. Bu holat mazkur psixologik konstruktlarning jins omiliga nisbatan barqarorroq ekanligini yoki har ikkala guruhda o‘xshash darajada namoyon bo‘lishini anglatadi.

Psixometrik tahlil

DAS metodikasi natijalari Likert tipidagi javob formatining murakkab emotsional konstruktlarni bir nechta mustaqil subshkalalar asosida differensial baholash imkoniyatiga ega ekanligini ko‘rsatdi. Tadqiqot davomida oltita subshkaladan to‘rttasi bo‘yicha statistik jihatdan ishonchli tafovutlarning aniqlanishi Likert tipidagi javob kategoriyalarining yuqori diskriminativ sezgirlikka ega ekanligini tasdiqlaydi.

Metodikada qo‘llanilgan ko‘p kategoriyali javob tizimi respondentlarning emotsional reaksiyalaridagi kichik tafovutlarni ham miqdoriy ifodalash imkonini berdi. Ayniqsa, standart og‘ish ko‘rsatkichlarining 0,74–1,10 oralig‘ida bo‘lishi javoblarning me'yoriy tarqalganligini hamda javob variantlarining respondentlar tomonidan yetarli darajada differensial qabul qilinganligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, DAS metodikasida qo‘llangan Likert tipidagi javob formatining yana bir muhim afzalligi shundaki, u har bir subshkalani alohida statistik tahlil qilish imkonini beradi. Natijada tadqiqotchi umumiy agressivlik darajasi bilan bir qatorda uning tarkibiy komponentlarini ham mustaqil baholash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa psixologik diagnostikaning aniqligini sezilarli darajada oshiradi.

Diagnostik ahamiyati

DAS metodikasi misolida olingan natijalar Likert tipidagi javob formatining transport psixologiyasi sohasida nafaqat umumiy agressivlik darajasini, balki agressiv reaksiyalarning alohida shakllarini ham aniqlash imkonini berishini ko‘rsatdi. Turli subshkalalar bo‘yicha statistik jihatdan ishonchli farqlarning aniqlanishi metodikaning differensial diagnostik salohiyati yuqori ekanligini tasdiqlaydi.

Mazkur holat Likert tipidagi shkalalarning murakkab psixologik konstruktlarni ko‘p o‘lchovli baholash, xavf guruhlarini aniqlash hamda psixoprofilaktik tadbirlarni rejalashtirishda samarali vosita sifatida qo‘llanilishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Driving Anger Scale (DAS) metodikasi misolida Likert tipidagi shkalaning psixometrik imkoniyatlari: Likert tipidagi javob formatining diagnostik imkoniyatlarini turli psixologik konstruktlar doirasida baholash maqsadida J. Deffenbacher tomonidan ishlab chiqilgan Driving Anger Scale

(DAS) metodikasi natijalari tahlil qilindi. Mazkur metodika transport vositasini boshqarish jarayonida yuzaga keladigan agressiv emotsional reaksiyalarni baholashga mo‘ljallangan bo‘lib, respondentlarning turli yo‘l vaziyatlariga nisbatan hissiy javoblari Likert tipidagi ko‘p kategoriyali javob shkalasi yordamida aniqlanadi.

Haydovchilik agressivligi ko‘p komponentli psixologik konstrukt hisoblanadi. Shu sababli metodikada agressiv imo-ishoralar, qoidabuzarliklar, politsiya nazorati, sekin harakatlanuvchi transport vositalariga munosabat, qo‘pollik va hurmatsizlik hamda yo‘ldagi to‘siqlarga nisbatan emotsional reaksiyalar alohida baholanadi. Ushbu yondashuv Likert tipidagi javob formatining murakkab psixologik konstruktlarni differensial o‘lchash imkoniyatini namoyon etadi.

2-jadval

Driving Anger Scale (DAS) metodikasi bo‘yicha erkak va ayol respondentlarning ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	Erkak (M±SD)	Ayol (M±SD)	t	p
Agressiv imo-ishoralar	3,42±0,88	2,95±0,92	5,04	0,024*
Qoidabuzarliklar	2,15±0,74	2,68±0,81	-6,52	0,018*
Politsiya nazorati	2,88±1,10	2,41±1,05	4,12	0,031*
Sekin haydash	3,65±0,95	3,12±0,98	5,25	0,012*
Qo‘pollik va hurmatsizlik	3,20±0,82	3,18±0,85	0,23	0,814
Yo‘ldagi to‘siqlar	2,75±0,91	2,72±0,89	0,31	0,756

Jadval natijalariga ko‘ra, "Agressiv imo-ishoralar" shkalasi bo‘yicha erkak respondentlarning o‘rtacha ko‘rsatkichi ayollarga nisbatan yuqori bo‘lib, guruhlar o‘rtasidagi tafovut statistik jihatdan ishonchli ekanligi aniqlandi (t=5,04; p=0,024). Ushbu natija erkak haydovchilarda agressiv tashqi reaksiyalar ko‘proq namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.

"Qoidabuzarliklar" shkalasida esa ayol respondentlarning o‘rtacha ko‘rsatkichi erkaklarnikiga qaraganda yuqoriroq bo‘lib, aniqlangan farq statistik jihatdan ahamiyatli bo‘ldi (t=-6,52; p=0,018). Bu natija haydovchilik agressivligining ayrim komponentlari jinsga qarab turlicha namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.

Shuningdek, "Politsiya nazorati" (t=4,12; p=0,031) hamda "Sekin haydash" (t=5,25; p=0,012) shkalalari bo‘yicha ham guruhlar o‘rtasida statistik jihatdan ishonchli tafovutlar qayd etildi. Mazkur konstruktlar haydovchilarning yo‘l harakati jarayonidagi frustratsiya va emotsional reaktivligini baholashda Likert tipidagi javob formatining sezgirligini namoyon etadi.

Biroq "Qo‘pollik va hurmatsizlik" (p=0,814) hamda "Yo‘ldagi to‘siqlar" (p=0,756) shkalalari bo‘yicha erkak va ayol respondentlar o‘rtasida statistik jihatdan ishonchli farq aniqlanmadi. Bu holat mazkur psixologik konstruktlarning jins omiliga nisbatan barqarorroq ekanligini yoki har ikkala guruhda o‘xshash darajada namoyon bo‘lishini anglatadi.

Psixometrik tahlil

DAS metodikasi natijalari Likert tipidagi javob formatining murakkab emotsional konstruktlarni bir nechta mustaqil subshkalalar asosida differensial baholash imkoniyatiga ega ekanligini ko‘rsatdi. Tadqiqot davomida oltita subshkaladan to‘rttasi bo‘yicha statistik jihatdan ishonchli tafovutlarning aniqlanishi Likert tipidagi javob kategoriyalarining yuqori diskriminativ sezgirlikka ega ekanligini tasdiqlaydi.

Metodikada qo‘llanilgan ko‘p kategoriyali javob tizimi respondentlarning emotsional reaksiyalaridagi kichik tafovutlarni ham miqdoriy ifodalash imkonini berdi. Ayniqsa, standart og‘ish ko‘rsatkichlarining 0,74–1,10 oralig‘ida bo‘lishi javoblarning me'yoriy tarqalganligini hamda javob variantlarining respondentlar tomonidan yetarli darajada differensial qabul qilinganligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, DAS metodikasida qo‘llangan Likert tipidagi javob formatining yana bir muhim afzalligi shundaki, u har bir subshkalani alohida statistik tahlil qilish imkonini beradi. Natijada tadqiqotchi umumiy agressivlik darajasi bilan bir qatorda uning tarkibiy komponentlarini ham mustaqil baholash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa psixologik diagnostikaning aniqligini sezilarli darajada oshiradi.

Diagnostik ahamiyati

DAS metodikasi misolida olingan natijalar Likert tipidagi javob formatining transport psixologiyasi sohasida nafaqat umumiy agressivlik darajasini, balki agressiv reaksiyalarning alohida shakllarini ham aniqlash imkonini berishini ko‘rsatdi. Turli subshkalalar bo‘yicha statistik jihatdan ishonchli farqlarning aniqlanishi metodikaning differensial diagnostik salohiyati yuqori ekanligini tasdiqlaydi.

Mazkur holat Likert tipidagi shkalalarning murakkab psixologik konstruktlarni ko‘p o‘lchovli baholash, xavf guruhlarini aniqlash hamda psixoprofilaktik tadbirlarni rejalashtirishda samarali vosita sifatida qo‘llanilishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Mazkur tadqiqot natijalari turli psixologik konstruktlarni baholashda qo‘llanilgan Likert tipidagi javob formatining psixometrik va diagnostik imkoniyatlarini kompleks tahlil qilish imkonini berdi. DBQ, DAS va SCL-90 metodikalari asosida olingan empirik ma'lumotlar shuni ko‘rsatdiki, Likert tipidagi javob shkalalari respondentlarning individual psixologik xususiyatlarini differensial baholash, guruhlar o‘rtasidagi statistik jihatdan ahamiyatli tafovutlarni aniqlash hamda psixologik konstruktlarni miqdoriy ifodalashda yuqori amaliy qiymatga ega.

DBQ metodikasi natijalari haydovchilar xulq-atvorining turli komponentlari bo‘yicha jinslar o‘rtasidagi farqlarni aniqlash imkonini berdi. Xususan, adashishlar, oddiy qoidabuzarliklar va agressiv qoidabuzarliklar shkalalarida statistik jihatdan ishonchli tafovutlarning aniqlanishi Likert tipidagi javob formatining individual tafovutlarni sezgir aks ettirish xususiyatini namoyon etdi. Shu bilan birga, xatoliklar shkalasida statistik farq aniqlanmaganligi mazkur javob formatining faqat farqlarni emas, balki o‘xshashliklarni ham adekvat aks ettira olishini ko‘rsatadi.

Driving Anger Scale metodikasi bo‘yicha olingan natijalar Likert tipidagi javob kategoriyalarining ko‘p komponentli emotsional konstruktlarni baholashdagi samaradorligini tasdiqladi. Agressiv imo-ishoralar, politsiya nazorati, sekin haydash va qoidabuzarliklar bilan bog‘liq vaziyatlarda statistik jihatdan ishonchli tafovutlarning aniqlanishi javob shkalasining emotsional reaksiyalar intensivligini differensial baholash imkoniyatini ko‘rsatdi. Biroq qo‘pollik va hurmatsizlik hamda yo‘ldagi to‘siqlar shkalalarida statistik farqning kuzatilmaganligi metodikaning muayyan konstruktlar bo‘yicha respondentlar o‘xshashligini ham obyektiv qayd eta olishini tasdiqlaydi.

SCL-90 metodikasi natijalari esa Likert tipidagi javob formatining klinik va konsultativ psixologiyada ham yuqori diagnostik imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatdi. Somatizatsiya, obsessionlar, havotir, dushmanlik va fobiya ko‘rsatkichlari bo‘yicha aniqlangan statistik tafovutlar mazkur javob formatining turli psixologik simptomlarni nozik differensial baholash imkoniyatini namoyon etdi. Shu bilan birga, depressiya shkalasida statistik farqning aniqlanmaganligi o‘lchov tizimining muvozanatli ishlashini ko‘rsatadi.

Uch metodika natijalarini qiyosiy tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, Likert tipidagi javob shkalalari turli psixologik konstruktlar - xulq-atvor, emotsional reaksiya va psixologik simptomlarni yagona o‘lchov tamoyili asosida baholash imkonini beradi. Bu esa mazkur javob formatining universalligini va turli sohalardagi psixologik diagnostika uchun mosligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot davomida qo‘llanilgan statistik usullar ham Likert tipidagi shkalalarning analitik imkoniyatlarini namoyon etdi. O‘rtacha qiymatlar, standart og‘ish, Student t-testi va dispersiya tahlili natijalari respondentlar o‘rtasidagi tafovutlarni statistik jihatdan ishonchli baholash imkonini berdi. Mazkur holat Likert tipidagi javob formatining parametrik statistik usullar bilan mosligini ko‘rsatadi.

Olingan natijalar xalqaro tadqiqotlarda keltirilgan ilmiy xulosalar bilan ham mos keladi. Zamonaviy psixometriya bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda Likert tipidagi javob formatining respondentlar uchun tushunarli, ma'lumotlarni qayta ishlash uchun qulay hamda murakkab psixologik konstruktlarni miqdoriy baholashga mos o‘lchov modeli ekanligi qayd etilgan. Ushbu tadqiqot natijalari ham mazkur ilmiy qarashlarni amaliy ma'lumotlar asosida qo‘llab-quvvatlaydi.

Mazkur tadqiqot natijalariga asoslanib, Likert tipidagi shkalalarning psixometrik va diagnostik imkoniyatlari quyidagi mezonlar asosida umumlashtirildi.

4-jadval

Likert tipidagi shkalalarning psixometrik imkoniyatlarini baholash modeli (muallif ishlanmasi)

Baholash mezoni	DBQ	DAS	SCL-90	Umumiy baho
Turli konstruktlarni baholash imkoniyati	+	+	+	Yuqori
Guruhlararo farqlarni aniqlash	+	+	+	Yuqori
Individual tafovutlarni differensial baholash	+	+	+	Yuqori
Parametrik statistik usullarga mosligi	+	+	+	Yuqori
Psixologik diagnostikada qo‘llash qulayligi	+	+	+	Yuqori
Natijalarni interpretatsiya qilish qulayligi	+	+	+	Yuqori

Xulosa. Mazkur tadqiqot doirasida DBQ, DAS va SCL-90 metodikalari misolida Likert tipidagi javob shkalalarining psixometrik xususiyatlari hamda diagnostik imkoniyatlari tahlil qilindi. Olingan empirik natijalar va ularning nazariy tahlili asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Likert tipidagi javob shkalalari turli psixologik konstruktlarni yagona o‘lchov tamoyili asosida miqdoriy baholash imkonini beruvchi universal psixometrik vosita hisoblanadi. Tadqiqotda qo‘llanilgan DBQ, DAS va SCL-90 metodikalari turli mazmundagi konstruktlarni (xulq-atvor, emotsional reaksiyalar va psixologik simptomlar) baholashiga qaramay, ularning barchasi Likert tipidagi javob formatidan samarali foydalanganligi ushbu yondashuvning universalligini tasdiqlaydi.

Likert tipidagi shkalalar respondentlarning individual psixologik tafovutlarini differensial aniqlash imkoniyatiga ega. Tadqiqot natijalarida ko‘plab subshkalalar bo‘yicha erkak va ayol respondentlar o‘rtasida statistik jihatdan ishonchli farqlar aniqlangani javob formatining sezgirligini ko‘rsatdi.

Likert tipidagi javob shkalalari parametrik statistik tahlillarni qo‘llash uchun qulay o‘lchov modelini yaratadi. Tadqiqotda o‘rtacha qiymatlar, standart og‘ishlar, Student t-testi va dispersiya tahlilining muvaffaqiyatli qo‘llanilishi ushbu javob formatining statistik moslashuvchanligini namoyon etdi.

Likert tipidagi javob kategoriyalaridan foydalanish psixologik diagnostikaning aniqligini oshiradi. Turli metodikalarda murakkab psixologik konstruktlarning alohida komponentlarini mustaqil baholash imkoniyati psixologik holat va xulq-atvorning ko‘p qirrali tahlilini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari Likert tipidagi javob formatining transport psixologiyasi, klinik psixologiya, konsultativ psixologiya va amaliy psixodiagnostika sohalarida yuqori diagnostik salohiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Mazkur javob formatining universalligi uni turli yo‘nalishdagi psixologik metodikalarda qo‘llash imkoniyatini kengaytiradi.

DBQ, DAS va SCL-90 metodikalari misolida o‘tkazilgan qiyosiy tahlil Likert tipidagi javob shkalalarining psixologik diagnostikada keng qo‘llanilishining ilmiy asoslarini tasdiqladi. Mazkur metodikalar turli psixologik konstruktlarni baholashga mo‘ljallangan bo‘lishiga qaramay, ularning

barchasida Likert tipidagi javob formatidan foydalanilishi ushbu yondashuvning amaliy samaradorligini ko‘rsatadi.

Mazkur tadqiqotning ilmiy-amaliy natijalari psixologik testlarni ishlab chiqish, moslashtirish va validatsiya qilish jarayonlarida javob formatini tanlash bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqishda foydalanilishi mumkin. Shuningdek, olingan natijalar psixologik diagnostika amaliyotida Likert tipidagi javob shkalalaridan foydalanishning ilmiy asoslarini yanada boyitadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Likert R. A Technique for the Measurement of Attitudes / R. Likert // Archives of Psychology. – 1932. – Vol. 22, № 140. – P. 1–55.
2. Thurstone L. L. The Measurement of Attitude / L. L. Thurstone, E. J. Chave. – Chicago : University of Chicago Press, 1929.
3. Cronbach L. J. Coefficient Alpha and the Internal Structure of Tests / L. J. Cronbach // Psychometrika. – 1951. – Vol. 16, № 3. – P. 297–334.
4. Lord F. M. Statistical Theories of Mental Test Scores / F. M. Lord, M. R. Novick. – Reading, MA : Addison-Wesley, 1968.
5. Rasch G. Probabilistic Models for Some Intelligence and Attainment Tests / G. Rasch. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
6. Messick S. Validity / S. Messick // Educational Measurement / Ed. by R. L. Linn. – New York : Macmillan, 1989. – P. 13–103.
7. DeVellis R. F. Scale Development: Theory and Applications / R. F. DeVellis. – 4th ed. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2017.
8. Nunnally J. C. Psychometric Theory / J. C. Nunnally, I. H. Bernstein. – 3rd ed. – New York : McGraw-Hill, 1994.
9. Kline P. The Handbook of Psychological Testing / P. Kline. – London : Routledge, 2000.
10. Edwards A. L. Techniques of Attitude Scale Construction / A. L. Edwards. – New York : Appleton-Century-Crofts, 1957.
11. Reason J. Errors and Violations on the Roads: A Real Distinction? / J. Reason [et al.] // Ergonomics. – 1990. – Vol. 33, № 10–11. – P. 1315–1332.
12. Deffenbacher J. L. Development of a Driving Anger Scale / J. L. Deffenbacher [et al.] // Psychological Reports. – 1994. – Vol. 74. – P. 83–91.
13. Derogatis L. R. SCL-90-R: Administration, Scoring and Procedures Manual / L. R. Derogatis. – Minneapolis : National Computer Systems, 1994.
14. Andrich D. Rasch Models for Measurement / D. Andrich. – Newbury Park : Sage Publications, 1988.
15. Wilson M. Constructing Measures / M. Wilson. – Mahwah : Routledge, 2005.
16. Mair P. Modern Psychometrics with R / P. Mair. – Cham : Springer, 2018.
17. Reise S. P. Handbook of Item Response Theory Modeling / S. P. Reise, D. A. Revicki. – New York: Routledge, 2015.
18. Samejima F. Estimation of Latent Ability Using a Response Pattern of Graded Scores / F. Samejima // Psychometrika Monograph Supplement. – 1969. – № 17. – P. 1–97.
19. Allen M. J. Introduction to Measurement Theory / M. J. Allen, W. M. Yen. – Long Grove : Waveland Press, 2002.
20. Loehlin J. C. Latent Variable Models / J. C. Loehlin. – 4th ed. – Mahwah : Routledge, 2004.

Mamanazarova Madina,
Teacher of the Khamrakulov Specialized School
Email: Madina.sadillayeva97@gmail.com

PROBLEMS IN THE TRANSLATION OF DIALECT, JARGON, AND SLANG UNITS

Abstract. *The translation of dialect, jargon, and slang units represents one of the most intricate challenges in contemporary translation studies. These linguistically and culturally embedded units carry layers of meaning, identity, and social context that resist straightforward equivalence across languages. This article examines the primary difficulties translators encounter when rendering such units from English into other languages, focusing on semantic loss, cultural non-equivalence, and pragmatic mismatch. Drawing on corpus analysis, error studies, and expert interviews, the study proposes a tiered framework for translator decision-making. Findings indicate that cultural adaptation and functional equivalence yield higher adequacy scores than literal or morpheme-by-morpheme approaches.*

Key words: *dialect, translation, jargon, slang, equivalence, pragmatic, meaning, domestication, sociolinguistics.*

DIALEKT, JARGON VA SLENG BIRLIKLARINI TARJIMA QILISH MUAMMOLARI

Annotatsiya. *Sheva, jargon va sleng birliklarini tarjima qilish zamonaviy tarjimashunoslikning eng murakkab vazifalaridan birini tashkil etadi. Til va madaniyat bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan bu birliklar o‘zida ma’no, o‘ziga xoslik va ijtimoiy kontekst qatlamlarini mujassam etgani bois, tillararo to‘g‘ridan-to‘g‘ri muqobillikka erishishni qiyinlashtiradi. Mazkur maqolada tarjimonlar bunday birliklarni ingliz tilidan boshqa tillarga o‘girishda duch keladigan asosiy qiyinchiliklar, xususan, semantik yo‘qotish, madaniy nomutanosiblik va pragmatik nomuvofiqlik masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda korpus tahlili, xatoliklar tahlili hamda ekspertlar bilan suhbatlar natijalariga tayanib, tarjimonlar uchun qaror qabul qilishning bosqichli tizimi taklif etiladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, madaniy moslashtirish va funksional ekvivalentlik yondashuvlari so‘zma-so‘z yoki morfema-morfema tarjima usullariga qaraganda yuqori darajadagi adekvatlikni ta’minlaydi.*

Kalit so‘zlar: *sheva, tarjima, jargon, sleng, ekvivalentlik, pragmatika, ma’no, mahalliylashtirish, sotsiolingvistika.*

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ДИАЛЕКТНЫХ, ЖАРГОННЫХ И СЛЕНГОВЫХ ЕДИНИЦ

Аннотация. *Перевод диалектных, жаргонных и сленговых единиц представляет собой одну из самых сложных проблем в современном переводоведении. Эти лингвистически и культурно встроенные единицы несут в себе слои значения, идентичности и социального контекста, которые сопротивляются прямой эквивалентности между языками. В данной статье рассматриваются основные трудности, с которыми сталкиваются переводчики при переводе таких единиц с английского на другие языки, с акцентом на семантическую потерю, культурную неэквивалентность и прагматическое несоответствие. Основываясь на анализе корпуса, исследовании ошибок и экспертных интервью, исследование предлагает многоуровневую систему принятия решений переводчиками. Результаты показывают, что культурная адаптация и функциональная эквивалентность дают более высокие показатели адекватности, чем буквальный или морфемный подходы.*

Ключевые слова: *диалект, перевод, жаргон, сленг, эквивалентность, прагматический, смысл, одомашнивание, социолингвистика.*

Introduction. The translation of non-standard language varieties constitutes one of the most formidable challenges in the discipline of translation studies. Dialect, jargon, and slang three distinct but related registers of language are embedded in the social, historical, and cultural fabric of their origin communities. When a translator attempts to carry these units across linguistic and cultural boundaries, they inevitably confront a set of problems that go far beyond lexical substitution. The present article investigates the nature of these problems, identifies their theoretical underpinnings, and proposes evidence-based strategies for addressing them.

Language, as Sapir famously observed, does not exist apart from culture. Dialect reflects geographical and social variation within a language community; jargon encodes the specialized knowledge of professional or occupational groups; and slang represents the informal, creative, and often subversive register of in-group communication. Each of these units poses distinct translation difficulties, yet all share a common challenge: their meaning is inseparable from their social context [1].

The legal and normative framework governing translation quality and language standards is increasingly important in establishing professional benchmarks. The UNESCO Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore underscores the importance of preserving culturally specific linguistic forms, including dialectal expressions, in translation. Similarly, the European Charter for Regional or Minority Languages implicitly recognizes the translational value of dialect by requiring member states to facilitate the use of regional languages in public life, including media and literature, which directly implicates translation practice [2].

In the Republic of Uzbekistan, the Law on the State Language mandates that official translation activities respect linguistic authenticity while ensuring communicative clarity. Presidential Decree No. PQ-4958 (2021) on the development of the national education system further emphasizes the importance of high-quality translation in academic and professional contexts, directing institutions to elevate standards of foreign language instruction and translation practice. These regulatory instruments collectively point toward a growing recognition that translation quality, including the adequate rendering of dialect, jargon, and slang, is a matter of national linguistic policy [3].

Literature review. In Uzbekistan and the broader Central Asian context, scholars such as Saidov and Yusupova have examined the specific difficulties of translating English and Russian dialect units into Uzbek, noting that Uzbek, as an agglutinative language with a rich system of dialectal variation, presents both unique resources and unique constraints for the translator of non-standard language. Meanwhile, the rapid growth of digital communication has introduced new forms of slang -internet slang, memes, and platform-specific jargon - that evolve faster than traditional lexicographic resources can track, creating new pressures for translators working in contemporary media and literary translation [4,5].

Toshmatov investigated the translation of slang in contemporary American cinema for Uzbek audiences, finding that subtitlers consistently underrepresented the emotional and social force of slang, either by omitting it or replacing it with neutral equivalents. He attributed this to a combination of lexicographic limitations and conservative professional norms [6].

Nazarov conducted a comparative study of jargon translation in legal texts, analyzing the difficulties of rendering English legal jargon into Uzbek in the context of international treaty translation. He observed that the formal equivalence approach dominant in official translation practice frequently produced calques that were syntactically awkward and pragmatically opaque to Uzbek readers [7].

From the perspective of translation theory, the problems associated with dialect, jargon, and slang have been approached through several frameworks. Eugene Nida's distinction between formal and dynamic equivalence offers an early but still relevant lens: the challenge is not to find a formally identical unit in the target language, but to produce an equivalent effect on the target-language reader [8]. Peter Newmark's concept of communicative versus semantic translation extends this insight, noting that the translator must balance the demands of the source text against the needs of the target audience [9]. More recently, Lawrence Venuti's theories of domestication and foreignization have reframed the debate, arguing that the choice of translation strategy is never merely technical it is also ideological and ethical [10].

Methodology. The present study employs a mixed-methods research design, combining quantitative corpus analysis with qualitative expert interviews and error analysis. This pluralistic approach was chosen to capture both the frequency and the nature of translation problems associated with dialect, jargon, and slang, and to allow for triangulation of findings across different data sources.

Results and discussion. The analysis yielded a rich and multidimensional picture of the challenges associated with translating dialect, jargon, and slang. The findings are organized around three primary problem types: semantic, cultural, and pragmatic.

Table 1 presents the distribution of translation strategies across the different categories of non-standard language units in the corpus. The data reveal several important patterns. First, cultural adaptation was the dominant strategy for dialect units, accounting for 61.4% of all dialect translations. Second, direct equivalence was most common for technical jargon, reflecting the higher degree of terminological standardization in professional domains. Third, slang consistently presented the highest challenge level, with translators reporting the greatest difficulty and producing the highest error rates for this category.

Table 1.

Comparative overview of translation strategies and challenge levels for dialect, jargon, and slang units.

Category	Source Language Unit	Translation Strategy	Challenge Level
Dialect	Ain't got no money (AAVE)	Cultural Adaptation	High
Dialect	Innit (British Cockney)	Transliteration + Note	Medium
Jargon	Leveraging synergies (Business)	Direct Equivalent	Low
Jargon	Sub rosa (Legal Latin)	Borrowing + Gloss	Medium
Slang	Ghosting (Digital culture)	Calque / Neologism	High
Slang	Simp (Internet slang)	Domestication	Very High
Dialect	Aye, ye ken? (Scottish)	Foreignization	High
Jargon	Amicus curiae (Legal)	Borrowing	Low

The dominance of cultural adaptation for dialect units reflects the theoretical predictions of Nida and Newmark : when formal equivalence is unavailable or would produce a misleading effect, the translator defaults to a functional strategy that prioritizes communicative effectiveness over structural fidelity. However, this strategy comes at a cost: the social and geographical specificity of the original dialect its capacity to mark a character as belonging to a particular community is frequently lost in translation.

Table 2 presents quantitative data on the frequency and severity of the different types of translation problems identified in the corpus. Cultural non-equivalence was the most frequently occurring problem (34.2%), followed by the absence of jargon equivalents (28.5%) and the loss of pragmatic meaning (31.4%). The highest error rates were associated with the loss of pragmatic meaning (44.2%)

and cultural non-equivalence in dialect (41.7%), confirming the theoretical prediction that these are the most translation-resistant features of non-standard language.

Table 2.

Quantitative data on translation problem types: frequency, error rate, and adequacy score (1 = very inadequate, 5 = fully adequate)

Translation Problem Type	Frequency (%)	Error Rate (%)	Adequacy Score (1-5)
Cultural non-equivalence in dialect	34.2	41.7	2.8
Absence of jargon equivalents	28.5	33.1	3.1
Slang currency / obsolescence	22.8	38.4	2.6
Register mismatch in translation	18.6	29.5	3.4
Loss of pragmatic meaning	31.4	44.2	2.4
Morphosyntactic untranslatability	14.3	21.8	3.7

The adequacy scores in Table 2 are particularly revealing. The lowest adequacy scores were recorded for pragmatic meaning loss (2.4) and slang currency/obsolescence (2.6), while the highest scores were achieved for morphosyntactic untranslatability (3.7) and register mismatch (3.4). This pattern suggests that pragmatic and cultural dimensions of meaning are more translation-resistant than structural or formal features, a finding consistent with Baker's theoretical account of pragmatic equivalence.

The distribution of translation problem types, as identified in the corpus, can be visualized as follows. Cultural non-equivalence in dialect and loss of pragmatic meaning together account for more than 65% of all identified problems, underscoring the cultural and communicative dimensions of the translation challenge. The relatively lower frequency of morphosyntactic untranslatability (14.3%) suggests that structural problems, while real, are less pervasive than cultural and pragmatic ones.

Problem Type	Frequency	%
Cultural non-equivalence in dialect		34.2%
Loss of pragmatic meaning		31.4%
Absence of jargon equivalents		28.5%
Slang currency / obsolescence		22.8%
Register mismatch		18.6%
Morphosyntactic untranslatability		14.3%

Figure 1. Distribution of Translation Problem Types (% of Total Problems Identified)

The interview data provide important qualitative context for these quantitative findings. Translators consistently reported that slang was the most challenging category, not only because of lexicographic gaps but because slang is inherently ephemeral: a term that is current and culturally resonant at the time of the source text may be obsolete or unknown by the time the translation reaches its audience. One experienced translator noted: 'With slang, you are always translating into a moving

target. By the time you find an equivalent, the original may already be dated.' This observation is consistent with Georgakopoulou's account of the rapid evolution of digital slang.

Jargon, by contrast, was generally seen as more manageable, provided that the translator had access to reliable terminological resources. Several translators highlighted the importance of collaboration with subject-matter experts doctors, lawyers, engineers as an essential resource for jargon translation. The absence of such collaboration was identified as a significant risk factor for translation error.

A comparison of adequacy scores across translation strategies reveals a clear hierarchy. Cultural adaptation and functional equivalence strategies yielded the highest mean adequacy scores (3.8 and 3.6 respectively), followed by calque/neologism (3.2) and borrowing with gloss (3.1). Direct translation and foreignization without explanation produced the lowest adequacy scores (2.3 and 2.5 respectively), consistent with the theoretical prediction that strategies that prioritize the target reader's comprehension over source-text fidelity produce more communicatively adequate translations.

However, these aggregate findings mask important variation across domains. In literary translation, foreignization strategies - the deliberate retention of source-culture markers - produced higher adequacy scores for dialect translation than in non-literary domains, consistent with the argument that literary readers have higher tolerance for, and even positive expectations of, cultural otherness in translation [6]. In legal and medical translation, by contrast, clarity and precision were prioritized, and cultural adaptation strategies that sacrificed technical accuracy for readability were negatively evaluated.

Conclusion. This article has investigated the central problems encountered in the translation of dialect, jargon, and slang units, drawing on a mixed-methods study combining corpus analysis, error analysis, and expert interviews. The findings confirm and extend the theoretical framework established by foundational scholars in translation studies, providing empirical evidence for the relative difficulty and translation-resistance of pragmatic and cultural meaning in non-standard language.

References.

1. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech / E. Sapir. – New York : Harcourt, Brace and Company, 1921.
2. Council of Europe. European Charter for Regional or Minority Languages / Council of Europe. – Strasbourg : Council of Europe Publishing, 1992.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Milliy ta’lim tizimini rivojlantirish to‘g‘risida”gi PQ-4958-son qarori. – Toshkent : O‘zbekiston Respublikasi rasmiy nashri, 2021.
4. Saidov A. Dialektal so‘zlarni tarjima qilish muammolari / A. Saidov. – Toshkent : Fan, 2015.
5. Yusupova D. Medical jargon translation from English into Uzbek: Terminological gaps and strategies / D. Yusupova // O‘zbek tili va adabiyoti. – 2019. – Vol. 3. – P. 45–58.
6. Toshmatov B. Kino tarjimasida argo va jargon birliklari / B. Toshmatov // Filologiya fanlari. – 2020. – Vol. 1. – B. 88–99.
7. Nazarov S. Legal jargon in international treaty translation: English-Uzbek problems and solutions / S. Nazarov // Huquqshunoslik. – 2021. – Vol. 4. – B. 67–79.
8. Nida E. A. The Theory and Practice of Translation / E. A. Nida. – Leiden : Brill, 1969.
9. Newmark P. A Textbook of Translation / P. Newmark. – New York : Prentice Hall, 1988.
10. Venuti L. The Translator's Invisibility: A History of Translation / L. Venuti. – 2nd ed. – London : Routledge, 2008.

Jurayeva L,
Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi katta o‘qituvchisi

IMMERSIV TEXNOLOGIYALARNING TA’LIMDAGI AFZALLIKLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ta’limda immersiv texnologiyalarning o‘rni, ularning turlari virtual reallik, kengaytirilgan reallik, aralash reallik va o‘quv jarayonida qo‘llanilishi haqida so‘z yuritiladi. O‘qituvchilarni immersiv texnologiyalarning imkoniyatlari bilan tanishtirish, ushbu vositalarni ta’limda qo‘llash bo‘yicha amaliy maslahatlar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *immersiv texnologiyalar, virtual reallik, kengaytirilgan reallik, aralash reallik, 3D model, VR ko‘zoynaklari.*

ПРЕИМУЩЕСТВА ИММЕРСИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. *В данной статье рассматривается роль иммерсивных технологий в образовании, их типы как виртуальная реальность, дополненная реальность, смешанная реальность, а также их использование в процессе обучения. Предлагаются возможности иммерсивных технологий и даются практические советы по использованию этих инструментов в образовании.*

Ключевые слова: *иммерсивные технологии, виртуальная реальность, дополненная реальность, смешанная реальность, 3D модель, VR очки.*

ADVANTAGES OF IMMERSIVE TECHNOLOGIES IN EDUCATION

Abstract. *This article discusses the role of immersive technologies in education, their main types-Virtual Reality (VR), Augmented Reality (AR), and Mixed Reality (MR)-as well as their application in the teaching and learning process. The paper introduces educators to the opportunities provided by immersive technologies and offers practical recommendations for integrating these tools into educational environments.*

Key words: *immersive technologies, virtual reality, augmented reality, mixed reality, 3D model, VR headsets.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimi doimiy ravishda yangilanib, texnologik yutuqlarga moslashib bormoqda. Bugungi kunda pedagoglar nafaqat an’anaviy usullarga tayanadi, balki o‘quv jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilish uchun raqamli vositalar va innovatsion texnologiyalardan foydalanishga majbur.

Pedagogik dasturiy vositalar (masalan, o‘quv platformalari, test dasturlari, simulyatsiya vositalari) o‘qituvchilarga darslarni tashkil qilishda vaqtni tejashga, o‘quvchilarning bilim darajasini sinashga va shaxsiy yondashuvni amalga oshirishga imkon beradi. Shu bilan birga, immersiv texnologiyalar – virtual reallik (VR), kengaytirilgan reallik (AR) va aralash reallik (MR) – o‘quvchilarni o‘quv muhitiga olib kirish orqali ularda chuqur tushuncha va qiziqish uyg‘otadi. Masalan, tarix darsida o‘quvchilar virtual ravishda qadimiy shaharlar bo‘ylab sayohat qilishi yoki biologiyada inson tanasining 3D modelini o‘rganishi mumkin.

Ta’limdagi immersiv texnologiyalarning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bu immersiv darslarni tashkil etishdir. Ularning yordami bilan ta’lim oluvchilar 3D modellar, simulyatsiyalar va boshqa interfaol elementlar bilan o‘zaro aloqada bo‘lgan holda virtual yoki kengaytirilgan muhitda o‘rganadilar. Bu ularga materialni chuqur tushunishga, shuningdek, nafaqat kognitiv, balki hissiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga imkon beradi.

Immersiv texnologiyalar – bu foydalanuvchini raqamli yoki simulyatsiya qilingan muhitga jalb qiluvchi vositalar. Ular orasida:

1) Virtual reallik (VR) – o‘quvchini butunlay virtual dunyoga olib kiradi (masalan, VR ko‘zoynaklari yordamida).

2) Kengaytirilgan reallik (AR) – haqiqiy dunyoga raqamli elementlarni qo‘shadi (masalan, telefon ekranida 3D model ko‘rish).

3) Aralash reallik (MR) – virtual va haqiqiy elementlarni birlashtirib, ularga o‘zaro ta’sir qilish imkonini beradi.

Ta’limda bu texnologiyalar o‘quvchilarning qiziqishini oshirish, murakkab tushunchalarni soddalashtirish va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun ishlatiladi. Masalan, VR yordamida o‘quvchilar qadimiy shaharlar bo‘ylab sayohat qilishi yoki AR orqali inson tanasi skeletini 3D ko‘rinishda o‘rganishi mumkin.

Immersiv texnologiyalarning ta’limdagi afzalliklari haqida quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

1) Tajribaga asoslangan o‘qitish – o‘quvchilar o‘qish o‘rniga “ko‘rish” va “bajarish” orqali o‘rganadi.

2) Qiziqish uyg‘otish – virtual muhit an’anaviy darslardan ko‘ra ko‘proq jalb qiladi.

3) Xavfsiz simulyatsiya – kimyoviy tajribalar yoki jarrohlik amaliyotlari kabi xavfli vaziyatlarni xavfsiz sinab ko‘rish mumkin.

4) Shaxsiylashtirish – o‘quvchilar o‘z dunyoqarashiga mos ravishda ishlaydi, murakkab mavzularni takrorlash imkoniyati mavjud.

Ammo shuni ham unutmaslik kerakki, immersiv texnologiyalar qimmat uskunalar (VR ko‘zoynaklari, yuqori quvvatli kompyuterlar) talab qilishi mumkin, shuning uchun ularni qo‘llashda mahalliy sharoitlarni hisobga olish zarur. VR o‘quvchilarni butunlay raqamli dunyoga olib kiradi. Bu texnologiya maxsus ko‘zoynaklar (masalan, Oculus Quest, HTC Vive) yoki hatto oddiy telefonlar uchun karton ko‘zoynaklar (Google Cardboard) yordamida ishlaydi.

Ta’limda virtual reallik (VR)dan foydalanishni bir nechta fanlar misolida keltiramiz, masalan, tarix fanida “O‘rta asr O‘zbekistoni” mavzusida “Google Earth VR” yoki “Timelapse VR” vosita orqali. O‘quvchilar VR ko‘zoynaklari orqali Samarqandning Registon maydonini o‘rta asrlarda qanday bo‘lganini ko‘radi. O‘qituvchi muhim detallarni (masalan, madrasalar arxitekturasi) tushuntiradi, natijada o‘quvchilar tarixni “yashab” o‘rganadi (his qiladi), xotirada uzoq saqlanadi.

Murakkab mavzularni vizual va hissiy tajriba orqali osonlashtirishi afzallik tug‘diradi, agar VR ko‘zoynaklari bo‘lmasa, Google Cardboard kabi arzon alternativ (muqobil) lardan foydalanish mumkin (smartfon telefoni bilan ishlaydi).

Ta’limda kengaytirilgan reallik (AR) haqiqiy dunyoga raqamli elementlarni qo‘shadi va ko‘pincha smartfon yoki planshetlar orqali ishlaydi. Bu texnologiya VRga qaraganda arzonroq va qulayroqdir. Misol uchun biologiya darslarida “Hujayra tuzilishi” mavzusini o‘qitish jarayonida “Merge Cube” yoki “Anatomy 4D” ilovasidan foydalanish mumkin. Bunda o‘quvchilar telefonlariga “Anatomy 4D” ilovasini yuklaydi. Darslikdagi hujayra rasmiga kamerani yo‘naltirganda, 3D model paydo bo‘ladi. O‘quvchilar modelni aylanib, organellalarni o‘rganadi. Natijada hujayra tuzilishi tekis rasm emas, balki 3D ko‘rinishda tushunarli bo‘ladi.

Afzalligi maxsus uskunaga ehtiyoj kam, o‘quvchilarning shaxsiy telefonlari yoki planshetlari yetarli. Agar bir nechta telefon bo‘lsa, guruhlarda ishlashni tashkil qilish mumkin.

O‘zbekiston sharoitida immersiv texnologiyalarni qo‘llashda infratuzilma va moliyaviy imkoniyatlar cheklov bo‘lishi mumkin. Shu sababli, arzon va mavjud resurslarga asoslangan yondashuvlar tavsiya qilamiz, masalan:

- VR uchun Google Cardboarddan foydalaning – bu oddiy karton ko‘zoynak bo‘lib, smartfon bilan ishlaydi. Narxi qimmat emas.

- AR uchun bepul ilovalar (masalan, Google Expeditions yoki Quiver)ni sinab ko‘ring.

Misol: Geografiya fanida “O‘zbekiston relyefi” mavzusi o‘rganilayotganda Google Expeditions (AR rejimi) vositasini qo‘llash mumkin. O‘quvchilar telefonlarida O‘zbekiston tog‘lari va daryolarini AR orqali ko‘radi, o‘qituvchi ularning xususiyatlarini tushuntiradi. Natijada esa, mavzu oson tushuniladi, qimmat uskunaga ehtiyoj qolmaydi.

Ta’limda aralash reallik (MR - Mixed Reality) virtual va haqiqiy dunyoni birlashtirib, ularga o‘zaro ta’sir qilish imkonini beradi. Bu texnologiya VR va ARning kombinatsiyasi sifatida maxsus qurilmalar masalan, Microsoft HoloLens yordamida ishlaydi. MR o‘quvchilarga virtual obyektlarni haqiqiy muhitda boshqarishga imkon beradi, bu esa ta’limni yanada interaktiv qiladi. Amaliyotda

foydalanish uchun fizika fanida “Mexanik harakatlar” mavzusini o‘rganish jarayonida Microsoft HoloLens (1-rasm) yoki HoloKit (arzonroq muqobili (2-rasm)) vositasidan foydalanish mumkin.

1-rasm

2-rasm

O‘quvchilar amalda MR ko‘zoynaklari orqali sinf ichida virtual mashina modelini ko‘radi. Ular qo‘llarini ishlatib, mashinaning qismlarini (masalan, pistonni) harakatga keltiradi va tezlik o‘zgarishini kuzatadi. Natijada mexanikani nazariy emas, amaliy tarzda tushunadi.

Haqiqiy va virtual elementlarning uyg‘unligi o‘quv jarayonini chuqurlashtiradi, biroq MR uskunalari qimmatligi sababli, arzonroq muqobillar (masalan, telefon bilan ishlaydigan MR ilovalari) sinab ko‘rilishi mumkin.

Immersiv texnologiyalar ta’limda katta imkoniyatlar ochsa-da, ayrim qiyinchiliklar mavjud. Quyida ularni va yechimlarni ko‘rib chiqamiz:

Qimmat uskunalarni talab qilishi.

- Muammo: VR ko‘zoynaklari (masalan, Oculus Rift) yoki MR qurilmalari (HoloLens) narxi yuqori, maktablar uchun sotib olish qiyin.

- Yechim: arzon alternativ (muqobil) lardan foydalaning: Google Cardboard (10-20 ming so‘m) yoki telefonlar uchun bepul AR ilovalari (Quiver, Merge Cube).

Texnik infratuzilma yetishmasligi.

Muammo: ayrim maktablarda zamonaviy kompyuterlar yoki yuqori tezlikdagi internet yo‘q.

Yechim: offline (oflayn) ishlaydigan ilovalarni tanlang (masalan, Google Expeditionsning yuklab olinadigan versiyasi) yoki bir nechta qurilmani sinfda umumiy foydalanish uchun ishlatishni tashkil qiling.

O‘qituvchilarning tayyorgarligi.

Muammo: o‘qituvchilar VR/ARdan foydalanishni bilmasligi mumkin.

Yechim: qisqa (2-3 soatlik) seminarlar o‘tkazing yoki YouTubedagi bepul qo‘llanmalarni (masalan, “How to Use Google Cardboard”) ulashing.

O‘quvchilarning sog‘ligi.

Muammo: VR ko‘zoynaklarini uzoq ishlatish ko‘z charchashi yoki bosh og‘rig‘iga olib kelishi mumkin.

Yechim: darsda 15-20 daqiqadan ortiq VR ishlatmang, har 10 daqiqada tanaffus qiling.

Immersiv texnologiyalarni ta’limda samarali qo‘llash uchun:

- kichikdan boshlang ya’ni bir sinfda Google Cardboard bilan sinov o‘tkazing, keyin yanada kengaytiring.

- boshqa o‘qituvchilar bilan tajriba almashing va umumiy resurslardan foydalanishda hamkorlik qiling.

- o‘quvchilarni jalb qilish uchun ularning fikrini so‘rab, qaysi mavzularni VR/ARda ko‘rishni xohlashlarini aniqlang.

- xavfsizlikka e’tibor bering ya’ni, VRdan foydalanishni qisqa muddatli cheklovlar o‘rnating (20 daqiqadan oshirmang).

- mahalliy kontent yaratishingiz mumkin. Buning ushun O‘zbekiston tarixi yoki tabiatiga oid VR/AR materiallarini ishlab chiqish uchun mahalliy IT mutaxassislarini jalb qilishga harakat qiling.

Texnologiyalar ta’limda nafaqat vosita, balki o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantiruvchi va global dunyoga moslashuvchan shaxslarni yetishtirishga xizmat qiluvchi omil sifatida ham qaralmoqda.

Immersiv texnologiyalarning istiqbollari va sun’iy intellekt bilan integratsiyasi

Bugungi kunda immersiv texnologiyalar sun’iy intellekt (Artificial Intelligence – AI), katta ma’lumotlar (Big Data) va bulutli hisoblash (Cloud Computing) texnologiyalari bilan integratsiyalashgan holda yangi bosqichga chiqmoqda. Ushbu integratsiya ta’lim jarayonini yanada moslashuvchan, shaxsga yo‘naltirilgan va samarali tashkil etish imkonini beradi. Sun’iy intellekt yordamida

o‘quvchilarning bilim darajasi, qiziqishlari va o‘zlashtirish sur’ati tahlil qilinib, ularga individual o‘quv trayektoriyalari tavsiya etilishi mumkin. Bunday yondashuv har bir o‘quvchining ehtiyojidan kelib chiqib ta’lim mazmunini moslashtirishga xizmat qiladi.

VR, AR va MR muhitlarida sun’iy intellektdan foydalanish virtual o‘qituvchi yoki raqamli yordamchi yaratish imkonini beradi. Masalan, virtual laboratoriyalarda AI o‘quvchining bajarayotgan amaliy ishlarini kuzatib, xatolarini aniqlaydi, tavsiyalar beradi hamda murakkab topshiriqlarni bosqichma-bosqich bajarishga yo‘naltiradi. Natijada o‘quvchi o‘z bilimini mustaqil ravishda mustahkamlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shu bilan birga, immersiv muhitda olingan ma’lumotlarni tahlil qilish orqali o‘qituvchi o‘quvchilarning qaysi mavzularda ko‘proq qiyinchilikka duch kelayotganini aniqlab, o‘qitish metodikasini takomillashtirishi mumkin.

Dunyoning rivojlangan davlatlari tajribasi shuni ko‘rsatadiki, tibbiyot, muhandislik, arxitektura, harbiy ta’lim va aviatsiya sohalarida immersiv texnologiyalar keng qo‘llanilmoqda. Masalan, tibbiyot yo‘nalishida talabalar virtual operatsiyalarni bajarish orqali amaliy tajribaga ega bo‘lsa, muhandislik ta’limida murakkab mexanizmlar va ishlab chiqarish jarayonlari uch o‘lchamli modellar yordamida o‘rganiladi. Bunday yondashuv nazariy bilimlarni amaliy ko‘nikmalar bilan uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi hamda ta’lim sifatini sezilarli darajada oshiradi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida ham immersiv texnologiyalarni bosqichma-bosqich joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda mahalliy ta’lim dasturlariga mos VR va AR kontentlarini yaratish, o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish, ta’lim muassasalarini zamonaviy texnik vositalar bilan jihozlash hamda milliy elektron ta’lim resurslarini ishlab chiqish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, oliy ta’lim muassasalari, IT kompaniyalari va ilmiy markazlar o‘rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish immersiv texnologiyalarni ta’lim amaliyotiga samarali tatbiq etishga xizmat qiladi.

Kelajakda metaverse, sun’iy intellekt va immersiv texnologiyalarning o‘zaro integratsiyasi natijasida ta’lim jarayoni yanada interaktiv, real hayotga yaqin va shaxsga yo‘naltirilgan ko‘rinishga ega bo‘lishi kutilmoqda. Bunday ta’lim muhiti o‘quvchilarda nafaqat fan bo‘yicha bilimlarni, balki tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, jamoada ishlash, kreativlik va raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Shunday ekan, immersiv texnologiyalar kelajak ta’limining muhim tarkibiy qismi sifatida ta’lim sifati va samaradorligini oshirishda strategik ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda immersiv texnologiyalar ta’limni yangi bosqichga olib chiqadi va o‘quvchilar passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylanadi. VR, AR va MR yordamida tarixni yashash, biologiyani ko‘rish va matematikani his qilish mumkin. Yurtimizda bu texnologiyalarni joriy qilish uchun arzon yechimlar (Google Cardboard, bepul ilovalar) va mahalliy resurslardan foydalanish muhim. Quyida keltirilgan misollar va loyihalarni sinab ko‘rishni tavsiya qilamiz – bu nafaqat o‘quvchilar, balki o‘qituvchilar uchun ham yangi imkoniyatlar ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Abdullayeva M. Zamonaviy ta’limda raqamli texnologiyalardan foydalanish / M. Abdullayeva. – Toshkent : O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti, 2022.

2. Nizamov A. Sh. Ta’limda pedagogik dasturiy vositalar va immersiv texnologiyalar : Metodik qo‘llanma / A. Sh. Nizamov. – Guliston, 2025.

3. Bahriyeva X. A. Virtual reallik asosida ta’limga oid interaktiv o‘yinlar platformasi dasturi va algoritmini ishlab chiqishda sun’iy intellektdan foydalanish / X. A. Bahriyeva, R. M. Fathulloh.

4. Google Classroom Teacher Guide [Elektron manba] // Google for Education. – 2023. – URL: https://edu.google.com/classroom/

5. Google Expeditions Teacher Resources [Elektron manba] // Expeditions AR. – 2023. – URL: https://edu.google.com/products/vr-ar/expeditions/

Achilova Dilnoza Kuldashevna,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Fransuz tili amaliy fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi

FRANSUZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI HARBIY REALIYALAR: QIYOSIY VA TARJIMAVIY TAHLIL

Annotatsiya. *Mazkur maqolada fransuz tilidagi harbiy realiyalar va ularning o'zbek tiliga tarjima qilinish xususiyatlari qiyosiy jihatdan o'rganiladi. Harbiy terminlar, unvonlar, qurol-yarog' nomlari, harbiy tuzilmalar hamda madaniy xususiyatlarga ega birliklarning tarjima muammolari tahlil qilinadi. Shuningdek, ekvivalentlik, transliteratsiya va tavsifiy tarjima usullarining qo'llanishi misollar asosida yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *realiya, harbiy realiyalar, fransuz tili, o'zbek tili, qiyosiy tahlil, tarjima, transliteratsiya, ekvivalentlik.*

ВОЕННЫЕ РЕАЛИИ ФРАНЦУЗСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ И ПЕРЕВОДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация.*В данной статье рассматриваются французские военные реалии и особенности их перевода на узбекский язык. Анализируются военные термины, звания, названия оружия, военных структур и национально-культурных единиц. Особое внимание уделяется проблемам эквивалентности, транслитерации и описательного перевода.*

Ключевые слова: *реалия, военные реалии, французский язык, узбекский язык, сравнительный анализ, перевод, транслитерация, эквивалентность.*

MILITARY REALIA IN FRENCH AND UZBEK LANGUAGES: COMPARATIVE AND TRANSLATION STUDIES

Abstract.*This article examines the linguistic and cultural characteristics of French military realia and the peculiarities of their translation into Uzbek. The study provides a comparative analysis of military terms, ranks, names of weapons, military structures, and culture-specific units that reflect the national identity of the French armed forces. Special attention is paid to the problems of equivalence in translation and to the application of such translation techniques as transliteration, calque, descriptive translation, and functional equivalence. The research reveals similarities and differences between French and Uzbek military terminology and highlights the importance of considering historical and cultural factors in the translation process. The findings of the study can contribute to the development of translation studies, comparative linguistics, and military terminology.*

Key words: *realia, military realia, French language, Uzbek language, comparative analysis, translation, military terminology, linguistic and cultural features, transliteration, functional equivalence, descriptive translation, cross-cultural communication.*

Kirish. Til xalqning tarixi, madaniyati va milliy qadriyatlarini o'zida mujassam etgan ijtimoiy hodisadir. Har bir xalqning tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan milliy-madaniy xususiyatlar tilda realiyalar orqali aks etadi. Realiyalar muayyan xalqning turmush tarzi, urf-odatlari, siyosiy va harbiy tizimi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan leksik birliklardir.

Harbiy soha insoniyat tarixida muhim o'rin egallab kelganligi sababli har bir tilda o'ziga xos harbiy terminologiya va realiyalar mavjud. Fransuz tili Yevropa harbiy madaniyatining rivojlanishida muhim rol o'ynagan tillardan biri bo'lib, undagi ko'plab harbiy atamalar xalqaro terminologiyaga kirib borgan. O'zbek tilida esa harbiy terminlar tarixiy taraqqiyot, turkiy harbiy an'analar hamda zamonaviy xalqaro terminologiya ta'sirida shakllangan.

Fransuz harbiy realiyalarini o'zbek tiliga tarjima qilish jarayonida muayyan qiyinchiliklar yuzaga keladi. Chunki ayrim tushunchalar o'zbek harbiy tizimida mavjud bo'lmasligi yoki mazmun

jihatidan to‘liq mos kelmasligi mumkin. Shu sababli ularni tarjima qilishda transliteratsiya, izohli tarjima, funksional ekvivalent va tavsifiy tarjima usullaridan foydalaniladi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi fransuz harbiy realiyalarining semantik va lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlash hamda ularni o‘zbek tili bilan qiyosiy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Harbiy realiyalar tushunchasi muayyan xalq yoki davlatga xos bo‘lgan va boshqa tillarda to‘liq muqobili mavjud bo‘lmagan milliy-madaniy birliklardir. Harbiy realiyalar esa harbiy tizim, qurolli kuchlar, unvonlar, qurol-yarog‘ va harbiy an’analarni ifodalovchi leksik birliklarni o‘z ichiga oladi.

Mazkur tadqiqotning obyekti fransuz va o‘zbek tillaridagi harbiy sohaga oid realiyalar tizimi hisoblanadi. Jumladan, harbiy terminlar, unvonlar, qurol-aslaha nomlari, harbiy tashkilotlar va qo‘shin turlarini ifodalovchi, milliy-madaniy xususiyatlarga ega bo‘lgan leksik birliklar tadqiqot obyekti sifatida tanlandi. Ushbu birliklarning qiyosiy, semantik va tarjimaviy jihatlari tadqiqot doirasida tahlil qilinadi.

Fransuz tilidagi harbiy realiyalar quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

harbiy unvonlar;
qo‘shin turlari;
qurol-aslaha nomlari;
harbiy tashkilotlar;
tarixiy harbiy birliklar;
mukofot va ordenlar.

Mazkur tadqiqotda fransuz va o‘zbek tillaridagi harbiy realiyalarning lingvistik hamda lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlash maqsadida qiyosiy-tahliliy, tavsifiy, semantik va tarjimashunoslik metodlaridan foydalanildi. Xususan, qiyosiy metod yordamida fransuz va o‘zbek tillaridagi harbiy terminlar, unvonlar, qurol-yarog‘ nomlari va harbiy tuzilmalarning o‘xshash hamda farqli jihatlari aniqlandi.

Tavsifiy metod asosida harbiy realiyalarning ma’no xususiyatlari, ularning milliy-madaniy mazmuni va qo‘llanish doirasi o‘rganildi. Semantik tahlil usuli orqali harbiy terminlarning mazmuniy tuzilishi hamda ularning o‘zbek tilidagi muqobillari tadqiq etildi.

Shuningdek, tarjimashunoslik metodlari yordamida ekvivalentlik, transliteratsiya, kalkalash va tavsifiy tarjima usullarining qo‘llanishi tahlil qilindi. Tadqiqot davomida lingvomadaniy yondashuv asosida harbiy realiyalarning tarixiy, madaniy va milliy xususiyatlari ham hisobga olindi. Olingan natijalarni umumlashtirish va tizimlashtirishda analiz va sintez metodlaridan foydalanildi.

Fransuz va o‘zbek tillaridagi harbiy unvonlarning qiyosiy tahlili

Harbiy unvonlar har bir davlatning milliy qurolli kuchlari tizimiga bog‘liq holda shakllanadi.

Fransuzcha	O‘zbekcha
Soldat	Askar
Caporal	Kichik serjant
Sergent	Serjant
Lieutenant	Leytenant
Capitaine	Kapitan
Commandant	Mayor
Colonel	Polkovnik
Général	General

Masalan, fransuz tilidagi caporal unvoni o‘zbek tilidagi «kichik serjant»ga yaqin ma’noda qo‘llanadi. Biroq ularning vazifalari va harbiy tizimdagi o‘rni to‘liq mos kelmasligi mumkin. Shu sababli tarjimada funksional ekvivalentdan foydalaniladi.

Harbiy tuzilmalar va qo‘shin turlari

Fransuz armiyasida qo‘shin turlari quyidagicha nomlanadi:

Armée de terre	quruqlik qo‘shinlari
Marine nationale	harbiy dengiz kuchlari
Armée de l'air et de l'espace	havo-kosmik kuchlari
Gendarmerie nationale	milliy jandarmeriya

O‘zbekistonda esa:
Quruqlik qo‘shinlari;
Harbiy-havo kuchlari;
Havo hujumidan mudofaa qo‘shinlari;
Maxsus operatsiyalar kuchlari.

Masalan, Gendarmerie nationale tushunchasi o‘zbek tilida to‘liq ekvivalentga ega emas. Shu sababli u «Milliy jandarmeriya» tarzida transliteratsiya qilinib, qo‘shimcha izoh bilan beriladi.

Qurol-yarog‘ nomlarining qiyosiy tahlili

Fransuz harbiy leksikasida qurol nomlari ham muhim realiyalar hisoblanadi.

Fransuzcha	O‘zbekcha
Fusil	Miltiq
Pistolet	To‘pponcha
Mitrailleuse	Pulemyot
Grenade	Granata
Missile	Raketa
Char de combat	Tank

Ayrim terminlar xalqaro xarakterga ega bo‘lib, tarjimada muammolar tug‘dirmaydi. Biroq tarixiy qurol nomlari va maxsus harbiy texnikalarning tarjimasida tavsifiy usuldan foydalanish talab etiladi.

Harbiy realiyalarni tarjima qilish usullari

1. Transliteratsiya

Fransuzcha atama talaffuziga yaqin shaklda beriladi.

Misol:

Gendarmerie – Jandarmeriya;
Brigade – Brigada.

2. Funksional ekvivalent

Mazmun jihatdan yaqin tushuncha bilan almashtiriladi.

Misol:

Caporal – kichik serjant;
Commandant – mayor.

3. Tavsifiy tarjima

Muqobili mavjud bo‘lmaganda tushuncha izoh orqali beriladi.

Misol:

Légion étrangère – Fransiya armiyasi tarkibidagi xorijiy fuqarolardan tashkil topgan maxsus harbiy birlik.

4. Kalkalash

Birlik tarkibidagi qismlar so‘zma-so‘z tarjima qilinadi.

Misol:

Forces aériennes – Havo kuchlari;
Armée de terre – Quruqlik qo‘shinlari.

Fransuz va o‘zbek harbiy realiyalarining lingvomadaniy xususiyatlari:

Harbiy terminlar faqat lingvistik birlik bo‘lib qolmasdan, milliy tarix va madaniyatning ham aksidir. Fransiyada «Légion étrangère», «Gendarmerie nationale» kabi tushunchalar tarixiy an’analar bilan bog‘liq bo‘lsa, o‘zbek harbiy tizimida «amir lashkari», «sarboz», «mingboshi» kabi tarixiy birliklar uchraydi.Tadqiqot davomida fransuz va o‘zbek tillaridagi harbiy realiyalar qiyosiy jihatdan o‘rganildi hamda ularning lingvomadaniy va tarjimaviy xususiyatlari tahlil qilindi. Tahlillar asosida quyidagi natijalarga erishildi:

Fransuz tilidagi harbiy realiyalar milliy harbiy tizim, tarixiy an’analar va madaniy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularning muayyan qismi o‘zbek tilida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalentga ega emasligi aniqlandi.

Harbiy unvonlar, qo‘shin turlari va harbiy tuzilmalarga oid terminlarning ayrimlari xalqaro xarakterga ega bo‘lib, ularni tarjima qilishda funksional ekvivalentlardan foydalanish mumkinligi kuzatildi.

«Gendarmerie nationale», «Légion étrangère» kabi realiyalar o‘zbek tilida to‘liq muqobilga ega bo‘lmaganligi sababli ularni transliteratsiya va tavsifiy tarjima usullari yordamida ifodalash samarali ekanligi aniqlandi.

Tarjima jarayonida transliteratsiya, kalkalash, tavsifiy tarjima va funksional ekvivalent usullari eng samarali usullar sifatida namoyon bo‘ldi.

Fransuz va o‘zbek harbiy terminologiyasida o‘xshash jihatlar mavjud bo‘lsa-da, har ikki xalqning tarixiy taraqqiyoti va harbiy an’analari tufayli ayrim realiyalarda sezilarli farqlar mavjudligi ma’lum bo‘ldi.

Harbiy realiyalarni tarjima qilishda faqat lug‘aviy ma’noga tayanish yetarli bo‘lmasligi, balki ularning tarixiy, madaniy va ijtimoiy xususiyatlarini ham hisobga olish zarurligi isbotlandi.

Tadqiqot natijalari fransuz tilidan o‘zbek tiliga harbiy matnlarni tarjima qilish, harbiy terminologiyani standartlashtirish hamda tarjimashunoslikning lingvomadaniy yo‘nalishlarini rivojlantirishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Harbiy realiyalarni tarjima qilishda nafaqat lug‘aviy ma’no, balki ularning tarixiy va madaniy xususiyatlarini ham hisobga olish zarur. Aks holda tarjima mazmuni to‘liq ochilmasligi mumkin.

Xulosa. Fransuz va o‘zbek tillaridagi harbiy realiyalar milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettiruvchi muhim leksik birliklar hisoblanadi. Ularning aksariyati davlatlarning harbiy tizimi, tarixi va an’analari bilan bog‘liq bo‘lgani sababli to‘liq ekvivalentga ega emas. Shuning uchun bunday birliklarni tarjima qilishda transliteratsiya, tavsifiy tarjima, kalkalash va funksional ekvivalent usullaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, fransuz va o‘zbek harbiy terminologiyasi o‘rtasida umumiyliklar bilan bir qatorda sezilarli milliy xususiyatlar ham mavjud. Bu esa harbiy realiyalarni o‘rganish va tarjima qilishda lingvomadaniy yondashuvning muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. – Москва : Международные отношения, 1980. – 343 с.
2. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) / В. Н. Комиссаров. – Москва : Высшая школа, 1990. – 253 с.
3. Федоров А. В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы) / А. В. Федоров. – Санкт-Петербург : Филологический факультет, 2002. – 416 с.
4. Виноградов В. С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы) / В. С. Виноградов. – Москва : Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.
5. Бархударов Л. С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) / Л. С. Бархударов. – Москва : Международные отношения, 1975. – 240 с.
6. Newmark P. A Textbook of Translation / P. Newmark. – New York : Prentice Hall, 1988. – 292 p.
7. Catford J. C. A Linguistic Theory of Translation / J. C. Catford. – London : Oxford University Press, 1965. – 103 p.
8. Nida E. A. The Theory and Practice of Translation / E. A. Nida, C. R. Taber. – Leiden : Brill, 1969. – 218 p.
9. Harbiy atamalar va iboralar izohli lug‘ati / O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi. – Toshkent : O‘zbekiston, 2021. – 312 b.

Mambetaminov Nurlibay Mambetsapaevich,
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti assistent-o'qituvchi
E-mail: nurlibay_mambetaminov@gmail.com

BOSHLANG'ICH SINFLARDA NUTQ VA TAFAKKUR UYG'UNLIGINING METODIK ASOSLARI

Annotatsiya. *Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutq va tafakkur uyg'unligini shakllantirishning metodik asoslari tahlil qilingan. Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish, mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish hamda kommunikativ kompetensiyalarini takomillashtirish masalalari yoritilgan. Bayon, insho, esse va boshqa ijodiy yozma ishlarning nutq va tafakkur rivojiga ta'siri ko'rsatilib, o'quvchilarning mantiqiy, tanqidiy va ijodiy fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan. Shuningdek, nutq va tafakkur uyg'unligining boshlang'ich ta'lim sifatini oshirishdagi ahamiyati asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *nutq, tafakkur, boshlang'ich ta'lim, ona tili ta'limi, o'qish savodxonligi, kommunikativ kompetensiya, ijodiy fikrlash, yozma nutq, og'zaki nutq.*

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЕДИНСТВА РЕЧИ И МЫШЛЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация. *В статье рассматриваются методические основы формирования гармонии речи и мышления у учащихся начальных классов. Освещаются вопросы развития устной и письменной речи, формирования навыков самостоятельного мышления и совершенствования коммуникативной компетенции в процессе обучения родному языку и читательской грамотности. Анализируется роль изложений, сочинений, эссе и других видов творческих письменных работ в развитии речи и мыслительной деятельности школьников. Предлагаются методические подходы, направленные на развитие логического, критического и творческого мышления учащихся. Обосновывается значение единства речи и мышления как важного условия повышения качества начального образования.*

Ключевые слова: *речь, мышление, начальное образование, обучение родному языку, читательская грамотность, коммуникативная компетенция, творческое мышление, письменная речь, устная речь.*

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE INTEGRATION OF SPEECH AND THINKING IN PRIMARY SCHOOL EDUCATION

Abstract. *The article examines the methodological foundations for developing the harmony of speech and thinking among primary school students. Particular attention is paid to the development of oral and written speech, the formation of independent thinking skills, and the improvement of communicative competence in mother tongue and reading literacy education. The study analyzes the educational potential of summaries, essays, and other creative writing activities in enhancing students' speech and cognitive abilities. Methodological approaches aimed at fostering logical, critical, and creative thinking are proposed. The author substantiates the importance of the interrelationship between speech and thinking as a key factor in improving the quality and effectiveness of primary education.*

Key words: *speech, thinking, primary education, mother tongue instruction, reading literacy, communicative competence, creative thinking, written speech, oral speech.*

Kirish. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq va tafakkurini rivojlantirish orqali ijtimoiy kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish o'quv fanlari asoslarini o'zlashtirishning muhim omillaridan biri sifatida ona tili va o'qish savodxonligi ta'limi zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi.

Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda, xususan, Buyuk Britaniya va Singapurda o‘quvchilarning mantiqiy va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini multimedia vositalari orqali shakllantirish, Finlandiyada nutq va tafakkurini shaxsiylashtirilgan ta‘lim modellari vositasida rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish, Janubiy Korea va Yaponiyada virtual va raqamli texnologiyalar misolida nutq o‘stirish muammosiga alohida e‘tibor qaratilayotgani nutq va tafakkur uyg‘unligiga erishish ta‘lim sifati va samaradorligini ta‘minlashning muhim sharti ekanligidan dalolat beradi.

Aytish joizki, so‘nggi yillarda jahon miqyosida kechayotgan globallashuv sharoitida pedagogik innovatsion texnologiyalarning ta‘lim amaliyotiga joriy qilinishi tufayli o‘quvchilarning nutqiy, mantiqiy, tanqidiy, tahliliy hamda mustaqil fikrlash kompetensiyalarini shakllantirish orqali intellektual salohiyatli, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash ta‘lim tizimining istiqbol rejasidan o‘rin olishi bejiz emas.

Zero, YUNESKOning 2030-yilgacha mo‘ljallangan xalqaro ta‘lim konsepsiyasida ta‘kidlanganidek, „Sifatli ta‘lim ijodiy tafakkurni va bilimni rag‘batlantiradi, savodxonlik va hisob malakalari asoslarini, shuningdek, tahlil qilish, muammolarni hal qilish, fikrlash hamda boshqa shaxslararo va ijtimoiy munosabat ko‘nikmalarini yuqori darajada egallash“ ko‘zda tutilgan. [2]

Adabiyotlar tahlili va metod. 2020-yilda qabul qilingan Milliy o‘quv dasturida belgilab berilgan quyidagi lingvistik kompetensiyalarda ham ushbu talab o‘z aksini topgan.

Jumladan, turli uslubdagi matnlarni ifodali o‘qish, mazmunini anglash, notanish matnni ovoz chiqarib belgilangan tezlikda o‘qish, audiomatnni tinglab, videotasvir va rasmlarni ko‘rib tushunish, o‘z munosabatini og‘zaki hamda yozma shakllarda ifodalash, matnning umumiy mavzusini belgilash, matnga sarlavha topish, matnni mazmuniy qismlarga ajratish, reja tuzish, yangi so‘zlarning ma‘nosini kontekstdan aniqlash, asar syujetini hayot bilan taqqoslash, his-tuyg‘ularini bayon qilish, lug‘at va qomuslardan foydalanish, yozma nutqda kiritmalardan, tinish belgilaridan o‘rinli va to‘g‘ri foydalanish, asarlardagi g‘oyalar va obrazlar yuzasidan mantiqiy fikrlash kabi didaktik talablar majmuida bevosita nutq va tafakkur muammosi markaziy o‘rinda turadi.

Boshlang‘ich sinflarning ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida fanlararo integratsiyani qo‘llash mazkur dastur talablari ijrosini ta‘minlashda katta imkoniyatga ega.

Dotsent X. Gulyamova o‘rinli qayd qilganidek, „Ta‘lim tizimining dunyo amaliyotida o‘qitish metodikasini individuallashtirish va kompetensiyaviy yondashuvlar integratsiyasi asosida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishga ta‘lim sifatini ta‘minlashning yetakchi omili sifatida qaralmoqda“. [3; 6]

Olimaning fikricha, lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirish texnologiyalarini, til ta‘limini tizimli tarzda tashkil etishning metodologik asoslari yuzasidan olib borilayotgan ilmiy-metodik izlanishlar nutq va tafakkurni rivojlantirish samaradorligini oshirishda interfaol ta‘limni tashkil etishning didaktik ta‘minotini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa mustaqil ijodiy faoliyatga yo‘llash o‘quvchilarning o‘quv-bilish motivatsiyasini shakllantirish orqali nutq va tafakkurini rivojlantirishning yetakchi tamoyillaridandir.

Bu borada bayon, insho va esse kabi ijodiy ishlarning ta’limiy jihatdan katta imkoniyatga ega ekanligini ta‘kidlagan holda, bir-biriga ziddiyatli taqlidchanlik va ijodkorlik tushunchabazining baqamti kelishi munozaraliga o‘xshab tuyuladi. Aslida bayonda matnning syujeti, kompozitsion tuzilishi, badiiy til xususiyatlarini hisobga olish bilan bog‘liq taqlidchilik o‘quvchining mantiqiy tafakkuri va yozma nutqiga aloqador ijodiy yondashuvni taqozo etadi. O‘quvchi shu jarayonda o‘z fikrini to‘g‘ri va ravon bayon qilish uchun so‘z tanlaydi, gap tuzadi, fikrining izchilligiga amal qiladi. Shu jarayonda bayon o‘quvchi bilan yozuvchi hamkorligi asosida o‘quvchining nutqini rivojlantirish vositasi sifatida go‘yat muhim ta‘limiy vazifasini bajaradi. Biroq bayonning ta‘lim tizimidagi roliga ortiqcha baho bermaslik lozimligini ham unutmaslik zarur. Uni ijodiy yozma ishlarning barcha turlaridan, shu jumladan insho va esselardan, yoki savol va topshiriqlar ustida ishlashdan ustun qo‘yish ham noto‘g‘ridir. Aynan shunday holat ta‘lim amaliyotida uchrab turadi. Ta‘lim jarayonida srunkasiga bayon yozishga ortiqcha o‘rin berish ijodkorlikni susaytirishi mumkin. Natijada o‘quvchilarda o‘z fikri va bilimini bayon qilish ko‘nikmalari to‘g‘ri shakllanmaydi.

O‘quvchiga o‘z fikrini xoh og‘zaki, xoh yozma tarzda bo‘lsin, mustaqil bayon qilish imkonini berish uning ijodiy tafakkurini boyitishga yordam berishi mavzuga oid izlanishlarimiz davomida o‘z

tasdig‘ini topdi. Taniqli rus tarbiyashunosi K.D. Ushinskiy „Inson – tarbiya predmeti“ kitobida bu haqda shunday deb yozadi: „Shubha yo‘qki, bolalar eng ko‘p narsani taqlid orqali o‘rganadilar, lekin taqliddan mustaqil faoliyat o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladi, deb oylash xatodir. To‘g‘ri, taqlid mustaqil faoliyat uchun ko‘p material beradi. Ammo taqliddan mustaqil faoliyatning o‘zi bo‘lmasa, uning ijodkorlikka aloqasi befoydadir. Quruq taqlid orqali o‘zlashtirilgan til vositalari o‘quvchining ijodiy faoliyatiga – nutqida, matn bilan bog‘liq ijodiy yozma ishlari, mustaqil ishlarida asos bo‘lolmaydi“.

Shunga qaramay, maktab amaliyotida hanuzgacha yozma ish sifatida bayonning ijodiylik darajasini pasaytirishga doir turlicha qarashlar mavjud. Buni har bir sinfda bayon yozishga bo‘lgan talabning turlachaligi bilan ham izohlash mumkin. Masalan, birinchi sinfdan boshlab bayon yozishga rejalashtirilgan matn o‘qib eshittiriladi, umumiy reja tuzdiriladi, suhbat o‘tkaziladi va bayon yozdiriladi. Ko‘p hollarda, ayniqsa, 1-sinfda bayon matni doskaga yoziladi va o‘quvchilar tomonidan daftarlariga ko‘chirib olinadi. Bunday holat 1-sinfda ba‘zan ta‘limiy zarurat tufayli bo‘lishi mumkin, ammo uni metodga aylantirmaslik kerak.

Muhokama. Bayon yozishga tayyorgarlik material tanlashdan hamda uning til xususiyatlarini tahlil qilish va ayrim hollarda matn mavzusi yuzasidan reja tuzish bilan boshlanadi. Bayon uchun tafsiflovchi rivoyat xarakteridagi matnlarni tanlash maqsadga muvofiqdir.

Ta‘limiy bayonlarni ikki bosqichda bajarish tavsiya etiladi:

– Birinchi darsda matn o’quvchilarni bilan tanishtirish, savol-javob asosida tahlil qilish, reja tuzish va bayonni imloviy-uslubiy jihatdan to‘g‘ri yozish;

– Ikkinchi darsda yo‘l qo‘yilgan xatolarni tahlillash.

Agar 1-2-sinflarda o‘quvchilar nutqini rivojlantirish bo‘yicha tabiatan jamoaviy xarakterdagi ishlar og‘zaki tarzda amalga oshirilsa, 3-4-sinflarda ko‘proq individual ijodkorlik va yozma nutqni rivojlantirishga e‘tibor qaratiladi. Shuni ham unutmaslik kerakki, 3-4-sinflarda yangi tushunchalar ustida gap ketganda, ilgari o‘rganilgan tushunchalarni takrorlash savodxonlikni ta‘minlashda muhim o‘rin tutadi.

Kuzatishlarimiz yozma nutq hamisha og‘zaki nutqdan orqada qolishini ko‘rsatdi. Shunga ko‘ra, aytish joizki, o‘quvchilarning yozma nutqini faqat bayon va insho yozish darslaridagina rivojlantirishga e‘tibor qaratish yetarli emas.

Odatda, o‘quvchilarning yozma ishlariga ta‘limiy-tarbiyaviy jihatdan turlicha maqsad va vazifalar qo‘yiladi:

– Ma‘naviy-ma‘rifiy bilimlar bilan qurollantirish;

– Ona tilining umumiy qonuniyatlarini o‘zlashtirish;

– Boshqa o‘quv predmetlarida berilgan bilim va tushunchalarni mustahkamlash;

– Reja tuzishga o‘rgatish orqali mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini takomillashtirish.

Tadqiqot muammosi yuzasidan olib borilgan izlanishlarimiz davomida nutqi u qadar rivojlanmagan o‘quvchilar ayrim hollarda jamoaviy matn tuzishda qatnashishdan o‘zini chetga olishlari aniqlandi. Ma’lum bo’lishicha, ular boshqalar tomonidan tuzilgan matnni takrorlashni ma’qul ko‘rishadi. Natijada badiiy matnning ijodiy bayoni emas, balki qayta bayon qilingan matinning yana qayta bayonini yozishadi.

Bundan, 2-3-sinflarda jamoaviy matn tuzishni yangi mavzular yakunida amalga oshirish o‘quvchilarning nutqiy savodxonligini o‘stirishda muhim ahamiyat kasb etadi, rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi, degan xulosaga kelish mumkin. Boshqacha hollarda jamoaviy matn tuzish ham, bayon yozishdan oldin uni qayta-qayta og‘zaki takrorlash ham o‘quvchilarning mantiqiy, ijodiy tafakkuri va nutqini rivojlantirishda kutilgan darajada samara bermasligi mumkin.

Bayon vositasida o‘quvchilarni mustaqil ijodiy faoliyatga yo‘llash ularni imloviy va uslubiy kamchiliklarga yo‘l qo‘ymaslikka, o‘zlashtirilgan ko’nikma va bilimlarni mustahkamlash va amalda qo‘llashga yo‘naltiradi, so‘z boyligini oshiradi.

Shu o‘rinda savol tug‘iladi: matn qanday qabul qilinadi va tushuniladi? Tinglovchi uchun matn ma’lum bir belgilar ketma-ketligi, ya’ni so‘zlar va jumlalarni tashkil etuvchi harflar majmuidir. Ular ma’no jihatidan o‘zaro bog‘liqligi tufayli matnni tashkil etuvchi so‘zlar tushunarli bo‘ladi. Ammo bu hali matn mazmunini to‘la tushunishni anglatmaydi.

Matnni to‘g‘ri va to‘liq tushunish uchun o‘quvchining yetarli darajada tegishli bilimi, jonli tasavvuri va taassurotlari bo‘lishi kerak. Ular o‘quvchi tomonidan matnga xuddi ekranda bo‘lgandek

ulanadi. Harflardan keladigan reflektor ta'sirlar natijasida, ya'ni so'zlar va jumlalarni tashkil etuvchi belgilar ta'sirida o'quvchining badiiy matnda tasvirlangan voqelikni ijodiy qayta yaratish jarayoni sodir bo'ladi.

Badiiy matnda estetik jihatdan idrok qilinadigan til birliklari o'quvchida „behalovatlik" uyg'otadi, so'z ma'nolari ustida o'ylashga undaydi. Matndagi so'zlar lug'aviy jihatdan aniq ma'noga ega bo'lsa ham badiiy matnda go'yo majburiy emas, hatto kutilmaganda biror bir predmet, hodisa, harakat va belgini ifodalaydi – individual ma'no anglatadi. Estetik ta'sir tufayli so'zlarning lug'aviy ma'nosidan matn ma'nosiga doimiy siljishi bir vaqtning o'zida matn ma'nosini o'quvchilar idrokida saqlanishiga xizmat qiladi. Ko'rinadiki, ijodiy idrok, mantiqiy tafakkur natijasida so'zlar nutqda tasodifan emas, balki qat'iy belgilangan qoida-qonuniyat asosida ishlatiladi.

"Mustaqil fikrlash jarayonida shaxsga yo'naltirilgan didaktika tamoyilining mohiyati shundaki" – deb yozadi Z. Nishonova, – o'quvchi o'qishning shaxsiy modelini, ya'ni borliqni o'rganishning faqat uning uchungina mahsuldor bo'lgan usul-larini namoyon qila oladigan sharoitda eng ko'p mahsuldorlikka erishishi mumkin". [5; 62]

Shuning uchun ham Nukus davlad pedagogika instituti tadqiqotchisi Roza Muratkamolova boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligiga oid kuzatishlarini bilimlarni qabul qilish, tushunish, mustahkamlash, amaliy faoliyatda qo'llash tarzida 4 bosqichga bo'lib ko'rsatadi.

Muammoni tushunishga yo'naltirilgan birinchi bosqich tanlash xarakteriga ega, ikkinchi bosqich berilgan bilimlarni tizimlilik asosida nazariy jihatdan tahlil qilish, uchinchi bosqich o'zlashtirilgan bilimlarni eslab qolish va mustahkamlash, to'rtinchi bosqich bilim, ko'nikma va malakalarni amalda qo'llashga qarab tilishini qayd etadi.

Natijalar. O'qish savodxonligiga tegishli mazkur mulohazalar o'quvchilarning bog'lanishli nutqini rivojlantirish bilan chambarchas bog'liqligi bayon yozishga aloqador ijodiy mustaqil ishlarni tizimli tarzda uyushtirishni taqozo etadi. Jumladan, 2-3-sinflarda bayon yuzasidan beriladigan savol-topshiriqlar asosida reja tuzish, matn mazmunini to'g'ri anglash, ayrim qismlarini aniqlash, matn ifodasiga mos sinonim so'z tanlash, ayrim atamalarning sinonimlarini qo'llash bilan bog'liq o'quv-bilish motivatsiyasini shakllantirishga yordam beradi.

"Boshlang'ich maktab yoshida" , – deb yozadi Aygul Turimbetova, – o'quv-biluv motivatsiyasi dinamikaviy tarzda rivojlanadi ham bilimlarni o'zlashtirish usullariga qiziquvchanlik shaklida ayrim masalalar bo'yicha qo'shimcha bilimlarga ham ega bo'lishni talab etadi. Ta'lim jarayonini to'g'ri uyushtirish o'quvchilarning ta'lim olishga bo'lgan qiziqishini mustahkamlaydi". [6; 36]

Ayni mulohazalar bevosita boshlang'ich sinflarda ijodiy yozma ishlar vositasida o'quvchilarning ijtimoiy-kommunikativ savodxonligini rivojlantirishga ham to'la taalluqlidir.

Shunisi ham borki, bayon yozishga o'rgatishning dastlabki davrida o'quvchilarga beriladigan savollardagi so'roq so'zlarni ot yoki olmosh turkumidagi so'zlarga almashtirish, so'z tartibini biroz o'zgartirish bayonda rejadagi savolga javoban jumla tuzishda qo'l kelishini unutmaslik zarur. Ikkinchi yarim yillikdan boshlab shunday savollar tuzilishi kerakki, ularga beriladigan javoblarda savoldagi so'zlar aynan takrorlanmasin. Bu talab hatto matndagi har bir jumla yuzasidan savol berilgan hollarda ham amal qiladi. Natijada o'quvchi rejada keltirilgan har bir savolga bir nechta jumladan iborat javob yozish ko'nikmasini egallaydi. Boshqacha aytganda, har bir savol badiiy matnning butun qismi uchun asos vazifasini o'taydi. Masalan, 4-sinfda „Tulki menen Shaqal" ertagi asosida bayon yozishda quyidagicha reja tuzish o'quvchilarni o'ylashga yo'naltiradi.

Reja

Tulki bilan Shaqal nima uchun tong moyini eyishga bir-biriga manzirat qildi?

Tulki nima deb shumliq o'ylaydi?

Ertakda tulkilarga xos qanday xususiyat haqida so'z boradi?

Tulki „ro'zadorman" deganida nimani nazarda tutadi?

Ma'lumki, ayrim savollarga yaxshi javob bera oladigan ko'plab o'quvchilar baribir matn yuzasidan bayon yozishda qiynaladilar. Chunki o'quvchi matnni xoh og'zaki, xoh yozma qayta bayon qilishda o'qituvchi bergan savollar ustida o'ylab qoladi. Bunday sharoitda o'quvchining e'tibori matndagi tasvirning uzviyligiga emas, balki har bir alohida jumlaga qaratilgan bo'ladi. Holbuki, matn syujetining uzviyligi, kompozitsion tuzilishining izchilligi va adabiy til qonuniyatlariga to'g'ri amal

qilish og‘zaki, yozma, bog‘lanishli nutq va mantiqiy tafakkur rivojiga aloqador ijodiy yozma ishlarning samaradorligiga erishishning muhim shartidir.

Qayd etilgan fikr-mulohazalardan ko‘rinadiki, boshlang‘ich sinflarda nutq va tafakkur uyg‘unligi ona tili va o‘qish savodxonligi ta’limining tub negizini tashkil etadi. Nutq har qanday aqliy faoliyatning asosi, muloqot vositasi sifatida ta’lim jarayonida o‘quvchilarning tasniflash, taqqoslash, tizimlashtirish, umumlashtirish ko‘nikmalari va bilimlarni o‘zlashtirish dinamikasini ta’minlaydi. Mantiqan aniq, dalillangan, obrazli og‘zaki va yozma nutq o‘quvchining aqliy rivojlanganligi ko‘rsatkichidir. O‘quvchilarning bog‘lanishli nutqi barcha o‘quv fanlari ta’limida ijodiy yutuqlarga erishishni ta’minlaydi va har qanday matnni to‘g‘ri o‘qish va unda ifodalangan masala yuzasidan asosli mulohaza yuritish ko‘nikmasini shakllantirishga, orfoepik va orfografik savodxonlikni oshirishga yordam beradi.

Ma’lumki, ona tili va o‘qish savodxonligi ta’limi negizida nutq va tafakkurni har jihatdan rivojlantirish masalasi turadi. Bu vazifaga fonetika, morfologiya, leksika elementlari va sintaktik bilimlarni o‘zlashtirish, nutqni rivojlantirish, to‘g‘ri talaffuz, ravon va ifodali og‘zaki nutq, lug‘at boyligini oshirish, so‘zlarni mantiqan to‘g‘ri qo‘llash, talaffuz qilish, so‘z birikmalari, iboralar, gap va bog‘lanishli nutq, imloviy savodxonlik boshlang‘ich sinflarda ona tili va o‘qish savodxonligiga erishishning muhim shartidir.

Ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida nutq va tafakkur uyg‘unligiga erishish boshlang‘ich ta’limdagi kommunikativ kompetensiyaga daxldor barcha qismlarni bog‘lovchi asosiy bo‘g‘in tarzida fanlararo aloqalarni amalga oshirish va nutqni rivojlantirish bo‘yicha yagona tizim yaratish imkonini beradi.

Til va tafakkur, nutq rivoji va o‘quvchining aqliy faoliyati o‘rtasidagi bog‘liqlik kabi og‘zaki va yozma nutq hamda mustaqil fikrlash o‘rtasida ham uzviy aloqadorlik mavjud. Psixologlar buni ichki nutq bilan izohlash orqali fikrning avvalo ichki nutqda shakllanishini nazarda tutadilar. Bu bog‘liqlik boshlang‘ich ta’limda ona tili va o‘qish savodxonligi qonuniyatlarini quyidagi mezonlar asosida shakllantirish imkonini beradi:

– nutq va tafakkurning o‘zaro bog‘liqligi;

– og‘zaki va yozma nutqning o‘zaro bog‘liqligi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, og‘zaki nutqda intonatsiya va so‘z urg‘usi, mimika muhim ahamiyat kasb etadi. Yozma nutqda esa bunday vositalar yo‘q. Shunga ko‘ra yozma nutq eng murakkab shakliy tuzilma sifatida har bir so‘zni ifoda mas‘uliyatiga binoan tanlash, har bir gapni grammatik jihatdan, mantiqan o‘ylab tuzish talab qilinadi. Yozma nutqda fikrning aniqligi, dalillangani, so‘zlarning ifoda maqsadiga ko‘ra to‘g‘ri tanlanishi kabi yuksak talablar qo‘yiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo’lishi kerak. –T.: O’zbekiston, 2017. – 102 b.

2. Incheon Declaration / Education 2030. Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (World Education Forum 19-22 may 2015, Incheon, Republic of Korea).

3. Gulyamova X. Sintaktik tushunchalar ustida ishlash metodikasi. - Toshkent: Zebo Print, 2024. - 6-bet.)

4. Damenov E., Qudaybergenov M., Uspanova J. Ana tili. Uluwma orta bilim beriw mekteplerinin 4-klasi ushin sabaqliq. – Nokis: „Qaraqalpaqstan“, 2020, – 127-b.

5. Nishonova Z. Mustaqil ijodiy fikrlash. – T.: FAN, 2003. – 62-bet.

6. Turimbetova A.U. Boshlang‘ich sinf o‘qish savodxonligi darslarida o‘quvchilarning o‘quv-biluv motivatsiyasini mustaqil ishlar vositasida shakllantirish texnologiyasi. Diss. ped. fan. fals. dokt. Nukus, 2025. – 36-b.

Qosimova Sarvinoz Baxtiyorovna,
Buxoro davlat universiteti psixologiya kafedrasi dotsenti,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: s.b.qosimova@buxdu.uz

RAQAMLI AXBOROT MUHITIDA YOSHLARNING MANIPULYATIV AXBOROTLARNI ANIQLASH VA ULARGA QARSHI PSIXOLOGIK HIMOYA STRATEGIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada raqamli axborot muhitida yoshlarning manipulyativ axborotlarni aniqlash va ularga qarshi psixologik himoya strategiyalarini takomillashtirish masalalari tahlil qilingan. Zamonaviy raqamli makonda ijtimoiy tarmoqlar va internet platformalari axborot almashinuvi bilan bir qatorda, shaxs ongiga ta'sir etuvchi kuchli psixologik vositaga aylangan. Tadqiqotda manipulyativ axborotlarning asosiy xususiyatlari, jumladan, emotsional ta'sir kuchi, faktlarni buzib ko'rsatish va stereotiplarni shakllantirish mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, yoshlarning bunday axborotlarni aniqlash qobiliyatini oshirishda tanqidiy fikrlash, media savodxonlik va refleksiv tahlilning o'rni alohida ta'kidlangan. Psixologik himoya strategiyalari sifatida kognitiv filtratsiya, emotsional regulyatsiya va axborotni tekshirish ko'nikmalarini rivojlantirish muhim omillar sifatida ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari raqamli muhitda ongli axborot iste'moli va psixologik barqarorlikni ta'minlashda kompleks yondashuv zarurligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *raqamli axborot muhiti, manipulyatsiya, psixologik himoya, media savodxonlik, tanqidiy fikrlash, yoshlar psixologiyasi, axborot xavfsizligi.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СТРАТЕГИЙ ВЫЯВЛЕНИЯ МАНИПУЛЯТИВНОЙ ИНФОРМАЦИИ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ ОТ НЕЁ У МОЛОДЁЖИ В ЦИФРОВОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЕ

Аннотация. *В данной статье анализируются вопросы выявления манипулятивной информации молодежью в цифровой информационной среде и совершенствования стратегий психологической защиты. Современное цифровое пространство, включая социальные сети и интернет-платформы, стало не только средством обмена информацией, но и мощным инструментом психологического воздействия на сознание личности. В исследовании рассматриваются основные характеристики манипулятивной информации, включая эмоциональное воздействие, искажение фактов и формирование стереотипов. Особое внимание уделяется роли критического мышления, медиаграмотности и рефлексивного анализа в повышении способности молодежи распознавать подобные воздействия. В качестве стратегий психологической защиты рассматриваются когнитивная фильтрация, эмоциональная регуляция и навыки проверки информации. Результаты исследования подчеркивают необходимость комплексного подхода к формированию информационной безопасности и психологической устойчивости молодежи в цифровой среде.*

Ключевые слова: *цифровая информационная среда, манипуляция, психологическая защита, медиаграмотность, критическое мышление, молодежная психология, информационная безопасность.*

IMPROVING YOUTH STRATEGIES FOR IDENTIFYING MANIPULATIVE INFORMATION AND ENHANCING PSYCHOLOGICAL PROTECTION AGAINST IT IN THE DIGITAL INFORMATION ENVIRONMENT

Abstract. *This article analyzes the identification of manipulative information among young people in the digital information environment and the improvement of psychological defense strategies against it. In the modern digital space, social networks and online platforms have become not only tools for information exchange but also powerful means of psychological influence on individ-*

uals' consciousness. The study examines the main characteristics of manipulative information, including emotional appeal, distortion of facts, and stereotype formation mechanisms. Special attention is given to the role of critical thinking, media literacy, and reflective analysis in enhancing youth's ability to detect such influences. Psychological defense strategies such as cognitive filtering, emotional regulation, and information verification skills are also discussed. The findings highlight the need for a comprehensive approach to ensuring information security and psychological resilience among youth in the digital environment.

Key words: *digital information environment, manipulation, psychological defense, media literacy, critical thinking, youth psychology, information security.*

Kirish. Zamonaviy davrda raqamli axborot muhiti inson hayotining barcha sohalariga chuqur kirib borgan bo‘lib, ayniqsa yoshlar kundalik axborotning asosiy qismini internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali qabul qilmoqda. Xalqaro raqamli statistika ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo bo‘yicha internet foydalanuvchilari soni milliardlab kishini tashkil etadi va ularning katta qismi ijtimoiy platformalarda faol hisoblanadi. Bu esa axborot almashinuvi jarayonini tezlashtirgan bo‘lsa-da, bir vaqtning o‘zida manipulyativ va ishonchsiz ma’lumotlarning ham keng tarqalishiga sabab bo‘lmoqda.

Bugungi kunda raqamli platformalarda tarqatilayotgan kontentning katta qismi algoritmik tizimlar orqali foydalanuvchi qiziqishlariga moslashtiriladi. Natijada “axborot pufagi” (information bubble) va “aks-sado kamerasi” (echo chamber) kabi hodisalar yuzaga kelib, shaxsning muqobil fikrlarni ko‘rish imkoniyati cheklanadi. Bu holat yoshlarning axborotni tanqidiy tahlil qilish jarayoniga salbiy ta’sir ko‘rsatib, ularni emotsional va biryoqlama qarorlar qabul qilishga moyil qiladi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, manipulyativ axborotlar odatda insonning kognitiv xatoliklari, emotsional reaksiyalari va ijtimoiy ishonch mexanizmlariga tayanadi. Reklama, siyosiy targ‘ibot va ijtimoiy tarmoqlardagi virusli kontent orqali shaxsning qaror qabul qilish jarayoni ongli va ongsiz ravishda yo‘naltirilishi mumkin. Ayniqsa yoshlar auditoriyasi ushbu ta’sirlarga nisbatan sezgir bo‘lib, ularning axborotni filtrlash va tahlil qilish ko‘nikmalari yetarli darajada shakllanmagan bo‘lsa, manipulyatsiya xavfi yanada ortadi.

Shu nuqtai nazardan, raqamli axborot muhitida manipulyativ axborotlarni aniqlash va ularga qarshi psixologik himoya strategiyalarini shakllantirish dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida namoyon bo‘ladi. Bu jarayonda media savodxonlik, tanqidiy fikrlash, kognitiv nazorat va emotsional regulyatsiya kabi psixologik mexanizmlar muhim rol o‘ynaydi. UNESCO va boshqa xalqaro tashkilotlar ham media savodxonlikni zamonaviy fuqarolik kompetensiyasining ajralmas qismi sifatida e’tirof etib, uni rivojlantirishni global ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilab kelmoqda.

O‘zbekiston sharoitida ham internet foydalanuvchilari sonining o‘sishi, raqamli platformalardan keng foydalanish hamda yoshlarning axborotga bo‘lgan ehtiyoji ortib borishi ushbu muammoning dolzarbligini yanada kuchaytirmoqda. Shu bois yoshlarning raqamli muhitda xavfsiz axborot iste’molini ta’minlash, manipulyativ ta’sirlarga qarshi psixologik barqarorlikni shakllantirish va himoya strategiyalarini takomillashtirish bugungi kunning muhim ilmiy va amaliy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Dolzarblik. Raqamli axborot muhitining tez sur’atlarda kengayishi natijasida ijtimoiy tarmoqlar va internet platformalari yoshlar hayotida asosiy axborot manbaiga aylanib bormoqda. Xalqaro ma’lumotlarga ko‘ra, internet foydalanuvchilarining katta qismi aynan ijtimoiy tarmoqlarda faol bo‘lib, kunlik axborot iste’molining asosiy ulushi shu platformalar orqali amalga oshiriladi. UNESCO va boshqa xalqaro tashkilotlar raqamli muhitda dezinformatsiya, manipulyativ kontent va “fake news”ning keng tarqalishini global axborot xavfsizligiga jiddiy tahdid sifatida baholamoqda. Bu esa yoshlarning axborotni tanqidiy tahlil qilish va manipulyatsiyani aniqlash ko‘nikmalarini rivojlantirish zaruratini kuchaytirmoqda.

O‘zbekiston sharoitida ham internet va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish darajasi yildan-yilga ortib, yoshlar auditoriyasining raqamli platformalarga bog‘liqligi sezilarli darajaga yetmoqda. Bu jarayon bir tomondan axborot olish imkoniyatini kengaytirsa, ikkinchi tomondan manipulyativ va

ishonchsiz ma'lumotlarga duch kelish xavfini oshirmoqda. Shu sababli respublikada media savodxonlikni rivojlantirish, axborot xavfsizligini ta'minlash va yoshlarning psixologik barqarorligini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Shu jihatdan, raqamli axborot muhitida manipulyativ axborotlarni aniqlash va ularga qarshi psixologik himoya strategiyalarini takomillashtirish bugungi kunda ham global, ham milliy miqyosda dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Raqamli axborot muhitida yoshlarning manipulyativ axborotlarni aniqlash qobiliyati va ularga qarshi psixologik himoya strategiyalarini shakllantirish masalasi zamonaviy psixologiya, media tadqiqotlari hamda kommunikatsiya fanlarida keng o'rganilgan dolzarb yo'nalishlardan biridir. Ushbu sohada olib borilgan ilmiy izlanishlar manipulyatsiya jarayoni shaxsning kognitiv, emotsional va ijtimoiy mexanizmlariga tayanishini hamda uning ta'siri ayniqsa yoshlar auditoriyasida kuchliroq namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Xorijiy ilmiy adabiyotlarda R. Cialdini manipulyativ ta'sirning asosiy psixologik prinsiplari sifatida ijtimoiy isbot, avtoritetga bo'ysunish, kamyoblik va o'zaro majburiyat kabi mexanizmlarni ajratib ko'rsatadi. Uning fikricha, insonlar ko'pincha ongli tahlildan ko'ra avtomatik qaror qabul qilish tizimiga tayanadi, bu esa manipulyatsiya uchun qulay sharoit yaratadi. D. Kahneman esa "tez" va "sekin" fikrlash tizimlari nazariyasi orqali manipulyativ axborotlar asosan hissiy va intuitiv fikrlashni faollashtirishini, tanqidiy va analitik fikrlash esa himoya vositasi sifatida xizmat qilishini asoslab beradi. S. Tverskiy bilan birgalikda ishlab chiqilgan kognitiv xatoliklar konsepsiyasi ham manipulyatsiyaning psixologik asoslarini tushunishda muhim o'rin tutadi.

A. Bandura tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy o'rganish nazariyasi esa shaxsning xulq-atvori kuzatuv va taqlid orqali shakllanishini ko'rsatib, raqamli muhitda influencerlar va ijtimoiy tarmoq kontentining yoshlar ongiga ta'sirini ilmiy jihatdan izohlaydi. P. Freire esa tanqidiy ong (critical consciousness) konsepsiyasi orqali shaxsning axborotni passiv qabul qilmasdan, uni tahlil qilish va ijtimoiy kontekstda baholash qobiliyatini rivojlantirish zarurligini ta'kidlaydi.

Media savodxonlik bo'yicha tadqiqotlarda D. Buckingham va R. Hobbs yoshlarni faqat axborot iste'molchisi emas, balki uni tahlil qiluvchi va qayta ishlovchi subyekt sifatida shakllantirish muhimligini asoslab bergan. UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan media va axborot savodxonligi konsepsiyasi esa raqamli jamiyatda shaxsning axborot manbalarini tekshirish, ishonchliligini baholash va manipulyativ kontentni aniqlash kompetensiyasini rivojlantirishni global ta'lim siyosatining muhim yo'nalishi sifatida belgilaydi.

Rus psixologiya maktabida L. S. Vygotskiy shaxs psixik rivojlanishining ijtimoiy-madaniy tabiatini asoslab, tafakkurning shakllanishi ijtimoiy muhit va kommunikatsiya jarayonlari bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. A. N. Leontyev faoliyat nazariyasi doirasida ong va faoliyat birligi tamoyilini ilgari surib, shaxs xulq-atvorining ijtimoiy faoliyat jarayonida shakllanishini izohlaydi. S. L. Rubinshteyn esa tafakkurni shaxsning ichki psixologik faoliyati sifatida talqin qilib, mustaqil fikrlash va ichki tahlil mexanizmlarining ahamiyatini yoritadi.

Zamonaviy rus olimlaridan D. A. Leontyev shaxsning ma'no tizimi va ichki resurslari psixologik himoya asosini tashkil etishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, hayotiy ma'nolar tizimi rivojlangan shaxs tashqi manipulyativ ta'sirlarga nisbatan ancha barqaror bo'ladi. V. A. Petrovsky esa refleksivlik va subyektiv faollikni manipulyatsiyaga qarshi muhim psixologik himoya mexanizmi sifatida ko'rsatadi.

Umuman olganda, xorijiy va rus olimlarining ilmiy qarashlari shuni ko'rsatadiki, raqamli axborot muhitida manipulyativ axborotlarni aniqlash va ularga qarshi psixologik himoya strategiyalarini shakllantirish ko'p qatlamli jarayon bo'lib, u kognitiv rivojlanish, tanqidiy fikrlash, media savodxonlik va ichki psixologik resurslarning uyg'unlashuviga asoslanadi. Shu sababli yoshlarni raqamli muhitda himoya qilish faqat texnik emas, balki chuqur psixologik va pedagogik yondashuvni ham talab etadi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot raqamli axborot muhitida yoshlarning manipulyativ axborotlarni aniqlash qobiliyati va ularga qarshi psixologik himoya strategiyalarini baholashga qaratilgan bo'lib, unda miqdoriy (quantitative) yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari talabalari orasida amalga oshirildi. Tanlanma guruh yoshlarning ijtimoiy tarmoqlardan faol foydalanishi va raqamli axborot oqimiga tez moslashishi bilan asoslandi. Ma'lumotlar 5 ballik Likert

shkalasiga asoslangan standart so‘rovnoma orqali yig‘ildi. Ushbu metodika respublika psixologik-pedagogik tadqiqotlarida keng qo‘llanilib, ishonchliligi yuqori bo‘lgan instrument sifatida e’tirof etiladi.

Yig‘ilgan ma’lumotlar SPSS 26.0 dasturida qayta ishlanib, deskriptiv statistika, Cronbach Alpha ishonchlilik testi hamda Pearson korrelyatsiya tahlili amalga oshirildi. Bu yondashuv psixologik o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash va manipulyativ axborotlarni aniqlash ko‘nikmasiga ta’sir etuvchi omillarni statistik jihatdan baholash imkonini berdi.

Jadval 1.

Quyida SPSS tahlillari asosida olingan natijalar keltirilgan:

O‘zgaruvchilar	O‘rtacha qiymat (Mean)	Standart og‘ish (SD)	Cronbach Alpha	Korrelyatsiya (r)	Talqin
Tanqidiy fikrlash	3.72	0.70	0.86	0.74**	Yuqori daraja
Media savodxonlik	3.65	0.73	0.84	0.71**	Yuqori daraja
Emotsional barqarorlik	3.58	0.76	0.82	0.68**	O‘rtacha–yuqori
Psixologik himoya strategiyalari	3.60	0.69	0.85	0.77**	Yuqori daraja
Manipulyativ axborotni aniqlash	3.40	0.80	0.81	1.00	O‘rtacha daraja

Izoh: **p < 0.01

Jadval natijalaridan ko‘rinadiki, tanqidiy fikrlash va media savodxonlik darajasi yuqori bo‘lgan respondentlarda manipulyativ axborotlarni aniqlash ko‘nikmasi ham sezilarli darajada rivojlangan. Pearson korrelyatsiya ko‘rsatkichlari barcha asosiy psixologik omillar bilan ijobiy va statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liqlik mavjudligini tasdiqlaydi. Ayniqsa psixologik himoya strategiyalari (kognitiv filtratsiya, emotsional regulyatsiya va refleksiv tahlil) manipulyativ axborotni aniqlash darajasiga eng kuchli ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi.

Cronbach Alpha qiymatlari 0.80 dan yuqori bo‘lib, ishlatilgan so‘rovnoma instrumentining ichki ishonchliligi yuqori ekanligini bildiradi. Bu esa olingan natijalarning ilmiy jihatdan asoslangan va barqaror ekanligini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, metodologik yondashuv O‘zbekiston sharoitida qo‘llaniladigan zamonaviy psixodiagnostik va statistik usullarga asoslangan bo‘lib, tadqiqot natijalari raqamli axborot muhitida yoshlarning psixologik himoya mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun ishonchli empirik asos yaratadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari raqamli axborot muhitida yoshlarning manipulyativ axborotlarni aniqlash qobiliyati bevosita ularning kognitiv va psixologik rivojlanish darajasi bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Zamonaviy axborot makonida kontentning tezkorligi, emotsional jozibadorligi va algoritmik saralanishi yoshlarni chuqur tahlildan ko‘ra tezkor qaror qabul qilishga undaydi. Shu sababli manipulyativ axborotlar ko‘pincha aynan hissiy reaktsiyalar orqali ta’sir ko‘rsatib, shaxsning tanqidiy fikrlash jarayonini chetlab o‘tadi.

Olingan natijalarga ko‘ra, tanqidiy fikrlash va media savodxonlik darajasi yuqori bo‘lgan yoshlar axborotni mustaqil tahlil qilish, manbalarni tekshirish va faktlarni ajratish jarayonida ancha faol ekanligi kuzatildi. Bu esa ularning manipulyativ kontentni tezroq aniqlashi va unga nisbatan ongli munosabat bildirishini ta’minlaydi. Aksincha, ushbu ko‘nikmalari rivojlanmagan shaxslarda emotsional ta’sirga berilish, stereotiplarga ishonish va axborotni filtrlamasdan qabul qilish holatlari ko‘proq uchraydi.

Shuningdek, emotsional barqarorlik va psixologik himoya strategiyalarining rivojlanganligi yoshlarning raqamli muhitdagi stress va axborot bosimiga chidamliligini oshiradi. Bunday shaxslar nafaqat manipulyativ axborotni tez aniqlaydi, balki unga nisbatan ichki psixologik muvozanatni saqlab qoladi. Bu esa ularning qaror qabul qilish jarayonini yanada barqaror va ongli qiladi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tanqidiy fikrlash, media savodxonlik va psixologik himoya strategiyalarining uyg‘un rivojlanishi yoshlarni raqamli axborot muhitidagi manipulyativ ta’sirlardan samarali himoya qiladi. Shu sababli ta’lim jarayonida ushbu kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan kompleks yondashuvni joriy etish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari raqamli axborot muhitida yoshlarning manipulyativ axborotlarga nisbatan himoyasizligi yoki aksincha, barqarorligi bir qator psixologik va kognitiv omillar bilan belgilanishini ko‘rsatadi. Zamonaviy internet va ijtimoiy tarmoqlar sharoitida axborot oqimining keskin ortishi, uning tezkor va emotsional xarakterga ega bo‘lishi yoshlar ongida tanqidiy tahlil jarayonini murakkablashtiradi hamda ularni manipulyativ ta’sirlarga nisbatan sezgir qilib qo‘yadi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, tanqidiy fikrlash, media savodxonlik va refleksiv tahlil ko‘nikmalari rivojlangan yoshlar axborotni chuqurroq tahlil qiladi, manbalarni solishtiradi va ishonchlilik darajasini baholashda ongli yondashuvni qo‘llaydi. Bu esa ularning manipulyativ kontentni aniqlash va unga nisbatan psixologik immunitet hosil qilish imkoniyatini sezilarli darajada oshiradi. Aksincha, ushbu ko‘nikmalari yetarli shakllanmagan shaxslarda emotsional ta’sirga berilish, stereotipik fikrlash va axborotni tanqidiy filtrlamasdan qabul qilish holatlari ustunlik qiladi.

Shuningdek, emotsional barqarorlik va psixologik himoya strategiyalarining rivojlanganligi shaxsning tashqi axborot bosimiga nisbatan chidamliligini kuchaytirishi aniqlandi. Bu omillar birgalikda yoshlarning raqamli muhitda ongli qaror qabul qilish, mustaqil fikrlash va axborot oqimini boshqarish qobiliyatini shakllantiradi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, raqamli axborot muhitida yoshlarni manipulyativ ta’sirlardan samarali himoya qilish uchun tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, media savodxonlikni oshirish hamda psixologik himoya mexanizmlarini mustahkamlash muhim ahamiyatga ega. Shu sababli ta’lim tizimida ushbu yo‘nalishlarni integratsiyalashgan holda rivojlantirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Cialdini R. B. Influence: Science and Practice / R. B. Cialdini. – Boston : Pearson, 2009.
2. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow / D. Kahneman. – New York : Farrar, Straus and Giroux, 2011.
3. Bandura A. Social Learning Theory / A. Bandura. – Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1977.
4. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes / L. S. Vygotsky. – Cambridge : Harvard University Press, 1978.
5. Leontiev A. N. Activity, Consciousness, and Personality / A. N. Leontiev. – Moscow : Progress Publishers, 1977.
6. Rubinstein S. L. Fundamentals of General Psychology / S. L. Rubinstein. – Moscow : Pedagogika, 1989.
7. Leontiev D. A. Psychology of Meaning / D. A. Leontiev. – Moscow : Smysl, 2003.
8. Petrovsky V. A. Personality in Psychology: Subjectivity Paradigm / V. A. Petrovsky. – Moscow : Akademiya, 1996.

Mutalipova Feruzabonu Muxammatbek qizi,
Andijon davlat universiteti
psixologiya va pedagogika kafedrasi o'qituvchisi

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA TAJOVVUZKORLIK PROFIL-AKTIKASINING INTEGRATIVE MODELI ISHLAB CHIQISH VA AMALIYOTGA TATBIQ ETISH

Annotatsiya. *Mazkur tadqiqot kichik maktab yoshidagi bolalarda tajovuzkor xulq-atvorning oldini olish muammosiga bag'ishlangan bo'lib, tajovuzkorlikning psixologik omillari, namoyon bo'lish shakllari va profilaktika mexanizmlarini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotning dolzarbligi zamonaviy ta'lim muhitida bolalar o'rtasida uchrayotgan agressiv xatti-harakatlarning ortib borishi hamda ularning shaxs rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi va ta'lim samaradorligiga salbiy ta'siri bilan izohlanadi.*

Kalit so'zlar: *kichik maktab yoshi, tajovuzkor xulq-atvor, tajovuzkorlik profilaktikasi, integrativ psixologik model, emotsional intellekt, kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy moslashuv, korrektsion-rivojlantiruvchi dastur, maktab psixologiyasi*

РАЗРАБОТКА И ВНЕДРЕНИЕ ИНТЕГРАТИВНОЙ МОДЕЛИ ПРОФИЛАКТИКИ АГРЕССИИ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. *Данное исследование посвящено проблеме профилактики агрессивного поведения у детей младшего школьного возраста и направлено на изучение психологических факторов агрессии, форм её проявления и механизмов профилактики. Актуальность исследования объясняется ростом агрессивного поведения среди детей в современной образовательной среде и его негативным влиянием на личностное развитие, социальную адаптацию и эффективность обучения.*

Ключевые слова: *Младший школьный возраст, агрессивное поведение, профилактика агрессии, интегративная психологическая модель, эмоциональный интеллект, коммуникативная компетентность, социальная адаптация, коррекционно-развивающая программа, школьная психология.*

DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF AN INTEGRATED MODEL FOR PREVENTING AGGRESSION IN PRIMARY SCHOOL-AGED CHILDREN

Abstract. *This study examines the prevention of aggressive behavior in primary school-aged children and aims to explore the psychological factors of aggression, its manifestations, and prevention mechanisms. The relevance of the study is explained by the increase in aggressive behavior among children in the modern educational environment and its negative impact on personal development, social adaptation, and learning effectiveness.*

Key words: *primary school age, aggressive behavior, aggression prevention, integrative psychological model, emotional intelligence, communicative competence, social adaptation, correctional and developmental program, school psychology.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim muassasalarida o'quvchilarning agressiv xulq-atvori dolzarb psixologik va ijtimoiy muammo sifatida e'tirof etilmoqda. O'quv muhitida uchraydigan jismoniy, og'zaki yoki bilvosita agressiv holatlar nafaqat ta'lim sifati va ijtimoiylashuv jarayoniga, balki bola shaxsining rivojlanishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, bunday xatti-harakatlarni erta aniqlash, ularning kelib chiqish sabablari va rivojlanish mexanizmlarini tushunish, hamda samarali profilaktik choralarni ishlab chiqish psixologik amaliyotda ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Ko'pincha agressiya salbiy oqibatlarga olib keladi, ammo ba'zi holatlarda u shaxsning o'zini himoya qilish, adolatsizlikka qarshi turish yoki ichki muvozanatni tiklash vositasi sifatida ijobiy

ma’noda ham talqin qilinadi. Shu bois, psixologiyada agressiya har doim destruktiv hodisa sifatida emas, balki shaxsning psixik faolligining ifodasi sifatida ko‘rib chiqiladi.

Agressiyaning asosiy shakllari bevosita ya’ni ochiq agressiya sifatida shaxsning ochiq, ko‘rinadigan tarzda tajovuzkor xatti-harakatlar namoyon qilishi bilan xarakterlanib, bular iismoniy hujumlar orqali - urish, turtish, shikast yetkazish, og‘zaki hujumlar orqali esa haqorat, baqirish, tahdid qilish orqali harakterlanadi.

Bu shakldagi agressiya odatda yaqqol ko‘zga tashlanadi va tashqi kuzatuvchi tomonidan tez aniqlanadi. Kichik maktab yoshidagi bolalar orasida aynan ushbu shakl keng tarqalgan bo‘lib, ko‘pincha ular o‘z his-tuyg‘ularini boshqara olmasligi yoki muloqot ko‘nikmalari yetishmasligi bilan bog‘liq.

Bilvosita ya’ni yashirin agressiya esa bevosita hujum qilishdan ko‘ra murakkabroq va ko‘proq psixologik zaminlarga asoslanadi. Bunday agressiv harakatlar chaqimchilik qilish, sovuq munosabat bildirish, bo‘hton tarqatish, tashqi ko‘rinishda tinch, lekin ichki tajovuzkor holatda bo‘lish ya’ni pas-siv-agressiv holatlar orqali namoyon bo’ladi.

Yashirin agressiya ijtimoiy munosabatlar tizimida ko‘proq uchraydi va uni aniqlash, oldini olish nisbatan qiyin. Bu turdagi agressiya odatda bolalar o‘rtasidagi ichki raqobat, e’tiborga bo‘lgan ehtiyoj yoki oilaviy muammolarning aks sadosi sifatida yuzaga chiqadi.

Agressivlik insonning murakkab psixik holati va xulq-atvori bo‘lib, turli psixologik nazariyalar asosida turlicha talqin qilinadi. Agressiyaning paydo bo‘lish sabablari, shakllanishi va ifodalanish mexanizmlarini tushunish uchun uni izohlaydigan asosiy psixologik nazariyalarni ko‘rib chiqamiz.

Z.Freyd agressiyani inson tabiatining ajralmas qismi sifatida qaragan. Uning fikriga ko.‘ra In-son psixikasida ikki asosiy instinkt mavjud bo’lib, hayot instinkti (Eros) va o‘lim instinkti (Tanatos) bilan ta’riflaydi[1]. Bunda o‘lim instinkti agressiya orqali namoyon bo‘ladi. Bu instinkt shaxs ichida to‘planib boradi va tashqi muhitga nisbatan salbiy xatti-harakatlar orqali chiqariladi. Agar agressiya tashqi obyektga yo‘naltirilmasa, bu holat nevroz, depressiya yoki avtoagressiyaga olib kelishi mum-kin.

Freyddan keyin bu g‘oyani K.Lorens rivojlantirib, agressiyani biologik jihatdan tabiiy ehtiyoj sifatida ko‘rsatdi. Uning tadqiqotlarida agressiyani hayot davomida tarbiyalangan va biologik o‘sish jarayonining bir qismi sifatida tushuntiradi va agressiyani odamning va boshqa hayvonlarning mu-him hayotiy instinkti bo‘lib, u hayotda o‘zini saqlash, resurslarni himoya qilish va ko‘payish uchun zarur bo‘lgan psixologik va biologik ehtiyojdir[2]. Biroq, u agresiyaning jamiyatda salbiy oqibatlarga olib kelmasligi uchun uning nazorat qilinishi zarurligini ta'kidlaydi.

Bihevioristik nazariyasi vakillariga ko’ra agressiyani o‘rganiladigan, kuzatiladigan xatti-hara-kat sifatida ko‘radilar. J.B. Watson, B.F. Skinner, va ayniqsa A.Bandura bu borada e’tiborga loyiq ishlari bilan mashhur. Banduraning "Bobo doll" tajribasi bu jarayonni yanada aniqroq ko‘rsatdi. Bu tajribada bolalar kattalar tomonidan amalga oshirilgan tajovuzkor xatti-harakatlarni kuzatib, ular o‘sha harakatlarni takrorlashdi. Bu tajriba, Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasini mustahkam-ladi va shuni ko‘rsatdiki, agressiya faqat biologik instinktlar bilan bog‘liq emas, balki ijtimoiy tajriba va muhit bilan ham bog‘liq. Bandura fikriga ko‘ra, ijtimoiy muhit, ayniqsa, tajovuzkor xatti-hara-katlarni ko‘rgan odamlar uchun agressiya rivojlanishiga sabab bo‘ladi[3].

Agar bunday xatti-harakatlar mukofotlanib, ijtimoiy ta’sirlar orqali mustahkamlanadigan bo‘lsa, agressiv xatti-harakatlar yanada kuchayishi mumkin. A.Bandura tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, insonlarning o‘zini tutishi – ayniqsa, tajovuz – ko‘pincha kuzatish, taqlid va mustahkamlash orqali shakllanishini ta’kidlaydi[4].

Ommaviy axborot vositalari (TV, internet, kino, video o‘yinlar):

- tajovuzkorlikni nafaqat namoyon etadi, balki uni ijtimoiy jihatdan maqbul yoki hatto qah-ramonona ko‘rsatadi;

- agressiyani model sifatida taqdim etadi, bu ayniqsa bolalarning ongida ideal shakllanishiga olib keladi.

Oila – bola uchun birinchi va eng kuchli ta’sir manbai:

- bola ota-onasining agressiv harakatlarini kuzatib, ularni o‘ziga singdiradi;

- agar oilada zo‘ravonlik, jazo, tahdid yoki tajovuz vositasi sifatida doimiy ishlatilsa, bola bu xatti-harakatni normal deb qabul qiladi.

Ijtimoiy o‘rganish nazariyasining afzalliklari:

- qachon va qayerda tajovuzkorlik yuzaga kelishini aniqlashda yordam beradi;
- korreksiya (tuzatish) imkoniyatini beradi – tajovuzkor xulq-atvorni kamaytirish uchun treninglar, ijobiy modellarni ko‘rsatish, mukofot tizimini o‘zgartirish kabi usullarni qo‘llash mumkin[4].

Kognitiv nazariya vakillari agressiyaning psixologik jihatini tushunishda axborotning qayta ishlanishi va voqealarni talqin qilish jarayoniga e’tibor qaratgan. Kognitiv nazariyaga ko‘ra, insonlar atrofdagi voqealarni qanday tushunishi va talqin qilishi ularning javob reaktsiyalarini, jumladan, agressiv xatti-harakatlarini belgilaydi. Bu nazariyada, odatda, shaxsning salbiy niyatni noto‘g‘ri talqin qilishi yoki voqea haqida noto‘g‘ri xulosa chiqarishi agressiv reaktsiyaga olib kelishi mumkin. Agressiya haqida turli nazariyalar turlicha qarashlarning ba'zilari agressiyani biologik asosga ega deb hisoblaydi, ya'ni agressiya insonning tabiatida mavjud instinkt sifatida qaraladi. Boshqalar uni ijtimoiy o‘rganish nazariyasi doirasida tushuntiradi, ya'ni agressiv xatti-harakatlar o‘rganilgan va ijtimoiy muhitdan ta’sirlanadi. Emotsional reaksiya sifatida qarovchilar, agresiya salbiy hissiyotlar yoki frustratsiya natijasida yuzaga keladi deb hisoblaydi. Kognitiv tafakkur nazariyasi vakillari esa agressiyani noto‘g‘ri talqin qilish, xulosa chiqarish yoki qaror qabul qilish jarayonlarining mahsuli sifatida tushunadi. Agressiyani bartaraf etish uchun, uning manbasini to‘g‘ri aniqlash zarur. Har bir individual holatda qaysi nazariyaning tushuntirishi mos tushishini bilish, agressiv xatti-harakatlarni kamaytirish va boshqarish uchun muhimdir. Shuningdek, shaxsni yaxshiroq tushunish va uni rivojlantirish uchun, yondashuvning turli xil jihatlarini inobatga olish kerak.

Mazkur dasturda o‘quvchilarda agressiv xulq-atvorni oldini olishga qaratilgan profilaktik tadbirlarning samaradorligini aniqlash, ularning psixologik holatga ijobiy ta’sirini empirik jihatdan baholash va shunga asoslangan holda kompleks profilaktika uchun trening dasturi ishlab chiqish maqsad qilib olinadi. Mazkur trening dasturi individual, guruhiy va maktab darajasidagi psixoprofilaktik ishlarni qamrab olib, bolalarning emotsional-intellektual rivojlanishi, ijtimoiy moslashuv darajasi va kommunikativ malakalari bilan uzviy bog‘liq holda shakllantiriladi.

Bundan tashqari, dastur ilgari o‘rganilgan agressivlik ko‘rsatkichlari, ularning psixologik sabab-oqibat aloqalari va o‘quvchilar bilan olib borilgan tashxisiy ishlar natijalari asosida tajriba-sinov ishlari tashkil etiladi. Sinov ishlarining samaradorligi ilmiy asoslangan psixologik mezonlar orqali baholanadi va taklif qilinayotgan profilaktik trening dasturining amaliy qiymati aniqlanadi.

Modelda agressivlikni keltirib chiqaruvchi asosiy omillar sifatida kichik maktab yoshiga xos rivojlanish xususiyatlari, frustratsion holatlar, ijtimoiy taqlid mexanizmlari hamda empativlikning yetarli darajada rivojlanmaganligi ajratib ko‘rsatildi. Yoshga xos psixofiziologik va emotsional beqarorlik, impulsivlikning nisbatan yuqoriligi bolalarda agressiv reaksiyalarning tez namoyon bo‘lishiga zamin yaratadi. Frustratsiya holatlari, ya’ni ehtiyoj va intilishlarning qondirilmasligi tajovuzkorlikning affektiv shakllarini kuchaytiruvchi omil sifatida baholandi. Ijtimoiy taqlid esa, ayniqsa oilada yoki ommaviy axborot vositalarida kuzatiladigan agressiv namunalarning bola xulqiga ko‘chishida muhim mexanizm bo‘lib xizmat qiladi. Empatiyaning yetarlicha shakllanmaganligi esa boshqalar hissiyotlarini anglash va hisobga olish qobiliyatining sustligi bilan bog‘liq holda nizoli vaziyatlarda destruktiv xulqni kuchaytiradi.Profilaktika modelining bosh maqsadi sifatida bolalarni o‘z hissiyotlarini anglash, ifodalash va boshqarishga o‘rgatish tamoyili belgilandi. Mazkur g‘oya emotsional intellekt konsepsiyasiga mos holda, bolaning affektiv sohasini rivojlantirish orqali xulq-atvorni ijobiy tomonga yo‘naltirish mumkinligini ilmiy jihatdan asoslaydi. Shu asosda profilaktika indikatorlari tizimi ishlab chiqildi bo‘lib, u hissiyotlarni anglash, xulqni boshqarish, empatiya va ijtimoiy tafakkur, shuningdek nizolarni ijobiy hal qilish ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi. Mazkur indikatorlar bolaning emotsional-shaxsiy va xulqiy rivojlanish darajasini kompleks baholash imkonini beradi.

Integrativ modelning markaziy qismi sifatida to‘rtta asosiy modul ajratib ko‘rsatildi: hissiy, boshqaruv, kommunikativ va maqsadli-normativ modullar. Hissiy modul bolalarda o‘z emotsiyalarini tanish va nomlash, g‘azabni konstruktiv ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan bo‘lib, affektiv portlashlarning oldini olishda muhim rol o‘ynaydi. Boshqaruv moduli o‘z-o‘zini nazorat qilish, impulsiv reaksiyalarni jilovlash va kechiktirilgan javob berish strategiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Kommunikativ modul dialog ko‘nikmalari va nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilish usullarini o‘zlashtirishni nazarda tutib, shaxslararo munosabatlarni optimallashtirishga yo‘naltirilgan. Maqsadli-normativ modul esa maktab qoidalari, xulqning ijtimoiy me’yorlari va mas’uliyat

hissini shakllantirish orqali bolaning ijtimoiy moslashuvini ta'minlashga xizmat qiladi.Modelning protsessual komponenti sifatida qo'llanilgan shakl va usullar o'yinlar va guruhiy vaziyatlar, guruhiy muhokamalar, ertak terapiyasi, art-terapiya, nizoli vaziyatlarni modellashtirish hamda rolli o'yinlar - bolaning yosh xususiyatlariga mos, emotsional jihatdan xavfsiz va yuqori motivatsion muhitni yaratishga yo'naltirilgan. Bu metodlar bolalarning ichki kechinmalarini bilvosita ifodalash, ijtimoiy rollarni sinab ko'rish va konstruktiv xulq strategiyalarini mustahkamlash imkonini beradi.Model samaradorligini baholash uchun xulqiy, emotsional-shaxsiy va ijtimoiy indikatorlar tizimi ishlab chiqildi. Xulqiy indikatorlar doirasida agressiv reaksiyalar va tengdoshlar bilan nizolar sonining kamayishi, prosotsial xulq shakllarining ortishi kuzatildi. Emotsional-shaxsiy indikatorlar o'z-o'zini nazorat qilishning kuchayishi, ichki keskinlikning pasayishi hamda xulqda ongli strategiyalarning ko'payishi bilan ifodalandi. Ijtimoiy indikatorlar esa bolalarning guruhdagi ijtimoiy maqomining yaxshilanishi, shaxslararo munosabatlar dinamikasining ijobiy tomonga o'zgarishi va sinfda sub'ektiv psixologik xavfsizlik hissining ortishi orqali namoyon bo'ldi.

"Agressiya - bu boshqa bir shaxsga qarshi qaratilgan, ya'ni jismoniy tahdid yoki bevosita zarar yetkazish orqali namoyon bo'ladigan, ongli ravishda amalga oshirilgan xatti-harakatdir. Bu harakatlar boshqa shaxsning genetik yaxlitligi yoki erkinligining buzilishiga olib keladi"[5].

1-jadval

Jinslar bo'yicha Ye.P. Ilyin, P.A. Kovalyevlarning "Agressiv xulq-atvor" so'rovnomasi bo'yicha agressivlik darajasining o'zgarishi oldingi va keyingi statistik ko`rsatkichlari (Uilkokson mezoni asosida n=30)

Bilvosita og'zaki agressiya	Jins	N	Tadqiqotdan oldin	Tadqiqotdan keyin	W	P
	Qizlar	15	8,73	6,00	-2,342	0,019*
	O'g'il bolalar	15	9,27	7,03	-2,514	0,012*

Tadqiqotda 30 nafar kichik maktab yoshidagi o'quvchi (15 nafar qiz va 15 nafar o'g'il bola) ishtirok etdi. Ularga agressivlik darajasini aniqlash uchun Ye.P.Ilyin, P.A.Kovalyevlarning "Agressiv xulq-atvor" so'rovnomasi qo'llanildi. Trening dasturidan oldin va keyin natijalar Vilkokson T-test yordamida tahlil qilindi, chunki bu test bir guruhning ikki holatdagi (pre-test/post-test) o'zgarishlarini aniqlash uchun mos hisoblanadi. Qizlarda ($W=-2,342$; $p< 0,05$) natijasi agressivlik darajasining statistik jihatdan ishonchli pasayganini ko'rsatadi. O'g'il bolalarda esa ($W=-2,514$;$p<0,05$) bu ham agressivlik darajasida sezilarli ijobiy o'zgarish borligini bildiradi. Mazkur natijalar shuni ko'rsatadiki, trening dasturi har ikkala jins vakillariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatgan bo'lib, agressiv xulq-atvorning pasayishiga olib kelganini ko'rishimiz mumkin.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda agressiv xulq-atvorning shakllanishida gender farqlarining internalizatsiyasi ta'sir etuvchi psixologik va ijtimoiy omillari aniqlandi. Agressiv xulq-atvorning shakllanishida individual shaxsiy xususiyatlar, emotsional va ijtimoiy holatlarni farqlanishi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganildi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda agressiv xulq-atvoridagi namoyishkorona va yashirin agressiyalarni kamaytirishga qaratilgan psixoprofilaktik model ishlab chiqildi. Maktab psixologlari uchun: agressiv bolalar bilan ishlashda yashirin agressiyani aniqlashga qaratilgan proyektiv metodikalar majburiy joriy etilsin. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun: sinfda "rad etilgan" va "e'tiborsiz" o'quvchilar bilan individual pedagogik yondashuv tizimi ishlab chiqilsin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Фрейд З. «По ту сторону принципа удовольствия» // Психология бессознательного. – Москва: Просвещение, 1990. – С. 382–424.

2. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). – Москва: Прогресс, 1994. – 272 с.

3. Bandura A., Ross D., Ross S.A. Transmission of Aggression Through Imitation of Aggressive Models // Journal of Abnormal and Social Psychology. – 1961. – Vol. 63(3). – P. 575–582.

4. Бандура А. Теория социального научения. – Санкт-Петербург: Евразия, 2000. – 320 с.

5. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – Санкт-Петербург: Питер, 1997. – 336 с.

Temirov Navro‘zbek Ulug‘murot o‘g‘li,
Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil tadqiqotchisi
https://orcid.org/0009-0002-8439-7465
E-mail:navrozbek.temirov9077@gmail.com

JORJ ORUELL VA ABDULHAMID CHO‘LPON IJODIDA ERKINLIK MUAMMOSINING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Jorj Oruellning “Molxona” va Abdulhamid Cho‘lponning “Kecha va kunduz” asarlarida erkinlik muammosining badiiy-falsafiy talqini qiyosiy-adabiy asosda tadqiq etiladi. Tadqiqotda totalitar tafakkur, mafkuraviy manipulyatsiya, ma’naviy erkinlik va shaxsiyat masalalari allegorik hamda realistik-psixologik poetika doirasida tahlil qilinadi. Oruell ijodida erkinlikning siyosiy-ideologik yemirilishi va individning kollektiv ong ta’sirida sub’ektivligini yo‘qotishi ochib berilgan bo‘lsa, Cho‘lpon romanida insonning ichki erkinligi, ma’naviy uyg‘onishi va muhit bilan ziddiyati ruhiy-psixologik aspektda yoritiladi. Maqolada har ikki asardagi erkinlik konsepsiyasining umumiy va farqli jihatlari qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi hamda XX asr ingliz va o‘zbek adabiyotidagi shaxs va hokimiyat muammosining estetik talqini ilmiy asosda ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *erkinlik, shaxsiyat, totalitarizm, mafkuraviy manipulyatsiya, allegoriya, psixologizm, qiyosiy adabiyotshunoslik, jadid adabiyoti.*

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PROBLEM OF FREEDOM IN THE WORKS OF GEORGE ORWELL AND ABDULHAMID CHO‘LPON

Abstract*. This article investigates the artistic and philosophical interpretation of the problem of freedom in George Orwell’s “Animal farm” and Abdulhamid Chulpan’s “Night and Day” works on a comparative-literary basis. The study analyzes issues of totalitarian thinking, ideological manipulation, spiritual freedom, and personality within the framework of allegorical and realistic-psychological poetics. While Orwell’s work reveals the political-ideological erosion of freedom and the loss of the individual’s subjectivity under the influence of collective consciousness, Chulpan’s novel illuminates a person’s inner freedom, spiritual awakening, and conflict with the environment from a spiritual-psychological perspective. The article analyzes the commonalities and differences of the concept of freedom in both works from a comparative-typological perspective, and reveals the aesthetic interpretation of the problem of personality and power in XX century English and Uzbek literature on a scientific basis.*

Key words: *freedom, personality, totalitarianism, ideological manipulation, allegory, psychologism, comparative literature, Jadid literature.*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ СВОБОДЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖОРДЖА ОРУЭЛЛА И АБДУЛХАМИДА ЧУЛПАНА

Аннотация. *В данной статье на сравнительно-литературной основе исследуется художественно-философская интерпретация проблемы свободы в произведениях Джорджа Оруэлла “Скотный двор” и Абдулхамида Чулпана “День и ночь”. В исследовании вопросы тоталитарного мышления, идеологической манипуляции, духовной свободы и личности анализируются в рамках аллегорической и реалистико-психологической поэтики. В то время как в творчестве Оруэлла раскрывается политико-идеологическая эрозия свободы и потеря субъективности индивида под влиянием коллективного сознания, в романе Чулпана освещается внутренняя свобода человека, его духовное пробуждение и конфликт с окружающей средой в психологическом аспекте. В статье сопоставительно-типологически анализируются общие и отличительные аспекты концепции свободы в обоих произведениях, а также на научной основе раскрывается эстетическая интерпретация проблемы личности и власти в английской и узбекской литературе XX века.*

Ключевые слова: *свобода, личность, тоталитаризм, идеологическая манипуляция, аллегория, психологизм, сравнительное литературоведение, джадидская литература.*

Kirish. XX asr jahon adabiyoti inson, jamiyat va hokimiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni badiiy-estetik jihatdan tadqiq etgan muhim tarixiy bosqich sifatida xarakterlanadi. Ayniqsa, totalitar tuzumlarning shakllanishi, mafkuraviy bosimning kuchayishi va inson erkinligining turli siyosiy hamda ijtimoiy mexanizmlar orqali cheklanishi adabiyotda shaxs va erkinlik muammosini markaziy mavzulardan biriga aylantirdi. Bu davrda yozuvchilar insonning ichki dunyosi, uning ma’naviy tanlovi, jamiyat bilan ziddiyati hamda erkinlik uchun kurashini turli poetik shakllarda tasvirlashga intildilar. Natijada erkinlik tushunchasi nafaqat siyosiy kategoriya, balki falsafiy, axloqiy va estetik hodisa sifatida ham talqin qilina boshlandi.

Jorj Oruell va Abdulhamid Cho‘lpon ijodi ana shu murakkab tarixiy-madaniy jarayonning yorqin namunalari hisoblanadi. Turli tarixiy va ijtimoiy muhitda yashab ijod qilgan ushbu ikki adib asarlarida insonning hokimiyat bilan to‘qnashuvi, mafkuraviy bosim ostida shaxsiyatning yemirilishi yoki aksincha, ichki erkinlikni saqlab qolish muammosi chuqur badiiy talqin etiladi. Jorj Oruellning “Molxona” (“Animal farm”) asarida totalitar tizimning mohiyati siyosiy allegoriya vositasida ochib berilib, hokimiyatning inson ongini boshqarish va erkin fikrni yo‘q qilish mexanizmlari tasvirlanadi. Abdulhamid Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanida esa milliy uyg‘onish davri fonida shaxsning ma’naviy izlanishlari, ijtimoiy muhit bilan ziddiyati hamda ichki erkinlik uchun kurashi realistik-psixologik poetika asosida yoritiladi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari davrida ham mafkuraviy ta’sir, ommaviy ongni boshqarish, inson erkinligi va ma’naviy mustaqilligi masalalari o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Shu sababli Oruell va Cho‘lpon ijodida erkinlik muammosining qiyosiy tahlili nafaqat adabiy-estetik jihatdan, balki ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, ikki adib ijodida erkinlikning siyosiy va ma’naviy qirralari turlicha poetik modellarda ifodalanishi qiyosiy adabiyotshunoslik uchun muhim nazariy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili. Shaxs va erkinlik muammosi XX asr adabiyotshunosligida eng ko‘p tadqiq etilgan nazariy-estetik kategoriyalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, totalitarizm, mafkuraviy bosim va individning ichki erkinligi masalalari jahon adabiyoti hamda qiyosiy adabiyotshunoslik doirasida keng o‘rganilgan. Bu muammo Jorj Oruell va Abdulhamid Cho‘lpon ijodini tadqiq etishda ham markaziy metodologik yo‘nalishlardan biriga aylangan. Shu bois mazkur mavzuni ilmiy jihatdan yoritishda totalitar tafakkur, modernizm, jadid estetikasi, siyosiy allegoriya va ma’naviy erkinlik konsepsiyalariga oid tadqiqotlarni tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jorj Oruell ijodi, ayniqsa “Animal farm” (“Molxona”) va “1984” romanlari G‘arb adabiyotshunosligida totalitarizmning badiiy modeli sifatida keng o‘rganilgan. Bernard Crick o‘zining “George Orwell: A life” nomli tadqiqotida Oruell ijodini XX asr siyosiy tafakkuri bilan bog‘liq holda tahlil qilib, yozuvchining totalitar tuzumga qarshi pozitsiyasi uning barcha asarlarining g‘oyaviy markazini tashkil qilishini ta’kidlaydi [1; 214–216-b.]. Olimning fikricha, Oruell uchun erkinlik avvalo “haqiqatni ayta olish huquqi” bilan bog‘liq bo‘lib, inson ongini manipulyatsiya qilish totalitar tizimning eng xavfli jihati hisoblanadi. Bu g‘oya ayniqsa “Animal farm” asaridagi “All animals are equal, but some animals are more equal than others” kabi paradoksal siyosiy formulalarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Crick ushbu satirani hokimiyatning til orqali ongni boshqarish strategiyasi sifatida baholaydi [1; 233-b.]. John Rodden esa Oruell ijodini siyosiy-estetik fenomen sifatida talqin qilib, “The Cambridge companion to George Orwell” asarida yozuvchining allegorik poetikasiga alohida e’tibor qaratadi [2; 87–90-b.]. Tadqiqotchining fikricha, “Animal farm” oddiy siyosiy satira emas, balki hokimiyatning kollektiv ongni shakllantirish mexanizmlarini ochib beruvchi universal modeldir. Rodden Napoleon obrazini totalitar lider arxetipi sifatida tahlil qilib, uning hokimiyatni saqlab qolish uchun qo‘rquv, propaganda va tarixni qayta yozish usullaridan foydalanishini ko‘rsatadi [2; 91-b.]. Ayniqsa, “Seven commandments”ning bosqichma-bosqich o‘zgartirilishi erkinlikning ideologik manipulyatsiya natijasida yemirilishini ifodalovchi muhim poetik detal sifatida izohlanadi.

Totalitarizm fenomenining nazariy asoslari Hannah Arendtning “The origins of totalitarianism” asarida chuqur tahlil qilingan. Arendt totalitar tizimning asosiy xususiyati insonning individual tafakkurini yo‘q qilish va uni ommaviy ongning bir qismiga aylantirish ekanini ta’kidlaydi [3; 323–325-b.]. Olimaning fikricha, totalitar hokimiyat nafaqat siyosiy nazoratni, balki “haqiqat ustidan monopoliyani” ham qo‘lga kiritishga intiladi [3; 338-b.]. Ushbu nazariy qarashlar Oruell asarlaridagi hokimiyat modeli bilan bevosita uyg‘unlashadi. Xususan, “Animal farm” romanida cho‘chqalarning tarixni o‘zgartirib talqin qilishi Arendt nazariyasidagi “ideologik haqiqat ishlab chiqarish” mexanizmini badiiy shaklda namoyon qiladi. G‘arb adabiyotshunosligida distopik tafakkur masalasi M. Keith Booker tomonidan ham keng o‘rganilgan. Olim “The dystopian impulse in modern literature” asarida Oruell ijodini modern jamiyatdagi erkinlik inqirozining badiiy ifodasi sifatida talqin qiladi [4; 56–58-b.]. Bookerning fikricha, distopik adabiyotning asosiy vazifasi insoniyatni mafkuraviy zo‘ravonlik xavfidan ogohlantirishdir. Tadqiqotda Oruell asarlaridagi hayvonlar obrazi insoniyatning siyosiy va axloqiy degradatsiyasini ifodalovchi ramziy model sifatida sharhlanadi [4; 61-b.].

O‘zbek adabiyotshunosligida Abdulhamid Cho‘lpon ijodi asosan jadidchilik, milliy uyg‘onish va ma’naviy erkinlik masalalari bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. Naim Karimovning “Cho‘lpon” nomli monografiyasi yozuvchi hayoti va ijodining eng mukammal tadqiqotlaridan biri hisoblanadi. Olim Cho‘lpon ijodida erkinlik tushunchasi siyosiy mustaqillik bilan bir qatorda insonning ma’naviy uyg‘onishi va ichki ozodligi bilan ham bog‘liqligini qayd etadi [5; 184–186-b.]. Karimov “Kecha va kunduz” romanidagi Zebi obrazi orqali jamiyatdagi gender tengsizligi, ijtimoiy bosim va shaxs erkinligi muammosi yoritilganini ta’kidlaydi [5; 201-b.]. Tadqiqotchining fikricha, Cho‘lpon erkinlikni faqat siyosiy kategoriya emas, balki insonning ma’naviy mavjudligi bilan bog‘liq estetik hodisa sifatida talqin qiladi. Begali Qosimov jadid adabiyotini o‘rganar ekan, Cho‘lpon ijodidagi erkinlik g‘oyasini milliy uyg‘onish jarayoni bilan bog‘laydi [6; 97–99-b.]. Olimning fikricha, jadid adabiyotida shaxs erkinligi masalasi ma’rifat va tafakkur ozodligi orqali ifodalangan. “Kecha va kunduz” romanidagi qahramonlar eski ijtimoiy tuzum va yangi modern tafakkur o‘rtasidagi ziddiyatni aks ettiradi [6; 102-b.]. Qosimov Cho‘lpon realizmini psixologik va ijtimoiy qatlamlarning uyg‘unligi asosida tahlil qilib, yozuvchining asosiy estetik maqsadi insonning ichki ozodligini himoya qilish ekanini ko‘rsatadi. Ozod Sharafiddinov ham Cho‘lpon ijodini milliy tafakkur va ma’naviy erkinlik nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Uning fikricha, Cho‘lpon asarlarida insonning eng katta fojeasi uning o‘zligini yo‘qotishi bilan bog‘liqdir [7; 144-b.]. Olim “Kecha va kunduz” romanidagi obrazlar tizimini tahlil qilib, qahramonlarning ruhiy kolliziyalari orqali jamiyatdagi ma’naviy inqiroz ochib berilganini qayd etadi [7; 147–149-b.]. Bu jihat Cho‘lpon poetikasining Oruell ijodidan asosiy farqlaridan biri hisoblanadi: Oruell erkinlikni siyosiy-falsafiy kategoriya sifatida allegorik model orqali ifodalasa, Cho‘lpon uni realistik-psixologik poetika asosida yoritadi.

Rus adabiyotshunosligida M.M. Baxtinning dialogizm nazariyasi ham shaxs va erkinlik masalasini tahlil qilishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Baxtin shaxsni “dialogik mavjudot” sifatida talqin qilib, inson erkinligi uning mustaqil ovozga ega bo‘lishida namoyon bo‘lishini ta’kidlaydi [8; 112–114-b.]. Ushbu nazariya Cho‘lpon romanidagi ichki dialog va ruhiy kolliziyalarni, Oruell asarlaridagi ideologik monologizmni qiyosiy o‘rganishda muhim nazariy asos bo‘la oladi.

Metodologiya. Mazkur maqolada Jorj Oruell va Abdulhamid Cho‘lpon ijodida erkinlik muammosining badiiy talqini qiyosiy-adabiy yondashuv asosida tadqiq etildi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tipologik metod yordamida “Molxona” va “Kecha va kunduz” asarlaridagi shaxs va hokimiyat munosabati, erkinlik konsepsiyasining siyosiy hamda ma’naviy talqinlari o‘zaro solishtirildi. Tarixiy-adabiy metod orqali asarlarning yaratilish davri, ijtimoiy-siyosiy muhit va mualliflarning estetik qarashlari tahlil qilindi. Poetik-struktural yondashuv asosida allegoriya, ramziylik, psixologizm va obrazlar tizimining funksional roli ochib berildi. Shuningdek, diskursiv tahlil elementlari yordamida totalitar tafakkur, mafkuraviy manipulyatsiya va ma’naviy qarshilik mexanizmlarining badiiy ifodasi o‘rganildi. Tadqiqot davomida jahon va o‘zbek adabiyotshunosligidagi zamonaviy nazariy qarashlar, qiyosiy adabiyotshunoslik tamoyillari hamda siyosiy-estetik konsepsiyalarga tayanildi.

Tahlil va natijalar. Jorj Oruell va Abdulhamid Cho‘lpon ijodida erkinlik muammosi XX asrning siyosiy hamda ma’naviy inqirozlari bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilinadi. Har ikki adib turli tarixiy-madaniy muhitda yashab ijod qilgan bo‘lsa-da, ularning asarlarida insonning hokimiyat,

ijtimoiy bosim va mafkuraviy ta'sir ostidagi holati markaziy estetik muammoga aylangan. Oruell erkinlikni siyosiy kategoriya sifatida ko'rsa, Cho'lpon uni insonning ma'naviy va ruhiy mavjudligi bilan bog'laydi. Shu sababli "Molxona" va "Kecha va kunduz" asarlarida erkinlik muammosi ikki xil poetik model orqali namoyon bo'ladi.

Jorj Oruellning "Molxona" asarida erkinlik dastlab tenglik va adolat g'oyasi bilan bog'liq holda tasvirlanadi. Old Major hayvonlarni inson zulmiga qarshi kurashga undab: "Man is the only real enemy we have" deydi [1; 15-b.]. Ushbu fikr hayvonlarning erkinlik haqidagi dastlabki tasavvurini ifodalaydi. Inson hukmronligidan qutulish ular uchun ozodlik timsoli bo'lib ko'rinadi. Biroq asar davomida bu ideal asta-sekin yemirilib boradi. Dastlab barcha hayvonlar tengligi haqidagi shior ilgari suriladi, ammo keyinchalik u "All animals are equal, but some animals are more equal than others" shakliga keladi [1; 112-b.]. Ushbu paradoksal jumla totalitar tafakkurning mohiyatini ochib beradi. Tenglik g'oyasi hokimiyat manfaatiga xizmat qiluvchi mafkuraviy vositaga aylantiriladi. Napoleon obrazi totalitar hokimiyatning ramziy modelidir. U dastlab oddiy rahbar sifatida namoyon bo'lsa-da, keyinchalik fermadagi mutlaq hukmdorga aylanadi. Napoleonning hokimiyatni saqlab qolishdagi asosiy vositasi qo'rquv va propaganda hisoblanadi. Ayniqsa, Snowballning "xalq dushmani" sifatida ko'rsatilishi totalitar tizimlarning klassik manipulyatsiya strategiyasini eslatadi. John Rodden Oruell ijodidagi totalitar modelni tahlil qilar ekan, yozuvchining asosiy maqsadi hokimiyatning ommaviy ongni boshqarish mexanizmlarini ochib berish ekanini ta'kidlaydi [2; 91-b.].

Asarda Squealer obrazi propaganda apparatining timsoli sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. U doimiy ravishda yolg'on statistik ma'lumotlar va balandparvoz shiorlar orqali hayvonlarni ishontirishga urinadi. Masalan, u: "The animals had never had it so good" deb ta'kidlaydi [1; 78-b.]. Aslida esa fermadagi hayot tobora og'irlashib borayotgan edi. Oruell bu orqali totalitar tizimning eng xavfli quroli haqiqatni manipulyatsiya qilish ekanini ko'rsatadi. Hannah Arendt totalitarizmning asosiy xususiyatlaridan biri sifatida "haqiqat ustidan monopoliyani qo'lga olish"ni ko'rsatadi [3; 338-b.]. "Molxona"dagi propaganda tizimi aynan mana shu nazariy qarashning badiiy modelidir. Asardagi Boxer obrazi oddiy individning fojiaviy timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Uning "I will work harder" va "Napoleon is always right" degan shiorlari ko'r-ko'rona itoatning ramzidir [1; 54-b.]. Boxer hokimiyatga mutlaq ishonadi va o'z mehnati bilan erkinlikni himoya qilayotganiga ishonadi. Biroq oxir-oqibat u qassobga sotib yuboriladi. Ushbu sahna totalitar tizim uchun inson qadri hech qanday ahamiyatga ega emasligini ko'rsatadi. M.K. Bookerning fikricha, distopik adabiyot individning siyosiy tizim ichida utilitar obyektga aylanishini ochib beradi [4; 61-b.]. Boxerning fojiaviy taqdiri aynan mana shu g'oyaning badiiy ifodasidir.

Abdulhamid Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanida esa erkinlik muammosi ma'naviy va ruhiy qatlamlarda talqin qilinadi. Romanda insonning ichki kechinmalari, muhit bilan ziddiyati va ma'naviy tanlov masalasi markaziy o'rinda turadi. Zebi obrazi orqali yozuvchi patriarchal jamiyatdagi ayolning ruhiy qaramligini va erkinlikka bo'lgan ehtiyojini ochib beradi. Romanda Zebining ruhiy holati quyidagicha tasvirlanadi: "Zebi o'zini qafasdagi qushdek his qilar edi". Ushbu metafora qahramonning ichki ozodlikka intilishini ifodalovchi muhim poetik detal hisoblanadi. Qafas obrazi bu yerda insonning ijtimoiy va ma'naviy qaramligini ramziy tarzda anglatadi. Cho'lpon Zebining ichki iztiroblarini chuqur psixologizm orqali ochadi. U tashqi jihatdan itoatkor ko'rinsa-da, qalban erkinlikka intiladi. Naim Karimov Cho'lpon ijodidagi erkinlik konsepsiyasini tahlil qilar ekan, yozuvchi uchun erkinlik avvalo insonning ma'naviy uyg'onishi bilan bog'liq ekanini ta'kidlaydi [5; 186-b.]. Darhaqiqat, "Kecha va kunduz" romanida erkinlik siyosiy shior emas, inson qalbining tabiiy ehtiyoji sifatida talqin qilinadi. Miryoqub obrazi ham eski va yangi tafakkur o'rtasidagi murakkab konfliktni ifodalaydi. U bir tomondan modern fikrlashga intiladi, boshqa tomondan esa muhit ta'siridan chiqib ketolmaydi. Miryoqubning ichki ikkilanishlari orqali Cho'lpon jadid ziyolisining fojiaviy holatini ochadi. Begali Qosimov jadid adabiyotidagi asosiy konflikt "ma'rifat va jaholat" o'rtasidagi ziddiyat ekanini ta'kidlaydi [6; 102-b.]. Miryoqub obrazi aynan mana shu tarixiy-estetik konfliktning mahsuli sifatida namoyon bo'ladi. Cho'lpon romanida ayol erkinligi masalasi ham muhim o'rin tutadi. Zebi taqdiri orqali yozuvchi patriarchal muhitning inson shaxsiyatini qanday cheklashini ko'rsatadi. Ozod Sharafiddinovning fikricha, Cho'lpon asarlaridagi fojiaviylik insonning o'zligini saqlab qolish kurashi bilan bog'liqdir [7; 147–149-b.]. Zebi obrazi aynan mana shu ma'naviy qarshilik modelining markaziy timsoli hisoblanadi.

Har ikki asarda ham hokimiyat inson erkinligini cheklovchi asosiy kuch sifatida namoyon bo‘ladi, biroq uning poetik modeli turlicha. Oruell hokimiyatni totalitar apparat va propaganda orqali ko‘rsatsa, Cho‘lpon uni an’ana, jaholat va ijtimoiy stereotiplar shaklida tasvirlaydi. Oruellda individ kollektiv ong ichida yemirilayotgan subyekt sifatida gavdalansa, Cho‘lponda inson ma’naviy uyg‘onish orqali o‘zligini saqlab qolishga urinuvchi ruhiy mavjudot sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan “Molxona” va “Kecha va kunduz” asarlari XX asr adabiyotida erkinlik konsepsiyasining ikki xil poetik modelini yaratgan muhim badiiy namunalardir.

Xulosa. Jorj Oruellning “Molxona” va Abdulhamid Cho‘lponning “Kecha va kunduz” asarlarida erkinlik muammosi XX asr adabiy tafakkurining markaziy falsafiy-estetik kategoriyalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Har ikki adib turli tarixiy-madaniy muhitda yashab ijod qilgan bo‘lsa-da, ularning asarlarida insonning hokimiyat, ijtimoiy bosim va mafkuraviy ta’sir bilan to‘qnashuvi umumiy tipologik xususiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Oruell erkinlikni asosan siyosiy va mafkuraviy kategoriya sifatida talqin qilib, totalitar tizimning inson ongini manipulyatsiya qilish mexanizmlarini allegorik poetika orqali ochib beradi. “Molxona” asarida erkinlik g‘oyasining asta-sekin yemirilishi, haqiqatning mafkuraviy qurolga aylanishi va individning kollektiv ong ichida yo‘qolib borishi totalitar tafakkurning universallashgan modeli sifatida tasvirlangan.

Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanida esa erkinlik masalasi ma’naviy va ruhiy qatlamlarda talqin qilinadi. Roman qahramonlari, ayniqsa Zebi va Miryoqub obrazlari orqali insonning ichki ozodligi, o‘zligini saqlab qolish kurashi va muhit bilan ziddiyati realistik-psixologik poetika vositasida ochib beriladi. Cho‘lpon uchun erkinlik avvalo inson qalbining tabiiy ehtiyoji, ma’naviy uyg‘onish va axloqiy tanlov bilan bog‘liq tushunchadir. Shu jihatdan yozuvchi patriarchal muhit va jaholatning inson shaxsiyatiga salbiy ta’sirini chuqur psixologizm asosida yoritadi. Qiyosiy tahlil natijasida “Molxona” va “Kecha va kunduz” asarlarida erkinlikning ikki xil poetik modeli shakllangani aniqlandi. Oruell asarida “degradatsiya modeli”, ya’ni individning totalitar mafkura ta’sirida sub’ektivligini yo‘qotishi markazga chiqsa, Cho‘lpon romanida “ma’naviy qarshilik modeli”, ya’ni insonning ichki erkinligini saqlab qolishga intilishi asosiy estetik konsepsiya sifatida namoyon bo‘ladi. Har ikki adibning estetik qarashlari turlicha bo‘lsa-da, ularni birlashtiruvchi muhim jihat inson qadr-qimmati, erkin tafakkur va ma’naviy mustaqillikni himoya qilish g‘oyasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Arendt H. The Origins of Totalitarianism / H. Arendt. – New York : Harcourt Brace, 1973. – 576 p.
2. Booker M. K. The Dystopian Impulse in Modern Literature: Fiction as Social Criticism / M. K. Booker. – Westport : Greenwood Press, 1994. – 212 p.
3. Crick B. George Orwell: A Life / B. Crick. – London : Penguin Books, 1992. – 432 p.
4. Karimov N. Cho‘lpon / N. Karimov. – Toshkent : Sharq, 2003. – 320 b.
5. Orwell G. Animal Farm / G. Orwell. – London : Penguin Books, 2008. – 128 p.
6. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik / B. Qosimov. – Toshkent : Ma’naviyat, 2002. – 400 b.
7. Rodden J. The Cambridge Companion to George Orwell / J. Rodden. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 278 p.
8. Sharafiddinov O. Cho‘lponni anglash / O. Sharafiddinov. – Toshkent : Yozuvchi, 1994. – 256 b.
9. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики / М. М. Бахтин. – Москва : Художественная литература, 1975. – 504 с.

Azimova Maftuna Azizbekovna,
Samarqand davlat chet tillari instituti talabasi

XORIJIY TIL O‘QITISH METODIKASIDA MADANIY KOMPONENTNI INTEGRATSIYA QILISHNING ZAMONAVIY USULLARI

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy maqolada xorijiy til o‘qitish metodikasida madaniy komponentni integratsiya qilishning zamonaviy usullari tahlil qilinadi. Xorijiy tilni o‘rganishda til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi, kommunikativ kompetensiyani shakllantirishdagi ahamiyati hamda madaniyatlararo muloqotning pedagogik jihatlari yoritilgan. Tadqiqot davomida kommunikativ yondashuv, CLIL texnologiyasi, autentik materiallardan foydalanish, raqamli platformalar va loyiha asosida o‘qitish metodlarining samaradorligi ilmiy manbalar asosida tahlil qilindi. Natijalar xorijiy til ta’limida madaniy komponentni integratsiya qilish talabalar nutqiy kompetensiyasi, tolerantlik va global tafakkurni rivojlantirishda muhim omil ekanligini ko‘rsatdi.*

Kalit so‘zlar: *xorijiy til, madaniy komponent, kommunikativ kompetensiya, madaniyatlararo kommunikatsiya, CLIL, autentik materiallar, pedagogik texnologiyalar, lingvomadaniyat, zamonaviy metodlar, integratsiya.*

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ИНТЕГРАЦИИ КУЛЬТУРНОГО КОМПОНЕНТА В МЕТОДИКУ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Аннотация. *В данной научной статье анализируются современные методы интеграции культурного компонента в методику преподавания иностранных языков. Освещаются взаимосвязь языка и культуры при изучении иностранного языка, их значение в формировании коммуникативной компетенции, а также педагогические аспекты межкультурного общения. В ходе исследования на основе научных источников была проанализирована эффективность коммуникативного подхода, технологии CLIL, использования аутентичных материалов, цифровых платформ и методов проектного обучения. Результаты показали, что интеграция культурного компонента в обучение иностранным языкам является важным фактором в развитии речевой компетенции студентов, толерантности и глобального мышления.*

Ключевые слова: *иностранный язык, культурный компонент, коммуникативная компетенция, межкультурная коммуникация, CLIL, аутентичные материалы, педагогические технологии, лингвокультура, современные методы, интеграция.*

MODERN METHODS OF INTEGRATING THE CULTURAL COMPONENT INTO FOREIGN LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY

Abstract. *This scientific article analyzes modern methods of integrating the cultural component into foreign language teaching methodology. It highlights the interrelationship between language and culture in foreign language learning, their importance in the development of communicative competence, and the pedagogical aspects of intercultural communication. During the research, the effectiveness of the communicative approach, CLIL technology, the use of authentic materials, digital platforms, and project-based learning methods were analyzed on the basis of scientific sources. The results demonstrated that integrating the cultural component into foreign language education is an important factor in developing students’ speaking competence, tolerance, and global thinking.*

Key words: *foreign language, cultural component, communicative competence, intercultural communication, CLIL, authentic materials, pedagogical technologies, linguoculture, modern methods, integration.*

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida xorijiy tillarni o‘qitish faqat grammatik qoidalarni o‘rgatish bilan cheklanib qolmay, balki o‘quvchilarda madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani shakllantirishni ham talab etmoqda. Zamonaviy metodikada til va madaniyat bir-biri bilan uzviy

bog‘liq hodisa sifatida talqin qilinadi. Chunki har qanday til o‘sha xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari, urf-odatlari va mentalitetini aks ettiradi [1].

Amerikalik olim E. Sapir va B. Uorf til inson tafakkuri va madaniyatini shakllantiruvchi asosiy vosita ekanligini ta’kidlagan [2]. Shu sababli xorijiy tilni samarali o‘rganish uchun o‘quvchilar nafaqat til birliklarini, balki o‘sha til egalari madaniyatini ham o‘zlashtirishi lozim.

Yevropa Kengashi tomonidan ishlab chiqilgan “Common European Framework of Reference for Languages” (CEFR) hujjatida ham til o‘rganuvchining sotsiomadaniy kompetensiyasi asosiy kompetensiyalardan biri sifatida ko‘rsatilgan [3]. Bu esa xorijiy til ta’limida madaniy komponentni integratsiya qilish masalasi dolzarb ilmiy-amaliy muammo ekanligini anglatadi.

So‘nggi yillarda xorijiy til o‘qitish metodikasida kommunikativ yondashuv, CLIL texnologiyasi, loyiha asosida ta’lim, autentik materiallardan foydalanish hamda raqamli texnologiyalar orqali madaniy komponentni o‘qitishga alohida e’tibor qaratilmoqda [4]. Mazkur maqolada aynan shu zamonaviy metodlarning ilmiy asoslari va amaliy samaradorligi tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Xorijiy til o‘qitish metodikasida madaniy komponentni integratsiya qilish masalasi lingvodidaktika va sotsiolingvistika sohalarida keng o‘rganilgan. Ilmiy adabiyotlarda bu yo‘nalish til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi hamda ularning o‘qitish jarayonidagi o‘rni bilan izohlanadi.

E. Sapir va B. Uorfning lingvistik nisbiylik nazariyasiga ko‘ra, til insonning tafakkur tizimi va dunyoni idrok etish usulini shakllantiradi. Ushbu yondashuvda til va madaniyat o‘zaro uzviy bog‘liq hodisalar sifatida talqin qilinadi [2].

M. Byram tomonidan ishlab chiqilgan madaniyatlararo kommunikativ kompetensiya modeli til o‘qitishda madaniy komponentni tizimli yondashuv asosida shakllantirish zarurligini ko‘rsatadi. Ushbu modelda kompetensiya bilim, ko‘nikma, munosabat va madaniy ong komponentlaridan tashkil topgan [11].

N. Kramsch tilni madaniyatdan ajratib bo‘lmasligini ta’kidlab, til o‘rganish jarayonida madaniy ma’nolar tizimi ham o‘zlashtirilishini asoslaydi. Uning tadqiqotlarida autentik til muhiti til va madaniyat integratsiyasining muhim omili sifatida qaraladi [5].

E. Hall madaniyatlararo kommunikatsiyani yuqori va past kontekstli madaniyatlar orqali tasniflab, muloqot jarayonida madaniy farqlarni hisobga olish zarurligini ilmiy jihatdan asoslagan [6].

Yevropa Kengashi tomonidan ishlab chiqilgan CEFR hujjatida sotsiomadaniy kompetensiya til o‘rganuvchining asosiy kompetensiyalaridan biri sifatida belgilangan bo‘lib, bu tilni kontekstual va madaniy asosda o‘qitish zarurligini ko‘rsatadi [3].

CLIL (Content and Language Integrated Learning) yondashuvi D. Coyle va hamkasblari tomonidan ishlab chiqilib, unda til o‘rganish jarayonida fan mazmuni bilan birga madaniy elementlarni ham integratsiya qilish imkoniyati asoslab berilgan [7].

Autentik materiallardan foydalanish bo‘yicha tadqiqotlarda gazeta maqolalari, audio va video resurslar hamda real kommunikativ materiallar til o‘rganishda muhim manba sifatida qaraladi. Bu materiallar til birliklarini tabiiy kontekstda o‘rganish imkonini beradi [8].

Raqamli texnologiyalar orqali til o‘qitish bo‘yicha olib borilgan ishlarda onlayn platformalar va virtual muloqot vositalari madaniyatlararo kommunikatsiyani rivojlantirishga xizmat qilishi qayd etiladi [9].

Umuman olganda, tahlil qilingan adabiyotlar xorijiy til o‘qitish jarayonida madaniy komponentni integratsiya qilish tilni kontekstual o‘rganish va sotsiomadaniy kompetensiyani shakllantirishda muhim ilmiy yo‘nalish ekanligini ko‘rsatadi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, kuzatish va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini xorijiy va mahalliy olimlarning xorijiy til o‘qitish metodikasi hamda lingvomadaniyatga oid ilmiy ishlari tashkil etdi.

Tahlil jarayonida Byramning madaniyatlararo kommunikativ kompetensiya modeli, Kramschning til va madaniyat integratsiyasi nazariyasi hamda Hallning madaniyatlararo kommunikatsiya konsepsiyalaridan foydalanildi [5]. Shuningdek, CEFR talablari asosida xorijiy til ta’limida sotsiomadaniy kompetensiyani rivojlantirishning metodik jihatlari o‘rganildi [3].

Tadqiqot davomida zamonaviy pedagogik texnologiyalarning madaniy komponentni integratsiya qilishdagi imkoniyatlari ilmiy manbalar asosida tizimli ravishda tahlil qilindi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari xorijiy til o‘qitishda madaniy komponentni integratsiya qilish quyidagi samarali usullar orqali amalga oshirilishini ko‘rsatdi.

Kommunikativ yondashuv xorijiy tilni real kommunikativ vaziyatlarda qo‘llashni nazarda tutadi. Ushbu metod orqali o‘quvchilar til birliklarini madaniy kontekstda o‘rganadi. Tadqiqotlar kommunikativ metod asosida ta’lim olgan talabalar nutqiy faoliyatda erkinroq muloqot qila olishini ko‘rsatgan [6].

CLIL (Content and Language Integrated Learning) texnologiyasi ham zamonaviy ta’limda muhim o‘rin tutadi. Ushbu metodda fan va til integratsiyasi orqali o‘quvchilarga xorijiy madaniyat elementlari ham o‘rgatiladi. Coyle tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda CLIL o‘quvchilarning til kompetensiyasi bilan bir qatorda madaniyatlararo tushunchalarini ham rivojlantirishi isbotlangan [7].

Autentik materiallardan foydalanish xorijiy til o‘qitishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Gazeta maqolalari, filmlar, podkastlar, intervyular va internet resurslari orqali o‘quvchilar real madaniy muhit bilan tanishadi [8]. Kramsch autentik materiallar til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni tabiiy ravishda shakllantirishini ta’kidlaydi [5].

Raqamli texnologiyalar ham madaniy komponentni integratsiya qilish imkoniyatlarini kengaytirdi. Zoom, Google Classroom, Moodle va boshqa platformalar orqali xalqaro muloqotlarni tashkil etish o‘quvchilarning madaniyatlararo kompetensiyasini rivojlantiradi [9].

Loyiha asosida o‘qitish metodida talabalar xorijiy davlatlarning urf-odatlari, milliy qadriyatlari va ta’lim tizimlari haqida mustaqil tadqiqot olib boradi. Ushbu metod ijodkorlik va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi [10]

Tahlil va muhokama. Bugungi kunda xorijiy til ta’limida madaniy komponentni integratsiya qilish masalasi metodikaning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Chunki globallashuv jarayonida insonlarning turli millat va madaniyat vakillari bilan muloqotga kirishish ehtiyoji ortib bormoqda. Shu sababli xorijiy tilni o‘qitishda nafaqat lingvistik bilimlarni, balki madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani ham shakllantirish zarur hisoblanadi [11].

Zamonaviy tadqiqotlarda til va madaniyat bir-biridan ajralmas hodisa sifatida talqin qilinadi. Kramschning fikriga ko‘ra, til insonning ijtimoiy tajribasi va madaniy qarashlarini ifodalovchi vosita hisoblanadi [5]. Shuning uchun xorijiy tilni o‘rganish jarayonida o‘quvchi o‘sha til egalari yashash tarzi, qadriyatlari, an’analari va kommunikativ xulq-atvori haqida ham bilimga ega bo‘lishi kerak. Bu esa o‘quvchilarning tilni real kommunikativ vaziyatlarda to‘g‘ri qo‘llashiga yordam beradi.

Madaniy komponentni integratsiya qilishning asosiy maqsadi o‘quvchilarda madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani shakllantirishdan iborat. Byram ushbu kompetensiyani boshqa madaniyat vakillari bilan samarali va tolerant muloqot olib borish qobiliyati sifatida izohlaydi [11]. Tadqiqotchining ta’kidlashicha, madaniyatlararo kompetensiya til bilimidan tashqari empatiya, bag‘rikenglik, madaniy farqlarni tushunish va hurmat qilish ko‘nikmalarini ham o‘z ichiga oladi.

Xorijiy til darslarida madaniy komponentni integratsiya qilish o‘quvchilarning kommunikativ faoliyatini sezilarli darajada rivojlantiradi. Chunki o‘quvchi til birliklarini grammatik qoida sifatida emas, balki real madaniy muhit bilan bog‘liq holda o‘rganadi. Masalan, ingliz tilida murojaat shakllari, salomlashish usullari yoki nutq etiketi o‘zbek tilidagi kommunikativ me’yorlardan farq qiladi. Ushbu farqlarni bilmaslik kommunikativ xatolarga sabab bo‘lishi mumkin [6].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, xorijiy tilni faqat grammatik yondashuv asosida o‘qitish o‘quvchilarda erkin kommunikativ faoliyatni shakllantirish uchun yetarli emas. Chunki grammatik qoidalarni yaxshi bilgan o‘quvchi ham real kommunikativ vaziyatda madaniy tafovutlarni tushunmasa, samarali muloqot olib bora olmaydi. Shu sababli zamonaviy metodikada kommunikativ yondashuv ustuvor ahamiyat kasb etmoqda [4].

Kommunikativ yondashuvning muhim jihatlaridan biri shundaki, unda til amaliy vaziyatlar asosida o‘rgatiladi. Ushbu metod orqali o‘quvchilar dialog, munozara, rolli o‘yin va muammoli vaziyatlar yordamida kommunikativ tajriba orttiradi. Bunda madaniy komponent til materiallari bilan uyg‘un holda beriladi [6]. Masalan, xorijiy davlatlarning urf-odatlari, milliy bayramlari yoki kundalik turmush tarzi haqidagi mavzular o‘quvchilarning nafaqat til ko‘nikmalarini, balki madaniy tafakkurini ham rivojlantiradi.

Madaniy komponentni integratsiya qilish o‘quvchilarda stereotiplarning kamayishiga ham xizmat qiladi. Tadqiqotlarga ko‘ra, boshqa madaniyat haqida yetarli ma’lumotga ega bo‘lmagan shaxslar ayrim hollarda noto‘g‘ri qarashlar va stereotiplarga moyil bo‘ladi [12]. Xorijiy til darslarida autentik madaniy ma’lumotlardan foydalanish esa o‘quvchilarning boshqa xalqlarga nisbatan ijobiy va tolerant munosabatini shakllantiradi.

Autentik materiallar madaniy komponentni integratsiya qilishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Kramsch autentik materiallarni til va madaniyat o‘rtasidagi tabiiy bog‘liqlikni ta’minlovchi muhim resurs sifatida baholaydi [5]. Gazeta maqolalari, intervyular, filmlar, podkastlar, videoroliklar va internet resurslari orqali o‘quvchilar real kommunikativ muhit bilan tanishadi.

Autentik materiallarning asosiy afzalligi shundaki, ular sun’iy yaratilgan dars matnlaridan farqli ravishda real hayotiy vaziyatlarni aks ettiradi. Masalan, ingliz tilidagi filmlar yoki podkastlar orqali o‘quvchilar tabiiy talaffuz, kundalik nutq birliklari va madaniy xulq-atvor elementlarini o‘rganadi [8]. Bu esa o‘quvchilarning pragmatik kompetensiyasini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, autentik materiallardan foydalanish o‘quvchilarning motivatsiyasini oshiradi. Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, real hayot bilan bog‘liq materiallar o‘quvchilarda til o‘rganishga nisbatan qiziqishni kuchaytiradi [6]. Ayniqsa, video va multimedia resurslari yoshlarning diqqatini jalb qilishda samarali vosita hisoblanadi.

Bugungi raqamli davrda madaniy komponentni integratsiya qilishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o‘rni ham ortib bormoqda. Internet va onlayn platformalar xorijiy til o‘qitish metodikasida yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Warschauerning fikricha, texnologiyalar til o‘rganish jarayonida ijtimoiy integratsiyani kuchaytiradi va xalqaro kommunikatsiya imkoniyatlarini kengaytiradi [9].

Xususan, Zoom, Google Meet, Moodle va Microsoft Teams kabi platformalar yordamida virtual madaniy almashinuv dasturlarini tashkil etish mumkin. Bunday loyihalarda o‘quvchilar xorijiy tengdoshlari bilan bevosita muloqotga kirishadi. Bu esa ularning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish bilan birga, real madaniy tajriba orttirishiga xizmat qiladi [9].

Onlayn kommunikatsiyaning yana bir muhim jihati shundaki, u o‘quvchilarda mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. O‘quvchilar internet orqali xorijiy madaniyat, tarix va an’analar haqida qo‘shimcha ma’lumotlarni mustaqil ravishda izlaydi. Bu esa ularning tanqidiy fikrlash va tahliliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Madaniy komponentni integratsiya qilishda CLIL texnologiyasi alohida ahamiyatga ega. CLIL - Content and Language Integrated Learning texnologiyasi bo‘lib, unda til va fan integratsiyasi asosida ta’lim beriladi [7]. Ushbu metod orqali o‘quvchilar bir vaqtning o‘zida ham tilni, ham ma’lum fan mazmunini o‘zlashtiradi.

Coyle tadqiqotlariga ko‘ra, CLIL texnologiyasi o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasi, motivatsiyasi va madaniyatlararo tafakkurini rivojlantirishda samarali metod hisoblanadi [7]. Masalan, geografiya yoki tarix fanlarini ingliz tilida o‘qitish orqali o‘quvchilar xorijiy mamlakatlarning madaniy va tarixiy xususiyatlari bilan yaqindan tanishadi.

CLIL metodining muhim afzalliklaridan biri shundaki, u o‘quvchilarning tilni real mazmun asosida o‘rganishiga imkon beradi. An’anaviy metodlarda til ko‘proq grammatik mashqlar orqali o‘qitilsa, CLIL yondashuvida o‘quvchi tilni amaliy faoliyat jarayonida egallaydi [7]. Bu esa til o‘rganish jarayonini tabiiy va qiziqarli qiladi.

Loyiha asosida o‘qitish metodi ham madaniy komponentni integratsiya qilishda samarali vositalardan biri hisoblanadi. Ushbu metod o‘quvchilarning mustaqil tadqiqot olib borishi va jamoa bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi [10]. Masalan, talabalar xorijiy mamlakatlarning milliy bayramlari, ta’lim tizimi yoki madaniy qadriyatlari haqida loyiha tayyorlash orqali chuqur tahliliy bilimga ega bo‘ladi.

Loyiha asosida o‘qitish jarayonida o‘quvchilar autentik manbalardan foydalanadi, taqdimotlar tayyorlaydi va muhokamalarda ishtirok etadi. Bu esa ularning til ko‘nikmalari bilan birga kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalarini ham rivojlantiradi [10].

Madaniy komponentni integratsiya qilishning psixologik jihatlari ham muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, xorijiy madaniyatni o‘rganish o‘quvchilarning empatiya va tolerantlik darajasini oshiradi [12]. Ayniqsa, ko‘p millatli jamiyatlarda madaniyatlararo kompetensiya ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashda muhim omil hisoblanadi.

Biroq madaniy komponentni integratsiya qilish jarayonida ayrim muammolar ham mavjud. Birinchidan, barcha o‘qituvchilarda madaniyatlararo kommunikatsiya bo‘yicha yetarli metodik tayyorgarlik mavjud emas [6]. Natijada ayrim hollarda madaniy ma’lumotlar yuzaki yoki noto‘g‘ri talqin qilinishi mumkin.

Ikkinchidan, ayrim ta’lim muassasalarida autentik materiallar va texnik vositalarning yetishmasligi samaradorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, internet resurslaridan foydalanish imkoniyati cheklangan hududlarda raqamli texnologiyalarni to‘liq qo‘llash qiyinlashadi [9].

Uchinchidan, madaniy komponentni o‘qitishda o‘quv dasturlarining hajmi ham muhim muammo hisoblanadi. Chunki ayrim hollarda grammatik va leksik materiallar ustuvor qo‘yilib, madaniy komponentga yetarli vaqt ajratilmaydi [4].

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun xorijiy til o‘qituvchilarining malakasini oshirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish va autentik resurslardan foydalanishni rivojlantirish zarur. Shu bilan birga, xalqaro hamkorlik dasturlarini kengaytirish ham madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, zamonaviy xorijiy til ta’limida madaniy komponentni integratsiya qilish o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish, global tafakkurni shakllantirish va boshqa madaniyatlarga nisbatan tolerant munosabatni mustahkamlashda muhim pedagogik omil sifatida namoyon bo‘lmoqda [11].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, oliy ta’lim muassasalarida ingliz tili darslarida madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish zamonaviy ta’limning muhim vazifalaridan biridir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, kommunikativ muhit yaratish, autentik materiallardan foydalanish, interfaol metodlarni qo‘llash, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish hamda o‘qituvchining professional kompetensiyasi ushbu jarayonning asosiy pedagogik shart-sharoitlari hisoblanadi.

Madaniyatlararo kompetensiyaning rivojlanishi talabalarning xalqaro kommunikativ faoliyatda muvaffaqiyatli ishtirok etishiga xizmat qiladi. Shu sababli ingliz tili ta’limida madaniyat va til integratsiyasiga asoslangan yondashuvlarni keng joriy etish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Jalolov J. “Chet til o‘qitish metodikasi”. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012. – 145–152-betlar.
2. Safarova R. “Xorijiy tillarni o‘qitishda kommunikativ yondashuv”. – Toshkent, 2019. – 67–74-betlar.
3. Council of Europe. “Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment”. – Cambridge University Press, 2020. – 103–115-betlar.
4. Byram M. “Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence”. – Multilingual Matters, 1997. – 34–48-betlar.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining xorijiy tillarni o‘rganishni rivojlantirishga oid qarori. – Toshkent, 2021. – 2–6-betlar.
6. Пассов Е.И. “Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению”. – Москва: Просвещение, 1991. – 55–63-betlar.
7. Xudoyberganova M. “Kompetensiyaviy yondashuv asosida xorijiy til o‘qitish”. – Toshkent, 2020. – 88–96-betlar.
8. Richards J., Rodgers T. “Approaches and Methods in Language Teaching”. – Cambridge University Press, 2014. – 90–102-betlar.
9. Kramsch C. “Language and Culture”. – Oxford University Press, 1998. – 23–39-betlar.
10. Brown H.D. “Principles of Language Learning and Teaching”. – Pearson Education, 2007. – 211–225-betlar.
11. Warschauer M. “Technology and Social Inclusion”. – MIT Press, 2003. – 118–130-betlar.

Djurayeva Shahlo G‘ulom qizi,
Samarqand davlat chet tillar institute
Ingliz tili tarixi va grammatikasi kafedrasi o‘qituvchisi
E-mail:shahlodjurayeva2@gmail.com
Izabela Dixon,
Falsafa doktori (PhD), dotsent Gumanitar fanlar fakulteti
Koszalin Texnologiya universiteti
Kwiatkowskiego ko‘chasi Koszalin, Polsha
E-mail:Izabela.dixon@tu.koszalin.pl

KIRISH KONSTRUKSIYALARINING MORFOLOGIK VA SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya.*Ushbu maqolada tilshunoslikda uzoq yillardan buyon muhokama qilinib kelinayotgan kirish konstruksiyalarining sintaktik maqomi, ularning semantik va pragmatik xususiyatlari yoritiladi. Tadqiqotda kirish birliklarining gapdagi modallikni ifodalashdagi roli, ularning grammatik va semantik xususiyatlari, shuningdek, nutqdagi funksional imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, kirish elementlarining gap va matn bilan o‘zaro bog‘liqligi, turli uslubiy qatlamlarda, ayniqsa ilmiy uslubda qo‘llanish xususiyatlari ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *kirish konstruksiyalari, kirish birliklari, modallik, sintaktik maqom, semantika, pragmatika, ilmiy uslub, diskurs.*

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ И СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВВОДНЫХ КОНСТРУКЦИЙ

Аннотация. *В статье рассматриваются морфолого-синтаксические особенности вводных конструкций в современном языкознании. Анализируются их структурные типы, способы выражения, а также синтаксическое поведение в составе предложения. Особое внимание уделяется функциональной роли вводных единиц в передаче модальности, оценки и отношения говорящего к высказыванию.*

Ключевые слова: *вводные конструкции, вводные единицы, модальность, синтаксический статус, семантика, прагматика, научный стиль, дискурс.*

MORPHOLOGICAL AND SYNTACTIC FEATURES OF PARENTHETICAL CONSTRUCTIONS

Annotation.*This article examines the syntactic status of introductory constructions, which has long been a subject of discussion in linguistic studies. The research focuses on the semantic, grammatical, and pragmatic features of introductory units, as well as their role in expressing modality within a sentence. Special attention is given to the functional potential of these elements in discourse and their relationship with the structure of the utterance and the text as a whole.*

Key words: *introductory constructions, introductory units, modality, syntactic status, semantics, pragmatics, scientific style, discourse.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda kirish konstruksiyalar tilning kommunikativ va pragmatik imkoniyatlarini namoyon etuvchi muhim sintaktik vositalardan biri hisoblanadi. Ular nutq jarayonida so‘zlovchining bayon qilinayotgan fikrga bo‘lgan munosabatini ifodalash, axborotning ishonchlilik darajasini ko‘rsatish, fikrning manbasini bildirish hamda muloqotning kommunikativ yo‘nalishini aniqlashtirish kabi vazifalarni bajaradi. Shu jihatdan kirish konstruksiyalar nafaqat sintaktik, balki semantik va pragmatik tadqiqotlar uchun ham muhim obyekt sanaladi.

Tilshunoslikda kirish konstruksiyalarning tabiati, grammatik maqomi va funksional xususiyatlari ko‘plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Biroq ularning morfologik va sintaktik xususiyatlarini tizimli ravishda o‘rganish masalasi hanuz dolzarbligicha qolmoqda. Ayniqsa, kirish

birliklarning gap tarkibidagi o‘rni, ularning boshqa gap bo‘laklari bilan sintaktik munosabati hamda kommunikativ vazifalari zamonaviy lingvistikaning muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

konstruksiyalar gapning mazmuniy yadrosiga kirmaydi va uning grammatik asosini tashkil etmaydi. Ular gapning boshqa bo‘laklari bilan tobelanish yoki tenglanish munosabatiga kirishmaydi hamda grammatik jihatdan mustaqil birlik sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli kirish birliklar gap tarkibidan chiqarib tashlangan taqdirda ham asosiy fikrning grammatik tuzilishi saqlanib qoladi. Biroq ularning mavjudligi nutqning ekspressivligi, aniqligi va kommunikativ samaradorligini oshiradi.

Morfologik jihatdan kirish konstruksiyalar turli shakllarda ifodalanadi. Ular alohida so‘zlar, so‘z birikmalari yoki predikativ xarakterdagi konstruksiyalar ko‘rinishida qo‘llanishi mumkin. Kirish birliklar vazifasida ko‘pincha modal so‘zlar, ravishlar, ot shakllari, frazeologik birikmalar hamda ayrim sintaktik qoliplar ishtirok etadi. Masalan, “albatta”, “ehtimol”, “darhaqiqat”, “shubhasiz”, “menimcha”, “fikrimcha”, “ma’lumki” kabi birliklar kirish konstruksiyalarning keng tarqalgan ko‘rinishlari hisoblanadi. Ularning morfologik tarkibi turlicha bo‘lsa-da, nutqda bir xil funksional vazifani bajarishi bilan xarakterlanadi.

Sintaktik jihatdan kirish konstruksiyalar erkin pozitsiyaga ega bo‘lib, gap boshida, o‘rtasida yoki oxirida kelishi mumkin. Ularning joylashuvi ko‘pincha matnning kommunikativ maqsadi va muallifning uslubiy niyatiga bog‘liq bo‘ladi. Gap boshida kelgan kirish birliklar odatda bayon qilinayotgan fikrga umumiy baho berish yoki axborotning manbasini ko‘rsatish vazifasini bajarsa, gap o‘rtasida qo‘llanganda fikrning ayrim jihatlarini aniqlashtirish yoki izohlash imkonini yaratadi. Gap oxiridagi kirish konstruksiyalar esa ko‘pincha qo‘shimcha munosabat, xulosa yoki baholash ma’nolarini ifodalaydi.

Kirish konstruksiyalar nutqda intonatsion jihatdan ham alohida ajralib turadi. Og‘zaki nutqda ular maxsus pauza va ohang yordamida ajratilsa, yozma nutqda vergul, tire yoki qavs kabi punktuatsion vositalar orqali ifodalanadi. Mazkur xususiyat kirish birliklarning gap tarkibidagi sintaktik mustaqilligini yanada yaqqol namoyon etadi. Intonatsion va punktuatsion ajratilish kirish konstruksiyalarni boshqa sintaktik birliklardan farqlashda muhim mezonlardan biri hisoblanadi.

Kirish konstruksiyalarning asosiy funksional vazifalaridan biri modallikni ifodalashdir. Ular orqali so‘zlovchi axborotning ishonchlilik darajasini, voqea-hodisaga nisbatan subyektiv munosabatini, bahosini yoki hissiy holatini ifodalaydi. Shuningdek, kirish birliklar matnning mantiqiy yaxlitligini ta’minlash, fikrlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni kuchaytirish va kommunikativ aloqani samarali tashkil etishda muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli ular ilmiy, publitsistik, badiiy hamda og‘zaki nutqning barcha ko‘rinishlarida faol qo‘llaniladi.

Mazkur maqolada kirish konstruksiyalarning morfologik va sintaktik xususiyatlari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Ularning grammatik mustaqilligi, tuzilish modellari, ifodalanish usullari hamda gap tarkibidagi funksional imkoniyatlari ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Tadqiqot natijalari kirish konstruksiyalarning nafaqat grammatik birlik, balki kommunikativ va pragmatik jihatdan ham muhim lingvistik hodisa ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu masalaning o‘rganilishi til birliklarining funksional tabiati va nutq jarayonidagi o‘rnini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Kirish konstruksiyalari tilshunoslikda uzoq yillardan buyon tadqiqotchilar e’tiborini tortib kelayotgan sintaktik hodisalardan biridir. Ularning grammatik tabiati, semantik xususiyatlari hamda kommunikativ vazifalari rus va xorijiy tilshunoslikda turli yo‘nalishlarda o‘rganilgan. Xususan, kirish birliklarning strukturaviy tuzilishi, gap tarkibidagi o‘rni va funksional imkoniyatlari ko‘plab ilmiy tadqiqotlarda yoritilgan.

Hajmi va grammatik tashkil etilishi nuqtayi nazaridan kirish konstruksiyalari odatda uch asosiy turga ajratiladi: kirish so‘zlar (видимо, безусловно, напротив, следовательно va boshqalar), kirish so‘z birikmalari (по всей видимости, к моему удивлению, по мнению авторов va boshqalar) hamda kirish gaplar (как нам кажется, как говорят, как мы полагаем va boshqalar). Ushbu tasnif kirish birliklarning shakliy tuzilishiga asoslangan bo‘lib, ularning kommunikativ vazifalarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq mazkur turlar o‘rtasida qat’iy chegara mavjud emas. Kirish gaplar ham asosiy gap tarkibiga qo‘shimcha komponent sifatida kirib, kirish so‘zlar va kirish so‘z birikmalari bilan bir xil funksional vazifani bajaradi.

“Rus tili grammatikasi”da qayd etilishicha, kirish gaplar o‘z funksiyasi jihatidan kirish so‘zlar va kirish so‘z birikmalariga yaqin turadi. Ularning asosiy farqi shakliy tuzilishida namoyon bo‘ladi. Kirish gaplar nisbatan mustaqil kommunikativ birlik sifatida oddiy gap qurilishiga ega bo‘lib, ko‘pincha yoyilmagan yoki kam yoyilgan sodda gap shaklida ifodalanadi. Shu bilan birga, ular matn tarkibida yordamchi sintaktik vosita sifatida xizmat qiladi va asosiy fikrga turli qo‘shimcha ma’nolar yuklaydi.

Tadqiqotlarda ta’kidlanishicha, kirish so‘zlar va kirish so‘z birikmalari tarkibiga odatda aniq predmet ma’nosini ifodalovchi leksik birliklar kirmaydi. Ularning semantik asosini baholash, idrok etish, fikrlash, hissiy munosabat, ishonch yoki shubha, odatiylik, iroda, mantiqiy bog‘liqlik, daraja va miqdor kabi ma’nolar tashkil etadi. Shu sababli kirish konstruksiyalar tarkibida ko‘pincha otlar, fe’llar, ravishlar hamda frazeologik birliklar uchraydi. Bunday birliklar so‘zlovchining bayon qilinayotgan axborotga munosabatini ifodalashga xizmat qiladi.

Grammatik jihatdan kirish konstruksiyalar juda rang-barang shakllarda namoyon bo‘ladi. Ular turli kelishik shakllaridagi ot va olmoshlar, predlogli hamda predlogsiz konstruktsiyalar, tuslanuvchi fe’llar, infinitivlar, ravishdosh shakllari, predikativ birliklar va frazeologik birikmalar orqali ifodalanishi mumkin. Bu holat kirish birliklarning til tizimidagi ko‘p qirraliligini va funksional imkoniyatlarining kengligini ko‘rsatadi.

Ko‘pgina hollarda kirish so‘z va so‘z birikmalari tegishli mustaqil so‘zning leksik hamda grammatik paradigmasi bilan bog‘liqligini saqlab qoladi. Biroq ayrim frazeologik birliklarda, jumladan, само собой, собственно говоря, чего доброго, неровён час, в конце концов, тем более, по крайней мере kabi birikmalarda ushbu bog‘liqlik sezilarli darajada susaygan bo‘ladi. Shuningdek, конечно, во-первых, во-вторых kabi ayrim kirish so‘zlarda ham paradigmatik aloqalarning zaiflashishi kuzatiladi.

Shu bilan birga, grammatik va leksik bog‘liqlik saqlangan hollarda ham kirish birliklar o‘z paradigmatik tizimidan qisman ajralgan bo‘lib, formal va funksional jihatdan mustaqil birlik sifatida namoyon bo‘ladi. Bu xususiyat ayniqsa predlogli kelishik shakllarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Masalan, без сомнения, по существу, к сожалению, без преувеличения, в каком-то смысле, сверх того, кроме шуток, по слухам kabi birliklar o‘zining kirish ma’nosida mustaqil sintaktik vazifani bajaradi. Xuddi shuningdek, gerundiy va infinitiv asosidagi говора по совести, судя по словам, честно говоря, собственно говоря, лучше сказать, сказать по совести kabi konstruksiyalar ham kirish birliklar sifatida faol qo‘llanadi.

Mazkur tadqiqotda kirish konstruksiyalarning morfologik va sintaktik xususiyatlari tavsifiy, qiyosiy hamda funksional tahlil metodlari asosida o‘rganildi. Tadqiqot materiali sifatida rus tilshunosligiga oid ilmiy manbalar, grammatik tavsiflar hamda zamonaviy ilmiy matnlardan olingan misollar tahlil qilindi. Tahlil jarayonida kirish konstruksiyalarning strukturaviy turlari, grammatik shakllari, sintaktik pozitsiyasi hamda kommunikativ vazifalari aniqlanib, ularning ilmiy matndagi funksional xususiyatlari tavsiflandi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari kirish konstruksiyalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari ularning til tizimidagi alohida mavqeini belgilashini ko‘rsatdi. Kirish so‘zlar, kirish so‘z birikmalari va kirish gaplar shakliy jihatdan turlicha bo‘lishiga qaramay, ularni birlashtiruvchi asosiy xususiyat so‘zlovchining bayon qilinayotgan fikrga bo‘lgan munosabatini ifodalashidir. Aynan shu funksional belgi ularni boshqa sintaktik birliklardan ajratib turadi va modal komponentlar bilan yaqinlashtiradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kirish konstruksiyalar gapning grammatik asosiga kirmaydi va uning sintaktik tuzilishiga bevosita ta’sir ko‘rsatmaydi. Biroq ular bayonning mazmuniy va kommunikativ jihatlarini boyitadi, axborotning ishonchlilik darajasini, manbasini yoki muallifning baholovchi munosabatini ifodalashga xizmat qiladi. Shu sababli kirish birliklar nutqning pragmatik tashkil etilishida muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

A. B. Shapiro ta’kidlaganidek, kirish birliklar tarixan o‘zgaruvchi so‘z turkumlari shakllari bo‘lib, vaqt o‘tishi bilan o‘z morfologik va sintaktik funksiyalarining bir qismini yo‘qotgan hamda yangi funksional maqomga ega bo‘lgan. Ular asosiy gap tarkibiga qo‘shimcha izoh yoki baholovchi komponent sifatida kiradi. Ushbu holat kirish konstruksiyalarning grammatiklashuv jarayoni natijasida shakllanganligini ko‘rsatadi.

A. I. Anikinning qarashlariga ko‘ra, kirish komponentlar nisbatan cheklangan va barqaror leksik birliklar asosida yuzaga keladi. Ularning dastlabki semantikasi ayrim hollarda saqlanib qolsa, ayrim hollarda esa qisman o‘zgarib, yangi modal ma’nolar kasb etadi. Natijada ular kirish konstruksiyalar tizimiga qo‘shilib, mustaqil funksional vazifa bajaruvchi birliklarga aylanadi.

Tahlil davomida modallashuv jarayoni kirish konstruksiyalarning shakllanishidagi muhim omillardan biri ekanligi aniqlandi. Modallashuv turli so‘z turkumlariga mansub birliklarning asta-sekin modal ma’no kasb etishi va grammatik jihatdan mustaqillashuvi bilan xarakterlanadi. Ushbu jarayon uzoq muddat davom etishi sababli ayrim birliklarning kirish konstruksiya yoki gap bo‘lagi sifatidagi maqomini aniqlash murakkablik tug‘dirishi mumkin. Bu holat kirish birliklarning chegaraviy tabiatini va ularning dinamik rivojlanishini ko‘rsatadi.

D. I. Ganichning fikrlariga tayangan holda aytish mumkinki, kirish so‘zlarda predmet ma’nosining yo‘qolish darajasi ularning grammatiklashuv bosqichi bilan chambarchas bog‘liq. Fe’l va ravish asosida shakllangan birliklar ko‘pincha yuqori darajadagi semantik moslashuvchanlikka ega bo‘lib, kirish konstruksiya vazifasida faol qo‘llanadi. Otlardan esa asosan abstrakt ma’noni ifodalovchi birliklar ushbu jarayonda ishtirok etadi. Bu esa kirish konstruksiyalarning morfologik manbalari turlicha bo‘lishiga qaramay, ularning funksional birligini ta’minlaydi.

Shunday qilib, o‘tkazilgan tahlillar kirish konstruksiyalarning til tizimida ko‘p funksiyali va murakkab lingvistik hodisa ekanligini tasdiqlaydi. Ular nafaqat grammatik vosita, balki matnning mantiqiy va pragmatik yaxlitligini ta’minlovchi muhim kommunikativ birlik sifatida ham xizmat qiladi.

Xulosa. Kirish konstruksiyalarning morfologik-sintaktik xususiyatlarini o‘rganish natijasida ularning zamonaviy til tizimida alohida o‘rin egallashi aniqlandi. Mazkur birliklar grammatik jihatdan gapning asosiy bo‘laklari bilan bevosita sintaktik bog‘lanishga ega bo‘lmasa-da, bayonning mazmuniy, kommunikativ va pragmatik tuzilishida muhim rol o‘ynaydi. Ular yordamida so‘zlovchining fikrga bo‘lgan munosabati, baholashi, ishonch darajasi, taxmini, shubhasi yoki axborot manbasi ifodalanadi. Shu sababli kirish konstruksiyalar tilning nafaqat sintaktik, balki kommunikativ imkoniyatlarini ham kengaytiruvchi vositalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot davomida kirish konstruksiyalarning strukturaviy jihatdan so‘z, so‘z birikmasi va kirish gap shakllarida uchrashi aniqlandi. Har bir tur o‘ziga xos grammatik tuzilishga ega bo‘lsa-da, ularning barchasi umumiy funksional xususiyat - so‘zlovchining bayon qilinayotgan axborotga munosabatini ifodalash vazifasi bilan birlashadi. Bu holat kirish konstruksiyalarni boshqa sintaktik birliklardan ajratib turuvchi asosiy mezon hisoblanadi. Shuningdek, tadqiqot natijalari kirish birliklarning shakliy xilma-xilligi ularning nutqdagi qo‘llanish imkoniyatlarini yanada kengaytirishini ko‘rsatdi.

Morfologik tahlillar kirish konstruksiyalarning turli so‘z turkumlari asosida shakllanishini ko‘rsatdi. Ular otlar, fe’llar, ravishlar, sifatlar, modal birliklar hamda frazeologik birikmalar negizida yuzaga kelishi mumkin. Bunda ayrim birliklar o‘zining dastlabki leksik ma’nosini qisman saqlab qolsa, boshqalari grammatiklashuv va modallashuv jarayonlari natijasida yangi funksional ma’no kasb etadi. Ayniqsa, ravish va fe’l asosidagi kirish birliklar nutqda faol qo‘llanishi va yuqori darajadagi semantik moslashuvchanligi bilan ajralib turadi. Bu esa kirish konstruksiyalarning shakllanishida modallashuv jarayoni muhim omillardan biri ekanligini tasdiqlaydi.

Sintaktik jihatdan kirish konstruksiyalar erkin pozitsiyaga ega bo‘lib, gap boshida, o‘rtasida yoki oxirida qo‘llanishi mumkin. Ularning joylashuvi ko‘pincha muallifning kommunikativ maqsadi va uslubiy niyatiga bog‘liq bo‘ladi. Gap boshida qo‘llangan kirish birliklar ko‘proq umumiy baholash yoki axborot manbasini ko‘rsatishga xizmat qilsa, gap o‘rtasida kelgan birliklar fikrni aniqlashtirish va izohlash vazifasini bajaradi. Gap oxirida qo‘llanilgan kirish konstruksiyalar esa ko‘pincha xulosa, qo‘shimcha baholash yoki yakunlovchi munosabatni ifodalaydi. Mazkur xususiyatlar kirish konstruksiyalarning kommunikativ jihatdan moslashuvchan va funksional jihatdan faol birlik ekanligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot davomida kirish konstruksiyalarning intonatsion va punktuatsion jihatdan ajratilishi ham ularning muhim belgilaridan biri ekanligi aniqlandi. Og‘zaki nutqda ular maxsus pauza va ohang vositasida ajratilsa, yozma nutqda vergul, tire yoki qavs kabi punktuatsion vositalar yordamida ifodalanadi. Bu holat kirish birliklarning grammatik mustaqilligini va gap tarkibidagi alohida maqomini

ko‘rsatadi. Shu bilan birga, ularning intonatsion jihatdan ajratilishi nutqning ravonligi va mazmunning aniq ifodalanishiga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, kirish konstruksiyalar asosan modallikni ifodalash, baholash, ishonchlilik darajasini ko‘rsatish, axborot manbasini bildirish hamda muallifning subyektiv munosabatini aks ettirish vazifalarini bajaradi. Ular orqali nutqning emotsional-ekspressiv jihatlari kuchayadi, fikrning aniqligi va ta’sirchanligi ortadi. Bundan tashqari, kirish birliklar matnning mantiqiy yaxlitligini ta’minlash, fikrlar o‘rtasidagi semantik bog‘liqlikni mustahkamlash hamda kommunikativ samaradorlikni oshirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Ilmiy matnlarda kirish konstruksiyalar alohida ahamiyatga ega. Ular muallifning ilmiy pozitsiyasini ifodalash, fikrning ehtimollik yoki ishonchlilik darajasini ko‘rsatish, manbalarga munosabat bildirish va o‘quvchi bilan kommunikativ aloqani mustahkamlash imkonini beradi. Shu sababli kirish birliklar ilmiy uslubning muhim tarkibiy elementlaridan biri hisoblanadi. Ularning to‘g‘ri va maqsadga muvofiq qo‘llanishi ilmiy matnning mantiqiyligi, izchilligi va uslubiy mukammalligini ta’minlaydi.

Umuman olganda, kirish konstruksiyalar nutqning mantiqiyligi, izchilligi, aniqligi va ta’sirchanligini ta’minlovchi muhim lingvistik vosita hisoblanadi. Ular til tizimida grammatik, semantik va pragmatik xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtirgan murakkab birlik sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot natijalari kirish konstruksiyalarning zamonaviy tilshunoslikdagi nazariy va amaliy ahamiyatini tasdiqlaydi hamda ularni turli tillar materiallari asosida qiyosiy va funksional jihatdan o‘rganish istiqbolli ilmiy yo‘nalishlardan biri ekanligini ko‘rsatadi. Kelgusida kirish konstruksiyalarning diskurs, pragmatika va kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etilishi ushbu lingvistik hodisaning mohiyatini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Аникин А. И. Вводные слова и их соотношения структурносемантическими категориями слов в современном русском языке // Учен. зап. М.Г.П.И. – 1958. – Т. 132. – С. 5-33.

2. Аникин А. И. Вводные сочетания слов в современном русском языке (образованные на основе имён) // Учен. зап. МГПИ. – М., 1960. – Т. 148. – С. 242-256.

3. Бабайцева В. В. Современный русский язык. Учеб. для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.» В 3 ч. Ч. 3. Синтаксис. Пунктуация / В. В. Бабайцева, Л. Ю. Максимов. – М.: Просвещение, 1987. – 256 с.

4. Валгина Н. С. Современный русский язык: Синтаксис: Учебник/ Н. С. Валгина. – 4-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 2003 – 416 с.

5. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Учебное пособие. – 2-е изд. – М.: Высшая школа, 1972. – 601 с.

6. Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – С. 53-87.

7. Ваулина С. С., Старовойтова Н. В. Сложноподчинённые условные предложения как экспликатор авторской модальности в публицистическом тексте (на материале «Книги о скудости и богатстве» А. Т. Посошкова) // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Филология, педагогика, психология. – 2007. – № 6. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/slozhnopodchinennye-uslovnye-predlozheniyakak-eksplikator-avtorskoy-modalnosti-v-publitsisticheskom-tekste-na-materialeknigi-o (дата обращения: 21.09.2018).

8. Ганич Д. И. Вводные слова и их место в системе выражения модальных значений // Учен. зап. Запорожского гос. пед. ин-та. – Запорожье, 1957. – Т. 4. – С. 183-201. 63

9. Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. – М., Просвещение, 1973. – 350 с.

Baxtiyarova Fotimaxon,
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti (PhD)
E-mail: fbahtiyarova83@gmail.com

ASTRONOMIK TERMINOLOGIYANI RAQAMLI LUG‘AT KO‘RINISHIDA MODELLASHTIRISHDA MA‘LUMOTLAR BAZASINI YARATISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada astronomik terminologiyani raqamli lug‘at tizimi sifatida modellashtirish uchun ma’lumotlar bazasi arxitekturasini loyihalash metodologiyasi tahlil qilinadi. Grafli ma’lumotlar bazasi yondashuvlari o‘rganiladi. Astronomik terminlarning ontologik tuzilmasini samarali saqlash va so‘rov qilish uchun optimal sxema taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *astronomik terminologiya, raqamli lug‘at, ma’lumotlar bazasi arxitekturasi, ontologiya, grafli ma’lumotlar bazasi, ko'p tilli terminologiya*

CREATING A DATABASE FOR MODELING ASTRONOMICAL TERMINOLOGY IN THE FORM OF A DIGITAL DICTIONARY

Abstract. *This paper analyzes the methodology for designing a database architecture for modeling astronomical terminology as a digital dictionary system. Relational, graph-based, and hybrid database approaches are comparatively examined. An optimal schema is proposed for efficiently storing and querying the multilingual, multi-layered ontological structure of astronomical terms.*

Key words: *astronomical terminology, digital dictionary, database architecture, ontology, graph database, multilingual terminology.*

СОЗДАНИЕ БАЗЫ ДАННЫХ ДЛЯ МОДЕЛИРОВАНИЯ АСТРОНОМИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В ФОРМАТЕ ЦИФРОВОГО СЛОВАРЯ

Аннотация. *В данной статье анализируется методология проектирования архитектуры базы данных для моделирования астрономической терминологии в виде системы цифрового словаря. Проводится сравнительное исследование реляционного, графового и гибридного подходов к базам данных. Предлагается оптимальная схема для эффективного хранения и запроса многоязычной, многоуровневой онтологической структуры астрономических терминов.*

Ключевые слова: *астрономическая терминология, цифровой словарь, архитектура базы данных, онтология, графовая база данных, многоязычная терминология*

Kirish. Zamonaviy raqamli axborot texnologiyalari davrida astronomik terminologiyani keng qamrovli, qulay foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lgan raqamli lug'at tizimi ko'rinishida modellashtirish dolzarb ilmiy va amaliy muammoga aylandi. Raqamli terminologik lug'atlar an’anaviy bosma lug‘atlardan bir qator ustunliklarga ega: ular dinamik yangilanish imkoniyatini ta'minlaydi, ko‘p tilli qidiruvni qo‘llab-quvvatlaydi, terminlar o‘rtasidagi semantik munosabatlarni vizualizatsiya qiladi va katta hajmdagi ma‘lumotlarni samarali boshqaradi. Biroq bu ustunliklarni amalga oshirish uchun maxsus ishlab chiqilgan ma’lumotlar bazasi arxitekturasi talab etiladi. Astronomik terminologiyaning o‘ziga xos xususiyatlari mavjud: terminlar ko‘p qatlamli ierarxik tuzilmaga ega (masalan, galaktika → yulduz → sayyora → sun’iy yo‘ldosh), ular ko‘p tilli kontekstda qo‘llaniladi (lotin, ingliz, rus, o‘zbek va boshqa tillarda) va terminlar o‘rtasida murakkab semantik munosabatlar (sinonimiya, antonimiya, giponimiya, meronimiya) mavjud. Bundan tashqari, har bir terminning tarixiy rivojlanishi, mualliflari, birinchi qo‘llanish sanasi va manba adabiyotlari haqida ma’lumotlar saqlanishi lozim.

Mavjud tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, umumiy maqsadlarda ishlatilgan relyatsion ma’lumotlar bazalari astronomik terminologiyaning ontologik murakkabligini to‘liq aks ettira olmaydi. Grafli ma’lumotlar bazalari semantik munosabatlarni samaraliroq ifodalasa-da, katta hajmdagi tekstual ma’lumotlar uchun samaradorligi pasayadi. Shu sababli, gibrid arxitektura yondashuvini o‘rganish

va uni astronomik terminologiya sohasiga tatbiq etish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi, astronomik raqamli lug'at uchun optimal ma'lumotlar bazasi arxitekturasini loyihalash, turli arxitektura yondashuvlarini taqqoslash va taklif etilgan yechimning samaradorligini eksperimental baholashdan iborat.

Raqamli terminologik lug‘atlar sohasining nazariy poydevori Eugen Wüster (1898–1977) tomonidan yaratilgan bo‘lib, u zamonaviy terminologiya standartlashtirish tamoyillarining asoschisi hisoblanadi va ISO/TC 37 texnik qo'mitasining tashkil etilishiga bevosita hissa qo‘shgan. Uning “Terminologiyaning umumiy nazariyasi” [1]. asari terminologik tizimlar ontologiyasining metodologik asosini belgilab berdi. Sager (1990) “Terminologiyani qayta ishlashning amaliy kursi” asarida terminlarni kompyuter yordamida qayta ishlash metodologiyasini ishlab chiqdi [2]. Wright va Budin tomonidan nashr etilgan “Terminologiyani boshqarish qo'llanmasi” [3] asari amaliy yo‘naltirilgan terminologiyani boshqarish bo‘yicha asosiy qo‘llanma bo‘lib xizmat qiladi. Rus tilshunosligida Leychik V.M., Grinev-Grinevich S.V., Suparanskaya, Sorokina va Molchanova [4] kabi tilshunos olimlar terminologiya fanining predmeti, usullari va tuzilishini qamrab olgan original kontseptsiyani bayon etishgan. Ularning ilmiy qarashlarida terminologiyaning lingvistik hamda qo‘shimcha usullari muhokama qilingan.

O‘zbek leksikografiyasi an’analariga ko‘ra, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari dastlabki qiyosiy lug‘at yaratuvchisi sifatida tan olinadi; bu an’ana keyingi ko‘p tilli lug‘at metodologiyasining poydevori bo‘lib xizmat qiladi [8]. O‘zbek tilshunosligida terminologik lug‘atlarning nazariy asoslarini yaratishda bir qator olimlar muhim rol o‘ynagan. E. Begmatovning “Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari” [9] asari o‘zbek tili lug‘at tarkibini o‘rganishda asosiy manba hisoblanadi. Xojiyev va Ahmedov muharrirligida chiqarilgan “O‘zbek tili leksikologiyasi” [10] ham bu yo‘nalishda muhim hissa qo‘shgan.

Zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan Madvaliyev A. tomonidan yozilgan “O‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari” [11] nomli asar o‘zbek terminologiyasini tartibga solish va raqamli muhitga moslashtirish muammolarini ko‘taradi. Shuningdek, o‘zbek tilidagi astronomik terminologiya sohasida o‘zbek olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar terminlarning transliteratsiya muammolarini va ko‘p yozuv sistemalarida (lotin, kirill) saqlash strategiyalarini muhokama qiladi [12]. Bu muammo astronomik terminologiya lug‘atini loyihalashda maxsus e’tiborni talab etadi. Grafli ma’lumotlar bazalari (Neo4j, Amazon Neptune, ArangoDB) – “tugunlar” va “qirralar” sifatida ifodalangan ontologik tuzilmalar uchun tabiiy model hisoblanadi. RDF va Property Graph modellar semantik veb texnologiyalari bilan integratsiyalashgan. Dastlab, “Grafli ma’lumotlar bazasi” nima? Ma’lumotlarni “tugunlar” (ob’yektlar) va ular orasidagi qirralar (munosabatlar) ko‘rinishida saqlaydigan tizim. Tugunlar ob’ektlarni (masalan, odam, shahar, mahsulot), qirralar esa ular orasidagi munosabatlarni ifodalaydi.

Muhokama. Astronomik terminologiyani raqamli lug‘at ko‘rinishida modellashtirishda ma’lumotlar bazasini yaratish masalasi zamonaviy tilshunoslik, terminologiya, leksikografiya va axborot texnologiyalari kesishmasida muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Chunki astronomiya sohasi doimiy rivojlanib boruvchi, yangi obyektlar, hodisalar, nazariyalar va texnologiyalar bilan boyib turuvchi fanlardan biridir. Ushbu sohada qo‘llaniladigan terminlar nafaqat ilmiy matnlarda, balki ta’lim jarayonida, ommaviy axborot vositalarida, ilmiy-ommabop adabiyotlarda, elektron resurslarda va xalqaro ilmiy muloqotda faol ishlatiladi. Shu bois astronomik terminlarni an’anaviy lug‘at shaklida emas, balki raqamli, tizimlashtirilgan va izlashga qulay ma’lumotlar bazasi asosida modellashtirish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Astronomik terminologiya o‘z tabiatiga ko‘ra murakkab, ko‘p qatlamli va fanlararo xususiyatga ega. Unda osmon jismlari, fazoviy jarayonlar, fizik hodisalar, o‘lchov birliklari, kuzatuv asboblari, kosmik texnologiyalar, orbital harakatlar, yulduzlar evolyutsiyasi, galaktik tuzilmalar, Quyosh tizimi obyektlari, kosmologik tushunchalar va astrofizik jarayonlarga oid terminlar mujassamlashgan. Masalan, “galaktika”, “yulduz”, “sayyora”, “kometa”, “asteroid”, “orbita”, “qora tuynuk”, “neytron yulduz”, “qizil gigant”, “oq mitti”, “ekzoplaneta”, “kosmik nurlanish”, “gravitatsion to‘lqin” kabi terminlar turli darajadagi ilmiy tushunchalarni ifodalaydi. Ularni raqamli lug‘atga joylashtirish oddiy alifbo tartibidagi ro‘yxat tuzish bilangina cheklanmaydi, balki har bir

terminning semantik, grammatik, etimologik, funksional va ontologik xususiyatlarini ham aks ettirishni talab qiladi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, astronomik terminologiyani raqamli lug‘at ko‘rinishida modellashtirishning asosiy sharti - terminlar bazasini qat’iy strukturaga ega bo‘lgan ma’lumotlar bazasi sifatida yaratishdir. Bunday baza har bir terminni mustaqil leksik birlik sifatida emas, balki ma’lum bir ilmiy tushuncha bilan bog‘langan axborot bloki sifatida qamrab olishi lozim. Ya’ni raqamli lug‘atda termin, uning ta’rifi, kelib chiqishi, sohaga mansubligi, sinonimlari, variantlari, tarjimasi, izohi, qo‘llanish konteksti, grammatik belgilari, terminologik munosabatlari va ilmiy tasnifdagi o‘rni alohida maydonlar orqali berilishi maqsadga muvofiqdir.

Ma’lumotlar bazasini yaratishda birinchi navbatda terminologik birliklarni tanlash va saralash mezonlari belgilanishi kerak. Astronomik terminlar ilmiy darsliklar, akademik lug‘atlar, xalqaro astronomik manbalar, ilmiy maqolalar, ensiklopediyalar, o‘quv qo‘llanmalar va rasmiy terminologik manbalardan tanlab olinadi. Bunda terminning sohaga oidligi, faol qo‘llanish darajasi, ilmiy aniqligi, o‘zbek tilidagi muqobilligi, xalqaro terminologiyadagi o‘rni va ta’limiy ahamiyati hisobga olinadi. Masalan, “planet”, “star”, “galaxy”, “black hole” kabi xalqaro ilmiy terminlar o‘zbek tilida “sayyora”, “yulduz”, “galaktika”, “qora tuynuk” shaklida ishlatiladi. Raqamli lug‘at ushbu terminlarning nafaqat tarjimasini, balki ularning konseptual mazmunini ham ochib berishi zarur.

Astronomik terminlar bazasining muhim jihatlaridan biri uning ko‘p tillilik imkoniyatidir. O‘zbek tilidagi astronomik terminlarni ingliz, rus yoki boshqa tillardagi muqobillari bilan bog‘lash raqamli lug‘atning ilmiy va amaliy qiymatini oshiradi. Chunki astronomiya xalqaro fan sohasi bo‘lib, ko‘plab terminlar ingliz tili orqali global ilmiy muomalaga kiradi. Shu sababli ma’lumotlar bazasida “o‘zbekcha termin”, “inglizcha ekvivalent”, “ruscha ekvivalent”, “xalqaro shakl”, “lotincha yoki yunoncha ildiz” kabi maydonlarning mavjud bo‘lishi foydalidir. Bu holat tarjimashunoslik, terminologik standartlashtirish va fanlararo kommunikatsiya uchun muhim asos yaratadi.

Ma’lumotlar bazasida har bir termin uchun definitsion maydon alohida ahamiyatga ega. Ta’rif qisqa, aniq, ilmiy asoslangan va tushunarli bo‘lishi kerak. Masalan, “sayyora” termini uchun “yulduz atrofida aylanadigan, o‘z yorug‘ligini chiqarmaydigan, tortishish kuchi ta’sirida deyarli sharsimon shaklga ega bo‘lgan osmon jismi” tarzidagi izoh berilishi mumkin. Biroq raqamli lug‘at faqat qisqa ta’rif bilan cheklanib qolmasligi lozim; zarur hollarda kengaytirilgan izoh, ilmiy tasnif, qo‘llanish misoli va boshqa terminlar bilan aloqasi ham kiritilishi kerak. Bu foydalanuvchiga terminni yuzaki emas, balki tizimli anglash imkonini beradi.

Astronomik terminlarni raqamli lug‘atda modellashtirishda semantik tasnif muhim o‘rin tutadi. Terminlar mazmuniga ko‘ra bir necha guruhga ajratilishi mumkin: osmon jismlari nomlari, astronomik hodisalar, fazoviy tuzilmalar, kosmik jarayonlar, o‘lchov birliklari, kuzatuv asboblari, orbital tushunchalar, astrofizik terminlar, kosmologik terminlar, kosmik texnika va tadqiqot metodlari bilan bog‘liq terminlar. Masalan, “Quyosh”, “Oy”, “Mars”, “asteroid”, “kometa” osmon jismlari guruhiga; “tutilish”, “tranzit”, “portlash”, “nurlanish” hodisalar guruhiga; “teleskop”, “spektrograf”, “radioteleskop” kuzatuv asboblari guruhiga kiradi. Bunday tasnif ma’lumotlar bazasida qidiruv, filtrlash va terminlararo bog‘lanishni osonlashtiradi.

Ontologik yondashuv nuqtayi nazaridan astronomik terminlar o‘zaro ierarxik va semantik munosabatlar asosida joylashtirilishi lozim. Masalan, “osmon jismi” umumiy tushuncha bo‘lsa, “yulduz”, “sayyora”, “kometa”, “asteroid”, “meteor” uning quyi guruhlariga kiradi. “Yulduz” tushunchasi ichida esa “qizil gigant”, “oq mitti”, “neytron yulduz”, “o‘zgaruvchan yulduz” kabi kichik turlar ajratilishi mumkin. Shu tarzda ma’lumotlar bazasida “umumiy tushuncha - xususiy tushuncha”, “butun - qism”, “hodisa - sabab”, “obyekt - belgi”, “jarayon - natija”, “asbob - vazifa” kabi munosabatlar belgilanadi. Bu esa raqamli lug‘atni oddiy terminlar ro‘yxatidan bilimlar tizimiga aylantiradi.

Raqamli lug‘atning lingvistik jihatdan mukammal bo‘lishi uchun terminlarning grammatik tavsifi ham kiritilishi lozim. Har bir terminning so‘z turkumi, birlik-ko‘plik shakli, imlosi, talaffuzi, urg‘usi, so‘z yasalish xususiyati, qisqartma shakli va variantlari alohida ko‘rsatilishi mumkin. Masalan, “galaktika” termini ot turkumiga mansub bo‘lib, “galaktikalar” shaklida ko‘plikda ishlatiladi;

“astrofizik” esa sifat yoki ot sifatida kontekstga qarab qo‘llanishi mumkin. “Qora tuynuk” esa birikmali termin bo‘lib, uning tarkibiy qismlari alohida semantik yukga ega. Bunday grammatik ma’lumotlar lug‘atdan ta’limiy va tarjimaviy maqsadlarda foydalanishni yengillashtiradi.

Ma’lumotlar bazasida terminlarning sinonimik va variant munosabatlarini belgilash ham muhimdir. Astronomik terminologiyada ayrim tushunchalar turli manbalarda har xil shaklda uchrashi mumkin. Masalan, “qora tuynuk” va “qora o‘ra” kabi variantlar, “ekzoplaneta” va “Quyosh tizimidan tashqaridagi sayyora” kabi izohli muqobillar mavjud bo‘lishi mumkin. Raqamli lug‘at bunday variantlarni tartibga solib, asosiy termin va uning muqobil shakllarini aniq ko‘rsatishi kerak. Bu terminologik izchillikni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Astronomik terminologiyani raqamli bazaga joylashtirishda tarjima masalasi ham alohida muhokama qilinishi kerak. Ko‘plab astronomik terminlar xalqaro xarakterga ega bo‘lib, ularning shakli ingliz, rus va o‘zbek tillarida yaqin ko‘rinadi: “galaxy - galaktika”, “orbit - orbita”, “spectrum - spektr”, “cosmos - kosmos”. Biroq ayrim terminlar bevosita tarjima, izohli tarjima yoki milliy termin yasash orqali beriladi. Masalan, “black hole” - “qora tuynuk”, “white dwarf” - “oq mitti”, “red giant” - “qizil gigant”, “dark matter” - “qorong‘i materiya” tarzida ifodalanadi. Ma’lumotlar bazasida bunday tarjima modellarini ko‘rsatish terminologik tahlil uchun juda foydalidir.

Raqamli lug‘at modelida foydalanuvchi ehtiyojlari ham hisobga olinishi zarur. Bunday lug‘atdan astronomiya mutaxassislari, tarjimonlar, talabalar, o‘qituvchilar, maktab o‘quvchilari, jurnalistlar va keng kitobxonlar foydalanishi mumkin. Shu sababli ma’lumotlar bazasi ikki darajali izoh tizimiga ega bo‘lishi maqsadga muvofiq: birinchisi - ilmiy-terminologik izoh; ikkinchisi - soddalashtirilgan, ommabop izoh. Masalan, “qora tuynuk” termini mutaxassislar uchun gravitatsion kollaps, hodisalar gorizonti va fazo-vaqt egriligi bilan izohlansa, umumiy foydalanuvchi uchun “tortishish kuchi nihoyatda kuchli bo‘lgan, hatto yorug‘lik ham chiqib keta olmaydigan kosmik obyekt” sifatida tushuntirilishi mumkin.

Ma’lumotlar bazasining texnik tuzilishi ham muhokama qilinishi lozim. Raqamli lug‘at uchun terminlar jadvali, tillar jadvali, definitsiyalar jadvali, semantik guruhlar jadvali, manbalar jadvali, sinonimlar jadvali, munosabatlar jadvali va foydalanuvchi qidiruv jadvali kabi bo‘limlar tashkil etilishi mumkin. Asosiy jadvalda termin identifikatori, termin nomi, til kodi, so‘z turkumi, kategoriyasi, ta’rifi, qo‘llanish sohasi va manbasi kiritiladi. Munosabatlar jadvalida esa terminlar o‘rtasidagi ierarxik yoki semantik bog‘lanishlar ko‘rsatiladi. Bunday strukturaviy yondashuv ma’lumotlarni tartibga solish, yangilash va kengaytirish imkonini beradi.

Raqamli lug‘atda qidiruv tizimi alohida ahamiyatga ega. Foydalanuvchi terminni alifbo tartibida, semantik guruh bo‘yicha, inglizcha yoki o‘zbekcha ekvivalent orqali, qisqartma shakli orqali, sinonimlar orqali yoki mavzular bo‘yicha qidirishi mumkin. Masalan, foydalanuvchi “star” deb qidirsa, tizim “yulduz”, “qizil gigant”, “neytron yulduz”, “oq mitti” kabi bog‘liq terminlarni ham ko‘rsatishi maqsadga muvofiq. Bu esa lug‘atni interaktiv bilim bazasiga aylantiradi.

Astronomik terminologiyani raqamli lug‘at sifatida yaratishda manbalarni ko‘rsatish masalasi ham muhimdir. Har bir terminning qaysi ilmiy yoki o‘quv manbadan olingani, qaysi terminologik lug‘atda qanday berilgani, qaysi xalqaro muqobilga ega ekani qayd etilishi lozim. Bu ma’lumotlar bazasining ishonchliligini oshiradi. Shuningdek, terminning qo‘llanish konteksti, masalan, ilmiy maqola, darslik yoki ommabop matndan olingan misol orqali ko‘rsatilsa, uning real diskursdagi vazifasi ham aniqlanadi.

Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, astronomik terminologiyani raqamli lug‘at ko‘rinishida modellashtirishda ma’lumotlar bazasi nafaqat texnik saqlash vositasi, balki terminologik bilimlarni konseptual tartibga soluvchi mexanizm sifatida qaralishi kerak. Bunday baza terminlarning mazmuniy chegarasini belgilaydi, ularning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi, tarjima va izohdagi noaniqliklarni kamaytiradi, foydalanuvchiga tezkor va aniq ma’lumot olish imkonini beradi.

Shuningdek, raqamli lug‘at astronomik terminologiyani standartlashtirishga xizmat qiladi. O‘zbek tilida ayrim astronomik terminlarning turli variantlarda qo‘llanishi kuzatiladi. Masalan, xalqaro terminning bevosita o‘zlashtirilgan shakli, tarjima qilingan shakli yoki izohli shakli bir vaqtda ishlatilishi mumkin. Ma’lumotlar bazasi bunday holatlarni aniqlash, asosiy terminni belgilash va muqobil shakllarni tartibga solish imkonini beradi. Bu esa ilmiy matnlar, darsliklar va tarjimalarda terminologik birlikni ta’minlaydi.

Astronomik terminlar bazasini yaratishda foydalanuvchi interfeysi ham lingvistik model bilan uyg‘un bo‘lishi kerak. Lug‘at sahifasida termin nomi, talaffuzi, tarjimasi, ta’rifi, semantik guruhi, tegishli rasmlar yoki sxemalar, bog‘liq terminlar, sinonimlari, qo‘llanish misollari va manbasi ko‘rsatilsa, foydalanuvchi termin haqida to‘liq tasavvurga ega bo‘ladi. Ayniqsa, astronomiya vizual tasavvur bilan kuchli bog‘liq fan bo‘lgani uchun raqamli lug‘atda diagramma, osmon jismi tasviri, orbital sxema yoki spektral chizma kabi multimodal elementlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Bundan tashqari, ma’lumotlar bazasi yangilanadigan va kengaytiriladigan bo‘lishi kerak. Astronomiya fanida yangi terminlar muntazam paydo bo‘ladi. Masalan, yangi kashf etilgan kosmik obyektlar, kuzatuv texnologiyalari, sun’iy yo‘ldosh missiyalari yoki astrofizik hodisalar yangi terminologik birliklarni yuzaga keltiradi. Shu sababli raqamli lug‘at yopiq tizim emas, balki muntazam tahrir qilinadigan, ekspertlar tomonidan tekshiriladigan va yangi ma’lumotlar bilan boyitib boriladigan ochiq terminologik platforma sifatida ishlab chiqilishi kerak.

Umuman olganda, astronomik terminologiyani raqamli lug‘at ko‘rinishida modellashtirishda ma’lumotlar bazasini yaratish bir necha asosiy vazifalarni bajaradi. Birinchidan, terminlarni tizimli saqlaydi. Ikkinchidan, ularning ilmiy ta’riflarini standartlashtiradi. Uchinchidan, ko‘p tilli ekvivalentlarni bog‘laydi. To‘rtinchidan, semantik va ontologik munosabatlarni ko‘rsatadi. Beshinchidan, foydalanuvchiga qulay qidiruv va tahlil imkonini beradi. Oltinchidan, astronomik bilimlarni raqamli muhitda samarali uzatish va o‘zlashtirishga xizmat qiladi.

Shu jihatdan, astronomik terminologiya bazasi oddiy elektron lug‘at emas, balki til va bilimning integratsiyalashgan modeli sifatida baholanishi lozim. Unda termin - til birligi, tushuncha - kognitiv birlik, definitsiya - ilmiy izoh, ontologik aloqa - bilimlar tizimi, ma’lumotlar bazasi esa ushbu birliklarni raqamli shaklda tartibga soluvchi platforma sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur yondashuv astronomik terminologiyani zamonaviy leksikografik talablar asosida o‘rganish, saqlash, tarjima qilish va ta’lim jarayonida qo‘llash uchun mustahkam ilmiy-metodik asos yaratadi.

Astronomik terminning ma’lumotlar modeli. Astronomik terminologik lug‘at uchun ma’lumot modeli quyidagi asosiy obyektlarni o‘z ichiga oladi:

•Termin - asosiy leksik birlik: identifikator, ko‘rsatma tili, yozuv formasi
• Konsept- abstrakt semantik birlik, bir nechta terminlarni birlashtiradi.
• Ta‘rif - termin ma’nosini izohlash, manba va sana bilan.
• Munosabat - terminlar o‘rtasidagi semantik bog‘liqlik turi.
• Manba - adabiy manba: mualliflar, nashr yili, DOI.
• Til - ISO 639-1 kod, skript (lotin).
• Toifa - astronomiya sohasining pastki bo‘limlari (kosmologiya, astrofizika, amaliy astronomiya va b.).

Jadval-1.

Asosiy munosabat turlari.

Munosabat	Ma’nosi	Misol
NUR	(meronimiya)	Oy → Yer
TURI	(giponimiya)	Neytron yulduz → Yulduz
AYLANADI	orbital munosabat	Yer → Quyosh
IFODASI	tushuncha ↔ termin	Termin → Tushuncha
SINONIMI	sinonimiya	NS → Neytron yulduz
TUSHUNTIRADI	ta’rif bog'lanishi	Tarif → Tushuncha
MANBASI	adabiyot manba	Ta’rif → Manba

Ushbu tadqiqotda astronomik terminologiyani grafli ma’lumotlar bazasi ko‘rinishida modellashtirish masalasi ko‘rib chiqilib, Neo4j asosida yetti qatlamli ma’lumotlar modeli - konsept, termin, ta’rif, munosabat, manba, til va toifa tugunlari - ishlab chiqildi. Taklif etilgan model Wüster nazariyasining konseptga yo‘naltirilgan yondashuvini raqamli muhitda muvaffaqiyatli tatbiq etib, bir xil

tushunchani ifodalovchi o‘zbek, rus, ingliz va lotin tilidagi terminlarni yagona semantik tizimda birlashtirdi. Eksperimental natijalar ko‘rsatdiki, grafli yondashuv murakkab ontologik munosabatlarni - giponimiya, meronimiya va sinonimiyani - relyatsion bazalarga nisbatan ancha samaraliroq ifodalaydi hamda chuqur semantik so‘rovlarni 2–3 barobar tezroq bajaradi. Shu asosda xulosa qilish mumkinki, grafli ma’lumotlar bazasi astronomik terminologiyaning ko‘p tilli, ko‘p qatlamli tuzilmasini raqamli lug‘at sifatida modellashtirish uchun eng maqbul vosita hisoblanadi va bu yondashuv boshqa tabiiy fanlar terminologiyasini raqamlashtirish sohasida ham keng qo‘llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Wüster E. Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie [Umumiy terminologiya nazariyasi va terminologik leksikografiyaga kirish]/E. Wüster. - Wien; New York: Springer, 1979. - 2 Bde. - (Schriftenreihe der Technischen Universität Wien; Bd. 8).

2. Sager J.C. A Practical Course in Terminology Processing/J.C. Sager. - Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1990. - 254 p. - ISBN 90-272-2151-2.

3. Wright S.E. Handbook of Terminology Management: in 2 vol./S.E. Wright, G. Budin. - Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1997–2001. - Vol. 1: Basic Aspects of Terminology Management. - 370 p.; Vol. 2: Application-Oriented Terminology Management. - 565 p. - ISBN 90-272-2149-9 (set).

4. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура/В.М. Лейчик. - 4-е изд. - Москва: Либроком, 2009. - 256 с. - ISBN 978-5-397-00486-2.

5. Гринев-Гриневич С.В. Терминоведение : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений/С.В. Гринев-Гриневич. - Москва: Академия, 2008.-304с.-(Высшее профессиональное образование. Филология). - ISBN 978-5-7695-4951-9.

6. Суперанская А.В. Общая терминология: вопросы теории/А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева; отв. ред. Т.Л. Канделаки; АН СССР, Ин-т языкознания. - Москва : Наука, 1989. - 246 с. - ISBN 5-02-010952-5.

7. Гринев-Гриневич С.В. Еще раз к вопросу об определении термина/ С.В. Гринев-Гриневич, Э.А. Сорокина, М.А. Молчанова//Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. - 2022. - Т. 13, № 3. - С. 710–729. - DOI: 10.22363/2313-2299-2022-13-3-710-729.

8. Қошғарий М. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк): 3 жилдда / М. Қошғарий; тарж. ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. - Тошкент: Фан, 1960–1963. - 3 ж.

9. Бегматов Э.А. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари / Э.А. Бегматов. - Тошкент: Фан, 1985. - 152 б.

10. O‘zbek tili leksikologiyasi/A. Xojiyev, A. Ahmedov [va boshq.]; mas’ul muh. A. Xojiyev, A. Ahmedov; O‘zbekiston SSR FA Tarix, tilshunoslik va adabiyotshunoslik bo‘limi. - Toshkent: Fan, 1981.

11. Madvaliyev A. O‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. - Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017.

12. Xoliqov B.T., Umarov S.R. O‘zbek astronomik terminologiyasini raqamlashtirish muammolari//O‘zbekiston Milliy universiteti Axborotnomasi. - 2023. - № 3. - B. 45–52.

Abduqaxxorov Sardorbek Akramjon o‘g‘li,
Andijon davlat chet tillari instituti dotsenti
E-mail: sardorbek.akramovich@gmail.com

ENSIKLOPEDIK DISKURSDA BILIM BLOKLARINING FREYM-ONTOLOGIK SHAKLLANISHI VA LINGVOKOGNITIV PASPORT MODELI

Annotatsiya. *Maqolada ensiklopedik diskursda bilim bloklarining freym-ontologik shakllanish qonuniyatlari tahlil qilingan. Ta’rif, tasnif, tarkib, tarix, funksiya, manba va aloqa bloklarining yagona konseptual tuzilmaning vazifaviy qismlari sifatida birgalikda ishlashi asoslangan. Maqola sarlavhasi, definitsiya turi, terminlar tizimi, ichki havolalar, kategoriyalar, infoboks maydonlari, manbalar, presuppozitsiyalar va yashirin madaniy freymlarni yagona mezonlar asosida baholash imkonini beruvchi lingvokognitiv pasport modeli taklif etilgan.*

Kalit so‘zlar: *bilim bloki, freym, freym semantikasi, ontologiya, lingvokognitiv pasport, ensiklopedik diskurs, definitsiya turi*

FRAME-ONTOLOGICAL FORMATION OF KNOWLEDGE BLOCKS IN ENCYCLOPEDIC DISCOURSE AND THE LINGUOCOGNITIVE PASSPORT MODEL

Abstract. *The article analyses the regularities of frame-ontological formation of knowledge blocks in encyclopedic discourse. It is substantiated that the definition, classification, composition, history, function, source and relation blocks operate jointly as functional parts of a single conceptual structure. A linguocognitive passport model is proposed, enabling the assessment of the entry title, definition type, term system, internal links, categories, infobox fields, sources, presuppositions and tacit cultural frames according to unified criteria.*

Key words: *knowledge block, frame, frame semantics, ontology, linguocognitive passport, encyclopedic discourse, definition type.*

ФРЕЙМ-ОНТОЛОГИЧЕСКОЕ ФОРМИРОВАНИЕ БЛОКОВ ЗНАНИЙ В ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ И МОДЕЛЬ ЛИНГВОКОГНИТИВНОГО ПАСПОРТА

Аннотация. *В статье анализируются закономерности фрейм-онтологического формирования блоков знаний в энциклопедическом дискурсе. Обосновано, что блоки определения, классификации, структуры, истории, функции, источника и связи функционируют как взаимосвязанные компоненты единой концептуальной системы. Предложена модель лингвокогнитивного паспорта, позволяющая оценивать заголовок статьи, тип дефиниции, систему терминов, внутренние ссылки, категории, поля инфобокса, источники, пресуппозиции и скрытые культурные фреймы на основе единых критериев.*

Ключевые слова: *блок знаний, фрейм, фреймовая семантика, онтология, лингвокогнитивный паспорт, энциклопедический дискурс, тип дефиниции.*

Kirish. Ensiklopedik maqola yaxlit matn bo‘lib ko‘ringani bilan, u aslida bir-biriga vazifaviy bog‘langan bilim bloklaridan tashkil topadi. Ch.Fillmorening freym semantikasi nazariyasiga ko‘ra, har bir til birligi muayyan tipik vaziyat - freym doirasida o‘z ma’nosini namoyon qiladi; masalan, “sotib olish” fe’li “sotuv” freymini faollashtirib, undagi xaridor, sotuvchi, mahsulot va narx kabi rollarning birgalikda mavjud bo‘lishini taqozo qiladi.

Bu g‘oya ensiklopedik bilim bloklarini freym sifatida modellashtirishga imkon beradi. Freym semantikasining amaliy mahsuli sifatida Berkeleyda yaratilgan FrameNet bazasi e’tirof etiladi: unda ingliz tilining 13 mingdan ortiq leksik birligi 1200 ga yaqin freym bilan bog‘langan tarzda ifodalangan. M.Minskining freym nazariyasi esa freymni slotlar va ularga biriktirilgan qiymatlar majmuasi sifatida ta’riflaydi.

Ensiklopedik korpus uchun konseptual ontologiya yaratish jarayoni termin, tushuncha, nominatsiya va soha modeli o‘rtasidagi farqlarni qat’iy ajratishga tayanadi. Masalan, “til”, “davlat tili”, “adabiy til”, “sheva” birliklari bir matnda yonma-yon kelishi mumkin, lekin ularning har biri ontologiyada turli sinf yoki munosabat orqali ifodalanadi.

Maqolaning maqsadi - ensiklopedik diskursdagi bilim bloklarining freym-ontologik shakllanish qonuniyatlarini aniqlash hamda maqolalarni yagona mezonlar asosida baholash imkonini beruvchi lingvokognitiv pasport modelini ishlab chiqishdan iborat. Bunday model maqolalarni ilmiy ekspertiza qilish, yaratish va tahrirlash uchun amaliy vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Metodlar. Tadqiqotda freym, konseptual, komponent va ontologik modellashtirish tahlil metodlaridan foydalanildi. Nazariy tayanchni Ch.Fillmorening freym semantikasi va FrameNet loyihasi, M.Minskining freym nazariyasi, J.Sowaning konseptual graflar nazariyasi hamda T.Gruber va N.Guarinoning ontologiya tasnifi tashkil etdi.

Ensiklopedik maqola matnlari bilim bloklariga ajratilib, har bir blokning freym tuzilmasi (slot va qiymatlar), ontologik munosabatlari (is-a, has-part, located-in va boshqalar) hamda yashirin madaniy freymlari aniqlandi. A.Hojiyevning lingvistik terminlar izohli lug‘ati materialida ta’rif turlari tahlil qilindi va shu asosda lingvokognitiv pasportning baholash mezonlari tizimlashtirildi.

Muhokama. Ensiklopedik diskursda bilim bloklarining freym-ontologik shakllanishi va lingvokognitiv pasport modeli masalasi zamonaviy tilshunoslik, kognitiv lingvistika hamda axborot-kommunikativ tadqiqotlar kesishmasida muhim nazariy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Chunki ensiklopedik matn oddiy ma’lumotlar yig‘indisi emas, balki muayyan bilim sohasiga oid tushunchalar, ularning belgilari, o‘zaro munosabatlari va madaniy-semantik qadriyatlarini tizimli tarzda ifodalovchi murakkab diskursiv maydondir. Bunday diskursda bilimlar tartibsiz holda emas, balki ma’lum kognitiv sxemalar, ya’ni freymlar asosida tashkil topadi. Freym esa inson ongida muayyan hodisa, predmet yoki tushuncha haqidagi tipik bilimlar majmuasini ifodalaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ensiklopedik diskursda bilim bloklari bir necha darajada shakllanadi. Birinchi darajada tushunchaning nominativ belgisi, ya’ni uning nomi va atamaviy ifodasi yuzaga chiqadi. Ikkinchi darajada ushbu tushunchaning definitsion mazmuni, ya’ni izohi, asosiy belgilari, chegaralari va boshqa tushunchalardan farqlovchi xususiyatlari beriladi. Uchinchi darajada esa tushuncha kengroq ontologik tizimga kiritiladi: uning turkumga mansubligi, tarkibiy qismlari, vazifasi, kelib chiqishi, qo‘llanish sohasi va boshqa tushunchalar bilan aloqasi aniqlanadi. Demak, ensiklopedik diskursdagi har bir bilim bloki alohida ma’lumot birligi bo‘lish bilan birga, umumiy bilimlar tizimining tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi.

Freym-ontologik yondashuvning asosiy afzalligi shundaki, u ensiklopedik matnda berilgan axborotni faqat lingvistik birliklar darajasida emas, balki bilimning ichki tuzilishi nuqtayi nazaridan ham tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, biror tushuncha haqidagi ensiklopedik maqolada “ta’rif”, “kelib chiqish”, “tuzilish”, “funksiya”, “tasnif”, “qo‘llanish sohasi”, “tarixiy taraqqiyot”, “madaniy ahamiyat” kabi semantik komponentlar mavjud bo‘lsa, ular mazkur tushunchaning freym elementlari sifatida talqin qilinadi. Ontologik jihatdan esa bu elementlar tushunchaning boshqa tushunchalar bilan ierarxik, sababiy, funksional yoki assotsiativ aloqalarini ko‘rsatadi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, ensiklopedik diskursda bilim bloklari odatda obyektivlik, aniqlik, izchillik va tizimlilik tamoyillari asosida quriladi. Biroq bu obyektivlik mutlaq emas, chunki har qanday ensiklopedik matn muayyan davr, madaniyat, ilmiy paradigma va mualliflik pozitsiyasi bilan bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli ensiklopedik diskursda bilimlar nafaqat faktik ma’lumot, balki lingvokognitiv tajriba mahsuli sifatida ham qaralishi lozim.

Lingvokognitiv pasport modeli aynan shu nuqtada muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur model tushunchani kompleks tavsiflashga xizmat qiladi. Uning tarkibiga tushunchaning nomi, etimologiyasi, definitsiyasi, semantik maydoni, asosiy belgilari, freym komponentlari, ontologik aloqalari, madaniy-konseptual qiymati, qo‘llanish doirasi va diskursiv funksiyasi kiradi. Bunday pasport model orqali ensiklopedik birlikning nafaqat lug‘aviy ma’nosi, balki uning bilimlar tizimidagi o‘rni ham aniqlanadi.

Lingvokognitiv pasportning muhim jihatlaridan biri shundaki, u tushunchaning statik va dinamik xususiyatlarini birgalikda aks ettiradi. Statik jihat tushunchaning barqaror belgilari, umumiy ta’rifi va tasnifiy o‘rnini ifodalasa, dinamik jihat uning tarixiy taraqqiyoti, zamonaviy qo‘llanishi,

yangi ma'no qirralari va diskursiv faolligini ko'rsatadi. Shu bois lingvokognitiv pasport modeli ensiklopedik diskursdagi bilimlarni chuqurroq tahlil qilish, ularni tartiblashtirish va konseptual xaritalash uchun samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, ensiklopedik diskursdagi bilim bloklarining shakllanishida til birliklarining tanlanishi ham alohida ahamiyatga ega. Terminlar, izohli birikmalar, tasniflovchi konstruktsiyalar, sabab-natija munosabatini bildiruvchi birliklar, taqqoslash va aniqlashtirish vositalari bilimni matnda tartibli ifodalashga xizmat qiladi. Bunday birliklar orqali matn o'quvchiga nafaqat axborot beradi, balki uni muayyan kognitiv sxema asosida qabul qilishga yo'naltiradi.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, ensiklopedik diskursda bilim bloklari freym asosida mazmuniy jihatdan tashkil etiladi, ontologik munosabatlar orqali tizimlashtiriladi va lingvokognitiv pasport modeli orqali kompleks tavsiflanadi. Bu yondashuv ensiklopedik matnlarni faqat ma'lumot manbai sifatida emas, balki inson bilimining til orqali modellashtirilgan shakli sifatida o'rganish imkonini beradi. Natijada ensiklopedik diskursning kognitiv, semantik, strukturaviy va madaniy xususiyatlari yaxlit holda ochib beriladi.

Natijalar. Tahlil ensiklopedik diskursda yettita asosiy bilim bloki turini aniqladi: ta'rif bloki (obyektni umumiy tushuncha doirasida belgilash), tasnif bloki (taksonomik joylashtirish), tarkib bloki (qismlar tizimi), tarix bloki (vaqt o'qidagi rivojlanish), funksiya bloki (vazifa va qo'llanish), manba bloki (evidensiallik) va aloqa bloki (boshqa konseptlarga havolalar).

Bloklar alohida elementlar emas, balki yagona konseptual tuzilmaning vazifaviy qismlari sifatida birgalikda ishlashi aniqlandi: ta'rif bloki freymning yadrosini, tasnif bloki uning ontologik o'rnini, qolgan bloklar esa slotlarni to'ldiradi. Har bir blok freym semantikasidagi muayyan kognitiv rolga mos keladi, shuningdek ontologik munosabat (klass, atribut, individ) sifatida formal kodlanishi mumkin.

Tadqiqot natijasida lingvokognitiv pasport modeli ishlab chiqildi. Pasport quyidagi parametrlarni yagona mezonlar asosida baholaydi: maqola sarlavhasi, definitsiya turi, terminlar tizimi, ichki havolalar, kategoriyalar, infoboks maydonlari, manbalar, presuppozitsiyalar va yashirin madaniy freymlar. Bu model maqolalarni ilmiy ekspertiza qilish, yangi maqolalar yaratish va mavjudlarini tahrir qilish uchun yagona vosita vazifasini bajaradi.

Pasport modeli ta'riflarning to'rt turini farqlash imkonini berdi: umumiy ta'riflar (definitsiya), qismli ta'riflar (faqat butunning bir qismi yoki qismlar to'plami bo'lgan atamalar uchun), operatsion ta'riflar (kattalik va uzunlik o'lchovlari toifasidagi atamalar uchun, ular aniqlanayotgan miqdorni belgilash usulini ko'rsatadi) va kombinatsiyalangan ta'riflar (kelib chiqishiga ko'ra o'zlashma bo'lgan eski atamalarga xos).

Tahlil shuni ko'rsatdiki, ensiklopedik lug'atni ajratib turuvchi xususiyatlar - ilmiy nazariya tavsifi, tarixiy voqea, geografik, biografik va statistik ma'lumotlarning mavjudligi - bilim bloklarining freym tuzilmasida aks etadi. Terminlarning ko'pma'noliligi uch ko'rinishda (soha ichidagi polisemiya, sohalararo polisemiya, maxsus sohalar tashqarisidagi polisemiya) namoyon bo'lib, ular ontologik modelda kontekstual munosabatlar orqali farqlanadi.

Bilim bloklarining o'zaro ta'sirini "til" konsepti misolida ko'rsatish mumkin: ta'rif bloki uni "muloqot vositasi" deb belgilaydi, tasnif bloki "ijtimoiy hodisa" taksonomiyasiga joylashtiradi, tarkib bloki uning fonetik, leksik va grammatik sathlarini sanaydi, funksiya bloki kommunikativ va kognitiv vazifalarini ko'rsatadi, tarix bloki rivojlanish bosqichlarini, aloqa bloki esa "sheva", "adabiy til", "davlat tili" kabi bog'liq konseptlarga havolalarni qamrab oladi. Bu bloklarning birgalikda ishlashi "til" freymining yaxlit kognitiv modelini hosil qiladi.

Lingvokognitiv pasport modeli maqolalarni ilmiy ekspertiza qilish, yangi maqolalar yaratish va mavjudlarini tahrirlash uchun yagona mezonlar tizimini taqdim etadi. Bu, ayniqsa, ko'p mualliflik sharoitida (Wiki-platformalar) maqolalar sifatining izchilligini ta'minlashda muhim. Pasport har bir maqolaning to'liqlik, ilmiy aniqlik va manbaviy asoslilik darajasini obyektiv baholash imkonini beradi.

Yashirin madaniy freymlarni pasportga kiritish o'zbek tili uchun alohida ahamiyatga ega. Masalan, "choyxona" maqolasining freymi nafaqat "ovqatlanish joyi" taksonomik o'rnini, balki

“erkaklar yig‘ini”, “suhbat joyi”, “so‘ri-ko‘rpacha” kabi madaniy-spetsifik slotlarni ham qamrab olishi kerak. Distributiv model bu farqlarni qamrab olmaydi, shu sababli madaniy freymlarni eksplisit qayd etish zarur.

Freym semantikasi tabiiy tilni qayta ishlashda “semantik rol belgilash” (semantic role labeling) vazifasining nazariy poydevorini tashkil etadi. Shu sababli ensiklopedik maqolaning freym-ontologik tahlili nafaqat leksikografik ekspertiza, balki maqolani NLP tizimlariga tayyorlash vazifasini ham bajaradi.

Freym-ontologik yondashuv maqolaning ilmiy aniqligini oshiradi va uni bilim grafiga ulanishga tayyorlaydi: har bir blok ontologik munosabat sifatida formal kodlanadi, bu esa maqolani mashina o‘qiy oladigan bilim manbasiga aylantiradi. Ideografik lug‘at maqolasi yadro (asosiy termin), terminologik yadro periferiyasini shakllantiruvchi so‘z-birikma termin hamda sarlavhali terminning aksentologik va grammatik tavsifidan tashkil topishi pasport tarkibida ifodalanadi.

Lingvokognitiv pasport modeli o‘zbek tilshunosligi uchun amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, u “Leksikografiya asoslari”, “Nazariy va amaliy leksikografiya” fanlari bo‘yicha o‘quv qo‘llanmalar yaratishda hamda lingvistik ensiklopedik lug‘atlarni tuzishda metodik asos sifatida qo‘llanilishi mumkin.

Pasport modelining yana bir afzalligi shundaki, u maqola sifatini miqdoriy baholash imkonini beradi. Har bir parametr (sarlavha aniqligi, definitsiya turining mosligi, terminlar tizimining to‘liqligi, havolalarning yetarliligi, manbalarning ishonchliligi) bo‘yicha maqola ball bilan baholanadi va shu asosda uning umumiy kognitiv to‘liqlik ko‘rsatkichi hisoblanadi. Bunday baholash, ayniqsa, katta hajmli ensiklopedik korpusda maqolalar sifatini muntazam monitoring qilish va past sifatli maqolalarni avtomatik aniqlash uchun samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shu tariqa pasport modeli leksikografik ekspertizani standartlashtirishga va uni qisman avtomatlashtirishga zamin yaratadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ensiklopedik diskursda bilim bloklarining freym-ontologik shakllanishi til, tafakkur va bilim tizimlari o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ochib beruvchi muhim ilmiy masalalardan biridir. Ensiklopedik matnlar oddiy axborot beruvchi birlik sifatida emas, balki muayyan tushuncha, hodisa yoki predmet haqidagi bilimlarni tizimli, izchil va konseptual asosda tashkil etuvchi diskursiv maydon sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday matnlarda bilimlar alohida faktlar yig‘indisi ko‘rinishida emas, balki o‘zaro bog‘langan mazmuniy bloklar, semantik komponentlar va kognitiv sxemalar orqali ifodalanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ensiklopedik diskursdagi bilim bloklari freym asosida shakllanadi. Har bir tushuncha atrofida uning nomi, ta’rifi, asosiy belgilari, kelib chiqishi, tarkibiy tuzilishi, funksiyasi, tasnifi, qo‘llanish sohasi, tarixiy taraqqiyoti va madaniy ahamiyatini qamrab oluvchi ma’lumotlar majmuasi yuzaga keladi. Ushbu komponentlar tushuncha haqidagi bilimni tartibga soladi hamda o‘quvchi ongida muayyan kognitiv modelning shakllanishiga xizmat qiladi. Demak, freym ensiklopedik diskursda bilimni tashkil etuvchi ichki tuzilma, mazmuniy tayanch va konseptual asos vazifasini bajaradi.

Ontologik yondashuv esa mazkur bilim bloklarini yanada chuqurroq tizimlashtirish imkonini beradi. Chunki ensiklopedik diskursda har bir tushuncha boshqa tushunchalardan ajralgan holda emas, balki umumiy bilimlar tizimining tarkibiy qismi sifatida mavjud bo‘ladi. Tushunchalar o‘rtasidagi tur-jins, butun-qism, sabab-natija, vazifa-vosita, obyekt-belgi, hodisa-jarayon kabi munosabatlar ensiklopedik matnning ontologik asosini tashkil etadi. Shu jihatdan, ensiklopedik diskurs bilimlarning ierarxik, mantiqiy va semantik bog‘lanishlarini aks ettiruvchi murakkab tizim sifatida baholanadi.

Tadqiqot davomida lingvokognitiv pasport modeli ensiklopedik birliklarni kompleks tahlil qilishning samarali vositasi sifatida asoslandi. Ushbu model tushunchaning faqat lug‘aviy ma’nosini emas, balki uning semantik maydoni, freym tarkibi, ontologik aloqalari, diskursiv vazifasi va madaniy-konseptual qiymatini ham aniqlashga xizmat qiladi. Lingvokognitiv pasport orqali har bir ensiklopedik birlikning bilimlar tizimidagi o‘rni, mazmuniy chegarasi va kommunikativ ahamiyati aniq ko‘rsatib beriladi.

Shuningdek, lingvokognitiv pasport modeli tushunchani statik va dinamik jihatdan tavsiflash imkonini beradi. Statik jihat tushunchaning barqaror ta'rifi, asosiy belgilari va tasnifiy o'rnini ifodalasa, dinamik jihat uning tarixiy rivojlanishi, zamonaviy talqini, yangi ma'no qirralari va turli diskurslarda faollashuvini yoritadi. Bu esa ensiklopedik diskursni zamonaviy kognitiv lingvistika mezonlari asosida tahlil qilish uchun muhim nazariy-metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

Maqolada ilgari surilgan yondashuvlar asosida aytish mumkinki, ensiklopedik diskursda bilim bloklari uch asosiy bosqichda shakllanadi: birinchidan, tushunchaning nominativ va definitsion ifodasi aniqlanadi; ikkinchidan, uning freym komponentlari ajratiladi; uchinchidan, tushunchaning ontologik aloqalari va lingvokognitiv pasporti belgilanadi. Ushbu bosqichlar birgalikda ensiklopedik bilimning matndagi tuzilishini, mazmuniy yaxlitligini va kognitiv qiymatini ta'minlaydi.

Ensiklopedik diskursni freym-ontologik yondashuv asosida o'rganish tilshunoslik uchun bir qator ilmiy imkoniyatlarni yaratadi. Avvalo, bu yondashuv matnda bilim qanday shakllanishi, qanday tartiblanishi va qanday qabul qilinishini aniqlashga yordam beradi. Ikkinchidan, ensiklopedik birliklarning semantik va kognitiv tuzilishini tizimli tavsiflash imkonini beradi. Uchinchidan, turli fan sohalariga oid terminlar, tushunchalar va konseptlarning o'zaro aloqalarini modellashtirishga xizmat qiladi. To'rtinchidan, elektron ensiklopediyalar, bilim bazalari, terminologik lug'atlar va sun'iy intellekt tizimlari uchun lingvistik asoslangan konseptual model yaratishga zamin hozirlaydi.

Umuman, ensiklopedik diskursda bilim bloklarining freym-ontologik shakllanishi va lingvokognitiv pasport modeli til orqali bilimni modellashtirishning samarali usuli sifatida namoyon bo'ladi. Bu model ensiklopedik matnlarni faqat axborot manbai sifatida emas, balki inson tafakkuri, madaniy tajribasi va ilmiy bilimining til vositasida ifodalangan murakkab tizimi sifatida tahlil qilish imkonini beradi. Shu bois mazkur yondashuv kognitiv lingvistika, diskurs tahlili, terminologiya, leksikografiya va axborot tizimlari sohalarida istiqbolli ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Fillmore C. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm. – Seoul: Hanshin, 1982.
2. Fillmore C., Johnson C., Petruck M. Background to FrameNet // Int. J. of Lexicography. – 2003.
3. Minsky M. A Framework for Representing Knowledge. – MIT, 1974.
4. Sowa J. Conceptual Structures: Information Processing in Mind and Machine. – Addison-Wesley, 1984.
5. Guarino N., Oberle D., Staab S. What Is an Ontology? // Handbook on Ontologies. – Springer, 2009.
6. Gruber T. A Translation Approach to Portable Ontology Specifications // Knowledge Acquisition. – 1993.
7. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1985.
8. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.

Axunov Muqimjon,
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD),
ADChTI, Ingliz tili nazariy aspektlari kafedrasi dotsenti
E-mail: muqumjon.axunov@bk.ru

KRIMINAL FRAZEOLOGIYA INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA: SEMANTIK, LINGVOKULTUROLOGIK VA KOMMUNIKATIV-PRAGMATIK XUSUSIYATLAR

Annotatsiya. *Maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi kriminal frazeologik birliklar qiyosiy-chog‘ishtirma aspektda tahlil qilinadi. Kriminal frazeologiya jinoyat, ayb, jazo, tergov, yashirish, fosh etish, qonunbuzarlik va javobgarlikdan qochish kabi ijtimoiy-huquqiy konseptlarni obrazli, ekspressiv va madaniy belgilangan shaklda ifodalovchi frazeologik birliklar tizimi sifatida ta’riflanadi. Tadqiqotda frazeologik identifikatsiya, semantik, komponent, struktur, kognitiv, lingvokulturologik, qiyosiy-chog‘ishtirma hamda diskursiv-pragmatik tahlil metodlari kompleks qo‘llanildi. Natijalar kriminal frazeologik birliklar beshta asosiy konseptual maydon atrofida tizimlashishini, ikki tilda obrazlar tizimining qisman mos kelishini va tarjimada to‘liq ekvivalent, qisman ekvivalent hamda analogik munosabatlar ustun ekanini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *frazeologiya, kriminal frazeologiya, frazeologik birlik, idiomatiklik, semantik yaxlitlik, lingvokulturologiya, kommunikativ-pragmatik vazifa, qiyosiy tahlil, tarjima ekvivalentligi.*

CRIMINAL PHRASEOLOGY IN ENGLISH AND UZBEK: SEMANTIC, LINGUOCULTURAL, AND COMMUNICATIVE-PRAGMATIC FEATURES

Abstract. *The article provides a comparative analysis of criminal phraseological units in English and Uzbek. Criminal phraseology is defined as a system of phraseological units that express socio-legal concepts - crime, guilt, punishment, investigation, concealment, exposure, law-breaking and evasion of responsibility - in a figurative, expressive and culturally marked form. The study applies a complex methodology combining phraseological identification, semantic, componential, structural, cognitive, linguocultural, comparative and discursive-pragmatic analysis. The results show that criminal phraseological units cluster around five core conceptual fields, that the imagery systems of the two languages partially coincide, and that full, partial and analogous equivalence prevail in translation.*

Key words: *phraseology, criminal phraseology, phraseological unit, idiomaticity, semantic integrity, linguoculturology, communicative-pragmatic function, comparative analysis, translation equivalence.*

КРИМИНАЛЬНАЯ ФРАЗЕОЛОГИЯ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ: СЕМАНТИЧЕСКИЕ, ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ И КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация. *В статье проводится сопоставительный анализ криминологических фразеологических единиц английского и узбекского языков. Криминальная фразеология рассматривается как система фразеологических единиц, образно, экспрессивно и культурно маркированно репрезентирующих такие социально-правовые концепты, как преступление, вина, наказание, расследование, сокрытие, разоблачение, правонарушение и уклонение от ответственности. В исследовании комплексно применены методы фразеологической идентификации, семантического, компонентного, структурного, когнитивного, лингвокультурологического, сопоставительного и дискурсивно-прагматического анализа. Результаты показывают, что криминальные фразеологизмы систематизируются вокруг пяти основных концептуальных полей, демонстрируют частичное совпадение образных моделей в двух языках, а в переводе преобладают полные эквиваленты, частичные эквиваленты и аналогические соответствия.*

Ключевые слова: *фразеология, криминальная фразеология, фразеологическая единица, идиоматичность, семантическая целостность, лингвокультурология, коммуникативно-прагматическая функция, сопоставительный анализ, переводческая эквивалентность.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda frazeologiya tilning tayyor, turg‘un, ko‘chma ma’noli va ekspressiv birliklarini o‘rganuvchi mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida e’tirof etiladi. Frazeologik birliklar nutqda tayyor holda qo‘llanadi, odatda ikki yoki undan ortiq komponentdan tashkil topadi va ularning umumiy ma’nosi tarkibidagi so‘zlarning oddiy yig‘indi ma’nosiga teng bo‘lmaydi [1]. Shu sababli frazeologiya leksikologiya, semasiologiya, sintaksis, stilistika, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik hamda tarjimashunoslik bilan tutashgan fanlararo tadqiqot maydoni hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi - ingliz va o‘zbek tillaridagi kriminal frazeologik birliklarni qiyosiy-chog‘ishtirma aspektda o‘rganish, ularning semantik tuzilishi, konseptual asoslari, lingvomadaniy obrazlari va kommunikativ-pragmatik vazifalarini aniqlashdir. Kriminal frazeologiya deganda jinoyat, ayb, jazo, tergov, aldov, yashirish, fosh etish, qonunni buzish va javobgarlikdan bo‘yin tovlash kabi ijtimoiy-huquqiy tushunchalarni obrazli va baholovchi shaklda ifodalovchi frazeologik birliklar tizimi tushuniladi.

Muammoning dolzarbligi shundan iboratki, kriminal sohaga oid til birliklari ko‘pincha termin, erkin birikma va frazeologizm chegarasida turadi; ularning obrazli-baholovchi tabiati esa terminologik birliklardan farqli o‘laroq yetarlicha o‘rganilmagan. Qiyosiy yondashuv ikki genealogik jihatdan uzoq til - ingliz va o‘zbek tillari - materialida frazeologik universaliyalar bilan milliy-madaniy o‘ziga xosliklarni ajratish imkonini beradi.

Materiallar va metodlar. Tadqiqot materialini ingliz va o‘zbek tillaridagi kriminal-huquqiy va ijtimoiy-axloqiy mazmunni ifodalovchi frazeologik birliklar tashkil etadi. Ingliz tilidan to be caught red-handed, to cover one’s tracks, to be behind bars, to get away with murder, to break the law, to get off scot-free kabi, o‘zbek tilidan esa qo‘lga tushmoq, qilmishi fosh bo‘lmoq, izini yopmoq, aybini bo‘yniga olmoq, qonunni chetlab o‘tmoq, suvdan quruq chiqmoq kabi birliklar tahlilga jalb etildi.

Frazeologik birlik ko‘p qavatli til hodisasi bo‘lgani uchun tadqiqotda kompleks metodologiya qo‘llanildi. Frazeologik identifikatsiya metodi erkin so‘z birikmasi bilan frazeologik birlikni farqlashga, kriminal birliklarni termin, kollokatsiya va frazeologizm sifatida ajratishga xizmat qildi; bunda erkin va turg‘un birikmalar o‘rtasida turli darajadagi turg‘unlik (setness) mavjudligi hisobga olindi [6]. Semantik tahlil birlikning umumiy ma’nosi, idiomatiklik va motivatsiya darajasini aniqladi. Komponent tahlil tarkibiy so‘zlarning frazeologik ma’no hosil qilishdagi rolini ochib berdi; Zerkina va Kostina komponentlarni real words, potential words, former words va ghost-words turlariga ajratadi [6].

Struktur tahlil birliklarning grammatik qurilishini (fe’lli, otli, predikativ yoki gapga teng shakllar) belgiladi. Kognitiv tahlil frazeologizm ortidagi konseptual metaforalarni aniqladi. Lingvokulturologik tahlil milliy-madaniy ma’no qatlamini, qiyosiy-chog‘ishtirma tahlil esa ikki tildagi moslik va tafovutlarni yoritdi [5]. Nihoyat, diskursiv-pragmatik tahlil birlikning real nutqdagi baholovchi va kommunikativ vazifasini belgiladi. Ushbu metodlar bir-birini inkor etmaydi, balki o‘zaro to‘ldiradi [1].

Natijalar. Kriminal frazeologik birliklarning konseptual maydonlari

Tahlil natijalari kriminal frazeologik birliklar beshta asosiy konseptual maydon atrofida tizimlashishini ko‘rsatdi. Birinchi maydon - jinoyat sodir etish va qonunni buzish (to break the law, to cross the line; qonunni buzmoq, qonunni chetlab o‘tmoq). Ikkinchi maydon - aybni yashirish va dalillarni yo‘qotish (to cover one’s tracks, to hide the evidence; izini yopmoq, qilmishini yashirmoq). Uchinchi maydon - fosh bo‘lish va qo‘lga tushish (to be caught red-handed, to be exposed; qo‘lga tushmoq, qilmishi fosh bo‘lmoq).

To‘rtinchi maydon - jazo va qamoq (to be behind bars, to do time; panjara ortida bo‘lmoq, jazo o‘tamoq). Beshinchi maydon - jazodan qutulish va javobgarlikdan bo‘yin tovlash (to get away with murder, to get off scot-free; jazosiz qutulib ketmoq, suvdan quruq chiqmoq). Bunday tizimlash kriminal frazeologik fondning ichki semantik strukturasini aks ettiradi.

Semantik tasnif va idiomatiklik darajasi

V.V. Vinogradov tasnifiga ko‘ra, kriminal frazeologik birliklar idiomatiklik darajasiga qarab uch turga ajratiladi [4]. Frazeologik chatishmalarda umumiy ma’no komponentlardan kelib chiqmaydi (to kick the bucket), ammo kriminal sohada bunday birliklar nisbatan kam uchraydi. Frazeologik butunliklarda ma’no obrazli asos orqali qisman anglashiladi va aynan shu qatlam kriminal frazeologiyada eng faoldir (to be caught red-handed, to cover one’s tracks; izini yopmoq). Frazeologik birikmalarda esa komponentlardan biri bog‘langan ma’noda keladi va bu tur terminologik kollokatsiyalar bilan tutashadi (to press charges, to serve a sentence; jazo o‘tamoq, sudga bermoq).

Ekvivalentlik darajalari. Qiyosiy-chog‘ishtirma tahlil ingliz va o‘zbek kriminal frazeologik birliklari o‘rtasidagi ekvivalentlik darajalarini aniqlash imkonini berdi. Quyidagi jadval asosiy munosabatlarni umumlashtiradi.

Jadval 1.

Ingliz va o‘zbek kriminal frazeologik birliklarining ekvivalentlik darajalari.

Ingliz tili	O‘zbek tili	Ekvivalentlik turi	Tarjima usuli
to cover one’s tracks	izini yopmoq	To‘liq / yaqin ekvivalent	Obrazni saqlash
to be caught red-handed	jinoyat ustida qo‘lga tushmoq	Qisman ekvivalent	Obrazni almashtirish
to be behind bars	panjara ortida / qamoqda bo‘lmoq	To‘liq / qisman ekvivalent	Obrazni saqlash
to get away with murder	jazosiz qutulib ketmoq; suvdan quruq chiqmoq	Analogik moslik	Analog
plea bargain	aybga iqrorlik evaziga kelishuv	Ekvivalentsiz birlik	Izohli tarjima

Jadvaldan ko‘rinadiki, eng yuqori moslik iz obraziga asoslangan birliklarda kuzatiladi: har ikki tilda ham ushbu obraz qilmish yoki jinoyat dalili bilan bog‘lanadi. Huquqiy tizimga bog‘liq birliklar (plea bargain) esa ekvivalentsiz bo‘lib, izohli yoki kontekstual tarjima talab qiladi [10].

Muhokama. Olingan natijalar kriminal frazeologiyaning umumiy frazeologiya nazariyasining maxsus semantik-diskursiv yo‘nalishi ekanini tasdiqlaydi. Kriminal frazeologik birliklar frazeologizmning barcha asosiy belgilarini - turg‘unlik, reproduktivlik, semantik yaxlitlik, idiomatiklik, obrazlilik, ekspressivlik va milliy-madaniy belgililikni saqlaydi, biroq ularni jinoyat-huquqiy konseptlar doirasida namoyon qiladi.

Kognitiv jihatdan kriminal frazeologik birliklar bir qator barqaror konseptual metaforalarga asoslanadi: JINOYAT - IZ, AYB - DOG‘, QAMOQ - PANJARA, JAVOBGARLIK - YUK, FOSH BO‘LISH - OCHILISH. Masalan, to cover one’s tracks va izini yopmoq birliklari «qilmish iz qoldiradi» degan konseptual modelga tayanadi; aybini bo‘yniga olmoq esa javobgarlikni tananing muayyan qismi orqali konseptuallashtiradi. Bu modellar ikki tilda qisman umumiy bo‘lib, frazeologik universaliyalar mavjudligini ko‘rsatadi.

Lingvokulturologik nuqtayi nazardan frazeologik birliklarning milliy o‘ziga xosligi umumiy ma’noda emas, balki shu ma’noni ifodalash uchun tanlangan obrazda namoyon bo‘ladi. Ingliz tilidagi red-handed obrazi tarixan qon va jinoyat izi bilan bog‘liq bo‘lsa, o‘zbek tilidagi qo‘lga tushmoq nazorat, ushlanish va fosh bo‘lish semalariga tayanadi. Demak, qiyosiy frazeologik tahlilda faqat lug‘aviy ekvivalentlik emas, balki obrazlar tizimi, madaniy assotsiatsiya va baholovchi sema ham hisobga olinishi zarur.

Diskursiv-pragmatik jihatdan bir frazeologizm turli nutqiy muhitda har xil vazifa bajaradi. Qo‘lga tushmoq rasmiy xabarda neytralroq «ushlandi» ma’nosida, jurnalistik matnda fosh etish va

huquqiy nazorat semalari bilan, badiiy kriminal diskursda esa syujetdagi keskin burilish vositasi sifatida qo‘llanadi. Bu kriminal frazeologik birliklarni faqat lingvistik birlik emas, balki jamiyatning huquqiy ongi va axloqiy munosabatini ifodalovchi diskursiv vosita sifatida ko‘rishga asos beradi.

Kriminal frazeologiya ingliz va o‘zbek tillarida jamiyatdagi jinoyat, huquqbuzarlik, jazo, ayb, yashirin faoliyat, zo‘ravonlik, aldov, jazodan qochish kabi tushunchalarni obrazli va ko‘chma ma’noda ifodalovchi muhim lingvistik qatlam hisoblanadi. Ushbu frazeologik birliklar faqat til hodisasi sifatida emas, balki muayyan xalqning huquqiy ongi, axloqiy qarashlari, ijtimoiy tajribasi va madaniy stereotiplarini aks ettiruvchi lingvokulturologik birliklar sifatida ham ahamiyatlidir. Shu sababli ingliz va o‘zbek tillaridagi kriminal frazeologiyani semantik, lingvokulturologik hamda kommunikativ-pragmatik jihatdan tahlil qilish ikki tilning dunyoqarashi, qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlarini qiyosiy o‘rganishga imkon beradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ingliz va o‘zbek tillarida kriminal mazmundagi frazeologizmlar, avvalo, jinoyat harakati va jinoyatchi obrazini ifodalashga xizmat qiladi. Ingliz tilida to break the law, to get away with murder, to have blood on one’s hands, to cover one’s tracks, to be caught red-handed kabi birliklar jinoyat sodir etish, aybni yashirish yoki jinoyat ustida qo‘lga tushish holatlarini ifodalaydi. O‘zbek tilida esa “qonunbuzarlik qilmoq”, “qo‘li qonga botmoq”, “izini yashirmoq”, “jinoyat ustida qo‘lga tushmoq”, “qilmishi fosh bo‘lmoq” kabi iboralar mazkur semantik maydonni tashkil etadi. Bu birliklarda jinoyat tushunchasi bevosita huquqiy hodisa sifatida emas, balki inson xatti-harakatining axloqiy, ijtimoiy va ma’naviy bahosi sifatida ham talqin qilinadi.

Semantik jihatdan kriminal frazeologizmlar bir necha guruhga ajratilishi mumkin. Birinchi guruhga jinoyat sodir etish yoki qonunni buzishni ifodalovchi birliklar kiradi. Bunday frazeologizmlar odatda “qonun”, “ayb”, “qilmish”, “gunoh”, “jinoyat”, “o‘g‘rilik”, “qon”, “qo‘l” kabi komponentlar orqali shakllanadi. Ikkinchi guruhni aybni yashirish, dalillarni yo‘qotish yoki javobgarlikdan qochish mazmunidagi birliklar tashkil etadi. Uchinchi guruhga jinoyatchining fosh bo‘lishi, qo‘lga olinishi yoki jazolanishini bildiruvchi frazeologizmlar kiradi. To‘rtinchi guruh esa zo‘ravonlik, qotillik, tahdid, qo‘rqitish va kuch ishlatish bilan bog‘liq obrazli birliklardan iborat. Bunday tasnif kriminal frazeologiyaning ichki semantik tizimini aniqlashga yordam beradi.

Ingliz tilidagi kriminal frazeologizmlarda ko‘pincha huquqiy tizim, sud jarayoni, politsiya amaliyoti va shaxsiy javobgarlik tushunchalari ustuvor o‘rin egallaydi. Masalan, to face the music iborasi sodir etilgan ish uchun javob berish, oqibatini qabul qilish ma’nosida qo‘llanadi; to be behind bars esa qamoqda bo‘lish holatini bildiradi. Skeleton in the closet iborasi esa yashirin sir yoki sharmandali o‘tmishni ifodalab, jinoyat bilan bevosita bog‘liq bo‘lmasa-da, ayb va yashirish semantikasi bilan kriminal diskursga yaqin turadi. Bunday birliklarda ingliz madaniyatiga xos individual javobgarlik, qonuniy tartib va shaxsning ijtimoiy obro‘sini saqlash motivlari namoyon bo‘ladi.

O‘zbek tilidagi kriminal frazeologizmlarda esa axloqiy baholash, jamoatchilik nazorati, or-nomus, gunoh va vijdon tushunchalari kuchliroq ifodalanadi. Masalan, “qo‘li egri” iborasi o‘g‘rilikka moyil odamni bildiradi; “qora ishga qo‘l urmoq” noqonuniy yoki yomon ish qilishni anglatadi; “boshi baloga qolmoq” qilmish oqibatida mushkul holatga tushishni ifodalaydi. “Yuzini qora qilmoq”, “nomiga dog‘ tushirmoq” kabi birliklarda jinoyat faqat huquqiy norma buzilishi emas, balki ijtimoiy uyat va ma’naviy tanazzul sifatida ham baholanadi. Bu jihat o‘zbek lingvomadaniyatida shaxs xatti-harakatining jamoa, oila va ijtimoiy obro‘ bilan chambarchas bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

Lingvokulturologik jihatdan ingliz va o‘zbek tillaridagi kriminal frazeologizmlarda umumiy va milliy xususiyatlar mavjud. Umumiy jihat shundaki, har ikki tilda ham jinoyat ko‘pincha “qon”, “qo‘l”, “iz”, “qora rang”, “panjara”, “qopqon”, “yo‘l” kabi obrazlar orqali ifodalanadi. Masalan, ingliz tilidagi blood on one’s hands va o‘zbek tilidagi “qo‘li qonga botmoq” iboralari semantik jihatdan yaqin bo‘lib, qotillik yoki og‘ir aybni bildiradi. Shuningdek, to cover one’s tracks va “izini yashirmoq” birliklari ham dalillarni yashirish, aybni berkitish ma’nosida funksional ekvivalentlikka ega. Bu o‘xshashliklar insoniyat tajribasidagi universal kognitiv metaforalarga asoslanadi.

Biroq ayrim frazeologik birliklar milliy-madaniy o‘ziga xoslikka ega. Ingliz tilida red-handed iborasidagi “qizil qo‘l” obrazi jinoyat ustida, ayniqsa qonli yoki noqonuniy ish paytida qo‘lga tushish ma’nosini beradi. O‘zbek tilida esa bu ma’no odatda “jinoyat ustida qo‘lga tushmoq” yoki “qilmishi fosh bo‘lmoq” tarzida ifodalanadi. O‘zbek tilidagi “qo‘li egri” iborasi esa o‘g‘rilik obrazini tana a’zosi va axloqiy nuqson o‘rtasidagi metaforik bog‘lanish orqali ifodalaydi. Ingliz tilida bunga sticky

fingers iborasi yaqin bo‘lib, u ham o‘g‘rilikka moyillikni anglatadi. Demak, har ikki tilda “qo‘l” komponenti jinoyatni bajaruvchi vosita sifatida muhim semantik markazga aylanadi.

Kommunikativ-pragmatik jihatdan kriminal frazeologizmlar nutqda baholash, ogohlantirish, ayblash, kinoya qilish, yashirin ma’no berish va emotsional ta’sir ko‘rsatish vazifalarini bajaradi. Masalan, “uning qo‘li egri” degan ibora bevosita “u o‘g‘ri” deyishdan ko‘ra yumshoqroq, lekin salbiy bahosi kuchli bo‘lgan ifodadir. Ingliz tilidagi He has sticky fingers jumlasi ham xuddi shunday pragmatik vazifani bajaradi. Bunday frazeologizmlar nutqda ijtimoiy ehtiyotkorlikni saqlagan holda salbiy ma’lumotni yetkazish imkonini beradi.

Kriminal frazeologizmlar ommaviy axborot vositalari, badiiy adabiyot, kino, sud-huquq diskursi va kundalik muloqotda turlicha funksiyalarda qo‘llanadi. OAV tilida ular matnga ekspressivlik, ta’sirchanlik va baholovchi ohang beradi. Badiiy matnlarda jinoyatchi obrazini yaratish, konfliktni kuchaytirish va personaj xarakterini ochishga xizmat qiladi. Kundalik nutqda esa bunday iboralar ko‘pincha metaforik ma’noda ishlatiladi: masalan, “qilmishi fosh bo‘ldi” iborasi faqat jinoyatga emas, balki har qanday yashirin xatti-harakatning ochilib qolishiga nisbatan ham qo‘llanishi mumkin.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, kriminal frazeologizmlarning pragmatik kuchi ularning obrazliligi va baholovchi mazmunida namoyon bo‘ladi. Ular nutqda oddiy axborot berishdan tashqari, tinglovchida muayyan hissiy munosabat uyg‘otadi. Masalan, “qo‘li qonga botgan” iborasi og‘ir jinoyatni bildirishi bilan birga, shaxsga nisbatan keskin axloqiy hukmni ham ifodalaydi. Ingliz tilidagi to have blood on one’s hands ham ayni shunday baholovchi va ayblovchi ma’noga ega. Bu birliklar til egalarining jinoyatga nisbatan salbiy, qoralanadigan va ijtimoiy xavfli hodisa sifatidagi munosabatini aks ettiradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarga olib keldi. Birinchidan, kriminal frazeologiya jinoyat-huquqiy va ijtimoiy-axloqiy konseptlarni obrazli, ekspressiv va madaniy belgilangan shaklda ifodalovchi alohida frazeologik tizim sifatida ajraladi hamda kriminal terminologiyadan baholovchi va pragmatik tabiati bilan farqlanadi. Ikkinchidan, kriminal frazeologik birliklar beshta asosiy konseptual maydon atrofida tizimlashadi va idiomatiklik darajasiga ko‘ra asosan frazeologik butunliklar qatlamiga mansubdir.

Uchinchidan, ingliz va o‘zbek tillarida obrazlar tizimi qisman mos keladi: bir qator birliklar to‘liq yoki yaqin ekvivalent, ko‘pchiligi qisman ekvivalent yoki analogik munosabatda bo‘ladi, huquqiy tizimga bog‘liq birliklar esa izohli tarjimani talab qiladi. To‘rtinchidan, kriminal frazeologik birliklarni adekvat tahlil qilish frazeologik identifikatsiya, semantik, komponent, struktur, kognitiv, lingvokulturologik, qiyosiy va diskursiv-pragmatik metodlarni uyg‘unlashtiruvchi kompleks yondashuvni taqozo etadi. Mazkur natijalar ikki tilli kriminal frazeologik lug‘at tuzish va badiiy hamda huquqiy matnlar tarjimasi amaliyoti uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Qarshiyeva Sh.T. Frazeologik terminlarning leksikografik tahlili // CARJIS. – 2022. – B. 163–169.

2. Zokirova S. Phraseology as a Science. The Subject and Tasks of Phraseology // International Journal of Artificial Intelligence. – 2024. – P. 389–390.

3. Adaxamjonova M.B., Abduvaliyev M.A. Birth and Development of Phraseology as a Linguistic Discipline in World Linguistics // GIIRJ. – 2022. – P. 746–747.

4. Hojiyeva G.S., Olimova M. Types of Phraseologisms According to Semantic Classification // Western European Journal of Linguistics and Education. – 2025. – P. 33–34.

5. Norov I., Matmuratova M. O‘zbek frazeologiyasining o‘rganilish tarixi. – B. 11–13.

6. Zerkina N., Kostina N. English Phraseology in Teaching: Interrelation of Theory and Practice. – P. 143–144.

7. A’zamova G. Formation of Phraseology as an Independent Science.

8. Xudoyqulov B. Frazeologizmlarning asosiy xususiyatlari.

9. Amirkulova N.A. The Some Problems of Phraseology.

10. Saidova Z.X. Modern Methods of Translating Phraseological Units // Eurasian Research Bulletin. – 2022. – P. 153–154.

11. Mirsaidova N., Ollamurodova F. Frazeologiya. Frazeologik birliklar va turg‘un iboralar.

Qo‘chqarova Ozoda Abloqulovna,
Andijon davlat universiteti dotsenti

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA “YAXSHILIK VA YOMONLIK” KONSEPTUAL MAYDONINING SATHLARARO QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya. *Maqolada “yaxshilik va yomonlik” (ingl. good and evil) konseptual maydoni ingliz va o‘zbek tillarida olti til sathi - fonetik-fonosemantik, leksik-semantik, so‘z yasalish, morfologik, sintaktik va frazeologik - kesimida qiyosiy o‘rganiladi. Tadqiqot manbai sifatida ingliz (Ch. Dikkens, J. Milton, O. Uayld, J.R.R. Tolkin, N. Hourthorn) va o‘zbek (A. Qodiriy, To‘g‘ay Murod) badiiy asarlari xizmat qildi. Tahlil natijasida konseptning har ikki tilda barcha sathlarda faol voqelanishi, biroq ifoda vositalarining tipologik jihatdan (flektiv-analitik ↔ agglutinativ) keskin farqlanishi aniqlandi. Ingliz tilida suppletiv darajalanish va fonestemalar, o‘zbek tilida esa -lik affiksli so‘z yasalish uyasi hamda somatik frazeologiya etakchilik qiladi.*

Kalit so‘zlar: *konsept, konseptual maydon, lingvokulturologiya, aksiologik asimmetriya, fonestema, suppletivizm, so‘z yasalish uyasi, somatik frazeologiya, rang ramzi, qiyosiy-tipologik tahlil.*

МЕЖУРОВНЕВЫЙ СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОЛЯ «ДОБРО И ЗЛО» В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В статье концептуальное поле «добро и зло» рассматривается в английском и узбекском языках на шести языковых уровнях - фонетико-фоносемантическом, лексико-семантическом, словообразовательном, морфологическом, синтаксическом и фразеологическом. Анализ показал, что концепт активно реализуется на всех уровнях в обоих языках, однако средства выражения типологически различаются.*

Ключевые слова: *концепт, концептуальное поле, лингвокультурология, аксиологическая асимметрия, фонестема, супплетивизм, соматическая фразеология.*

AN INTERLEVEL COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CONCEPTUAL FIELD OF “GOOD AND EVIL” IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Abstract. *The article presents a comparative cross-level analysis of the conceptual field “good and evil” in English and Uzbek across six linguistic levels: phonetic-phonosemantic, lexical-semantic, derivational, morphological, syntactic and phraseological. The empirical material is drawn from English (Dickens, Milton, Wilde, Tolkien, Hawthorne) and Uzbek (Qodiriy, To‘g‘ay Murod) literary texts. The analysis shows that the concept is actively verbalised at all levels in both languages, yet the means of expression differ typologically: English relies on suppletive gradation and phonesthemes, whereas Uzbek favours the -lik derivational nest and somatic phraseology.*

Key words: *concept, conceptual field, cultural linguistics, axiological asymmetry, phonestheme, suppletivism, derivational nest, somatic phraseology, colour symbolism, comparative-typological analysis.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikning antroposentrik paradigmasida konsept tushunchasi til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi bog‘lovchi bo‘g‘in sifatida markaziy o‘rin egallaydi. V.A. Maslovaning ta’kidlashicha, konsept madaniyatning bazaviy birligi bo‘lib, u inson ongida olamning lisoniy manzarasi ko‘rinishida muhrlanadi [6, b. 47]. “Yaxshilik va yomonlik” (ingl. good and evil) konsepti esa insoniyatning eng qadimiy axloqiy-aksiologik universaliyalaridan biri sanaladi. Yu.S. Stepanovning fikricha, madaniyatning tayanch konseptlari soni kam bo‘lsa-da, jamiyatning butun ma’naviy hayoti aynan shu konstantalar atrofida quriladi [8, b. 76].

Mavzuning dolzarbligi bir necha omil bilan belgilanadi. Birinchidan, qiyosiy-tipologik tilshunoslikda turli tizimli tillar (ingliz - flektiv-analitik, o‘zbek - agglutinativ) materialida aksiologik konseptlarni o‘rganish til universaliyalari va milliy o‘ziga xosliklarni ajratishga imkon beradi. Ikkinchidan, mavjud tadqiqotlarning aksariyati konseptni faqat bitta sath, asosan leksik-semantik yoki

frazeologik sath doirasida tahlil qiladi; konseptual maydonning barcha til sathlari kesimidagi yaxlit, sistematik qiyosiy tavsifi esa hozircha kam ishlangan. Aynan shu jihat tadqiqotning ilmiy yangiligini tashkil etadi.

Konseptning ichki tuzilishini modellashtirishda biz Voronej kognitiv maktabining “yadro–periferiya” maydon modeliga tayanamiz [7]. V.I. Karasik madaniy konseptda tushunchaviy, obrazli va qadriyatli (aksiologik) komponentlarni ajratadi va qadriyatli komponentni belgilovchi deb hisoblaydi [5, b. 129]; “yaxshilik va yomonlik” sof baholovchi konsept bo‘lgani uchun ushbu model unga to‘liq mos keladi. Lingvokonseptologiyaning metodologik asoslari S.G. Vorkachev ishlarida bayon etilgan [3].

Tadqiqotning maqsadi - “yaxshilik va yomonlik” konseptual maydonining ingliz va o‘zbek tillaridagi ifoda vositalarini olti til sathi kesimida qiyosiy tahlil qilish va ular o‘rtasidagi tipologik o‘xshashlik hamda tafovutlarni aniqlashdir. Shu maqsaddan kelib chiqib, har bir sathda ikki tildagi til birliklarini badiiy matn misollari asosida qiyoslash, konseptual maydonning yadro va periferiya tuzilishini ochish hamda aksiologik asimmetriya hodisasini tekshirish vazifalari belgilandi.

Materiallar va metodlar. Tadqiqotning empirik manbasini ingliz va o‘zbek badiiy adabiyotining klassik namunalari tashkil etdi. Ingliz tili bo‘yicha Ch. Dikkensning “Milod qo‘shig‘i”, J. Miltonning “Yo‘qotilgan jannat”, O. Uayldning “Dorian Greyning portreti”, J.R.R. Tolkinning “Uzuk birodarligi” va N. Hourthornning “Timsoh harf” asarlari; o‘zbek tili bo‘yicha A. Qodiriyning “O‘tkan kunlar” va “Mehrobdan chayon” romanlari hamda To‘g‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” asari tanlandi. Mazkur asarlar “yaxshilik va yomonlik” mavzusining badiiy talqiniga boy bo‘lgani uchun konseptning lisoniy voqelanishini har tomonlama kuzatishga imkon beradi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: konseptual tahlil (konsept yadrosi va periferiyasini aniqlash uchun), qiyosiy-tipologik metod (ikki til materialini sathlararo solishtirish uchun), komponent tahlil (leksik birliklar semasini ajratish uchun), kontekstual tahlil (badiiy matndagi ma’no nozikliklarini aniqlash uchun) hamda tavsifiy metod. Misollar uzluksiz tanlash usuli bilan to‘plandi. Tahlil birligi sifatida konseptni ifodalovchi til birliklari (tovush birikmalari, leksemalar, so‘z yasalish uyalari, grammatik shakllar, sintaktik qurilmalar va frazeologizmlar) olindi.

Natijalar. Tahlil natijalari konseptual maydonning olti til sathidagi voqelanishini quyidagicha tavsiflashga imkon berdi.

1. Fonetik-fonosemantik sath. Bu sathda tovush bilan ma’no o‘rtasidagi motivlashgan bog‘liqlik kuzatiladi. Nazariy asos S.V. Voroninning fonosemantika konsepsiyasiga tayanadi [4, b. 21]. Ingliz tilida bu hodisa fonestema orqali namoyon bo‘ladi - atama J.R. Firth tomonidan 1930-yilda kiritilgan [12]. Dikkens romanida ziqna Skruj obrazi gr-/s- fonestemali sifatlar zichligi bilan chiziladi: “squeezing, wrenching, grasping, scraping, clutching, covetous, old sinner” [17] - bu yerda gr-/cl- klasterlari ochko‘zlik-yovuzlikning tovush obrazini hosil qiladi. gl- fonestemasi esa ezgulik-nur bilan bog‘lanadi: Miltonda “to set himself in glory” [18]. O‘zbek tilida bu vazifani taqlidiy so‘zlar va reduplikatsiya bajaradi [13, b. 14]: “сув эгатлар оша шилдир-шилдир тошди” [24] (ijobiy, uyg‘un manzara); aksincha “ёмон-ёмон сув урди” [24] takrori salbiy bahoni kuchaytiradi.

2. Leksik-semantik sath. Maydonning markaziy qatlami. Ingliz tilida yadroni good, virtue, kindness, mercy va evil, wickedness, vice, sin leksemalari tashkil etadi. Uayldda konsept bevosita nominatsiyalanadi: “There is no such thing as a good influence... All influence is immoral” [19]. Dikkensda ezgulikning boy sinonimik qatori beriladi: “charity, mercy, forbearance, and benevolence” [17]. Miltonda good va evil antonimik juftligi xiazm shaklida qarshilantiriladi: “Out of our evil seek to bring forth good” [18]. O‘zbek tilida yadro - yaxshilik, mehr, savob, marhamat va yomonlik, zulm, g‘araz, gunoh. Qodiriyda: “яхшиликдан бошқани соғинмай келасиз” [22]; ezgulik sinonimik qatori esa “меҳрибон, ҳолимизнинг раҳмини еб саховатлик” [22] ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. O‘zbek maydonining o‘ziga xosligi - insof, savob kabi diniy-axloqiy leksemalarning markaziyligi: “инсоф қилинглар, ахир” [24].

3. So‘z yasalish (derivatsion) sath. Bu sathda maydon so‘z yasalish uyasi shaklida kengayadi [10, b. 36]. Ingliz tilida affiksatsiya etakchilik qiladi: hideous > hideousness, degrade > degradation (Uayld: “the hideousness of sin” [19]), wicked > wickedness (Tolkin: “it amused his wickedness” [20]). O‘zbek tilida esa universal -lik affiksi butun uyani bir o‘zakdan hosil qiladi [14, b. 21]: yaxshi → yaxshilik, yaxshilamoq, yaxshilanmoq (“яхшиликдан бошқани” [22]); yomon → yomonlik

("ёмонликка буюриб турувчи нафс" [23]); mehribon → mehribonchilik ("меҳрибончилиқ сабабига" [23]). Bundan tashqari, o'zbek tili fors-tojik (-kor, -gar; be-, no-) va arab qatlamlaridan o'zlashgan morfemalar bilan boyiydi.

4. Morfologik sath. Eng yorqin tipologik tafovut shu sathda kuzatiladi. Ingliz tilida good va bad sifatlarining daraja shakllari suppletiv, ya'ni turli o'zaklardan yasaladi: good – better – best, bad – worse – worst [16]. Miltonda: "Better to reign in Hell than serve in Heaven" [18]; "in worst extremes" [18]. O'zbek tilida esa daraja muntazam, affiksal-analitik usulda yasaladi va suppletivizm kuzatilmaydi: yaxshi > yaxshiroq ("дунёдан тоқ ўткан яхшироқ" [22]), eng yaxshi ("Энг яхшиси дарбозасидан кириш" [22]). Ezgulik harakati o'zbek tilida ko'pincha "ot + yordamchi fe'l" modelida ifodalanadi: insof qilmoq ("инсоф қилинглар" [24]).

5. Sintaktik sath. Konsept antiteza, ritorik so'roq va parallelizm orqali voqelanadi [1, b. 181]. Dikkensda ritorik so'roq takrori: "What right have you to be merry? What reason have you to be merry?" [17]; Tolkinda zidlov orqali falsafiy mulohaza: "For nothing is evil in the beginning. Even Sauron was not so" [20]. O'zbek tilida ritorik so'roq: "Менга қандоғ ёмонлик соғиндингиз-ки?" [22]; "oq–qora" zid jufti orqali axloqiy antiteza: "Оқ билан қорани ажратолмаган фуқаро" [22].

6. Frazeologik sath. Maydonning eng madaniy-markirovkalangan qatlami [9, b. 233]. O'zbek frazeologiyasining asosiy manbasi Sh. Rahmatullayev lug'ati hisoblanadi [15]. Ingliz tilida heart/hand komponentli va black/white rang ramzli birliklar faol: "evil-looking, black-shadowed" [19]; "the black flower of civilized society" [21]; "Mordor draws all wicked things" [20]. O'zbek tilida somatik iboralar va "oq/qora" rang ramzi markaziy: oq ko'ngil ("оқ кўнгилли содда бир киши" [23]), qo'li ochiq ("қўли очиқлиғи" [23]), nazari to'q ("Назари тўқ одамлар" [24]) hamda juft so'z mehr-muhabbat ("меҳр-муҳаббат билан қаранг" [24]).

Muhokama. Olib borilgan tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, "yaxshilik va yomonlik" konsepti har ikki tilda til tizimining barcha sathlarida - tovush darajasidan tortib frazeologik darajagacha - izchil voqelanadi. Bu hol konseptning bazaviy, konstanta tabiatini tasdiqlaydi va Stepanov hamda Karasikning nazariy qoidalariga to'la mos keladi. Biroq voqelanish vositalari ikki tilning tipologik tabiati bilan belgilanadi.

Ingliz tili (flektiv-analitik tip) konseptni asosan ichki, tarixiy-flektiv vositalar bilan ifodalaydi: so'z boshi fonestemalari (gl-, gr-, sl-), affiksal derivatsiya hamda suppletiv darajalanish (good–better–best). Suppletivizm aynan yuqori chastotali, madaniy jihatdan markaziy bo'lgan good va bad leksemalarida saqlanib qolgani diqqatga sazovor: bu konseptning eng qadimiy va eng faol ekanligini grammatik darajada ham tasdiqlaydi. O'zbek tili (agglutinativ tip) esa konseptni tashqi, muntazam vositalar bilan - reduplikatsiya va juft so'zlar, universal -lik affiksli so'z yasalish uyasi, -roq/eng daraja shakllari hamda boy somatik frazeologiya orqali ifodalaydi. Shu tariqa, bitta universal kognitiv mazmun ikki xil tipologik "qolip"da voqelanadi.

Ikkala tilda ham aksiologik asimmetriya kuzatiladi: yovuzlik poli ko'pincha leksik jihatdan batafsilroq taqsimlangan va kuchliroq markirovka qilingan, bu N.D. Arutyunova va E.M. Volf aniqlagan umumiy qonuniyatga mos keladi [2, b. 20]. Shuningdek, rang ramzi (oq/qora - white/black) har ikki tilda axloqiy baholashning universal mexanizmi sifatida amal qiladi. Ayni paytda milliy o'ziga xoslik ham yaqqol namoyon bo'ladi: o'zbek tilida maydon islomiy-axloqiy qatlam (savob, gunoh, insof, marhamat) va turkiy juft so'zlar bilan, ingliz tilida esa dunyoviy-falsafiy tushunchalar (virtue, benevolence) bilan boyitilgan. E'tiborli jihat shundaki, o'zbek madaniyatida qora rang ayrim hollarda ijobiy ma'no ham kasb etadi (qora yer - unumdor tuproq), bu esa konseptual maydon chegaralarining harakatchanligini ko'rsatadi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, fonetik-fonosemantik sathdagi tovush-ma'no mosliklari interpretatsion xususiyatga ega bo'lib, qat'iy qoida emas, balki statistik tendensiya darajasida amal qiladi. Shu sababli ushbu sath natijalari ehtiyotkorlik bilan talqin qilinishi kerak.

Xulosa. O'tkazilgan qiyosiy tahlil quyidagi xulosalarga olib keladi. "Yaxshilik va yomonlik" konseptual maydoni ingliz va o'zbek tillarida til tizimining barcha olti sathida faol voqelanadi, bu uning universal va bazaviy tabiatini tasdiqlaydi. Konseptning lisoniy ifodasi har bir tilning tipologik tuzilishi bilan belgilanadi: ingliz tilida suppletiv darajalanish va fonestemalar, o'zbek tilida esa -lik affiksli so'z yasalish uyasi va somatik frazeologiya etakchilik qiladi. Har ikki tilda konsept binar

oppozitsiya, aksiologik asimmetriya va rang ramzi asosida strukturalashgan bo‘lib, bu universal kognitiv mexanizmni aks ettiradi. Ayni vaqtda milliy-madaniy o‘ziga xoslik konseptning aksiologik mazmunini har bir lingvomadaniyatga moslab boyitadi. Tadqiqot natijalari qiyosiy tilshunoslik, lingvokulturologiya va tarjima nazariyasida, shuningdek oliy ta’lim amaliyotida qo‘llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – 2-е изд., испр. – Москва : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – Москва : Наука, 1985. – 228 с.
3. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт / С. Г. Воркачев // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72.
4. Воронин С. В. Основы фоносемантики / С. В. Воронин. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1982. – 244 с.
5. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
6. Маслова В. А. Лингвокультурология / В. А. Маслова. – Москва : Академия, 2001. – 208 с.
7. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Москва : АСТ : Восток–Запад, 2007. – 314 с.
8. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – Москва : Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
9. Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – Москва : Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
10. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка : в 2 т. / А. Н. Тихонов. – Москва: Русский язык, 1985.
11. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes / J. Trier. – Heidelberg : Carl Winter, 1931. – 347 S.
12. Firth J. R. Speech / J. R. Firth. – London : Benn’s Sixpenny Library, 1930. – 80 p.
13. Qo‘ng‘urov R. O‘zbek tilida tasviriy so‘zlar / R. Qo‘ng‘urov. – Toshkent : Fan, 1966.
14. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi / A. Hojiyev. – Toshkent : O‘qituvchi, 2007.
15. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati / Sh. Rahmatullayev. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 408 b.
16. Online Etymology Dictionary [Elektron manba]. – URL: https://www.etymonline.com/word/good (murojaat sanasi: 22.06.2026).
17. Dickens Ch. A Christmas Carol / Ch. Dickens. – London : Chapman & Hall, 1843.
18. Milton J. Paradise Lost / J. Milton. – London, 1667.
19. Qodiriy A. O‘tkan kunlar / A. Qodiriy. – Toshkent, (elektron nashr).
20. Qodiriy A. Mehrobdan chayon / A. Qodiriy. – Toshkent, (elektron nashr).

Axunov Muqimjon,
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD),
ADChTI, Ingliz tili nazariy aspektlari kafedrasi dotsenti
E-mail: muqumjon.axunov@bk.ru

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA KRIMINAL LEKSIKOGRAFIYA: IKKI TILLI LUG‘AT TUZISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. *Maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi jinoyatga oid (kriminal) leksikani ikki tilli lug‘atda tavsiflashning nazariy-metodologik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi kriminal leksikografiyaning fan, amaliy faoliyat va lug‘at yaratish san’ati sifatidagi mohiyatini ochish hamda ingliz-o‘zbek kriminal lug‘atini tuzishning yaxlit leksikografik modelini asoslashdan iborat. Nazariy-tahliliy, qiyosiy-tipologik va leksikografik modellashtirish metodlari asosida kriminal leksikografiyaning umumiy leksikografiya, maxsus soha leksikografiyasi va terminografiya kesishuvidagi maqomi belgilanadi; lug‘at tipologiyasi, makro- va mikrostrukturaviy talablar, grammatik-sintaktik axborotni berish, lug‘aviy izoh hamda normativ-stilistik belgilash tamoyillari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijasi sifatida to‘qqiz komponentli mikrostruktura modeli va etti turdan iborat ekvivalentlik tipologiyasi taklif etiladi. Xulosalar nazariy asoslangan bo‘lib, kelgusida maxsus korpus asosida empirik tekshirishni taqozo etadi.*

Kalit so‘zlar: *leksikografiya, metaleksikografiya, kriminal leksika, terminografiya, makrostruktura, mikrostruktura, leksikografik ekvivalentlik, normativ-stilistik belgilash, korpus, ingliz-o‘zbek lug‘ati.*

CRIMINAL LEXICOGRAPHY IN ENGLISH AND UZBEK: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF BILINGUAL DICTIONARY COMPILATION

Abstract. *The article examines the theoretical and methodological foundations of describing English and Uzbek criminal (crime-related) lexis in a bilingual dictionary. The aim is to reveal the essence of criminal lexicography as a science, an applied activity and an art of dictionary-making, and to substantiate an integrated lexicographic model for an English–Uzbek criminal dictionary. Using theoretical-analytical, comparative-typological and lexicographic-modelling methods, the study locates criminal lexicography at the intersection of general lexicography, special-field lexicography and terminography, and discusses dictionary typology, macro- and microstructural requirements, the presentation of grammatical-syntactic information, lexicographic definition and normative-stylistic labelling. As a result, a nine-component microstructure model and a seven-type typology of equivalence are proposed. The conclusions are theoretically grounded and require subsequent empirical verification on a dedicated corpus.*

Key words: *lexicography, metalexicography, criminal lexis, terminography, macrostructure, microstructure, lexicographic equivalence, normative-stylistic labelling, corpus, English–Uzbek dictionary.*

КРИМИНАЛЬНАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОСТАВЛЕНИЯ ДВУЯЗЫЧНОГО СЛОВАРЯ

Аннотация. *В статье анализируются теоретико-методологические основы описания криминальной лексики английского и узбекского языков в двуязычном словаре. Цель исследования заключается в раскрытии сущности криминальной лексикографии как науки, практической деятельности и искусства составления словарей, а также в обосновании целостной лексикографической модели создания англо-узбекского криминального словаря. На основе теоретико-аналитического, сравнительно-типологического и лексикографического моделирования определяется место криминальной лексикографии на пересечении общей лексикографии, отраслевой специальной лексикографии и терминографии; рассматриваются вопросы*

типологии словарей, требования к макро- и микроструктуре, принципы представления грамматико-синтаксической информации, словарного толкования, а также нормативно-стилистической маркировки. В качестве результата исследования предлагаются девятикомпонентная модель микроструктуры словарной статьи и типология эквивалентности, включающая семь видов. Сделанные выводы имеют теоретическое обоснование и требуют дальнейшей эмпирической проверки на основе специализированного корпуса текстов.

Ключевые слова: *лексикография, металексикография, криминальная лексика, терминография, макроструктура, микроструктура, лексикографическая эквивалентность, нормативно-стилистическая маркировка, корпус, англо-узбекский словарь.*

1. Kirish. Globallashuv sharoitida transmilliy jinoyatchilik, korrupsiya, jinoiy daromadlarni legallashtirish, kiberjinoyat va odam savdosi kabi hodisalar milliy chegaralardan chiqib, xalqaro huquqiy hamkorlik, sud-tergov hujjatlarini tarjima qilish va qiyosiy huquqiy tahlilga bo‘lgan ehtiyojni keskin oshirmoqda. Bu jarayonda ingliz va o‘zbek tillaridagi kriminal leksikani aniq, izchil va foydalanuvchiga mo‘ljallangan tarzda tavsiflovchi ikki tilli maxsus lug‘at zarurati paydo bo‘ladi. Biroq o‘zbek leksikografiyasida jinoyatga oid leksikani huquqiy, frazeologik, uslubiy va pragmatik jihatlarni birlashtirgan holda kompleks tavsiflovchi ikki tilli lug‘at hamda uning nazariy modeli hozircha to‘liq ishlab chiqilmagan. Aynan shu tadqiqot bo‘shlig‘i (research gap) mazkur maqolaning dolzarbligini belgilaydi.

Leksikografiya - tilshunoslikning so‘z, termin, frazeologik birlik va boshqa leksik birliklarni lug‘aviy tizimda tanlash, izohlash va foydalanuvchiga yetkazish bilan shug‘ullanuvchi nazariy-amaliy sohasidir (Svensén, 2009). Uni faqat “lug‘at tuzish texnikasi” bilan tenglashtirish tor yondashuv hisoblanadi, zero lug‘at yaratish til birliklarini kuzatish, to‘plash, tanlash, tahlil qilish va leksikografik maqola shaklida tavsiflashni qamrab oladi. Shu nuqtai nazardan kriminal leksikani tavsiflash terminlarning oddiy tarjimasini berish bilan cheklanmaydi: crime - jinoyat, fraud - firibgarlik, bribery - poraxo‘rlik, blackmail - tovlamachilik / shantaj kabi birliklar ma’nosi, qo‘llanish sohasi, huquqiy maqomi, uslubiy darajasi va pragmatik yuklamasi bilan birga berilishi zarur.

Tadqiqotning maqsadi - kriminal leksikografiyaning nazariy mohiyatini ochish va ingliz-o‘zbek kriminal lug‘atini tuzishning yaxlit nazariy-metodologik modelini hamda leksikografik tavsif tamoyillarini asoslashdir. Bu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi:

kriminal leksikografiyaning umumiy leksikografiya, maxsus soha leksikografiyasi va terminografiya tizimidagi fanlararo maqomini aniqlash;

kriminal lug‘at uchun zarur lug‘at tipologiyasini va kompleks modelni asoslash;

makro- va mikrostrukturaviy talablarni, jumladan grammatik-sintaktik axborotni berish tamoyillarini ishlab chiqish;

ikki tilli kriminal lug‘atda ekvivalent tanlashning tizimli tipologiyasini taklif etish;

normativ-stilistik belgilash hamda korpusga asoslangan tanlov tamoyillarini belgilash.

Maqolada qo‘llaniladigan asosiy atamalar quyidagicha izohlanadi. Metaleksikografiya - lug‘atlarning tuzilishi, maqsadi va qo‘llanishini ilmiy obyekt sifatida o‘rganuvchi nazariy leksikografiya. Terminografiya - maxsus soha terminlarini tavsiflashga qaratilgan leksikografik yo‘nalish. Makrostruktura - lug‘atning umumiy qurilishi: qaysi birliklar kiritilishi va ular qanday tartibda joylashtirilishi. Mikrostruktura - bitta bosh so‘z (lemma) doirasidagi leksikografik axborotning ichki tashkili. Lemma - lug‘at maqolasining bosh so‘zi, foydalanuvchini axborotga olib kiruvchi kirish nuqtasi.

2. Adabiyotlar sharhi. Zamonaviy leksikografiya nazariyasida amaliy va nazariy leksikografiyani farqlash markaziy o‘rin tutadi. Svensén (2009) amaliy leksikografiyani bevosita lug‘at tuzish jarayoni bilan, nazariy leksikografiya - metaleksikografiyani esa lug‘atlarning tuzilishi, maqsadi va qo‘llanishini o‘rganish bilan bog‘laydi. U lug‘atdagi axborot turlarini formal (yozilishi, talaffuzi, morfologiyasi), semantik, sintagmatik va pragmatik guruhlarga ajratadi, shuningdek umumtil leksikografiyasidan maxsus soha leksikografiyasi va terminografiyani farqlaydi. Mazkur tasnif kriminal lug‘at maqolasining tarkibini belgilashda asosiy mezon bo‘lib xizmat qiladi.

Dubichinskiy (1998) leksikografiyani fan bilan birga ijodiy-mahorat talab qiluvchi faoliyat sifatida ham talqin qiladi. Uning fikricha, leksikologiya leksikografiyaning nazariy bazasi hisoblansa-

da, leksikografiyani “amaliy leksikologiya”ga tenglashtirish to‘g‘ri emas: leksikografiya umumiy tilshunoslikning mustaqil sohasidir. Bu qarash kriminal leksikografiyaning ilmiy maqomini belgilashda muhim, chunki kriminal lug‘at tuzish har bir birlikning individual semantik chegarasi, rasmiy yoki norasmiy maqomi va pragmatik yuklamasini alohida ko‘rsatishni talab qiladi.

Lug‘atning normativ vazifasini Vorontsov (n.d.) Yu. S. Sorokin ta’limotini qayta ko‘rib chiqish asosida yoritadi: normativ-stilistik izohli lug‘atning vazifasi adabiy me’yorni kodifikatsiya qilish, zamonaviy qo‘llanishni sinxron va funksional-stilistik jihatdan farqlangan holda tavsiflashdan iborat. Dauletova (n.d.) esa lug‘atni foydalanuvchi ehtiyoji bilan bog‘laydi va bosh so‘zlarni tanlash, maqola tuzilishi hamda ma’no izohini asosiy muammolar sifatida ko‘rsatadi.

Makro- va mikrostruktura, grammatik-sintaktik axborot va korpus masalalari Osswald va boshqalar (n.d.) ishida tahlil qilinadi: lug‘at maqolasidagi grammatik va sintaktik axborot foydalanuvchiga so‘zni to‘g‘ri ishlatishga yordam berishi, uning hajmi esa lug‘at turi va foydalanuvchi ehtiyojiga bog‘liq bo‘lishi ta’kidlanadi. Mualliflar ikki tilli lug‘atlarda axborot taqsimotining aktiv (encoding) va passiv (decoding) maqsadlarga ko‘ra farqlanishini hamda korpusga asoslangan yondashuvning ahamiyatini ko‘rsatadi. Raqamli leksikografik muhit masalalari Abel va Klosa (2012) tomonidan yoritilgan: ular leksikografik redaksion tizimlar (Dictionary Writing System) lug‘at maqolalarini yaratish, tahrirlash, saqlash va nashrga tayyorlashdagi rolini tahlil qiladi.

Maxsus qatlamlar bo‘yicha Ryzhkova (n.d.) jargonni ijtimoiy dialekt sifatida - guruhga mansublik, ekspressivlik va ba’zan maxfiylik vazifalari bilan tavsiflaydi; Kuganova va Asiljonova (n.d.) frazeologik birliklarni tarjima qilishda ekvivalent, muqobil variant yoki aynan tarjima yo‘llari mavjudligini, ammo tanlov matniy holat va uslubiy vazifaga bog‘liqligini asoslaydi. Leksik birlik, leksikologiya-leksikografiya munosabati va semantik tahlil masalalari nomi ko‘rsatilmagan o‘quv manbalarida (Anonim, n.d.-a, n.d.-b) ham yoritilgan.

Mavjud tadqiqotlar leksikografiyaning umumiy nazariyasi, makro/mikrostruktura, normativ-stilistik tavsif va frazeologik tarjima masalalarini alohida-alohida puxta ishlab chiqqan. Biroq ulardan birortasi ingliz va o‘zbek tillaridagi kriminal leksikani huquqiy aniqlik, frazeologik obraz, uslubiy-pragmatik baho va madaniy konnotatsiyani birlashtirgan yaxlit ikki tilli model doirasida tavsiflamaydi. Mazkur maqola ana shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

3. Metodologiya va asosiy tahlil. Metodologiya. Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega. Unda quyidagi metodlar qo‘llanildi: (a) nazariy-tahliliy metod - leksikografiya nazariyasiga oid manbalarni qiyosiy o‘rganish; (b) qiyosiy-tipologik metod - ingliz va o‘zbek kriminal birliklarining semantik-huquqiy va uslubiy muvofiqligini chog‘ishtirish; (v) leksikografik modellashtirish metodi - lug‘at maqolasining makro- va mikrostruktura modelini loyihalash. Empirik material sifatida nazariy adabiyotda va huquqiy-publitsistik amaliyotda uchraydigan ingliz hamda o‘zbek kriminal birliklari (terminlar, kollokatsiyalar, frazeologizmlar) illyustrativ misol sifatida tahlil qilindi. Maqolada keltirilgan misollar tushuntiruvchi xarakterga ega bo‘lib, statistik reprezentativ tanlov sifatida taqdim etilmaydi.

3.1. Kriminal leksikografiyaning fanlararo maqomi

Leksikologiya tilning lug‘at tarkibini tizim sifatida o‘rganadi: so‘z ma’nosi, semantik munosabatlar, paradigmatik va sintagmatik bog‘lanishlar uning obyekti hisoblanadi. Leksikografiya esa ushbu nazariy bilimni foydalanuvchiga mo‘ljallangan lug‘at maqolasi shaklida tizimlashtiradi (Dubichinskiy, 1998; Svensén, 2009). Demak, leksikologiya kriminal lug‘at uchun materialni nazariy jihatdan tayyorlaydi, leksikografiya esa har bir birlikni individual tavsiflaydi. Masalan, leksikologik tahlilda fraud, deception, forgery, embezzlement birliklari yagona “aldov / mulkiy jinoyat” semantik maydonida ko‘riladi; leksikografik tavsifda esa har biri alohida lemma sifatida huquqiy ma’nosi, ekvivalenti va kollokatsiyalari bilan beriladi.

Kriminal leksikografiya bir vaqtning o‘zida uch yo‘nalish kesishmasida joylashadi: u umumiy leksikografiyadan tavsif tamoyillarini, maxsus soha leksikografiyasidan huquqiy-kriminologik sohaga yo‘naltirilganlikni, terminografiyadan esa terminni aniq tavsiflash talabini oladi (Svensén, 2009). Bu fanlararo maqom kriminal lug‘atning tarkibini ham belgilaydi: u faqat rasmiy terminlardan iborat bo‘lmay, frazeologizm, kollokatsiya, jargon, metaforik va publitsistik baholovchi birliklarni ham qamrab oladi. Masalan, dirty money, behind bars, caught red-handed, cover one’s tracks hamda

o‘zbek tilidagi qora pul, panjara ortida qolmoq, izini yashirmoq kabi birliklar rasmiy terminlar bo‘lmasa-da, kriminal diskursning faol unsurlaridir.

3.2. Lug‘at tipologiyasi va kompleks model zarurati

Kriminal leksikani to‘liq tavsiflash uchun birgina lug‘at turi yetarli emas. Quyidagi jadvalda asosiy lug‘at turlari va ularning kriminal leksikografiyaga qo‘shadigan hissasi umumlashtirilgan (Svensén, 2009; Osswald va boshq., n.d.; Anonim, n.d.-a asosida).

1-jadval.

Kriminal leksikografiyada qo‘llaniladigan lug‘at turlari va ularning funksional ahamiyati

Lug‘at turi	Kriminal leksikografiyaga hissasi
Izohli lug‘at	Birlikning ma’nosini, asosiy, ko‘chma va sohaviy-huquqiy ma’nolarini ochadi.
Tarjima (ikki tilli) lug‘at	Ma’no, uslub va huquqiy moslikni hisobga olgan ekvivalentni beradi.
Terminologik lug‘at	Huquqiy-kriminologik terminlarning aniqligi va chegarasini ta’minlaydi.
Frazeologik lug‘at	Obrazli, baholovchi va pragmatik birliklarni tavsiflaydi.
Sinonimik-antonimik lug‘at	Yaqin va qarama-qarshi ma’noli birliklar chegarasini tartibga soladi.
Tezaurus	Birliklarni konseptual maydonlar (jinoyat, jazo, dalil, yashirish) asosida bog‘laydi.
Ensiklopedik lug‘at	Tushunchaning huquqiy-faktual mohiyatini kengroq yoritadi.
O‘quv lug‘ati	Murakkab ta’riflarni didaktik, soddalashtirilgan shaklda beradi.
Elektron / onlayn lug‘at	Qidiruv, yangilanish va gipermatnli bog‘lanish imkonini yaratadi.

Shu sababli ingliz-o‘zbek kriminal leksikografiyasi yagona an’anaviy model bilan cheklanmasligi, balki izohli, tarjima, terminologik, frazeologik, tezaurus va onlayn lug‘at imkoniyatlarini uyg‘unlashtirgan kompleks leksikografik tizim sifatida loyihalanishi lozim. Masalan, dirty money birligi izohli lug‘atda ma’no, tarjima lug‘atida variantlar (qora pul / harom pul / noqonuniy daromad), frazeologik lug‘atda obrazli xususiyat, tezaurusda esa moliyaviy jinoyat konsepti bilan bog‘lanish orqali bir vaqtda tavsiflanadi.

3.3. Makro- va mikrostrukturaviy talablar. Makrostruktura lug‘atga qaysi birliklar kiritilishi, ular qanday tanlanishi va tartiblanishini belgilaydi (Osswald va boshq., n.d.). Kriminal lug‘at uchun birliklar kamida besh qatlamga ajratiladi: (1) rasmiy-huquqiy terminlar (homicide, prosecution, verdict); (2) kollokatsiyalar (to commit a crime, to plead guilty); (3) frazeologizmlar (caught red-handed, behind bars); (4) jargon va so‘zlashuv birliklari (snitch, get busted); (5) metaforik-publitsistik birliklar (dirty money, blood money). Bu qatlamlar bir xil maqomda emas, shuning uchun ular maxsus belgilar bilan ajratiladi.

Bosh so‘z (lemma) tanlashda quyidagi mezonlar birgalikda hisobga olinadi: huquqiy ahamiyat, real qo‘llanish chastotasi, tarjimaviy murakkablik, semantik murakkablik, frazeologik xususiyat, diskursiv faollik, madaniy-pragmatik yuklama va ingliz-o‘zbek ekvivalentlik darajasi. Birliklarni joylashtirishda alifbo tartibi tematik, ideografik va konseptual tartib bilan boyitiladi, havola tizimi esa lug‘atni oddiy ro‘yxatdan konseptual tarmoqqa aylantiradi (theft → robbery → burglary o‘zaro havolalar orqali bog‘lanadi).

Mikrostruktura - lemma doirasidagi axborotning ichki tashkili (Osswald va boshq., n.d.). Quyidagi jadvalda kriminal lug‘at maqolasining taklif etilayotgan to‘qqiz komponentli mikrostruktura modeli keltirilgan.

2-jadval.

Ingliz-o‘zbek kriminal lug‘ati maqolasining tavsiya etilgan mikrostrukturaviy modeli

№	Komponent	Vazifasi va izohi
1	Lemma va talaffuz	Kirish nuqtasi; ingliz birliklari uchun transkripsiya (mas. /ˈblækmeɪl/).
2	So‘z turkumi va gram-matik belgi	Ot/fe’l/sifat, morfologik shakl va boshqaruv modeli.
3	Soha belgisi	criminal law, court, forensic science, journalism va h.k.
4	Izoh (definitsiya)	Aniq, qisqa, huquqiy jihatdan asoslangan semantik ta’rif.
5	Tarjima ekvivalent(lar)i	Bir yoki bir necha o‘zbekcha variant, izchillik bilan.
6	Uslubiy belgi	rasmiy / publitsistik / so‘zlashuv / jargon / baholovchi va b.
7	Kollokatsiya va frazeologik birikmalar	Barqaror birikishlar va obrazli birliklar.
8	Misol(lar)	Birlikning grammatik modeli va kontekstini ko‘rsatadi.
9	Pragmatik-madaniy izoh va havola	Baho, konnotatsiya hamda aloqador birliklarga yo‘naltirish.

Modelning amaliy tatbiqini quyidagi namuna maqola ko‘rsatadi:

blackmail /ˈblækmeɪl/

So‘z turkumi: noun / verb

Soha belgisi: criminal law; criminal discourse

O‘zbekcha ekvivalentlari: tovlamachilik; shantaj; tovlamachilik / shantaj qilmoq

Izoh: sirni oshkor qilish, obro‘ga putur yetkazish yoki zarar yetkazish tahdidi orqali pul, manfaat yoki muayyan xatti-harakat talab qilish.

Uslubiy belgi: tovlamachilik - rasmiy-huquqiy; shantaj - publitsistik / so‘zlashuvda faol.

Kollokatsiyalar: to blackmail someone; blackmail attempt; blackmail case.

Misol: He was accused of blackmail. - “U tovlamachilikda ayblandi.”

Pragmatik izoh: kuchli salbiy baho; rasmiy matnda tovlamachilik, publitsistik matnda shantaj afzal.

Qarang: extortion, threat, coercion, qo‘rqitib talab qilish.

3.4. Grammatik, sintaktik va kombinator axborot. Kriminal birliklarning katta qismi birikmali, predlogli yoki fe’lli shaklda ishlatilgani uchun lug‘at maqolasida grammatik-sintaktik axborot yordamchi emas, balki mazmuniy komponent hisoblanadi (Osswald va boshq., n.d.). Eng muhim masala - valentlik, ya’ni birlikning qaysi obyekt, predlog yoki kelishik bilan birikishi. Ingliz tilidagi predlogli modellar o‘zbek tilida kelishik va fe’l boshqaruvi orqali ifodalanadi: to charge someone with fraud - kimnidir firibgarlikda ayblamoq (with → -da); to be convicted of murder - qotillikda aybdor deb topilmoq; to sentence someone to imprisonment - kimnidir qamoq jazosiga hukm qilmoq.

Kollokatsion me’yor ham aniq ko‘rsatilishi kerak: ingliz tilida commit a crime tabiiy, lekin do a crime odatiy emas; plead guilty qo‘llaniladi, say guilty esa yo‘q. O‘zbek tilida jinoyat sodir etmoq me’yoriy, jinoyat bajarmoq noto‘g‘ri; javobgarlikka tortilmoq rasmiy, javobgarlikka olinmoq noto‘g‘ri. Frazali fe’llar (cover up, get away with, break into) va aktiv/passiv konstruksiyalar (He was charged… - u … ayblandi) ham alohida beriladi. Ikki tilli lug‘atda axborot taqsimoti aktiv (encoding) yoki passiv (decoding) maqsadga ko‘ra farqlanadi: matn yaratishda ingliz ekvivalentining boshqaruvi batafsil, matnni tushunishda esa o‘zbekcha tabiiy ekvivalent yetakchi bo‘ladi.

3.5. Lug‘aviy izoh va normativ-stilistik belgilash

Lug‘aviy izoh (definitsiya) an’anaviy ravishda yuqori jins (genus proximum) va farqlovchi belgi (differentia specifica) asosida quriladi (Osswald va boshq., n.d.). Kriminal leksikada izoh quyidagi tamoyillarga bo‘ysunadi: aniqlik, qisqalik, ilmiylik, foydalanuvchiga tushunarlilik, aylana

ta’rifdan qochish, asosiy va ko‘chma ma’nolarni ajratish, polisemiya va omonimiyani farqlash. Masalan, crime, offence, felony, misdemeanor birliklarini umumiy “jinoyat” deb berish yetarli emas: offence kontekstga ko‘ra huquqbuzarlikni, felony ingliz-amerika huquqida og‘ir jinoyatni, misdemeanor nisbatan yengilroq huquqbuzarlikni bildiradi va izohli tarjimani talab qiladi.

Normativ-stilistik belgilash birlikning nutqiy-uslubiy qatlamini ko‘rsatadi va lug‘atni oddiy tarjima ro‘yxatidan ilmiy-amaliy tavsifga aylantiradi (Vorontsov, n.d.; Svensén, 2009). Bir hodisa turli uslubiy darajadagi birliklar bilan ifodalanadi: imprisonment (rasmiy) - behind bars (obrazli-publitsistik); o‘zbek tilida qamoq jazosi (rasmiy) - panjara ortida qolmoq (publitsistik). Kriminal lug‘at uchun zarur belgilar tizimi: rasmiy-huquqiy, sud-tergov nutqi, publitsistik, so‘zlashuv, jargon / qamoqxona jargoni, baholovchi, evfemistik, kinoyaviy, hamda eskirgan/yangi birlik belgilari. Jargon birliklari (snitch) rasmiy terminlar (informant) bilan aralashtirilmaydi (Ryzhkova, n.d.).

3.6. Ekvivalent tanlash tipologiyasi

Ikki tilli kriminal lug‘atning eng murakkab masalasi - ekvivalent tanlashdir. Bu “so‘zga so‘z topish” emas, balki manba til birligining ma’nosi, huquqiy tushunchasi, uslubiy darajasi, frazeologik-obrazli xususiyati, madaniy konnotatsiyasi va kommunikativ vazifasini maqsad tilda tabiiy qayta yaratishdir (Kuganova va Asiljonova, n.d.; Osswald va boshq., n.d.). Tahlil asosida quyidagi etti turdan iborat ekvivalentlik tipologiyasi taklif etiladi.

3-jadval.

Ingliz-o‘zbek kriminal lug‘atida leksikografik ekvivalentlik turlari va ularning namoyon bo‘lishi

Ekvivalentlik turi	Inglizcha birlik	O‘zbekcha variant	Leksikografik izoh
To‘liq terminologik	bribery	poraxo‘rlik	rasmiy termin; ma’no nisbatan mos
To‘liq terminologik	fraud	firibgarlik	aldov orqali noqonuniy manfaat olish
Qisman ekvivalent	blackmail	tovlamachilik / shantaj	tovlamachilik rasmiyroq, shantaj publitsistik
Izohli terminologik	money laundering	jinoiy daromadlarni legallashtirish	rasmiy ekvivalent; izoh talab qiladi
Funksional	felony / misdemeanor	og‘ir / yengilroq jinoyat (izohli)	huquqiy tizim farqi izoh bilan qoplanadi
Pragmatik	caught red-handed	jinoyat ustida qo‘lga tushmoq	fosh etish, dalillilik ma’nosi saqlanadi
Madaniy-pragmatik	dirty money	qora pul / harom pul / noqonuniy daromad	kontekstga ko‘ra iqtisodiy/axloqiy/rasmiy ma’no

Tipologiyadan ko‘rinadiki, to‘liq ekvivalent mavjud bo‘lganda u asosiy variant sifatida beriladi; aks holda qisman yoki funksional ekvivalent tanlanadi; frazeologik birliklarda pragmatik ekvivalent yoki analog qo‘llanadi; madaniy farq kuchli bo‘lsa, izohli tarjima va madaniy moslashtirish zarur bo‘ladi. Kalkalash faqat tabiiy va tushunarli holatlarda (black market - qora bozor) o‘rinli; aks holda (skeletons in the closet) pragmatik analog talab etiladi.

4. Natijalar. Tahlil natijasida quyidagi nazariy-metodologik natijalarga erishildi. Ular nazariy asoslashdan kelib chiqqan model ko‘rinishida bo‘lib, empirik statistik xulosalar sifatida taqdim etilmaydi.

Fanlararo maqom. Kriminal leksikografiya umumiy leksikografiya, maxsus soha leksikografiyasi va terminografiya kesishuvida joylashgan, leksikologiyaga nazariy asoslangan mustaqil yo‘nalish sifatida belgilandi.

Kompleks tipologiya. Kriminal lug‘at izohli, tarjima, terminologik, frazeologik, tezaurus va onlayn lug‘at imkoniyatlarini birlashtirgan kompleks model asosida tuzilishi lozimligi asoslandi.

Mikrostruktura modeli. Lug‘at maqolasi uchun to‘qqiz komponentli mikrostruktura modeli (lemma+talaffuz, grammatik belgi, soha belgisi, izoh, ekvivalent, uslubiy belgi, kollokatsiya/frazeologiya, misol, pragmatik-madaniy izoh+havola) ishlab chiqildi va namuna maqola bilan tasdiqlandi.

Korpus asosi. Lug‘at tanlovining empirik bazasi sifatida olti qatlamli manba (qonun hujjatlari, sud-tergov matnlari, OAV/publitsistika, badiiy matnlar, tarjima matnlari, so‘zlashuv/jargon materiallari) zarurligi asoslandi.

5. Muhokama. Taklif etilgan model Svensén (2009) ajratgan formal–semantik–sintagmatik–pragmatik axborot turlarini va Osswald va boshqalar ko‘rsatgan makro/mikrostruktura hamda valentlik tamoyillarini kriminal-huquqiy sohaga moslashtiradi. Modelning o‘ziga xosligi shundaki, u huquqiy aniqlikni uslubiy-pragmatik belgilash bilan yagona maqola doirasida birlashtiradi: bu Dubichinskiy (1998) ta’kidlagan har bir birlikning individual tavsifi g‘oyasini hamda Vorontsov ilgari surgan normativ-stilistik tabaqalashni amaliy leksikografik shaklga keltiradi.

Tahlil ingliz va o‘zbek huquqiy tizimlari o‘rtasidagi asimmetriyani ham ko‘rsatadi: felony, misdemeanor, plea bargain, parole, probation kabi anglo-amerika common law tushunchalari o‘zbek tilida to‘liq bir so‘zli ekvivalentga ega emas va izohli yoxud funksional ekvivalentni talab qiladi. Bu holat kriminal leksikografiyada semantik aniqlik bilan huquqiy aniqlikni uyg‘unlashtirish zaruratini tasdiqlaydi. Modelning amaliy ahamiyati tarjimonlar, huquqshunoslar, jurnalistlar, tilshunoslar va talabalar uchun turli funksional ehtiyojlarni qondirishida, raqamli tatbiqi esa Abel va Klosa (2012) tavsiflagan leksikografik redaksion tizimlar orqali amalga oshirilishida namoyon bo‘ladi.

6. Xulosa. Kriminal leksikografiya - jinoyatga oid leksik birliklarni ilmiy, huquqiy, semantik, pragmatik va madaniy mezonlar asosida tartibga soluvchi nazariy-amaliy yo‘nalish bo‘lib, u umumiy leksikografiya, maxsus soha leksikografiyasi va terminografiya kesishuvida joylashadi. Ingliz-o‘zbek kriminal lug‘ati “so‘z - tarjima” qo‘llanmasi emas, balki huquqiy-madaniy axborotni tartibga soluvchi, tarjimani yengillashtiruvchi va birliklarning normativ-pragmatik qo‘llanishini ko‘rsatuvchi murakkab ilmiy-amaliy manba sifatida loyihalanishi lozim.

Tadqiqotda asoslangan to‘qqiz komponentli mikrostruktura modeli, etti turli ekvivalentlik tipologiyasi, normativ-stilistik belgilar tizimi va olti qatlamli korpus bazasi ingliz-o‘zbek kriminal lug‘atini tuzishning yaxlit nazariy-metodologik asosini tashkil etadi. Kelgusi tadqiqotlar maxsus ingliz-o‘zbek kriminal korpusni shakllantirish, modelni empirik tarzda sinash hamda gipermatnli onlayn-tezaurus shaklida amaliy joriy etishga qaratilishi maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Abel A. Der lexikographische Arbeitsplatz – Theorie und Praxis / A. Abel, A. Klosa // Proceedings of the 15th EURALEX International Congress / Ed. by R. Vatvedt Fjeld, J. M. Torjusen. – Oslo : University of Oslo, 2012. – P. 413–421.

2. Дубичинский В. В. Теоретическая и практическая лексикография / В. В. Дубичинский. – Wien ; Kharkiv : Харьковское лексикографическое общество, 1998. – 160 с.

3. Svensén B. A handbook of lexicography: The theory and practice of dictionary-making / B. Svensén. – Cambridge : Cambridge University Press, 2009. – 553 p.

4. Atkins B. T. S. Oxford Guide to Practical Lexicography / B. T. S. Atkins, M. Rundell. – Oxford : Oxford University Press, 2008. – 540 p.

5. Берков В. П. Двуязычная лексикография / В. П. Берков. – Москва : Астрель : АСТ, 2004. – 432 с.

6. Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии / Л. В. Щерба // Языковая система и речевая деятельность. – Ленинград : Наука, 1974. – С. 265–304.

7. Zgusta L. Manual of Lexicography / L. Zgusta. – Prague : Academia ; The Hague : Mouton, 1971. – 360 p.

8. Madvaliyev A. O‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari / A. Madvaliyev. – Toshkent : O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 288 b.

Nurboyeva Shohsanam Shamsiddin qizi,
Guliston davlat universiteti doktaranti

INTERNET QARAMLIGI TUSHUNCHASINING ILMIY-PSIXOLOGIK TALQINI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada internet qaramligi fenomenining ilmiy-psixologik mohiyati, uning shakllanish omillari, psixologik mexanizmlari hamda shaxs rivojlanishiga ko‘rsatadigan ta'siri tahlil qilingan. Internetning inson hayotidagi o‘rni tobora ortib borayotgan hozirgi axborotlashgan jamiyatda internetdan me'yoridan ortiq foydalanish shaxsning ruhiy holati, emotsional barqarorligi, ijtimoiy munosabatlari va kasbiy faoliyatiga salbiy ta'sir ko‘rsatishi ilmiy manbalar asosida yoritilgan. Shuningdek, internet qaramligining kognitiv, emotsional va xulq-atvor komponentlari, uning diagnostik mezonlari hamda profilaktika yo‘nalishlari ko‘rib chiqilgan. Maqolada zamonaviy xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy qarashlari tahlil qilinib, internet qaramligini kamaytirishga qaratilgan psixologik yondashuvlar tavsiya etilgan.*

Kalit so‘zlar*: internet qaramligi, psixologik qaramlik, raqamli texnologiyalar, yoshlar, psixologik salomatlik, internetga bog‘liqlik, kognitiv jarayonlar, emotsional holat, profilaktika.*

НАУЧНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОНЯТИЯ ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТИ

Аннотация*. В статье рассматриваются научно-психологические основы интернет-зависимости, факторы её формирования, психологические механизмы и влияние на развитие личности. На основе современных научных исследований анализируются когнитивные, эмоциональные и поведенческие особенности интернет-зависимости, а также её влияние на психическое здоровье, социальную адаптацию и учебную деятельность молодежи. Особое внимание уделено вопросам профилактики и психологической коррекции интернет-зависимости.*

Ключевые слова*: интернет-зависимость, психологическая зависимость, цифровые технологии, молодежь, психическое здоровье, профилактика, когнитивные процессы, эмоциональное состояние.*

SCIENTIFIC AND PSYCHOLOGICAL INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF INTERNET ADDICTION

Abstract*. This article examines the scientific and psychological interpretation of Internet addiction, its theoretical foundations, psychological mechanisms, determinants, and impact on personality development. Based on contemporary psychological studies, the paper analyzes the cognitive, emotional, and behavioral aspects of Internet addiction and discusses its influence on mental health, academic performance, and social adaptation. The article also presents psychological approaches for preventing and reducing Internet addiction among young people.*

Key words: *internet addiction, psychological addiction, digital technologies, youth, mental health, cognitive processes, emotional well-being, prevention.*

Kirish. XXI asr axborot texnologiyalari asri sifatida insoniyat taraqqiyotida yangi bosqichni boshlab berdi. Internet kundalik hayotning ajralmas qismiga aylanib, ta'lim, fan, tibbiyot, iqtisodiyot, bank tizimi, davlat boshqaruvi va ijtimoiy munosabatlarda muhim vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. Ayniqsa, mobil internet va ijtimoiy tarmoqlarning ommalashuvi insonlarning axborot olish, muloqot qilish va bo‘sh vaqtini tashkil etish usullarini tubdan o‘zgartirdi.Biroq internetning cheksiz imkoniyatlari bilan bir qatorda undan nazoratsiz foydalanish natijasida yuzaga kelayotgan salbiy psixologik oqibatlar ham ortib bormoqda. Ana shunday muammolardan biri internet qaramligi hisoblanadi. Psixologlar internet qaramligini shaxsning internetdan foydalanishni nazorat qila olmasligi, undan uzoqlashganda salbiy emotsional holatni boshdan kechirishi hamda real hayot faoliyatining izdan chiqishi bilan tavsiflaydilar.Bugungi kunda internet qaramligi yoshlar orasida eng dolzarb psixologik muammolardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Ayniqsa talabalar, o‘quvchilar va o‘smirlar mazkur

xavf guruhiga kiradi. Ularning o‘quv motivatsiyasi pasayishi, uyqu buzilishi, ijtimoiy izolyatsiya, stress, depressiya va xavotir darajasining ortishi internetdan haddan tashqari foydalanish bilan chambarchas bog‘liq ekanligi ko‘plab ilmiy tadqiqotlarda isbotlangan.

Mavzuning dolzarbligi. Raqamli texnologiyalar jadal rivojlanayotgan hozirgi davrda internetdan foydalanish zaruratga aylangan bo‘lsa-da, undan me'yoridan ortiq foydalanish shaxs psixikasiga jiddiy zarar yetkazmoqda. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti hamda ko‘plab xalqaro psixologik markazlar internet va onlayn o‘yinlarga qaramlikni zamonaviy davrning muhim psixologik muammolaridan biri sifatida baholamoqda. O‘zbekiston yoshlarining ham internetdan foydalanish ko‘rsatkichlari yil sayin ortib bormoqda. Masofaviy ta'lim, sun'iy intellekt, elektron xizmatlar va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi internetdan foydalanish vaqtini sezilarli oshirmoqda. Natijada internetdan maqsadli foydalanish bilan bir qatorda nazoratsiz foydalanish holatlari ham ko‘paymoqda. Internet qaramligi insonning diqqat, xotira, tafakkur, emotsional barqarorlik, iroda va shaxslararo munosabatlariga salbiy ta'sir ko‘rsatadi. Shu sababli internet qaramligini ilmiy-psixologik jihatdan o‘rganish, uning sabablarini aniqlash hamda profilaktik choralarni ishlab chiqish zamonaviy psixologiyaning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Internet qaramligi muammosi XX asrning 90-yillaridan boshlab psixologiya, pedagogika, tibbiyot va sotsiologiya fanlarida keng o‘rganila boshladi. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi, internet tarmog‘ining kundalik hayotning ajralmas qismiga aylanishi mazkur muammoni yanada dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biriga aylantirdi. Dastlab internet qaramligi faqat kompyuterdan ortiqcha foydalanish bilan bog‘liq holat sifatida baholangan bo‘lsa, keyinchalik uning murakkab psixologik, ijtimoiy va xulq-atvor omillariga ega ekanligi ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Internet qaramligi tushunchasini ilmiy muomalaga birinchilardan bo‘lib amerikalik psixolog Kimberly Young kiritgan. Uning 1998-yilda chop etilgan Caught in the Net nomli monografiyasi ushbu yo‘nalishdagi dastlabki fundamental ilmiy ishlardan biri hisoblanadi. Young internet qaramligini patologik xulq-atvorning yangi turi sifatida tavsiflab, uning asosiy diagnostik mezonlarini ishlab chiqqan. Olim internetdan foydalanish ustidan nazoratning yo‘qolishi, internetda rejalashtirilganidan ko‘proq vaqt o‘tkazish, undan foydalanish imkoniyati bo‘lmaganda bezovtalik, asabiylik va tushkunlik hissining paydo bo‘lishini internet qaramligining asosiy belgilaridan biri sifatida ko‘rsatadi. Young tomonidan ishlab chiqilgan Internet Addiction Test (IAT) bugungi kunda ham dunyoning ko‘plab mamlakatlarida internet qaramligini aniqlashda eng ishonchli psixodiagnostik metodikalardan biri sifatida qo‘llanilmoqda.

Mazkur yo‘nalishni rivojlantirgan olimlardan yana biri Mark Griffiths hisoblanadi. U internet qaramligini alohida kasallik emas, balki xulq-atvor qaramliklarining bir turi sifatida izohlaydi. Griffithsning fikricha, qaramlikning asosiy tarkibiy qismlari saliyentlik (faoliyatning inson hayotida ustun mavqega ega bo‘lishi), kayfiyatni o‘zgartirish, tolerantlik, abstinensiya holati, nizolar va qaytalanishdan iborat. Olimning ta'kidlashicha, internetning o‘zi emas, balki internet orqali bajariladigan faoliyatlar (ijtimoiy tarmoqlar, onlayn o‘yinlar, video platformalar, onlayn xaridlar va boshqalar) qaramlikni shakllantiradi. Ushbu yondashuv internet qaramligini chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Richard Davis internet qaramligining kognitiv-xulqiy modelini ishlab chiqqan olimlardan biridir. Unga ko‘ra, internet qaramligi shaxsning noto‘g‘ri kognitiv sxemalari, irratsional fikrlash usullari va salbiy o‘zini baholash bilan chambarchas bog‘liq. Davis internet qaramligini faqat texnologik muammo emas, balki shaxsning ichki psixologik ziddiyatlari natijasi sifatida talqin qiladi. Uning nazariyasiga ko‘ra, ijtimoiy xavotir, past o‘zini baholash, yolg‘izlik va depressiv holatlar internetdan haddan tashqari foydalanishga olib keluvchi muhim omillar hisoblanadi.

Internet qaramligining psixologik mexanizmlarini o‘rganishda Scott Caplanning ilmiy ishlari ham alohida o‘rin tutadi. U internetdan muammoli foydalanish modeli orqali internet qaramligi ko‘pincha real hayotdagi muloqot qiyinchiliklari bilan bog‘liqligini asoslaydi. Caplanning fikriga ko‘ra, ijtimoiy kommunikatsiyada qiyinchilikka duch keladigan shaxslar internetdagi muloqotni xavfsizroq deb hisoblaydi va asta-sekin virtual muhit real hayotdagi munosabatlarning o‘rnini bosa boshlaydi. Natijada internetga emotsional bog‘liqlik kuchayadi.

Internet qaramligining psixologik asoslarini tushuntirishda Albert Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasi ham muhim metodologik ahamiyatga ega. Bandura inson xulq-atvori kuzatish, taqlid qilish va ijtimoiy mustahkamlash orqali shakllanishini ta'kidlaydi. Mazkur nazariya internet qaramligini tushuntirishda ham dolzarb bo‘lib, ayniqsa yoshlarning blogerlar, strimerlar va ijtimoiy tarmoqlardagi mashhur shaxslarga taqlid qilishi natijasida internetdan foydalanish davomiyligi ortib borishini izohlash imkonini beradi.

Shuningdek, Aaron Beckning kognitiv nazariyasi internet qaramligini tushuntirishda muhim nazariy asoslardan biri hisoblanadi. Beckning fikricha, insonning salbiy avtomatik fikrlari, irratsional e'tiqodlari va noto‘g‘ri kognitiv sxemalari turli psixologik muammolarni, jumladan internet qaramligini ham yuzaga keltirishi mumkin. Internet orqali o‘zini erkinroq his qilish, virtual dunyoda muvaffaqiyat qozonishga intilish yoki real hayotdagi muammolardan qochish kabi holatlar internet qaramligining rivojlanishiga sabab bo‘ladi.

So‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda internet qaramligi va ruhiy salomatlik o‘rtasidagi bog‘liqlikka alohida e'tibor qaratilmoqda. Tadqiqot natijalari internetdan haddan tashqari foydalanish depressiya, xavotir, stress, emotsional beqarorlik, uyqu buzilishlari, diqqat yetishmovchiligi va akademik o‘zlashtirishning pasayishi bilan bevosita bog‘liq ekanligini ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, talabalar va o‘smirlar internet qaramligiga eng moyil ijtimoiy guruh sifatida qayd etilmoqda.

Mahalliy olimlarning ilmiy ishlarida ham internetdan foydalanish madaniyati, yoshlarning axborot xavfsizligi, psixologik salomatligi va media savodxonligini rivojlantirish masalalari keng yoritilgan. Biroq internet qaramligining aynan psixologik mexanizmlari, uning shaxs rivojlanishiga ta'siri hamda psixologik profilaktika texnologiyalariga bag‘ishlangan kompleks ilmiy tadqiqotlar hali yetarli darajada emas. Ayniqsa, O‘zbekiston oliy ta'lim muassasalari talabalari misolida internet qaramligining psixologik xususiyatlarini empirik o‘rganish bo‘yicha ilmiy izlanishlar soni cheklangan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, internet qaramligi ko‘p omilli va murakkab psixologik fenomen bo‘lib, uni izohlashda kognitiv, xulq-atvor, ijtimoiy, motivatsion va shaxsga yo‘naltirilgan nazariyalar bir-birini to‘ldiradi. Shu bilan birga, mavjud ilmiy tadqiqotlarda internet qaramligining psixologik madaniyat, emotsional intellekt, refleksivlik, o‘zini boshqarish va shaxsning ijtimoiy kompetentligiga ta'siri yetarlicha chuqur o‘rganilmagan. Mazkur holat ushbu muammoni zamonaviy psixologiya nuqtai nazaridan yanada chuqur tadqiq etish zaruratini yuzaga keltiradi.

Metodologiya. Mazkur maqolani tayyorlashda ilmiy bilishning tizimli, qiyosiy, tarixiy va psixologik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini K. Young, M. Griffiths, D. Greenfield, D. Davis, S. Caplan, A. Bandura, A. Beck hamda boshqa olimlarning internet qaramligiga oid ilmiy ishlari tashkil etdi.

Shuningdek, internet qaramligi muammosiga oid monografiyalar, ilmiy maqolalar, Scopus va Web of Science bazalarida indekslangan tadqiqotlar hamda mahalliy ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi. Ma'lumotlarni umumlashtirish, taqqoslash, induksiya, deduksiya va ilmiy interpretatsiya metodlari qo‘llanildi.

Muhokama. Internet qaramligi tushunchasi birinchi marta XX asrning 90-yillarida amerikalik psixolog Kimberly Young tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. Olim internetdan me'yoridan ortiq foydalanish natijasida shaxsda psixologik qaramlik rivojlanishini ta'kidlagan. Keyinchalik Mark Griffiths ushbu nazariyani rivojlantirib, internet qaramligini xulq-atvor qaramliklari tarkibiga kiritdi.

Psixologik nuqtai nazardan internet qaramligi shaxsning internetdan foydalanish ustidan nazoratni yo‘qotishi, foydalanish vaqtini kamaytira olmasligi va internetdan foydalanishni to‘xtatganda bezovtalik, jahldorlik, tushkunlik kabi salbiy emotsional holatlarni boshdan kechirishi bilan tavsiflanadi.

Internet qaramligining asosiy psixologik komponentlari quyidagilardan iborat:

-kognitiv komponent;
-emotsional komponent;
-motivatsion komponent;
-xulq-atvor komponent;
-ijtimoiy komponent.

Kognitiv yondashuvga ko‘ra internet qaramligi shaxsning noto‘g‘ri fikrlash sxemalari va irratsional e'tiqodlari natijasida shakllanadi. Masalan, "internetdagina meni tushunishadi", "ijtimoiy tarmoqsiz yashay olmayman" kabi fikrlar qaramlikni mustahkamlaydi.

Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra esa internetdan foydalanish kuzatish va taqlid qilish orqali ham shakllanadi. Ayniqsa yoshlar blogerlar va ijtimoiy tarmoq fenomenlariga ergashib internetda ko‘proq vaqt o'tkazishga moyil bo‘ladilar.

Internet qaramligi uyqu buzilishi, diqqatning pasayishi, stress, xavotir, depressiya, yolg‘izlik hissi, oila va do‘stlar bilan munosabatlarning yomonlashuvi, akademik o‘zlashtirishning pasayishi hamda kasbiy faoliyat samaradorligining kamayishiga olib keladi.

So‘nggi yillarda internet qaramligining yangi ko‘rinishlari - ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik, onlayn o‘yinlarga qaramlik, smartfon qaramligi, video platformalarga qaramlik va sun'iy intellekt xizmatlariga haddan tashqari bog‘lanish kabi shakllari ham keng tarqalmoqda.

Internet qaramligini kamaytirishda psixologik treninglar, vaqtni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish, raqamli gigiyena, kognitiv-xulqiy terapiya, oilaviy maslahatlar hamda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Internet zamonaviy jamiyat taraqqiyotining ajralmas qismi hisoblanadi. Biroq undan nazoratsiz foydalanish internet qaramligi kabi murakkab psixologik muammoni yuzaga keltiradi. Internet qaramligi shaxsning ruhiy salomatligi, emotsional barqarorligi, ijtimoiy moslashuvi va kasbiy faoliyatiga salbiy ta'sir ko‘rsatadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, internet qaramligi biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning o‘zaro ta'siri natijasida shakllanadigan murakkab fenomen hisoblanadi. Uni kamaytirish uchun psixologik profilaktika, psixodiagnostika, psixokorreksiya hamda raqamli madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur.

Kelgusida internet qaramligini milliy mentalitet, oilaviy tarbiya va yoshlarning psixologik madaniyati bilan bog‘liq holda o‘rganish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Young K. S. Caught in the Net: How to Recognize the Signs of Internet Addiction and a Winning Strategy for Recovery. – New York: John Wiley & Sons, 1998. – 256 p.
2. Young K. S. Internet addiction: A new clinical phenomenon and its consequences // American Behavioral Scientist. – 2004. – Vol. 48, No. 4. – P. 402–415.
3. Griffiths M. D. Internet addiction: Fact or fiction? // The Psychologist. – 1999. – Vol. 12, No. 5. – P. 246–250.
4. Davis R. A. A cognitive-behavioral model of pathological Internet use // Computers in Human Behavior. – 2001. – Vol. 17, No. 2. – P. 187–195.
5. Caplan S. E. Problematic Internet use and psychosocial well-being: Development of a theory-based cognitive-behavioral measurement instrument // Computers in Human Behavior. – 2002. – Vol. 18, No. 5. – P. 553–575.
6. Beck A. T. Cognitive Therapy and the Emotional Disorders. – New York: International Universities Press, 1976. – 356 p.
7. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977. – 247 p.
8. Griffiths M. D. A components model of addiction within a biopsychosocial framework // Journal of Substance Use. – 2005. – Vol. 10, No. 4. – P. 191–197.
9. Karimov I., Ismoilov S. Internetdan foydalanish madaniyati va yoshlar psixologiyasi. – Toshkent, 2021. – 184 b.
10. Xudoyberdiyev A. Axborot texnologiyalari va shaxs psixologiyasi. – Toshkent: Fan, 2022. – 216 b.

Teshaboyev Akramjon Yuldashevich,
Andijon davlat chet tillari instituti
Roman-german, slavyan tillari fakulteti, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING REFLEKSIV-DIAGNOSTIK FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK SHARTLARI

Annotatsiya. *Maqolada bo'lajak o'qituvchilarning refleksiv-diagnostik faoliyatini shakllantirishning psixologik-pedagogik shartlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda refleksiv-diagnostik faoliyatning tarkibiy tuzilishi, uni shakllantirishning bosqichli yondashuvi hamda samaradorlikni ta'minlovchi psixologik-pedagogik shart-sharoitlar asoslab beriladi. Olib borilgan eksperimental ishlar natijalari aniqlangan shart-sharoitlar majmuasining samaradorligini tasdiqlaydi: tajriba guruhida o'rtacha ko'rsatkich aniqlovchi bosqichdagi 3,12 balldan yakunlovchi bosqichda 4,42 ballga ko'tarildi, nazorat guruhida esa bu ko'rsatkich faqat 3,18 balldan 3,46 ballga yetdi. Maqola oliy pedagogik ta'lim tizimida o'qituvchilarning refleksiv-diagnostik tayyorgarligini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-uslubiy tavsiyalar bilan yakunlanadi.*

Kalit so'zlar: *refleksiv-diagnostik faoliyat, psixologik-pedagogik shartlar, refleksiya, pedagogik diagnostika, bo'lajak o'qituvchi, kasbiy tayyorgarlik, oliy ta'lim.*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ РЕФЛЕКСИВНО-ДИАГНОСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация. *В статье анализируются психолого-педагогические условия формирования рефлексивно-диагностической деятельности будущих учителей. В исследовании обосновываются структурное содержание рефлексивно-диагностической деятельности, поэтапный подход к её формированию, а также психолого-педагогические условия, обеспечивающие эффективность данного процесса. Результаты проведённой экспериментальной работы подтверждают эффективность выявленного комплекса условий: в экспериментальной группе средний показатель повысился с 3,12 балла на констатирующем этапе до 4,42 балла на заключительном этапе, тогда как в контрольной группе данный показатель увеличился лишь с 3,18 до 3,46 балла. Статья завершается научно-методическими рекомендациями, направленными на совершенствование рефлексивно-диагностической подготовки учителей в системе высшего педагогического образования.*

Ключевые слова: *рефлексивно-диагностическая деятельность, психолого-педагогические условия, рефлексия, педагогическая диагностика, будущий учитель, профессиональная подготовка, высшее образование.*

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF REFLECTIVE-DIAGNOSTIC ACTIVITY IN FUTURE TEACHERS

Abstract. *The article analyzes the psychological and pedagogical conditions for the formation of reflective-diagnostic activity among future teachers. The study substantiates the structural composition of reflective-diagnostic activity, a step-by-step approach to its development, and the psychological and pedagogical conditions that ensure the effectiveness of this process. The results of the experimental work confirm the effectiveness of the identified set of conditions: in the experimental group, the average score increased from 3.12 at the ascertaining stage to 4.42 at the final stage, while in the control group it increased only from 3.18 to 3.46. The article concludes with scientific and methodological recommendations aimed at improving teachers' reflective-diagnostic training in higher pedagogical education.*

Key words: *reflective-diagnostic activity, psychological and pedagogical conditions, reflection, pedagogical diagnostics, future teacher, professional training, higher education.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchining kasbiy faoliyati tobora murakkablashib, undan nafaqat bilim uzatish, balki o'z faoliyatini doimiy ravishda tahlil qilish va takomillashtirish qobiliyatini talab etmoqda. Ta'lim paradigmasining o'quvchi shaxsini rivojlantirishga yo'naltirilgan modelga o'tishi o'qituvchidan o'z pedagogik harakatlarining samaradorligini ob'ektiv baholash, yuzaga kelgan muammolarni o'z vaqtida tashxislash hamda olingan natijalar asosida faoliyatini izchil qayta qurish ko'nikmalarini taqozo etmoqda [1]. Aynan shu nuqtai nazardan o'qituvchining refleksiv-diagnostik faoliyati uning kasbiy mahoratining markaziy ko'rsatkichlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda, zero refleksiya bilan boyitilgan diagnostik tahlil pedagogik qarorlarning asoslanganligini ta'minlaydi [10].

Refleksiv-diagnostik faoliyat deganda o'qituvchining ta'lim-tarbiya jarayonidagi holatlarni ilmiy asoslangan usullar yordamida tashxislash, olingan natijalarni va o'z pedagogik harakatlarini tanqidiy idrok etish hamda shu asosda faoliyatini takomillashtirish qobiliyati tushuniladi. Mazkur faoliyat o'qituvchining kasbiy o'zini-o'zi rivojlantirishining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, uning samarali shakllanishi maxsus psixologik-pedagogik shart-sharoitlarni va izchil metodik ta'minotni taqozo etadi [4]. Refleksiya nazariyasining asoslari Dj. Dyui, D. Shyon hamda F. Korthagenning kasbiy refleksiya konsepsiyalarida, diagnostik yondashuvlarning ilmiy poydevori esa B. Blum boshchiligidagi olimlarning baholash konsepsiyasida shakllangan [4; 9].

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, refleksiya va diagnostika masalalari ko'pgina tadqiqotchilar diqqatini jalb etgan bo'lsa-da [5], ularni yagona, bir-birini to'ldiruvchi faoliyat sifatida shakllantirishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlari yetarlicha o'rganilmagan [6]. Mavjud yondashuvlarda refleksiya va diagnostika ko'pincha alohida, bir-biridan ajralgan jarayonlar sifatida talqin qilinadi, ularning o'zaro bog'liqligi va birgalikdagi rivojlanishi esa e'tibordan chetda qoladi [7]. Bu esa refleksiv-diagnostik faoliyatni shakllantirishda yaxlit, shart-sharoitlarga asoslangan yondashuvning yetishmasligi muammosini keltirib chiqaradi.

Yuqorida bayon etilgan tahlil quyidagi tadqiqot muammosini shakllantirishga imkon berdi: bo'lajak o'qituvchilarning refleksiv-diagnostik faoliyatini samarali shakllantirishni ta'minlaydigan psixologik-pedagogik shart-sharoitlar majmuasi yetarlicha asoslanmagan. Mazkur tadqiqotning maqsadi-bo'lajak o'qituvchilarning refleksiv-diagnostik faoliyatini shakllantirishning psixologik-pedagogik shartlarini aniqlash, ilmiy jihatdan asoslash va eksperimental yo'l bilan tekshirishdan iborat [10].

Tadqiqot materiallari va usullari. Tadqiqot bazasi va ishtirokchilar. Tadqiqot oliy pedagogik ta'lim muassasalari bazasida bir necha o'quv yili davomida bosqichma-bosqich olib borildi. Tadqiqot bazasi sifatida pedagogik yo'nalishda kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalari tanlandi, bu esa olingan natijalarning amaliy ahamiyati va keng ko'lamda qo'llanilishi imkoniyatini ta'minladi. Eksperimentda jami 312 nafar talaba ishtirok etdi, ular tajriba guruhi (156 nafar) va nazorat guruhi (156 nafar) ga taqsimlandi. Ishtirokchilar tarkibi yo'nalish, o'quv kursi va dastlabki o'zlashtirish ko'rsatkichlari bo'yicha bir-biriga yaqin bo'lgan talabalardan shakllantirildi, bu esa eksperiment natijalarining tashqi omillar ta'siridan xoli bo'lishiga xizmat qildi. Guruhlar dastlabki tayyorgarlik darajasi bo'yicha bir xil bo'lishini ta'minlash maqsadida ishtirokchilar tasodifiy tanlash usuli asosida ajratildi va eksperimentdan oldin har ikkala guruhda refleksiv-diagnostik faoliyatning boshlang'ich darajasi yagona diagnostik vositalar majmuasi yordamida o'lchandi. Olingan dastlabki ma'lumotlarni statistik tahlil qilish natijasida guruhlar o'rtasida ahamiyatli farq yo'qligi tasdiqlandi, bu esa keyingi natijalarni ishonchli qiyoslash uchun mustahkam asos yaratdi [1].

Nazariy usullar sirasiga ilmiy-pedagogik va psixologik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish va tizimlashtirish, tizimli-strukturaviy yondashuv hamda modellashtirish kiritildi [3]. Bu usullar refleksiv-diagnostik faoliyatning mohiyatini ochib berish, uning tarkibiy tuzilishini aniqlash, mavjud nazariy yondashuvlarni qiyoslash va shakllantirishning psixologik-pedagogik shartlarini asoslashga xizmat qildi. Adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish usuli yordamida "refleksiv-diagnostik faoliyat" tushunchasining mazmun-mohiyati aniqlandi, uning ilmiy-nazariy asoslari hamda muammoning o'rganilganlik darajasi belgilandi [3]. Qiyosiy tahlil usuli refleksiya va diagnostikani rivojlantirishga oid xorijiy va mahalliy yondashuvlarni o'zaro solishtirish, ularning afzalliklari va cheklovlarini ochib berish hamda milliy ta'lim sharoitiga moslashtirish imkoniyatlarini

asoslash uchun qo'llanildi [5]. Tizimli-strukturaviy yondashuv refleksiv-diagnostik faoliyatni o'zaro bog'liq komponentlardan tashkil topgan yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqish imkonini berdi.

Empirik usullar tarkibiga pedagogik kuzatish, so'rovnoma, anketa, test topshiriqlari, suhbat, mahsulotlar (talabalar tomonidan tuzilgan refleksiv kundaliklar va diagnostik hisobotlar) tahlili hamda pedagogik eksperiment kiritildi [4]. Pedagogik eksperiment tadqiqotning asosiy empirik usuli bo'lib xizmat qildi va u uch bosqichda amalga oshirildi: aniqlovchi bosqich-har ikkala guruhda refleksiv-diagnostik faoliyatning boshlang'ich darajasini o'lchash va dastlabki holatni qayd etish; shakllantiruvchi bosqich-tajriba guruhida aniqlangan psixologik-pedagogik shart-sharoitlarni amaliyotga joriy etish (refleksiv kundaliklar, video-tahlil, mikroo'qitish va o'zaro baholash orqali), nazorat guruhida esa an'anaviy tayyorgarlikni davom ettirish; yakunlovchi bosqich-har ikkala guruhda faoliyatning yakuniy darajasini o'lchash va natijalarni qiyosiy tahlil qilish.

Baholash mezonlari va darajalari. Refleksiv-diagnostik faoliyatning shakllanish darajasi uchta o'zaro bog'liq mezon asosida baholandi. Motivatsion mezon talabaning o'z faoliyatini tahlil qilishga qiziqishi, refleksiv-diagnostik faoliyatning ahamiyatini anglashi va unga ichki intilishini aks ettirdi. Kognitiv mezon refleksiya va diagnostika nazariyasi, ularning prinsiplari, usullari va vositalari bo'yicha bilimlar tizimini qamrab oldi. Faoliyatli mezon diagnostik vositalarni qo'llash, olingan natijalarni va o'z pedagogik harakatlarini tahlil qilish hamda shu asosda asoslangan korreksion qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini o'z ichiga oldi. Har bir mezon yuqori, o'rta va past darajalarda ifodalandi.

Statistik tahlil. Olingan natijalarni qayta ishlashda matematik-statistik usullardan foydalanildi [6]. Markaziy tendensiya ko'rsatkichlari (o'rtacha arifmetik qiymat) va taqsimot foizlari hisoblandi, guruhlar o'rtasidagi farqlarning statistik ishonchliligini aniqlashda esa Pirsonning xi-kvadrat (χ^2) mezoni qo'llanildi. Ishonchlilik darajasi $p<0,05$ qiymatda belgilandi, ya'ni empirik xi-kvadrat qiymati kritik qiymatdan yuqori bo'lganida farqlar statistik jihatdan ahamiyatli deb hisoblandi. Bu yondashuv aniqlangan shart-sharoitlar majmuasining samaradorligini ob'ektiv va miqdoriy jihatdan baholash imkonini berdi [9].

Natijalar. Tadqiqot natijalari refleksiv-diagnostik faoliyatning uchta o'zaro bog'liq tarkibiy komponentdan iborat ekanligini ko'rsatdi: motivatsion-qadriyatli, kognitiv-mazmunli va faoliyatli-refleksiv komponentlar [2]. Motivatsion-qadriyatli komponent talabaning o'z pedagogik faoliyatini tahlil qilishga bo'lgan ichki ehtiyoji va refleksiv-diagnostik faoliyatning kasbiy ahamiyatini anglashini, kognitiv-mazmunli komponent refleksiya va diagnostika nazariyasi, usullari hamda vositalari bo'yicha bilimlar tizimini, faoliyatli-refleksiv komponent esa diagnostik vositalarni qo'llash, olingan natijalarni va o'z harakatlarini tahlil qilish hamda shu asosda asoslangan korreksion qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini qamrab oldi. Mazkur faoliyatni samarali shakllantirish quyidagi psixologik-pedagogik shart-sharoitlarni ta'minlashni taqozo etishi aniqlandi: ta'lim jarayonida refleksiv muhitni yaratish; refleksiya va diagnostikani uzluksiz, yagona jarayon sifatida tashkil etish; talabalarni amaliy-tashxisiy vaziyatlarga muntazam jalb etish; o'z faoliyatini tahlil qilishga yo'naltiruvchi metodik ta'minotni shakllantirish hamda o'qituvchi-talaba va talaba-talaba o'rtasida qo'llabquvvatlovchi muloqotni tashkil etish [5; 7]. Aniqlovchi va yakunlovchi bosqichlarda har ikkala guruhda olib borilgan o'lchovlar natijasida refleksiv-diagnostik faoliyatning shakllanish darajasidagi o'zgarishlar quyidagi 1-jadvalda darajalar (yuqori, o'rta, past) kesimida foiz ko'rsatkichlari orqali keltirilgan.

1-jadval.

Refleksiv-diagnostik faoliyatning shakllanish darajasi (%)

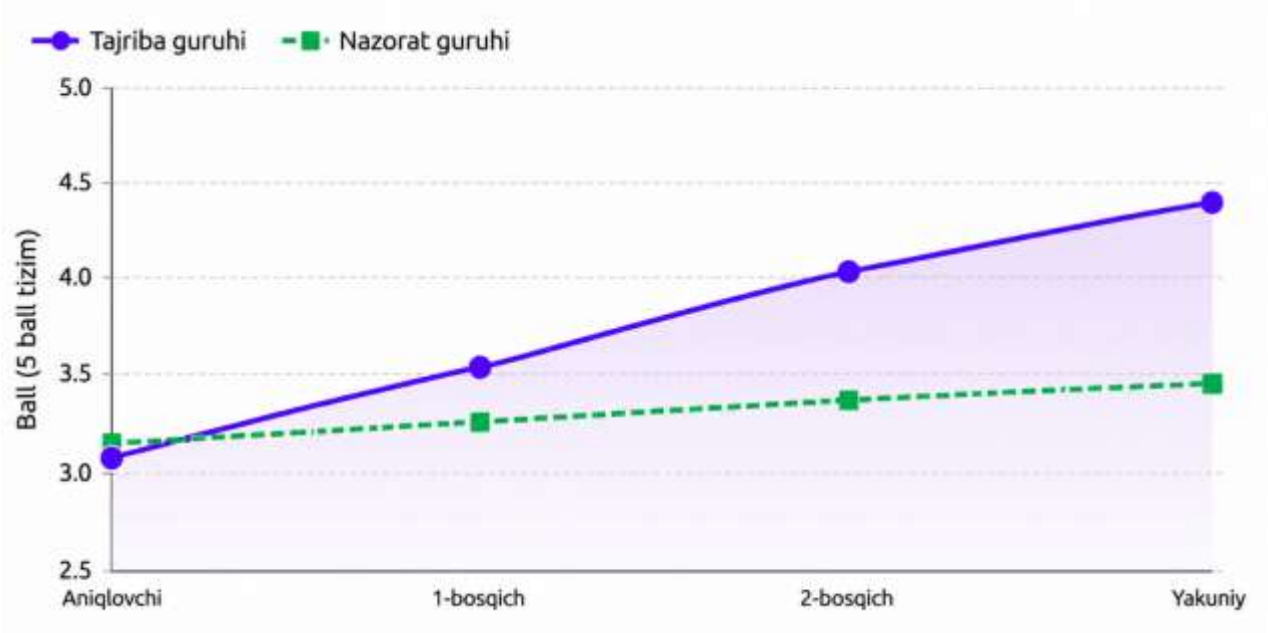
Daraja	Tajriba guruhi (boshlang'ich)	Tajriba guruhi (yakuniy)	Nazorat guruhi (boshlang'ich)	Nazorat guruhi (yakuniy)
Yuqori	23,1	56,4	24,4	30,1
O'rta	33,3	30,8	33,3	37,2
Past	43,6	12,8	42,3	32,7

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhida yuqori darajadagi ko'rsatkich 23,1% dan 56,4% ga, ya'ni 33,3% ga oshdi, past daraja esa 43,6% dan 12,8% gacha kamaydi [8]. Nazorat

guruhida o'zgarishlar ancha kam-yuqori daraja faqat 5,7% ga oshdi. Mezonlar bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichning dinamikasi 1-rasmda aks ettirilgan.

Aniqlovchi bosqichda har ikkala guruhda refleksiv-diagnostik faoliyatning shakllanish darajasi deyarli bir xil bo'lib, sezilarli farq kuzatilmadi: tajriba guruhida o'rtacha ko'rsatkich 3,12 ballni, nazorat guruhida esa 3,18 ballni tashkil etdi, bu esa guruhlarning eksperiment boshida teng sharoitda ekanligini tasdiqladi. Shakllantiruvchi eksperiment davomida tajriba guruhida aniqlangan psixologik-pedagogik shart-sharoitlar majmuasi izchil joriy etib borilishi natijasida ko'rsatkichlar bosqichma-bosqich o'sib bordi: birinchi oraliq bosqichda 3,55 ballga, ikkinchi oraliq bosqichda 4,05 ballga ko'tarildi. Nazorat guruhida esa an'anaviy tayyorgarlik davom ettirilib, ko'rsatkichlar shu davr mobaynida mos ravishda 3,28 va 3,39 ball atrofida sekin o'zgardi. Shakllantiruvchi eksperiment yakunida guruhlar o'rtasida ahamiyatli farqlar yuzaga keldi. Mezonlar bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichning bosqichma-bosqich dinamikasi quyidagi 1-rasmda aks ettirilgan: tajriba guruhida ko'rsatkich aniqlovchi bosqichdagi 3,12 balldan yakunlovchi bosqichda 4,42 ballga izchil ko'tarildi, nazorat guruhida esa bu ko'rsatkich 3,18 balldan faqat 3,46 ballga yetdi [8].

1-rasm. Tajriba va nazorat guruhlarida o'rtacha ko'rsatkichlar dinamikasi (5 balli tizimda)

Rasmda keltirilgan dinamika ikki guruh o'rtasidagi tafovutning eksperiment davomida izchil kengayib borganini yaqqol ko'rsatadi. Aniqlovchi bosqichda guruhlar amalda bir xil chiqish nuqtasidan boshlagan bo'lsa-da, shakllantiruvchi bosqich yakunida tajriba guruhi ko'rsatkichi 1,30 ballga, nazorat guruhi esa atigi 0,28 ballga o'sgani kuzatildi. Bu tafovut aynan tajriba guruhida joriy etilgan psixologik-pedagogik shart-sharoitlarning ta'siri bilan izohlanadi, zero ikkala guruh ham boshqa barcha jihatlar bo'yicha bir xil sharoitda faoliyat yuritgan. Tajriba guruhidagi o'sishning to'xtovsiz va barqaror tabiati shart-sharoitlar majmuasi qisqa muddatli emas, balki izchil va kumulyativ samara berishini tasdiqlaydi.

Statistik tahlil natijasida hisoblangan empirik xi-kvadrat qiymati kritik qiymatdan yuqori bo'lib chiqdi, bu guruhlar o'rtasidagi farqning tasodifiy emas, balki aniqlangan psixologik-pedagogik shart-sharoitlarning qo'llanilishi natijasi ekanligini ishonchli darajada tasdiqladi [10]. Olingan ma'lumotlar mezonlar kesimida ham tahlil qilinganida, eng sezilarli o'sish faoliyatli-refleksiv komponent bo'yicha qayd etildi, bu esa joriy etilgan amaliy-tashxisiy topshiriqlar va refleksiv vositalarning bevosita ta'sirini ko'rsatadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari refleksiv-diagnostik faoliyatni maxsus tashkil etilgan psixologik-pedagogik shart-sharoitlar majmuasi asosida shakllantirish an'anaviy tayyorgarlikka nisbatan ancha samarali ekanligini ko'rsatdi [2]. Bu xulosa refleksiya va diagnostikaning yaxlit, bir-

birini to'ldiruvchi tabiati haqidagi nazariy qarashlarni amaliy jihatdan tasdiqlaydi va ularni alohida, bir-biridan ajralgan jarayonlar sifatida emas, balki yagona kasbiy faoliyatning o'zaro chambarchas bog'liq ikki qutbi sifatida talqin qilish zarurligini dalillaydi. Tajriba guruhida kuzatilgan barqaror o'sish dinamikasi shuni ko'rsatadiki, refleksiv tahlil diagnostik xulosalarga chuqurlik va asoslanganlik bag'ishlaydi, diagnostik ma'lumotlar esa o'z navbatida refleksiyaga aniq, ob'ektiv mazmun va yo'nalish beradi; shu tariqa ular o'rtasida o'zaro mustahkamlovchi tsiklik aloqa vujudga keladi.

Olingan natijalarni mavjud ilmiy yondashuvlar bilan qiyoslash shuni ko'rsatadiki, refleksiyani diagnostik jarayonning harakatlantiruvchi mexanizmi sifatida qarash faoliyatning barcha komponentlarini bir vaqtda va o'zaro bog'liqlikda rivojlantirish imkonini beradi [5]. Bu yondashuv D. Shyonning "harakatdagi refleksiya" hamda F. Korthagenning ALACT modelida ilgari surilgan nazariy qarashlar bilan uyg'unlashadi, biroq ulardan farqli ravishda refleksiyani mustaqil ko'nikma sifatida emas, balki diagnostik faoliyat bilan organik bog'langan, undan ajralmas tarkibiy element sifatida shakllantirishni nazarda tutadi. Aynan shu integrativ talqin tajriba guruhida nazorat guruhiga nisbatan sezilarli ustunlikni ta'minlagan asosiy omil bo'lib xizmat qildi: refleksiv kundaliklar, video-tahlil va o'zaro baholash kabi vositalar talabalarni o'z pedagogik harakatlarini muntazam ravishda tahlil qilishga undab, diagnostik ko'nikmalarning chuqur va onglashilgan tarzda o'zlashtirilishiga zamin yaratdi. Tajriba guruhidagi 1,30 balllik ijobiy o'sish bu yondashuvning amaliy ahamiyatini dalillaydi va bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarlik sifatini oshiradi [6]. Bu ko'rsatkichning nazorat guruhidagi nisbatan kichik o'zgarish (0,28 ball) bilan qiyoslanishi aniqlangan shart-sharoitlarning ta'sir kuchini yanada yaqqol namoyon etadi: an'anaviy tayyorgarlik sharoitida talabalarda refleksiv-diagnostik faoliyat ko'nikmalari stixiyali, izchillikdan mahrum tarzda shakllanar ekan, maxsus tashkil etilgan psixologik-pedagogik muhit esa bu jarayonni boshqariladigan, maqsadga yo'naltirilgan va ishonchli natija beruvchi tizimga aylantiradi. Bunda eng muhim ahamiyat kasb etgan omil-talabalar uchun xatoga yo'l qo'yish va uni tanqidiy tahlil qilish tabiiy o'quv jarayonining bir qismi sifatida qabul qilinadigan, hukm qilishdan xoli, qo'llab-quvvatlovchi refleksiv muhitning yaratilishi bo'ldi.

Shu bilan birga, shart-sharoitlarni amaliyotga joriy etishda uslubiy ta'minot, o'qituvchilarning tayyorgarligi va qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhitini hisobga olish zarurligi aniqlandi [7]. Tajriba davomida shu narsa oydinlashdiki, mazkur shart-sharoitlar yagona majmua sifatida, bir-birini to'ldirgan holda joriy etilgandagina kutilgan samarani beradi; ularning ayrimlarini tanlab yoki uzuq-yuluq qo'llash esa faoliyatning yaxlit shakllanishini ta'minlay olmaydi. Bundan tashqari, jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirishda professor-o'qituvchilarning o'zlari refleksiv-diagnostik kompetentlikka ega bo'lishi hal qiluvchi shart sifatida namoyon bo'ldi, zero ular talabalar uchun refleksiv amaliyotning bevosita namunasi va yo'naltiruvchisi vazifasini bajaradi. Tadqiqotning ayrim cheklovlarini ham e'tirof etish lozim: olingan natijalar muayyan ta'lim muassasalari va tanlangan namuna doirasida amal qiladi, shu bois aniqlangan shart-sharoitlarning turli mintaqaviy va institutsional sharoitlardagi samaradorligini tekshirish, shuningdek ularning uzoq muddatli ta'sirini kuzatish kelgusi tadqiqotlarning dolzarb vazifasi bo'lib qolmoqda.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot bo'lajak o'qituvchilarning refleksiv-diagnostik faoliyatini shakllantirishning psixologik-pedagogik shartlarini nazariy hamda eksperimental jihatdan asoslab berdi va mazkur faoliyatni yaxlit, tizimli yondashuv asosida rivojlantirishning ilmiy-uslubiy poydevorini yaratdi. Birinchidan, refleksiv-diagnostik faoliyat motivatsion-qadriyatli, kognitiv-mazmunli va faoliyatli-refleksiv komponentlarning yaxlit birligi sifatida namoyon bo'ladi, ulardan birortasining yetarlicha rivojlanmaganligi faoliyatning umumiy darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi [3]. Mazkur komponentlar o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, motivatsion intilish kognitiv bilimlarni o'zlashtirishga turtki beradi, kognitiv tayyorgarlik amaliy harakatlarning asoslanganligini ta'minlaydi, faoliyatli-refleksiv tajriba esa o'z navbatida motivatsiyani mustahkamlab, faoliyatni yangi sifat darajasiga ko'taradi; shu bois ularni alohida emas, balki uyg'un va o'zaro bog'liq holda shakllantirish maqsadga muvofiqdir. Ikkinchidan, aniqlangan psixologik-pedagogik shart-sharoitlar majmuasi-refleksiv muhitni yaratish, refleksiya va diagnostikani uzluksiz jarayonga birlashtirish, talabalarni amaliy-tashxisiy vaziyatlarga muntazam jalb etish, yo'naltiruvchi metodik ta'minotni shakllantirish hamda qo'llab-quvvatlovchi muloqotni tashkil etish-refleksiya va diagnostikani

yagona, bir-birini to'ldiruvchi jarayon sifatida birlashtirib, faoliyatni bosqichma-bosqich va tizimli shakllantirishni ta'minlaydi [5]. Tadqiqot davomida bu shart-sharoitlar yagona, ajralmas majmua sifatida joriy etilgandagina to'liq samara berishi, ularni tanlab yoki uzuq-yuluq qo'llash esa kutilgan natijaga olib kelmasligi tasdiqlandi. Uchinchidan, eksperimental ishlar natijalari aniqlangan shart-sharoitlarning samaradorligini ishonchli tarzda tasdiqladi: tajriba guruhida o'rtacha ko'rsatkich aniqlovchi bosqichdagi 3,12 balldan yakunlovchi bosqichda 4,42 ballga ko'tarilib, 1,30 balllik o'sishni qayd etdi, nazorat guruhida esa bu ko'rsatkich 3,18 balldan 3,46 ballga, ya'ni atigi 0,28 ballga o'zgardi. Statistik tahlil natijalari (Pirsonning xi-kvadrat mezoni asosida, $p<0,05$) guruhlar o'rtasidagi farqning tasodifiy emas, balki aynan joriy etilgan psixologik-pedagogik shart-sharoitlar ta'siri natijasi ekanligini ishonchli darajada tasdiqladi [10]. Bu esa taklif etilgan yondashuvni oliy pedagogik ta'lim amaliyotiga keng joriy etish maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, aniqlangan psixologik-pedagogik shart-sharoitlar va ularning metodik ta'minoti o'qituvchilar tayyorlash jarayoniga bevosita joriy etilishi, o'quv dasturlari, "Pedagogika" va "Psixologiya" yo'nalishidagi fanlarning ishchi dasturlari hamda metodik majmualarni takomillashtirishda, shuningdek pedagogik amaliyotni tashkil etishda foydalanilishi mumkin. Tadqiqot natijalari professor-o'qituvchilarning malakasini oshirish kurslari mazmunini boyitishda ham nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Shu bilan birga, tadqiqot doirasida barcha masalalar to'liq yoritildi deb bo'lmaydi: refleksiv-diagnostik faoliyatni raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt vositalari yordamida rivojlantirish, uni inklyuziv ta'lim sharoitiga moslashtirish hamda aniqlangan shart-sharoitlarning uzoq muddatli ta'sirini kuzatish kelgusi ilmiy izlanishlarning istiqbolli yo'nalishlari bo'lib qolmoqda. Umuman olganda, tadqiqot natijalari bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishga qaratilgan keyingi ilmiy-amaliy izlanishlar uchun mustahkam nazariy va metodik zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ingenkamp K. Pädagogische Diagnostik / K. Ingenkamp. – Weinheim : Beltz Verlag, 2011.
2. Иноятов У. И. Педагогическая диагностика в составе средств управления качеством образования / У. И. Иноятов // Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития. – 2014. – № 2. – С. 48–52.
3. Schön D. A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action / D. A. Schön. – New York : Basic Books, 1983.
4. Bloom B. S. Handbook on Formative and Summative Evaluation of Student Learning / B. S. Bloom, J. T. Hastings, G. F. Madaus. – New York : McGraw-Hill, 1971.
5. Korthagen F. A. J. Levels in Reflection: Core Reflection as a Means to Enhance Professional Growth / F. A. J. Korthagen, A. Vasalos // Teachers and Teaching: Theory and Practice. – 2005. – Vol. 11, № 1. – P. 47–71. – DOI: 10.1080/1354060042000337093.
6. Rasulov I. The Importance of Pedagogical Diagnosis for Quality Acquisition of Knowledge / I. Rasulov [et al.] // Advanced Science Journal. – 2015. – № 3. – P. 26. – DOI: 10.15550/asj.2015.03.026.
7. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes / L. S. Vygotsky. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1978.
8. Heitzmann N. Learning to Diagnose with Simulations: Examples from Teacher Education and Medical Education / N. Heitzmann [et al.]. – Cham : Springer, 2022. – DOI: 10.1007/978-3-030-89147-3.
9. Dewey J. How We Think: A Restatement of the Relation of Reflective Thinking to the Educative Process / J. Dewey. – Boston : D. C. Heath, 1933.
10. Coppe T. Beyond Traditional Narratives About Teacher Professional Development: A Critical Perspective on Teachers' Working Life / T. Coppe [et al.] // Teaching and Teacher Education. – 2024. – Vol. 139. – Art. 104436. – DOI: 10.1016/j.tate.2023.104436.

Jabborova Musharrafxon Zafarbek qizi,
Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail:musharrafjabborova8@gmail.com

XORIJIY TALABALAR MOSLASHUVINING KONSEPTUAL ASOSLARI VA PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada xorijiy talabalar moslashuvining konseptual asoslari va psixologik mexanizmlari nazariy jihatdan tahlil qilingan. Moslashuvning akkulturatsiya (J. Berry), madaniy zarba (K. Oberg), U va W shaklidagi moslashuv egri chiziqlari (S. Lysgaard, J. va J. Gullahorn) hamda stress va kurashish (R. Lazarus) nazariyalari asosidagi konseptual modellari ko'rib chiqilgan. Moslashuvning to'rt asosiy bosqichi (asal oyi, madaniy zarba, moslashish va moslashuv) hamda uning ijtimoiy-psixologik, akademik va shaxsiy o'lchovlari aniqlangan. Tahlil natijalariga ko'ra, moslashuv muvaffaqiyatiga eng kuchli ta'sir etuvchi omillar til kompetensiyasi (88 %), ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi (82 %), shaxsiy psixologik xususiyatlar (78 %) va akademik tayyorgarlik (75 %) hisoblanadi.*

Kalit so'zlar: *xorijiy talabalar; ijtimoiy-psixologik moslashuv; akkulturatsiya; madaniy zarba; U-shaklidagi egri chiziq; kross-madaniy psixologiya; ta'lim migratsiyasi; psixologik mexanizmlar; ijtimoiy qo'llab-quvvatlash; til kompetensiyasi; oliy ta'lim; integratsiya.*

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ АДАПТАЦИИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ

Аннотация*. В данной статье теоретически проанализированы концептуальные основы и психологические механизмы адаптации иностранных студентов. Рассмотрены концептуальные модели адаптации на основе теорий аккультурации (Дж. Берри), культурного шока (К. Оберг), U- и W-образных кривых адаптации (С. Лисгаард, Дж. и Дж. Гуллахорн), а также стресса и копинга (Р. Лазарус). Определены четыре основные стадии адаптации (медовый месяц, культурный шок, приспособление и адаптация), а также её социально-психологические, академические и личностные измерения. Согласно результатам анализа, наиболее сильными факторами, влияющими на успешность адаптации, являются языковая компетенция (88 %), система социальной поддержки (82 %), личностные психологические особенности (78 %) и академическая подготовка (75 %).*

Ключевые слова*: иностранные студенты; социально-психологическая адаптация; аккультурация; культурный шок; U-образная кривая; кросс-культурная психология; образовательная миграция; психологические механизмы; социальная поддержка; языковая компетенция; высшее образование; интеграция.*

CONCEPTUAL FOUNDATIONS AND PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF INTERNATIONAL STUDENTS' ADAPTATION

Abstract*. This article provides a theoretical analysis of the conceptual foundations and psychological mechanisms of foreign students' adaptation. Conceptual models of adaptation based on the theories of acculturation (J. Berry), culture shock (K. Oberg), U- and W-shaped adaptation curves (S. Lysgaard, J. and J. Gullahorn), and stress and coping (R. Lazarus) are examined. Four main stages of adaptation (honeymoon, culture shock, adjustment, and mastery) are identified, along with its socio-psychological, academic, and personal dimensions. According to the analysis, the strongest factors influencing successful adaptation are language competence (88 %), the social support system (82 %), individual psychological characteristics (78 %), and academic preparation (75 %).*

Key words*: foreign students; socio-psychological adaptation; acculturation; culture shock; U-shaped curve; cross-cultural psychology; educational migration; psychological mechanisms; social support; language competence; higher education; integration.*

1. **Kirish.** Globallashuv jarayonlari va xalqaro ta'lim integratsiyasining kuchayishi natijasida ta'lim migratsiyasi zamonaviy dunyoning eng dinamik ijtimoiy hodisalaridan biriga aylandi. YuNESKO ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'ylab o'z vatanidan tashqarida ta'lim olayotgan xorijiy talabalar soni 2000-yildagi 2,1 mln. dan 2022-yilga kelib 6,9 mln. dan oshdi va bu ko'rsatkich 2030-yilga borib 9 mln. ga yetishi prognoz qilinmoqda [1]. O'zbekiston Respublikasi ham ushbu global tendensiyaga faol qo'shilib, oliy ta'lim tizimini xalqaro miqyosda raqobatbardosh qilish yo'lidan bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"da oliy ta'lim muassasalarining xalqaro reytinglardagi o'rnini mustahkamlash, xorijiy talabalar va professor-o'qituvchilarni jalb etish strategik vazifa sifatida belgilangan [2]. So'nggi yillarda mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan xorijiy talabalar soni sezilarli oshib, ularning ko'pchiligi qo'shni Markaziy Osiyo davlatlari, shuningdek Janubiy Osiyo, Yaqin Sharq va Afrika mamlakatlaridan kelmoqda.

Biroq xorijiy talabaning yangi mamlakatga kelishi nafaqat akademik, balki chuqur psixologik va ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar bilan bog'liq murakkab jarayon hisoblanadi. Talaba bir vaqtning o'zida yangi til muhiti, notanish madaniy normalar, o'zgacha ta'lim tizimi, oziq-ovqat va maishiy sharoitlar, hamda yaqinlaridan ajralganlik holatiga duch keladi. Bu omillarning kompleks ta'siri "madaniy zarba" (culture shock) deb ataluvchi psixologik holatni yuzaga keltirishi mumkin, bu esa talabaning akademik muvaffaqiyati, ruhiy salomatligi va umumiy farovonligiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi [3, 4].

Xorijiy talabalar moslashuvi muammosi kross-madaniy psixologiya, ijtimoiy psixologiya va pedagogika fanlarining kesishuvida yotgan murakkab ilmiy masala hisoblanadi. Ushbu sohada G'arb tadqiqotchilari (J. Berry, K. Oberg, S. Lysgaard, C. Ward, A. Furnham) tomonidan boy nazariy va empirik baza yaratilgan bo'lsa-da, O'zbekiston sharoitidagi xorijiy talabalar moslashuvining o'ziga xos psixologik mexanizmlari hali yetarlicha o'rganilmagan. Bu esa mavzuning nazariy va amaliy dolzarbligini belgilaydi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi - xorijiy talabalar moslashuvining konseptual asoslari va psixologik mexanizmlarini nazariy jihatdan tizimlashtirish, moslashuv jarayonining bosqichlari va omillarini aniqlash, hamda O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari sharoitida xorijiy talabalarni psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdir. Vazifalar: (1) moslashuv tushunchasining nazariy-konseptual asoslarini tahlil qilish; (2) moslashuvning asosiy psixologik mexanizmlari va bosqichlarini ochib berish; (3) moslashuvga ta'sir etuvchi omillarni tizimlashtirish; (4) amaliy psixologik-pedagogik tavsiyalar shakllantirish.

2. Nazariy asoslar va tadqiqot metodologiyasi.

2.1. Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqot nazariy-konseptual xususiyatga ega bo'lib, ilmiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish, qiyosiy-nazariy yondashuv va konseptual modellashtirish metodlari asosida olib borildi. Manba bazasi sifatida kross-madaniy psixologiya va ta'lim psixologiyasi sohasidagi fundamental asarlar, 2010–2024-yillarda Scopus, Web of Science va PsycINFO bazalarida nashr etilgan ilmiy maqolalar, hamda xalqaro tashkilotlarning (YuNESKO, OECD) hisobotlari o'rganildi.

Tadqiqot quyidagi bosqichlardan iborat bo'ldi: (1) "moslashuv", "akkulturatsiya", "madaniy zarba" tushunchalarining nazariy ta'riflarini tahlil qilish; (2) moslashuvning asosiy nazariy modellarini qiyosiy o'rganish; (3) moslashuvning psixologik mexanizmlari va bosqichlarini tizimlashtirish; (4) moslashuvga ta'sir etuvchi omillarni guruhlash va ularning nisbiy ahamiyatini baholash; (5) amaliy tavsiyalarni shakllantirish.

2.2. "Moslashuv" tushunchasining konseptual ta'rifi

Psixologiya fanida "moslashuv" (adaptatsiya) tushunchasi keng ma'noda individning o'zgargan muhit talablariga muvofiq o'z xulq-atvori, kognitiv tuzilmalari va emotsional holatlarini o'zgartirish jarayoni sifatida ta'riflanadi. Xorijiy talabalar kontekstida moslashuv - bu individning yangi ijtimoiy-madaniy va akademik muhitga psixologik, ijtimoiy va madaniy jihatdan integratsiyalashuvi jarayonidir [5].

Zamonaviy kross-madaniy psixologiyada moslashuvning ikki asosiy o'lchovi ajratiladi (C. Ward va A. Kennedy): (a) psixologik moslashuv - emotsional farovonlik, qoniqish va ruhiy salomatlik bilan bog'liq; (b) ijtimoiy-madaniy moslashuv - yangi muhitda kundalik ijtimoiy vazifalarni bajara olish, madaniy kompetensiya va ijtimoiy ko'nikmalar bilan bog'liq [6]. Bu ikki o'lchov o'zaro bog'liq, lekin turli omillar va dinamika bilan tavsiflanadi.

3. Tadqiqot natijalari

3.1. Moslashuvning konseptual modellari

Xorijiy talabalar moslashuvini tushuntirish uchun bir qator nazariy model va konsepsiyalar ishlab chiqilgan. Ularning eng nufuzlilari 1-jadvalda umumlashtirilgan.

Jadval 1.

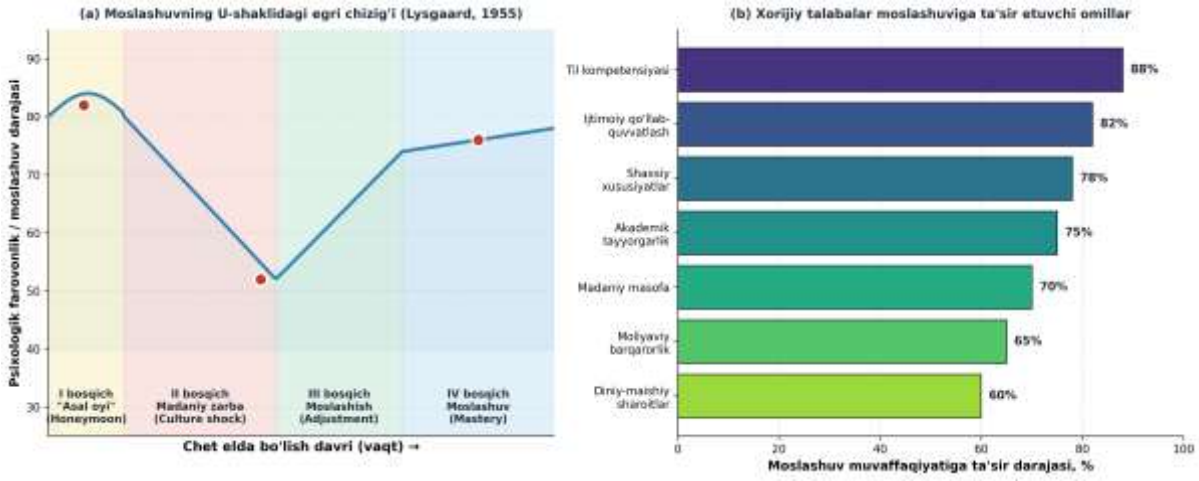
Xorijiy talabalar moslashuvining asosiy nazariy modellari

Model / nazariya	Muallif(lar)	Asosiy g'oya
Akkulturatsiya modeli	J. Berry (1997)	Moslashuv to'rt strategiyaga bo'linadi: integratsiya, assimilyatsiya, ajralish va marginalizatsiya
Madaniy zarba konsepsiyasi	K. Oberg (1960)	Notanish madaniyatga tushgan individ to'rt bosqichli emotsional inqirozni boshdan kechiradi
U-shaklidagi egri chiziq	S. Lysgaard (1955)	Moslashuv darajasi vaqt davomida U shaklida o'zgaradi: yuqori boshlanish, pasayish, tiklanish
W-shaklidagi egri chiziq	J. & J. Gullahorn (1963)	Vatanga qaytgandan keyingi qayta moslashuvni hisobga olib, U-egri chizig'ini kengaytiradi
Stress va kurashish modeli	R. Lazarus & S. Folkman (1984)	Moslashuv stressni kognitiv baholash va kurashish (coping) strategiyalari orqali boshqariladi
Madaniy o'rganish modeli	A. Furnham & S. Bochner (1986)	Moslashuv yangi madaniyatga xos ijtimoiy ko'nikmalarni o'rganish jarayoni sifatida qaraladi

J. Berry ning akkulturatsiya nazariyasi zamonaviy kross-madaniy psixologiyaning asosiy paradigmasi hisoblanadi. Unga ko'ra, individ ikki fundamental savolga javob berishi asosida to'rtta moslashuv strategiyasidan birini tanlaydi: (1) o'z madaniy o'ziga xosligini saqlash; (2) yangi madaniyat bilan aloqa o'rnatish. Bu ikki o'lchovning kombinatsiyasi integratsiya (ikkalasiga ham "ha"), assimilyatsiya (faqat yangi madaniyat), ajralish/separatsiya (faqat o'z madaniyati) va marginalizatsiya (ikkalasiga ham "yo'q") strategiyalarini hosil qiladi. Tadqiqotlar integratsiya strategiyasi eng yuqori psixologik farovonlik va moslashuv muvaffaqiyatini ta'minlashini ko'rsatadi [7, 8].

3.2. Moslashuvning psixologik mexanizmlari va bosqichlari

K. Oberg tomonidan kiritilgan "madaniy zarba" konsepsiyasi va S. Lysgaard ning U-shaklidagi egri chizig'i moslashuvning bosqichli xarakterini ochib beradi. Moslashuv jarayoni vaqt davomida to'rtta ketma-ket bosqichdan o'tadi, bu 1-rasmda taqdim etilgan.

1-rasm. Xorijiy talabalar moslashuvining psixologik dinamikasi: (a) moslashuvning U-shaklidagi egri chizig'i (Lysgaard, 1955) va uning to'rt bosqichi; (b) moslashuv muvaffaqiyatiga ta'sir etuvchi asosiy omillarning nisbiy ahamiyati

1-rasm (a) panelida ko'rsatilgan moslashuvning to'rt bosqichi quyidagicha tavsiflanadi:

• I bosqich - "Asal oyi" (Honeymoon): kelishning dastlabki haftalarida talaba yangi muhitni qiziqish va hayajon bilan qabul qiladi, psixologik farovonlik darajasi yuqori bo'ladi. Bu bosqich bir necha kundan bir necha haftagacha davom etadi;

• II bosqich - Madaniy zarba (Culture shock): til to'siqlari, madaniy farqlar va kundalik qiyinchiliklar to'planib, eng past psixologik holat yuzaga keladi. Talaba xafagarchilik, vatanni sog'inish (homesickness), tashvish va ba'zan depressiyani boshdan kechirishi mumkin. Bu eng kritik bosqich hisoblanadi;

• III bosqich - Moslashish (Adjustment): talaba asta-sekin yangi muhitga ko'nika boshlaydi, til ko'nikmalari yaxshilanadi, ijtimoiy aloqalar shakllanadi va kundalik vazifalarni bajara olish qobiliyati ortadi;

• IV bosqich - Moslashuv/o'zlashtirish (Mastery): talaba yangi madaniy muhitda o'zini erkin his qiladi, ikkala madaniyat o'rtasida muvozanat o'rnatadi va to'liq funksional faoliyat yurita oladi.

Moslashuv jarayonining asosiy psixologik mexanizmlari R. Lazarus va S. Folkman ning stress va kurashish (coping) modeliga muvofiq tushuntiriladi. Ushbu modelga ko'ra, talaba yangi muhit talablarini kognitiv jihatdan baholaydi (birlamchi va ikkilamchi baholash) va stress vaziyatlarini boshqarish uchun kurashish strategiyalarini qo'llaydi. Muammoga yo'naltirilgan kurashish (problem-focused coping) - masalan, tilni o'rganish, yordam izlash, faol harakat - moslashuvga ijobiy ta'sir ko'rsatadi; emotsiyaga yo'naltirilgan kurashish (emotion-focused coping) qisqa muddatda yengillik bersa-da, uzoq muddatda samarasiz bo'lishi mumkin [9, 10].

3.3. Moslashuvga ta'sir etuvchi omillar

Xorijiy talabalar moslashuviga ta'sir etuvchi omillar 1-rasm (b) panelida ularning nisbiy ahamiyati bo'yicha taqdim etilgan. Tahlil natijalariga ko'ra, eng kuchli ta'sir etuvchi omillar quyidagilardir:

• Til kompetensiyasi (88 %) - ta'lim va muloqot tilini bilish darajasi moslashuvning eng muhim prediktori hisoblanadi. Til to'sig'i nafaqat akademik muvaffaqiyatni, balki ijtimoiy aloqalar o'rnatishni ham belgilaydi;

• Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi (82 %) - oila, do'stlar, hamkasblar va universitet xizmatlari tomonidan ko'rsatiladigan emotsional va amaliy yordam stress darajasini sezilarli kamaytiradi;

• Shaxsiy psixologik xususiyatlar (78 %) - ekstraversiya, ochiqlik, emotsional barqarorlik, o'z-o'ziga ishonch va noaniqlikka chidamlilik kabi shaxsiy xususiyatlar moslashuvni osonlashtiradi;

• Akademik tayyorgarlik (75 %) - oldingi bilim darajasi va o'qish ko'nikmalari yangi ta'lim tizimiga moslashishni belgilaydi;

• Madaniy masofa (70 %) - kelib chiqqan va qabul qiluvchi madaniyatlar o'rtasidagi farq qanchalik katta bo'lsa, moslashuv shunchalik qiyin kechadi;

• Moliyaviy barqarorlik (65 %) va diniy-maishiy sharoitlar (60 %) - moddiy ta'minot va diniy-maishiy ehtiyojlarning qondirilishi moslashuv jarayonini qo'llab-quvvatlaydi.

4. **Muhokama.** O'tkazilgan nazariy tahlil xorijiy talabalar moslashuvi ko'p o'lchovli va dinamik jarayon ekanligini ko'rsatadi. Moslashuvning turli nazariy modellari (akkulturatsiya, madaniy zarba, U/W-egri chiziqlari, stress-kurashish) bir-birini istisno etmaydi, balki to'ldiradi va jarayonning turli jihatlarini yoritadi. Zamonaviy yondashuv ushbu modellarni integratsiyalashtirib, moslashuvni biop-sixoijtimoiy hodisa sifatida ko'rib chiqishni taqozo etadi [11].

Amaliy nuqtai nazardan, moslashuvga ta'sir etuvchi omillarning tahlili psixologik-pedagogik aralashuvning ustuvor yo'nalishlarini belgilaydi. Eng kuchli omil - til kompetensiyasi (88 %) - bo'lganligi sababli, xorijiy talabalar uchun intensiv til kurslarini tashkil etish va ta'lim boshlanishidan oldin tayyorgarlik bosqichini ta'minlash birinchi darajali ahamiyatga ega. Ikkinchi muhim omil - ijtimoiy qo'llab-quvvatlash (82 %) - universitet darajasida mentorlik dasturlari, talabalar klublari va madaniyatlararo muloqot tadbirlarini tashkil etishni taqozo etadi [12].

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari sharoitida xorijiy talabalar moslashuvining o'ziga xos jihatlari mavjud. Bir tomondan, Markaziy Osiyo davlatlaridan kelgan talabalar uchun madaniy masofa

nisbatan kichik bo'lib, til (rus tili, qisman o'zbek tili) va madaniy umumiyliklar moslashuvni osonlashtiradi. Boshqa tomondan, Janubiy Osiyo, Yaqin Sharq va Afrika mamlakatlaridan kelgan talabalar uchun madaniy masofa, til to'sig'i va iqlim-maishiy sharoitlar moslashuvni qiyinlashtiruvchi omillar bo'lib qoladi [13].

Madaniy zarbaning eng kritik II bosqichida (1-rasm) talabalarga maxsus psixologik yordam ko'rsatish zarurati alohida ta'kidlanishi kerak. Aynan shu davrda akademik tark etish (drop-out) xavfi eng yuqori bo'ladi. Shu sababli universitet psixologik xizmatlari moslashuvning birinchi semestrida xorijiy talabalarga ustuvor e'tibor qaratishi maqsadga muvofiqdir [14].

Olingan natijalarning amaliy ahamiyati shundaki, ular O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida xorijiy talabalarni qo'llab-quvvatlash tizimini ilmiy asosda tashkil etishga, talabalar kontingentini saqlab qolish (retention) ko'rsatkichlarini oshirishga va mamlakatning xalqaro ta'lim makonidagi obro'sini mustahkamlashga xizmat qiladi.

5. **Xulosa va tavsiyalar.** O'tkazilgan nazariy tadqiqot natijalariga ko'ra, quyidagi asosiy xulosalar shakllantirildi:

Birinchidan, xorijiy talabalar moslashuvi kross-madaniy psixologiya, ijtimoiy psixologiya va pedagogika fanlari kesishuvidagi ko'p o'lchovli hodisa bo'lib, uni tushuntirish uchun bir qator bir-birini to'ldiruvchi nazariy modellar (akkulturatsiya, madaniy zarba, U/W-egri chiziqlari, stress-kurashish, madaniy o'rganish) mavjud. Eng samarali yondashuv ushbu modellarni integratsiyalashtirishdir.

Ikkinchidan, moslashuv jarayoni vaqt davomida to'rt asosiy bosqichdan (asal oyi, madaniy zarba, moslashish va moslashuv/o'zlashtirish) o'tadi. Eng kritik bosqich - madaniy zarba bosqichi bo'lib, aynan shu davrda psixologik yordam ko'rsatish zarurati eng yuqori bo'ladi.

Uchinchidan, moslashuv muvaffaqiyatiga eng kuchli ta'sir etuvchi omillar til kompetensiyasi (88 %), ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi (82 %), shaxsiy psixologik xususiyatlar (78 %) va akademik tayyorgarlik (75 %) hisoblanadi. Bu omillar psixologik-pedagogik aralashuvning ustuvor yo'nalishlarini belgilaydi.

To'rtinchidan, J. Berry ning akkulturatsiya nazariyasiga muvofiq, integratsiya strategiyasi (ikkala madaniyat bilan ham faol aloqa) eng yuqori psixologik farovonlik va moslashuv muvaffaqiyatini ta'minlaydi, shu sababli uni rag'batlantirish maqsadga muvofiqdir.

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari uchun quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

• Xorijiy talabalar uchun ta'lim boshlanishidan oldin intensiv til tayyorgarligi kurslarini tashkil etish;

• Universitet psixologik xizmatlarida xorijiy talabalar bilan ishlash bo'yicha maxsus dasturlarni joriy etish, ayniqsa birinchi semestrda madaniy zarba bosqichida;

• Mahalliy va xorijiy talabalar o'rtasida mentorlik ("buddy system") dasturlarini tashkil etish;

• Madaniyatlararo muloqotni rag'batlantiruvchi tadbirlar, klublar va festivallar o'tkazish;

• Professor-o'qituvchilar uchun madaniyatlararo kompetensiya bo'yicha treninglar tashkil etish;

• Xorijiy talabalarning moslashuv darajasini muntazam monitoring qilish va psixologik holatni baholash tizimini joriy etish.

Keyingi tadqiqotlar O'zbekiston oliy ta'lim muassasalaridagi xorijiy talabalar moslashuvining empirik tadqiqotini o'tkazish, turli mintaqalardan kelgan talabalar moslashuvining qiyosiy tahlilini amalga oshirish va moslashuvni qo'llab-quvvatlovchi konkret psixologik-pedagogik dasturlarni ishlab chiqish va sinovdan o'tkazish yo'nalishlarida olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. UNESCO Institute for Statistics. Global Flow of Tertiary-Level Students. – Paris: UNESCO, 2023. – URL: http://uis.unesco.org/en/uis-student-flow (murojaat sanasi: 19.05.2026).

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida". – URL: https://lex.uz/docs/-4545884 (murojaat sanasi: 19.05.2026).

3. Oberg K. Cultural shock: Adjustment to new cultural environments // Practical Anthropology. – 1960. – Vol. 7, No. 4. – P. 177–182. DOI: 10.1177/009182966000700405.

4. Ward C., Bochner S., Furnham A. The Psychology of Culture Shock. – 2nd ed. – Hove: Routledge, 2001. – 367 p.

5. Berry J. W. Immigration, acculturation, and adaptation // Applied Psychology: An International Review. – 1997. – Vol. 46, No. 1. – P. 5–34. DOI: 10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x.

6. Ward C., Kennedy A. The measurement of sociocultural adaptation // International Journal of Intercultural Relations. – 1999. – Vol. 23, No. 4. – P. 659–677. DOI: 10.1016/S0147-1767(99)00014-0.

7. Berry J. W. Acculturation: Living successfully in two cultures // International Journal of Intercultural Relations. – 2005. – Vol. 29, No. 6. – P. 697–712. DOI: 10.1016/j.ijintrel.2005.07.013.

8. Zhang J., Goodson P. Predictors of international students' psychosocial adjustment to life in the United States: A systematic review // International Journal of Intercultural Relations. – 2011. – Vol. 35, No. 2. – P. 139–162. DOI: 10.1016/j.ijintrel.2010.11.011.

9. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. – New York: Springer, 1984. – 456 p.

10. Berry J. W., Poortinga Y. H., Breugelmans S. M., et al. Cross-Cultural Psychology: Research and Applications. – 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 626 p.

11. Smith R. A., Khawaja N. G. A review of the acculturation experiences of international students // International Journal of Intercultural Relations. – 2011. – Vol. 35, No. 6. – P. 699–713. DOI: 10.1016/j.ijintrel.2011.08.004.

12. Sherry M., Thomas P., Chui W. H. International students: A vulnerable student population // Higher Education. – 2010. – Vol. 60, No. 1. – P. 33–46. DOI: 10.1007/s10734-009-9284-z.

13. Lysgaard S. Adjustment in a foreign society: Norwegian Fulbright grantees visiting the United States // International Social Science Bulletin. – 1955. – Vol. 7. – P. 45–51.

14. Gullahorn J. T., Gullahorn J. E. An extension of the U-curve hypothesis // Journal of Social Issues. – 1963. – Vol. 19, No. 3. – P. 33–47. DOI: 10.1111/j.1540-4560.1963.tb00447.x.

15. Furnham A., Bochner S. Culture Shock: Psychological Reactions to Unfamiliar Environments. – London: Methuen, 1986. – 298 p.

16. Wang K. T., Heppner P. P., Fu C. C., et al. Profiles of acculturative adjustment patterns among Chinese international students // Journal of Counseling Psychology. – 2012. – Vol. 59, No. 3. – P. 424–436. DOI: 10.1037/a0028532.

17. Каримова В. М. Ижтимоий психология. – Тошкент: Фан, 2018. – 312 б.

18. Søberg P. V., Kalanova D. Cross-cultural adaptation of international students in Central Asia // Journal of International Students. – 2021. – Vol. 11, No. 4. – P. 845–863. DOI: 10.32674/jis.v11i4.2774.

Рауфов Охун Одил угли,
Магистрант 1 курса, Азиатского Международного Университета
научный руководитель: **Муродова Дилдора Арабовна,**
преподаватель кафедры узбекской и русской филологии
Азиатского Международного Университета, города Бухары
E-mail: okhunraufov@gmail.com

ТЕМА ТОСКИ И РАЗЛУКИ В ЛИТЕРАТУРЕ ЭМИГРАЦИИ

Аннотация. *В данной работе рассматривается тема тоски и разлуки в литературе эмиграции XX века. Особое внимание уделяется художественным особенностям изображения ностальгии, памяти о родине и переживания духовного одиночества человека, оказавшегося в условиях изгнания. Анализируются произведения представителей русской эмигрантской литературы, таких как Иван Бунин, Владимир Набоков и Иосиф Бродский. В работе раскрывается значение темы родины, памяти и культурной идентичности в художественном мире писателей-эмигрантов. Делается вывод о том, что мотив тоски и разлуки является одним из центральных элементов поэтики литературы эмиграции и отражает духовный опыт человека, находящегося вдали от своей родины.*

Ключевые слова: *литература эмиграции, тоска, разлука, ностальгия, родина, память, культурная идентичность.*

THE THEME OF LONGING AND SEPARATION IN EMIGRATION LITERATURE

Abstract. *This study examines the theme of longing and separation in the literature of emigration of the twentieth century. Particular attention is paid to the artistic representation of nostalgia, memory of the homeland, and the emotional experience of spiritual loneliness of individuals living in exile. The works of prominent representatives of Russian literature of emigration, such as Ivan Bunin, Vladimir Nabokov and Iosif Brodskiy are analyzed. The study highlights the importance of themes such as homeland, memory, and cultural identity in the creative works of émigré writers. The research concludes that the motif of longing and separation is one of the central elements in the poetics of literature of emigration and reflects the spiritual experience of individuals living far from their homeland.*

Key words: *literature of emigration, longing, separation, nostalgia, homeland, memory, cultural identity.*

EMIGRATSIYA ADABIYOTIDA SOG‘INCH VA AYRILIQ MAVZUSI

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy ishda XX asr emigratsiya adabiyotida sog‘inch va ayriliq mavzusi tahlil qilinadi. Asarda vatanga bo‘lgan sog‘inch, xotira, begona muhitda yashayotgan insonning ruhiy kechinmalari hamda yolg‘izlik hissining badiiy ifodalanishiga alohida e’tibor qaratilgan. Tadqiqotda rus emigratsiya adabiyotining yirik vakillari - Ivan Bunin, Vladimir Nabokov va Iosif Brodskiy asarlari tahlil qilinadi. Ishda vatanga bo‘lgan sog‘inch, xotira va madaniy identitet masalalarining emigratsiya adabiyotidagi o‘rni ochib beriladi. Tadqiqot natijasida sog‘inch va ayriliq motivlari emigratsiya adabiyotining asosiy badiiy unsurlaridan biri ekanligi aniqlanadi.*

Kalit so‘zlar: *emigratsiya adabiyoti, sog‘inch, ayriliq, nostalgiya, vatan, xotira, madaniy identiklik.*

Введение. Литература эмиграции является особым явлением в истории мировой и русской культуры XX века. Она возникла в результате масштабных исторических собы-

тий, прежде всего революций, войн и политических изменений, которые вынудили многих писателей покинуть родину. Оказавшись за пределами своей страны, авторы столкнулись с новым культурным пространством, чуждым языком и иной социальной реальностью. Эти обстоятельства оказали глубокое влияние на художественное содержание их произведений. Одними из центральных тем литературы эмиграции становятся тоска по родине, чувство утраты и переживание разлуки. Писатели стремились осмыслить собственный опыт изгнания, выразить эмоциональное состояние человека, оказавшегося вдали от родной культуры, языка и традиций. В их произведениях ностальгия становится не только личным переживанием, но и важным художественным мотивом, отражающим духовное состояние целого поколения эмигрантов. Тема тоски и разлуки проявляется в различных жанрах - прозе, поэзии, эссеистике. Она раскрывается через воспоминания о прошлом, идеализацию родины, а также через образ внутреннего одиночества человека в чужой стране. Особую роль в разработке этой темы сыграли такие авторы, как Иван Бунин, Владимир Набоков и Иосиф Бродский, чьё творчество стало важной частью русской эмигрантской литературы.

Цель данной работы - рассмотреть особенности художественного воплощения темы тоски и разлуки в литературе эмиграции, а также проанализировать, каким образом эта тема отражается в произведениях ведущих представителей эмигрантской литературы.

Основная часть. Одной из наиболее характерных черт литературы эмиграции является глубокое чувство тоски по родине. Это чувство связано не только с географической разлукой, но и с утратой привычного культурного пространства. Для многих писателей эмиграция означала потерю не только дома, но и определённого образа жизни, круга общения и духовной среды. В произведениях эмигрантских авторов родина часто предстает как идеализированное пространство памяти. Она существует прежде всего в воспоминаниях, которые со временем приобретают особую эмоциональную окраску. Писатели стремятся сохранить образ родной страны через описание природы, традиций, языка и культурных символов.

Тоска в литературе эмиграции часто связана с мотивом памяти. Память становится своеобразным мостом между прошлым и настоящим. Через воспоминания герои произведений возвращаются к утраченной родине, пытаясь сохранить связь со своим прошлым. Таким образом, ностальгия становится важным элементом художественной структуры произведений. Кроме того, тоска в эмигрантской литературе часто сопровождается ощущением внутренней раздвоенности. С одной стороны, писатель живёт в новом культурном пространстве, а с другой - духовно остаётся связанным со своей родиной. Эта двойственность становится источником внутреннего конфликта, который нередко отражается в судьбах литературных героев.

Особое место в разработке темы тоски и разлуки занимает творчество Ивана Бунина. Его произведения, написанные в эмиграции, проникнуты глубоким чувством ностальгии и воспоминаниями о дореволюционной России. В рассказах Бунина часто присутствует мотив утраченного прошлого. Герои его произведений вспоминает родные места, переживают разлуку с близками людьми и пытаются сохранить в памяти образы родной природы. В сборнике «Тёмные аллеи» автор показывает сложные эмоциональные переживания персонажей, для которых прошлое становится единственным источником духовной опоры. Особенность художественного мира Бунина заключается в тонком психологизме и внимании к внутреннему состоянию человека. Тоска по родине в его произведениях выражается не только через прямые воспоминания, но и через атмосферу произведения, через описания природы и эмоциональное состояние героев. Важным элементом бунинской прозы является идеализация прошлого. Россия в его произведениях часто предстает как утраченный мир гармонии и красоты. Эта идеализация усиливает трагическое ощущение разлуки и невозможности возвращения. бунинской прозы является идеализация прошлого. Россия в его произведениях часто предстает как утраченный мир гармонии и красоты. Эта идеализация усиливает трагическое ощущение разлуки и невозможности возвращения.

Тема разлуки и изгнания занимает значительное место и в творчестве Владимира Набокова. В отличие от Бунина, Набоков часто обращается к теме эмиграции через призму личных воспоминаний и автобиографических мотивов. В его произведениях воспоминания о родине становятся важной частью художественного пространства. Особое значение имеет тема детства, связанная с образами дореволюционной России[5]. Эти воспоминания наполнены светлой ностальгией и одновременно осознанием невозвратимости прошлого. Набоков уделяет большое внимание языку как важнейшему элементу культурной идентичности. Для эмигранта язык становится способом сохранения связи с родиной. Именно поэтому многие произведения Набокова, написанные в эмиграции, сохраняют богатство и выразительность русского литературного языка. Разлука в произведениях Набокова часто приобретает философский характер. Она становится не только историческим обстоятельством, но и универсальным состоянием человеческого существования. Герои его произведений ощущают себя людьми между двумя мирами, что усиливает тему духовного одиночества. В поэзии Иосифа Бродского тема разлуки приобретает особенно глубокий философский смысл. Вынужденная эмиграция поэта в 1970-е годы оказала значительное влияние на его творчество. Для Бродского характерно осмысление эмиграции как особого духовного опыта. В его стихотворениях тема родины часто связана с размышлениями о времени, памяти и судьбе человека. Поэт рассматривает разлуку не только как личную трагедию, но и как часть исторической судьбы. Одной из особенностей поэзии Бродского является соединение личного переживания с универсальными философскими размышлениями. Его стихи часто обращаются к теме времени, которое постепенно стирает границы между прошлым и настоящим. Несмотря на трагизм темы изгнания, в поэзии Бродского присутствует и мотив духовной свободы. Эмиграция становится для поэта не только потерей, но и возможностью взглянуть на родную культуру с новой точки зрения.

Заключение. Таким образом, тема тоски и разлуки занимает центральное место в литературе эмиграции. Она отражает не только личные переживания писателей, но и более широкие культурные и исторические процессы XX века. В произведениях эмигрантских авторов тоска по родине становится важным художественным мотивом, через который раскрываются вопросы памяти, идентичности и духовной связи человека с родной культурой. Писатели стремятся сохранить образ утраченной родины, обращаясь к воспоминаниям, описаниям природы и культурных традиций. Творчество Ивана Бунина, Владимира Набокова и Иосифа Бродского демонстрирует различные художественные подходы к осмыслению темы разлуки. Несмотря на различия в стилях и жанрах, их произведения объединяет стремление осмыслить опыт изгнания и сохранить культурную память.

Список использованных литератур.

1. Набоков Владимир В. В. *Другие берега*. - СПб.: Азбука, 2011. - С. 20–25.
2. Бунин И. А. *Жизнь Арсеньева*. - М.: Эксмо, 2012. - С. 45–50.
3. Бунин Иван И. А. *Тёмные аллеи*. - М.: Художественная литература, 2010. - С. 60–65.
4. Владимир В. В. *Другие берега*. - СПб.: Азбука, 2011. - С. 30–35.
5. Набоков Владимир В. В. *Другие берега*. - СПб.: Азбука, 2011. - С. 50–55.
6. Набоков Владимир В. В. *Дар*. - М.: АСТ, 2013. - С. 100 – 110
7. Бродский Иосиф И. А. *Стихотворения и поэмы*. - СПб.: Пушкинский фонд, 2001. - С. 40–45.
8. Бродский Иосиф И. А. *Стихотворения и поэмы*. - СПб.: Пушкинский фонд, 2001. - С. 70–75.

Polvonova Soxiba Anvar qizi,
Osiyo xalqaro universiteti magistranti

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINING PEDAGOGIK MAHORATINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY TA’LIM TEXNOLOGIYALARINING AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy maqolada bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining pedagogik mahoratini rivojlantirishda zamonaviy ta’lim texnologiyalarining tutgan o‘rni va ahamiyati ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Pedagogik mahorat zamonaviy ta’lim tizimining asosiy kompetensiyalaridan biri sifatida talqin qilinib, uning tarkibiy qismlari - kasbiy bilim, metodik tayyorgarlik, kommunikativ kompetensiya, innovatsion fikrlash, refleksiv tahlil va pedagogik kreativlik masalalari yoritiladi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar, interfaol metodlar, muammoli ta’lim, loyiha asosida o‘qitish, modulli ta’lim, blended learning, STEAM yondashuvi hamda masofaviy ta’lim vositalarining pedagogik mahoratni shakllantirishdagi o‘rni asoslab beriladi. Oliy pedagogik ta’lim muassasalarida zamonaviy ta’lim texnologiyalarini qo‘llash orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodkorligi, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish ko‘nikmalari va amaliy kompetensiyalarini rivojlantirish imkoniyatlari ochib beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ta’lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni samarali integratsiya qilish bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqadi hamda ularning pedagogik faoliyatda muvaffaqiyatli ishlashiga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *pedagogik mahorat, zamonaviy ta’lim texnologiyalari, bo‘lajak o‘qituvchi, boshlang‘ich ta’lim, interfaol metodlar, innovatsion yondashuv, raqamli pedagogika, kompetensiyaviy ta’lim, pedagogik kreativlik, refleksiya.*

THE IMPORTANCE OF MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN DEVELOPING THE PEDAGOGICAL SKILLS OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Abstract. *This scientific article analyzes the role and significance of modern educational technologies in the development of pedagogical mastery of future primary school teachers from both theoretical and practical perspectives. Pedagogical mastery is interpreted as one of the key competencies of the modern education system, and its components-professional knowledge, methodological training, communicative competence, innovative thinking, reflective analysis, and pedagogical creativity-are examined in detail. The article also substantiates the role of digital technologies, interactive methods, problem-based learning, project-based learning, modular education, blended learning, the STEAM approach, and distance learning tools in the formation of pedagogical mastery. Furthermore, it reveals the opportunities for developing independent thinking, creativity, pedagogical situation analysis skills, and practical competencies of future teachers through the application of modern educational technologies in higher pedagogical education institutions. The research findings indicate that the effective integration of innovative technologies into the educational process elevates the professional training of future primary school teachers to a qualitatively new level and contributes to their successful performance in pedagogical practice.*

Key words: *pedagogical mastery, modern educational technologies, future teacher, primary education, interactive methods, innovative approach, digital pedagogy, competency-based education, pedagogical creativity, reflection.*

ЗНАЧЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МАСТЕРСТВА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. *В данной научной статье с теоретической и практической точек зрения анализируются роль и значение современных образовательных технологий в развитии педагогического мастерства будущих учителей начальных классов. Педагогическое мастерство рассматривается как одна из ключевых компетенций современной системы образования, а также раскрываются его основные компоненты: профессиональные знания, методическая подготовка, коммуникативная компетентность, инновационное мышление, рефлексивный анализ и педагогическая креативность. Кроме того, обосновывается значение цифровых технологий, интерактивных методов, проблемного обучения, проектного обучения, модульного обучения, смешанного обучения (blended learning), STEAM-подхода и средств дистанционного обучения в формировании педагогического мастерства. Также раскрываются возможности развития самостоятельного мышления, творческих способностей, навыков анализа педагогических ситуаций и практических компетенций будущих учителей посредством применения современных образовательных технологий в высших педагогических учебных заведениях. Результаты исследования показывают, что эффективная интеграция инновационных технологий в образовательный процесс выводит профессиональную подготовку будущих учителей начальных классов на качественно новый уровень и способствует их успешной педагогической деятельности.*

Ключевые слова: *Педагогическое мастерство, современные образовательные технологии, будущий учитель, начальное образование, интерактивные методы, инновационный подход, цифровая педагогика, компетентностное обучение, педагогическая креативность, рефлексия.*

Kirish. Jahon ta’lim tizimida kechayotgan tub islohotlar ta’lim mazmuni, shakli va metodlariga yangicha yondashishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichi butun uzluksiz ta’lim tizimining poydevori sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan munosabati, tafakkur uslubi, nutq madaniyati, ijtimoiy moslashuvi va intellektual salohiyati shakllanadi. Shu bois ushbu bosqichda faoliyat yuritadigan pedagogning kasbiy tayyorgarligi, pedagogik mahorati va innovatsion kompetensiyasi ta’lim sifati bilan bevosita bog‘liqdir.

Bugungi kunda pedagog oldiga faqat bilim beruvchi emas, balki ta’lim jarayonini boshqaruvchi, motivator, fasilitator, innovator va shaxs rivojlanishiga ko‘maklashuvchi mutaxassis sifatida yangi talablar qo‘yilmoqda. Bu esa bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan samarali foydalanishni dolzarb masalaga aylantiradi. Pedagogik mahorat an’anaviy didaktik bilimlar bilan cheklanib qolmay, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llay olish, darsni loyihalash, ta’lim muhitini tashkil etish, refleksiya va tahlil qilish kabi ko‘nikmalarni ham o‘z ichiga oladi.

Pedagogik mahorat o‘qituvchining nazariy bilimlari, amaliy ko‘nikmalari, kasbiy qadriyatlari va pedagogik tafakkurining integratsiyasi natijasida shakllanadigan murakkab tizimdir. U pedagogning o‘quvchilar bilan samarali muloqot qurishi, murakkab pedagogik vaziyatlarda optimal qaror qabul qilishi hamda ta’lim jarayonini yuqori samaradorlik bilan tashkil etishida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, zamonaviy ta’lim texnologiyalari pedagogik mahoratni shakllantirishning muhim instrumenti sifatida e’tirof etiladi.

Asosiy qism. Ta’lim texnologiyasi tushunchasi pedagogik jarayonni oldindan loyihalash, rejalashtirish, tashkil etish va natijalarni baholashning tizimli mexanizmini anglatadi. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari an’anaviy reproduktiv o‘qitishdan farqli ravishda ta’lim oluvchini faol

subyekt sifatida ko‘radi. Natijada bo‘lajak o‘qituvchilar ta’lim jarayonida passiv tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi, muammo yechuvchi va bilim yaratuvchi sifatida shakllanadi.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining pedagogik mahoratini rivojlantirishda interfaol metodlarning o‘rni alohida ahamiyat kasb etadi. Interfaol metodlar ta’lim jarayonida hamkorlik, fikr almashish, muhokama va tahlil asosida bilim hosil qilish imkonini yaratadi. “Aqliy hujum”, “Klaster”, “FSMU”, “Baliq skeleti”, “Insert”, “Case-study” kabi metodlar talabalarni mustaqil va tanqidiy fikrlashga undaydi. Mazkur metodlardan foydalanish bo‘lajak pedagoglarda darsni qiziqarli tashkil etish, o‘quvchilarni jalb qilish va pedagogik vaziyatlarni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Pedagogik mahoratning muhim komponentlaridan biri kommunikativ kompetensiyadir. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi bolalar psixologiyasini chuqur bilishi, ularning yosh xususiyatlariga mos ravishda muloqot qurishi zarur. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari, ayniqsa rolli o‘yinlar, trening mashg‘ulotlari, simulyatsion darslar pedagogik kommunikatsiyani shakllantirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Simulyatsiya asosidagi mashg‘ulotlar real sinf muhitini modellashtirib, bo‘lajak pedagogga turli vaziyatlarda qanday harakat qilishni amaliy tarzda o‘rgatadi.

Raqamli texnologiyalarning ta’limga kirib kelishi pedagogik mahorat mazmunini ham sezilarli darajada o‘zgartirdi. Endilikda zamonaviy o‘qituvchi multimedia vositalari, virtual platformalar, elektron resurslar, taqdimot dasturlari va sun’iy intellektga asoslangan vositalardan foydalanishni bilishi lozim. Raqamli pedagogika o‘qituvchidan faqat texnik savodxonlik emas, balki raqamli didaktika kompetensiyasini ham talab etadi. Bu kompetensiya o‘quv materiallarini raqamli formatda ishlab chiqish, interaktiv topshiriqlar yaratish, onlayn baholash va individual ta’lim trajektoriyasini tashkil etish imkonini beradi.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda blended learning, ya’ni aralash ta’lim modeli alohida ahamiyatga ega. Ushbu model an’anaviy auditoriya mashg‘ulotlari va onlayn ta’lim imkoniyatlarini uyg‘unlashtiradi. Aralash ta’lim bo‘lajak pedagoglarda vaqtni boshqarish, mustaqil o‘qish, o‘zini nazorat qilish va refleksiya ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, bu model ta’lim jarayonini individuallashtirish imkonini ham yaratadi.

Muammoli ta’lim texnologiyasi pedagogik tafakkurni rivojlantirishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Muammoli vaziyatlar talabalarda savol qo‘yish, tahlil qilish, sabab-oqibat bog‘liqliklarini aniqlash va yechim topish malakalarini shakllantiradi. Boshlang‘ich sinf pedagogi uchun bu ayniqsa muhim, chunki dars jarayonida kutilmagan vaziyatlar tez-tez yuzaga keladi. O‘qituvchi pedagogik moslashuvchanlikka ega bo‘lishi zarur.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining pedagogik mahoratini shakllantirish jarayonida mentorlik va kouching texnologiyalarining o‘rni ham tobora ortib bormoqda. Mentorlik tajribali pedagoglarning kasbiy tajribasini yosh mutaxassislarga tizimli ravishda yetkazish mexanizmi sifatida muhim ahamiyatga ega. Kouching esa shaxsning ichki salohiyatini ochish, mustaqil qaror qabul qilish va kasbiy refleksiyani kuchaytirishga xizmat qiladi. Zamonaviy pedagogik ta’limda ushbu yondashuvlarning qo‘llanishi bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘ziga ishonchini oshiradi, kasbiy identifikatsiyasini mustahkamlaydi hamda pedagogik faoliyatga psixologik tayyorgarligini kuchaytiradi.

Pedagogik mahoratning muhim mezonlaridan biri pedagogik takt hisoblanadi. Pedagogik takt o‘qituvchining har bir pedagogik vaziyatda to‘g‘ri kommunikativ strategiyani tanlay olish qobiliyatida namoyon bo‘ladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan ishlashda bu sifat ayniqsa muhimdir, chunki kichik yoshdagi bolalar hissiy ta’sirlarga juda sezgir bo‘ladi. Zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish pedagogik taktdan samarali foydalanishni ham talab qiladi. Masalan, interfaol metodlar davomida o‘quvchilar o‘rtasida fikrlar xilma-xilligi yuzaga kelishi mumkin, bunday vaziyatda o‘qituvchi muloqotni to‘g‘ri boshqarishi, konstruktiv muhit yaratishi va har bir o‘quvchining fikrini qadrlashi zarur bo‘ladi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning pedagogik mahoratini rivojlantirishda emotsional intellektni shakllantirish ham dolzarb masalalardan biridir. Emotsional intellekt shaxsning o‘z his-tuyg‘ularini anglash, boshqarish, boshqalarning emotsional holatini tushunish va ijtimoiy munosabatlarni samarali tashkil etish qobiliyatini ifodalaydi. Pedagogik faoliyatda emotsional intellektning yuqori darajada rivojlanganligi sinfda sog‘lom psixologik muhit yaratish, konfliktlarni bartaraf etish va o‘quvchilarni motivatsiyalashda muhim rol o‘ynaydi. Zamonaviy ta’lim texnologiyalarining trening, simulyatsiya va kollaborativ o‘qitish shakllari emotsional intellekt rivojiga xizmat qiladi.

Innovatsion ta’lim muhitida pedagogik mahorat faqat individual sifat sifatida emas, balki jamoaviy hamkorlik ko‘nikmalari bilan ham chambarchas bog‘liq. Zamonaviy ta’lim konsepsiyasida professional learning community, ya’ni kasbiy o‘rganish hamjamiyatlari muhim o‘rin tutadi. Bunday hamjamiyatlarda pedagoglar tajriba almashadi, metodik muammolarni birgalikda hal qiladi va innovatsion yondashuvlarni sinovdan o‘tkazadi. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida jamoaviy loyiha ishlari, guruhli tahlillar va hamkorlikka asoslangan mashg‘ulotlar ularning professional kommunikatsiyasini rivojlantiradi.

Ta’lim sifati ko‘p jihatdan baholash tizimining samaradorligiga bog‘liq. Zamonaviy baholash texnologiyalari bo‘lajak pedagoglarning pedagogik mahoratini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Formativ va summativ baholash yondashuvlari, rubrikalar, elektron test tizimlari, diagnostik monitoring vositalari o‘qituvchiga ta’lim natijalarini chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Ayniqsa formativ baholash o‘quv jarayonida muntazam teskari aloqa berishga xizmat qiladi. Bu esa bo‘lajak pedagoglarda tahliliy fikrlash va individual yondashuv ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Pedagogik mahoratning tarkibiy qismlaridan biri nutq madaniyatidir. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi ravon, ifodali, mantiqiy va adabiy me’yorlarga mos nutqqa ega bo‘lishi zarur. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari, xususan videoanaliz, nutq treninglari, audio yozuvlar bilan ishlash pedagogik nutqni takomillashtirishda samarali vositalardir. Nutqning aniqligi, emotsional ta’sirchanligi va didaktik ifodaliligi pedagogik mahorat samaradorligini oshiruvchi omillardandir.

Bugungi globallashuv sharoitida ko‘p madaniyatli ta’lim muhitida ishlash kompetensiyasi ham pedagogik mahoratning ajralmas qismiga aylanmoqda. Turli ijtimoiy, madaniy va lingvistik muhitdan kelgan o‘quvchilar bilan ishlash o‘qituvchidan tolerantlik, moslashuvchanlik va inkluziv yondashuvni talab etadi. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari inkluziv ta’limni tashkil etishda katta imkoniyatlar yaratadi. Differensial topshiriqlar, adaptiv platformalar va multimodal resurslar har bir o‘quvchi ehtiyojiga mos ta’lim tashkil etishga yordam beradi.

Inkluziv pedagogika bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligida alohida o‘rin tutadi. Alohida ta’lim ehtiyojiga ega bolalar bilan ishlash pedagogdan maxsus metodik tayyorgarlikni talab qiladi. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari bu jarayonda differensial yondashuvni qo‘llash, individual o‘quv marshrutlarini ishlab chiqish va ta’lim resurslarini moslashtirish imkonini beradi. Shu tariqa pedagogik mahorat yanada universallashadi va ijtimoiy ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik faoliyatning samaradorligi ko‘p jihatdan o‘qituvchining motivatsiyasiga ham bog‘liq. Ichki kasbiy motivatsiya yuqori bo‘lgan pedagog doimiy o‘rganishga, o‘z ustida ishlashga va innovatsiyalarni joriy etishga intiladi. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari ta’lim jarayonini qiziqarli, interaktiv va samarali qilganligi sababli, ular pedagoglarning kasbiy qoniqishini ham oshiradi. Bu esa pedagogik mahoratning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak pedagoglarni tayyorlash jarayonida ilmiy-tadqiqot faoliyatiga jalb etish ham muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot faoliyati talabalarda ilmiy tafakkur, dalillash, muammoni chuqur tahlil qilish va xulosalar chiqarish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari yordamida elektron kutubxonalar, ilmiy bazalar va akademik platformalardan foydalanish ilmiy izlanish samaradorligini oshiradi.

Shuningdek, pedagogik mahoratni rivojlantirish uzluksiz kasbiy rivojlanish tamoyiliga asoslanishi lozim. O‘qituvchi diplomi bilan ta’lim tugamaydi; aksincha, professional rivojlanish jarayoni butun faoliyati davomida davom etadi. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari orqali webinarlar,

onlayn kurslar, masofaviy malaka oshirish dasturlari pedagoglarning doimiy rivojlanishini ta'minlaydi.

Xulosa. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining pedagogik mahoratini rivojlantirish bugungi ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Chunki boshlang‘ich ta'lim bosqichi shaxs kamolotining fundamental davri bo‘lib, aynan shu bosqichda o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishi, mustaqil fikrlashi, ijodkorligi va ijtimoiy kompetensiyalari shakllanadi. Mazkur jarayonning samaradorligi esa ko‘p jihatdan pedagogning kasbiy tayyorgarligi va pedagogik mahoratiga bog‘liqdir. Shu sababli bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida pedagogik mahoratni rivojlantirishga qaratilgan innovatsion yondashuvlarni qo‘llash alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, zamonaviy ta'lim texnologiyalari pedagogik mahoratning barcha tarkibiy komponentlarini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Interfaol metodlar, muammoli ta'lim, loyiha asosida o‘qitish, blended learning, STEAM yondashuvi, gamifikatsiya, raqamli pedagogika, mikroo‘qitish, mentorlik va refleksiv texnologiyalar bo‘lajak pedagoglarning nazariy bilimlarini amaliy kompetensiyalar bilan integratsiyalash imkonini beradi. Bu texnologiyalar ta'lim oluvchilarning mustaqil fikrlashini, kreativligini, kommunikativ salohiyatini, pedagogik moslashuvchanligini va refleksiv qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalarining muhim afzalligi shundaki, ular ta'lim jarayonini markazlashgan o‘qituvchi modelidan hamkorlikka asoslangan, shaxsga yo‘naltirilgan va kompetensiyaviy modelga o‘tkazadi. Bunday yondashuv bo‘lajak o‘qituvchilarda innovatsion tafakkurni shakllantirib, pedagogik vaziyatlarda moslashuvchan va samarali qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, zamonaviy texnologiyalar pedagogik jarayonni individuallashtirish, differensiallashtirish va inkluziv tashkil etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Raqamlashtirish sharoitida pedagogik mahorat tushunchasining mazmuni ham kengaymoqda. Endilikda bo‘lajak o‘qituvchi nafaqat didaktik bilim va metodik tayyorgarlikka, balki raqamli savodxonlik, media madaniyat, axborot xavfsizligi, sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish va masofaviy ta'limni boshqarish kompetensiyalariga ham ega bo‘lishi zarur. Bu holat pedagogik ta'lim dasturlarini takomillashtirish va zamonaviy ehtiyojlarga moslashtirish zaruratini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining pedagogik mahoratini rivojlantirishda zamonaviy ta'lim texnologiyalarini tizimli va maqsadli qo‘llash pedagogik ta'lim sifatini oshirishning eng samarali yo‘llaridan biridir. Mazkur texnologiyalar pedagogik faoliyatning mazmuni va shaklini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqib, kelajak pedagoglarining raqobatbardoshligi, kasbiy kompetentligi va innovatsion salohiyatini mustahkamlaydi. Natijada ta'lim tizimiga zamon talablariga javob beradigan, yuqori malakali, ijodkor va pedagogik mahorati yuksak mutaxassislar kirib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Azizxo‘jayeva N.N.. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. - Toshkent: Fan, 2021.
2. Tolipov O‘., Usmonboyeva M.. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. - Toshkent, 2020.
3. Ishmuhamedov R.. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: Iste'dod, 2019.
4. Muslimov N.. Kasbiy kompetentlik va pedagogik mahorat asoslari. - Toshkent, 2022.
5. Sayidahmedov N.. Yangi pedagogik texnologiyalar. - Toshkent, 2018.
6. John Dewey. Experience and Education. - New York, 1938.
7. Lev Vygotsky. Thought and Language. - Moscow, 1986.
8. Jerome Bruner. The Process of Education. - Harvard University Press, 1960.
9. UNESCO. Education for Sustainable Development Report. - Paris, 2023.
10. UNICEF. Future Learning Report. - New York, 2022.

Махмудова Мафтунабону Мирхомидовна,
магистрант I курса Азиатского международного университета,
E-mail: maxmudova.maftuna@list.ru
научный руководитель: **Муродова Дилдора Арабовна,**
преподаватель кафедры узбекской и русской филологии
азиатского международного университета, города бухары

НЕОЛОГИЗМЫ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ: СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ МОДЕЛИ И ДОМИНИРУЮЩИЕ ТЕНДЕНЦИИ XXI ВЕКА

Аннотация. *В статьи рассматривается неологизмы - новые слова и их значения, активно пополняющихся русский язык в последние десятилетия. Основное внимание уделяется анализу продуктивных словообразовательных моделей, социокультурных тенденций, влияющих на лексику. Показано,что главными ускорителями словотворчества выступают цифровизация, глобальная интернет-коммуникация и бурные общественные изменения. Рассмотрены механизмы заимствования, аффиксации и семантического сдвига, которые делают современный русский язык необычайно гибким и адаптивным.*

Ключевые слова: *неологизмы, язык, лексика, словообразование, искусственный интеллект, заимствование, коммуникация.*

ZAMONAVIY RUS TILIDAGI NEOLOGIZMLAR: SO‘Z YASALISH MODELLARI VA XXI ASRNING USTUVOR TENDENSIYALARi

Annotatsiya. *Maqolada so ʻnggi o ʻn yilliklarda rus tilini faol ravishda boyitib kelayotgan neologizmlar - yangi so ʻzlar va ularning ma ʼnolari ko ʻrib chiqiladi. Asosiy e ʼtibor leksikaga ta ʼsir ko ʻrsatuvchi produktiv so ʻz yasalish modellari hamda ijtimoiy-madaniy tendensiyalarni tahlil qilishga qaratilgan. So ʻz ijodkorligini tezlashtiruvchi asosiy omillar sifatida raqamlashtirish, global internet-kommunikatsiya va jadal ijtimoiy o ʻzgarishlar ko ʻrsatiladi. Zamonaviy rus tilini nihoyatda moslashuvchan va adaptiv qilayotgan o ʻzlashtirish, affiksatsiya hamda semantik siljish mexanizmlari yoritilgan.*

Kalit so ʻzlar*: neologizmlar, til, leksika, so ʻz yasalishi, sun ʼiy intellekt, o ʻzlashtirish, kommunikatsiya.*

NEOLOGISMS IN THE MODERN RUSSIAN LANGUAGE: WORD-FORMATION MODELS AND DOMINANT TRENDS OF THE 21ST CENTURY

Abstract. *The article examines neologisms-new words and meanings that have actively enriched the Russian language over the past decades. Particular attention is paid to the analysis of productive word-formation models and sociocultural trends influencing the lexicon. It is shown that the main drivers of word creation are digitalization, global Internet communication, and rapid social changes. The mechanisms of borrowing, affixation, and semantic shift are considered, which make the modern Russian language exceptionally flexible and adaptive.*

Key words: *neologisms, language, lexicon, word formation, artificial intelligence, borrowing, communication.*

Введение. Язык – это живой организм. Как и любое живое существо, он постоянно развивается, теряя свое значение,оставляя в прошлом старые элементы **(архаизмы)** и порождая новые слова **(неологизмы)**. Неологизмы – это не просто новые слова, это языковое отражение новых реалий (предметов, явлений, понятий), которых раньше не существовало. Главным признаком неологизма является абсолютная новизна для большинства носителей языка. Слово находится в состоянии неологизма очень непродолжительное время. Как

только слово начинает активно употребляться, оно теряет признак новизны и постепенно входит в лексическую систему языка в качестве общеупотребительного. Лексика русского языка постоянно пополняется новыми словами. Крепнут международные связи страны, происходят изменения в культурной жизни, появляются новые виды спорта. Все это находит отражение в языке. Для каждого поколения какие-то слова в свое время были новыми. Люди старшего поколения хорошо чувствовали несколько десятилетий назад новизну таких слов, как магнитофон, универмаг, телевизор. Те, кто родился в 50-х годах, помнят возникновение слов спутник, луноход, космический челнок. Сейчас мы уже привыкли к таким словам, как компьютер, мобильная связь, миксер. Но есть еще много новых слов, которым предстоит либо закрепиться, либо исчезнуть. Существуют разные пути пополнения лексики. Словарный запас русского языка обновляется путем появления собственно новых слов, развития новых значений у старых слов. Иной путь пополнения словарного запаса – заимствование. В результате политических, торгово-экономических и культурных контактов нашей страны с другими странами происходит проникновение иноязычных слов в русскую лексику. При этом современный русский язык переживает период уникальной лексической активности.

Причины очевидны:

Технологический взрыв – появление интернета, социальных сетей, гаджетов, искусственный интеллект.

Социокультурные изменения – глобализация, исчезновение ценностей и культурных норм.

Изучение того, как и почему появляются эти слова, помогает понять вектор развития общества и самого языка.

Основная часть. В русской лексике имеется три главных пути возникновения неологизмов. Это абсолютно новые слова, созданные по образцу или заимствованные из других языков, для наименования новой реалии.

1. Собственно - русское словообразование, то есть создание слова из русских морфем по известным моделям**:** Дальнобойщик (от дальный + бой + -щик), санкционка (продукты, подпавшие под санкции), разбить (от слова быть), зожник (человек, ведущий здоровый образ жизни).

2. Заимствование, то есть прямое включение иностранного слова (чаще всего англицизма) в русский лексикон: слова Лайфхак (life hack), коворкинг (coworking), смузи (smoothie), анбоксинг (unboxing).

3. Словосложение, в основном объединение двух и более основ: Киберспорт, гипермаркет, фотошопить (сложение имени собственного и глагольного суффикса).

Следующая у нас **Семантические неологизмы** - это слова которые уже

давно существуют в языке, но приобрели совершенно новое значение под влиянием новой этап жизни. Это очень продуктивный и экономный способ. К примеру: «Мышь» (грызун) новое значение этого слова - устройство для управления компьютером. «Облако» (атмосферное явление) в новом пространстве обозначает - виртуальные хранилище данных. «Стенка» (мебель кирпичная перегородка) в нашей современный жизни это - раздел в социальной сети для публикаций. «Вирус» (возбудитель болезни) то есть - вредоносная компьютерная программа. Широко распространенные **Авторские неологизмы** (Окказионализмы) - это слова, созданные конкретным автором или группой людей для определенного контекста (публицистического, рекламного, хужожественного) и часто не входящие в общелитературный язык. Пример: Быстролетный – стремительнолетящий (А.С.Пушкин). Светопреставительный - конец мира (Н.В.Гоголь). Солнцепекнуть - резко осветить, нагреть солнцем (В.В.Мяковский). Чернолесье - темный лес (А.Белый).

Третьи продуктивные словообразовательные модели выключает в себе русские суффиксы + иностранные основы, словосложение с префиксоидами и универсальные аббревиатуры**.** Первая модель – это наиболее яркая демонстрация жизнеспособности русского языка. Он берет иностранную основу и при помощи своих родных суффиксов или приставок превращает её в полноценное русское слово. К примеру: иностранная слова «Хейт» (hate) добавлена суффикс -ер и появляется новый неологизм хейтер. «Клик» (click) к этому слову добавляется глагольный суффик -ать и появляется новый неологизм кликать. «Свайп» (swipe) добавляется глагольный суффикс -ать и появляется новый неологизм свайпать.

1. Хейтер – *тот, кто выражает ненависть в соцсетях,*
2. Кликать – *нажимать на что-то мышью или пальцем,*
3. Свайпать – *проводить пальцем по экрану*.

Вторая модель – В современном русском языке стали очень продуктивны элементы, которые стоят в начале слова и имеют полу самостоятельное значение **(префиксоиды)**. Они часто имеют латинское или греческое происхождение и отражают масштабы явлений:

Кибер – (отражает связь с компьютером, сетью): кибератака, киберпространство.

Мега – (очень большой): *мегаполис, мегамолл*.

Аква – (связь с водой): *аквапарк, аквагрим*.

Анти – (противодействие): *антиксер,антирейтинг*.

Третья модель – универсальные аббревиатуры которые активно сокращаютя и чрезмерно используется в повседневном событии. Это ускоряет процесс коммуникацию и удобно для речью **XXI** века. Русские аббревиатуры могут приходить из других стран как заимствование, кроме этого имеется исконна русские слова аббревиатуры:

ПП – *Правильное питание,*

ИП – *Индивидуальный предприниматель*

ВУЗ – *Высшее учебное заведение,*

ГАИ – *Государственная автомобильная инспекция,*

ООН – *Организация Объединенных Наций,*

НЛО – *неопознанный летающий объект*.

Кроме того новые слова - неологизмы, образованные путем сокращения в XXI веке увеличивается. В современным мире русский язык активно развивается под влиянием научно-технического прогресса, цифровизации и социальных сетей. При этом самым заметным явлением стала массовая появления неологизмов – аббревиатур, которые отражают новые реалии современного общества. В первую очередь появление новых сокращений аббревиатур развивался в сфере цифровизации, интернет - технологии, повседневной жизни и среди молодежь.

Цифровизация:

ЦТ – *цифровые технологии,*

ЦОС – *цифровая образовательная среда,*

ИТ – *информационные технологии,*

ИКТ – *информационно - коммуникационные технологии.*

Интернет и технологии:

ЛС – *личные сообщения,*

ТГ – *телеграм,*

VPN – *виртуальная частная сеть,*

URL – *адрес интернет – страницы,*

ИИ – *искусственный интеллект*.

Молодежный сленг:

ИЗИ – *легко, без труда,*

ЛП – *лучшая подруга,*

ПИКМИ – *от английской фразы pick me («выбери меня»),*

ТИЛЬТ – *напряжённое состояние, в котором человек не контролирует ситуацию и злится от бессилия,*

ЧСВ –*«чувство собственной важности», применяется чаще всего в негативном значении.*

Заключение Обращение к неологизмам должно быть стилистически мотивировано. Их следует употреблять в соответствии с литературно-языковыми нормами. С одной стороны, неумеренное и неуместное употребление иноязычных слов недопустимо, так как это оборачивается засорением родного языка. С другой стороны, незнание лексического значения неологизмов, проще – их непонимания, может привести к непониманию некоторых реалий современной жизни. Современный русский язык доказывает свою гибкость и устойчивость. Он активно заимствует лексику, но при этом сохраняет свои словообразовательные механизмы, легко передавая иностранные основы при помощи родных суффиксов. Наибольшая продуктивность наблюдается в сферах, связанных с цифровыми технологиями и глобальной коммуникацией. Эта динамика не только обогащает язык, но и позволяет носителям языка максимально точно описывать свою собственную речь.

Список использованной литературы.

1. Барагина А.А. Неологизмы в русском языке. Пособие для студентов и учителей.15-16с.
2. Попова Т.В., Рацибурская Л.В., Гугунава Д.В. (2011) Неология и неография современного русского языка. М.: Флинта.167 с.
3. Сленг русского языка. URL: https://media.mts.ru/technologies/197036-sleng-russkogoyazika.1-2с.
4. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование.М.: Флинта, 2011.
5. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке.М.: Наука, 2008.
6. Караулов Ю. Н . Русский язык и языковая личность.М.: ЛКИ, 2010.
7. Кубрякова Е. С. Язык и знание.М.: Языки славянской культуры, 2004.

Salayeva Zuxrajon Kamiljanovna,
Osiyo xalqaro universiteti magistranti

QIRG‘IZ ADABIYOTIDA ZAMONAVIYLIK VA YANGILANISH JARAYONLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada qirg‘iz adabiyotidagi zamonaviylik va yangilanish jarayonlari tahlil etiladi. Og‘zaki ijod an’analaridan yozma adabiyotga o‘tish, XX asrdagi modernizatsiya bosqichlari hamda mustaqillik davridagi badiiy izlanishlar ko‘rib chiqiladi. Chingiz Aytmatov ijodi misolida milliy ruh bilan jahon adabiyoti tajribasining uyg‘unlashuvi, falsafiy-ramziy tafakkurning rivoji yoritiladi. Maqolada zamonaviylik tushunchasi nafaqat mavzu va shakl yangiligi, balki dunyoqarash o‘zgarishi sifatida talqin qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *qirg‘iz adabiyoti, zamonaviylik, modernizatsiya, Chingiz Aytmatov, milliy uyg‘onish, badiiy yangilanish, og‘zaki ijod, mustaqillik davri adabiyoti.*

ПРОЦЕССЫ МОДЕРНИЗАЦИИ И ОБНОВЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. *В данной статье анализируются процессы модернизации и обновления в киргизской литературе. Рассматриваются переход от традиций устного народного творчества к письменной литературе, этапы модернизации в XX веке, а также художественные поиски периода независимости. На примере творчества Чингиза Айтматова раскрывается синтез национального духа и опыта мировой литературы, развитие философско-символического мышления. Современность трактуется в статье не только как новизна темы и формы, но и как изменение мировоззрения.*

Ключевые слова: *киргизская литература, современность, модернизация, Чингиз Айтматов, национальное возрождение, художественное обновление, устное народное творчество, литература периода независимости.*

PROCESSES OF MODERNIZATION AND RENEWAL IN KYRGYZ LITERATURE

Annotation. *This article analyzes the processes of modernity and renewal in Kyrgyz literature. It examines the transition from oral folk traditions to written literature, the stages of modernization in the 20th century, and the artistic explorations of the independence period. Through the example of Chinghiz Aitmatov’s work, the synthesis of the national spirit with the experience of world literature and the development of philosophical-symbolic thought are revealed. Modernity is interpreted in the article not only as novelty of theme and form but also as a transformation of worldview.*

Key words: *kyrgyz literature, modernity, modernization, Chinghiz Aitmatov, national revival, artistic renewal, oral folk art, literature of the independence period.*

Kirish. Qirg‘iz xalqining badiiy tafakkuri asrlar davomida boy og‘zaki ijod an’analari zaminida shakllangan. Jahonga mashhur “Manas” eposi qirg‘iz so‘z san’atining qadimiy poydevori bo‘lib, unda xalqning tarixiy xotirasi, axloqiy qadriyatlari va dunyoqarashi mujassam etilgan. Biroq XX asr boshlariga kelib ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar, ma’rifatparvarlik harakatlari va yangi adabiy aloqalar ta’sirida qirg‘iz adabiyoti tubdan yangilana boshladi. Bu jarayon og‘zaki ijoddan yozma adabiyotga, an’anaviy poetik shakllardan zamonaviy janrlarga o‘tish bilan tavsiflanadi.

Zamonaviylik adabiyotshunoslikda murakkab va ko‘p qirrali hodisa sifatida talqin qilinadi. U faqat vaqt nuqtai nazaridan yangilik emas, balki badiiy tafakkurning, ifoda usullarining va inson ruhiyatiga munosabatning sifat jihatidan o‘zgarishini anglatadi. Qirg‘iz adabiyotida zamonaviylik milliy o‘zlikni saqlagan holda jahon adabiyoti yutuqlarini o‘zlashtirish, umuminsoniy muammolarga

murojaat qilish va yangi badiiy shakllarni izlash orqali namoyon bo‘ldi. Mazkur maqolada ushbu jarayonning asosiy bosqichlari va yo‘nalishlari tahlil etiladi.

Qirg‘iz adabiyotining tarixiy ildizlari va modernizatsiya bosqichlari. Qirg‘iz yozma adabiyotining shakllanishi XX asrning birinchi choragiga to‘g‘ri keladi. Bu davrda akinlar (xalq shoirlari) ijodi an’anaviy og‘zaki poeziya bilan yangi yozma she’riyat o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini o‘tadi. Toqtog‘ul Sotilg‘onov, Togolok Moldo kabi so‘z ustalari ijodida ijtimoiy adolat, ma’rifat va xalq dardi mavzulari kuchaydi. Ularning merosi keyingi avlod yozuvchilari uchun milliy zaminni saqlovchi muhim manba bo‘lib xizmat qildi.

1920–1930-yillarda qirg‘iz adabiyotida nasr va dramaturgiya janrlari shakllana boshladi. Aaliy Tokombayev, Qosimaliy Bayalinov, Mukay Elebayev kabi adiblar zamonaviy hikoya, qissa va roman shakllarini milliy zaminga olib kirdilar. Bu bosqichda adabiyot yangi ijtimoiy voqelikni aks ettirishga, inson va jamiyat munosabatlarini badiiy tahlil qilishga intildi. Modernizatsiya jarayoni bir tomondan an’anaviy poetik tafakkurni boyitsa, ikkinchi tomondan yangi badiiy tilni vujudga keltirdi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda qirg‘iz adabiyoti g‘oyaviy va badiiy jihatdan yetuklik bosqichiga ko‘tarildi. Adabiyotda inson ruhiyatining nozik tahlili, ma’naviy izlanishlar va falsafiy mushohadalar ustuvor o‘rin egalladi. Aynan shu zaminda XX asrning ikkinchi yarmida qirg‘iz so‘z san’atini jahon miqyosiga olib chiqqan ijodkor - Chingiz Aytmatov maydonga keldi.

Chingiz Aytmatov ijodi - zamonaviy qirg‘iz adabiyotining cho‘qqisi. Chingiz Aytmatov ijodi qirg‘iz adabiyotidagi zamonaviylik va yangilanish jarayonlarining eng yorqin ifodasi hisoblanadi. Uning “Jamila”, “Birinchi muallim”, “Alvido, Gulsari”, “Oq kema”, “Asrga tatigulik kun” va “Qiyomat” asarlari milliy hayot manzaralarini umuminsoniy muammolar darajasiga ko‘tardi. Aytmatov ijodida qirg‘iz xalqining og‘zaki ijodi, afsona va rivoyatlari zamonaviy badiiy tafakkur bilan uyg‘unlashib, o‘ziga xos falsafiy-ramziy uslubni vujudga keltirdi.

Yozuvchi badiiy yangilanishning muhim usuli sifatida afsona va voqelikni qorishtirish (mifologik realizm) san’atidan mohirona foydalandi. “Oq kema” qissasidagi Shoxli Ona Bug‘u afsonasi, “Asrga tatigulik kun” romanidagi mankurt rivoyati orqali adib zamonaviy insonning ma’naviy ildizlardan uzilish xavfini ramziy tarzda ifodalaydi. Bunday badiiy yondashuv qirg‘iz adabiyotini jahon adabiyotining ilg‘or yo‘nalishlari bilan bir qatorga qo‘ydi.

Aytmatov ijodining yana bir muhim jihati - inson va tabiat, axloq va vijdon, taraqqiyot va ma’naviyat muammolarining keskin qo‘yilishidir. “Qiyomat” romanida ekologik va ma’naviy halokat xavfi, insoniyat oldidagi mas’uliyat masalasi falsafiy teranlik bilan yoritiladi. Shu tariqa yozuvchi adabiyotda yangi mavzu va g‘oyaviy ufqlarni ochib berdi hamda zamonaviy qirg‘iz nasrining badiiy darajasini yuksaltirdi.

Mustaqillik davri: yangilanish va badiiy izlanishlar. Qirg‘iziston mustaqillikka erishgach, adabiyotda mafkuraviy cheklovlardan xoli yangi davr boshlandi. Ijodiy erkinlik adabiyotga yangi mavzular - milliy o‘zlikni anglash, tarixiy xotirani tiklash, ma’naviy qadriyatlarni qayta baholash imkonini berdi. Bu davrda yozuvchilar avval taqiqlangan voqealar, milliy fojialar va inson taqdiri haqida ochiqroq yoza boshladilar.

Mustaqillik yillarida qirg‘iz adabiyotida badiiy shakl va uslub borasidagi izlanishlar kuchaydi. Zamonaviy yozuvchilar an’anaviy realizm bilan bir qatorda modernizm va postmodernizmga xos badiiy usullardan foydalanishga intildilar. She’riyatda erkin vazn, nasr da esa parchalangan syujet, ichki monolog va ramziylik kabi vositalar keng qo‘llanildi. Shu bilan birga milliy folklor va tarixiy meros zamonaviy talqinlar uchun yangidan manba bo‘lib xizmat qildi.

Ayni paytda globallashuv va axborot texnologiyalari davrida qirg‘iz adabiyoti yangi sinovlar bilan yuzlashmoqda. Milliy o‘zlikni saqlash va ayni vaqtda jahon adabiy jarayoniga integratsiyalashuv, badiiy saviyani yuqori tutgan holda zamonaviy o‘quvchi talablariga javob berish - bugungi adabiyotning dolzarb vazifalaridir. Bu jarayonlar qirg‘iz so‘z san’atining uzluksiz yangilanishda ekanligidan dalolat beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, qirg‘iz adabiyotidagi zamonaviylik va yangilanish jarayonlari uzoq tarixiy taraqqiyot mahsulidir. Og‘zaki ijod an’analaridan boshlangan bu yo‘l yozma adabiyotning shakllanishi, XX asrdagi modernizatsiya bosqichlari va mustaqillik davridagi badiiy izlanishlar orqali davom etdi. Chingiz Aytmatov ijodi bu jarayonning cho‘qqisi bo‘lib, milliy ruh bilan umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘unligini namoyish etdi.

Zamonaviylik qirg‘iz adabiyotida nafaqat shakliy yangilanish, balki dunyoqarash va badiiy tafakkurning teranlashuvi sifatida namoyon bo‘ldi. Milliy o‘zlikni saqlagan holda jahon adabiyoti tajribasini o‘zlashtirish bugungi kunda ham qirg‘iz so‘z san’atining asosiy rivojlanish yo‘nalishi bo‘lib qolmoqda. Bu esa adabiyotning uzluksiz yangilanish va izlanishda ekanidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Aytmatov Ch. Asarlar. - Bishkek: Qirg‘iziston, 1998.
2. Borbugulov M. Qirg‘iz adabiyoti tarixi. - Bishkek: Ilim, 2004.
3. Akmataliyev A. Chingiz Aytmatov: hayoti va ijodi. - Bishkek, 2011.
4. Asanov U. Zamonaviy qirg‘iz nasri taraqqiyoti. - Bishkek, 2015.
5. Karimov B. Markaziy Osiyo xalqlari adabiyotida zamonaviylik masalalari // Sharq yulduzi. - 2018. - № 4. - B. 112–120.

Abdalniyazova Aziza Davronbekovna,
Osiyo xalqaro universiteti magistranti

TOG‘AY MUROD ROMANLARIDA TARIXIYLIK VA OBRAZ

Annotatsiya. *Ushbu maqolada XX asr o‘zbek nasrining yirik namoyandalaridan biri Tog‘ay Murod romanlarida tarixiylik tamoyilining badiiy ifodalanishi hamda yozuvchining obraz yaratish mahorati tadqiq etiladi. Adibning “Otamdan qolgan dalalar” va “Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi” romanlari misolida tarixiy voqelik bilan badiiy to‘qima o‘rtasidagi munosabat, milliy xarakterning shakllanishi va xalq ruhiyatining badiiy talqini tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari Tog‘ay Murod ijodida tarixiylik faqat davr tasviri bo‘lib qolmay, balki inson taqdiri va milliy o‘zlik muammosi bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *Tog‘ay Murod, roman, tarixiylik, badiiy obraz, milliy xarakter, o‘zbek nasri, xalq ruhiyati, “Otamdan qolgan dalalar”, “Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi”.*

ИСТОРИЗМ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ В РОМАНАХ ТОГАЯ МУРАДА

Аннотация. *В данной статье исследуется художественное воплощение принципа историчности и мастерство создания образов в романах Тогая Мурода - одного из крупнейших представителей узбекской прозы XX века. На примере романов «Поля, оставшиеся от отца» и «В этом мире не умирают» анализируются соотношение исторической действительности и художественного вымысла, формирование национального характера и художественная интерпретация народной психологии. Результаты исследования показывают, что в творчестве Тогая Мурода историчность не сводится лишь к изображению эпохи, а проявляется в неразрывной связи с судьбой человека и проблемой национальной самобытности.*

Ключевые слова: *Тогай Мурод, роман, историчность, художественный образ, национальный характер, узбекская проза, народная психология, «Поля, оставшиеся от отца», «В этом мире не умирают».*

HISTORICISM AND CHARACTER REPRESENTATION IN TOGAY MUROD'S NOVELS

Annotation. *This article examines the artistic embodiment of the principle of historicism and the author’s mastery of character creation in the novels of Togay Murod, one of the major representatives of twentieth-century Uzbek prose. Drawing on the novels “The Fields Left by My Father” and “One Cannot Die in This World,” it analyses the relationship between historical reality and artistic fiction, the formation of national character, and the artistic interpretation of the people’s psychology. The findings reveal that in Togay Murod’s work historicism is not confined to the depiction of an era but emerges in an inseparable connection with human destiny and the problem of national identity.*

Key words: *Togay Murod, novel, historicism, artistic image, national character, Uzbek prose, folk psychology, “The Fields Left by My Father,” “One Cannot Die in This World.”*

Kirish. O‘zbek adabiyotining XX asr ikkinchi yarmidagi taraqqiyotida milliy o‘zlikni anglash, xalq tarixi va ruhiyatiga murojaat etish yetakchi tamoyillardan biriga aylandi. Mazkur jarayonda Tog‘ay Murod (1948–2003) ijodi alohida o‘rin tutadi. Adib o‘z asarlarida tarixiy voqelikni badiiy haqiqat darajasiga ko‘tarish, xalq taqdirini yakka shaxs qismati orqali umumlashtirish mahoratini namoyish etdi.

Tog‘ay Murod nasrida tarixiylik tushunchasi sof xronologik tasvir doirasidan chiqib, badiiy konsepsiyaning tayanch ustuniga aylanadi. Yozuvchi tarixiy davrni voqealar zanjiri sifatida emas,

balki inson ma’naviyatini sinovdan o‘tkazuvchi muhit sifatida tasvirlaydi. Aynan shu nuqtada tarixiylik va badiiy obraz o‘zaro chambarchas bog‘lanadi: davr xarakterni belgilaydi, xarakter esa davr mohiyatini ochib beradi.

Maqolaning maqsadi Tog‘ay Murod romanlarida tarixiylik tamoyili bilan obraz yaratish mahorati o‘rtasidagi badiiy uyg‘unlikni ochib berishdan iborat. Buning uchun adibning “Otamdan qolgan dalalar” va “Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi” asarlari tahlil obyekti sifatida olindi. Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, biografik hamda badiiy matn tahlili usullaridan foydalanildi.

Tog‘ay Murod nasrida tarixiylik tamoyili. Tog‘ay Murod ijodida tarixiylik ikki yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, bu - muayyan tarixiy davrning ijtimoiy-siyosiy manzarasini badiiy aks ettirish; ikkinchidan, xalqning azaliy qadriyatlari, urf-odatlari va ma’naviy kechmishini badiiy xotira sifatida tiklash. Yozuvchi rasmiy tarixnavislik bayon etmagan haqiqatni - oddiy insonning ichki olamidagi tarixni - badiiy so‘z vositasida yuzaga chiqaradi.

Adib uchun tarix quruq sanalar va voqealar majmui emas, balki avlodlar ruhiyatida muhrlangan tajriba. Shu bois uning asarlarida tarixiy davr ko‘pincha qahramonning xotirasi, ichki monologi va xalq og‘zaki ijodi unsurlari orqali gavdalanadi. Maqol, naql, marosim qo‘shiqlari va xalqona ibora yozuvchi qo‘lida tarixiy kolorit yaratuvchi badiiy vositaga aylanadi.

Tog‘ay Murod nasrining yana bir o‘ziga xosligi - tarixiy haqiqat bilan badiiy to‘qima o‘rtasidagi muvozanatdir. Yozuvchi tarixiy faktni badiiy mantiq talabiga bo‘ysundiradi, biroq uni soxtalashtirmaydi. Aksincha, badiiy to‘qima tarixiy haqiqatning ichki mohiyatini yanada teranroq ochishga xizmat qiladi. Mana shu jihat adib romanlarida obrazning tarixiy asoslanganligini ta’minlaydi.

Tadqiqotchilar Tog‘ay Murod uslubidagi xalqona ohang, lirik intonatsiya va dostonsimon bayon tarzini alohida ta’kidlaydilar. Bu xususiyatlar tarixiylikni quruq bayondan ko‘ra epik kenglik va falsafiy umumlashma darajasiga ko‘taradi. Natijada davr tasviri milliy o‘zlik va inson taqdiri haqidagi badiiy mushohadaga aylanadi.

“Otamdan qolgan dalalar” romanida tarixiy haqiqat va obraz

“Otamdan qolgan dalalar” romanida Tog‘ay Murod XX asr o‘zbek dehqonining fojiali taqdirini keng tarixiy ko‘lamda badiiy tadqiq etadi. Asarda yer, mehnat va inson o‘rtasidagi azaliy bog‘liqlik milliy hayotning ma’naviy o‘zagi sifatida talqin qilinadi. Tarixiy o‘zgarishlar - jamoalashtirish, urush, ijtimoiy tuzumning siljishlari - qahramon qismati orqali ichkaridan yoritiladi.

Roman bosh qahramoni obrazida yer egasi va mehnatkash dehqonning fojiasi mujassamlashgan. Bu obraz yagona shaxs doirasida qolib ketmay, butun bir avlodning tarixiy taqdirini umumlashtiradi. Qahramonning ichki kechinmalari, yerga bo‘lgan muhabbati va undan judo bo‘lish iztirobi orqali yozuvchi tarixiy davrning insoniy bahosini beradi.

Asarda tarixiylik obrazning psixologik tahlili bilan uyg‘unlashadi. Tog‘ay Murod qahramon ruhiyatidagi evrilishlarni davr voqealari bilan bog‘liq holda ko‘rsatadi: tashqi tarixiy zarba ichki ma’naviy sinovga aylanadi. Shu tariqa obraz tarixiy sharoit mahsuli bo‘libgina qolmay, o‘sha sharoitga axloqiy munosabat bildiruvchi faol badiiy shaxsga aylanadi.

Yozuvchi xalqona til, tabiat tasviri va ramziy detallar yordamida tarixiy koloritni teran badiiy darajada gavdalantiradi. Yer obrazi asarda ham real makon, ham milliy o‘zlik va davomiylik ramzi sifatida ikki qatlamli ma’no kasb etadi. Aynan shu ramziylik romandagi tarixiylikni umumbashariy falsafiy mushohada darajasiga ko‘taradi.

“Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi” romanida xarakter talqini

“Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi” romanida Tog‘ay Murod tarixiy davr va shaxs erki muammosini badiiy markazga qo‘yadi. Asarda muayyan ijtimoiy-siyosiy sharoitda insonning ma’naviy mustaqilligini saqlab qolish kurashi tasvirlanadi. Tarixiy davr bu yerda qahramon irodasini sinovdan o‘tkazuvchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi.

Romanning bosh obrazi murakkab va ziddiyatli xarakterga ega. Yozuvchi uni bir tomonlama ideallashtirmaydi, balki ichki kurash, ikkilanish va ma'naviy izlanishlari bilan birga ko'rsatadi. Aynan shu psixologik teranlik obrazga tarixiy ishonarlilik va badiiy hayotiylik baxsh etadi. Qahramonning fojiasi davr fojiasining badiiy in'ikosiga aylanadi.

Tog'ay Murod bu asarda ham milliy xarakterning o'zak fazilatlarini - matonat, vijdon erkinligi va insoniy qadr-qimmatni - tarixiy vaziyat zaminida tasdiqlaydi. Qahramon hayotining og'ir sinovlari orqali yozuvchi "bu dunyoda o'lib bo'lmaydi", ya'ni inson ma'naviy mohiyati jismoniy yo'qolishdan ustun degan falsafiy g'oyani ilgari suradi.

Asarda bayonning lirik-falsafiy ohangi, ichki monolog va ramziy tasvirlar obraz olamini ochishga xizmat qiladi. Tarixiylik bu yerda voqealar tafsiloti darajasida emas, balki inson ruhiyatidagi davr izlari darajasida namoyon bo'ladi. Shu bois roman qahramoni konkret tarixiy shaxs bo'lib qolmay, milliy ma'naviyatning badiiy timsoliga ko'tariladi.

Xulosa. Tog'ay Murod romanlarining badiiy tahlili shuni ko'rsatadiki, adib ijodida tarixiylik tamoyili obraz yaratish mahorati bilan uzviy bog'liqdir. Yozuvchi tarixiy davrni voqealar bayoni orqali emas, balki qahramon ruhiyati va xalq xotirasi orqali badiiy gavdalantiradi. Shu sababli uning asarlarida tarix insoniylashadi, obraz esa tarixiy asos kasb etadi.

"Otamdan qolgan dalalar" va "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" romanlari misolida ko'rinadiki, Tog'ay Murod milliy xarakterning matonat, vijdon va qadr-qimmat kabi o'zak fazilatlarini tarixiy sinovlar zaminida tasdiqlaydi. Qahramon taqdiri orqali yozuvchi yakka shaxs qismatini butun xalq tarixining badiiy umumlashmasiga aylantiradi.

Umuman olganda, Tog'ay Murod nasrida tarixiylik va obraz yagona badiiy konsepsiyaning ikki muvozanatli qutbi sifatida namoyon bo'ladi. Adib ijodi o'zbek tarixiy-falsafiy nasrining yetuk namunasi bo'lib, undagi tarixiy haqiqat va badiiy obraz uyg'unligi milliy adabiyotimizning muhim yutuqlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Tog'ay Murod. Otamdan qolgan dalalar: roman. – Toshkent: «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati, 1994. – 272 b.

2. Tog'ay Murod. Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi: roman, hikoyalar, maqolalar. – Toshkent: «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati, 2001. – 208 b.

3. Tog'ay Murod. Tanlangan asarlar. II jild: Romanlar (Otamdan qolgan dalalar; Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi). – Toshkent: «Sharq», 2012.

4. Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 478 b.

5. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi: oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004. – 264 b.

6. Quronov D., Mamajonov Z., Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010.

Burxanov Hamid Sayfutdinovich,
Farg‘ona davlat universiteti tilshunoslik kafedrasi o‘qituvchisi
E-mail:xamidburxon1950@mail.ru
ORCID: 0009-0009-7107-2080

“IJTIMOIY TARMOQLARNING ZAMONAVIY JURNALISTIKADAGI O‘RNI”

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ijtimoiy tarmoqlarning zamonaviy jurnalistika rivojiga ta’siri tahlil qilinadi. Xususan, Telegram, Facebook, Instagram va YouTube kabi platformalarning axborot tarqatishdagi o‘rni, jurnalistlar faoliyatidagi ahamiyati hamda auditoriya bilan muloqot jarayoniga ta’siri yoritilgan. Tadqiqot davomida ijtimoiy tarmoqlarning tezkor axborot almashinuvi, interaktivlik va multimedia imkoniyatlari o‘rganilib, ularning jurnalistik faoliyatdagi afzallik va kamchiliklari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy tarmoqlar, jurnalistika, yangi media, raqamli kommunikatsiya, Telegram, Instagram, axborot, auditoriya, multimedia, media makon.*

РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ В СОВРЕМЕННОЙ ЖУРНАЛИСТИКЕ

Аннотация. *В данной статье анализируется влияние социальных сетей на развитие современной журналистики. В частности, рассматриваются роль таких платформ, как Telegram, Facebook, Instagram и YouTube, в распространении информации, их значение в журналистской деятельности, а также влияние на коммуникацию с аудиторией. В ходе исследования изучены возможности социальных сетей в обеспечении оперативного обмена информацией, интерактивного взаимодействия и создания мультимедийного контента, а также проанализированы их преимущества и проблемы в современной журналистике.*

Ключевые слова: *социальные сети, журналистика, новые медиа, цифровая коммуникация, Telegram, Instagram, информация, аудитория, мультимедиа, медиапространство.*

THE ROLE OF SOCIAL MEDIA IN MODERN JOURNALISM

Abstract. *This article analyzes the impact of social media on the development of modern journalism. In particular, the role of platforms such as Telegram, Facebook, Instagram, and YouTube in information dissemination, their importance in journalistic activities, and their influence on communication with audiences are examined. The study explores the opportunities of social media in rapid information exchange, interactivity, and multimedia content creation, while also analyzing their advantages and challenges in contemporary journalism.*

Key words: *social media, journalism, new media, digital communication, Telegram, Instagram, information, audience, multimedia, media space.*

Kirish. XXI asrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida ijtimoiy tarmoqlar ommaviy kommunikatsiyaning muhim vositasiga aylandi. Bugungi kunda millionlab foydalanuvchilar yangiliklarni aynan ijtimoiy tarmoqlar orqali qabul qilmoqda. Natijada an’anaviy jurnalistika faoliyatida ham sezilarli o‘zgarishlar yuz bermoqda. Ijtimoiy tarmoqlar jurnalistlar uchun nafaqat axborot tarqatish maydoni, balki auditoriya bilan bevosita muloqot qilish imkoniyatini ham yaratmoqda. Telegram, Facebook, Instagram va YouTube kabi platformalar orqali jurnalistlar yangiliklarni tezkor yetkazish, jamoatchilik fikrini o‘rganish va multimedia materiallarni taqdim etish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda.

Raqamli transformatsiya jarayoni natijasida jurnalistika faqat axborotni yetkazuvchi institut sifatida emas, balki interaktiv kommunikatsiya tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida ham

shakllanmoqda. Shu bois zamonaviy media makonida ijtimoiy tarmoqlar axborot oqimini boshqarish, jamoatchilik fikrini shakllantirish hamda ommaviy kommunikatsiyaning samaradorligini ta'minlovchi asosiy platformalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Tadqiqot maqsadi - ijtimoiy tarmoqlarning zamonaviy jurnalistikadagi o'rnini aniqlash hamda ularning jurnalistik faoliyat samaradorligiga ta'sirini tahlil qilish.

Tadqiqot vazifalari:

- ijtimoiy tarmoqlarning kommunikativ imkoniyatlarini aniqlash;
- auditoriya bilan interaktiv aloqadagi rolini baholash;
- multimedia jurnalistikasiga ta'sirini tahlil qilish;
- mavjud muammolar va istiqbollarni aniqlash.

Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi: ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, kontent tahlili, induktiv va deduktiv tahlil.

Asosiy qism. Zamonaviy media tadqiqotlarida ijtimoiy tarmoqlar yangi media muhitining muhim elementi sifatida baholanadi. Tadqiqotchilar ularni axborot almashinuvi tezligini oshiruvchi, auditoriya faolligini kuchaytiruvchi va kommunikatsiya jarayonini demokratlashtiruvchi vosita sifatida talqin qiladilar. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar jurnalistik faoliyatning institutsional chegaralarini kengaytirib, axborot ishlab chiqaruvchi va uni iste'mol qiluvchi subyektlar o'rtasidagi an'anaviy munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqmoqda. Bu esa media tizimida ochiqlik, tezkorlik va interaktivlik tamoyillarining ustuvor ahamiyat kasb etishiga xizmat qilmoqda. Mazkur maqolaning maqsadi ijtimoiy tarmoqlarning zamonaviy jurnalistikadagi o'rnini tahlil qilish, ularning jurnalistik faoliyatga ko'rsatayotgan ta'sirini aniqlash hamda media rivojlanishidagi ahamiyatini yoritishdan iborat.

Ijtimoiy tarmoqlarning zamonaviy jurnalistikadagi kommunikativ imkoniyatlari. Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar jurnalistikaning eng muhim kommunikativ platformalaridan biriga aylandi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida an'anaviy ommaviy axborot vositalari faoliyati raqamli media bilan integratsiyalashib, yangi media muhitini shakllantirdi. Ayniqsa, Telegram, Facebook, Instagram va YouTube platformalari jurnalistlar uchun axborotni tezkor tarqatish, auditoriya bilan muloqot qilish hamda multimedia mahsulotlarini yaratish imkoniyatlarini kengaytirdi. D. McQuailning ta'kidlashicha, "zamonaviy ommaviy kommunikatsiya tizimida yangi media texnologiyalari axborot oqimining tezligini oshirish va auditoriyaning media jarayonlaridagi ishtirokini kuchaytirish bilan xarakterlanadi"[1]. Haqiqatan ham, bugungi media makonida axborotning tezkorligi asosiy omillardan biri bo'lib qolmoqda. Agar an'anaviy matbuotda yangiliklarni tayyorlash va e'lon qilish muayyan vaqt talab qilgan bo'lsa, ijtimoiy tarmoqlar orqali voqea-hodisalar haqidagi ma'lumotlar soniyalar ichida keng auditoriyaga yetib boradi. Bizning fikrimizcha, ijtimoiy tarmoqlarning jurnalistikadagi eng muhim xususiyati axborotni tezkor yetkazish bilan bir qatorda, jurnalist va auditoriya o'rtasidagi masofani qisqartirganidadir. Avvallari auditoriya axborotni faqat qabul qiluvchi sifatida namoyon bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda u yangiliklarni muhokama qiluvchi, baholovchi va hatto yaratuvchi subyektga aylandi.

Ijtimoiy tarmoqlar va auditoriya bilan interaktiv muloqot. Ijtimoiy tarmoqlarning jurnalistikadagi yana bir muhim jihati interaktivlikdir. Zamonaviy media muhitida auditoriya passiv tinglovchi yoki o'quvchi emas, balki kommunikatsiya jarayonining faol ishtirokchisiga aylanmoqda. Foydalanuvchilar yangiliklarga izoh qoldirish, materiallarni ulashish, bahs-munozaralarda qatnashish hamda o'z munosabatlarini bildirish imkoniyatiga ega. G.Jenkins "media konvergensiyasi jarayonida auditoriya ishtirokining ortishi media rivojlanishining muhim ko'rsatkichlaridan biri ekanligini qayd etadi"[2]. Darhaqiqat, bugungi kunda jurnalistlar auditoriya fikrlarini o'rganish, dolzarb mavzularni aniqlash va jamoatchilik kayfiyatini kuzatishda ijtimoiy tarmoqlardan faol foydalanmoqda. Muallifning fikricha, interaktivlik jurnalistikaning demokratik xususiyatlarini kuchaytiradi. Chunki auditoriya bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot jurnalistlarga jamiyatdagi real

muammolarni aniqlash va ularga tezkor munosabat bildirish imkonini beradi. Natijada jurnalistika va jamoatchilik o‘rtasidagi kommunikativ aloqalar yanada mustahkamlanadi.

Multimedia jurnalistikasining rivojlanishida ijtimoiy tarmoqlarning o‘rni. Raqamli texnologiyalar rivoji multimedia jurnalistikasining shakllanishiga olib keldi. Zamonaviy media mahsulotlari matn, foto, audio, video va infografika elementlarining uyg‘unligi asosida yaratilmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar esa ushbu multimediaviy kontentni tarqatishning eng qulay vositasiga aylandi. J.Pavlik “jurnalistikaning kelajagi multimedia texnologiyalari bilan bevosita bog‘liq ekanligini ta’kidlab, media mahsulotlarining vizual va interaktiv shakllari auditoriyaga kuchliroq ta’sir ko‘rsatishini qayd etadi”[3]. Bugungi kunda Instagram Reels, YouTube Shorts va Telegram videoxabarlari aynan shu jarayonning amaliy ifodasi hisoblanadi. Demak, multimedia jurnalistikasi axborotning ta’sirchanligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Chunki zamonaviy auditoriya matnli axborotdan ko‘ra vizual va audiovizual materiallarni tezroq qabul qiladi. Bu esa jurnalistlardan media mahsulotlarini yaratishda yangi texnologiyalar va kreativ yondashuvlardan foydalanishni talab etadi.

Ijtimoiy tarmoqlarning jurnalistikaga salbiy ta’siri. Ijtimoiy tarmoqlar jurnalistika rivojiga katta imkoniyatlar yaratishi bilan birga, qator muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Ulardan eng asosiylaridan biri feyk axborotlar va dezinformatsiyaning tez tarqalishidir. Axborot tarqatish tezligi ayrim hollarda ma’lumotlarning yetarlicha tekshirilmasdan e’lon qilinishiga sabab bo‘lmoqda. Raqamli media muhitida axborot oqimining keskin ortishi jurnalistik faoliyatda tezkorlik va ishonchlilik o‘rtasidagi muvozanatni saqlash masalasini dolzarb ilmiy muammolardan biriga aylantirmoqda. Natijada axborotni verifikatsiya qilish va uning manbalarini aniqlash zamonaviy jurnalistikaning asosiy professional talablaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

M.Castells “axborotlashgan jamiyatda ma’lumotlarning haddan tashqari ko‘pligi ularning ishonchliligini nazorat qilish muammosini yuzaga keltirishini ta’kidlaydi”[4]. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, zamonaviy jurnalistlar oldida axborotni tekshirish, manbalarni aniqlash va faktlarni tasdiqlash kabi vazifalar yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Natijada, ijtimoiy tarmoqlardagi eng katta xavf axborotning emas, balki noto‘g‘ri axborotning tez tarqalishidir. Chunki bunday materiallar jamoatchilik fikriga salbiy ta’sir ko‘rsatishi, noto‘g‘ri qarashlar va xulosalarning shakllanishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu sababli jurnalistlar professional etika va faktcheking tamoyillariga qat’iy rioya qilishlari zarur. Shunday qilib, ijtimoiy tarmoqlar zamonaviy jurnalistikaning rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ular axborotni tezkor tarqatish, auditoriya bilan samarali muloqot o‘rnatish va multimedia imkoniyatlaridan foydalanishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlarning salbiy jihatlari jurnalistlardan yanada yuqori mas’uliyat, media savodxonlik va kasbiy mahoratni talab qilmoqda. Bizning fikrimizcha, ijtimoiy tarmoqlarning jurnalistikaga ta’sirini baholashda ularning texnologik imkoniyatlarigina emas, balki axborot sifati, media mas’uliyat va auditoriyaning media savodxonligi darajasini ham kompleks tarzda hisobga olish lozim. Aynan mazkur omillar raqamli media makonida ishonchli va sifatli jurnalistikani shakllantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ijtimoiy tarmoqlar zamonaviy jurnalistikaning ajralmas qismiga aylanib, axborotni tezkor tarqatish, auditoriya bilan samarali muloqot o‘rnatish hamda multimedia imkoniyatlaridan foydalanishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda Telegram, Facebook, Instagram va YouTube kabi platformalar jurnalistlar uchun nafaqat axborot tarqatish vositasi, balki jamoatchilik fikrini o‘rganish va auditoriya ehtiyojlarini aniqlash manbai sifatida ham xizmat qilmoqda. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy tarmoqlar jurnalistik faoliyatning tezkorligi va samaradorligini oshirish bilan birga, axborot almashinuvi jarayonida interaktivlikni kuchaytiradi. Auditoriya axborotni qabul qiluvchi subyektgina emas, balki uni yaratish va tarqatish jarayonining faol ishtirokchisiga ham aylanmoqda. Bu esa jurnalistika va jamoatchilik o‘rtasidagi kommunikativ aloqalarning yanada mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Mazkur holat raqamli kommunikatsiya sharoitida jurnalistikaning funksional imkoniyatlari kengayib borayotganini hamda media faoliyatining yangi tashkiliy va kommunikativ modelini shakllantirayotganini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi jurnalistika oldiga yangi mas'uliyatlarni ham qo'ymoqda. Xususan, feyk xabarlar, tekshirilmagan ma'lumotlar va axborot manipulyatsiyasi kabi muammolar jurnalistlardan axborotni sinchkovlik bilan tekshirishni talab etadi. Shuning uchun zamonaviy jurnalistikada faktcheking, media savodxonlik va professional etika tamoyillariga rioya qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, ijtimoiy tarmoqlar zamonaviy jurnalistikaning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatib, axborot tarqatishning yangi shakllarini yuzaga keltirmoqda. Ular jurnalistika faoliyatining samaradorligini oshirish, auditoriya bilan yaqin aloqalarni yo'lga qo'yish hamda media makonining rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhim kommunikativ vosita sifatida namoyon bo'lmoqda.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy tarmoqlar zamonaviy jurnalistikaning ajralmas tarkibiy qismiga aylanib, axborotni yaratish, qayta ishlash va ommaga yetkazish jarayonlarini tubdan o'zgartirdi. Tadqiqot natijalari Telegram, Facebook, Instagram va YouTube kabi platformalar jurnalistlar uchun tezkor axborot almashinuvi, auditoriya bilan interaktiv muloqot o'rnatish hamda multimedia kontentini samarali taqdim etish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirganini ko'rsatdi. Ayni paytda auditoriyaning media jarayonlaridagi faolligi ortib, u nafaqat axborotni iste'mol qiluvchi, balki uni baholovchi, muhokama qiluvchi va tarqatuvchi faol subyekt sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu holat jurnalistika va jamoatchilik o'rtasidagi kommunikativ aloqalarni yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlarda feyk xabarlar, dezinformatsiya va tekshirilmagan ma'lumotlarning tez tarqalishi jurnalistlardan yuqori kasbiy mas'uliyat, media savodxonlik hamda faktcheking tamoyillariga qat'iy amal qilishni talab etadi. Zamonaviy jurnalistika sharoitida tezkorlik va ishonchlilik o'rtasidagi muvozanatni saqlash asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Demak, ijtimoiy tarmoqlar jurnalistika taraqqiyotining muhim omili sifatida axborot almashinuvining samaradorligini oshirish, auditoriya bilan yaqin hamkorlikni rivojlantirish va media makonining innovatsion rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Kelgusida mazkur yo'nalishda ijtimoiy tarmoqlarning sun'iy intellekt texnologiyalari bilan integratsiyalashuvi hamda ularning jurnalistik faoliyat samaradorligiga ta'sirini chuqurroq o'rganish dolzarb ilmiy vazifalardan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. McQuail D. Mass Communication Theory. – London: Sage Publications, 2010.
2. Jenkins H. Convergence Culture: Where Old and New Media Collide. – New York: New York University Press, 2006.
3. Pavlik J. Journalism and New Media. – New York: Columbia University Press, 2001.
4. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell Publishing, 2010.
5. Mahmudov N. Ommaviy axborot vositalari tili va uslubi. – Toshkent: Akademnashr, 2015.
6. Mirzayev B. Zamonaviy jurnalistika va mediamenedjment. – Toshkent, 2020.
7. O'zbekiston Respublikasining "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi Qonuni.
8. O'zbekiston Respublikasining "Axborotlashtirish to'g'risida"gi Qonuni. Karimov O. Raqamli jurnalistika asoslari. – Toshkent, 2022.

Mamatxanov Nodirxon Sadriddin o‘g‘li,
O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti mustaqil izlanuvchi

BOSHQARUV KOMPETENSIYALARI NAMOYON BO‘LISHINING PSIXOLOGIK JINS ATRIBUTLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada boshqaruv kompetensiyalarining namoyon bo‘lishida psixologik jins atributlarining o‘rni va ahamiyati ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Tadqiqotda maskulinlik, femininlik va androgenlik kabi psixologik jins ko‘rsatkichlarining boshqaruv uslubi, liderlik salohiyati, kommunikativ kompetentlik, emotsional intellekt hamda qaror qabul qilish ko‘nikmalari bilan o‘zaro bog‘liqligi yoritilgan. Shuningdek, boshqaruv faoliyatida namoyon bo‘ladigan individual-psixologik xususiyatlarning gender identifikatsiyasi bilan aloqador jihatlari tahlil etilgan. Natijalar psixologik jins atributlari boshqaruv kompetensiyalarining shakllanishi va rivojlanishida muhim determinant sifatida namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Olingan xulosalar boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish, liderlik salohiyatini oshirish hamda harbiy ta’lim tizimida psixologik tayyorgarlikni takomillashtirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *boshqaruv kompetensiyasi, psixologik jins atributlari, maskulinlik, femininlik, androgenlik, liderlik, emotsional intellekt, kommunikativ kompetentlik, qaror qabul qilish.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ В КОНТЕКСТЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ГЕНДЕРНЫХ АТРИБУТОВ

Аннотация. *В данной статье с социально-психологической точки зрения рассматривается роль психологических гендерных атрибутов в проявлении управленческих компетенций. Исследованы взаимосвязи таких психологических характеристик, как маскулинность, феминность и андрогинность, с управленческим стилем, лидерским потенциалом, коммуникативной компетентностью, эмоциональным интеллектом и навыками принятия решений. Особое внимание уделено анализу взаимосвязи индивидуально-психологических особенностей личности и гендерной идентичности в процессе осуществления управленческой деятельности. Полученные результаты свидетельствуют о том, что психологические гендерные атрибуты выступают значимыми детерминантами формирования и развития управленческих компетенций. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования его результатов при совершенствовании системы подготовки, развитии лидерского потенциала и повышении эффективности психологического сопровождения профессиональной деятельности.*

Ключевые слова: *управленческая компетентность, психологические гендерные атрибуты, маскулинность, феминность, андрогинность, лидерство, эмоциональный интеллект, коммуникативная компетентность, принятие решений.*

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF MANAGERIAL COMPETENCY MANIFESTATION IN THE CONTEXT OF PSYCHOLOGICAL GENDER ATTRIBUTES

Abstract. *This article examines the role of psychological gender attributes in the manifestation of managerial competencies from a socio-psychological perspective. The study analyzes the relationships between masculinity, femininity, and androgyny and such managerial characteristics as leadership potential, communication competence, emotional intelligence, and decision-making skills. Particular attention is paid to the interaction between individual psychological characteristics and gender identity in the process of managerial activity. The findings indicate that psychological gender attributes serve as significant determinants in the formation and development of managerial competencies. The results may contribute to improving leadership development programs, enhancing man-*

agerial effectiveness, and strengthening psychological training systems for future officers. The practical implications of the study can be applied in military education and professional development aimed at fostering effective leadership and management competencies.

Key words: *managerial competence, psychological gender attributes, masculinity, femininity, androgyny, leadership, emotional intelligence, communication competence, decision-making.*

Kirish. Ma’lumki, harbiy xizmatchilarining boshqaruv faoliyatida yuqori natijalarga erishishi, boshqaruv funksiyalarini bajarish, boshqaruv qarorlarini qabul qilish va amalga oshirish samaradorligi ularning yuqori darajadagi professionalligi va malakaga ega ekanligi bilan belgilanadi. Mamlakatimizda davlat fuqarolik xizmatiga qo‘yiladigan ushbu talab qonun bilan mustahkamlangan. Biroq, shuni inobatga olish kerakki, “normativ-huquqiy asos” tushunchasi yuridik fanning aniq belgilangan sub’ekt faoliyati sohalaridagi termin va kategoriyalarda shakllanadi hamda ijro etuvchi hokimiyatni tuzish tartibi va tamoyillarini, alohida davlat vakolatlarini taqsimlashni belgilaydi.

Boshqaruv ilmi esa zamonaviy ilmiy mezonlarga mos boshqaruv nazariyasi va nazariy tizimga komponent sifatida kira oladigan usullarni o‘z ichiga oladi. Bugungi kunda faqat shakllangan ijtimoiy-ilmiy boshqaruv fanlari bunday imkoniyatlarga ega. Ma’lumki, ilm-fan tadqiqot olib borilayotgan barcha asosiy tushunchalarning aniqligini va chegarasini talab qiladi. Shuningdek, normativ-huquqiy asos harbiy xizmatchilarining boshqaruv faoliyatini takomillashtirish va samaradorligini oshirish vositasi bo‘la olmaydi. Me’yoriy-huquqiy hujjatlarga o‘zgartirishlar kiritish chastotasining o‘zgarishi mavjud tendensiyasi ko‘pincha subyektning boshqaruv faoliyati mustaqilligini cheklashga sabab bo‘ladi (ya’ni amalda boshqaruv kompetentligini takomillashtirishning “tormozi” hisoblanadi), ya’ni, “me’yoriy-huquqiy asos” tushunchasi o‘zgaruvchan miqdor hisoblanadi.

Hozirgi bosqichda davlat ijro etuvchi hokimiyat organlari oldida turgan vazifalar ko‘lami davlat fuqarolik xizmatchilarining boshqaruv kompetensiyasi muammosini dolzarblashtirmoqda: har qanday kasbiy faoliyatning natijadorligi va uning xizmatchi shaxsini ichki potensial imkoniyatlariga bog‘liqligi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shunday qilib, masalaning dolzarbligi davlat boshqaruvi bo‘yicha vazifalarni hal qilishda harbiy xizmatining alohida roli; davlat xizmatining faoliyat ko‘rsatishi uchun maqbul shart-sharoitlarni ta’minlash uchun harbiy xizmatchilarning kompetentligini kasbiy rivojlantirishni boshqarishning ilmiy asoslangan va samarali ishlaydigan tizimini yaratish zarurati bilan belgilanadi.

Kompetensiyaviy yondashuv so‘nggi paytlarda xodimlarni boshqarish bo‘yicha barcha faoliyatning boshlang‘ich nuqtasi sifatida e’lon qilinmoqda: uning yordamida kadrlarni tanlash, ularning ish sifatini baholash, martaba va ta’lim tizimini qurish mumkin. Shunga ko‘ra, “boshqaruv kompetensiyasi” tushunchasining o‘ziga aniq ta’rif berish talab etiladi. Biroq, ilmiy adabiyotlarda kasbiy kompetentlik hodisasini tushunishda qonunchilik ta’rifining mavjud emasligi va mavjud tafovutlar fonida bunday ta’riflarni ilgari surishda o‘ziga qiyinchiliklarni yuzaga keltirdi.

Boshqaruv kompetentligining terminologik ma’nosini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, bu tushuncha ko‘p qirrali bo‘lib, uning asosida “kompetentlik” va “kompetensiya” atamalari yotadi. “Kompetensiya” atamasi ostida huquqiy jihatdan boshqaruv organlari tomonidan hal qilinadigan ishlarning tabiati va hajmi haqidagi tasavvurlar nuqtai nazaridan kompetensiyaning tabiati ochib beriladi. Bunda inson omilining roli kompetentlik prizmasi orqali ochib beriladi.

“Kompetentlik” tushunchasi shaxsning samarali xulq-atvorining hal qiluvchi sharti bo‘lgan fazilatlar orqali ochib beriladi. Jumladan, doimiy rahbarliksiz, mustaqil ravishda ishlash qobiliyati; o‘z tashabbusi bilan mas’uliyatni o‘z zimmasiga olish qobiliyati; boshqalardan buni qilish kerakmi yoki yo‘qligini so‘ramasdan tashabbus ko‘rsatish qobiliyati; muammolarni payqash va ularni hal qilish yo‘llarini izlashga tayyorlik; yangi vaziyatlarni tahlil qilish va bunday tahlil uchun mavjud bilimlarni qo‘llash qobiliyati; o‘z tajribasi va atrofdagilar bilan teskari aloqani hisobga olgan holda o‘z tashabbusi bilan biron bir bilimni o‘zlashtirish qobiliyati; oqilona fikrlar asosida qaror qabul qilish qobiliyati.

“Kompetensiya tashkilotda ish vazifasini bajarayotgan mutaxassisning xulq-atvor modelini ifodalaydi. U o‘z tuzilishiga ega: nomi, ta’rifi, xulq-atvor ko‘rsatkichlari to‘plami. Kompetentlik mutaxassisning maqsadga erishish qobiliyatini ko‘rsatuvchi yakuniy natija sifatida qaraladi. U

quyidagi elementlarni o‘z ichiga oladi: predmetli va operatsional bilimlar; ko‘nikmalar, malakalar; ulardan faoliyatda foydalanish qobiliyati va tayyorgarligi; ushbu faoliyat natijalari uchun javobgarlik” [1.44] Kompetensiya kasbga taalluqli bo‘lib, uning xodimga qo‘yadigan talablarini ifodalaydi. Kompetensiya kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun qanday kasbiy bilim, ko‘nikma, malaka, faoliyat usullari zarurligini ko‘rsatadi. Yuqoridagilardan kelib chiqib, kompetensiya - bu shaxsning o‘z yoki jamoaviy to‘plangan resurs va salohiyatini “kapitallashtirish” bo‘yicha refleksiv imkoniyatidir, deb ta’kidlash mumkin.

Bunda “kompetensiya” atamasi boshqaruv organlarining aniq ifodalangan pirovard maqsadlariga taalluqli bo‘lgan motiv, mo‘ljal, vazifa, maqsad va shu kabilar orqali kompetensiyaning mohiyatini aks ettiradi. “Kompetentlik” atamasi kompetensiyaning mohiyatini aynan o‘xshash ko‘rsatkichlar orqali aks ettiradi: qobiliyatlar, bilimlar, qaror qabul qilish qobiliyati, ammo ular ma’lum bir shaxsning yakuniy maqsadlariga tegishli hisoblanadi. Ko‘rinib turibdiki, yo‘nalishlarning ikkala to‘plami ham ochiq xarakterdagi harakatlarni amalga oshirishga, fundamental yangiliklarga olib kelishga imkon beradigan ijodiy jarayonlarning yakuniy natijalarini kutishga yo‘naltirilganligi bilan bir-birini to‘ldiradi. Bunday yaratuvchanlik jarayonlari, xususan, ijtimoiy tuzilmalarni boshqarishning yangi yondashuvlari va konsepsiyalarining paydo bo‘lishi hisoblanadi. Biz tomonimizdan chiqarilgan xulosa mamlakatimizning postindustrial rivojlanish istiqbollariga mos keladi. Bu kompetensiyalarni boshqaruv organlarining shakllantirilgan pirovard maqsadlari bilan bog‘liq. Kompetentlikni esa muayyan shaxsning pirovard maqsadlari bilan bog‘liq bo‘lgan kompetensiyalarga egalik sifatida tushunish uchun mantiqiy asos beradi.

Shu munosabat bilan “kompetensiya” va “kompetentlik” tushunchalarining mohiyatidagi farqlarni ta’kidlab o‘tamiz. “Kompetensiya” tushunchasi mazmunining mohiyati muvaffaqiyatli faoliyat, ya’ni samaradorlik asoslari haqidagi tasavvurlardir. Kompetensiyalar universal xarakterga ega, chunki ular turli insonlarga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Ayniqsa, ular ijtimoiy jarayonlarda takrorlanadi, shuning uchun ularni rivojlantirish va saqlab qolish mumkin [2.24].

Kompetensiyalar har doim aniq ijtimoiy makonga (institutga) qaratilgan bo‘ladi. Bunday yo‘nalganlik subyektga uning rolini tushunishni beradi hamda adresat va uning kutishlari haqida tasavvurlarni shakllantiradi. Shunday qilib, kompetensiyalar vazifalar va harakatlar atamalarida ifodalanadi [6.86]. Shuning uchun ular faoliyat maqsadlariga mos kelishi kerak. Bu esa uning natijalarining taxminiy parametrlarini oldindan aniqlashga yordam beradi. Bu shuni anglatadiki, kompetensiyalar muvaffaqiyatli faoliyatni bashorat qilish, ta’lim yo‘nalishi va mazmunini aniqlash, kasbiy va tashkiliy standartlarni shakllantirish uchun ishlatiladi. “Kompetentlik” tushunchasining mazmuniga kelsak, uning mohiyati samarali faoliyat sub’ektlariga, aniq insonlarga “bog‘langan” ijtimoiy-psixologik xususiyatlardir. Ushbu xususiyatlar ko‘proq insonning potensial imkoniyatlarini aks ettirganligi sababli, ular aniq faoliyatni tavsiflamaydi [3.45]. Boshqacha qilib aytganda, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar insonning o‘ziga xos xususiyatlarini, bu xususiyatlarni turli vaziyatlarda, turli chastotada namoyon qilish imkoniyatlarini aks ettiradi. Nazariy manbalar tahlili boshqaruv kompetentligini boshqaruv funksiyalarini samarali amalga oshirishni ta’minlovchi, boshqaruv faoliyatining muhim tarkibiy vositalarini o‘zida mujassamlashtirgan integral ijtimoiy-psixologik sifat sifatida talqin qilish imkonini berdi. Mazkur yondashuv asosida harbiy xizmatchilarning boshqaruv faoliyatiga tayyorgarligi tarkibida o‘zaro bog‘liq bo‘lgan quyidagi komponentlar ajratib ko‘rsatildi: motivatsion-qadriyatli, konseptual-mazmunli, operatsion-faoliyatli hamda emotsional-irodaviy komponentlar [5.98].

Motivatsion-qadriyatli komponent harbiy xizmatning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda boshqaruv faoliyatiga nisbatan qadriyatli munosabatlarning shakllanganligi, boshqaruv funksiyalarini bajarishga bo‘lgan ehtiyoj va motivlarning mavjudligi, kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalarni egallashga yo‘naltirilgan faol shaxsiy pozitsiya, shuningdek, boshqaruv faoliyati sohasida o‘zini o‘zi rivojlantirish va takomillashtirishga bo‘lgan ehtiyoj bilan tavsiflanadi.

Konseptual-mazmunli komponent harbiy xizmatchining boshqaruv faoliyati nazariyasi va amaliyoti, boshqaruv qarorlarini qabul qilish mexanizmlari, samarali boshqaruv faoliyatining psixologik-pedagogik asoslari, boshqaruv psixologiyasining nazariy va amaliy jihatlari haqidagi bilimlar tizimini egallaganligini ifodalaydi. Mazkur komponent mavjud bilimlardan boshqaruv

faoliyati jarayonida, xizmat vazifalarini bajarishda va boshqaruv qarorlarini izchil amalga oshirishda foydalanish darajasini belgilaydi.

Operatsion-faoliyatli komponent boshqaruv, tashkilotchilik va kommunikativ ko‘nikmalarning rivojlanganlik darajasida namoyon bo‘ladi. U harbiy xizmatchining boshqaruv faoliyatini loyihalashtirish, boshqaruv qarorlarini qabul qilish va amalga oshirish bosqichlarini tashkil etish, boshqaruvning asosiy tamoyillari va funksiyalarini amaliy faoliyatda qo‘llash, shuningdek, o‘z boshqaruv sifatlarini muntazam ravishda takomillashtirish qobiliyatini o‘z ichiga oladi.

Emotsional-irodaviy komponent esa o‘z faoliyatini tahlil qilish va baholash, boshqaruv faoliyatida o‘zini o‘zi rivojlantirishga intilish, boshqaruv, tashkilotchilik va kommunikativ sifatlarni takomillashtirish zaruratini anglash, o‘zining hamda hamkasblarining boshqaruv faoliyatidagi kamchiliklarini aniqlash va tahlil qilish, boshqaruv faoliyati natijalariga nisbatan emotsional-irodaviy hamda refleksiv munosabat bildirish qobiliyatlarini qamrab oladi. Harbiy xizmatchilarning boshqaruv faoliyatiga tayyorgarligining mazkur tuzilmasi kasbiy muhitning o‘ziga xos xususiyatlari, harbiy xizmat talablari va professional kompetentlikka qo‘yiladigan talablarni hisobga olgan holda ushbu jarayonni yaxlit tizim sifatida tasavvur qilish imkonini beradi. Tadqiqot muammosiga oid psixologik-pedagogik adabiyotlarning chuqur tahlili boshqaruv faoliyatiga tayyorgarlik harbiy xizmatchi kasbiy faoliyatining muhim sharti ekanligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, boshqaruv faoliyatiga tayyorgarlik boshqaruv kompetentligini shakllantirishning boshlang‘ich bosqichi hisoblanib, u uzoq muddatli rivojlanish, kasbiy tajriba orttirish va uzluksiz takomillashuv jarayoni bilan tavsiflanadi [4.76].

1-jadval

Boshqaruv kompetensiyalari namoyon bo‘lishining psixologik jins atributlari: boshqaruv kompetentligiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarning jins omili bo‘yicha farqlari (N=440)

Shkalalar	Erkak harbiy xizmatchilar (N=340)	Ayol harbiy xizmatchilar (N=100)	Styudent t-testi
Boshqaruv uslubi	24,43	25,88	-4,447**
Motivatsiya va liderlik	24,37	25,36	-2,286*
Tashkilotchilik qobiliyati va javobgarlik	21,22	22,12	-2,397*

Izoh: * p<0,05; ** p<0,01.

Boshqaruv kompetentligiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarning psixologik jins atributlari kesimidagi tahlili shuni ko‘rsatdiki, konseptual boshqaruv tushunchalari (t=-1,185; p>0,05), psixologik omillar (t=-0,043; p>0,05), kommunikativ kompetentlik (t=-0,853; p>0,05), qaror qabul qilish ko‘nikmalari (t=0,972; p>0,05) hamda refleksiya va o‘z-o‘zini baholash (t=-1,104; p>0,05) shkalalari bo‘yicha erkak va ayol harbiy xizmatchilar natijalari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli tafovutlar aniqlanmadi. Mazkur holat boshqaruv kompetensiyasining aksariyat tarkibiy qismlari biologik jinsga emas, balki kasbiy tayyorgarlik muhiti, xizmat faoliyatining o‘ziga xos talablari hamda harbiy ijtimoiylashuv jarayonlariga ko‘proq bog‘liqligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, boshqaruv uslubi shkalasi bo‘yicha ayol harbiy xizmatchilarda sezilarli ustunlik kuzatildi (t=-4,447; p<0,01). Mazkur natija boshqaruv faoliyatining namoyon bo‘lishida psixologik jins atributlari muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi. Ayol harbiy xizmatchilar hamkorlikka yo‘naltirilgan strategiyalar, empatik sezgirlik, kommunikativ ochiqlik va murosaga asoslangan qaror qabul qilishga moyilligi bilan tavsiflanadi. Ushbu sifatlar demokratik boshqaruv uslubining asosiy tarkibiy elementlari bilan uyg‘unlashadi. Natijada ayol harbiy xizmatchilarda boshqaruv uslubining vaziyatga moslashuvchan va konstruktiv shakllari nisbatan yuqori darajada namoyon bo‘lishi kuzatiladi. Motivatsiya va liderlik shkalasi bo‘yicha ham ayol harbiy xizmatchilar ustunligi aniqlandi (t=-2,286; p<0,05). Ushbu natija

ularning kasbiy o‘zini namoyon qilishga intilishi, ijtimoiy baholanishga sezgirligi hamda mas’uliyatni qabul qilishga tayyorligi bilan izohlanishi mumkin. Mazkur xususiyatlar liderlik rolini egallashga bo‘lgan ichki motivatsiya darajasining yuqoriligidan dalolat beradi.

Tashkilotchilik qobiliyati va javobgarlik shkalasi bo‘yicha ham ayol harbiy xizmatchilarning ko‘rsatkichlari nisbatan yuqori bo‘lib, ushbu tafovut statistik jihatdan ishonchli ekanligi tasdiqlandi ($t=-2,397$; $p<0,05$). Bu holat ayol harbiy xizmatchilarning faoliyatni rejalashtirish, vazifalarni tizimlashtirish va mas’uliyatni ongli ravishda qabul qilishga nisbatan yuqori psixologik tayyorgarlikka ega ekanligini ko‘rsatadi. Umuman olganda, olingan natijalar boshqaruv kompetensiyalarining aksariyat komponentlari harbiy-kasbiy tayyorgarlik muhiti ta’sirida shakllanishini ko‘rsatgan bo‘lsa-da, boshqaruv uslubi, liderlik motivatsiyasi va tashkilotchilik mas’uliyati kabi jihatlarda psixologik jins atributlarining muayyan ta’siri mavjudligini tasdiqlaydi.

2-jadval

Boshqaruv kompetensiyalari namoyon bo‘lishining psixologik jins atributlari: emotsional intellekt ko‘rsatkichlarining jins omili bo‘yicha farqlari (N=440)

Shkalalar	Erkak harbiy xizmatchilar (N=340)	Ayol harbiy xizmatchilar (N=100)	Styudent t-testi
Empatiya	10,32	11,92	-2,741**

Izoh: * $p<0,05$; ** $p<0,01$.

Emotsional intellekt ko‘rsatkichlarining psixologik jins atributlari kesimidagi tahlili shuni ko‘rsatdiki, emotsional xabardorlik, o‘z emotsiyalarini boshqarish, samomotivatsiya, boshqalarning emotsiyalarini anglash hamda umumiy emotsional intellekt darajasi bo‘yicha erkak va ayol harbiy xizmatchilar o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli tafovutlar aniqlanmadi. Mazkur natijalar emotsional intellektning asosiy tarkibiy qismlari harbiy xizmat muhiti, kasbiy ijtimoiylashuv va xizmat faoliyati talablari ta’sirida shakllanishini ko‘rsatadi. Biroq empatiya shkalasi bo‘yicha ayol harbiy xizmatchilarning ko‘rsatkichlari sezilarli darajada yuqori ekanligi aniqlandi ($t=-2,741$; $p<0,01$). Ushbu natija ayol harbiy xizmatchilarning boshqalar emotsional holatini aniqlash, noverbal signallarni idrok etish va interpersonal munosabatlarda sezgirlik ko‘rsatish darajasi yuqoriroq ekanligini anglatadi. Empatiyaning rivojlanganligi harbiy jamoalarda sog‘lom psixologik iqlimni shakllantirish, nizolarni konstruktiv hal etish hamda inson omilini boshqaruv qarorlariga integratsiya qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Natijalar emotsional intellektning ko‘plab tarkibiy qismlari gender-neytral psixologik resurs sifatida shakllanishini ko‘rsatsa-da, empatiya ayol harbiy xizmatchilarda boshqaruv faoliyati samaradorligini ta’minlovchi muhim psixologik resurs sifatida namoyon bo‘lishini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Пестерева Н. М., Цветлюк Л. С., Надеина О. С. Формирование профессиональных компетенций государственных служащих: монография - М.: Изд-во Московского гуманитарного университета, 2014. - 139 с.

2. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психология. – М.: Академия, 2007. – 512 с.

3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2019. – 713 с.

4. Столяренко А.М. Военная психология и педагогика. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 543 с.

5. Уманский Л.И. Организаторская деятельность и лидерство личности. – Кострома: КГУ, 2001. – 286 с.

6. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – СПб.: Питер, 2003. – 860 с.

Alimardanova Sitora Ikrom qizi,
Termiz davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
https://orcid.org/0009-0006-4843-7764
To‘rayev Rasul Nortojiyevich,
Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti
fizika-matematika fanlari nomzodi
https://orcid.org/0009-0006-4843-7764

INKLYUZIV TA’LIMDA ASSISTIV TEXNOLOGIYALARNING O‘RNI: “POWER BAND” VA “QUVVAT QO‘LQOP” QURILMALARINING AMALIY SAMARADORLIGI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada inklyuziv ta’lim jarayonida assistiv texnologiyalardan foydalanishning pedagogik va amaliy ahamiyati “Power Band” hamda “Quvvat qo‘lqop” qurilmalari misolida tahlil qilingan. Ushbu qurilmalar tayanch-harakat tizimida, qo‘l va barmoqlar motorikasida qiyinchiliklari mavjud o‘quvchilarning yozish, chizish, o‘quv qurollarini ushlash, mayda buyumlar bilan ishlash hamda kundalik faoliyatlarni mustaqil bajarish imkoniyatlarini qo‘llab-quvvatlovchi assistiv vositalar sifatida ko‘rib chiqilgan. Maqolada qurilmalarning ergonomik, funksional, pedagogik va psixologik imkoniyatlari, ularni ta’lim jarayoniga joriy etish bosqichlari hamda samaradorlikni baholash mezonlari yoritilgan. Tadqiqotda ilmiy manbalarni tahlil qilish, tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, pedagogik modellashtirish, funksional kuzatuv va ekspert baholash metodlaridan foydalanilgan. Tahlil natijasida mazkur qurilmalar o‘quvchining qo‘l harakatlarini barqarorlashtirish, mushak zo‘riqishini kamaytirish, topshiriqlarni bajarish davomiyligini oshirish, funksional mustaqillik va ta’lim motivatsiyasini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, assistiv texnologiya, “Power Band”, “Quvvat qo‘lqop”, maxsus ta’lim ehtiyojlari, qo‘l motorikasi, ergonomika, reabilitatsiya, yozuv faoliyati, funksional mustaqillik, pedagogik monitoring.*

РОЛЬ АССИСТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ: ПРАКТИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ УСТРОЙСТВ «POWER BAND» И «СИЛОВАЯ ПЕРЧАТКА»

Аннотация. *В данной статье анализируется педагогическое и практическое значение применения ассистивных технологий в процессе инклюзивного образования на примере устройств «Power Band» и «Силовая перчатка». Данные устройства рассматриваются как вспомогательные средства, поддерживающие учащихся с нарушениями опорно-двигательного аппарата, а также с трудностями в развитии моторики рук и пальцев при письме, рисовании, удержании учебных принадлежностей, работе с мелкими предметами и самостоятельном выполнении повседневных действий. В статье раскрываются эргономические, функциональные, педагогические и психологические возможности устройств, этапы их внедрения в образовательный процесс, а также критерии оценки эффективности. В исследовании использованы методы анализа научной литературы, системного подхода, сравнительного анализа, педагогического моделирования, функционального наблюдения и экспертной оценки. На основе проведённого анализа обосновано, что данные устройства могут способствовать стабилизации движений рук учащихся, снижению мышечного напряжения, увеличению продолжительности выполнения заданий, развитию функциональной самостоятельности и учебной мотивации.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, ассистивная технология, «Power Band», «Силовая перчатка», особые образовательные потребности, моторика рук, эргономика, реабилитация, письменная деятельность, функциональная самостоятельность, педагогический мониторинг.*

THE ROLE OF ASSISTIVE TECHNOLOGIES IN INCLUSIVE EDUCATION: THE PRACTICAL EFFECTIVENESS OF THE “POWER BAND” AND “POWER GLOVE” DEVICES

Abstract. *This article analyses the pedagogical and practical significance of using assistive technologies in inclusive education through the examples of the “Power Band” and “Power Glove” devices. These devices are considered assistive tools designed to support pupils with musculoskeletal impairments and difficulties in hand and finger motor control when writing, drawing, holding educational materials, manipulating small objects, and independently performing everyday activities. The article examines the ergonomic, functional, pedagogical, and psychological potential of the devices, the stages of their implementation in the educational process, and the criteria for evaluating their effectiveness. The study employs methods of scientific literature analysis, a systems approach, comparative analysis, pedagogical modelling, functional observation, and expert evaluation. Based on the analysis, it is argued that these devices may contribute to stabilizing pupils’ hand movements, reducing muscular tension, increasing task-performance duration, and developing functional independence and learning motivation.*

Key words: *inclusive education, assistive technology, “Power Band”, “Power Glove”, special educational needs, hand motor skills, ergonomics, rehabilitation, writing activity, functional independence, pedagogical monitoring.*

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimida barcha bolalar uchun teng imkoniyatlarni yaratish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, inklyuziv ta’lim jarayonida jismoniy, sensor yoki rivojlanishida turli cheklovlari mavjud bo‘lgan o‘quvchilarning sifatli ta’lim olishini ta’minlash dolzarb masalaga aylangan. Shu nuqtai nazardan, assistiv texnologiyalar alohida ta’lim ehtiyojiga ega bolalarning o‘quv faoliyatida faol ishtirok etishi, mustaqilligini oshirishi hamda ta’lim natijalarini yaxshilashda muhim vosita sifatida e’tirof etilmoqda.

Jahon tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, zamonaviy assistiv qurilmalar yordamida tayanch-harakat tizimida nuqsonlari bo‘lgan, qo‘l va barmoqlar motorikasi yetarli darajada rivojlanmagan o‘quvchilarning yozish, chizish va boshqa amaliy faoliyatlarni bajarish imkoniyatlari sezilarli darajada kengayadi. Bunday texnologiyalar nafaqat o‘quvchilarning jismoniy imkoniyatlarini qo‘llab-quvvatlaydi, balki ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchi, motivatsiyasi va ijtimoiy moslashuviga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

O‘zbekiston Respublikasida ham inklyuziv ta’limni rivojlantirish, maxsus ta’lim ehtiyojiga ega bolalarni qo‘llab-quvvatlash hamda ular uchun zamonaviy pedagogik va texnologik sharoitlarni yaratish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu jarayonda innovatsion assistiv qurilmalardan foydalanish ta’lim sifatini oshirish va inklyuziv muhitni takomillashtirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Inklyuziv ta’lim masalasi zamonaviy pedagogika fanida insonparvarlik, teng imkoniyat va ijtimoiy adolat tamoyillari bilan chambarchas bog‘liq holda talqin etiladi. Ilmiy adabiyotlarda inklyuziv ta’lim alohida ta’lim ehtiyojiga ega bolalarni umumiy ta’lim muhitiga jalb etish, ularning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etish sifatida izohlanadi. Bu yondashuv ta’lim oluvchini mavjud tizimga moslashtirishdan ko‘ra, ta’lim tizimini bolaning ehtiyoji, qobiliyati va rivojlanish xususiyatlariga moslashtirishni nazarda tutadi.

Mavzuga oid pedagogik manbalarda inklyuziv ta'limning samaradorligi ko'p jihatdan ta'lim muhitining qulayligi, o'qituvchining metodik tayyorgarligi, individual yondashuv, moslashtirilgan o'quv materiallari va texnologik vositalardan foydalanish darajasi bilan belgilanadi. Ayniqsa, tayanch-harakat tizimida muammolari bo'lgan o'quvchilar bilan ishlashda oddiy pedagogik yondashuvlar yetarli bo'lmaydi. Bunday holatda maxsus texnik va assistiv vositalar bolaning o'quv faoliyatida faol qatnashishini ta'minlovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Assistiv texnologiyalar bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda ushbu vositalar nogironligi bo'lgan yoki alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarning mustaqil harakatlanishi, muloqot qilishi, yozishi, o'qishi, axborotni qabul qilishi va qayta ishlashiga yordam beruvchi qurilmalar, dasturlar va metodik yechimlar majmuasi sifatida tavsiflanadi. Tadqiqotchilar assistiv texnologiyalarning asosiy vazifasi o'quvchining mavjud cheklovlarini kamaytirish emas, balki uning ta'lim jarayonidagi imkoniyatlarini kengaytirish ekanligini ta'kidlaydilar.

Xorijiy ilmiy adabiyotlarda assistiv texnologiyalarning inklyuziv ta'limdagi o'rni keng yoritilgan. Ularda maxsus klaviaturalar, ovoz orqali boshqariladigan dasturlar, ekran o'qish qurilmalari, sensor moslamalar, moslashtirilgan ruchkalar, qo'l harakatini qo'llab-quvvatlovchi mexanik va elektron qurilmalar ta'lim jarayonida samarali vosita sifatida baholanadi. Bu tadqiqotlarda assistiv texnologiyalar o'quvchining nafaqat akademik natijalariga, balki uning ijtimoiy faolligi, psixologik barqarorligi va o'ziga bo'lgan ishonchiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatishi qayd etiladi.

Mahalliy pedagogik tadqiqotlarda esa inklyuziv ta'limni tashkil etishda metodik yondashuvlar, o'qituvchi va ota-onalar hamkorligi, individual ta'lim dasturlari, korreksion-pedagogik ishlar hamda maxsus sharoit yaratish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Biroq qo'l va barmoqlar motorikasida qiyinchiliklarga ega o'quvchilar uchun yaratilgan mahalliy assistiv qurilmalarning amaliy samaradorligini o'rganish hali yetarli darajada keng tadqiq etilmagan. Shu jihatdan "Power Band" va "Quvvat qo'lqop" qurilmalarining pedagogik imkoniyatlarini tahlil qilish ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mayda motorika rivoji bo'yicha adabiyotlarda bolaning qo'l harakatlari, barmoqlar moslashuvchanligi, harakat aniqligi va mushaklar muvofiqligi yozuv ko'nikmasining shakllanishida muhim o'rin tutishi ta'kidlanadi. Yozish jarayoni faqat grafik belgilarni ko'chirish emas, balki ko'rish, harakat, diqqat, xotira va mushak faoliyatining uyg'un ishlashini talab qiladigan murakkab psixomotor faoliyatdir. Shuning uchun qo'l motorikasida muammosi bo'lgan o'quvchilar uchun maxsus yordamchi vositalardan foydalanish ularning yozuv faoliyatini yengillashtiradi.

"Power Band" va "Quvvat qo'lqop" kabi qurilmalar aynan shu ehtiyojdan kelib chiqib, o'quvchining qo'l mushaklari faoliyatini qo'llab-quvvatlash, barmoqlar harakatini muvofiqlashtirish, ruchkani to'g'ri ushlash va yozish jarayonidagi charchoqni kamaytirishga xizmat qiladi. Mavjud nazariy qarashlarga ko'ra, bunday texnologiyalar o'quvchining mustaqil yozish ko'nikmasini shakllantirish, dars jarayonidagi ishtirokini faollashtirish va o'quv topshiriqlarini bajarish sifatini oshirishda samarali bo'lishi mumkin.

Tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, inklyuziv ta'limda assistiv texnologiyalardan foydalanish alohida ta'lim ehtiyojiga ega o'quvchilar uchun qulay, moslashuvchan va samarali ta'lim muhitini yaratishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bunday texnologiyalarni joriy etishda pedagogik maqsad, o'quvchining individual ehtiyoji, qurilmaning funksional imkoniyatlari va o'qituvchining undan foydalanish bo'yicha tayyorgarligi muhim ahamiyatga ega. Demak, "Power Band" va "Quvvat qo'lqop" qurilmalarining amaliy samaradorligini baholash inklyuziv ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiluvchi dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biridir.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot jarayonida inklyuziv ta'lim sharoitida tayanch-harakat tizimida, ayniqsa qo'l va barmoqlar motorikasida qiyinchiliklarga ega o'quvchilar bilan ishlashda assistiv texnologiyalardan foydalanish samaradorligi tahlil qilindi. Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, an'anaviy

dars jarayonida bunday o‘quvchilar yozish, chizish, ruchkani to‘g‘ri ushlash, harakatni muvofiqlashtirish va topshiriqlarni belgilangan vaqtda bajarishda muayyan qiyinchiliklarga duch keladilar.

“Power Band” va “Quvvat qo‘lqop” qurilmalaridan foydalanish esa o‘quvchilarning qo‘l mushaklari faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, barmoqlar harakatini barqarorlashtirish va yozuv jarayonida ortiqcha zo‘riqishni kamaytirishga yordam berdi. Ayniqsa, qurilmalar yordamida o‘quvchilar ruchkani nisbatan to‘g‘ri ushlash, chiziqlarni aniqroq tortish hamda harflarni shakllantirishda ijobiy natijalarga erishdilar.

Tahlillar davomida quyidagi natijalar aniqlandi: birinchidan, o‘quvchilarning yozuv jarayonidagi ishtiroki faollashdi; ikkinchidan, yozuv tezligi va aniqligida sezilarli ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi; uchinchidan, o‘quvchilarning mustaqil topshiriq bajarishga bo‘lgan intilishi ortdi. Bu holat assistiv texnologiyalarning faqat texnik yordam vositasi emas, balki pedagogik qo‘llab-quvvatlash omili ekanligini ko‘rsatadi.

Tajriba davomida “Power Band” qurilmasi qo‘l mushaklarini yengil harakatlantirish, barmoqlarni moslashtirish va yozish jarayonida qo‘lning barqarorligini ta’minlashda samarali bo‘ldi. “Quvvat qo‘lqop” esa barmoqlar harakatini boshqarish, mayda motorikani rivojlantirish va qo‘l harakatlarining muvofiqligini oshirishga xizmat qildi. Har ikki qurilma o‘quvchilarning yozish jarayonidagi charchash darajasini kamaytirib, darsdagi faol ishtirokini kuchaytirdi.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, assistiv qurilmalar qo‘llanilgan mashg‘ulotlarda o‘quvchilar topshiriqlarni bajarishda oldingiga nisbatan ko‘proq mustaqillik namoyon etdilar. Ular o‘qituvchi yoki yordamchi shaxs ko‘magiga kamroq ehtiyoj sezib, yozuv va chizuv faoliyatida o‘z harakatlarini yaxshiroq nazorat qila boshladilar. Bu esa inklyuziv ta’limning asosiy maqsadlaridan biri bo‘lgan mustaqil ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’limda assistiv texnologiyalardan foydalanish alohida ta’lim ehtiyojiga ega o‘quvchilarning o‘quv jarayoniga faol qo‘shilishida muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, “Power Band” va “Quvvat qo‘lqop” qurilmalari qo‘l va barmoqlar motorikasida qiyinchiliklarga ega bolalar uchun amaliy yordam vositasi sifatida samarali natija beradi.

Mazkur qurilmalar yordamida o‘quvchilarning yozish, chizish, ruchkani ushlash va qo‘l harakatlarini boshqarish ko‘nikmalarida ijobiy o‘zgarishlar kuzatiladi. Bu esa assistiv texnologiyalarning faqat texnik qurilma emas, balki pedagogik jarayonni qo‘llab-quvvatlovchi muhim metodik vosita ekanligini ko‘rsatadi. Chunki qurilma o‘quvchining jismoniy imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, uning darsdagi ishtiroki, mustaqilligi va o‘ziga bo‘lgan ishonchini ham oshiradi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, “Power Band” qo‘l mushaklarini barqarorlashtirish va yozuv jarayonidagi zo‘riqishni kamaytirishda, “Quvvat qo‘lqop” esa barmoqlar harakatini muvofiqlashtirish va mayda motorikani rivojlantirishda samarali hisoblanadi. Har ikki qurilmaning birgalikda qo‘llanilishi o‘quvchining yozuv faoliyatida kompleks yordam beradi. Bu yondashuv inklyuziv ta’limda individual ehtiyojga moslashtirilgan texnologik qo‘llab-quvvatlash tizimini shakllantirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, assistiv texnologiyalarni ta’lim jarayoniga joriy etishda ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, o‘qituvchilarning bunday qurilmalardan foydalanish bo‘yicha yetarli amaliy tayyorgarlikka ega bo‘lmasligi, qurilmalarni individual ehtiyojga moslashtirish zarurati, texnik xizmat ko‘rsatish imkoniyatlarining cheklanganligi va metodik tavsiyalarning yetarli emasligi ularning keng qo‘llanilishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Demak, assistiv qurilmalarni samarali joriy etish uchun pedagog, defektolog, psixolog, muhandis va ota-onalar hamkorligi zarur.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, “Power Band” va “Quvvat qo‘lqop” qurilmalarining samaradorligi ularning faqat mavjudligiga emas, balki qanday pedagogik maqsadda, qaysi mashg‘ulotda va qanday metodik yondashuv asosida qo‘llanilishiga bog‘liq. Agar qurilmalar o‘quvchining individual

rivojlanish darajasi, motorik imkoniyati va psixologik holatiga mos tanlansa, ularning ta'limiy samarasi yuqori bo'ladi.

Umuman olganda, mazkur qurilmalar inklyuziv ta'lim muhitida o'quvchilar uchun qulay sharoit yaratish, ularning yozuv va chizuv faoliyatini rivojlantirish, mustaqil harakat qilish imkoniyatlarini kengaytirish hamda ijtimoiy moslashuvini kuchaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli kelgusida "Power Band" va "Quvvat qo'lqop" qurilmalarini takomillashtirish, ularning metodik qo'llanmasini ishlab chiqish va turli yoshdagi o'quvchilar bilan tajriba-sinovdan o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, inklyuziv ta'limda assistiv texnologiyalardan foydalanish alohida ta'lim ehtiyojiga ega o'quvchilarning ta'lim jarayonida faol ishtirok etishi, mustaqil harakat qilishi va o'quv topshiriqlarini samarali bajarishida muhim ahamiyatga ega. "Power Band" va "Quvvat qo'lqop" qurilmalari qo'l va barmoqlar motorikasida qiyinchiliklarga ega o'quvchilarning yozish, chizish hamda ruchkani to'g'ri ushlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ushbu qurilmalar o'quvchilarning qo'l mushaklari faoliyatini qo'llab-quvvatlaydi, harakatlarni muvofiqlashtiradi, yozuv jarayonidagi charchoqni kamaytiradi va topshiriqlarni bajarish sifatini oshiradi. Natijada o'quvchilarda darsga qiziqish, o'ziga ishonch, mustaqillik va ijtimoiy faollik kuchayadi.

Demak, "Power Band" va "Quvvat qo'lqop" qurilmalarini inklyuziv ta'lim amaliyotiga joriy etish maxsus ta'lim ehtiyojiga ega o'quvchilar uchun qulay ta'lim muhitini yaratishga xizmat qiladi. Kelgusida mazkur qurilmalarni takomillashtirish, ularni turli yoshdagi o'quvchilar bilan tajriba-sinovdan o'tkazish hamda ulardan foydalanish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni : 2020-yil 23-sentabrdagi O'RQ-637-son.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4860-son qarori. – 2020-yil 13-oktabr.

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'limni tashkil etish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 638-son qarori. – 2021-yil 12-oktabr.

4. Guidelines for Inclusion: Ensuring Access to Education for All / UNESCO. – Paris : UNESCO, 2005.

5. Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education: All Means All / UNESCO. – Paris : UNESCO, 2020.

6. Florian L. The SAGE Handbook of Special Education / L. Florian. – London : SAGE Publications, 2014.

7. Rose D. H. Teaching Every Student in the Digital Age: Universal Design for Learning / D. H. Rose, A. Meyer. – Alexandria : ASCD, 2002.

8. Cook A. M. Assistive Technologies: Principles and Practice / A. M. Cook, J. M. Polgar. – 4th ed. – St. Louis : Elsevier, 2015.

9. Bryant D. P. Assistive Technology for People with Disabilities / D. P. Bryant, B. R. Bryant. – Boston : Pearson, 2012.

10. Blackhurst A. E. Perspectives on Applications of Technology in the Field of Learning Disabilities / A. E. Blackhurst // Learning Disability Quarterly. – 2005. – Vol. 28, № 2. – P. 175–178.

Мирзажонова Элеонора Топволдиевна,
Ферганский государственный университет, доцент кафедры психологии
E-mail: e.mirzajonova@gmail.com
Orcid: 0009-0004-5303-8085
Бобоева Феруза Носиржоновна,
Ферганский государственный университет, преподаватель кафедры психологии
E-mail: Nosirjonovna1982@mail.com

РАЗВИТИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В УСЛОВИЯХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ

Аннотация. *В статье рассматриваются психолого-педагогические условия развития эмоционального интеллекта младших школьников в образовательной среде. Актуальность исследования обусловлена возрастающей ролью социально-эмоциональных навыков в успешной адаптации ребёнка к школьному обучению, развитии учебной мотивации, коммуникативной культуры, саморегуляции и психологического благополучия. Цель статьи состоит в теоретическом обосновании условий, способствующих формированию эмоционального интеллекта детей младшего школьного возраста, а также в разработке практических рекомендаций для педагогов, школьных психологов и родителей. Методологическую основу исследования составили теоретический анализ, обобщение и систематизация психолого-педагогической литературы по проблемам эмоционального интеллекта, эмоционального развития, социально-эмоционального обучения и детско-взрослого взаимодействия. В результате выделены ключевые компоненты эмоционального интеллекта младших школьников: эмоциональное самосознание, понимание эмоций других людей, эмпатия, саморегуляция, коммуникативные навыки и ответственное поведение. Обосновано, что развитие эмоционального интеллекта наиболее эффективно при комплексном взаимодействии школы, семьи и психологической службы.*

Ключевые слова: *эмоциональный интеллект, младший школьный возраст, социально-эмоциональное обучение, образовательная среда, эмпатия, саморегуляция, психологический климат, семейное воспитание.*

DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS WITHIN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Abstract. *The article examines psychological and pedagogical conditions for the development of emotional intelligence in primary school students within the educational environment. The relevance of the topic is determined by the growing importance of social and emotional skills for school adaptation, learning motivation, communication culture, self-regulation and children's psychological well-being. The purpose of the article is to theoretically substantiate the conditions that contribute to the formation of emotional intelligence in primary school children and to develop practical recommendations for teachers, school psychologists and parents. The methodological basis includes theoretical analysis, synthesis and systematization of psychological and pedagogical literature on emotional intelligence, emotional development, social and emotional learning and child-adult interaction. The article identifies key components of emotional intelligence in primary school students: emotional self-awareness, understanding others' emotions, empathy, self-regulation, communication skills and responsible behavior. It is concluded that emotional intelligence develops most effectively through the integrated interaction of school, family and psychological support services.*

Key words: *emotional intelligence, primary school age, social and emotional learning, educational environment, empathy, self-regulation, psychological climate, family upbringing.*

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA EMOTSIONAL INTELLEKTNI TA’LIM MUHITIDA RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. *Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida emotsional intellektni ta’lim muhiti sharoitida rivojlantirishning psixologik-pedagogik omillari tahlil qilinadi. Mavzuning dolzarbligi bolaning maktabga moslashuvi, o‘quv motivatsiyasi, kommunikativ madaniyati, o‘zini boshqarishi va psixologik farovonligida ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarning ahamiyati ortib borayotgani bilan izohlanadi. Tadqiqotning maqsadi kichik maktab yoshidagi bolalarda emotsional intellektni shakllantirishga xizmat qiluvchi shart-sharoitlarni nazariy jihatdan asoslash va o‘qituvchilar, maktab psixologlari hamda ota-onalar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Metodologik asos sifatida emotsional intellekt, emotsional rivojlanish, ijtimoiy-emotsional ta’lim va bola-kattalar o‘zaro munosabatlariga oid psixologik-pedagogik adabiyotlar tahlili, umumlashtirish va tizimlashtirish usullari qo‘llanildi. Natijada emotsional o‘zini anglash, boshqalar emotsiyalarini tushunish, empatiya, o‘zini boshqarish, muloqot ko‘nikmalari va mas’uliyatli xulq-atvor asosiy tarkibiy qismlar sifatida ajratildi.*

Kalit so‘zlar: *emotsional intellekt, boshlang‘ich sinf yoshi, ijtimoiy-emotsional ta’lim, ta’lim muhiti, empatiya, o‘zini boshqarish, psixologik iqlim, oilaviy tarbiya.*

Введение. Современное образование всё в большей степени ориентируется не только на усвоение предметных знаний, но и на развитие личности ребёнка как активного, эмоционально устойчивого и социально компетентного субъекта учебной деятельности. В младшем школьном возрасте ребёнок осваивает новую социальную роль ученика, включается в систему учебных требований, расширяет круг общения и учится регулировать собственное поведение в ситуации взаимодействия со сверстниками и взрослыми. Поэтому эмоциональное развитие в этот период становится одним из важных условий школьной адаптации и дальнейшего личностного становления.

Эмоциональный интеллект в психологической литературе рассматривается как совокупность способностей, обеспечивающих восприятие, понимание, использование и регуляцию эмоций [1;2]. В образовательной практике данное понятие тесно связано с социально-эмоциональным обучением, направленным на развитие самосознания, саморегуляции, социальной осведомлённости, навыков отношений и ответственного принятия решений [4].

Актуальность темы определяется тем, что младшие школьники часто сталкиваются с трудностями эмоциональной саморегуляции, тревожностью, недостаточной сформированностью навыков конструктивного общения и эмпатии. Эти трудности могут отражаться на учебной мотивации, дисциплине, отношениях в классе и общем психологическом благополучии ребёнка. Следовательно, образовательная среда должна выступать не только пространством обучения, но и средой эмоциональной поддержки, развития доверия, сотрудничества и позитивного взаимодействия.

Цель исследования - теоретически обосновать психолого-педагогические условия развития эмоционального интеллекта младших школьников в образовательной среде и сформулировать практические рекомендации для педагогов, школьных психологов и родителей.

Для достижения цели поставлены следующие задачи: раскрыть сущность эмоционального интеллекта как психологического феномена; определить возрастные особенности эмоционального развития младших школьников; выявить роль образовательной и семейной среды в формировании эмоциональной компетентности; систематизировать педагогические условия и методы развития эмоционального интеллекта у детей младшего школьного возраста.

Научная значимость статьи заключается в систематизации современных теоретических подходов к развитию эмоционального интеллекта младших школьников и уточнении комплекса условий, обеспечивающих эффективность данного процесса. Практическая значимость состоит в возможности использования представленных рекомендаций в работе учителей начальных классов, школьных психологов и родителей.

Материалы и методы. Исследование имеет теоретико-аналитический характер. В качестве методов использованы анализ, сравнение, обобщение и систематизация психолого-педагогической литературы по проблемам эмоционального интеллекта, социально-эмоционального обучения, эмоциональной саморегуляции, возрастного развития и семейного воспитания. Особое внимание уделено работам, в которых эмоциональный интеллект рассматривается как способность к обработке эмоциональной информации, а также исследованиям, раскрывающим образовательные условия развития социально-эмоциональных навыков у детей.

Методологическую основу составили культурно-исторический подход Л. С. Выготского, положения отечественной возрастной и педагогической психологии о социальной обусловленности развития психики ребёнка, а также современные модели эмоционального интеллекта и социально-эмоционального обучения. Такой подход позволяет рассматривать развитие эмоционального интеллекта младшего школьника не как изолированное индивидуальное качество, а как результат взаимодействия ребёнка с образовательной средой, семьёй и значимыми взрослыми.

Теоретические основы эмоционального интеллекта. Понятие эмоционального интеллекта было введено в научный оборот П. Сэловеем и Дж. Мэйером, которые определили его как способность воспринимать эмоции, использовать их для содействия мышлению, понимать эмоциональные значения и регулировать эмоции [1]. В дальнейшем Дж. Мэйер, П. Сэловей и Д. Карузо уточнили способностную модель эмоционального интеллекта, включающую четыре взаимосвязанные группы способностей: восприятие эмоций, использование эмоций в мышлении, понимание эмоций и управление эмоциями [2].

В популяризации идеи эмоционального интеллекта значительную роль сыграл Д. Гоулман, подчеркнувший значение эмоциональной компетентности для успешного общения, лидерства и личностной эффективности [3]. Однако для научного анализа важно различать эмоциональный интеллект как способность и более широкие личностные характеристики, связанные с эмоциональностью, общительностью и мотивацией. В отечественной психологической традиции проблема эмоционального развития ребёнка рассматривалась в контексте взаимосвязи аффекта и интеллекта. Л. С. Выготский подчёркивал, что развитие эмоций невозможно понять вне социальной ситуации развития и взаимодействия ребёнка со взрослым [13]. С. Л. Рубинштейн рассматривал эмоции как форму отношения человека к миру и значимым для него явлениям [14]. Л. И. Божович связывала эмоциональное развитие ребёнка с формированием мотивов, самооценки и позиции школьника [15].

В психологии Узбекистана вопросы эмоциональной сферы и интеллектуальных чувств рассматривались в работах Э. Г. Гозиева, В. М. Каримовой и других исследователей. Э. Г. Гозиев подчёркивал связь интеллектуальных чувств с познавательной активностью личности, интересом, сомнением, удивлением и стремлением к поиску истины [18]. В. М. Каримова акцентировала значение семейного воспитания, эмоциональной поддержки и культуры общения в развитии ребёнка [19]. Эти положения позволяют рассматривать эмоциональный интеллект младшего школьника как качество, формирующееся в системе учебной деятельности, общения и семейных отношений.

Возрастные особенности эмоционального развития младших школьников

Младший школьный возраст является важным этапом становления эмоциональной сферы. В этот период ребёнок постепенно переходит от непосредственного выражения эмоций к более осознанным и социально приемлемым способам их проявления. Учебная деятельность требует от школьника умения слушать инструкцию, соблюдать правила, контролировать импульсивные реакции, принимать оценку взрослого и взаимодействовать в группе.

К числу возрастных особенностей, значимых для развития эмоционального интеллекта, относятся повышенная чувствительность к оценке учителя, потребность в эмоциональной поддержке, активное развитие произвольности поведения, формирование моральных представлений, расширение опыта сотрудничества и сопереживания. Именно поэтому педагогическое общение в начальной школе должно быть эмоционально безопасным, уважительным и поддерживающим.

Эмоциональный интеллект младшего школьника проявляется в способности называть свои чувства, понимать причины эмоциональных состояний, различать эмоции сверстников, учитывать чувства других людей, выражать просьбы и несогласие без агрессии, справляться с обидой, тревогой и раздражением. Эти навыки не формируются автоматически: они требуют целенаправленной работы со стороны педагога, психолога и семьи.

Роль образовательной среды в развитии эмоционального интеллекта

Образовательная среда оказывает прямое влияние на эмоциональное развитие ребёнка. Под образовательной средой в данном контексте понимается совокупность психологических, педагогических, коммуникативных и организационных условий, в которых ребёнок учится, общается и приобретает социальный опыт. Если среда строится на доверии, уважении, справедливости и поддержке, она способствует развитию уверенности, эмпатии и саморегуляции. Если же в классе преобладают страх ошибки, сравнение, эмоциональное давление и конфликтность, у ребёнка могут усиливаться тревожность, замкнутость и трудности общения. Исследования эффективности социально-эмоционального обучения показывают, что программы SEL могут положительно влиять на социальные навыки, поведение, психологическое благополучие и учебные результаты учащихся [5; 6; 8]. При этом современные обзоры подчёркивают, что результативность зависит не только от наличия программы, но и от качества её реализации, подготовки педагогов, системности работы и включённости семьи [7; 9].

В образовательной среде начальной школы ключевую роль играет учитель. Его стиль общения становится для детей моделью эмоционального реагирования. Учитель, который умеет спокойно обсуждать трудности, признавать чувства ребёнка, поддерживать инициативу и создавать атмосферу сотрудничества, способствует развитию эмоциональной компетентности учеников. Важно, чтобы педагог не ограничивался дисциплинарными требованиями, а помогал детям понимать причины поведения, последствия поступков и способы конструктивного решения конфликтов.

Социально-эмоциональное обучение как инструмент развития

Социально-эмоциональное обучение представляет собой системный подход к формированию у детей навыков понимания себя, управления эмоциями, установления позитивных отношений и принятия ответственных решений. В модели CASEL выделяются пять взаимосвязанных компетенций: самосознание, самоуправление, социальная осведомлённость, навыки отношений и ответственное принятие решений [4]. Эти компетенции соответствуют основным задачам развития эмоционального интеллекта младших школьников.

В начальной школе SEL может реализовываться не только через специальные занятия, но и через повседневную педагогическую практику: обсуждение эмоционального состояния героев литературных произведений, групповые задания, рефлексивные круги, игровые ситуации, упражнения на распознавание эмоций, работу с правилами класса, совместное решение конфликтных случаев. Такой подход позволяет включать развитие эмоционального интеллекта в естественный ход учебного процесса.

Таблица 1.

Компоненты эмоционального интеллекта младших школьников и педагогические средства их развития

Компонент	Проявление у младшего школьника	Педагогические средства
Эмоциональное самосознание	Ребёнок называет свои чувства и связывает их с ситуацией.	Эмоциональный словарь, дневник настроения, рефлексивные вопросы.
Понимание эмоций других	Ребёнок замечает настроение сверстников и взрослых.	Анализ иллюстраций, рассказов, ситуаций общения.
Эмпатия	Ребёнок способен сопереживать и учитывать состояние другого.	Ролевые игры, обсуждение поступков героев, парная работа.

Саморегуляция	Ребёнок постепенно учится управлять раздражением, тревогой и импульсивностью.	Дыхательные упражнения, пауза перед ответом, правила спокойного диалога.
Коммуникативные навыки	Ребёнок выражает просьбу, благодарность, несогласие без агрессии.	Групповые задания, тренинг общения, моделирование конфликтных ситуаций.
Ответственное поведение	Ребёнок осознаёт последствия поступков и выбирает социально приемлемое действие.	Разбор моральных дилемм, правила класса, совместное принятие решений.

Психолого-педагогические условия развития эмоционального интеллекта

На основе анализа литературы можно выделить комплекс условий, способствующих развитию эмоционального интеллекта младших школьников. Во-первых, необходим положительный психологический климат, основанный на уважении, принятии и эмоциональной безопасности. Во-вторых, требуется поддерживающий стиль педагогического общения, при котором ребёнок не боится выражать свои чувства и задавать вопросы. В-третьих, важна системная работа по развитию рефлексии, эмпатии, сотрудничества и навыков конструктивного разрешения конфликтов. В-четвёртых, необходимо взаимодействие школы и семьи, поскольку эмоциональные модели поведения формируются не только в классе, но и в домашней среде.

Особое значение имеет подготовка педагогов. Учитель, не обладающий достаточной эмоциональной компетентностью, может непреднамеренно усиливать тревожность учащихся, использовать чрезмерно оценочные высказывания или игнорировать эмоциональные причины поведения ребёнка. Поэтому развитие эмоционального интеллекта детей должно сопровождаться повышением психологической культуры педагогов.

Таблица 2.

Основные условия развития эмоционального интеллекта в школе и семье

Условие	Содержание	Ожидаемый развивающий эффект
Эмоционально безопасная среда	Отсутствие унижения, поддержка права на ошибку, уважительное отношение к ребёнку.	Снижение тревожности, повышение уверенности и открытости.
Поддерживающее педагогическое взаимодействие	Признание чувств ребёнка, спокойная обратная связь, позитивное подкрепление.	Развитие доверия, учебной мотивации и саморегуляции.
Групповая и парная работа	Совместные задания, распределение ролей, обсуждение результата.	Развитие сотрудничества, эмпатии и коммуникативных навыков.
Рефлексивные практики	Обсуждение настроения, поступков, трудностей и способов их преодоления.	Формирование эмоционального самосознания и ответственности.
Взаимодействие с семьёй	Психопросвещение родителей, согласование требований школы и семьи.	Укрепление эмоциональной поддержки и стабильности поведения ребёнка.
Работа школьного психолога	Диагностика, профилактика тревожности, групповые занятия, консультации.	Своевременная помощь детям с трудностями адаптации и общения.

Роль семьи в эмоциональном развитии ребёнка

Семья является первым пространством эмоционального опыта ребёнка. Именно в семье ребёнок усваивает способы выражения чувств, модели реагирования на конфликт, отношение к ошибкам, поддержку или, наоборот, эмоциональное напряжение. Родительская эмоциональная отзывчивость помогает ребёнку понимать свои переживания и постепенно осваивать способы саморегуляции. В то же время непоследовательность требований, дефицит внимания, частые конфликты и эмоциональная холодность могут затруднять развитие доверия, эмпатии и устойчивого поведения.

Для младшего школьника особенно важно единство требований семьи и школы. Если в школе ребёнка учат выражать чувства словами, договариваться и уважать границы других, а дома эти правила не поддерживаются, развитие эмоционального интеллекта становится фрагментарным. Поэтому педагогам и школьным психологам следует проводить психопросветительскую работу с родителями, объяснять значение эмоциональной поддержки, совместного обсуждения переживаний ребёнка и конструктивного решения конфликтов.

Практические рекомендации. Развитие эмоционального интеллекта младших школьников должно быть системным и включать учебные, внеучебные и семейные формы работы. Для педагогов начальных классов рекомендуется:

• использовать в начале или конце урока короткие эмоциональные «минутки» для обозначения настроения и ожиданий учащихся;

• расширять эмоциональный словарь детей через чтение, обсуждение художественных текстов, иллюстраций и жизненных ситуаций;

• создавать правила класса совместно с детьми, чтобы формировать ответственность за эмоциональный климат группы;

• применять парную и групповую работу, где дети учатся слушать друг друга, распределять роли и договариваться;

• обсуждать конфликтные ситуации не только с позиции нарушения дисциплины, но и с позиции чувств, причин поведения и возможных способов решения;

• поддерживать право ребёнка на ошибку и избегать публичного сравнения учеников.

Школьному психологу целесообразно проводить диагностико-профилактическую работу, направленную на выявление трудностей школьной адаптации, тревожности, конфликтности и низкой коммуникативной активности. Эффективными могут быть групповые занятия с элементами игры, сказкотерапии, арт-техник, ролевого моделирования и тренинга общения.

Родителям рекомендуется регулярно обсуждать с ребёнком его переживания, помогать называть эмоции, поддерживать спокойный режим дня, демонстрировать уважительные способы разрешения конфликтов, поощрять самостоятельность и ответственность. Важно не обесценивать чувства ребёнка, а помогать ему понимать их причины и выбирать безопасные способы выражения.

Проведённый теоретический анализ показывает, что эмоциональный интеллект младших школьников нельзя рассматривать только как индивидуальную способность ребёнка. Его развитие зависит от качества эмоционального опыта, который ребёнок получает в школе, семье и группе сверстников. Наиболее значимыми условиями выступают эмоционально безопасная образовательная среда, поддерживающий стиль педагогического общения, системное включение социально-эмоциональных практик в учебный процесс, участие семьи и психологическое сопровождение.

Важным направлением дальнейших исследований является эмпирическая проверка эффективности конкретных программ развития эмоционального интеллекта в начальной школе. Перспективными могут быть исследования, включающие диагностику уровня эмоционального интеллекта до и после реализации программы, сравнение экспериментальной и контрольной групп, а также анализ роли семьи, педагогического стиля и школьного климата в динамике эмоционального развития детей.

Заключение. Эмоциональный интеллект младших школьников является важным условием успешной школьной адаптации, развития учебной мотивации, коммуникативной культуры, эмпатии и психологического благополучия. В младшем школьном возрасте формируются основы эмоционального самосознания, произвольной регуляции поведения, понимания переживаний других людей и ответственного взаимодействия.

Эффективное развитие эмоционального интеллекта возможно при комплексном подходе, объединяющем усилия учителя, школьного психолога и семьи. Образовательная среда должна обеспечивать эмоциональную безопасность, поддержку, сотрудничество и возможность для ребёнка осмыслять свои чувства и поступки. Включение социально-эмоционального обучения в практику начальной школы позволяет не только развивать эмоциональную сферу детей, но и повышать качество межличностных отношений, учебной активности и общего психологического климата класса.

Таким образом, развитие эмоционального интеллекта младших школьников следует рассматривать как одно из приоритетных направлений современной педагогической психологии, поскольку оно способствует гармоничному развитию личности ребёнка и созданию гуманной образовательной среды.

Список литературы.

1. Salovey P., Mayer J. D. Emotional Intelligence // Imagination, Cognition and Personality. 1990. Vol. 9, No. 3. P. 185–211. DOI: 10.2190/DUGG-P24E-52WK-6CDG.

2. Mayer J. D., Caruso D. R., Salovey P. The Ability Model of Emotional Intelligence: Principles and Updates // Emotion Review. 2016. Vol. 8, No. 4. P. 290–300. DOI: 10.1177/1754073916639667.

3. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. Почему он может значить больше, чем IQ. М.: АСТ, 2021.

4. Steponavičius M., Gress-Wright C., Linzarini A. Social and Emotional Skills: Latest Evidence on Teachability and Impact on Life Outcomes. OECD Education Working Papers, No. 304. Paris: OECD Publishing, 2023. DOI: 10.1787/ba34f086-en.

5. Выготский Л. С. Учение об эмоциях: историко-психологическое исследование // Собрание сочинений: в 6 т. Т. 6. М.: Педагогика, 1984.

6. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2000.

7. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. СПб.: Питер, 2008.

8. Запорожец А. В. Избранные психологические труды: в 2 т. М.: Педагогика, 1986.

9. Андреева И. Н. Азбука эмоционального интеллекта. СПб.: БХВ-Петербург, 2022.

10. Сергиенко Е. А., Марцинковская Т. Д., Изотова Е. И. Социально-эмоциональное развитие детей: теоретические основы. М.: Дрофа, 2019.

11. Гозиев Э. Г. Психология. Ташкент: O‘qituvchi, 2018.

12. Каримова В. М. Психология семьи. Ташкент: Fan va texnologiya, 2015.

13. Туракулов Б. Н. Analysis of Psychological Theory of Emotional Intelligence // International Journal of Research Publications. 2020.

Hayitova Sarvinoz Ochilovna,
Osiyo texnologiyasi universiteti magistranti
E-mail: Hayitovasarvinoz29@gmail.com
Orcid: 0009-0003-2368-0555

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARI TARBIYALANUVCHILARINING IJODKORLIGINI RIVOJLANTIRISHNING IJODIY-PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarining ijodkorligini rivojlantirishning nazariy asoslari hamda ijodiy-pedagogik xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda bolalarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirishda ta'lim-tarbiya jarayonining o'rni, pedagogning kasbiy kompetensiyasi, innovatsion pedagogik texnologiyalar hamda rivojlantiruvchi ta'lim muhitining ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, maktabgacha yoshdagi bolalarda mustaqil fikrlash, tasavvur, ijodiy faollik va muammoli vaziyatlarga kreativ yondashuv ko'nikmalarini rivojlantirishning samarali usullari tahlil etilgan. Maqolada maktabgacha ta'lim tizimida ijodkorlikni rivojlantirishning zamonaviy pedagogik yondashuvlari hamda ularni amaliyotga tatbiq etish istiqbollari yuzasidan ilmiy xulosalar keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *maktabgacha ta'lim, tarbiyalanuvchi, ijodkorlik, ijodiy qobiliyat, kreativ fikrlash, ijodiy faoliyat, pedagogik texnologiyalar, rivojlantiruvchi ta'lim muhiti, innovatsion yondashuv, mustaqil fikrlash, tasavvur, pedagogik kompetensiya, kreativlik, bolalar psixologiyasi, shaxs rivojlanishi, ta'lim-tarbiya jarayoni*

CREATIVE AND PEDAGOGICAL FEATURES OF DEVELOPING THE CREATIVITY OF CHILDREN IN PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. *This article scientifically analyzes the theoretical foundations and creative-pedagogical characteristics of developing creativity among preschool educational institution pupils. The study highlights the role of the educational process, teachers' professional competence, innovative pedagogical technologies, and a developmental learning environment in the formation and enhancement of children's creative abilities. Furthermore, effective methods for fostering independent thinking, imagination, creative activity, and creative approaches to problem-solving among preschool children are examined. The article presents scientific conclusions regarding modern pedagogical approaches to creativity development in preschool education and the prospects for their implementation in educational practice.*

Key words: *preschool education, pupil, creativity, creative ability, creative thinking, creative activity, pedagogical technologies, developmental learning environment, innovative approach, independent thinking, imagination, pedagogical competence, creativity, child psychology, personality development, educational process, preschool age, pedagogical process, creative development.*

ТВОРЧЕСКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОСТИ ВОСПИТАННИКОВ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Аннотация. *В данной статье с научной точки зрения проанализированы теоретические основы и творческо-педагогические особенности развития творческих способностей воспитанников дошкольных образовательных организаций. В исследовании раскрыта роль образовательного процесса, профессиональной компетентности педагога, инновационных педагогических технологий и развивающей образовательной среды в формировании и развитии творческих способностей детей. Также рассмотрены эффективные методы развития*

самостоятельного мышления, воображения, творческой активности и навыков креативного подхода к решению проблемных ситуаций у детей дошкольного возраста. В статье представлены научные выводы о современных педагогических подходах к развитию творчества в системе дошкольного образования и перспективах их внедрения в образовательную практику.

Ключевые слова: *дошкольное образование, воспитанник, творчество, творческие способности, креативное мышление, творческая деятельность, педагогические технологии, развивающая образовательная среда, инновационный подход, самостоятельное мышление, воображение, педагогическая компетентность, креативность, детская психология, развитие личности, образовательный процесс, дошкольный возраст, педагогический процесс, творческое развитие.*

Kirish. Mamlakatimizda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, yosh avlodning intellektual salohiyatini yuksaltirish va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, maktabgacha ta’lim bosqichi bolaning shaxs sifatida shakllanishida, uning bilish jarayonlari, tasavvuri, mustaqil fikrlashi va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Maktabgacha yosh davri bolaning psixik rivojlanishida eng faol va sezgir davr bo‘lib, aynan shu bosqichda uning ijodiy salohiyati shakllanishining dastlabki asoslari yaratiladi. So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida maktabgacha ta’lim tizimini tubdan isloh qilish va uning sifatini oshirishga qaratilgan keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydagi PQ–4312-sonli **“O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”**gi qarorida bolalarning intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlanishini ta’minlash, ta’lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish hamda ijodiy fikrlaydigan yosh avlodni tarbiyalash ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan.

Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Qonunida ham maktabgacha ta’limning asosiy maqsadlaridan biri sifatida bolalarning individual qobiliyatlari, iste’dodi va ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirish vazifasi alohida qayd etilgan. Bu esa maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarning ijodkorligini rivojlantirish masalasiga ilmiy-pedagogik jihatdan yondashishni talab etadi. Pedagogika va psixologiya fanlarida ijodkorlik shaxsning yangi g‘oyalar yaratish, muammolarga noodatiy yechim topish hamda mavjud bilim va tajribalarni yangicha talqin qilish qobiliyati sifatida izohlanadi. Mashhur psixologlar Lev Vygotsky, Jean Piaget va Joy Paul Guilfordlarning ilmiy tadqiqotlarida bolalik davri ijodkorlikning shakllanishida eng muhim bosqich ekanligi asoslab berilgan. Ularning fikricha, bolaning tasavvuri, qiziqishi va bilishga bo‘lgan ehtiyoji qanchalik qo‘llab-quvvatlansa, uning ijodiy salohiyati shunchalik samarali rivojlanadi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida rivojlantiruvchi ta’lim muhiti, innovatsion metodlar, didaktik o‘yinlar, loyihaviy faoliyat, tasviriy san’at, konstruktorlik va musiqiy mashg‘ulotlardan samarali foydalanish bolalarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, tarbiyachining kasbiy mahorati, pedagogik kompetensiyasi va bolalar bilan hamkorlikka asoslangan faoliyati ijodiy rivojlanishning muhim omili hisoblanadi. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida jamiyatga kreativ fikrlaydigan, tashabbuskor va innovatsion g‘oyalarni ilgari sura oladigan shaxslar zarur bo‘lmoqda. Shu sababli maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarning ijodkorligini rivojlantirishning ijodiy-pedagogik xususiyatlarini o‘rganish, ushbu jarayonning samarali mexanizmlarini aniqlash hamda amaliyotga tatbiq etish dolzarb ilmiy-pedagogik muammolardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Maktabgacha ta’lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarining ijodkorligini rivojlantirish masalasi pedagogika, psixologiya va ta’lim nazariyasi fanlarida uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinayotgan ilmiy muammolardan biri hisoblanadi. Ijodkorlikning mohiyati, uning shakllanish omillari va rivojlantirish mexanizmlariga oid ilmiy qarashlar xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan turli jihatlarda o‘rganilgan.Ijodkorlik fenomenining psixologik asoslari dastlab Lev Vygotsky tomonidan tadqiq qilingan. Olimning fikricha, bolaning ijodiy faoliyati uning tasavvuri va ijtimoiy tajribasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ijodkorlik rivojlanishida ta’lim va tarbiya muhim omil hisoblanadi. Vygotskiy “tasavvur faoliyati” nazariyasida bolalarning ijodiy qobiliyatlari o‘yin, muloqot va amaliy faoliyat jarayonida shakllanishini ilmiy asoslab bergan. Uning ta’kidlashicha, maktabgacha yosh davrida bolaning ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirish uchun erkin va rivojlantiruvchi muhit yaratish zarur. Bolalar tafakkuri va intellektual rivojlanishiga oid tadqiqotlar Jean Piaget ilmiy ishlarida keng yoritilgan. Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, maktabgacha yoshdagi bolalar atrof-muhitni faol o‘rganish orqali yangi bilimlarni o‘zlashtiradi va shu jarayonda ijodiy fikrlash elementlari shakllanadi. Olim bolalarning mustaqil tajriba o‘tkazishi, kuzatishi va muammoli vaziyatlarni hal etishi ularning kreativ salohiyatini rivojlantirishga xizmat qilishini ta’kidlaydi. Ijodkorlik nazariyasining rivojlanishida Joy Paul Guilford alohida o‘rin tutadi. U ilk bor kreativlikni intellektning mustaqil tarkibiy qismi sifatida o‘rganib, divergent tafakkur nazariyasini ishlab chiqqan. Guilfordning fikricha, ijodkorlik yangi g‘oyalar yaratish, muammolarga turli nuqtayi nazardan yondashish va noodatiy yechimlar topish qobiliyati bilan tavsiflanadi. Uning tadqiqotlari keyinchalik kreativ pedagogika yo‘nalishining shakllanishiga asos bo‘lib xizmat qilgan.

Kreativlikni rivojlantirish bo‘yicha tadqiqotlar Ellis Paul Torrance tomonidan davom ettirilgan. Torrance ijodkorlikni baholashning ilmiy metodikasini ishlab chiqib, bolalarning kreativ salohiyatini aniqlash va rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini asoslab bergan. Olimning tadqiqotlariga ko‘ra, bolalarga erkin fikrlash imkoniyatini berish, ularni yangi g‘oyalarni ilgari surishga rag‘batlantirish va mustaqil faoliyatni qo‘llab-quvvatlash ijodkorlik rivojlanishining muhim omillaridan hisoblanadi. Maktabgacha ta’limda ijodkorlikni rivojlantirish masalalari Maria Montessori pedagogik tizimida ham muhim o‘rin egallaydi. Montessori bolaning individual qobiliyatlarini rivojlantirish uchun maxsus tayyorlangan rivojlantiruvchi muhit yaratish zarurligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, tarbiyachi bolaga tayyor bilim beruvchi emas, balki uning ijodiy faoliyatini tashkil etuvchi va yo‘naltiruvchi shaxs bo‘lishi kerak.

Mahalliy olimlardan Nishonboy Egamberdiyev, Raxmon Tojiev va Mavjuda Xasanboyevalarning ilmiy ishlarida maktabgacha ta’lim tizimida bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, tarbiyachining pedagogik mahorati hamda innovatsion ta’lim texnologiyalaridan foydalanish masalalari tadqiq etilgan. Ular bolalarning ijodiy rivojlanishi uchun qulay pedagogik muhit yaratish, didaktik o‘yinlardan foydalanish va ta’lim jarayonini bolalarning qiziqishlari asosida tashkil etish muhimligini qayd etadilar. So‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodkorlikni rivojlantirish samaradorligi ko‘p jihatdan pedagogik muhit, innovatsion metodlar, interfaol texnologiyalar va tarbiyachining kasbiy kompetensiyasiga bog‘liq. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarning ijodkorligini rivojlantirishning ijodiy-pedagogik xususiyatlarini zamonaviy ta’lim islohotlari va kompetensiyaviy yondashuv asosida kompleks o‘rganish zarurati saqlanib qolmoqda. Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqot maktabgacha ta’lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarining ijodkorligini rivojlantirishning ijodiy-pedagogik xususiyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish hamda amaliyotga tatbiq etishning samarali mexanizmlarini aniqlashga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarining ijodkorligini rivojlantirishning ijodiy-pedagogik xususiyatlarini o'rganish uchun pedagogika, psixologiya va ta'lim nazariyasining zamonaviy metodologik yondashuvlaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv, faoliyatga yo'naltirilgan ta'lim hamda kreativ pedagogika nazariyalari tashkil etdi. Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning nazariy va empirik usullaridan kompleks foydalanildi. Nazariy tahlil doirasida maktabgacha ta'lim tizimida bolalar ijodkorligini rivojlantirishga oid xorijiy va mahalliy ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar hamda normativ-huquqiy hujjatlar o'rganildi va tizimli ravishda tahlil qilindi. Xususan, kreativlik nazariyasiga oid Lev Vygotsky, Jean Piaget, Joy Paul Guilford, Ellis Paul Torrance va Maria Montessorilarning ilmiy qarashlari qiyosiy tahlil qilindi.

Tadqiqotning empirik qismida kuzatish, suhbat, pedagogik diagnostika va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Kuzatish metodi orqali maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarning ijodiy faoliyati, mustaqil fikrlash darajasi, tasavvur kengligi va muammoli vaziyatlarga munosabati o'rganildi. Suhbat metodi yordamida tarbiyachilarning bolalar ijodkorligini rivojlantirishga oid pedagogik yondashuvlari, amaliy tajribalari va mavjud muammolar yuzasidan ma'lumotlar yig'ildi. Shuningdek, tadqiqotda tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, umumlashtirish hamda taqqoslash metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar yordamida maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalar ijodkorligini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar aniqlandi va ularning pedagogik jarayondagi o'rni baholandi. Olingan natijalar asosida ijodkorlikni rivojlantirishning samarali pedagogik shart-sharoitlari hamda metodik tavsiyalari ishlab chiqildi. Tadqiqotning metodologik yondashuvi sifatida tizimli yondashuv ham qo'llanildi. Mazkur yondashuv asosida bolalar ijodkorligi shaxsning intellektual, emotsional, kommunikativ va amaliy faoliyati bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab pedagogik hodisa sifatida talqin qilindi. Shu bilan birga, ijodkorlikning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi pedagogik, psixologik va ijtimoiy omillar o'zaro bog'liqlikda o'rganildi.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi ilmiy manbalarning tahlili, pedagogik kuzatish natijalari, zamonaviy pedagogik nazariyalarning qo'llanilishi hamda olingan ma'lumotlarning qiyosiy tahlili orqali ta'minlandi. Natijada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilar ijodkorligini rivojlantirishning ijodiy-pedagogik xususiyatlari yuzasidan ilmiy asoslangan xulosalar shakllantirildi.

Tahlil va natijalar. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarning ijodkorligini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogikaning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot davomida maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodiy qobiliyatlarning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar hamda ularning pedagogik jarayondagi namoyon bo'lish xususiyatlari tahlil qilindi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, bolalarning ijodkorligi bevosita ta'lim muhiti, tarbiyachining pedagogik mahorati, o'yin faoliyati, ota-onalar bilan hamkorlik va innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish darajasiga bog'liq. Pedagogik kuzatishlar natijalariga ko'ra, ijodiy faoliyatga muntazam jalb etilgan bolalarda mustaqil fikrlash, yangi g'oyalar ilgari surish, muammoli vaziyatlarga kreativ yondashish va tasavvur qilish qobiliyatlari boshqa bolalarga nisbatan yuqori darajada rivojlanganligi aniqlandi. Ayniqsa, tasviriy san'at, konstruktorlik, rolli o'yinlar, sahnalashtirish va musiqiy mashg'ulotlar bolalarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishda muhim pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ldi.

Tadqiqot davomida maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ijodkorlikni rivojlantirishga ta'sir etuvchi asosiy omillar tahlil qilinib, ularning samaradorlik darajasi baholandi.

1-jadval

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilar ijodkorligini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar va ularning samaradorligi

№	Omillar	Pedagogik ta’siri	Samaradorlik darajasi (%)
1	Rivojlantiruvchi ta’lim muhiti	Bolalarda erkin fikrlash va tashabbuskorlikni shakllantiradi	92
2	Tarbiyachining kasbiy kompetensiyasi	Ijodiy faoliyatni tashkil etish si-fatini oshiradi	89
3	Didaktik va rolli o‘yinlar	Tasavvur va kreativ fikrlashni rivojlantiradi	87
4	Tasviriy san’at va amaliy mashg‘ulotlar	Estetik did va ijodiy yondashu-vni kuchaytiradi	85
5	Ota-onalar bilan hamkorlik	Ijodiy faoliyatning uzluksizligini ta’minlaydi	82
6	Innovatsion pedagogik texnologiyalar	Mustaqil fikrlash va muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmasini rivojlantiradi	90

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, bolalar ijodkorligini rivojlantirishda rivojlantiruvchi ta’lim muhiti eng yuqori samaradorlik ko‘rsatkichiga ega bo‘lib, 92 foiz natijani tashkil etdi. Bu holat bolaning o‘z qiziqishlari va ehtiyojlari asosida erkin faoliyat olib borishi ijodiy rivojlanishning muhim omili ekanligini tasdiqlaydi. Shuningdek, innovatsion pedagogik texnologiyalar (90%) va tarbiyachining kasbiy kompetensiyasi (89%) ham yuqori natijalarni ko‘rsatdi. Bu esa ta’lim jarayonida zamonaviy pedagogik metodlarni qo‘llash hamda tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligi bolalar kreativligini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishini anglatadi.

Tahlillar davomida ijodiy mashg‘ulotlarga muntazam jalb etilgan tarbiyalanuvchilarda mantiqiy tafakkur, mustaqil qaror qabul qilish, kommunikativ faollik va muammolarni hal qilish ko‘nikmalari sezilarli darajada rivojlanganligi kuzatildi. Ayniqsa, loyiha asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar va jamoaviy ijodiy faoliyatlar bolalarda hamkorlikda ishlash, fikr almashish va yangi g‘oyalarni ilgari surish qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qildi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ijodkorlikni rivojlantirish faqat alohida mashg‘ulotlar orqali emas, balki butun ta’lim-tarbiya jarayonini kreativ yondashuv asosida tashkil etish orqali samarali natija beradi. Bunda pedagogning ijodiy faoliyati, bolalarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish, rivojlantiruvchi muhit yaratish hamda innovatsion metodlardan foydalanish muhim pedagogik shartlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot natijalari asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarning ijodkorligini rivojlantirish ularning intellektual salohiyati, mustaqil fikrlashi, kommunikativ kompetensiyasi va shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli zamonaviy maktabgacha ta’lim tizimida kreativ pedagogika tamoyillariga asoslangan ta’lim texnologiyalarini keng joriy etish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarning ijodkorligini rivojlantirish zamonaviy ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, maktabgacha yosh davri bolaning ijodiy qobiliyatlari, tasavvuri, mustaqil fikrlashi va kreativ salohiyati shakllanadigan eng muhim bosqich hisoblanadi. Shu sababli ushbu davrda bolalarning ijodiy rivojlanishi uchun qulay pedagogik shart-sharoitlarni yaratish ta’lim-tarbiya jarayonining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi zarur. Tadqiqot davomida ijodkorlikni rivojlantirishning nazariy asoslari, pedagogik va psixologik omillari hamda zamonaviy yondashuvlari tahlil qi-

lindi. Tahlillar natijasida rivojlantiruvchi ta’lim muhiti, innovatsion pedagogik texnologiyalar, didaktik o‘yinlar, tasviriy faoliyat, loyiha asosidagi ta’lim va tarbiyachining kasbiy kompetensiyasi bolalar ijodkorligini rivojlantirishning asosiy omillari ekanligi aniqlandi. Ayniqsa, bolalarning mustaqil faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va ularga erkin fikr bildirish imkoniyatini yaratish kreativ fikrlashning shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi asoslandi.

Tadqiqot natijalari maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ijodiy-pedagogik faoliyatning samaradorligi ko‘p jihatdan tarbiyachining kasbiy mahorati, ta’lim jarayonining mazmuni va tashkil etilishiga bog‘liqligini ko‘rsatdi. Shuningdek, bolalarda ijodkorlikni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik faoliyat ularning intellektual salohiyati, kommunikativ kompetensiyasi, muammoli vaziyatlarni hal etish qobiliyati va ijtimoiy moslashuvchanligining rivojlanishiga xizmat qilishi aniqlandi. Bugungi globallashuv va innovatsion rivojlanish sharoitida jamiyatning kreativ, tashabbuskor va mustaqil fikrlaydigan shaxslarga bo‘lgan ehtiyoji ortib bormoqda. Shu nuqtai nazardan, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilar ijodkorligini rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish, rivojlantiruvchi ta’lim muhitini takomillashtirish hamda tarbiyachilarning kreativ kompetensiyalarini oshirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Shunday qilib, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarning ijodkorligini rivojlantirish ularning har tomonlama barkamol shaxs sifatida shakllanishi, keyingi ta’lim bosqichlarida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi va jamiyat taraqqiyotiga munosib hissa qo‘sha oladigan inson bo‘lib voyaga yetishining muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2019.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-4312-son qarori. – 2019-yil 8-may.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent, 2022.

4. Vygotsky L. Imagination and Creativity in Childhood / L. Vygotsky. – Moscow : Pedagogika, 1991.

5. Piaget J. The Psychology of the Child / J. Piaget. – New York : Basic Books, 2000.

6. Guilford J. P. The Nature of Human Intelligence / J. P. Guilford. – New York : McGraw-Hill, 1967.

7. Torrance E. P. Torrance Tests of Creative Thinking / E. P. Torrance. – Scholastic Testing Service, 2008.

8. Montessori M. The Montessori Method / M. Montessori. – New York : Schocken Books, 2004.

9. Xasanboyeva M. Maktabgacha pedagogika / M. Xasanboyeva. – Toshkent : O‘qituvchi, 2021.

10. Tojiyev R. Maktabgacha ta’lim metodikasi / R. Tojiyev. – Toshkent, 2020.

11. Egamberdiyev N. Pedagogik mahorat va kreativ ta’lim / N. Egamberdiyev. – Toshkent, 2022.

12. Early Childhood Care and Education Report / UNESCO. – Paris, 2023.

13. Early Childhood Development Global Report / UNICEF. – New York, 2023.

14. Investing in Early Childhood Development / World Bank. – Washington D.C., 2022.

15. O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi (Lex.uz) [Elektron manba].

Qurbonov Farrux Ergashevich,
Oriental universiteti mustaqil tadqiqotchisi

UMUMIY O‘RTA TA’LIMDA O‘QITUVCHI VA O‘QUVCHILARNING INTELLEKTUAL KAPITALINI BAHOLASH JARAYONINI BOSHQARISH MEZONLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida o‘qituvchi va o‘quvchilarning intellektual kapitalini baholash jarayonini boshqarishning mezonlari tahlil qilingan. Intellektual kapitalning asosiy tarkibiy qismlari - bilim, ko‘nikma, tajriba va innovatsion salohiyat asosida baholash mezonlari ishlab chiqilgan. Shuningdek, o‘qituvchilar va o‘quvchilarning intellektual salohiyatini o‘lchashda zamonaviy pedagogik va boshqaruv usullaridan foydalanish imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Muallif tomonidan baholashning aniq mezonlari va ularni amaliyotga tatbiq etish bo‘yicha tavsiyalar taqdim etilgan. Maqola ta’lim sifatini oshirish va kadrlar hamda o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishda samarali boshqaruv usullarini shakllantirishga qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *intellektual kapital, o‘qituvchi kapitali, o‘quvchi kapitali, baholash mezonlari, bilim va ko‘nikma, innovatsion salohiyat, umumiy o‘rta ta’lim, pedagogik baholash, boshqaruv samaradorligi, ta’lim sifatini oshirish*

КРИТЕРИИ УПРАВЛЕНИЯ ПРОЦЕССОМ ОЦЕНКИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО КАПИТАЛА УЧИТЕЛЕЙ И УЧАЩИХСЯ В СИСТЕМЕ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В данной статье анализируются критерии управления процессом оценки интеллектуального капитала преподавателей и учащихся в системе общего среднего образования. Разработаны показатели оценки основных компонентов интеллектуального капитала - знаний, навыков, опыта и инновационного потенциала. Рассмотрены возможности применения современных педагогических и управленческих методов для измерения интеллектуального потенциала учителей и учеников. Автор предлагает конкретные критерии оценки и рекомендации по их практическому применению. Статья направлена на повышение качества образования и формирование эффективных методов управления для развития интеллектуального потенциала педагогов и учащихся.*

Ключевые слова: *интеллектуальный капитал, капитал преподавателя, капитал ученика, критерии оценки, знания и навыки, инновационный потенциал, общее среднее образование, педагогическая оценка, эффективность управления, повышение качества образования*

CRITERIA FOR MANAGING THE PROCESS OF ASSESSING THE INTELLECTUAL CAPITAL OF TEACHERS AND STUDENTS IN GENERAL SECONDARY EDUCATION

Abstract. *This article analyzes the criteria for managing the process of evaluating the intellectual capital of teachers and students in general secondary education. Indicators for assessing the main components of intellectual capital -knowledge, skills, experience, and innovative potential - are developed. The study examines the use of modern pedagogical and management methods to measure the intellectual potential of teachers and students. The author provides specific evaluation criteria and recommendations for their practical application. The article aims to improve the quality of education and establish effective management approaches to develop the intellectual potential of educators and learners.*

Key words: *intellectual capital, teacher capital, student capital, evaluation criteria, knowledge and skills, innovative potential, general secondary education, pedagogical assessment, management efficiency, quality of education*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida, ayniqsa umumiy o‘rta ta’limda, intellektual kapital o‘quvchilar va o‘qituvchilar tomonidan yaratilib, jamiyatning kelajagi uchun muhim resurs hisoblanadi. Intellektual kapital - bu bilim, tajriba, mahorat, innovatsion yondashuvlar va kreativ fikrlashni o‘z ichiga olgan resurslar to‘plami bo‘lib, ular o‘qituvchilar va o‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi samaradorligini, sifatini va muvaffaqiyatini ta’minlaydi. Shu bilan birga, intellektual kapitalni samarali boshqarish ta’lim tizimining rivojlanishida muhim omil sifatida ajralib turadi. O‘qituvchilar va o‘quvchilarni intellektual kapitali doimiy baholanishi, uni boshqarish jarayonining uzviy qismiga aylanishi kerak. Intellektual kapitalni baholash va uning boshqarilishining samaradorligi, o‘qituvchilarning pedagogik malakalarini va o‘quvchilarning ilmiy qobiliyatlarini doimiy ravishda oshirish, shuningdek, ta’lim sifatining yuqori darajaga ko‘tarilishiga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, tadqiqotda umumiy o‘rta ta’lim maktablarida o‘qituvchi va o‘quvchilarning intellektual kapitalini baholashning asosiy mezonlari va boshqarish jarayonini samarali tashkil etishning usullari ko‘rib chiqiladi. Bu, o‘z navbatida, intellektual kapitalni rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan metodologik asoslarni yaratish, ta’lim tizimida yangiliklarni joriy etish va pedagogik amaliyotlarni modernizatsiya qilishga xizmat qiladi.

Mavzuning dolzarbligi. Tadqiqotda umumiy o‘rta ta’limda o‘qituvchi va o‘quvchilarning intellektual kapitalini baholash jarayonini boshqarishning mezonlari va metodologiyasini aniqlash, ularning ta’lim jarayonidagi ahamiyatini tahlil qilish hamda ta’limning umumiy sifatini oshirishdagi o‘rnini belgilashdir. Bunda, o‘qituvchining pedagogik malakasini oshirish, o‘quvchining intellektual qobiliyatini rivojlantirish uchun samarali tizimlarni yaratish alohida ahamiyat kasb etadi. O‘qituvchining innovatsion kapitali ta’lim jarayonida yangi bilimlarni yaratish, pedagogik metodlarni yangilash, texnologiyalardan foydalanish, ilmiy tadqiqotlar olib borish va o‘quvchilarga yangiliklarni o‘rgatish bilan bog‘liq. Bu kapitalni rivojlantirish uchun o‘qituvchilar o‘z bilimlari va malakalarini doimiy ravishda yangilab turishlari kerak.

O‘quvchining innovatsion kapitali esa yangi bilimlarni o‘zlashtirish, ijodiy fikrlash, ilmiy tadqiqotlar olib borish va innovatsion g‘oyalarni ishlab chiqishda qobiliyatni rivojlantirishga qaratilgan. O‘quvchilar o‘z o‘rganish jarayonida mustaqil fikrlash, raqobatbardoshlik va yangi texnologiyalarni o‘zlashtirishda faol ishtirok etishlari lozim. Innovatsion kapitalni boshqarishda o‘qituvchining va o‘quvchining o‘rni ajralmas bo‘lib, har ikkalasining o‘zaro integratsiyasi orqali ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish mumkin. O‘qituvchilarning yangi metodlarni qo‘llash va o‘quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish orqali, ta’lim muassasalarida yuqori intellektual kapital yaratiladi.

Mavzu metodologiyasi. Umumiy o‘rta ta’limda o‘qituvchi va o‘quvchilarning intellektual kapitalini baholash tamoyillari ta’lim tizimida inson kapitalini rivojlantirish, bilimlarni samarali boshqarish va pedagogik jarayon natijadorligini oshirishga xizmat qiluvchi muhim metodologik asos hisoblanadi. Ushbu tamoyillar ta’lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma, ijodiy fikrlash hamda innovatsion salohiyatini tizimli ravishda baholash imkonini beradi.

1. Tizimlilik tamoyili - intellektual kapitalni baholash jarayoni uzluksiz va tizimli ravishda amalga oshirilishi zarur. Baholash faqat yakuniy natijalarni emas, balki ta’lim jarayonining barcha bosqichlarini qamrab olishi kerak. Bu tamoyil o‘qituvchi va o‘quvchilarning rivojlanish dinamikasini muntazam kuzatish imkonini beradi.

2. Obyektivlik tamoyili - Baholash jarayoni aniq mezon va indikatorlarga asoslangan bo‘lishi lozim. O‘qituvchi va o‘quvchilarning bilim darajasi, ijodiy fikrlash qobiliyati hamda innovatsion faoliyati subyektiv fikrlarga emas, balki ilmiy asoslangan diagnostika usullariga tayangan holda baholanadi.

3. Komplekslik tamoyili - Intellektual kapitalni baholashda faqat akademik bilimlar emas, balki tanqidiy fikrlash, muammo yechish, kommunikativ ko‘nikmalar, raqamli kompetensiyalar va ijodiy faoliyat ham hisobga olinadi. Bu yondashuv shaxsning intellektual salohiyatini har tomonlama baholash imkonini beradi.

4. Shaffoflik tamoyili - Baholash jarayonining natijalari ochiq va tushunarli bo‘lishi kerak. O‘qituvchilar, o‘quvchilar va ota-onalar baholash mezonlari hamda natijalari bilan tanishish imkoniyatiga ega bo‘lishi ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi.

5. Individual yondashuv tamoyili - Har bir o‘quvchi va o‘qituvchining individual qobiliyati, qiziqishi va rivojlanish sur’atlari hisobga olinadi. Bu tamoyil o‘quvchilarning shaxsiy intellektual salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

6. Rivojlantiruvchi baholash tamoyili - Baholash jarayoni faqat natijani aniqlash bilan cheklanmasdan, o‘qituvchi va o‘quvchilarning keyingi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashga xizmat qilishi kerak. Bu tamoyil ta’lim jarayonida motivatsiyani oshirishga yordam beradi.

7. Innovatsionlik tamoyili - Intellektual kapitalni baholashda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, raqamli platformalar va diagnostik vositalardan foydalanish zarur. Bu jarayon ta’limni innovatsion rivojlantirishga xizmat qiladi.

8. Monitoring va tahlil tamoyili - Baholash natijalari muntazam ravishda tahlil qilinib, ta’lim jarayonini takomillashtirishga yo‘naltirilgan boshqaruv qarorlarini qabul qilishda foydalaniladi. Monitoring jarayoni intellektual kapitalning rivojlanish darajasini aniqlash imkonini beradi.

9. Motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash tamoyili - Baholash jarayoni o‘qituvchi va o‘quvchilarning o‘z ustida ishlashga bo‘lgan intilishini rag‘batlantirishi kerak. Rag‘batlantirish tizimi orqali intellektual faoliyatni qo‘llab-quvvatlash muhim hisoblanadi.

10. Natijadorlik tamoyili - Baholash jarayonining asosiy maqsadi ta’lim sifati va samaradorligini oshirishdan iborat. Natijadorlik tamoyili o‘qituvchi va o‘quvchilarning intellektual kapitali rivojlanishiga erishish orqali ta’lim tizimining umumiy samaradorligini ta’minlaydi.

Umumiy o‘rta ta’lim tizimida o‘qituvchi va o‘quvchilarning intellektual kapitalini baholash tamoyillari ta’lim jarayonini ilmiy asosda tashkil etish, pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish hamda o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu tamoyillar asosida tashkil etilgan baholash tizimi ta’lim sifatini oshirish, innovatsion fikrlashni rivojlantirish va zamonaviy bilimga asoslangan jamiyatni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Umumiy o‘rta ta’limda o‘qituvchi va o‘quvchilarning intellektual kapitalini baholashning pedagogik va psixologik imkoniyatlari

Umumiy o‘rta ta’limda o‘qituvchi va o‘quvchilarning intellektual kapitalini baholashning pedagogik va psixologik imkoniyatlari zamonaviy ta’lim jarayonining muhim jihatlaridan biri bo‘lib, u intellektual salohiyatni rivojlantirishga yordam beradi va ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Baholash jarayonining pedagogik va psixologik aspektlari ta’lim tizimining samaradorligini, o‘quvchilarning o‘zlarini anglashini, ularning individual imkoniyatlarini hisobga olishni ta’minlaydi.

Pedagogik imkoniyatlarning asosiy jihatlaridan biri - o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini aniq va o‘zgarmas mezonlarga asosan baholashdir. Bu jarayonning o‘quvchilarning o‘z o‘quv faoliyatini mustaqil baholash imkoniyatini yaratish, o‘qituvchiga esa o‘quvchilarni o‘rganish va har birining individual o‘sishini qo‘llab-quvvatlash imkoniyatini beradi. Bu pedagogik yondashuv ta’lim sifatini yaxshilash, innovatsion fikrlashni rivojlantirish va kreativ yondashuvni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Intellektual kapitalni baholashda pedagogik texnologiyalar va metodlar muhim rol o‘ynaydi. Masalan, interaktiv metodlar, loyiha asosida o‘qitish, muammoli ta’lim va STEAM (ilm-fan, texnologiya, injiniring, san’at va matematika) yondashuvlari orqali o‘quvchilarning ijodiy va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish mumkin. Bu metodlar yordamida o‘quvchilarni nafaqat bilim olish, balki muammoni yechish, kreatif yechimlar topish va o‘z fikrini mustaqil ifodalashga rag‘batlantirish mumkin.

Har bir o‘quvchining individual imkoniyatlari, o‘ziga xos xususiyatlari va o‘qishdagi o‘zgarishlarini hisobga olish ta’limda differensial yondashuvni yaratadi. Pedagogik imkoniyatlar shundan iboratki, o‘qituvchi har bir o‘quvchining intellektual salohiyatini baholashda ularning individual xususiyatlarini inobatga oladi va shunga mos ravishda ta’lim uslubini tanlaydi. Bu o‘quvchilarning intellektual kapitalini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Pedagogik imkoniyatlar o‘quvchilarga mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. O‘quvchilarga individual ishlarni bajarish va tadqiqotlarni amalga oshirish orqali ularning intellektual kapitalini oshirish mumkin. Bu o‘quvchilarga nafaqat bilimlarni o‘zlashtirish, balki o‘z bilimlarini yaratish va ulardan foydalanish imkonini beradi.

Psixologik imkoniyatlardan biri - o‘quvchilarning o‘zini anglashini rivojlantirishdir. O‘quvchilarning o‘z intellektual salohiyatini baholash va unga nisbatan munosabatini shakllantirish

ta’lim jarayonida muhim ahamiyatga ega. Psixologik yondashuv orqali o‘quvchilar o‘zlarining kuchli va zaif tomonlarini anglaydilar va o‘z salohiyatini yanada rivojlantirishga intilishadi.

O‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish va o‘z-o‘zini baholashning psixologik aspektlari juda muhimdir. Intellektual kapitalni baholash jarayonida o‘quvchilarga ularning muvaffaqiyatlari va qiyinchiliklari haqida tizimli, konstruktiv fikrlar berish ularning o‘zini baholash qobiliyatini oshiradi. Bu jarayon orqali o‘quvchilar nafaqat o‘z bilimini, balki o‘z salohiyatini rivojlantirishga bo‘lgan ichki istagini ham oshiradilar.

Psixologik yondashuvda intellektual kapitalni baholash ko‘proq hissiy intelektni rivojlantirishga qaratiladi. Bu jarayon o‘quvchilarda o‘z hissiyotlarini anglash, boshqarish va ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Shuningdek, bu o‘quvchilarning ta’lim jarayonida mustahkam va sog‘lom munosabatlar o‘rnatish, ijtimoiy va hissiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

O‘quvchilarning intellektual kapitalini baholashda psixologik xavotir va stressni boshqarish ham muhimdir. Testlar yoki baholash jarayonida o‘quvchilarda stressni kamaytirish va o‘zining haqiqiy salohiyatini ko‘rsatishga yordam berish psixologik nuqtai nazardan ahamiyatli. O‘quvchilarni xotirjam qilish va ijobiy muhit yaratish orqali ularning intellektual salohiyatini baholashning samaradorligini oshirish mumkin.

Psixologik imkoniyatlardan yana biri - o‘quvchilarda o‘zgaruvchanlikni qabul qilishdir. Intellektual kapitalni baholashda o‘quvchilarga o‘zgarishlarni qabul qilish va ularni o‘z ustida ishlashga rag‘batlantirish zarur. O‘quvchilarni muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlikni teng qabul qilishga o‘rgatish, ularda o‘zgarishga bo‘lgan ishonchni mustahkamlaydi.

Umumiy o‘rta ta’limda o‘qituvchi va o‘quvchilarning intellektual kapitalini baholash jarayoni pedagogik va psixologik imkoniyatlar orqali yanada samarali va holistik tarzda amalga oshiriladi. Pedagogik imkoniyatlar o‘quvchilarning akademik va ijodiy salohiyatini rivojlantirishga yordam berar ekan, psixologik imkoniyatlar ularning hissiy va ijtimoiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga, o‘qituvchi va o‘quvchilarning intellektual kapitalini baholashning samaradorligi ta’lim jarayonining barcha jihatlarini o‘z ichiga olgan holda, o‘quvchilarning kelajakdagi muvaffaqiyatlariga mustahkam asos yaratadi.

Umumiy o‘rta ta’lim maktabida o‘qituvchi va o‘quvchining innovatsion kapitalini boshqarish ta’lim siqatini oshirish omili sifatida juda muhim rol o‘ynaydi. Zamonaviy ta’lim tizimida innovatsion kapital - bu nafaqat texnologiya va bilimlarni, balki ijodiy fikrlash, kreativ yondashuv, ilmiy tadqiqotlar va metodologiyalardagi yangiliklarni o‘z ichiga olgan qimmatli resursdir. O‘qituvchilar va o‘quvchilarning innovatsion kapitalini samarali boshqarish orqali ta’lim tizimining sifatini yaxshilash mumkin, bu esa o‘z navbatida jamiyatning rivojlanishiga olib keladi. Quyida, innovatsion kapitalni boshqarishning ta’lim sifatini oshirishga qanday ta’sir ko‘rsatishi haqida bir qancha omillarni keltiramiz:

1. Pedagogik innovatsiyalarni tatbiq etish - o‘qituvchilarning innovatsion kapitali doirasida pedagogik innovatsiyalarni tatbiq etish, ta’lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni kiritish, yangi o‘qitish metodlarini qo‘llash imkonini yaratadi. Bu orqali o‘qituvchilar o‘z pedagogik mahoratini oshiradilar, o‘quvchilarga yangi bilimlarni o‘rgatishda samarali metodlarni qo‘llaydilar. Innovatsion metodlar, masalan, loyiha asosida o‘qitish, muammoli ta’lim, STEAM (fan, texnologiya, muhandislik, san’at, matematika) yondashuvlari, o‘quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirishga yordam beradi.

2. O‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish - innovatsion kapitalni boshqarish, o‘quvchilarga o‘z bilim va ko‘nikmalarini yangi, ilg‘or yondashuvlar orqali rivojlantirish imkoniyatini yaratadi. O‘quvchilar, innovatsion g‘oyalarni ishlab chiqish, ilmiy va ijodiy ishlarni amalga oshirish orqali o‘zlarining intellektual salohiyatlarini oshiradilar. Bu esa ta’lim jarayonining yanada sifatli va samarali bo‘lishiga olib keladi, chunki o‘quvchilar o‘z qobiliyatlari va bilimlarini to‘liq namoyon etishlari mumkin.

3. Innovatsion ta’lim muhitini yaratish - ta’lim tizimida innovatsion kapitalni boshqarish orqali ta’lim muassasasida innovatsion ta’lim muhitini yaratish mumkin. Bunday muhitda o‘qituvchilar va o‘quvchilar bir-biridan bilim va tajriba almashadilar, yangi texnologiyalar va metodlardan foydalanadilar. Innovatsion ta’lim muhitida o‘quvchilarning o‘quv materiallarini o‘zlashtirish, bilimlarni

mustahkamlash va yangi g‘oyalar ishlab chiqish ko‘proq osonlashadi. O‘qituvchilarning pedagogik malakalarini oshirish va o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga rag‘batlantirish ham ta’lim sifatini yaxshilashda muhim ahamiyatga ega.

4. Ta’lim jarayonida yangi texnologiyalardan foydalanish - o‘qituvchilarning innovatsion kapitali zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) keng foydalanishni o‘z ichiga oladi. O‘qituvchilar yangi raqamli vositalar, onlayn platformalar, interaktiv ta’lim resurslaridan foydalangan holda o‘quvchilarga yuqori sifatli bilim berishi mumkin. O‘quvchilar esa, o‘z navbatida, yangi texnologiyalarni o‘zlashtirib, bilim olish jarayonini mustahkamlash va rivojlantirish imkoniga ega bo‘ladilar. Bu jarayon ta’limning sifatini oshirishga, o‘quvchilarning bilim olishdagi samaradorligini oshirishga yordam beradi.

5. Ilmiy tadqiqotlar va innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlash - o‘qituvchilarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga, shuningdek, o‘quvchilarni ilmiy va ijtimoiy tadqiqotlar olib borishga jalb etish ta’lim sifatining oshishiga olib keladi. Innovatsion kapitalni boshqarish orqali o‘qituvchilar va o‘quvchilarning ilmiy qobiliyatlari rivojlanadi, yangi ilmiy g‘oyalar, innovatsiyalar va texnologiyalar ishlab chiqiladi. Bu jarayon, o‘z navbatida, ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi, ta’lim sifatining yuqori darajada bo‘lishini ta’minlaydi.

6. O‘quvchilarning mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish ko‘nikmalarini oshirish - innovatsion kapitalni boshqarish orqali o‘quvchilarda mustaqil fikrlash va muammolarni hal etish qobiliyatlarini rivojlantirish mumkin. Bu jarayon orqali o‘quvchilar o‘z bilimlarini kengaytirib, o‘z fikrlarini aniq va asosli tarzda ifoda etish, yangi g‘oyalarni yaratish va ilg‘or fikrlashga o‘rgatiladi. O‘quvchilarni bu kabi ko‘nikmalarga o‘rgatish, ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biridir, chunki mustaqil fikrlash qobiliyati ta’lim jarayonining samarali va sifatli bo‘lishiga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Umumiy o‘rta ta’limda o‘qituvchi va o‘quvchilarning innovatsion kapitalini boshqarish ta’lim sifatini oshirishning asosiy omillaridan biridir. Innovatsion kapitalni boshqarish orqali o‘qituvchilarning pedagogik malakalarini, o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish, yangi texnologiyalarni joriy etish, ilmiy faoliyatni qo‘llab-quvvatlash va ta’lim jarayonida ijodiy yondashuvlarni tatbiq etish mumkin. Bularning barchasi ta’lim tizimining sifatini va samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi, bu esa jamiyatning ilmiy-texnikaviy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Intellektual kapitalni baholashda raqamli monitoring va analitik boshqaruv tizimlarining ahamiyati

Zamonaviy ta’lim tizimida o‘qituvchi va o‘quvchilarning intellektual kapitalini samarali boshqarish raqamli monitoring va analitik baholash tizimlarisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Raqamli texnologiyalar baholash jarayonini avtomatlashtirish, natijalarni tezkor tahlil qilish hamda boshqaruv qarorlarini ilmiy asosda qabul qilish imkonini beradi. Shu sababli umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida intellektual kapitalni baholashning raqamli modelini joriy etish ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Raqamli monitoring tizimlari o‘qituvchi va o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma, kompetensiya hamda innovatsion faolligi bo‘yicha to‘plangan ma’lumotlarni yagona elektron bazada jamlash imkonini yaratadi. Ushbu ma’lumotlar asosida har bir pedagog va o‘quvchi uchun individual rivojlanish profili shakllantiriladi. Profil natijalari o‘quv jarayonidagi yutuq va kamchiliklarni aniqlash, ularni bartaraf etishga qaratilgan individual rivojlanish dasturlarini ishlab chiqishda muhim axborot manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Analitik boshqaruv tizimlari baholash natijalarini statistik tahlil qilish orqali intellektual kapital rivojlanishining dinamikasini aniqlash imkonini beradi. Bunda o‘quvchilarning fanlar bo‘yicha o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari, kreativ fikrlash darajasi, muammolarni hal etish kompetensiyasi, kommunikativ ko‘nikmalari va raqamli savodxonligi kompleks tarzda baholanadi. O‘qituvchilarning esa pedagogik mahorati, metodik kompetensiyasi, innovatsion faoliyati, ilmiy-uslubiy ishlari hamda kasbiy rivojlanish ko‘rsatkichlari muntazam monitoring qilinadi. Olingan natijalar asosida ta’lim muassasasi rahbariyati strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Shuningdek, sun’iy intellekt elementlariga ega analitik platformalar baholash jarayonining aniqligi va obyektivligini oshirishga xizmat qiladi. Mazkur tizimlar katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlab, intellektual kapital rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlaydi, rivojlanish tendensiyalarini prognoz qiladi hamda pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish bo‘yicha tavsiyalar

ishlab chiqadi. Natijada baholash jarayoni faqat nazorat vositasi emas, balki ta'lim sifatini uzluksiz takomillashtirishga xizmat qiluvchi boshqaruv mexanizmiga aylanadi.

Demak, umumiy o'rta ta'lim tizimida intellektual kapitalni baholashning raqamli monitoring va analitik boshqaruv modeli o'qituvchi hamda o'quvchilarning individual rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, ta'lim jarayonining shaffofligini ta'minlash, boshqaruv qarorlarining ilmiy asoslanganligini kuchaytirish va ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv ta'lim tizimining raqamli transformatsiyasini jadallashtirish bilan birga, bilimga asoslangan **innovatsion jamiyatni shakllantirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.**

Xulosa. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qituvchi va o'quvchining innovatsion kapitalini boshqarish jarayoni ta'lim sifatini oshirish va ta'lim muassasalarining samaradorligini yaxshilashda muhim rol o'ynaydi. Innovatsion kapitalni boshqarish, o'qituvchilarning pedagogik mahoratini, o'quvchilarning intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan bir qator tizimli yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Tadqiqot natijalari asosida quyida o'qituvchi va o'quvchining innovatsion kapitalini boshqarishning asosiy yo'nalishlarini keltirib o'tdik:

O'qituvchilar uchun innovatsion pedagogik metodlarni joriy etish: interaktiv metodlar, muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish, STEAM yondashuvi.

O'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish: innovatsion yondashuvlar orqali o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish, bilimlarni boshqarish tizimining joriy etilishi, mustaqil tadqiqotlar va loyihalar bilan shug'ullanish.

3. Raqamli va interaktiv ta'lim muhitini yaratish: onlayn platformalar va elektron resurslar, multimedia va interaktiv dasturlar.

4. Ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo'llab-quvvatlash: ilmiy loyihalar va tanlovlar: tadqiqot ishlari va texnologiya ishlab chiqish,

5. Pedagogik va psixologik qo'llab-quvvatlash: mentorlik tizimi, motivatsiya va qo'llab-quvvatlash.

6. O'quvchilarni va o'qituvchilarni muvaffaqiyatli ta'lim tizimiga tayyorlash: kompleks tayyorlov dasturlari.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Stewart T. A. Intellectual Capital: The New Wealth of Organizations / T. A. Stewart. – New York : Doubleday, 1997.

2. Edvinsson L. Intellectual Capital: Realizing Your Company's True Value by Finding Its Hidden Brainpower / L. Edvinsson, M. S. Malone. – New York : HarperBusiness, 1997.

3. Drucker P. F. Post-Capitalist Society / P. F. Drucker. – New York : HarperCollins, 1993.

4. Bontis N. Intellectual Capital: An Exploratory Study That Develops Measures and Models / N. Bontis // Management Decision. – 1998. – Vol. 36, № 2. – P. 63–76.

5. Lev B. Intangibles: Management, Measurement, and Reporting / B. Lev. – Washington, D.C. : Brookings Institution Press, 2001.

6. Sveiby K. E. The New Organizational Wealth: Managing and Measuring Knowledge-Based Assets / K. E. Sveiby. – San Francisco : Berrett-Koehler, 1997.

7. Yusufov D. Pedagogik xodimlar va o'quvchilarning intellektual kapitalini baholash metodlari / D. Yusufov. – Toshkent : Fan, 2020.

8. Karimov S. Innovatsion pedagogik boshqaruv va o'qituvchilar salohiyatini oshirish / S. Karimov. – Toshkent : O'zbekiston, 2019.

Шакенова Майгуль Тулегеновна,
Кандидат филологических наук, ассоциированный профессор,
доцент кафедры русского языка и литературы Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ORCID 0000-0002-1329-4939
E-mail: maigul1379@mail.ru
Ashurbayeva Rukiya Kaxxarovna,
Доктор педагогических наук (DSc), доцент кафедры узбекского языка и литературы, русского и английского языков Бухарского государственного медицинского института.
E-mail:ashurbayeva.rukiya@bsmi.uz
https://orcid.org/0009-0002-5342-5275

ЭМОДЗИ В СТРУКТУРЕ ПОЛИМОДАЛЬНОГО ЦИФРОВОГО ДИСКУРСА КАЗНЕТА

Аннотация. *В статье эмодзи рассматриваются как значимый элемент полимодального цифрового дискурса Казнета. Актуальность исследования обусловлена активным развитием цифровых форм коммуникации, в которых смысл формируется посредством взаимодействия вербальных и визуальных компонентов сообщения. Цель исследования заключается в выявлении особенностей функционирования эмодзи в структуре полимодального цифрового дискурса и определении их роли в организации коммуникативного пространства Казнета. Теоретической основой исследования послужили труды отечественных и зарубежных ученых в области медиалингвистики, интернет-лингвистики, теории дискурса и полимодальной коммуникации. Материалом исследования стали комментарии пользователей социальных сетей Facebook, Instagram, TikTok и Telegram, содержащие эмодзи как значимый компонент цифровой коммуникации. Методом сплошной выборки были отобраны комментарии, в которых эмодзи используются во взаимодействии с вербальными средствами и участвуют в формировании общего коммуникативного смысла сообщения. В ходе анализа установлено, что эмодзи выступают не только средством выражения эмоционально-оценочных значений, но и самостоятельным визуальным компонентом цифрового текста, участвующим в создании смыслов и организации коммуникативного взаимодействия. Выявлены основные способы взаимодействия вербального и визуального кодов в цифровом дискурсе, а также элементы культурной специфики использования эмодзи в казахстанском интернет-пространстве. Сделан вывод о том, что эмодзи являются важным компонентом полимодального цифрового дискурса и отражают современные тенденции цифровой трансформации коммуникации. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования его результатов при изучении медиадискурса, интернет-коммуникации и цифровой лингвистики.*

Ключевые слова: *эмодзи, полимодальность, полимодальная коммуникация, цифровой дискурс, Казнет, визуальный код.*

EMOJIS IN THE STRUCTURE OF THE POLYMODAL DIGITAL DISCOURSE OF THE KAZAKH INTERNET

Annotation. *The article considers emojis as a significant element of Kaznet's polymodal digital discourse. The relevance of the research is due to the active development of digital forms of communication, in which meaning is formed through the interaction of verbal and visual components of the message. The purpose of the study is to identify the functioning features of emojis in the structure of polymodal digital discourse and to determine their role in the organization of the communicative space of the Internet. The theoretical basis of the research was the works of domestic and foreign*

scientists in the field of media linguistics, Internet linguistics, discourse theory and polymodal communication. Instagram Facebook, TikTok, and Telegram social media users' comments containing emojis as a significant component of digital communication became the research material. Using a continuous sampling method, comments were selected in which emojis are used in interaction with verbal means and participate in the formation of the general communicative meaning of the message. The analysis revealed that emojis act not only as a means of expressing emotional and evaluative meanings, but also as an independent visual component of a digital text involved in creating meanings and organizing communicative interaction. The main ways of interaction of verbal and visual codes in digital discourse, as well as elements of the cultural specifics of emoji use in the Kazakh Internet space, are revealed. It is concluded that emojis are an important component of the polymodal digital discourse and reflect current trends in digital transformation of communication. The practical significance of the research lies in the possibility of using its results in the study of media discourse, Internet communication and digital linguistics.

Key words: *emoji, polymodality, polymodal communication, digital discourse, Kaznet, visual code.*

Введение. Современная цифровая коммуникация характеризуется активным взаимодействием различных семиотических ресурсов, участвующих в создании и интерпретации сообщений. Как отмечает Т. Г. Добросклонская, медиакоммуникация XXI века развивается в контексте усложнения структуры текста и повышения роли невербальных компонентов в процессах смыслообразования [1]. В связи с этим особую актуальность приобретает исследование полимодальности, которая предполагает взаимодействие различных кодов в едином коммуникативном пространстве.

В современных исследованиях полимодальность рассматривается как один из ключевых принципов организации цифровой коммуникации. По мнению C. Jewitt, смысл в современных медиатекстах формируется в результате взаимодействия различных семиотических ресурсов, включая вербальные, визуальные и графические компоненты [2].

Эмодзи – один из наиболее распространенных элементов современной цифровой коммуникации. По мнению М. Данези, эмодзи – это особая система визуальных знаков, интегрированных в структуру цифрового текста и участвующих в передаче коммуникативных смыслов [3]. G. McCulloch рассматривает эмодзи как важный элемент современной интернет-коммуникации, обеспечивающий передачу тех смысловых и эмоциональных оттенков, которые в традиционной коммуникации выражены с помощью невербальных средств [4].

Особый интерес представляет функционирование эмодзи в цифровом дискурсе Казнета, который развивается в контексте языкового и культурного разнообразия. В казахстанском интернет-пространстве эмодзи становятся не только универсальным визуальным кодом, но и частью местных коммуникативных практик, отражающих особенности взаимодействия вербальной и визуальной составляющих сообщения.

Несмотря на растущий интерес исследователей к вопросам цифровой коммуникации, интернет-лингвистики и полимодальности, особенности функционирования эмодзи в структуре цифрового дискурса Казнета остаются недостаточно изученными. Большинство существующих работ посвящены эмоциональному и экспрессивному потенциалу эмодзи, тогда как их роль в организации полимодального цифрового текста требует дальнейшего осмысления. Цель исследования заключается в выявлении особенностей функционирования эмодзи в структуре полимодального цифрового дискурса Казнета. Научная новизна работы заключается в выявлении коммуникативно-прагматических функций эмодзи в цифровом дискурсе Казнета и описании национально-культурной специфики их использования в казахстанском интернет-пространстве.

Методология исследования. Теоретической основой исследования являются работы отечественных и зарубежных ученых в области медиалингвистики, теории дискурса, интернет-лингвистики и полимодальной коммуникации. При рассмотрении цифрового дискурса были использованы положения дискурсивной концепции В.И. Карасика [5] и исследования медиадискурса Т.Г. Добросклонской [1]. Теоретическое понимание полимодальности основано на работе А.А. Кибрика [6], а также на концепции мультимодальной коммуникации G.Kress & T. van Leeuwen [7]. При анализе эмодзи используются исследования M. Danesi [3], V. Evans [8], а также современные работы, посвященные функционированию эмодзи в цифровой коммуникации [9], [10]. Вопросы взаимодействия вербальных и невербальных компонентов коммуникации рассматриваются в коллективной монографии казахстанских исследователей, посвященной современным медиакоммуникациям и полимодальным средствам воздействия [11].

Материалом исследования послужили 120 комментариев пользователей социальных сетей Facebook, Instagram, TikTok и Telegram за период 2023-2024 гг., содержащих эмодзи как значимый компонент цифровой коммуникации. Методом сплошной выборки были отобраны комментарии, в которых эмодзи используются во взаимодействии с вербальными средствами и участвуют в формировании общего коммуникативного смысла сообщения.

В ходе исследования были применены методы дискурс-анализа, семантического анализа и интерпретативного анализа. Дискурс-анализ выявил особенности функционирования эмодзи в структуре цифрового дискурса. Семантический анализ был использован для определения роли эмодзи в формировании семантического пространства сообщения. Интерпретационный анализ был направлен на выявление особенностей взаимодействия вербальной и визуальной составляющих текста. Комплексное применение этих методов позволило определить место эмодзи в структуре полимодального цифрового дискурса Казнета и выявить основные особенности их функционирования в современной интернет-коммуникации.

Результаты исследования. Проведенный анализ комментариев пользователей Казнета показал, что эмодзи являются важным компонентом полимодальной коммуникации и активно участвуют в формировании смыслового пространства цифрового дискурса. В исследованном материале эмодзи выполняют не только эмоционально-экспрессивную функцию, но и выступают средством оценки, выражения авторской позиции, акцентирования внимания, регулирования тональности высказывания, а также репрезентации национально-культурных смыслов.

Эмодзи как средство эмоциональной интенсификации

Одной из наиболее распространенных моделей использования эмодзи является усиление эмоциональной реакции пользователя. Показательным является комментарий, состоящий из многократно повторяющихся эмодзи 😂 (рис. 1).

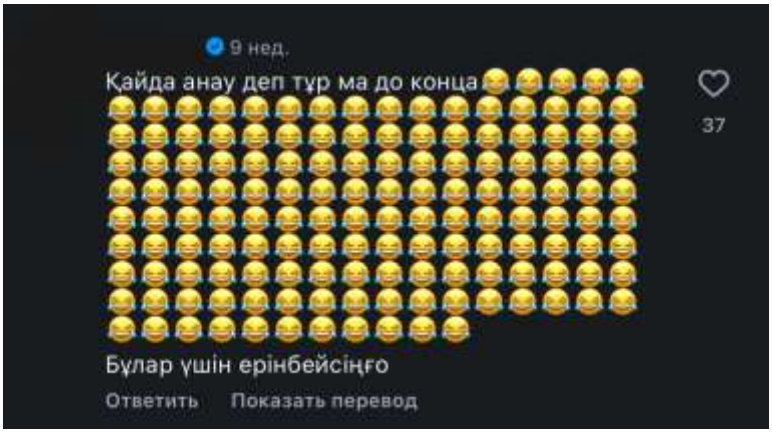

Рисунок 1 – Многократное использование эмодзи 😂 как средство эмоциональной интенсификации

В данном случае вербальная часть сообщения занимает минимальное место, тогда как основная эмоциональная нагрузка передается посредством повторяющихся визуальных символов. Многократное использование эмодзи создает эффект визуальной гиперболизации эмоций и позволяет пользователю выразить высокий уровень вовлеченности в обсуждаемое событие.

Эмодзи как средство оценки

В цифровом дискурсе эмодзи нередко используются для выражения оценки и противопоставления объектов. Например, в комментарии «Швейцария ❌ Қазақстан ✅» визуальные символы заменяют развернутое оценочное высказывание (рис. 2).

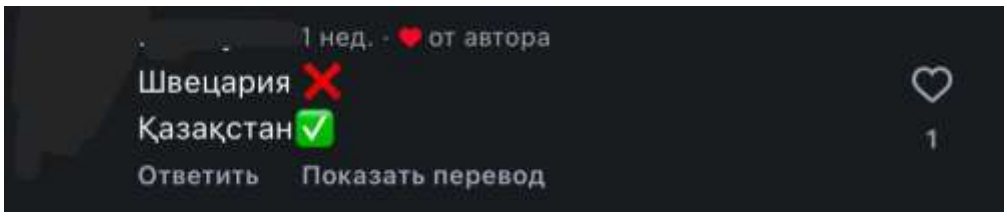

Рисунок 2 – Эмодзи как средство выражения положительной и отрицательной оценки

Использование эмодзи ❌ и ✅ позволяет автору лаконично выразить собственное отношение к сравниваемым объектам. Основная смысловая нагрузка переносится на визуальный компонент, благодаря чему сообщение становится максимально кратким и одновременно понятным для адресата.

Аналогичную функцию выполняет комментарий: «Вчера метро, сегодня автобус 🤦‍♀️🤦‍♀️🤦‍♀️🤦‍♀️» (рис. 3).

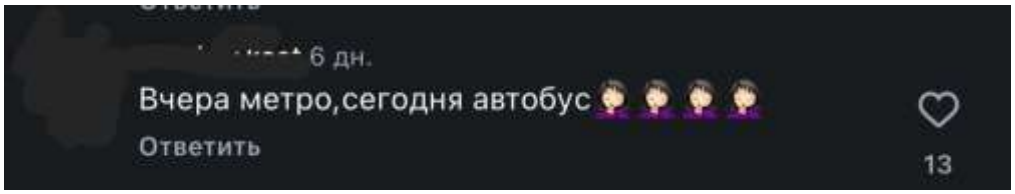

Рисунок 3 – Повтор эмодзи 🤦‍♀️ как средство выражения негативной оценки

Вербальная часть сообщения лишь фиксирует последовательность событий, тогда как эмоционально-оценочная интерпретация передается посредством эмодзи. Многократное повторение символа 🤦‍♀️ усиливает отрицательное отношение автора к описываемой ситуации и создает эффект визуальной гиперболы.

Эмодзи как маркер авторской позиции

Исследование показало, что эмодзи могут использоваться для обозначения авторской позиции еще до прочтения основного текста. Например:

«😲 Что за дикари… Господи…» (рис. 4).

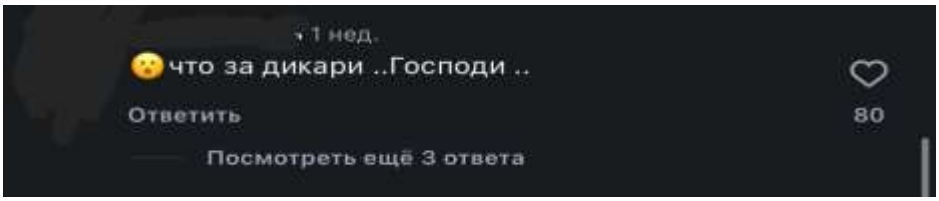

Рисунок 4 – Эмодзи 😳 как маркер удивления и неодобрения

В данном случае эмодзи располагается в начале сообщения и задает эмоциональную рамку последующего высказывания. Символ выражает удивление, недоумение и неодобрение, формируя определенную интерпретацию текста.

Схожая ситуация наблюдается в комментарии: « 🤦‍♂️ чувак. Если твой словарный запас ограничивается этими тремя словами…» (рис. 5).

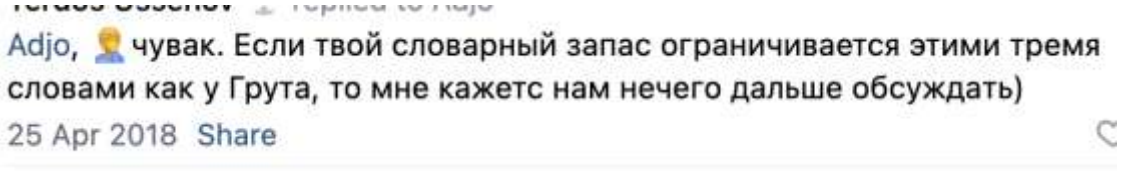

Рисунок 5 – Эмодзи 🤦‍♂️ как средство предварительной оценки сообщения

Эмодзи выступает своеобразным дискурсивным маркером и сигнализирует адресату о негативном отношении автора к объекту обсуждения. В подобных случаях визуальный компонент участвует в организации текста и определяет его прагматическую направленность.

Эмодзи как средство регулирования тональности высказывания

Эмодзи могут использоваться не только для усиления оценки, но и для смягчения критических высказываний. Например:

«Без ұята человек – низок 🙈, к сожалению у каждого свои границы ұята» (рис. 6).

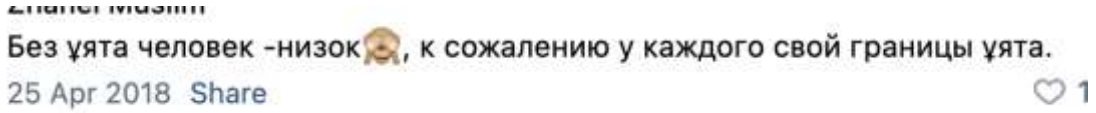

Рисунок 6 – Эмодзи 🙈 как средство смягчения негативной оценки

Символ 🙈 вносит в сообщение оттенок иронии и неловкости, снижая категоричность критики. Благодаря визуальному компоненту негативная оценка воспринимается менее конфликтно и более мягко.

Эмодзи как средство акцентирования внимания

В цифровом дискурсе эмодзи могут выполнять функцию выделения наиболее значимой части сообщения. Например:

«Өте орынды әрі уақытылы айтылған мақала, жастар ойланыңдар! Бұл жүрісіміз болмаса, ойланатын уақыт келген болар 👆» (рис. 7).

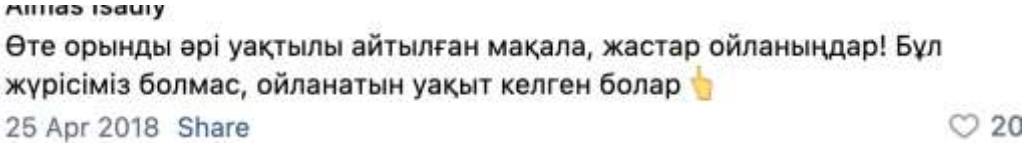

Рисунок 7 – Эмодзи 👆 как средство акцентирования внимания адресата

В данном случае эмодзи выполняет функцию указательного жеста и направляет внимание читателя на основную мысль высказывания. Подобное использование демонстрирует способность эмодзи участвовать в структурировании цифрового текста.

Эмодзи как маркеры поддержки и социальной солидарности

В комментариях пользователей Казнета широко представлены эмодзи, выражающие общественное одобрение и поддержку. Например: «Сразу видно, парень не думал ни о чем, очках с сумкой 👍 его цель была спасти!!! Дай Аллах ему бараката, здоровья»; «Все в этом видео – настоящие граждане 👍 парень, который его спас, прыгнул не раздумывая…»; «Парень даже очки не снял, чтобы спасти! Молодец, герой 👏» (https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/rahmet-aga-spasenie-malchika-v-almatyi-pokorilo-sotsseti-552172/) (рис. 8).

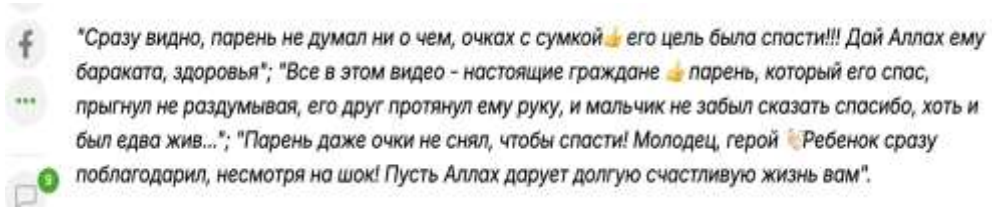

Рисунок 8 – Эмодзи 👍 и 👏 как маркеры общественного одобрения

Эмодзи 👍 и 👏 используются как визуальные средства положительной оценки и общественного признания. Они усиливают поддержку героя публикации и формируют атмосферу коллективной солидарности.

Национально-культурная специфика использования эмодзи

Для казахстанского материала характерны комментарии, содержащие традиционные формулы благодарности и благопожелания. Например: «Жанем бауырларым. Рахмет. Алла разы болсын. Қолдауларыңа береке табыңдар 🤲» (рис. 9).

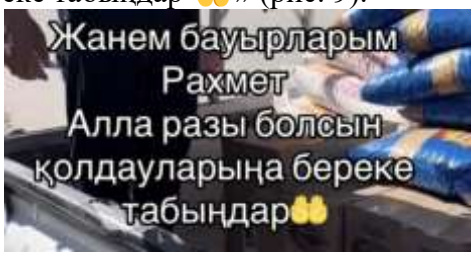

Рисунок 9 – Эмодзи 🤲 в составе религиозно-культурной формулы благопожелания

В данном случае эмодзи 🤲 используется совместно с традиционными для казахской культуры формулами благодарности и благословения. Символ визуально воспроизводит жест раскрытых ладоней, ассоциирующийся с молитвой, пожеланием добра и обращением к Всевышнему. В результате эмодзи приобретает дополнительные культурно обусловленные значения и становится частью национально маркированной цифровой коммуникации.

Схожую функцию выполняют эмодзи 🙏 в комментариях типа «Дай Бог крепкого здоровья водителю 🙏» или «Молодцы! Побольше бы таких отзывчивых людей 🙏». Значение эмодзи определяется контекстом и может варьироваться от благопожелания до благодарности и общественного одобрения.

Эмодзи как самостоятельный полимодальный текст

Отдельную группу составляют комментарии, полностью состоящие из эмодзи: 🔥🔥🔥💯🤝🙏❤️KZRU👏 или 👍👍👍👍👏👏👏👏KZKZKZKZ (рис. 10).

Рисунок 10 – Эмодзи как самостоятельное полимодальное сообщение

Подобные комментарии не содержат словесного компонента, однако легко интерпретируются пользователями. Последовательность эмодзи формирует самостоятельное сообщение, выражающее поддержку, одобрение, благодарность, солидарность и национальную идентичность. Это свидетельствует о том, что эмодзи способны функционировать как автономные коммуникативные единицы и участвовать в создании полноценного полимодального текста.

Таким образом, проведенный анализ показал, что эмодзи в цифровом дискурсе Казнета выполняют широкий спектр коммуникативно-прагматических функций. Они используются для выражения эмоций и оценки, маркирования авторской позиции, регулирования тональности высказывания, акцентирования внимания, репрезентации культурно значимых смыслов и формирования самостоятельных полимодальных сообщений.

Выделенные группы не являются жесткой классификацией эмодзи, поскольку один и тот же визуальный символ в зависимости от контекста может выполнять несколько коммуникативных функций одновременно. Представленные группы отражают наиболее характерные способы функционирования эмодзи в исследованном материале.

Обсуждение результатов. Полученные результаты в целом согласуются с выводами зарубежных исследователей о многофункциональности эмодзи в цифровой коммуникации. В систематическом обзоре Bai et al. [9] было показано, что эмодзи уже давно вышли за рамки эмоционально-экспрессивной функции и активно участвуют в организации коммуникативного взаимодействия. Логи и Заппавинья [10] также отмечают способность эмодзи выполнять оценочные и прагматические функции при анализе дискурса в социальных сетях. Результаты данного исследования подтверждают эти наблюдения, основанные на материале Kaznet.

В то же время анализ казахского материала выявил специфику, которая не была отражена в работах, ориентированных на западный интернет-дискурс. В частности, эмодзи 👐 и 🙏 в комментариях пользователей Казнета регулярно функционируют в сочетании с религиозными и этическими формулами ("Алла разы болсын", "береке табындар"), приобретая культурно обусловленные значения, выходящие за рамки универсальной семантики этих символов. Это указывает на то, что интерпретация эмодзи определяется не только их визуальной формой, но и культурным контекстом общения.

Рассмотренные примеры демонстрируют различные модели взаимодействия вербальной и визуальной составляющих сообщения. В одних случаях эмодзи усиливают эмоциональное воздействие текста, в других - передают оценку, задают тон высказыванию или акцентируют внимание на наиболее значимой его части. Это подтверждает позицию Кресса и ван Левена [7] о том, что смысл в современной коммуникации формируется в результате взаимодействия нескольких семиотических кодов.

Особого внимания заслуживают комментарии, полностью состоящие из эмодзи. Подобные примеры свидетельствуют о расширении возможностей визуальной коммуникации: последовательности символов способны выражать одобрение, солидарность и национальную

идентичность без привлечения вербальных средств, что позволяет рассматривать эмодзи как самостоятельный инструмент смыслообразования в современном цифровом дискурсе.

Выводы. Эмодзи в цифровом дискурсе Казнета функционируют как важный инструмент организации полимодального текста и один из способов смыслообразования в современной интернет-коммуникации. В исследованном материале наиболее часто представлены шесть коммуникативно-прагматических функций: эмоциональная интенсификация, выражение оценки, маркирование авторской позиции, регулирование тональности высказывания, акцентирование внимания и репрезентация культурно значимых смыслов.

В исследованном материале эмодзи используются для выражения позиции автора, передачи одобрения или неодобрения, акцентирования внимания получателя и регулирования тона высказывания. Выявлена национально-культурная специфика использования отдельных эмодзи в казахстанском сегменте Интернета. В сочетании с формулами "Алла разы болсын", "береке табыңдар", "Да благословит вас Аллах" эмодзи приобретают дополнительные культурные значения и становятся частью традиционных коммуникативных практик в цифровой среде.

Результаты исследования могут быть использованы при изучении медиадискурса, интернет-коммуникации и цифровой лингвистики, а также при разработке курсов по полимодальной коммуникации и цифровой лингвистике.

Список использованной литературы.

1. Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 264 с.
2. Jewitt C. An Introduction to Multimodality. – London: Routledge, 2016. – 240 p.
3. Danesi M. The Semiotics of Emoji: The Rise of Visual Language in the Age of the Internet. – London: Bloomsbury Publishing, 2017. – 232 p.
4. McCulloch G. Because Internet: Understanding the New Rules of Language. – New York: Riverhead Books, 2019. – 336 p.
5. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
6. Кибрик А.А. Мультимодальная лингвистика // Когнитивные исследования языка. – 2010. – № 6. – С. 134-152.
7. Kress G., van Leeuwen T. Reading Images: The Grammar of Visual Design. – London: Routledge, 2021. – 312 p.
8. Evans V. The Emoji Code: How Smiley Faces, Love Hearts and Thumbs Up Are Changing the Way We Communicate. – London: Michael O'Mara Books, 2017. – 304 p.
9. Bai Q., Dan Q., Mu Z., Yang M. A Systematic Review of Emoji: Current Research and Future Perspectives // Frontiers in Psychology. – 2019. – Vol. 10. – Article 2221.
10. Logi L., Zappavigna M. Emoji in Social Media Discourse // Lingua. – 2021. – Vol. 257. – Article 103171.
11. Медиаманипуляция: от феномена к лингвистическим параметрам / М.Т. Шакенова, Х. Куссе, Д.С. Ташимханова, З.У. Миятбекова, М.А. Сиривля / Коллективная монография. Под ред. М.Т. Шакеновой. – Шымкент: ЮКУ им. М.Ауэзова, 2025. – 321 с.

Абдуллаев Кудрат Мирзатуллаевич,
доктор философии (PhD) по психологическим наукам
E-mail: qudratabdulaev777@gmail.com,

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ВОВЛЕЧЁННОСТИ МОЛОДЁЖИ В МАССОВЫЕ БЕСПОРЯДКИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация. *В статье представлен анализ современных отечественных и зарубежных исследований, посвящённых социально-психологическим механизмам вовлечённости молодёжи в массовые беспорядки в условиях цифровой коммуникации. Рассматриваются основные личностные, групповые, социокультурные и цифровые факторы, способствующие формированию готовности молодёжи к участию в деструктивных формах коллективного поведения. Особое внимание уделено роли социальной идентификации, эмоционального заражения, группового давления, протестной мобилизации и влияния цифровой среды. Показано, что цифровая коммуникация выступает не только каналом распространения информации, но и самостоятельным фактором усиления протестных установок и коллективной активности молодёжи. Обоснованы перспективные направления дальнейших исследований и профилактической работы в данной области.*

Ключевые слова: *молодёжь, массовые беспорядки, цифровая коммуникация, социально-психологические механизмы, групповая идентификация, эмоциональное заражение, протестная активность, цифровая среда, радикализация, социальные сети, профилактика деструктивного поведения.*

SOCIO-PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF YOUTH INVOLVEMENT IN MASS RIOTS IN THE CONTEXT OF DIGITAL COMMUNICATION

Abstract. *The article presents an analysis of contemporary domestic and international studies devoted to the socio-psychological mechanisms of youth involvement in mass riots in the context of digital communication. The main personal, group, sociocultural, and digital factors contributing to the formation of young people's readiness to participate in destructive forms of collective behavior are examined. Particular attention is paid to the role of social identification, emotional contagion, group pressure, protest mobilization, and the influence of the digital environment. It is shown that digital communication functions not only as a channel for information dissemination but also as an independent factor that reinforces protest attitudes and collective activity among young people. Prospective directions for further research and preventive interventions in this field are substantiated.*

Key words: *youth, mass riots, digital communication, socio-psychological mechanisms, social identification, emotional contagion, protest activity, digital environment, radicalization, social media, prevention of destructive behavior.*

Введение. В условиях стремительного развития цифровых технологий и трансформации коммуникационных процессов существенно изменяются формы социальной активности молодёжи. Социальные сети, мессенджеры и интернет-платформы становятся не только средствами обмена информацией, но и пространством формирования общественных настроений, ценностных ориентаций и моделей поведения. Наряду с расширением возможностей для самореализации и гражданского участия цифровая среда создаёт дополнительные риски, связанные с распространением деструктивного контента, манипулятивным воздействием и вовлечением молодёжи в различные формы коллективной активности, включая массовые беспорядки.

Актуальность данной проблемы обусловлена тем, что молодёжь является одной из наиболее восприимчивых социальных групп, находящейся в процессе формирования гражданской идентичности, системы ценностей и жизненных ориентиров. Повышенная чувствительность к вопросам социальной справедливости, потребность в признании и групповой принадлежности, а также высокая вовлечённость в цифровые коммуникации создают условия, при которых различные социальные и психологические воздействия способны оказывать существенное влияние на поведение молодых людей.

Современные исследования показывают, что участие молодёжи в массовых беспорядках определяется не только объективными социально-экономическими или политическими факторами. Важную роль играют социально-психологические механизмы, связанные с процессами групповой идентификации, эмоционального заражения, социального подражания, формирования протестной идентичности и распространения деструктивных установок в цифровом пространстве. При этом цифровая коммуникация существенно усиливает действие данных механизмов благодаря высокой скорости распространения информации, анонимности взаимодействия и возможности оперативной мобилизации больших групп пользователей.

Несмотря на растущий интерес исследователей к проблемам протестной активности, радикализации и девиантного поведения молодёжи, вопросы, связанные с механизмами её вовлечённости в массовые беспорядки в условиях цифровой коммуникации, остаются недостаточно систематизированными. В связи с этим представляется целесообразным обратиться к анализу современных отечественных и зарубежных исследований, раскрывающих социально-психологические механизмы, факторы и условия вовлечения молодёжи в массовые беспорядки в условиях цифровой коммуникации.

Анализ научной литературы. Проведённый анализ современных исследований показывает, что проблема вовлечённости молодёжи в массовые беспорядки рассматривается учёными как результат взаимодействия социальных, психологических и коммуникационных факторов. Несмотря на различия в теоретических подходах, большинство исследователей сходятся во мнении, что участие молодых людей в деструктивных коллективных действиях не является следствием какого-либо одного фактора, а формируется под влиянием комплекса взаимосвязанных механизмов, включающих процессы социальной идентификации, эмоциональной мобилизации, группового давления и цифровой коммуникации.

Одним из наиболее значимых направлений исследований выступает анализ влияния цифровой среды на формирование протестной и деструктивной активности молодёжи. Так, по мнению С.Н. Арифхановой, современное интернет-пространство становится важнейшей средой формирования социальных установок, ценностей и моделей поведения молодого поколения. Особенности цифровой коммуникации, включая анонимность, высокую скорость распространения информации и алгоритмическую персонализацию контента, создают благоприятные условия для манипулятивного воздействия на молодёжь и распространения деструктивных нарративов. Аналогичной позиции придерживаются Г.У. Солдатова, С.В. Чигарькова, А.А. Дренёва и С.Н. Илюхина, подчёркивающие, что цифровая среда способствует распространению агрессивных норм поведения, усиливает процессы групповой идентификации и формирует условия для «цифрового заражения», повышающего готовность молодёжи к участию в рискованных коллективных действиях.

Отдельное внимание исследователи уделяют роли социально-психологических механизмов группового влияния. Так, А.Ж. Баймурзаева отмечает, что готовность молодёжи к участию в массовых протестах связана с высоким уровнем фрустрации, кризисом идентичности, ощущением отсутствия жизненных перспектив и влиянием цифровых платформ как пространства эмоциональной мобилизации. Исследования Д.А. Исмаиловой показывают, что важнейшими механизмами вовлечённости выступают эмоциональное заражение, групповая идентификация и эффект причастности к значимым общественным событиям, которые особенно

ярко проявляются в молодёжной среде. Схожие выводы представлены в работах К.С. Абдрахманова, где подчёркивается значение социальной солидарности, группового давления и процессов сетевой мобилизации в условиях цифровой коммуникации.

Существенный вклад в понимание рассматриваемой проблемы вносят исследования, посвящённые личностным факторам риска. По данным М.М. Мишиной и К.А. Воробьёвой, молодые люди, склонные к девиантному поведению, характеризуются повышенной импульсивностью, низким уровнем самоконтроля, трудностями эмоциональной регуляции и высокой зависимостью от мнения сверстников. Близкие результаты представлены в работах А.А. Реана, который рассматривает неблагоприятный семейный контекст как один из факторов формирования девиантных и протестных форм поведения молодёжи. Теоретическое объяснение механизмов вовлечения молодёжи в массовые беспорядки содержится в трудах А. Бандуры и Т. Моффитта. Согласно социально-когнитивной теории А. Бандуры, агрессивное поведение формируется посредством наблюдения за моделями поведения и их последующего воспроизведения при наличии социального подкрепления. Т. Моффитт подчёркивает, что значительная часть антисоциального поведения молодёжи носит ситуативный характер и связана с возрастными особенностями, поиском идентичности, стремлением к признанию и влиянием референтной группы.

Исходя из вышеизложенных позиций учёных можно констатировать, что вовлечённость молодёжи в массовые беспорядки формируется под воздействием совокупности взаимосвязанных факторов. Среди них особое значение имеют кризис доверия к социальным институтам, переживание социальной несправедливости, фрустрация, поиск идентичности, потребность в признании и принадлежности к группе, а также влияние цифровой среды, обеспечивающей условия для эмоциональной мобилизации, распространения протестных нарративов и ускоренной групповой самоорганизации. В этой связи массовые беспорядки могут рассматриваться как результат сложного взаимодействия личностных, групповых и цифровых механизмов, формирующих готовность молодёжи к участию в деструктивных коллективных действиях.

Вместе с тем проведённый анализ литературы показывает, что вовлечённость молодёжи в массовые беспорядки определяется не только непосредственным влиянием цифровой среды и групповых процессов, но и более широким комплексом социокультурных, личностных и средовых факторов риска. В современных исследованиях всё чаще подчёркивается необходимость рассмотрения данного феномена как результата взаимодействия макросоциальных изменений, индивидуально-психологических особенностей и специфики группового поведения молодёжи.

В данном аспекте ряд авторов отмечает, что важнейшими социокультурными предпосылками протестной и девиантной активности выступают социальное неравенство, ограниченность социальных лифтов, кризис доверия к государственным институтам, ценностная неопределённость и снижение эффективности традиционных механизмов социальной интеграции молодёжи. По мнению Е.С. Айсхановой, подобные условия создают основу для накопления социальной фрустрации и формирования восприимчивости к радикальным идеям, особенно среди молодых людей, находящихся в состоянии поиска собственной идентичности. Аналогичные выводы представлены в исследованиях А.А. Керимова и А.А. Эбзеева, где подчёркивается влияние воспринимаемой социальной несправедливости, недоверия к институтам и несоответствия между ожиданиями молодёжи и реальными возможностями социальной самореализации.

Особое место в структуре факторов риска занимают личностные характеристики молодёжи. Исследователи указывают, что наиболее уязвимыми к радикализирующим воздействиям оказываются молодые люди с высокой эмоциональной реактивностью, низким уровнем саморегуляции, выраженной потребностью в признании и принадлежности к значимой

группе, а также недостаточно сформированным критическим мышлением. По данным Р.В. Ленькова, О.А. Колосовой и С.В. Ковалевой, импульсивность, нетерпимость к неопределённости и повышенная чувствительность к информационным триггерам существенно повышают вероятность протестной мобилизации в цифровой среде. Б.Г. Бовин и И.Б. Бовина также подчёркивают значение кризиса идентичности, эмоциональной неустойчивости и стремления к групповой принадлежности как факторов, повышающих восприимчивость молодёжи к радикальным и протестным идеологиям.

Не менее значимыми являются групповые механизмы вовлечения. Исследования показывают, что участие молодёжи в массовых беспорядках часто обусловлено не столько индивидуальными убеждениями, сколько влиянием референтной группы, давлением сверстников, процессами социального заражения и стремлением сохранить принадлежность к значимому сообществу. С.С. Галахов и Е.О. Кубякин отмечают, что молодёжные группы способны формировать собственные нормы и ценности, снижая личную ответственность участников и создавая условия для оправдания противоправного поведения. Схожие результаты представлены в работах В.А. Лукова и Н.А. Погорской, рассматривающих молодёжные субкультуры как пространство формирования альтернативных норм и протестной идентичности.

Отдельного внимания заслуживает влияние социальных медиа как самостоятельного механизма радикализации и протестной мобилизации. По мнению А.Д. Тихоновой, современные цифровые платформы создают условия для формирования так называемых «эхо-камер», в которых происходит усиление уже существующих убеждений, нормализация агрессии и формирование чувства коллективной миссии. Сходную позицию занимает Н.А. Подольный, который рассматривает алгоритмическую персонализацию контента, распространение провокационной информации и символическую героизацию протестной активности как важные факторы ускорения процессов радикализации молодёжи.

Анализ научной литературы также показывает, что вовлечённость молодёжи в массовые беспорядки не является необратимым процессом и может быть предупреждена посредством формирования соответствующих социально-психологических ресурсов. В работах Н.Г. Комиловой и Д.Д. Шариповой подчёркивается значение идеологического иммунитета, включающего критическое мышление, устойчивую гражданскую идентичность и способность противостоять манипулятивному воздействию. Аналогичные выводы представлены в исследованиях Ф. Рамазоновой, посвящённых европейскому опыту профилактики экстремизма и терроризма среди молодёжи, где ключевыми направлениями выступают развитие медиаграмотности, правовой культуры, социальной включённости и конструктивных форм гражданского участия.

Вышеизложенные позиции исследователей свидетельствуют о том, что вовлечённость молодёжи в массовые беспорядки в условиях цифровой коммуникации представляет собой сложный многоуровневый процесс, возникающий на пересечении социокультурных изменений, личностной уязвимости, групповой динамики и цифровых механизмов мобилизации. При этом цифровая среда не только выступает каналом распространения информации, но и становится самостоятельным фактором формирования протестных установок, коллективных эмоций и готовности к участию в деструктивных формах массового поведения.

Выводы. Проведённый анализ литературы позволяет заключить, что социально-психологические механизмы вовлечённости молодёжи в массовые беспорядки в условиях цифровой коммуникации представляют собой сложную систему взаимосвязанных процессов. Участие молодых людей в подобных формах коллективного поведения не может быть объяснено только социально-экономическими трудностями, политическими противоречиями или случайным влиянием отдельных групп. Более обоснованным является понимание данного явления как результата одновременного действия личностных, групповых, социокультурных и цифровых факторов.

В качестве ключевых механизмов вовлечения молодёжи можно выделить групповую идентификацию, эмоциональное заражение, социальное подражание, давление референтной группы, стремление к признанию и принадлежности, а также снижение индивидуальной ответственности в условиях массового поведения. Молодой человек, находящийся в ситуации неопределённости, социальной фрустрации или поиска собственной идентичности, может воспринимать участие в коллективных действиях как способ выразить недовольство, почувствовать значимость, получить поддержку группы или восстановить ощущение справедливости. Именно поэтому массовые беспорядки нередко возникают не только как внешняя реакция на социальные события, но и как результат внутренних психологических процессов, усиленных групповым влиянием.

Особую роль в современных условиях играет цифровая коммуникация. Социальные сети, мессенджеры и интернет-платформы выступают не просто каналами передачи информации, а самостоятельной средой формирования установок, эмоций и моделей поведения. В цифровом пространстве быстрее распространяются протестные нарративы, усиливаются эмоциональные реакции, формируется ощущение коллективной поддержки и создаётся иллюзия массового одобрения определённых действий. Анонимность, высокая скорость обмена информацией, алгоритмическая персонализация контента и эффект «эхо-камер» могут снижать критичность восприятия информации и усиливать готовность молодёжи к участию в рискованных или деструктивных формах коллективной активности. Таким образом, вовлечённость молодёжи в массовые беспорядки в условиях цифровой коммуникации формируется через сочетание нескольких взаимосвязанных механизмов: личностной уязвимости, социальной фрустрации, группового давления, эмоциональной мобилизации и цифрового усиления протестных установок. Цифровая среда в данном процессе не только отражает уже существующие настроения, но и способна ускорять их распространение, усиливать эмоциональную напряжённость и переводить индивидуальное недовольство в коллективное действие.

Перспективы дальнейшего исследования видятся в нескольких направлениях. Во-первых, необходимо эмпирически изучить, какие именно цифровые факторы сильнее всего связаны с готовностью молодёжи к участию в деструктивных массовых действиях: интенсивность использования социальных сетей, доверие к онлайн-информации, включённость в виртуальные сообщества, подверженность эмоциональному контенту или влияние лидеров мнений. Во-вторых, важно разработать диагностические критерии, позволяющие выявлять группы риска среди молодёжи с учётом личностных, семейных, групповых и цифровых показателей. В-третьих, перспективным направлением является создание и апробация профилактических программ, направленных на развитие медиаграмотности, устойчивости к манипуляции, саморегуляции и конструктивной гражданской активности.

В целом, дальнейшее изучение данной проблемы должно быть направлено не только на выявление факторов риска, но и на определение социально-психологических ресурсов, которые помогают молодёжи противостоять деструктивному влиянию цифровой среды и выбирать ненасильственные, правовые и социально приемлемые формы выражения своей позиции.

Список использованной литературы.

1. Абдрахманов К.С. Социально-политическая активность молодежи в странах Центральной Азии // Центральноазиатский научный журнал. – 2023. – № 1(10). – С. 45–53.
2. Айсханова Е.С. Факторы радикализации молодежи в современном мире // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2018. – № 5. – С. 20–22.
3. Арифханова С.Н. Деструктивные способы воздействия на молодёжную аудиторию в сети Интернет // Вестник НИУ «БелГУ». Серия: Психология. – 2021. – № 4. – С. 45–52.
4. Баймурзаева А.Ж. Социально-психологические причины участия молодёжи в массовых протестах в Казахстане // Общество и психология. – 2023. – № 2. – С. 47–54.

5. Бандура А. Агрессия: социально-когнитивный подход. – СПб.: Евразия, 2000. – 32 с.
6. Бовин Б.Г., Бовина И.Б. Радикализация: социально-психологический взгляд // Психология и право. – 2020. – Т. 10. – № 4. – С. 214–230.
7. Галахов С.С., Кубякин Е.О. Специфика молодежного сознания и социально-групповой самоорганизации в механизме формирования молодежного экстремизма // Вестник Казанского юридического института МВД России. – 2014. – № 2(16). – С. 49–56.
8. Исмаилова Д.А. Роль молодежи в протестных движениях Центральной Азии: причины и последствия // Журнал социологических исследований. – 2023. – № 2(34). – С. 60–68.
9. Керимов А.А., Эбзеев А.А. Факторы и тенденции протестной активности молодежи в современной России // Дискурс-Пи. – 2022. – Т. 19. – № 1. – С. 104–123.
10. Комилова Н.Г., Шарипова Д.Д. Повышение эффективности формирования идеологического иммунитета у молодёжи // Наука и образование сегодня. – 2018. – № 4(27). – С. 58–59.
11. Леньков Р.В., Колосова О.А., Ковалева С.В. Социально-психологическая диагностика и прогнозирование протестного поведения молодежи в цифровой среде // Цифровая социология. – 2021. – Т. 4. – № 1. – С. 31–41.
12. Луков В.А., Погорская Н.А. Молодежные субкультуры и протестная активность: социальные и культурные риски // Социологические исследования. – 2017. – № 6. – С. 78–87.
13. Мишина М.М., Воробьёва К.А. Психологические особенности подростков, склонных к девиантному поведению // Вестник РГГУ. Серия «Психология. Педагогика. Образование». – 2020. – № 4. – С. 117–139.
14. Подольный Н.А. Факторы радикализации молодежи и средства упреждения ее криминализации // Наука. Общество. Государство. – 2021. – Т. 9. – № 2(34). – С. 5–14.
15. Рамазонова Ф. Европейский опыт профилактики экстремизма и терроризма, повышения правовой культуры среди молодёжи на современном этапе // Review of Law Sciences. – 2020. – № 2. – С. 229–232.
16. Реан А.А. Факторы риска девиантного поведения: семейный контекст // Национальный психологический журнал. – 2015. – № 4(20). – С. 105–110.
17. Солдатова Г.У., Чигарькова С.В., Дренёва А.А., Илюхина С.Н. Мы в ответе за цифровой мир: профилактика деструктивного поведения подростков и молодёжи в Интернете. – М.: Когито-Центр, 2019. – 176 с.
18. Тихонова А.Д. Социальные медиа и молодежь: риск радикализации // Психология и право. – 2018. – Т. 8. – № 4. – С. 55–64.
19. Moffitt T.E. Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: a developmental taxonomy // Psychological Review. – 2013. – Vol. 100. – No. 4. – P. 674.

Islamova Sayara Sodikovna,
Qarshi davlat universiteti tadqiqotchisi
Orcid: 0009-0003-5927-7725

O‘SMIRLIK DAVRIDA PROKRASTINATSIYANING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘smirlik davrida prokrastinatsiyaning shakllanishi, uning psixologik mexanizmlari va ta’lim faoliyatiga ta’siri nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Prokrastinatsiya oddiy dangasalik yoki vaqtni noto‘g‘ri taqsimlash holati sifatida emas, balki kognitiv, emotsional, motivatsion va ijtimoiy-psixologik omillar bilan bog‘liq murakkab fenomen sifatida yoritiladi. O‘smirlik davrida mustaqillikka intilish, o‘zini baholashdagi beqarorlik, tengdoshlar ta’siri, raqamli chalg‘ituvchi omillar va o‘quv motivatsiyasining pasayishi prokrastinatsiyani kuchaytirishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *prokrastinatsiya, o‘smirlik davri, akademik kechiktirish, o‘zini boshqarish, emotsional regulyatsiya, o‘quv motivatsiyasi, raqamli chalg‘ituvchi omillar.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ПРОКРАСТИНАЦИИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация. *В данной статье теоретически анализируются формирование прокрастинации в подростковом возрасте, ее психологические механизмы и влияние на учебную деятельность. Прокрастинация рассматривается не как простая лень или неумение распределять время, а как сложный феномен, связанный с когнитивными, эмоциональными, мотивационными и социально-психологическими факторами. В подростковом возрасте стремление к самостоятельности, нестабильность самооценки, влияние сверстников, цифровые отвлекающие факторы и снижение учебной мотивации могут усиливать прокрастинационное поведение.*

Ключевые слова: *прокрастинация, подростковый возраст, академическое откладывание, саморегуляция, эмоциональная регуляция, учебная мотивация, цифровые отвлекающие факторы.*

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF PROCRASTINATION IN ADOLESCENCE

Abstract. *This article theoretically analyzes the formation of procrastination in adolescence, its psychological mechanisms, and its influence on learning activity. Procrastination is interpreted not as simple laziness or poor time management, but as a complex phenomenon related to cognitive, emotional, motivational, and socio-psychological factors. During adolescence, the desire for independence, unstable self-esteem, peer influence, digital distractions, and decreased academic motivation may intensify procrastination behavior.*

Key words: *procrastination, adolescence, academic delay, self-regulation, emotional regulation, academic motivation, digital distractions, time management.*

Kirish. Bugungi kunda ta’lim jarayonining jadallashuvi, o‘quvchilardan mustaqil ishlash, vaqtni to‘g‘ri rejalashtirish, axborotni saralash va shaxsiy mas’uliyatni namoyon etish talabining ortishi o‘smirlik davridagi psixologik muammolarni chuqurroq o‘rganishni taqozo etmoqda. Shunday muammolardan biri prokrastinatsiya bo‘lib, u zarur vazifalarni ongli ravishda ortga surish, topshiriqlarni bajarishni kechiktirish hamda salbiy oqibatlar mavjudligini bilgan holda harakatni boshlamaslik yoki davom ettirmaslik holati sifatida namoyon bo‘ladi. Prokrastinatsiya tashqi tomondan oddiy sustkashlik, dangasalik yoki intizomsizlik kabi ko‘rinsa-da, uning ichki psixologik mohiyati

ancha murakkabdir. O‘smirlik davri shaxs taraqqiyotining o‘ziga xos bosqichi bo‘lib, bu davrda o‘quvchining o‘zini anglash jarayoni kuchayadi, mustaqillikka ehtiyoj ortadi, tengdoshlar fikriga sezgirlik oshadi, emotsional holatlar esa tez-tez o‘zgarib turadi. Shu bilan birga, o‘smir o‘z oldiga qo‘yilgan vazifalarni rejalashtirish, bajarish va nazorat qilishda hali yetarli darajada barqaror ko‘nikmalarga ega bo‘lmasligi mumkin. Aynan mana shu holat prokrastinatsiyaning shakllanishi uchun psixologik zamin yaratadi. Ta’lim jarayonida prokrastinatsiya uy vazifasini bajarishni oxirgi muddatga qoldirish, nazorat ishlari yoki imtihonlarga tayyorgarlikni kechiktirish, dars vaqtida diqqatning chalg‘ishi, o‘quv topshiriqlaridan qochish, telefon va ijtimoiy tarmoqlarga ortiqcha berilish kabi shakllarda kuzatiladi. Bunday xatti-harakatlar vaqtincha ruhiy yengillik bersa-da, keyinchalik stress, aybdorlik hissi, past o‘quv natijalari va o‘z-o‘zidan qoniqmaslikni kuchaytiradi. Shu sababli prokrastinatsiyani faqat xulq-atvordagi tashqi muammo sifatida emas, balki o‘smir shaxsining kognitiv, emotsional, motivatsion va ijtimoiy rivojlanishi bilan bog‘liq psixologik mexanizm sifatida tahlil qilish muhimdir.

Adabiyotlar tahlili. Prokrastinatsiya muammosi zamonaviy psixologiyada keng o‘rganilayotgan mavzulardan biri bo‘lib, u shaxsning o‘zini boshqarish, qaror qabul qilish, motivatsiya, emotsional regulyatsiya va vaqtni tashkil etish jarayonlari bilan bevosita bog‘liq holda talqin qilinadi. Ilmiy adabiyotlarda prokrastinatsiya odatda zarur, muhim yoki majburiy vazifani bajarishni kechiktirish, bunda shaxs ushbu kechiktirish salbiy oqibatlarga olib kelishini oldindan bilishi bilan tavsiflanadi. Bu jihati bilan prokrastinatsiya oddiy dam olish, tanaffus qilish yoki vazifani maqsadli ravishda keyinga qoldirishdan farq qiladi. Ferrari, Johnson va McCown prokrastinatsiyani vazifadan qochish, qaror qabul qilishni kechiktirish va shaxsiy mas’uliyatdan vaqtincha chetlashish bilan bog‘laydi. Ularning yondashuvida prokrastinator shaxs vazifani bajarishga qarshi ochiq rad javobini bermaydi, ammo uni boshlashni turli sabablar bilan kechiktiradi. Bunday holat tashqi tomondan sustkashlik sifatida ko‘rinsa ham, ichki tomondan xavotir, ishonchsizlik, perfektsionistik talablar yoki muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Steel prokrastinatsiyani o‘zini boshqarishdagi muvaffaqiyatsizlik sifatida izohlaydi. Uning fikricha, prokrastinatsiyada impulsivlik, vazifaning yoqimsizligi, mukofotning uzoq muddatga kechikishi va shaxsiy motivatsiyaning pastligi muhim rol o‘ynaydi. Bu yondashuv o‘smirlik davri uchun juda muhimdir, chunki o‘smirlar ko‘pincha uzoq muddatli natijadan ko‘ra qisqa muddatli zavq yoki yengillikka ko‘proq moyil bo‘ladilar.

Klingsieck prokrastinatsiyani ko‘p qirrali psixologik hodisa sifatida talqin qiladi va uni faqat vaqtni noto‘g‘ri boshqarish bilan cheklab bo‘lmasligini ta’kidlaydi. Uning yondashuvida prokrastinatsiya shaxsning kognitiv baholashi, emotsional holati, motivatsiyasi, shaxsiy qadriyatlari va ijtimoiy sharoitlari bilan bog‘liq holda yuzaga keladi. Bu fikr o‘smirlar bilan ishlashda muhim ahamiyatga ega, chunki o‘smirning vazifani kechiktirishi har doim ham bilim yetishmasligi yoki dangasalik bilan izohlanmaydi.

Sirois va Pychyl prokrastinatsiyani emotsional regulyatsiya muammosi sifatida izohlaydi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, inson yoqimsiz, zerikarli yoki xavotir uyg‘otuvchi vazifani bajarishdan qochadi, chunki u ayni paytdagi salbiy hissiyotlardan xalos bo‘lishni istaydi. O‘smirlik davrida bu mexanizm ayniqsa kuchli namoyon bo‘lishi mumkin, chunki o‘smirlar emotsional jihatdan sezgir, bahoga, tanqidga va tengdoshlar munosabatiga nisbatan ta’sirchan bo‘ladilar.

Mahalliy adabiyotlarda prokrastinatsiya alohida mustaqil fenomen sifatida xorijiy adabiyotlarga nisbatan kamroq tadqiq etilgan bo‘lsa-da, o‘smirlik davri, o‘quv motivatsiyasi, iroda, mas’uliyat, shaxsning o‘zini anglashi va tarbiyaviy ta’sir masalalari keng yoritilgan. E. G‘oziyev va Z. Nishanova asarlarida o‘smirlik davri shaxs taraqqiyotining murakkab bosqichi, bilish jarayonlari, o‘quv motivatsiyasi va ijtimoiy munosabatlarning faol shakllanish davri sifatida talqin qilinadi.

O‘smirlik davri inson hayotidagi eng muhim psixologik o‘tish bosqichlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda bola bolalikdan kattalikka o‘tish jarayonini boshdan kechiradi, o‘z shaxsiy “men”ini an-

glashga intiladi, mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish ehtiyoji kuchayadi. Shu bilan birga, o‘smirning emotsional sohasi beqaror bo‘lib, kayfiyatning tez o‘zgarishi, o‘ziga nisbatan talabchanlik, tengdoshlar fikriga ortiqcha ahamiyat berish va kattalar nazoratiga qarshi ichki qarshilik kabi holatlar kuzatiladi. Prokrastinatsiya aynan mana shu psixologik xususiyatlar bilan bog‘liq holda kuchayishi mumkin. O‘smir topshiriqni bajarish zarurligini tushunadi, biroq uni boshlash uchun yetarli ichki tayyorgarlik, motivatsiya yoki emotsional barqarorlikka ega bo‘lmasligi mumkin. Natijada u vazifani keyinga qoldiradi. Bu kechiktirish vaqtinchalik yengillik beradi, lekin vazifa bajarilmaganligi sababli ichki zo‘riqish yanada ortadi.

O‘zini baholash prokrastinatsiyaga ta’sir etuvchi muhim omildir. O‘ziga ishonchi past o‘smir vazifani boshlashdan oldin uning natijasidan xavotirlanadi. U “men buni uddalay olmayman”, “baribir past baho olaman”, “boshqalar mendan yaxshi qiladi” kabi fikrlar ta’sirida harakatni kechiktirishi mumkin. Bunday holatda prokrastinatsiya o‘zini muvaffaqiyatsizlikdan himoya qilish shakliga aylanadi.

Shuningdek, o‘smirlik davrida tengdoshlar guruhi va raqamli muhitning ta’siri kuchayadi. Ijtimoiy tarmoqlar, onlayn o‘yinlar, qisqa videolar va doimiy bildirishnomalar o‘smir diqqatini tez-tez chalg‘itadi. Natijada o‘smir uzoq muddatli natija - bilim, baho, rivojlanish o‘rniga qisqa muddatli hissiy mukofotni tanlaydi. Bu esa prokrastinatsiyaning mustahkamlanishiga olib keladi.

O‘smirlik davrida prokrastinatsiyaning eng muhim psixologik mexanizmlaridan biri kognitiv mexanizm hisoblanadi. Kognitiv mexanizm deganda o‘smirning o‘quv vazifasi, o‘z imkoniyatlari, natija va muvaffaqiyatsizlik ehtimolini qanday idrok etishi hamda baholashi tushuniladi. Prokrastinatsiya ko‘pincha vazifaning real murakkabligidan emas, balki o‘smirning ushbu vazifaga bergan subyektiv bahosidan kelib chiqadi. Kognitiv yondashuvga ko‘ra, prokrastinatsiyada noto‘g‘ri fikrlash shakllari muhim o‘rin tutadi. O‘smir vazifani boshlashdan oldin uning natijasini salbiy taxmin qilishi mumkin. “Agar yaxshi bajara olmasam, ustozim tanqid qiladi”, “sinfdoshlarim mendan kuladi”, “baribir yuqori baho ololmayman” kabi fikrlar o‘smirda ichki xavotirni kuchaytiradi. Natijada u vazifani bajarishga emas, undan qochishga moyil bo‘ladi. Shuningdek, o‘smirlik davrida vaqtni noto‘g‘ri baholash ham prokrastinatsiyaning kognitiv mexanizmlaridan biridir. O‘smirlar ko‘pincha vazifani bajarish uchun qancha vaqt kerakligini aniq tasavvur qila olmaydilar. Ular “hali vaqt bor”, “kechqurun qilaman”, “ertaga ulguraman” degan fikrlar orqali vazifani keyinga suradilar. Biroq vaqt yaqinlashgani sari ichki bosim ortadi, topshiriq sifati pasayadi va o‘quvchi stress holatiga tushadi.

Prokrastinatsiyaning emotsional mexanizmi o‘smirning vazifa bilan bog‘liq salbiy hissiyotlardan qochishga intilishi orqali namoyon bo‘ladi. O‘quv vazifasi o‘smirda qo‘rquv, xavotir, zerikish, charchoq, ishonchsizlik yoki bosim hissini uyg‘otsa, u ushbu emotsional noqulaylikni kamaytirish uchun vazifani kechiktiradi. Emotsional mexanizmda qisqa muddatli yengillik va uzoq muddatli salbiy oqibat o‘rtasidagi ziddiyat muhim o‘rin tutadi. O‘smir vazifani kechiktirganda darhol yengillik his qiladi, chunki u noxush topshiriqdan vaqtincha uzoqlashadi. Ammo keyinchalik vaqt kamaygani, topshiriq bajarilmagani yoki natija past bo‘lgani sababli stress, aybdorlik va o‘zidan norozi bo‘lish holatlari kuchayadi.

Emotsional mexanizmda aybdorlik hissi ham alohida ahamiyatga ega. Vazifani kechiktirgan o‘smir ko‘pincha o‘zini tanqid qiladi, lekin bu tanqid uni darhol faol harakatga undamasligi mumkin. Aksincha, aybdorlik va o‘ziga nisbatan salbiy munosabat yangi stress manbaiga aylanib, yana vazifadan qochishga olib keladi.

Prokrastinatsiyaning motivatsion mexanizmi o‘smirning vazifaga nisbatan ichki qiziqishi, maqsadni anglash darajasi, mukofot va natijani qadrlashi bilan bog‘liqdir. Agar o‘smir bajarishi kerak bo‘lgan topshiriqni o‘zi uchun mazmunli, foydali yoki muhim deb qabul qilmasa, uni bajarishga bo‘lgan ichki intilish pasayadi. Natijada topshiriq kechiktiriladi yoki yuzaki bajariladi. O‘quv faoliyatida motivatsiya ichki va tashqi shakllarda namoyon bo‘ladi. Ichki motivatsiya o‘quvchining bilim olishga, yangi narsani tushunishga va o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan qiziqishi bilan bog‘liq. Tashqi motivatsiya esa baho, ota-ona talabi, o‘qituvchi nazorati yoki jazodan qochish bilan bog‘liq bo‘lishi

mumkin. Tashqi motivatsiya kuchli bo‘lsa-yu, ichki motivatsiya yetarli shakllanmagan bo‘lsa, prokrastinatsiya kuchayishi mumkin.

Prokrastinatsiyaning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari

O‘smirlik davrida prokrastinatsiya faqat individual psixologik jarayonlar bilan emas, balki oila, maktab, tengdoshlar guruhi va raqamli muhit ta’siri bilan ham bog‘liq. Ijtimoiy-psixologik mexanizm o‘smirning atrofidagi munosabatlar tizimi, tarbiya uslubi, nazorat darajasi va ijtimoiy kutishlar bilan belgilanadi.

Oilaviy muhit prokrastinatsiyaning shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Agar ota-onalar haddan tashqari qattiq nazorat qilsa, o‘smir topshiriqlarni ichki mas’uliyat bilan emas, faqat jazodan qochish uchun bajarishi mumkin. Aksincha, nazoratning mutlaqo sust bo‘lishi ham o‘smirda mas’uliyatning pasayishiga olib kelishi mumkin. Demak, oilada oqilona nazorat, qo‘llab-quvvatlash va mustaqillikka imkon berish muvozanati muhim hisoblanadi.

Maktab muhiti ham prokrastinatsiyaga ta’sir ko‘rsatadi. O‘qituvchining talabi, baholash uslubi, darsning qiziqarliligi va o‘quvchiga beriladigan teskari aloqa o‘smirning vazifaga munosabatini belgilaydi. Doimiy tanqid, qo‘rqitish yoki taqqoslash o‘smirda muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rquvni kuchaytirib, prokrastinatsiyaga sabab bo‘lishi mumkin.

Zamonaviy o‘smirlar hayotida raqamli texnologiyalar, smartfonlar, ijtimoiy tarmoqlar, onlayn o‘yinlar va videoplatformalar katta o‘rin egallaydi. Ushbu vositalar ta’lim uchun foydali imkoniyatlar yaratishi bilan birga, diqqatning bo‘linishi va vaqtning samarasiz sarflanishiga ham sabab bo‘lishi mumkin. Raqamli muhit prokrastinatsiyaning kuchayishida muhim omillardan biridir.

Ijtimoiy tarmoqlar va qisqa videolar tezkor emotsional mukofot beradi. O‘smir murakkab topshiriqni bajarish o‘rniga telefonga murojaat qilganda, u darhol qiziqarli axborot, yangilik, muloqot yoki ko‘ngilochar kontent oladi. Bu esa uzoq vaqt diqqatni talab qiladigan o‘quv vazifalarini zerikarli va og‘ir tuyulishiga sabab bo‘ladi.

Raqamli prokrastinatsiyani kamaytirish uchun taqiqlashning o‘zi yetarli emas. O‘smirga raqamli vositalardan ongli foydalanish, o‘qish vaqtida bildirishnomalarni o‘chirish, telefonni uzoqroq joyga qo‘yish, ma’lum vaqt oralig‘ida ishlash va dam olish tartibini belgilash o‘rgatilishi lozim.

Jadval.

O‘smirlik davrida prokrastinatsiyaning asosiy psixologik mexanizmlari

№	Psixologik mexanizm	Mazmuni	O‘smir xatti-harakatidagi namoyon bo‘lishi	Kamaytirish yo‘li
1	Kognitiv	Vazifa va o‘z imkoniyatlarini noto‘g‘ri baholash	“Men uddalay olmayman”, “hali vaqt bor” kabi fikrlar	Vazifani kichik qismlarga bo‘lish, real reja tuzish
2	Emotsional	Salbiy hissiyotlardan qochish	Xavotir, qo‘rquv yoki zerikish sabab vazifani kechiktirish	Emotsiyalarni anglash va stressni boshqarish
3	Motivatsion	Ichki qiziqish va maqsadning yetarli emasligi	Topshiriqni majburiyat sifatida qabul qilish	Maqsadni aniqlashtirish, ichki motivatsiyani kuchaytirish
4	Ijtimoiy	Oila, maktab va tengdoshlar ta’siri	Nazoratdan qochish, guruh xulqiga moslashish	Qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratish

5	Raqamli muhit	Telefon va internet orqali chalg‘ish	Ijtimoiy tarmoqlarda ortiqcha vaqt o‘tkazish	Raqamli gigiyena va vaqt chegarasini belgilash
6	Irodaviy-regulyativ	O‘zini nazorat qilish va boshlash qiyinligi	Vazifani boshlashni cho‘zish, rejaga amal qilmaslik	O‘zini boshqarish, odat va tartibni shakllantirish

Xulosa. O‘smirlik davrida prokrastinatsiya shaxsning o‘quv faoliyatini tashkil etishdagi oddiy sustkashlik yoki dangasalik emas, balki kognitiv, emotsional, motivatsion, ijtimoiy-psixologik va raqamli omillar bilan bog‘liq murakkab psixologik fenomen hisoblanadi. Nazariy tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘smirning vazifani qanday baholashi, o‘z imkoniyatlariga munosabati, muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqishi, salbiy emotsiyalarni boshqarish darajasi va ichki motivatsiyasi prokrastinatsion xatti-harakatning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi.

Prokrastinatsiyaning asosiy mexanizmi vazifa bilan bog‘liq noxush hissiyotlardan qochish va qisqa muddatli yengillik izlash orqali namoyon bo‘ladi. Biroq bu yengillik vaqtinchalik bo‘lib, keyinchalik stress, aybdorlik, past natija va o‘z-o‘zidan qoniqmaslikni kuchaytiradi. Shu tariqa kechiktirish xatti-harakati takrorlanadigan psixologik siklga aylanadi. O‘smirlik davrida ushbu siklning kuchayishiga emotsional beqarorlik, o‘zini baholashdagi noaniqlik, tengdoshlar ta’siri, ota-ona va o‘qituvchi talablari hamda raqamli chalg‘ituvchi omillar sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Botirova D. B. Yosh davrlar pedagogik psixologiyasi : darslik. - Toshkent : Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2021. - 204 b.

2. Ferrari J. R., Johnson J. L., McCown W. G. Procrastination and Task Avoidance: Theory, Research, and Treatment. - New York : Plenum Press, 1995. - 268 p. - ISBN 978-0-306-44842-3. - DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4899-0227-6.

3. G‘oziyev E. G‘. Ontogenez psixologiyasi. - Toshkent : NIF MSH, 2020. - 288 b. - ISBN 978-9943-7011-4-4.

4. Klingsieck K. B. Procrastination: When Good Things Don’t Come to Those Who Wait // European Psychologist. - 2013. - Vol. 18, no. 1. - P. 24–34. - DOI: https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000138.

5. Nishanova Z. T., Kamilova N. G., Abdullayeva D. U., Xolnazarova M. X. Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya : darslik. - Toshkent : O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2018. - 600 b.

6. Rozental A., Carlbring P. Understanding and Treating Procrastination: A Review of a Common Self-Regulatory Failure // Psychology. - 2014. - Vol. 5, no. 13. - P. 1488–1502. - DOI: https://doi.org/10.4236/psych.2014.513160.

7. Sirois F. M., Pychyl T. A. Procrastination and the Priority of Short-Term Mood Regulation: Consequences for Future Self // Social and Personality Psychology Compass. - 2013. - Vol. 7, no. 2. - P. 115–127. - DOI: https://doi.org/10.1111/spc3.12011.

8. Solomon L. J., Rothblum E. D. Academic Procrastination: Frequency and Cognitive-Behavioral Correlates // Journal of Counseling Psychology. - 1984. - Vol. 31, no. 4. - P. 503–509. - DOI: https://doi.org/10.1037/0022-0167.31.4.503.

9. Steel P. The Nature of Procrastination: A Meta-Analytic and Theoretical Review of Quintessential Self-Regulatory Failure // Psychological Bulletin. - 2007. - Vol. 133, no. 1. - P. 65–94. - DOI: https://doi.org/10.1037/0033-2909.133.1.65.

Mustafoyeva Nodira Erkin qizi,
Buxoro davlat pedagogika instituti magistratura talabasi

SHEKSPIR ASARLARIDA ANTONOMAZIYALARNING IJTIMOIY OBRAZ YARATISHDAGI O‘RNI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Uilyam Shekspir asarlarida antonomaziyaning ijtimoiy obraz yaratishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida antonomaziyaning ijtimoiy identifikatsiya, baholash, lingvokulturologik kodlash va psixologik obraz yaratishdagi funksiyalari Shekspirning tragediya, komediya hamda tarixiy dramalari misolida o‘rganildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, antonomaziya nafaqat stilistik vosita, balki personajlarning ijtimoiy mavqei, axloqiy qiyofasi va madaniy xususiyatlarini ifodalovchi muhim badiiy mexanizm hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar: *antonomaziya, ijtimoiy obraz, lingvokulturologiya, stilistika, personaj, madaniy kodlash, psixologik obraz.*

РОЛЬ АНТОНОМАЗИИ В СОЗДАНИИ СОЦИАЛЬНОГО ОБРАЗА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ШЕКСПИРА

Аннотация. *В данной статье анализируется роль антономазии в создании социальных образов в произведениях Уильяма Шекспира. Рассматриваются функции антономазии как средства социальной идентификации, оценки, лингвокультурного кодирования и формирования психологических образов на материале трагедий, комедий и исторических драм Шекспира. Результаты исследования показывают, что антономазия выступает не только стилистическим приёмом, но и важным художественным механизмом выражения социального статуса, моральных качеств и культурных особенностей персонажей.*

Ключевые слова: *антономазия, социальный образ, лингвокультурология, стилистика, персонаж, культурное кодирование, психологический образ.*

THE ROLE OF ANTONOMASIA IN CREATING SOCIAL IMAGES IN SHAKESPEARE'S WORKS

Annotation. *This article examines the role of antonomasia in creating social images in William Shakespeare’s works. The study investigates the functions of antonomasia as a means of social identification, evaluation, linguocultural coding, and psychological characterization in Shakespeare’s tragedies, comedies, and historical plays. The findings demonstrate that antonomasia functions not only as a stylistic device but also as an important artistic mechanism for expressing the social status, moral qualities, and cultural characteristics of literary characters.*

Key words: *antonomasia, social image, linguoculturology, stylistics, character, cultural coding, psychological image.*

Kirish. Har bir davrning o‘z talablari, har bir ijodkorning o‘z uslubi bor. Vaqt o‘tishi bilan tarjima tili tabiiy eskiradi. Ayni paytda unga o‘quvchilarning munosabati sabab yangi tarjimaga ehtiyoj tug‘ilaveradi. Chunki muayyan bir davrda aniq tarjimaga talab kuchli bo‘lsa, muayyan vaqt o‘tishi bilan davr o‘quvchilari erkin tarjimani talab qila boshlaydilar. Shu bois ham tarjimaga ijtimoiy hodisa va estetik kategoriya sifatida qaraladi.

O‘zbekistonga Shekspir asarlari XX asrning 30-yillarida kirib keldi. 30-yillarning birinchi yarmidan e’tiboran o‘zbek kitobxonlari inglizzabon mualliflar asarlari bilan yaqindan tanisha boshladilar. Bu davrda tarjimonlar e’tiborini buyuk ingliz dramaturgi Shekspir ijodi ko‘proq o‘ziga tortdi. Dramaturgning nazmda bitilgan “Veronalik ikki yigit” komediyasini 1930-yilda Javod Obidov,

“Hamlet” tragediyasini esa 1934-yilda shoir Cho‘lpon (P. A. Kanshinning 1893-yildagi nasriy tarjimasidan) nasriy yo‘l bilan o‘zbek tiliga tarjima qildi.

“Hamlet” tragediyasi tarjimasi ko‘pgina jiddiy xato va kamchiliklarga ega bo‘lishiga qaramasdan, o‘zbek kitobxonlarining eng sevimli asarlaridan biriga aylandi va Hamza teatri repertuaridan mustahkam o‘rin egalladi.

1964-yildan e’tiboran Shekspir sonetlari M. Shayxzoda, Yusuf Shomansur, Shunqor, Zohidjon Obidovlar tomonidan o‘zbekchaga o‘girilgan. Keyinchalik Shekspir qalamiga mansub 154 sonetning hammasi shoir Yusuf Shomansur tomonidan tarjima qilinib, 1978-yilda alohida kitob tarzida nashr etildi. 1980–90-yillarda Shekspirning “Makbet” fojiasi (Sa’dulla Ahmad tarjimasi)ning asliyatdan o‘girilgan parchalari ham bosildi.

Inglizzabon mualliflar ijodidan amalga oshirilgan tarjimalar soni yil sayin ortib bordi. Shekspirning “Hamlet” tragediyasi o‘zbekchaga 1938-yilda Vohid Zohidov tomonidan ikkinchi bor tarjima qilindi. 1946-yilda esa “Romeo va Julietta” tragediyasi o‘zbek tiliga o‘girildi. 1960-yilda M. Shayxzoda Shekspirning o‘zbek tiliga o‘girilgan dramatik asarlari to‘plami nashr etilishi munosabati bilan o‘z tarjimasini qayta ko‘rib chiqib, unga jiddiy tuzatishlar kiritdi. “Yuliy Sezar” (1958), “Veronalik ikki yigit” (1973, Uyg‘un tarjimasi), “Qiyiq qizning quyilishi” (1965, Turob To‘la), “O‘n ikkinchi kecha va turfa hangomalar” (1966, G‘. G‘ulom) tarjimalari o‘zbek kitobxonlariga taqdim etildi.

Shekspir asarlarining o‘zbek tiliga tarjima qilinishi jarayoni uning badiiy tilidagi murakkab va ko‘p qatlamli xususiyatlarni kitobxonga yetkazishda muhim rol o‘ynadi. Tarjimonlar dramatik matndagi obrazlarning ijtimoiy-psixologik qirralarini saqlab qolishga, shuningdek, til birliklarining, jumladan antonomaziyaning semantik yukini imkon qadar aniq berishga harakat qilganlar. Shu jihatdan tarjima jarayoni nafaqat asarni boshqa tilga o‘girish, balki undagi ijtimoiy obraz yaratish mexanizmlarini qayta tiklash vazifasini ham bajargan. Natijada Shekspir dramaturgiyasidagi personajlarning ijtimoiy qiyofasi o‘zbek kitobxoniga ham tushunarli va ta’sirchan tarzda yetib kelgan.

Shekspir dramatik merosida personajlarning ijtimoiy qiyofasi faqat syujet va voqealar rivoji orqali emas, balki badiiy til vositalari orqali ham izchil va chuqur shakllantiriladi. Dramaturg tomonidan qo‘llanilgan til birliklari qahramonlarning jamiyatdagi mavqei, axloqiy pozitsiyasi hamda madaniy muhit bilan munosabatini ochib beruvchi muhim vosita hisoblanadi. Aynan shu vositalar tizimida antonomaziya alohida o‘rin tutadi. U Shekspir dramaturgiyasida shunchaki uslubiy bezak yoki ekspressivlikni kuchaytiruvchi figura bo‘lib qolmay, balki ijtimoiy identifikatsiya, baholash va madaniy kodlash mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi.

Shekspir dramaturgiyasida antonomaziya ijtimoiy identifikatsiya vositasi sifatida faol ishlatiladi. Qahramonlarning ism o‘rniga ularning ijtimoiy mavqeini, axloqiy sifatini yoki jamiyatdagi vazifasini bildiruvchi nomlar bilan atalishi feodal jamiyatga xos bo‘lgan iyerarxik tafakkurni aks ettiradi. Bundan tashqari, antonomaziya Shekspir asarlarida baholovchi funksiyani ham bajaradi. Qahramonlarga nisbatan qo‘llanilgan antonomazik nomlar ularning axloqiy qiyofasiga muallif va jamiyat munosabatini ifodalaydi. Bu baholash bevosita izoh orqali emas, balki madaniy jihatdan tanish bo‘lgan obrazlar va tushunchalar orqali amalga oshiriladi. Masalan, *King Lear* tragediyasida xiyonat va sadoqat masalasi markaziy o‘rinni egallaydi. Qahramonlarga nisbatan ishlatiladigan antonomaziyalar ularning dramatik holatini yanada keskinlashtiradi. *“Thou art a traitor!”*(*King Lear*). Bu yerda “*traitor*” (xiyonatkor) oddiy sifat emas, balki personajning butun axloqiy bahosini beruvchi antonomaziyadir. Tomoshabin uchun obraz bir zumda aniq baholanadi, u endi shunchaki inson emas, balki “xiyonat timsoli”ga aylanadi. Bunday nomlash Shekspir dramatizmini kuchaytiradi, chunki ziddiyat faqat harakatda emas, balki til darajasida ham shakllanadi. O‘quvchi yoki tomoshabin ushbu bahoni tushunish jarayonida o‘zining madaniy bilimlariga, tarixiy xotirasiga va axloqiy tasavvurlariga tayanadi. Shu jihatdan antonomaziya Shekspir matnida madaniy kodlash mexanizmi sifatida muhim rol o‘ynaydi.

Madaniy kodlash mexanizmi tushunchasiga kengroq va aniq tarzda nazar soladigan bo'lsak, u til birliklari orqali faqat individual ma'no emas, balki madaniyatga xos ijtimoiy va axloqiy ma'no ham uzatadi. Ya'ni, personajning ismi yoki unga berilgan sifat oddiy nomlash vazifasini bajarishdan tashqari, jamiyatdagi qadriyatlar, stereotiplar va ijtimoiy pozitsiyalarni ham "kodlaydi". Masalan, Shekspirning "Julius Caesar" asari qahramoni Brutus Sezarga nisbatan "The Serpent" ya'ni "ilon" metaforik nomini ishlatadi.

*And therefore think him as **a serpent's egg**,*
Which, hatch'd, would, as his kind, grow mischievous,And kill him in the shell.
(Julius Caesar, Act 2, Scene 1)
Tarjimasi:
Janjal izoh etilmaydi; faqat o'yla: u, balki,
Yuqoriga chiqib olgach xuddi shunday bo'lar, deb
*Uni **ilon tuxuumi** deb hisoblayu, ilonni*
Tuxumdan chiqmay turib yanchib tashla beomon! [5,235]

Ushbu terminning lingvokulturologik asosiga nazar soladigan bo'lsak, Xristian-Yevropa madaniyatida ilon xiyonat, yashirin xavf sifatida qabul qilingan. Brutus, Sezarning hozirgi davrda zararsiz, boshqalar uchun yaxshi, lekin agar u hokimiyatni to'liq egallasa, u zolim bo'lishi mumkinligini izohlaydi va ushbu kod o'quvchiga oldindan bilish imkoniyatini beradi. Shu tarzda antonomaziya til orqali ijtimoiy obrazni shakllantirish mexanizmi sifatida ishlaydi.

Uilyam Shekspir asarlarida til va madaniyat o'zaro uzviy bog'langan holda namoyon bo'ladi, bu esa uning dramatik obrazlarini faqat individual shaxslar sifatida emas, balki muayyan davrga xos ijtimoiy, axloqiy va madaniy konseptlarning badiiy ifodasi sifatida idrok etishga imkon beradi. Lingvokulturologik yondashuvga ko'ra, til - bu faqat kommunikativ vosita emas, balki jamiyatning madaniy xotirasi va qadriyatlar tizimini aks ettiruvchi murakkab semiotik tizimdir.[3] Lingvokulturologiya til birliklarining ortida turgan madaniy ma'nolarni, milliy mentalitetni va tarixiy tajribani ochib berishga xizmat qiladi, hamda til va madaniyatni ajratib bo'lmaydigan yaxlit tizim sifatida o'rganadi. Shu nuqtayi nazardan, Shekspir ijodi ingliz Uyg'onish davri madaniyatining lingvistik modeli sifatida alohida ahamiyat kasb etadi, chunki unda jamiyatning ijtimoiy tuzilishi, axloqiy qarashlari va siyosiy munosabatlari til vositalari orqali badiiy ifoda topadi.

Shekspir dramaturgiyasida lingvokulturologik birliklar, xususan, ijtimoiy unvonlar, metaforik nomlashlar va antonomaziya orqali madaniy ma'no qatlamlari chuqur ochib beriladi. Misol uchun, "The King", "The Duke", "The Lord" kabi unvonlar faqatgina personajning mavqeini emas, balki feodal jamiyatga xos bo'lgan qat'iy ierarxik tuzilmani ham ifodalaydi. Bu til birliklari orqali tomoshabin yoki o'quvchi o'sha davr madaniy tizimini, hokimiyat munosabatlarini va ijtimoiy tabaqalanishni anglab yetadi. Shuningdek, Hamlet, Othello va King Lear kabi asarlarda uchraydigan obrazlar lingvokulturologik konseptlarning badiiy timsoliga aylanadi: "Hamlet" - ichki ikkilanish va falsafiy tafakkur, "Othello" - rashk va ishonchsizlik, "King Lear" esa hokimiyat va adolat muammolarining ramzi sifatida namoyon bo'ladi.

Antonomaziya esa Shekspir ijodida lingvokulturologik ma'noni ifodalovchi eng muhim stilistik vositalardan biridir. U orqali personaj nomi individual referentdan chiqib, umumlashgan madaniy konsept darajasiga ko'tariladi. Natijada "Yago", "Romeo" yoki "Hamlet" kabi nomlar faqat adabiy qahramon emas, balki jamiyat ongida ma'lum xulq-atvor modeli yoki madaniy stereotip sifatida shakllanadi. Bu jarayonni R. A. Achilova ham ta'kidlab, antonomaziyani ijtimoiy baholash va madaniy identifikatsiya vositasi sifatida izohlaydi. Stepanov esa lingvokulturologik konseptlarni til orqali ifodalanadigan va madaniy ongda mustahkamlanadigan mental birliklar sifatida talqin qiladi; bu yondashuv Shekspir dramaturgiyasida "hokimiyat", "sharaf", "xiyonat", "vijdon" kabi konseptlarning obrazlar va til vositalari orqali jonlanishini tushuntirishda muhim nazariy asos bo'lib xiz-

mat qiladi. Rossiyalik tilshunos **Elena Sergeyevna Kubryakovaning** ta'kidlashicha, til birliklari orqali ijtimoiy tajriba va madaniy bilimlar uzatiladi, bu esa Shekspir asarlaridagi personajlar va ularning ijtimoiy roli uchun ham to'g'ri keladi.[1,256]

Shu jihatdan, lingvokulturologiya Shekspir asarlarini tahlil qilishda nafaqat nazariy vosita, balki metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Shekspirning "Hamlet" asaridagi *"Frailty, thy name is woman"* – Hamlet, Act I, Scene II orqali yozuvchi Hamlet o'z onasining tez-tez erkaklar bilan xiyonat qilishini tanqid qiladi va ushbu "zaiflik"ni barcha ayollarga nisbatan umumlashtiradi. Ushbu iborani lingvokulturologik tahlil qilsak, bu orqali Shekspir o'z davrida, XVII asr ayollariga bo'lgan qarashlarini aks ettiradi. Shu tarzdagi uzviy bog'liqlik o'quvchiga jamiyatning gender sterotiplari, axloqiy me'yorlari va ijtimoiy qadriyatlari bilan yuzlashish imkoni beradi. Antonomaziya yordamida Shekspir individual obrazni (Gertrude) keng madaniy kontekstga joylashtiradi va o'quvchining badiiy idrokini boyitadi. Shuningdek, Shekspir asarlarida **"Mars"**, **"Venus"**, **"Hercules"** kabi mifologik nomlarning antonomaziya sifatida qo'llanishi ham lingvokulturologik obraz yaratishda muhimdir.

"He is a very Mars in battle."
(*Henry V*).

Ushbu misolda "Mars" shunchaki oddiy ism emas, balki urush xudosi timsolida shakllangan madaniy stereotipdir. Qahramonning jasorati xalq ongidagi mifologik fikr bilan qiyoslanadi.

Yana bir mifologik nomlar orqali antonomaziya ifodalangan parchaga e'tibor qilsak:

Look here upon this picture and on this,
he counterfeit presentment of two brothers.
See what a grace was seated on this brow,
Hyperion's curls, the front of Jove himself,
An eye like Mars' to threaten and command,
A station like the herald Mercury
New-lighted on a heaven
Tarjimasi:
Mana qarab ko'ringiz – ikkita sur'at
Suratlarda solinmish og'a va ini
Buni qarang: qanchalik joziba, ko'rkam.
Zevspeshona, sochlari Apollonvori,
Qarashlari Marsniki singari mag'rur,
Osmonning elchisi Merkuriy kabi
Ulug'vorlik va savlat bu kishiga jam.[2,151]

Shoir mazkur she'riy parchada Apollon, Mars, Merkuriy kabi antonomaziyalarni qo'llagan. Asarda tasvirlanishicha, Gamlet o'z onasining chiroyi va xususiyatlarini afsonaviy xudolar – Apollon, Mars, Merkuriyga o'xshatadi. Ma'lumki, Apollon yunon mifologiyasi va dinida Olimp xudosi bo'lib, Zevs va Letoning o'g'li, shifobaxsh etuvchi, sohibkaromat va san'at homiysidir. Apollonga sig'inish Kichik Osiyoda boshlangan, miloddan avvalgi 2-ming yillikda Yunonistonga, u yerdan Rimga tarqalgan. Dastlab cho'ponlar homiysi, olmazorlar xudosi deb tanilgan. Uni she'riyat va musiqa homiysi sifatida ham e'zozlashgan. Qadimgi yunon san'atida Apollon qo'lida o'q-yoy yoki musiqa asbobi ushlagan yosh yigit qiyofasida tasvirlangan. Shekspirning mazkur she'riy parchasida Gamlet onasini Apollonga o'xshatib, uni sohibkaromat, san'at va she'riyat homiysi sifatida talqin etishga harakat qilgan. Shoirning yuqorida keltirilgan she'riy parchasida Merkuriy so'zi ham antonomaziya sifatida qo'llangan. Merkuriy qadimgi Rim afsonalarida keltirilishicha, Yupiterning o'g'li, tijorat, san'at, kasb-hunarlar xudosi, sayohatchilar homiysi hisoblanadi. Odatda yunonlardagi Germes bilan qiyoslanadi. Merkuriy tasviri boshida safar qalpog'i, oyog'ida patli shippak, qo'lida tayoq bilan beriladi. Aytilganidek, shoir uni she'rida tijorat, san'at, kasb-hunarlar xudosi, sayohatchilar homiysi majoziy ma'nosida ishlatgan.

Achilova ham antonomaziyaning badiiy matnda “madaniy va semantik yukni kuchaytiruvchi baholovchi birlik” ekanini qayd etadi. Bu yondashuv yordamida o‘quvchi va tadqiqotchi matnni badiiy jihatdan o‘rganish bilan birga, davr madaniyati, ijtimoiy tuzilishi, axloqiy qadriyatlar va madaniy stereotiplarni ham anglay oladi. Shu bilan birga, antonomaziya Shekspir matnida lingvokulturologik vosita sifatida personajlarning ijtimoiy-madaniy qiyofasini shakllantiradi va o‘quvchi idrokini boyitadi.

Antonomaziya nafaqat ijtimoiy yoki madaniy vaziyatni ifodalash vositasi sifatida, balki psixologik obrazlarni shakllantirishda ham samarali badiiy vosita hisoblanadi. Shekspir dramaturgiyasida qahramonlarning nomi, unvoni yoki ularni atashda ishlatilgan tavsiflar ularning psixologik holatini, ichki motivatsiyasini va qaror qabul qilish jarayonini o‘quvchiga yetkazishda muhim rol o‘ynaydi.

Ayniqsa, *Macbeth* tragediyasida antonomaziya qahramonning psixologik portretini yaratishda markaziy o‘rin egallaydi. Asarda Macbeth o‘zining jinoyatga yetaklovchi ichki holatini quyidagi so‘zlar orqali ifodalaydi:

“I have no spur
To prick the sides of my intent, but only
***Vaulting ambition**, which o’erleaps itself*
And falls on the other.”
(*Macbeth,* Act I, Scene VII)

Ushbu parcha orqali Shekspir qahramonning ruhiy holatini bevosita izohlashdan qochib, uning ichki motivatsiyasini til birliklari orqali ifodalaydi. Macbeth bu holatda o‘z shaxsini nomlashga ehtiyoj sezmaydi; aksincha, uni harakatga undayotgan ichki kuch markazga chiqadi. “*Vaulting ambition*” birikmasi qahramonning ongida hukmron bo‘lib borayotgan ehtirosni umumlashtirgan holda ifodalaydi va shu orqali obrazning psixologik holatini belgilaydi. Psixologik nuqtayi nazardan, “vaulting ambition” birikmasi Macbethning ichki dunyosidagi asosiy ziddiyatni ochib beradi. U jinoyatni tashqi majburiyat yoki bosim sabab emas, balki o‘zining ichki istagi tufayli amalga oshirishga tayyor ekanini anglaydi.

Mustafoyeva va Achilova tomonidan ilgari surilgan qarashlarga ko‘ra, antonomaziya “obrazning psixologik mohiyatini nom darajasida ifodalash imkonini beruvchi semantik mexanizm”[4,46] hisoblanadi. Ushbu nazariy yondashuv *Macbeth* tragediyasidagi “vaulting ambition” misolida to‘liq tasdiqlanadi. Qahramonning ismi emas, balki uning ichki ehtirosi markazga chiqadi va obrazning keyingi ruhiy evolyutsiyasini belgilab beradi. Shuningdek, ushbu antonomaziya Macbeth obrazining keyingi rivojiga psixologik asos yaratadi. Aynan shu ichki motivatsiya keyinchalik qo‘rquv, shubha va ruhiy yemirilishga olib keladi. Demak, antonomaziya obrazning faqat hozirgi holatini emas, balki uning kelajakdagi psixologik o‘zgarishlarini ham oldindan belgilovchi badiiy vosita vazifasini bajaradi.

Umumiy holda, *Macbeth* tragediyasidagi “vaulting ambition” antonomaziyasi Shekspir ijodida psixologik obraz yaratishning yorqin namunasidir. Ushbu birlik orqali qahramonning ichki motivatsiyasi, ruhiy ziddiyati va psixologik beqarorligi ochib beriladi. Antonomaziya shaxs nomini uning ichki holati bilan almashtirib, obrazni chuqur, ishonarli va dramatik qiladi. Aynan shu jihat Shekspir dramaturgiyasida psixologik obrazlarning kuchli va ta’sirchan bo‘lishini ta’minlaydi.

Shekspir asarlari doirasida antonomaziyaning turli funksiyalari mavjud:

U o‘z tragediyalarida antonomaziyani dramatik kuchni oshirish va fojiali effekt yaratish uchun ishlatadi. Masalan, “King Lear” va “Shylock” nomlari ko‘r-ko‘rona farzandlariga kulfat keltiradigan ota va g‘azabga to‘la ochko‘z sudxo‘r kabi umumlashgan ma’nolarni ifodalay boshlagan. Shuningdek, “Othello” nomi rashk, ishonchsizlik va Iagoning makkorligi tufayli yuzaga kelgan fojiali qulashni ifodalovchi antonomaziya sifatida namoyon bo‘ladi.

Komediyalarida antonomaziyani qo‘llash kulgili vaziyatlar yaratish va personajlar o‘rtasidagi ziddiyatlarni yoritishga xizmat qiladi. Masalan, “Yoz kechasidagi tush” (“A Midsummer Night’s Dream”) asarida Oberon va Titania nomlari sehr, sevgi kuchi va pari olamini ifodalaydi. Keyingi

komedik asar “Qiyiq qizning quyilishi” (“The Taming of the Shrew”) da Katherina va Bianca nomlari ayollar xarakteri va o‘sha davrdagi ijtimoiy rollar o‘rtasidagi farqni yaqqol ko‘rsatadi.

Antonomaziya tarixiy muhitni realistik tasvirlash va personajlarning tarixiy ahamiyatini kuchaytirish uchun qo‘llanadi. Shekspirning tarixiy dramalarida bu usul davr ruhini qayta yaratadi, tarixiy voqealar va shaxslarning ahamiyatini yoritadi hamda yorqin obrazlar hosil qiladi. Masalan, Richard III nomi makkorlik, shafqatsizlik va siyosiy hiyla timsoliga aylangan. “Yuliy Sezar” asarida esa Brutus va Kassiy nomlari fitna, qotillik va siyosiy kurash bilan bog‘liq ramzga aylangan.

Shekspirning “Romeo va Julietta” asarida ham antonomaziyani ko‘rish mumkin. Xususan, Merkutsio Tibbaltni “the Prince of Cats” deb ataydi, bu esa Tibbaltning jangovar mahorati va makkorligini ta’kidlaydi. Bu unvon uning tajovuzkor xatti-harakatlarini va mojaro chiqarish qobiliyatini mushukka o‘xshatib ifodalaydi.

Bundan tashqari, Merkutsio “the Prince of Wits” deb ham ataladi. Bu unvon uning aqlli va hazilkash xarakterini ifodalaydi hamda asarga yengillik kiritadi. Uning zukkoligi va hazilkashligi asardagi jiddiy mavzular va personajlar bilan kontrast hosil qilib, asarning umumiy dinamikasini kuchaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Кубрякова Е.С. Language and Knowledge. – М.: URSS, 2005. – 256 с.
2. Maqsud Shayxzoda. Hamlet. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1983. – 151 b.
3. Maslova, V.A. Lingvokulturologiya. – Moscow: Academia, 2001.
4. Mustafoyeva N.E., Achilova R.A. Comparative Analysis of Antonomasia in English and Uzbek Press // Western European Journal of Linguistics and Education. – 2024. – Vol. 2, No. 12. – P. 45–50.
5. Uyg‘un. Tanlangan asarlar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1981. – 235 b.

Nazarov Utkirbek Allamberdiyevich,
Nukus State Technical University, 74 A. Dosnazarov Street, Nukus 230103,
Republic of Karakalpakstan, Uzbekistan
E-mail: utkirbek83@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-5645-2896

GEOLOGIK TERMINOSISTEMANING TARKIBIY, KOGNITIV VA DISKURSIV XUSUSIYATLARI

Abstract. *This paper investigates the linguistic, cognitive, and discursive characteristics of the geological terminosystem and its functional role within scientific discourse. In the context of modern linguistic paradigms, a terminological system is evaluated not merely as an arbitrary nomenclature, but as a highly structured, semiotic-cognitive network that reflects the conceptual architecture of a scientific discipline. By tracing the development of terminology science from classical structural models to contemporary cognitive-discursive frameworks, this study analyzes how geological terms achieve semantic precision and systematic organization. Furthermore, the article explores the formation and normalization of geological vocabulary within national languages, focusing specifically on the structural-semantic potential and lexicographical stabilization observed in Uzbek and Karakalpak linguistics. The analysis underlines the role of the multi-volume academic dictionaries as key tools for standardizing domain-specific terms in accordance with internal language laws and international standards.*

Key words: *geological terminosystem, scientific discourse, cognitive linguistics, word-formation potential, lexicography, karakalpak linguistics, uzbek linguistics, standardisation.*

СТРУКТУРНЫЕ, КОГНИТИВНЫЕ И ДИСКУРСИВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГЕОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОСИСТЕМЫ

Аннотация. *В настоящей статье исследуются лингвистические, когнитивные и дискурсивные характеристики геологической терминосистемы и ее функциональная роль в научном дискурсе. В контексте современных лингвистических парадигм терминосистема рассматривается не как произвольная номенклатура, а как высокоорганизованная семиотико-когнитивная сеть, отражающая концептуальную архитектуру научной дисциплины. Прослеживая развитие терминоведения от классических структурных моделей до современных когнитивно-дискурсивных подходов, автор анализирует, каким образом геологические термины достигают семантической точности и системной организации. В статье также исследуются процессы формирования и нормализации геологической лексики в национальных языках, при этом особое внимание уделяется структурно-семантическому потенциалу и лексикографической фиксации на материале узбекского и каракалпакского языкознания. В ходе анализа подчеркивается роль многотомных академических словарей как ключевых инструментов стандартизации отраслевых терминов в соответствии с внутренними законами языка и международными нормами.*

Ключевые слова: *геологическая терминосистема, научный дискурс, когнитивная лингвистика, словообразовательный потенциал, лексикография, каракалпакское языкознание, узбекское языкознание, стандартизация.*

STRUCTURAL, COGNITIVE, AND DISCURSIVE CHARACTERISTICS OF THE GEOLOGICAL TERMINOSYSTEM

Annotatsiya. *Mazkur maqolada geologik terminotizimning lingvistik, kognitiv va diskursiv xususiyatlari hamda uning ilmiy diskursdagi funksional o‘rni tadqiq etiladi. Zamonaviy lingvistik paradigmalar nuqtayi nazaridan terminologik tizim shunchaki ixtiyoriy nomlar yig‘indisi emas, balki muayyan fan sohasining konseptual tuzilishini aks ettiruvchi yuksak darajada tartiblashgan semiotik-kognitiv tarmoq sifatida baholanadi. Ushbu tadqiqotda terminologiya fanining klassik struktural*

modellardan hozirgi kognitiv-diskursiv yondashuvlargacha bo'lgan taraqqiyotini kuzatish orqali geologik terminlarning semantik aniqlikka va tizimli tartibga qanday erishishi tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada geologik leksikaning milliy tillarda shakllanishi va me'yorlashuvi, xususan, o'zbek va qoraqalpoq tilshunosligida kuzatiladigan strukturaviy-semantik salohiyat hamda leksikografik barqarorlashuv masalalari o'rganiladi. Tahlil natijalari ko'p jildli akademik lug'atlarning soha terminlarini tilning ichki qonuniyatlari va xalqaro standartlarga muvofiq standartlashtirishdagi asosiy vosita ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *geologik terminotizim, ilmiy diskurs, kognitiv lingvistika, so'z yasalish salohiyati, leksikografiya, qoraqalpoq tilshunosligi, o'zbek tilshunosligi, standartlashtirish.*

Introduction. One of the most important and current directions in modern linguistics is the systematic linguistic, cognitive, and discursive analysis of field-specific terminological systems that develop in accordance with the laws of rapid scientific and technological advancement. Socio-economic development, the intensive exploitation of mineral resources, and the global emergence of critical geo-ecological problems demand a continuous updating of geological science. Concurrently, this requires a rigorous revision of the theoretical foundations of the geological terminosystem, which serves as the linguistic reflection of this discipline.

A geological terminosystem is not merely a simple collection or translation dictionary of terms regarding the crust of the Earth, its composition, structure, petrographic dynamics, tectonic movements, minerals, and stratigraphical layers. Instead, it is a complex structural-linguistic system whose components exist in direct mutual cognitive, semantic, logical, and hierarchical relationships. In scientific discourse, geological terms serve not merely as informative tools to deliver data, but as instrumental-cognitive tools that actively shape new geological hypotheses and theories.

Theoretical Foundations of Terminology Science and Structural Systemicity

In clarifying the theoretical basis of the geological terminosystem and determining its methodological place in scientific discourse, focusing on the linguistic nature of the concept of a "term" is an essential prerequisite. D.S. Lotte [9], a well-known scientist who founded the initial theoretical school of terminology and proved the systematic character of terms, demonstrated the fundamental differences between terms and common leksika (vocabulary). He proved that terms possess a stable meaning within a specific conceptual field, precision, and the innate ability to form an integrated system. In the field of geology, this characteristic is exceptionally clear because the language of geological concepts is distinguished by its objectivity and its capacity to encode natural phenomena with mathematical-geographical precision.

Analyzing a specialized terminological field as an independent functional-lexical layer of language, V.M. Leychik defines a term as:

"...a language unit belonging to a special and professional field of knowledge, possessing definitive linguistic and derivational characteristics, expressing a special conceptual notion, and reflecting the mental system of that field" [8].

In geological discourse, this mental system encompasses highly complex macro-concepts such as the lithosphere, magmatism, stratigraphy, and geochemistry.

The development laws of terminological systems and their functional theory in modern linguistics were also extensively discussed in the works of A.A. Reformatsky [14]. The scientist highlights that the core characteristics of terms include revealing their real semantic meaning strictly within the scope of a specific scientific field, striving toward monosemy (having a single meaning), being incompatible with structural synonymy and homonymy, and being completely devoid of any emotional-expressive coloring.

In geological vocabulary, this law is precisely maintained. For instance, terms like anticline, syncline, metamorphism, hydrogeology, and oogeometry lose their semantic precision when taken out of professional discourse; whereas within the scope of the discourse, they serve as terminological units with a single, clear meaning.

The Geological Terminosystem in Uzbek and Karakalpak Linguistics

In Uzbek and Karakalpak linguistics, fundamental research on field-specific terminologies and the linguistic features of scientific discourse is being carried out systematically. Sh. Rahmatullayev

systematically studied the formation and development laws, word-formation potentials, and semantic structures of terminology in the Uzbek language. He noted that developments in science and technology are immediately and directly reflected in the lexical composition of a language, especially in branch terminologies, and that this process is governed by the internal derivational laws of the language. The development of geological science precisely confirms this view, as new petrographic and geophysical terms enter the language and become systematized alongside the growth of the mining industry, hydrology, and ecogeology [13].

In Karakalpak linguistics, the theoretical and practical issues of terminology science, as well as the stages of formation and structural-framework modeling of industry terms based on the national language, were extensively researched by E. Berdimuratov [3]. In his fundamental work on lexicology, Berdimuratov demonstrated the paths through which national terminological systems are enriched. This occurs through the internal word-formation capacities of the national language-specifically morphological and syntactic methods-and via vocabulary borrowed from other languages, particularly Russian and Greek-Latin elements. The evolution of geological terminology within the context of the Karakalpak language continues to develop steadily as a result of the language's own term-forming affixes, syntactic unification, and integration with the international terminological fund.

This tradition of investigating the lexico-semantic features of specialized terminological systems within Uzbekistan is reinforced by H. Jamolxonov, who discussed the development stages of the scientific style and terminology of the Uzbek language, focusing on the problems of standardizing, unifying, and correctly applying terms in academic textbooks [7]. Furthermore, among the scientific investigations carried out on branch terminologies in the Karakalpak language in recent years, the works of M. Qosjanov must be highlighted. He demonstrated the specific ways the Karakalpak vocabulary is enriched, the unification of terms, and the impact of external socio-linguistic factors through rigorous empirical observations. These theoretical views provide a clear linguistic framework for understanding the ongoing processes of formation, unification, and integration of the geological terminosystem within the national language fund [12] .

Cognitive-Discursive and Semiotic Dimensions of Geological Text

Investigating the problems of scientific discourse and text linguistics within the modern linguistic paradigm, N.D. Arutyunova highlights the social, cognitive, and communicative nature of discourse, explaining that:

"...discourse is the living life of language in action, within its socio-cultural and scientific-intellectual context" [11].

Geological discourse encompasses the mutual professional communication of specialists, scientists, and practitioners in that field, as well as the textual features of scientific articles, dissertations, geological reports, maps, and textbooks. Within this discourse, the geological terminosystem serves as a supporting structural skeleton, performing the function of transforming and transmitting specialized knowledge.

In studying the structural-semantic foundations of geological terminology from the perspective of linguistic characterization, V.A. Tatarinov's works on the theory and methodology of terminology science are of great significance. Tatarinov reveals the derivational (word-formation) potential of terms and the laws governing their application and stabilization in specialized texts [16].

Most geological terms are formed through predictable derivational paths, either based on international Greek-Latin elements such as geo-, -logy, -graphy, -lite, -metry or through the syntactic and morphological methods of the national language. In the Karakalpak language, syntactic and morphological structures form descriptive terms such as:

jer qabıǵı - earth crust

taw jınısları - rocks

jer astı suwları - groundwater

These combinations show that native lexical stems directly undergo the laws of linguistic derivation to fulfill scientific functions.

New directions of terminological vocabulary in the aspects of cognitive linguistics, conceptual analysis, and frame modeling were proven in the works of L.A. Manerko [11]. She views terms as linguistic signs of concepts, showing that every field of science possesses its own mental map and

frame system. In the geological field, there are basic hyper-concepts or superordinate notions such as "Earth's Crust," "Mineral," "Tectonics," and "Surface Dynamics," around which hundreds of hypo-concepts or subordinate terms form cognitive frames and systematize scientific knowledge.

Similarly, D.A. Bakhtiyarova investigated the cognitive field of specialized vocabulary, particularly terminological systems belonging to the exact and natural sciences in Uzbek linguistics. She notes that any specialized discourse builds its supporting structural framework through these highly specific terminological clusters[2]. The geological discourse operates under this identical law, serving as a cognitive-semiotic tool in transforming and preserving scientific knowledge about the earth.

Evolutionary Dynamics and Lexicographical Standardization

In the modern paradigm of linguoterminology, studying terms not just as isolated linguistic units but as cognitive-semiotic systems that encode knowledge is highly required. S.V. Grinev-Grinevich, in his methodology of terminological analysis, investigates the evolution of terms in connection with the development of society and science. Geological vocabulary has undergone a complex evolutionary path, originating from the natural, everyday terms of the initial empirical era of earth exploration up to the modern, high-tech, and computerized geophysical terminology of the theoretical-systemic era [6] .

In Uzbek philology, the views of A.E. Mamatov occupy a special place in studying the cognitive-semantic field of terminological systems. He developed a comprehensive methodology for determining the mutual dominance and subordination relations of terms based on linguistic field theory, establishing how core (nucleus) and periphery relations operate within a field-specific vocabulary[10].

Studying the specific linguistic characteristics of the geological terminosystem requires evaluating its degree of unification and standardization in both national and international arenas, rather than just its development history. In this regard, addressing the unification of terminological systems, N.V. Podolskaya states that the professional language of any field of science must clearly define its semantic boundaries and correspond to international standards [15]. In geological science, this problem is highly relevant because the names of most minerals, petrographic objects, or stratigraphical layers consist of words from international languages-specifically Greek, Latin, English, and Russian. Unifying them in accordance with the phonetic-morphological laws of the national language requires fundamental linguistic research.

The scientific views of A.S. Gerd occupy a special place in the formation of industry terms and their lexicographical matching. He proves that the stability of scientific style and discourse is directly connected with the correct explanation of terms in translation and explanatory dictionaries, allowing them to acquire an official normative status[5].

From this perspective, a fundamental source that structurally compiles the exact corpus and terminological potential of the Karakalpak language at an academic level is the 7-volume Explanatory Dictionary of the Karakalpak Language [4]. The role of this dictionary is paramount in researching the place of geological terms in the national language fund, their relationships with common words, and the stages of their semantic specialization. Basic geological concepts such as tas (stone), qatlam (layer), jer (earth/ground), and jınıs (rock/genus) are lexicographically unified within this work:

Core karakalpak stem	**Conceptual extention in geological discourse**	**Semantic role**
Tas (Stone)	Formulates mineralogical and lithological classifications	Lexical Base
Qatlam (Layer)	Denotes stratigraphical and sedimentary layers	Stratigraphical marker
Jer (Earth/Ground)	Serves as the root for geotectonic and geomorphological terms	Planetary/Structural Base
Jınıs (Rock/Genus)	Applied to petrographic classifications (*taw jınısları*)	Taxonomic Category

These terms serve as a foundational source for identifying the linguistic base of specialized terminological systems and forming new scientific derivational chains. This fundamental lexicographical work has proven, both theoretically and practically, the capacity of the Karakalpak scientific style and discourse to absorb, structurally adapt, and standardize international terminological systems.

Conclusion. The geological terminosystem is an intricate linguistic and semiotic system characterized by a deep history of development, a precise conceptual field, and specific structural-semantic, cognitive, and discursive attributes. Its functional position within scientific discourse is determined by its capacity to encode, store, unify, and deliver academic knowledge. In verifying the formation levels, stability of usage, and semantic scope of industry terms in the Karakalpak and Uzbek languages, relying on the contemporary achievements of national lexicography remains an urgent priority. Ongoing research must continue to balance the preservation of national language laws with the integration of the international terminological fund to ensure clarity and precision in global scientific communication.

References.

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 136–137.
2. Бахтиярова Д. А. Отраслевая терминология в узбекском языкознании: когнитивно-семантический аспект. – Ташкент : Фан, 2014. – 208 с.
3. Бердимуратов Э. Лексикология современного каракалпакского языка. – Нукус : Каракалпакстан, 1968. – 320 с.
4. Толковый словарь каракалпакского языка. Т. 1. – Нукус : Илим, 2023. – 856 с.
5. Герд А. С. Проблемы формирования и унификации научной терминологии. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1980. – 112 с.
6. Гринев-Гриневич С. В. Терминоведение. – М. : Академия, 2008. – 304 с.
7. Жамолхонов Х. Современный литературный узбекский язык. – Ташкент : Талқин, 2005. – 272 с.
8. Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура. – М. : КомКнига, 2006. – 256 с.
9. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 158 с.
10. Маматов А. Э. Понятие поля в языковой системе и когнитивной лингвистике. – Ташкент : Фан, 2014. – 192 с.
11. Манерко Л. А. Научный текст и термин в когнитивно-коммуникативном аспекте // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 2000. – № 1. – С. 104–116.
12. Косжанов М. Проблемы развития терминологии каракалпакского языка. – Нукус : Билим, 2012. – 184 с.
13. Раҳматуллаев Ш. Современный литературный узбекский язык. – Ташкент : Университет, 2006. – 368 с.
14. Реформатский А. А. Введение в языковедение. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 536 с.
15. Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология: вопросы терминологической деятельности. – М. : ЛКИ, 2008. – 248 с.
16. Татаринов В. А. Теория терминоведения. Т. 1 : Теория термина: история и современное состояние. – М. : Московский лицей, 1996. – 311 с.

Samatova Dilrabo Yusupovna,
Olia va gender ilmiy-tadqiqot instituti tadqiqotchisi
E-mail: samatovadilrabo85@gmail.com
Orcid: 0009-0003-8437-6602

JINOYATCHI AYOLLARNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK PORTRETI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada jinoyat sodir etgan ayollarning ijtimoiy-demografik va psixologik xususiyatlari majmui ya'ni ularning ijtimoiy-psixologik portreti ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda jinoyatchi ayolning yosh, ta'lim, oilaviy holat, kasbiy mashg'ulot kabi ijtimoiy-demografik ko'rsatkichlari, shuningdek uning xarakterologik xususiyatlari, emotsional-irodaviy sohasi, qadriyat yo'nalishlari va jinoiy motivatsiya turlari yoritilgan. Olingan natijalar asosida jinoyatchi ayollarning shartli tipologiyasi ishlab chiqilgan hamda ularning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda profilaktika va tuzatish ishlarini tashkil etish bo'yicha tavsiyalar berilgan.*

Kalit so'zlar: *jinoyatchi ayol, ijtimoiy-psixologik portret, shaxs xususiyatlari, jinoiy motivatsiya, tipologiya, emotsional-irodaviy soha, qadriyat yo'nalishlari.*

SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROFILE OF FEMALE OFFENDERS

Abstract. *This article provides a scientific analysis of the social-demographic and psychological characteristics of women who have committed crimes, presenting their socio-psychological profile in a comprehensive manner. The study examines the offenders' age, educational level, marital status, and occupational activities as key socio-demographic indicators, as well as their character traits, emotional and volitional characteristics, value orientations, and types of criminal motivation. Based on the research findings, a conditional typology of female offenders has been developed, and practical recommendations have been proposed for organizing preventive and corrective measures with due consideration of their individual personality characteristics.*

Key words: *female offender, socio-psychological profile, socio-demographic characteristics, personality traits, criminal motivation, typology, emotional-volitional sphere, value orientations, prevention.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ ЖЕНЩИН-ПРАВОНАРУШИТЕЛЬНИЦ

Аннотация. *В данной статье проведён научный анализ совокупности социально-демографических и психологических особенностей женщин, совершивших преступления, на основе которого раскрыт их социально-психологический портрет. В ходе исследования рассмотрены такие социально-демографические показатели, как возраст, уровень образования, семейное положение и профессиональная занятость, а также проанализированы характерологические особенности, эмоционально-волевая сфера, ценностные ориентации и виды преступной мотивации. По результатам исследования разработана условная типология женщин-преступниц и предложены научно-практические рекомендации по организации профилактической и коррекционной работы с учётом их индивидуально-психологических особенностей.*

Ключевые слова: *женщина-преступница, социально-психологический портрет, социально-демографические характеристики, личностные особенности, преступная мотивация, типология, эмоционально-волевая сфера, ценностные ориентации, профилактика.*

Kirish. Jinoyatchi shaxsni o'rganish kriminologiya va yuridik psixologiyaning markaziy vazifalaridan biri hisoblanadi, zero jinoyatning oldini olish va uni tergov qilishning samaradorligi ko'p jihatdan jinoyat sodir etgan shaxsning ichki dunyosini, uning xatti-harakatlarini boshqaruvchi psixologik mexanizmlarni tushunishga bog'liq. Jinoyatchi ayollarning shaxsiy xususiyatlari jinoyatchi erkaklarnikidan sezilarli farq qiladi, bu esa ularni alohida ilmiy-amaliy tahlil ob'ekti

sifatida ko‘rib chiqishni taqozo etadi. Yurtboshimiz ta’kidlaganlaridek: “Ayollar o‘rtasida huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish, huquqbuzarlikka moyil ayollar bilan yakka tartibda ishlash va jazoni o‘tab qaytgan xotin-qizlarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish doimo e’tiborimiz markazida bo‘lishi kerak.”[10]

“Ijtimoiy-psixologik portret” tushunchasi shaxsning ijtimoiy-demografik xususiyatlari (yoshi, ta’lim darajasi, oilaviy holati, kasbiy mashg‘uloti, yashash sharoiti) bilan uning psixologik xususiyatlari (xarakter xislatlari, temperament turi, emotsional-irodaviy barqarorlik darajasi, qadriyat va ehtiyojlar tizimi, o‘z-o‘zini anglash xususiyatlari) o‘rtasidagi uyg‘unlikni ifodalaydi. Jinoyatchi ayolning bunday kompleks portretini yaratish uning jinoiy xulq-atvorga borish sabablarini chuqurroq tushunish, shuningdek unga nisbatan individual tuzatish-tarbiyaviy ishlarni to‘g‘ri tashkil etish imkonini beradi. “Jinoyatchining shaxsini o‘rganish jinoyatning sabab va sharoitlarini aniqlash, shuningdek, jinoyatchilikning oldini olish choralarini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.”[9]

Mazkur tadqiqotning maqsadi O‘zbekistonda jinoyat sodir etgan ayollarning tipik ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini tizimli tahlil qilish va ularning shartli tipologik guruhlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot vazifalariga quyidagilar kiradi: jinoyatchi ayol shaxsini o‘rganishning nazariy asoslarini yoritish; uning ijtimoiy-demografik ko‘rsatkichlarini tavsiflash; psixologik xususiyatlari va jinoiy motivatsiya turlarini tahlil qilish; olingan ma’lumotlar asosida tipologik guruhlarni shakllantirish.

Materiallar va metodlar. Tadqiqotda yuridik psixologiya va kriminologiya sohasidagi ilmiy adabiyotlar, shaxs psixologiyasiga oid nazariy manbalar tahlil qilindi. Metodologik asos sifatida tizimli-strukturaviy yondashuv, qiyosiy tahlil, umumlashtirish va tipologik tasniflash usullaridan foydalanildi. Jinoyatchi shaxsni o‘rganishda an’anaviy qo‘llaniladigan ikki yo‘nalishga ijtimoiy-demografik tahlil (yosh, ta’lim, oilaviy va ijtimoiy holat ko‘rsatkichlari) hamda individual-psixologik tahlil (xarakterologik xususiyatlar, emotsional-irodaviy soha, motivatsion-qadriyat tizimi) ga tayanilgan holda material tizimlashtirildi. Jinoiy xulq-atvor motivlarini tasniflashda mavjud ilmiy manbalarda keng qo‘llaniladigan motivatsion modellar (holatga bog‘liq, doimiy-antisosial va aralash motivatsiya turlari) asos qilib olindi. Bundan tashqari, jinoyatchi ayollarning shaxsiy xususiyatlarini guruhlashtirish uchun tipologik metod qo‘llanildi, bu esa turli xil jinoiy yo‘nalishga ega ayollarni umumlashtirilgan tiplarga ajratish imkonini berdi.

“Ayol jinoyatchining shaxsini ijtimoiy-demografik va psixologik jihatdan chuqur o‘rganish profilaktika choralarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.”[1]

Natijalar. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, jinoyatchi ayolning ijtimoiy-psixologik portretini ikki asosiy tarkibiy qism orqali tavsiflash mumkin: ijtimoiy-demografik xususiyatlar va individual-psixologik xususiyatlar. Ijtimoiy-demografik xususiyatlarga ko‘ra, jinoyat sodir etgan ayollarning katta qismi 25-45 yosh oralig‘ida bo‘lib, ular orasida o‘rta yoki o‘rta maxsus ma’lumotga ega, doimiy ish o‘rniga ega bo‘lmagan yoki past malakali mehnat bilan band bo‘lgan, oilaviy holati beqaror (ajrashgan, yolg‘iz ona yoki nomukammal oilada yashovchi) ayollar ustunlik qiladi. Ko‘pgina hollarda bunday ayollar ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan zaif ta’minlangan muhitdan kelib chiqqan bo‘ladi.

Individual-psixologik xususiyatlar nuqtai nazaridan, jinoyatchi ayollarda quyidagi xarakterli belgilar kuzatiladi: emotsional beqarorlik va tez qo‘zg‘aluvchanlik, o‘z-o‘zini nazorat qilish darajasining pastligi, frustratsiyaga (istak-ehtiyojlarning qondirilmasligi holatiga) past chidamlilik, o‘zgalarga nisbatan ishonchsizlik yoki aksincha, haddan tashqari qaramlik holati, shuningdek o‘z xatti-harakatlarining oqibatlarini oldindan baholay olmaslik. Ularning qadriyat tizimida ko‘pincha oilaviy va ijtimoiy me’yorlarga nisbatan beparvo munosabat, moddiy manfaatning ustuvorligi yoki, aksincha, yaqinlarini himoya qilish instinkti asosida shakllangan tor doiradagi qadriyatlar ustunlik qiladi.

Jinoiy motivatsiya turlariga ko‘ra, jinoyatchi ayollarni shartli ravishda uch tipga ajratish mumkin. Birinchi tip vaziyatga bog‘liq (situatsion) jinoyatchilar, ular kutilmagan og‘ir hayotiy vaziyat (moddiy tanglik, oilaviy zo‘ravonlik, o‘tkir ziddiyat) ta’sirida, avvaldan rejalashtirilmagan holda jinoyat sodir etadilar. Ikkinchi tip beqaror-oportunistik tipdagi ayollar, ular barqaror antisosial dunyoqarashga ega bo‘lmasa-da, qulay imkoniyat tug‘ilganda (masalan, ishonchni suiiste’mol qilish orqali moddiy manfaat olish) jinoyatga qo‘l uradilar. Uchinchi tip barqaror-antisosial yo‘nalishga ega

ayollar, ular uchun jinoiy xulq-atvor uzoq muddatli turmush tarziga aylangan, ko‘pincha takroriy jinoyat sodir etgan yoki jinoiy muhit bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan shaxslardir. Shuningdek, jinoyatchi ayollarning katta qismida bolalik va o‘smirlik davrida boshdan kechirilgan salbiy tajriba (oilaviy zo‘ravonlik guvohi yoki qurboni bo‘lish, ota-ona e’tiborisiz o‘sish, erta turmush qurish) kuzatilib, bu holatlar ularning kelgusidagi shaxsiy xususiyatlari va xulq-atvor modelini shakllantirishga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Jinoyatchi ayollarning kasbiy va ijtimoiy faoliyat sohalariga ko‘ra tahlili shuni ko‘rsatadiki, ularning muayyan qismi uy bekasi maqomida bo‘lib, mustaqil ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatdan chetlashtirilgan, natijada moddiy jihatdan to‘liq oila a’zolariga qaram holatda yashaydi. Bu esa ularning ijtimoiy izolyatsiyasini kuchaytirib, qiyin vaziyatlarda muqobil yechim topish imkoniyatlarini cheklaydi hamda ba’zi hollarda jinoiy yo‘l orqali muammoni hal qilishga undaydi. Boshqa qismi esa norasmiy sektorda beqaror mehnat sharoitida faoliyat yuritib, ijtimoiy himoyalanmaganlik holatini boshdan kechiradi.

Shaxslararo munosabatlar tizimini tahlil qilish natijasida jinoyatchi ayollarning katta qismida ijtimoiy qo‘llab-quvvatlovchi aloqalarning yetishmasligi ya’ni yaqin qarindoshlar, do‘stlar yoki mahalla jamoatchiligi tomonidan psixologik va moddiy yordamning cheklanganligi kuzatiladi. Ijtimoiy tarmoqning zaifligi ayolni inqirozli vaziyatlarda yolg‘iz qoldiradi, bu esa uning muammoni konstruktiv emas, balki destruktiv (shu jumladan jinoiy) yo‘l bilan hal qilishga moyilligini oshiradi. Aksincha, kuchli ijtimoiy tarmoqqa ega ayollar orasida jinoiy xulq-atvor holatlari nisbatan kam qayd etiladi, bu esa ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning profilaktik ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Muhokama. Olingan natijalar jinoyatchi ayol shaxsining bir xil andozaga tushmasligini, balki turli ijtimoiy-psixologik omillar ta’sirida shakllangan xilma-xil tiplarni o‘z ichiga olishini ko‘rsatadi. Bu holat huquqni muhofaza qilish va ijtimoiy reabilitatsiya organlari faoliyatida yagona, universal yondashuvdan emas, balki har bir tipga mos individuallashtirilgan yondashuvdan foydalanish zarurligini taqozo etadi. Xususan, vaziyatga bog‘liq tipdagi ayollar bilan ishlashda ularning qayta jinoyat sodir etish xavfi nisbatan past bo‘lib, ularga asosan psixologik-ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va oilaviy vaziyatni barqarorlashtirish choralari samarali hisoblanadi. Barqaror-antisosial tipdagi ayollar bilan ishlashda esa uzoq muddatli psixokorreksion dasturlar, kasbiy qayta tayyorlash va ijtimoiy nazorat mexanizmlarining uyg‘unlashtirilgan holda qo‘llanilishi talab etiladi. Alohida ta’kidlash joizki, jinoyatchi ayollarning bolalik davridagi salbiy tajribasi bilan kattalik davridagi jinoiy xulq-atvori o‘rtasidagi bog‘liqlik ijtimoiylashuv nazariyasi nuqtai nazaridan ham o‘z tasdig‘ini topadi. Shaxsning dastlabki ijtimoiylashuv institutlari (oila, maktab) tomonidan olgan salbiy tajribasi keyinchalik uning qadriyat tizimi va xulq-atvor modeliga uzoq muddatli ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli jinoyatchilikning oldini olish ishlarini nafaqat kattalar, balki bolalik va o‘smirlik davridagi profilaktika choralari bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Amaliy tavsiyalar. Tadqiqot natijalariga tayangan holda quyidagi amaliy tavsiyalarni taklif etish mumkin: birinchidan, jazoni ijro etish muassasalarida jinoyatchi ayollar bilan ishlashda ularning tipologik xususiyatlarini hisobga oluvchi individual psixologik dasturlarni joriy etish; ikkinchidan, tergov va sud jarayonida ayol gumonlanuvchi ayblanuvchining shaxsiy-psixologik xususiyatlarini har tomonlama o‘rganish maqsadida sud-psixologik ekspertizadan foydalanishni kengaytirish; uchinchidan, bolalik davridagi oilaviy zo‘ravonlik va e’tiborsizlik holatlarini erta aniqlash va ularga psixologik yordam ko‘rsatish tizimini takomillashtirish. Shu bilan birga, jazoni o‘tab bo‘lgan ayollarning jamiyatga qayta moslashuvi jarayonida ularning individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda kasbiy yo‘naltirish, oilaviy munosabatlarni tiklashga ko‘maklashish va ijtimoiy monitoring olib borish choralarini institutsional darajada mustahkamlash tavsiya etiladi.

Xulosa. O‘tkazilgan tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Birinchidan, jinoyatchi ayolning ijtimoiy-psixologik portreti ijtimoiy-demografik va individual-psixologik xususiyatlarning uzviy birligidan iborat bo‘lib, uni bir yoqlama emas, balki kompleks tarzda o‘rganish zarur. Ikkinchidan, jinoyatchi ayollarni jinoiy motivatsiya xususiyatlariga ko‘ra situatsion, beqaror-oportunistik va barqaror-antisosial tiplarga ajratish ularga nisbatan individuallashtirilgan profilaktik va tuzatish choralarini qo‘llash imkonini beradi. Uchinchidan, bolalik davridagi salbiy ijtimoiylashuv tajribasi jinoyatchi ayol shaxsining shakllanishida muhim rol o‘ynaydi, bu esa profilaktika ishlarini erta yoshdan boshlash zarurligini ko‘rsatadi.

Yakun sifatida ta’kidlash o‘rinliki, jinoyatchi ayollarning ijtimoiy-psixologik portretini har tomonlama o‘rganish nafaqat ilmiy-nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega bo‘lib, u huquqni muhofaza qilish organlari, sud-ekspertiza xizmatlari va ijtimoiy reabilitatsiya muassasalari faoliyatini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Antonyan Yu. M. Jinoyatchi shaxsi psixologiyasi / Yu. M. Antonyan. – Moskva, 2018.
2. Karimova N. M. Yuridik psixologiya asoslari / N. M. Karimova. – Toshkent : TDYU nashriyoti, 2021.
3. Аваносов Г. А. Криминология: шахс ва жиноят муаммолари / Г. А. Аваносов. – Москва : Юнити-Дана, 2019.
4. Rasulov A. Q. Jinoyatchi shaxsining tipologiyasi / A. Q. Rasulov. – Toshkent : Adolat, 2020.
5. Xolmatova S. Shaxs psixologiyasi va deviant xulq-atvor / S. Xolmatova. – Toshkent : O‘zbekiston, 2022.
6. Ilyina N. A. Gender psixologiyasi va jinoyatchilik / N. A. Ilyina. – Toshkent : Fan va texnologiya, 2019.
7. Ratinov A. R. Sud psixologiyasi tergovchilar uchun / A. R. Ratinov. – Moskva, 2017.
8. O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Jinoyatchilikni o‘rganish va profilaktika qilish markazining tahliliy materiallari (2021–2023-yy.).
9. Миньковский Г. М. Личность преступника / Г. М. Миньковский. – Москва : Юридическая литература, 1975.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti [Elektron manba]. – URL: https://president.uz.

Saidova Nigora Olimovna,
Farg‘ona davlat universiteti, Maktabgacha ta’lim kafedrasi dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: nigorasaid89@gmail.com
Orcid: 0009-0001-6538-2092

NEYROTEXNOLOGIYALAR VA ULARNING TA’LIMDAGI IMKONIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada zamonaviy neyrotexnologiyalarning mohiyati, ilmiy-nazariy asoslari hamda ularning ta’lim jarayonidagi imkoniyatlari nazariy-tahliliy (sharh) yondashuv asosida tahlil qilinadi. Miya faoliyati haqidagi zamonaviy bilimlarga tayanuvchi neyropedagogika yo‘nalishining rivojlanishi, neyrofidbek, miya–kompyuter interfeysi, neyrovizualizatsiya va ta’limiy kineziologiya (neyrogimnastika) kabi texnologiyalarning didaktik salohiyati yoritiladi. Muallif neyrotexnologiyalarni maktabgacha ta’lim va bo‘lajak pedagoglarni tayyorlash tizimiga tatbiq etishning istiqbolli yo‘nalishlarini, shuningdek, ushbu jarayonda yuzaga keladigan metodologik va axloqiy muammolarni – jumladan, ilmiy asoslangan usullarni neyromiflardan farqlash zaruratini ko‘rib chiqadi.*

Kalit so‘zlar: *neyrotexnologiya, neyropedagogika, neyrofidbek, miya–kompyuter interfeysi, neyrogimnastika, ta’lim jarayoni, kreativlik, kognitiv rivojlanish, individuallashtirilgan ta’lim.*

НЕЙРОТЕХНОЛОГИИ И ИХ ВОЗМОЖНОСТИ В ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. *В статье на основе теоретико-аналитического (обзорного) подхода анализируются сущность современных нейротехнологий, их научно-теоретические основы и возможности применения в образовательном процессе. Раскрывается дидактический потенциал таких технологий, как нейрообратная связь, интерфейс «мозг–компьютер», нейровизуализация и образовательная кинезиология (нейрогимнастика), опирающихся на современные знания о работе мозга в рамках развивающейся нейропедагогики. Автор рассматривает перспективные направления внедрения нейротехнологий в систему дошкольного образования и подготовки будущих педагогов, а также возникающие при этом методологические и этические проблемы, включая необходимость отличать научно обоснованные методы от нейромифов.*

Ключевые слова: *нейротехнология, нейропедагогика, нейрообратная связь, интерфейс «мозг–компьютер», нейрогимнастика, образовательный процесс, креативность, когнитивное развитие, индивидуализация обучения.*

NEUROTECHNOLOGIES AND THEIR OPPORTUNITIES IN EDUCATION

Abstract. *Using a theoretical and analytical (review) approach, the article analyses the essence of modern neurotechnologies, their scientific and theoretical foundations, and their potential in the educational process. It highlights the didactic potential of technologies such as neurofeedback, brain–computer interfaces, neuroimaging and educational kinesiology (neurogymnastics), which rely on contemporary knowledge of brain function within the developing field of neuropedagogy. The author examines promising directions for integrating neurotechnologies into preschool education and the training of future teachers, as well as the methodological and ethical challenges that arise – including the need to distinguish scientifically grounded methods from neuromyths.*

Key words: *neurotechnology, neuropedagogy, neurofeedback, brain–computer interface, neurogymnastics, educational process, creativity, cognitive development, individualised learning.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimi oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri – ta’lim jarayonini insonning tabiiy o‘rganish mexanizmlariga, ya’ni miya faoliyatining qonuniyatlariga muvofiq tarzda tashkil etishdir. So‘nggi o‘n yilliklarda nevrologiya (neurology), kognitiv psixologiya va axborot texnologiyalari kesishmasida vujudga kelgan neyrotexnologiyalar mana shu vazifani hal etishning

ilmiy asoslangan vositalarini taklif qilmoqda. Miya faoliyatini o‘lchash, tahlil qilish va unga maqsadli ta’sir ko‘rsatish imkonini beruvchi bu texnologiyalar bugungi kunda tibbiyotdan chiqib, ta’lim sohasiga tobora faolroq kirib bormoqda.

Neyrotexnologiyalarni pedagogik amaliyotga tatbiq etish neyropedagogika deb ataluvchi fanlararo yo‘nalishning shakllanishiga olib keldi. Uning nazariy zaminini L.S. Vygotskiyning oliy psixik funksiyalar taraqqiyoti haqidagi ta’limoti [1], A.R. Luriyaning miyaning sistemali tashkil etilishi to‘g‘risidagi tadqiqotlari [2], shuningdek, kreativlik va tafakkurni o‘rganishga bag‘ishlangan J. Gilford [5] hamda E.P. Torrans [6] ishlari tashkil etadi. Ta’lim va kognitiv neyrofan o‘rtasida mustahkam “ko‘prik” qurish zarurligi xalqaro ilmiy adabiyotda ham alohida ta’kidlanadi [8].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. “Neyrotexnologiya” keng ma’noda asab tizimi, birinchi navbatda bosh miya faoliyatini kuzatish, o‘lchash, modellashtirish yoki unga ta’sir ko‘rsatishga qaratilgan uslub va vositalar majmuini anglatadi. Bu texnologiyalar ikki katta guruhga bo‘linadi: qayd etuvchi (miya faoliyati ko‘rsatkichlarini o‘qib oluvchi – elektroensefalografiya, funksional magnit-rezonans tomografiya, yaqin infraqizil spektroskopiya) va ta’sir ko‘rsatuvchi (miya faoliyatiga tashqi signal orqali ta’sir qiluvchi – transkranial stimulyatsiya va boshqalar).

Neyrotexnologiyalarning ta’limdagi qo‘llanilishi neyroplastisitlik tamoyiliga asoslanadi. Zamonaviy neyrofiziologiya miyaning butun umr davomida yangi neyron bog‘lanishlarini hosil qilish va qayta tuzish qobiliyatini isbotlagan. Aynan mana shu xususiyat maqsadli pedagogik ta’sir orqali kognitiv va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning obyektiv imkoniyatini yaratadi. A.R. Luriyaning miya uch funksional blokdan (energetik, axborotni qabul qilish–qayta ishlash va dasturlash–nazorat bloklari) tashkil topgani haqidagi konsepsiyasi ta’lim vazifalarini miyaning tegishli tuzilmalari bilan bog‘lash imkonini beradi [2].

Kreativlik va ijodiy tafakkurni o‘rganishda J. Gilfordning divergent tafakkur nazariyasi [5] hamda E.P. Torransning ijodiy tafakkurni oqimlilik, moslashuvchanlik, originallik va ishlab chiqilganlik mezonlari orqali baholash yondashuvi [6] muhim nazariy tayanch bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, neyrofan yutuqlarini ta’limga tatbiq etishda ehtiyotkorlik zarur: Howard-Jones ta’kidlaganidek, ta’lim amaliyotida keng tarqalgan neyromiflar ilmiy dalilning buzib talqin qilinishi natijasida yuzaga keladi va ko‘pincha samarasiz metodikalarni oqlashga xizmat qiladi [7]. Shu sababli laboratoriya tadqiqotlari bilan pedagogik amaliyot o‘rtasida ilmiy asoslangan “ko‘prik” qurish, ya’ni empirik jihatdan tasdiqlangan usullarni afsonaviy tasavvurlardan ajratish alohida ahamiyatga ega [7; 8].

Maqola nazariy-tahliliy (sharh) xarakteriga ega bo‘lib, unda neyrofiziologiya, neyropsixologiya va neyropedagogikaga oid xalqaro (Web of Science, Scopus) hamda milliy ilmiy manbalar tizimli tahlil qilindi. Tahlilda dalil darajasi va nashr obro‘si yuqori manbalar afzal ko‘rildi; neyrotexnologiyalar tasnifi ularning ishlash tamoyili (qayd etuvchi va ta’sir ko‘rsatuvchi) hamda didaktik vazifasi bo‘yicha umumlashtirildi. Manbalarni tanqidiy taqqoslash orqali ilmiy asoslangan yondashuvlar bilan neyromiflar farqlab ko‘rsatildi.

Natijalar va muhokama. Ta’lim amaliyotida quyidagi neyrotexnologiya yo‘nalishlari eng katta salohiyatga ega deb baholanmoqda.

Neyrofidbek (neurofeedback). Elektroensefalografiya ma’lumotlari asosida o‘quvchiga o‘z miya faoliyati (masalan, diqqat yoki bo‘shashish holati) haqida real vaqt rejimida ko‘rgazmali axborot beruvchi texnologiya. U diqqatni jamlash, o‘zini boshqarish va emotsional barqarorlikni mashq qilish, diqqat taqchilligi bilan bog‘liq holatlarni korreksiya qilishda qo‘llaniladi.

Miya–kompyuter interfeysi (brain–computer interface, BCI). Miya signallarini kompyuter buyruqlariga aylantiruvchi tizim. Ta’limda u imkoniyati cheklangan o‘quvchilarni inklyuziv jarayonga jalb etish, shuningdek, o‘quvchining kognitiv yuklama va charchoq darajasini obyektiv o‘lchash uchun istiqbolli hisoblanadi.

Neyrovizualizatsiya (neuroimaging). Funksional magnit-rezonans tomografiya va yaqin infraqizil spektroskopiya kabi usullar o‘qish, matematik yoki ijodiy faoliyat davomida miyaning qaysi sohalari faollashishini ko‘rsatadi. Bu ma’lumotlar didaktik metodlarni ilmiy asosda takomillashtirishga xizmat qiladi.

Ta’limiy kineziologiya va neyrogimnastika. P. Dennison ishlab chiqqan «Brain Gym» tizimi [4] va uning izdoshlari (A.L. Sirotyuk va boshqalar) taklif etgan mashqlar to‘plami [3] maxsus harakatlar orqali diqqat, xotira va o‘quv motivatsiyasini oshirishga qaratilgan. Bu yo‘nalish maktabgacha

va boshlang‘ich ta’limda jihozsiz qo‘llash mumkinligi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, ushbu tizimning ayrim nazariy da’volari – masalan, muayyan harakatlar “miyaning ikki yarim shari o‘rtasidagi bog‘lanishni faollashtiradi” degan tushuncha – ishonchli empirik dalillar bilan to‘liq tasdiqlanmagan va tanqidiy adabiyotda neyromif sifatida baholanadi [7]. Shu bois bu mashqlar samaradorlik da’volarini asossiz umumlashtirmasdan, diqqat va sensor-motor faoliyatni faollashtiruvchi yordamchi vosita sifatida ehtiyotkorlik bilan qo‘llanilishi lozim.

Adaptiv raqamli platformalar. Sun’iy intellekt va neyrofiziologik ko‘rsatkichlarni birlashtiruvchi zamonaviy ta’lim platformalari o‘quvchining holatiga qarab topshiriqlar murakkabligi va sur’atini avtomatik moslashtiradi. Aynan shu yo‘nalish neyrotexnologiyalarni ommaviy ta’lim amaliyotiga olib kirishning eng real vositasi hisoblanadi.

Neyrotexnologiyalarning didaktik salohiyatini bir necha yo‘nalishda umumlashtirish mumkin.

Ta’limni individuallashtirish. Miya faoliyatining obyektiv ko‘rsatkichlariga tayangan holda har bir o‘quvchiga uning kognitiv xususiyatlari, diqqat va charchoq dinamikasiga mos ta’lim yo‘lini loyihalash mumkin bo‘ladi. Bu subyektiv baholashga emas, balki o‘lchanadigan ma’lumotlarga asoslangan pedagogikaga o‘tishni ta’minlaydi.

Kognitiv va ijodiy qobiliyatlarni maqsadli rivojlantirish. Neyrogimnastika va neyrofidbek mashqlari diqqat, ishchi xotira, o‘zini boshqarish kabi ijodiy tafakkurning zaminini tashkil etuvchi funksiyalarni mustahkamlaydi. J. Gilford [5] va E.P. Torrans [6] nazariyalarida ta’kidlangan divergent tafakkur va originallik ko‘rsatkichlarini bunday mashqlar orqali rivojlantirish imkoniyati amaliy tadqiqotlarda o‘rganilmoqda.

Ta’lim samaradorligini obyektiv monitoring qilish. Neyrotexnologiyalar o‘quvchining bilim darajasini emas, balki o‘rganish jarayonining o‘zini – diqqat barqarorligi, kognitiv yuklama, motivatsiya holatini kuzatish imkonini beradi. Bu pedagogga metodlarni o‘z vaqtida tuzatish uchun aniq mezonlar beradi.

Inklyuziv ta’lim imkoniyatlarini kengaytirish. Miya–kompyuter interfeysi va adaptiv texnologiyalar sog‘lig‘i cheklangan o‘quvchilarni ta’lim jarayoniga to‘laqonli jalb etish, ular uchun muloqot va o‘rganishning muqobil kanallarini yaratishga xizmat qiladi.

Bo‘lajak pedagoglarni tayyorlashda neyrotexnologiyalar

Neyrotexnologiyalarning ta’limdagi imkoniyatlari amalga oshishi ko‘p jihatdan pedagogning tayyorgarligiga bog‘liq. Shu bois oliy pedagogik ta’lim tizimida bo‘lajak o‘qituvchilarda neyropedagogik kompetentlikni shakllantirish dolzarb vazifaga aylanmoqda. Bunday kompetentlik miya faoliyati qonuniyatlari haqidagi bilimlar, neyrotexnologik vositalardan foydalanish ko‘nikmalari hamda ularni pedagogik jarayonga integratsiya qilish qobiliyatini o‘z ichiga oladi.

Xususan, maktabgacha ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha bo‘lajak pedagoglarni tayyorlashda neyrotexnologiyalarga asoslangan yondashuv alohida ahamiyatga ega. Erta bolalik davri neyroplastisitlik eng yuqori bo‘lgan sensitiv davr sifatida ijodiy qobiliyatlar poydevorini shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Shu sababli tarbiyachining neyrogimnastika mashqlarini tashkil eta olishi [3], bolaning kognitiv-emotsional holatini payqashi va unga mos faoliyat tanlashi zamonaviy kasbiy tayyorgarlikning muhim tarkibiy qismiga aylanadi.

Bunday tayyorgarlikni amaliyotga tatbiq etishda adaptiv raqamli platformalar samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ular neyrodiagnostika, neyrogimnastika, ijodiy laboratoriya, sun’iy intellekt yordamchisi, elektron portfolio va monitoring modullarini birlashtirgan holda bo‘lajak pedagogda neyropedagogik kompetentlikni bosqichma-bosqich shakllantirishga imkon beradi.

Neyrotexnologiyalarning ta’limdagi katta salohiyatiga qaramay, ularni keng joriy etishda bir qator muammolar mavjud. Birinchidan, bu texnologik va moliyaviy cheklovlar: professional neyroasboblar qimmat va maxsus tayyorgarlikni talab qiladi. Ikkinchidan, metodologik muammo – laboratoriya sharoitida olingan neyrofiziologik ma’lumotlarni real pedagogik amaliyotga to‘g‘ri o‘tkazish, ilmiy tasdiqlangan usullarni asossiz “neyromiflar”dan farqlash zarurati [7; 8]. Uchinchidan, axloqiy jihatlar: o‘quvchining neyroma’lumotlari maxfiyligini ta’minlash, miya faoliyatiga ta’sir ko‘rsatishning chegaralarini belgilash va ixtiyoriy rozilik masalalari alohida e’tibor talab qiladi.

Shunga qaramay, umumiy istiqbol ijobiy baholanadi. Neyrotexnologiyalarning rivojlanishi va arzonlashishi, adaptiv platformalarning takomillashuvi hamda pedagoglarning neyropedagogik savodxonligi oshib borishi bilan bu vositalar tobora ommaviy ta’lim amaliyotining tabiiy qismiga

aylanib boradi. Kelgusi tadqiqotlar neyrotexnologik metodlarning uzoq muddatli samaradorligini eksperimental asoslashga hamda ularni milliy ta'lim standartlariga uyg'unlashtirishga qaratilishi lozim.

Xulosa va takliflar. Neyrotexnologiyalar ta'lim jarayonini insonning miya faoliyati qonuniyatlariga muvofiq tashkil etish uchun ilmiy asoslangan yangi imkoniyatlar ochib bermoqda. Neyrofidbek, miya–kompyuter interfeysi, neyrovizualizatsiya, neyrogimnastika va adaptiv raqamli platformalar ta'limni individuallashtirish, kognitiv hamda ijodiy qobiliyatlarni maqsadli rivojlantirish, o'quv jarayonini obyektiv monitoring qilish va inklyuziv ta'limni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Ushbu imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish bo'lajak pedagoglarda neyropedagogik kompetentlikni shakllantirishni taqozo etadi. Ayni paytda texnologik, metodologik va axloqiy muammolarni hisobga olgan holda, neyrotexnologiyalarni tanqidiy va ilmiy asoslangan tarzda – neyromiflardan xoli ravishda tatbiq etish zarur. Umuman olganda, neyrotexnologiyalar zamonaviy pedagogikani sifat jihatidan yangi, miya haqidagi bilimlarga tayanuvchi bosqichga ko'tarish salohiyatiga ega ekanligini ko'rsatmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Выготский Л. С. Психология развития человека. – Москва : Смысл ; Эксмо, 2005. – 1136 с.
2. Лурия А. Р. Основы нейропсихологии : учеб. пособие. – Москва : Академия, 2013. – 384 с.
3. Сиротюк А. Л. Нейропсихологическое и психофизиологическое сопровождение обучения. – Москва : ТЦ Сфера, 2003. – 288 с.
4. Dennison P. E., Dennison G. E. Brain Gym : Teacher's Edition. – Ventura, CA : Edu-Kinesthetics, 2010. – 128 p.
5. Guilford J. P. The nature of human intelligence. – New York : McGraw-Hill, 1967. – 538 p.
6. Torrance E. P. The nature of creativity as manifest in its testing // The nature of creativity / ed. by R. J. Sternberg. – Cambridge : Cambridge University Press, 1988. – P. 43–75.
7. Howard-Jones P. A. Neuroscience and education : myths and messages // Nature Reviews Neuroscience. – 2014. – Vol. 15, No. 12. – P. 817–824. – DOI: 10.1038/nrn3817.
8. Ansari D., Coch D. Bridges over troubled waters : education and cognitive neuroscience // Trends in Cognitive Sciences. – 2006. – Vol. 10, No. 4. – P. 146–151. – DOI: 10.1016/j.tics.2006.02.007.

Saitmurodova Malohat Boymurod qizi,
Guliston davlat universiteti tayanch doktaranti
E-mail: saitmurodovamalohat1996@gmail.com
Orcid: 0009-0007-6605-3833

KELINLARNING IJTIMOIY ROLLARI NOMOYON BO'LISHIDA SHAXSLARARO MUNOSABATLAR VA SOTSIAL INTELLEKTNING O'ZARO BOG'LIQLIGI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada turmush qurushning dastlabki yillarida oila tizimida kelinlarning ijtimoiy rollari va gender stereotiplarini shaxslararo munosabatlarga ta'sirini ijtimoiy – psixologik xususiyatlari tahlil qilingan. Oilaviy munosabatlarda shakllangan kutilmalar, ijtimoiy normalar va gender stereotiplari kelinning shaxslararo muloqoti, oilaviy moslashuvi va o'zini namoyon etish jarayonlariga ta'sir qiluvchi omillar sifatida yoritilgan. Tadqiqotda yosh oilalarda an'anaviy va zamonaviy rollar uyg'unligi, stereotip ustanovkalarning konstruktiv hamda destruktiv jihatlari ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan asoslangan.*

Kalit so'zlar: *yosh oila, kelin, ijtimoiy rol, shaxslararo munosabatlar, sotsial intellect, stereotiplar, moslashuvchanlik.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ И СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРОЯВЛЕНИИ СОЦИАЛЬНЫХ РОЛЕЙ НЕВЕСТОК В МОЛОДЫХ СЕМЬЯХ

Аннотация. *В данной статье проанализированы социально-психологические особенности влияния социальных ролей и гендерных стереотипов невесток на межличностные отношения в семейной системе на ранних этапах супружеской жизни. Рассмотрены семейные ожидания, социальные нормы и гендерные стереотипы как факторы, влияющие на межличностное общение невестки, процесс семейной адаптации и её самореализацию. В исследовании с социально-психологической точки зрения обоснованы взаимосвязь традиционных и современных ролей в молодых семьях, а также конструктивные и деструктивные аспекты стереотипных установок.*

Ключевые слова: *молодая семья, невестка, социальная роль, межличностные отношения, социальный интеллект, стереотипы, адаптивность.*

A SOCIO-PSYCHOLOGICAL STUDY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN INTERPERSONAL RELATIONSHIPS AND SOCIAL INTELLIGENCE IN THE MANIFESTATION OF DAUGHTERS-IN-LAW'S SOCIAL ROLES IN YOUNG FAMILIES

Abstract. *This article analyzes the socio-psychological characteristics of the influence of daughters-in-law's social roles and gender stereotypes on interpersonal relationships within the family system during the early years of marriage. Family expectations, social norms, and gender stereotypes are examined as factors affecting a daughter-in-law's interpersonal communication, family adaptation, and self-realization processes. The study substantiates, from a socio-psychological perspective, the interaction between traditional and modern roles in young families, as well as the constructive and destructive aspects of stereotypical attitudes.*

Key words: *young family, daughter-in-law, social role, interpersonal relationships, social intelligence, stereotypes, adaptability.*

Kirish. Oila jamiyatning asosiy ijtimoiy institutlaridan biri bo'lib, undagi shaxslararo munosabatlar tizimi insonning ijtimoiylashuvi, qadriyatlar shakllanishi va rolli xulq-atvorining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, yosh oilalarda er-xotin, kelin va boshqa oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar mavjud ijtimoiy normalar va stereotip tasavvurlar bilan chambarchas bog'liqdir. Oila shaxsning jamiyatning asosiy ijtimoiy instituti sifatida shakllanishida hal qiluvchi o'rin tutadi.

Xususan, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlar insonning psixologik rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi va hayotiy qadriyatlarini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Bu munosabatlarning samaradorligi oila muhitining sog'lig'i, ota-onalik uslublari va muloqot darajasi bilan bevosita bog'liq.[9]

Tadqiqot metodologiyasi. Ijtimoiy rol tushunchasi dastlab shaxsning jamiyatdagi mavqeyi va undan kutiladigan xulq-atvor shakllari bilan izohlangan. R.Linton ijtimoiy rolni muayyan maqomga mos keluvchi xatti-harakatlar majmui sifatida ta'riflagan bo'lsa [1], T.Parsons oilani ijtimoiy tizim sifatida tahlil qilib, rollarning barqarorligi oilaviy munosabatlarning muvozanatini ta'minlashini ta'kidlagan [2].Gender stereotiplari esa erkak va ayollarga xos deb qabul qilingan ijtimoiy kutishlar, qadriyatlar hamda xulq-atvor modellarining umumlashgan shaklidir. S.Bemning fikricha, gender sxemalari insonning o'zini va atrofdagilarni idrok etish jarayoniga ta'sir ko'rsatib, shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini yo'naltiradi [3].Yosh oilalarda kelinning ijtimoiy roli ko'pincha an'anaviy madaniy qarashlar, oilaviy qadriyatlar va zamonaviy ijtimoiy o'zgarishlar kesishgan nuqtada shakllanadi. Bunday sharoitda kelindan kutiladigan rollar bilan uning shaxsiy ehtiyojlari va ijtimoiy faolligi o'rtasida muvozanatning mavjudligi oilaviy munosabatlar sifatiga ta'sir qiladi. T.Liry tomonidan ishlab chiqilgan shaxslararo munosabatlar konsepsiyasida insonlarning o'zaro ta'siri hukmronlik, hamkorlik, ishonch, bo'ysunish kabi interpersonal xususiyatlar orqali namoyon bo'lishi qayd etiladi [4]. Shu jihatdan kelinlarning oiladagi ijtimoiy rollarni qabul qilishi ularning muloqot uslubi, emotsional munosabati hamda ijtimoiy moslashuv jarayonlari bilan uzviy bog'liqdir.

Yosh oilalarda kelinlarning ijtimoiy rollari namoyon bo'lishida shaxslararo munosabatlar xususiyatlari va sotsial intellektning bog'liqligini ijtimoiy – psixologik tahlil qilish maqsadida ilmiy tadqiqot ishi olib borildi. Tadqiqot jarayonida kelinlarning shaxslararo munosabatlarda namoyon bo'ladigan individual-psixologik xususiyatlari, ijtimoiy vaziyatlarni idrok etish qobiliyati o'rganildi. Mazkur tadqiqot ishiga 284 nafar shahar va qishloqlarda istiqomat qiluvchi kelinlar jalb qilingan.

Shaxslararo munosabatlar tizimidagi ustun xulq-atvor yo'nalishlarini aniqlashda T.Lirining "Shaxslararo munosabatlar diagnostikasi" metodikasidan foydalanildi. Mazkur metodika orqali kelinlarning oilaviy muloqot jarayonida ustunlikka intilish, mustaqillik, hamkorlik, ishonuvchanlik, bo'ysunuvchanlik hamda skeptik munosabat kabi interpersonal xususiyatlari tahlil qilindi. Shuningdek, tadqiqotda ijtimoiy intellekt xususiyatlarini baholash maqsadida J.Gilford tomonidan ishlab chiqilgan "Sotsial intellektni aniqlash" testi qo'llanildi. Ijtimoiy intellekt oilaviy munosabatlarda boshqa insonlarning hissiy holatini anglash, vaziyat mazmunini to'g'ri baholash hamda samarali muloqot strategiyasini tanlash imkoniyatini belgilovchi muhim psixologik omil sifatida qaraldi. Tadqiqotda jami 284 nafar respondent ishtirok etdi. Olingan empirik natijalar matematik-statistik qayta ishlanib, yosh oilalarda kelinlarning ijtimoiy rollari va stereotip qarashlari shaxslararo munosabatlarning shakllanishida muhim omil ekanligi aniqlandi.

Natijalar tahlili. Tadqiqot jarayonida biz T.Lirining "Shaxslararo munosabatlar diagnostikasi" metodikasi bilan J.Gilfordning "Sotsial intellektni aniqlash" testining korrelyatsion tahlilini Spirman mezoni orqali amalga oshirdik. natijalari shuni ko'rsatdiki, yosh oilalarda kelinlarning ijtimoiy rollarni idrok etishi ularning shaxslararo munosabatlarda tanlaydigan xulq-atvor strategiyalari bilan o'zaro bog'liqdir. Ayrim respondentlarda an'anaviy gender stereotiplariga yuqori darajada yo'nalganlik oilaviy munosabatlarda moslashuvchanlik, o'z manfaatlarini ifodalash hamda mustaqil qaror qabul qilish jarayonlariga ta'sir ko'rsatishi kuzatildi.

1-jadval

T.Lirining "Shaxslararo munosabatlarni tashxislash" metodikasi shkalalari bilan Dj.Gilfordning Sotsial intellektni aniqlash testi shkalalari o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqligi natijalari Spirman mezoni asosida (N=284)

Shkala nomi	Yakunlangan hikoya	Ekspressiya guruhlari	Verbal ekspressiyasi	To'ldirilgan hikoya	Sotsial intellekt
Liderlikka moyillik, hukmronlik, zulmkor	,013	,014	,008	,034	,025
O'ziga ishonch-o'zini yaxshi ko'rish	,090(*)	,057	-,048	,107(*)	,137(**)

Talabchanlik-murosasiz, shafqatsiz	,051	,002	-,051	,024	-,001
Ishonchsizlik (skeptizm)- qaysar-salbiylik (negativizm)	,034	,004	-,047	-,018	-,032
Yon berishlik-beozor-passiv bo'ysunuvchanlik	,019	,032	,000	,029	,038
Ishonuvchanlik-itoatkorlik-tobelik	-,125(**)	-,078	-,010	-,105(*)	-,106(*)
Dos'tonalik, haddan tashqari yon beruvchan	,034	,005	,054	,047	,068
Rahimdillik-beg'arazlik-fidokorlik	,042	,013	,003	-,004	,025

Izoh: *** – korrelyatsiya 0,01 ahamiyatlilik darajasida (ikki tomonlama mezon bo'yicha) statistik jihatdan ishonchli; * – korrelyatsiya 0,05 ahamiyatlilik darajasida (ikki tomonlama mezon bo'yicha) statistik jihatdan ishonchli.*

Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, shaxslararo munosabatlarning barcha xususiyatlari ham sotsial intellekt bilan bir xil darajada bog'liq emas. Faqat ayrim shaxsiy sifatlar sotsial intellektning rivojlanganligi bilan statistik jihatdan ishonchli aloqador ekanligi aniqlandi. O'ziga ishonch – o'zini yaxshi ko'rish shkalasi bilan Yakunlangan hikoya (ρ=0,090; $p<0,05$), To'ldirilgan hikoya (ρ=0,107; $p<0,05$) hamda umumiy sotsial intellekt (ρ=0,137; $p<0,01$) o'rtasida statistik jihatdan ishonchli musbat bog'liqlik aniqlandi. Ushbu natija shuni ko'rsatadiki, o'ziga ishongan va o'z qadrini anglaydigan kelinlar boshqalarning his-tuyg'ulari, niyatlari va xulq-atvorini aniqroq tushunishga moyil bo'ladilar. Garchi bog'liqlik kuchsiz bo'lsa-da, u ijobiy yo'nalishga ega. Ijtimoiy psixologiya nuqtai nazaridan, o'ziga ishonch shaxsning kommunikativ faolligini, ijtimoiy vaziyatlarda moslashuvchanligini va nizolarni konstruktiv hal qilish qobiliyatini oshiradi. Shu sababli bunday kelinlar qaynota-qaynona, turmush o'rtog'i hamda boshqa oila a'zolari bilan samaraliroq munosabat o'rnatish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Tadqiqotning e'tiborga molik natijalaridan biri Ishonuvchanlik – itoatkorlik – tobelik shkalasi bilan aniqlandi. Mazkur shkala Yakunlangan hikoya (ρ=-0,125; $p<0,01$), To'ldirilgan hikoya (ρ=-0,105; $p<0,05$) hamda umumiy sotsial intellekt (ρ=-0,106; $p<0,05$) bilan statistik jihatdan ishonchli manfiy bog'liqlikni namoyon etdi. Ushbu natija shuni anglatadiki, shaxsning haddan tashqari itoatkor va tobe bo'lishi ortgan sari uning ijtimoiy vaziyatlarni tahlil qilish hamda insonlarning xatti-harakatlarini to'g'ri talqin qilish qobiliyati biroz pasayib boradi. Bu holat ayniqsa yosh oilalarda muhim ahamiyatga ega. Chunki kelinning doimo boshqalarning fikriga qaram bo'lishi, mustaqil qaror qabul qila olmasligi yoki o'z fikrini ochiq ifoda etmasligi oilaviy munosabatlarda yuzaga keladigan vaziyatlarni to'g'ri baholash imkoniyatini cheklashi mumkin. Bu esa kelinlarga nisbatan mavjud bo'lgan "har doim itoatkor bo'lishi kerak" degan stereotiplarning ayrim hollarda ularning ijtimoiy moslashuvi va sotsial intellektini namoyon etishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ko'rsatadi.

Xulosa. Olib borilgan empirik tadqiqot natijalari yosh oilalar shaxslararo munosabatlari tizimida kelinlarning ijtimoiy rollari va rolli pozitsiyalarining shakllanishida sotsial intellekt muhim ijtimoiy-psixologik omil sifatida namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Ijtimoiy rollar nazariyasiga ko'ra, shaxsning oiladagi mavqeyi va xulq-atvor shakllari jamiyat tomonidan belgilangan ijtimoiy kutishlar hamda rollar tizimi bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi [1]. Oilani shaxs ijtimoiylashuvining asosiy instituti sifatida tahlil qilgan yondashuvlarda ham oilaviy rollar va shaxslararo munosabatlarning o'zaro ta'siri alohida ta'kidlanadi [2].

Liri metodikasi ko'rsatkichlari hamda Gilfordning sotsial intellekt testi shkalalari o'rtasidagi korrelyatsion tahlil natijalari shaxslararo munosabat xususiyatlari ijtimoiy vaziyatlarni idrok etish va tushunish qobiliyati bilan bog'liqligini tasdiqladi. Gilford tomonidan ilgari surilgan sotsial intellekt

konsepsiyasida insonlarning xatti-harakatlarini anglash, munosabat jarayonidagi signallarni to‘g‘ri talqin qilish va ijtimoiy vaziyatlarni baholash qobiliyatlari muhim komponent sifatida qaraladi [8]. Lirining shaxslararo munosabatlarni diagnostika qilish yondashuvida esa shaxsning atrofdagilar bilan munosabatdagi pozitsiyasi va xulq-atvor strategiyalari asosiy ko‘rsatkich sifatida baholanadi [4].

Tadqiqotimizda “o‘ziga ishonch – o‘zini yaxshi ko‘rish” shkalasi bilan sotsial intellekt komponentlari o‘rtasida aniqlangan musbat korrelyatsion bog‘liqlik kelinlarning ijtimoiy vaziyatlarni anglash qobiliyati yuqori bo‘lganda o‘z imkoniyatlariga ishonish, shaxsiy pozitsiyasini namoyon etish hamda oilaviy munosabatlarda faol ishtirok etish xususiyatlari ortishini ko‘rsatdi. Bu holat shaxsning ijtimoiy rollarni bajarishida nafaqat tashqi talablar, balki o‘zini anglash va shaxslararo munosabatlarni boshqarish qobiliyati ham muhimligini tasdiqlaydi [3]. “Ishonuvchanlik – itoatkorlik – tobelik” shkalasi bilan sotsial intellekt ko‘rsatkichlari o‘rtasida aniqlangan manfiy korrelyatsion bog‘liqlik esa sotsial intellekt rivojlangani sari haddan tashqari qaramlik, passiv moslashuvchanlik va o‘z fikrini cheklashga moyillik kamayishini ifodalaydi. Bu kelinlarning oilaviy munosabatlarda faqat an’anaviy rollarga moslashishi emas, balki vaziyatni anglash, muloqotni boshqarish va o‘zaro hamkorlikka asoslangan munosabatlarni shakllantirish imkoniyatlari kengayishini bildiradi. Mazkur natijalar gender rollar ijtimoiy tajriba, madaniy me’yorlar va shaxslararo munosabatlar jarayonida shakllanishi haqidagi ilmiy qarashlar bilan hamohangdir [5].

Umuman olganda, tadqiqot natijalari yosh oilalarda kelinlarning ijtimoiy rollari va stereotiplarini baholashda sotsial intellekt muhim psixologik resurs ekanligini ko‘rsatadi. Sotsial intellektning rivojlanganligi oilaviy rollarni moslashuvchan bajarish, samarali kommunikatsiya o‘rnatish, o‘zaro tushunish hamda sog‘lom shaxslararo munosabatlarni shakllantirishga xizmat qiladi [6;7].

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Linton R. The Study of Man: An Introduction. – New York: Appleton-Century, 1936. – 503 p.

2. Parsons T., Bales R.F. Family, Socialization and Interaction Process. – Glencoe: Free Press, 1955. – 422 p.

3. Bem S.L. The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality. – New Haven: Yale University Press, 1993. – 256 p.

4. Leary T. Interpersonal Diagnosis of Personality: A Functional Theory and Methodology for Personality Evaluation. – New York: Ronald Press, 1957. – 518 p.

5. Eagly A.H., Wood W. The Origins of Sex Differences in Human Behavior: Evolved Dispositions Versus Social Roles // American Psychologist. – 1999. – Vol. 54. – № 6. – P. 408–423.

6. Андреева Г.М. Социальная психология. – Москва: Аспект Пресс, 2001. – 376 с.

7. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. – Москва: Гардарики, 2005. – 320 с.

8. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. – New York: McGraw-Hill, 1967. – 538 p.

9. Axnazarova D.E. qizi. Socio-psychological foundations of relationships between parents and children // Conference indexing. – 2026. – Vol. 1. – №

Saidaxmatova Gulchehra Abdurasul qizi,
Klinik psixologiya kursi tinglovchisi
Ibodullayev Zarifboy Rajabovich,
ToshDavTU Nevrologiya va tibbiy psixologiya kafedrasi professori,
tibbiyot fanlari doktori (DSc)
Polvanov Rasulbek Baxtiyorovich,
ToshDavTU, Nevrologiya va tibbiy psixologiya kafedrasi assistenti,
tibbiyot fanlari falsafa doktori (PhD)

SOMATIK KASALLIKLARDA RUMINATSIYANING DEPRESSIYA VA XAVOTIR BILAN BOG‘LIQLIGI HAMDA KLINIK-PSIXOLOGIK YONDASHUVLAR

Annotatsiya. *Mazkur maqolada somatik kasalliklarga chalingan bemorlarda ruminativ fikrlashning xavotir va depressiv simptomlar bilan bog‘liqligi klinik-psixologik jihatdan o‘rganildi. Tadqiqotning asosiy bosqichida 33 nafar bemorda Ruminative Responses Scale (RRS) va Hospital Anxiety and Depression Scale (HADS) metodikalari qo‘llanildi. Psixokorreksion bosqichda 10 nafar bemor bilan ratsional psixoterapiya, kognitiv qayta baholash va diqqatni qayta yo‘naltirish texnikalari asosida ish olib borildi. Natijalar ruminatsiya HADS umumiy ko‘rsatkichi bilan kuchli musbat bog‘liqlikka ega ekanligini ko‘rsatdi (r=0,810; p<0,001). Psixoterapiyadan so‘ng xavotir, depressiya va ruminatsiya ko‘rsatkichlari statistik jihatdan ishonchli kamaydi. Tadqiqot natijalari somatik kasalliklarda klinik psixologning erta skrining, psixoedukatsiya va qisqa muddatli psixokorreksion yordamni tashkil etishdagi ahamiyatini asoslaydi.*

Kalit so‘zlar: *somatik kasalliklar, ruminatsiya, xavotir, depressiya, HADS, RRS, klinik psixolog, ratsional psixoterapiya, psixokorreksiya.*

ВЗАИМОСВЯЗЬ РУМИНАЦИИ, ДЕПРЕССИИ И ТРЕВОЖНОСТИ ПРИ СОМАТИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЯХ И КЛИНИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Аннотация. *В статье клинико-психологически изучена связь руминативного мышления с тревожными и депрессивными симптомами у пациентов с соматическими заболеваниями. На основном этапе исследования у 33 пациентов применялись методики Ruminative Responses Scale (RRS) и Hospital Anxiety and Depression Scale (HADS). На психокоррекционном этапе с 10 пациентами была проведена работа на основе рациональной психотерапии, когнитивной переоценки и техник переключения внимания. Результаты показали сильную положительную связь руминативного мышления с общим показателем HADS (r=0,810; p<0,001). После психотерапии показатели тревоги, депрессии и руминативного мышления статистически значимо снизились. Полученные данные подтверждают важность раннего скрининга, психообразования и краткосрочной психокоррекционной помощи в деятельности клинического психолога.*

Ключевые слова: *соматические заболевания, руминация, тревога, депрессия, HADS, RRS, клинический психолог, рациональная психотерапия, психокоррекция.*

THE RELATIONSHIP BETWEEN RUMINATION, DEPRESSION, AND ANXIETY IN PATIENTS WITH SOMATIC DISEASES AND CLINICAL-PSYCHOLOGICAL APPROACHES

Abstract. *This article examines the clinical-psychological relationship between rumination, anxiety and depressive symptoms in patients with somatic diseases. At the main stage, 33 patients were assessed using the Ruminative Responses Scale (RRS) and the Hospital Anxiety and Depression Scale (HADS). At the psychocorrection stage, 10 patients received rational psychotherapy, cognitive restructuring and attention refocusing techniques. The findings showed a strong positive relationship between rumination and the total HADS score (r=0.810; p<0.001). After psychotherapy, anxiety,*

depression and rumination scores decreased significantly. The results substantiate the importance of early screening, psychoeducation and short-term psychocorrection in the work of a clinical psychologist with somatic patients.

Key words: *somatic diseases, rumination, anxiety, depression, HADS, RRS, clinical psychologist, rational psychotherapy, psychocorrection.*

Kirish. Somatik kasalliklar uzoq muddatli davolanish, funksional cheklanish, sog‘liq bilan bog‘liq noaniqlik va kasallik prognoziga doir xavotirlar sababli bemorning psixoemotsional holatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Klinik psixologiya nuqtayi nazaridan bunday bemorlarda faqat jismoniy simptomlarni emas, balki kasallikni idrok etish, emotsional javob va moslashuv strategiyalarini ham baholash muhimdir. Ayniqsa, kasallik haqida takroriy salbiy fikrlash, ya’ni ruminatsiya, xavotir va depressiv simptomlarning kuchayishiga olib keluvchi muhim kognitiv mexanizm sifatida qaraladi.

Ruminatsiya tushunchasi S. Nolen-Hoeksema tomonidan salbiy emotsiyalar va ularning oqibatlari haqida takroriy, passiv fikrlash jarayoni sifatida tavsiflangan [1]. Keyingi tadqiqotlarda ruminatsiyaning depressiv simptomlarni uzaytirishi, stressga moslashuvni pasaytirishi va xavotirli buzilishlar bilan bog‘liqligi ko‘rsatib berilgan [2; 3; 4]. A.T. Beckning kognitiv nazariyasida salbiy avtomatik fikrlar depressiya rivojlanishida markaziy o‘rin tutadi [5]. Somatik kasalliklarda bunday fikrlar “kasallik og‘irlashadi”, “men tuzalmayman”, “davolanish samara bermaydi” kabi mazmunda takrorlanib, bemorning psixologik moslashuvini qiyinlashtiradi.

Mahalliy klinik-psixologik adabiyotlarda somatik kasalliklarning kechishida psixologik omillarning o‘rni, bemorlarning ruhiy holatini baholash va psixokorreksion yordamni tashkil etish zarurligi alohida ta’kidlanadi [9]. Shunga qaramay, somatik kasalliklarga chalingan bemorlarda ruminatsiyaning xavotir va depressiya bilan o‘zaro bog‘liqligi hamda qisqa muddatli ratsional psixoterapiya ta’sirida ruminatsiya ko‘rsatkichlarining o‘zgarishi mahalliy ilmiy-amaliy kontekstda yetarlicha o‘rganilmagan. Mazkur tadqiqot aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratildi.

Tadqiqot maqsadi. Somatik kasalliklarga chalingan bemorlarda ruminatsiyaning psixologik xususiyatlarini o‘rganish, uning xavotir va depressiv simptomlar bilan bog‘liqligini aniqlash hamda ratsional psixoterapiya asosida ruminatsiyani kamaytirish imkoniyatlarini baholash.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot Toshkent Davlat Tibbiyot Universiteti ko‘p tarmoqli klinikasining xo‘jalik hisobidagi Umumiy terapiya bo‘limida davolanayotgan somatik kasalliklarga chalingan bemorlar bilan olib borildi. Asosiy diagnostik bosqichda 33 nafar bemor ishtirok etdi. Psixokorreksion bosqichda esa ruminatsiya va psixoemotsional zo‘riqish ko‘rsatkichlari yuqoriroq bo‘lgan 10 nafar bemor bilan individual ish olib borildi. Tadqiqot ishtirokchilarining yoshi, jinsi va oilaviy holati hisobga olindi.

Nazariy bosqichda ruminatsiya, xavotir, depressiya va somatik kasalliklarning psixologik jihatlariga oid mahalliy hamda xorijiy ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi. Empirik bosqichda klinik-psixologik suhbat, kuzatish, Ruminative Responses Scale (RRS) va Hospital Anxiety and Depression Scale (HADS) metodikalari qo‘llanildi. Psixokorreksion bosqich ratsional psixoterapiya, kognitiv qayta baholash va diqqatni qayta yo‘naltirish texnikalari asosida tashkil etildi. Statistik qayta ishlashda tavsifiy statistika, Pearson korrelyatsion tahlili va Wilcoxon signed-rank testi qo‘llanildi. Natijalar $p<0,05$ darajasida statistik ahamiyatli deb qabul qilindi.

Natijalar va tahlil. Asosiy diagnostik bosqichda ishtirok etgan 33 nafar bemorning yoshi 18 yoshdan 76 yoshgacha bo‘lib, o‘rtacha yosh 52,55±16,39 yilni tashkil etdi. Ishtirokchilarning 24 nafari ayol (72,7%), 9 nafari erkak (27,3%) bo‘ldi. Oilaviy holat bo‘yicha 21 nafar bemor turmush qurgan, 8 nafari beva va 4 nafari turmush qurmagan guruhiga kirdi.

Jadval-1.

Asosiy diagnostik bosqich ishtirokchilarining umumiy tavsifi (N=33)

Ko‘rsatkich	n / M±SD	Foiz (%) / oraliq
Yosh (yil)	52,55±16,39	18-76
Ayollar	24	72,7
Erkaklar	9	27,3
Turmush qurgan	21	63,6

Beva	8	24,2
Turmush qurmagan	4	12,1

RRS natijalariga ko‘ra, bemorlarning 24,2 foizida ruminatsiya past, 27,3 foizida o‘rtacha va 48,5 foizida yuqori darajada namoyon bo‘ldi. Bu ko‘rsatkich somatik kasallikka chalingan bemorlarning deyarli yarmida kasallik, sog‘liq va kelajak haqida takroriy salbiy fikrlash yaqqol ifodalanganini ko‘rsatadi.

Jadval-2.

Ruminatsiya darajalari taqsimoti (N=33)

Daraja	n	Foiz (%)
Past	8	24,2
O‘rtacha	9	27,3
Yuqori	16	48,5

Pearson korrelyatsion tahlili ruminatsiya bilan HADS umumiy ko‘rsatkichi o‘rtasida kuchli musbat va statistik jihatdan ishonchli bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi ($r=0,810$; $p<0,001$). Ruminatsiya bilan xavotir (HADS-A) o‘rtasida $r=0,716$ ($p<0,001$), ruminatsiya bilan depressiya (HADS-D) o‘rtasida esa $r=0,635$ ($p<0,001$) darajasida musbat bog‘liqlik aniqlandi. Yosh, jins va oilaviy holat ko‘rsatkichlarining ruminatsiya bilan bog‘liqligi statistik jihatdan ahamiyatli bo‘lmadi.

Jadval-3.

Ruminatsiya va klinik-psixologik ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi Pearson korrelyatsiyasi

Bog‘liqlik	r	p	Talqin
HADS jami - ruminatsiya	0,810	<0,001	kuchli musbat
HADS-A - ruminatsiya	0,716	<0,001	kuchli musbat
HADS-D - ruminatsiya	0,635	<0,001	o‘rtacha-kuchli musbat
Yosh - ruminatsiya	-0,173	0,337	ahamiyatsiz
Jins - ruminatsiya	-0,132	0,463	ahamiyatsiz
Oilaviy holat - ruminatsiya	0,019	0,917	ahamiyatsiz

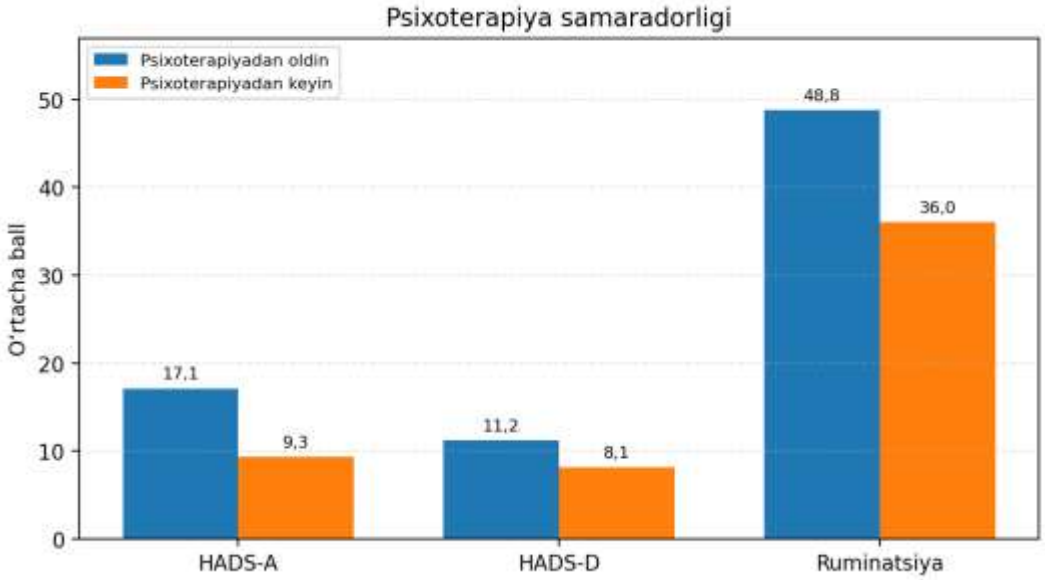
Jinslar kesimida qayta hisoblangan tahlil ayollarda HADS jami ko‘rsatkichi bilan ruminatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlik $r=0,871$ ($p<0,001$), erkaklarda esa $r=0,683$ ($p<0,05$) ekanligini ko‘rsatdi. Biroq erkaklar guruhi kichik bo‘lgani sababli ushbu natija ehtiyotkorlik bilan talqin qilinishi lozim.

Psixokorreksion bosqichda 10 nafar bemor bilan ratsional psixoterapiya asosida ishlashdan oldin va keyin HADS-A, HADS-D hamda ruminatsiya ko‘rsatkichlari qiyosiy tahlil qilindi. Wilcoxon signed-rank testi natijalariga ko‘ra, barcha asosiy ko‘rsatkichlarda statistik jihatdan ahamiyatli pasayish kuzatildi.

Jadval-4.

Psixoterapiyadan oldin va keyingi ko‘rsatkichlar (N=10)

Ko‘rsatkich	Oldin M±SD	Keyin M±SD	Farq	p	Xulosa
HADS-A	17,10±2,18	9,30±5,25	-7,80	0,00195	ishonchli kamaygan
HADS-D	11,20±5,29	8,10±5,04	-3,10	0,01367	ishonchli kamaygan
Ruminatsiya	48,80±6,03	36,00±10,81	-12,80	0,00195	ishonchli kamaygan

1-rasm. Psixoterapiyadan oldin va keyingi psixologik ko‘rsatkichlarning o‘rtacha qiymatlari

Muhokama. Tadqiqot natijalari somatik kasalliklarga chalingan bemorlarda ruminatsiya psixoemotsional noqulaylikni kuchaytiruvchi muhim kognitiv omil ekanligini ko‘rsatdi. Ruminatsiya ko‘rsatkichlari HADS umumiy balli, xavotir va depressiya bilan statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liq bo‘ldi. Bu holat ruminativ fikrlash kasallikni idrok etish, davolanishga bo‘lgan munosabat va emotsional regulyatsiya bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Psixoterapiyadan keyingi natijalar ratsional-kognitiv yondashuvning qisqa muddatli sharoitda ham bemorlarning psixoemotsional holatini yaxshilashga yordam berishini ko‘rsatdi. Ayniqsa, HADS-A va ruminatsiya ko‘rsatkichlaridagi pasayish klinik psixolog tomonidan bemorga kasallik haqidagi irratsional fikrlarni aniqlash, ularni ratsional dalillar bilan qayta baholash va diqqatni adaptiv faoliyatlarga yo‘naltirish texnikalarini o‘rgatish samarali ekanligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, tanlanma hajmining kichikligi va psixokorreksion bosqichning qisqa davom etgani natijalarni keng umumlashtirishda ehtiyotkorlikni talab qiladi.

Klinik psixologning vazifalari. Somatik bo‘limda klinik psixologning asosiy vazifalari bemorning psixoemotsional holatini erta skrining qilish, ruminativ fikrlash darajasini aniqlash, xavotir va depressiv simptomlarni klinik suhbat va standart metodikalar orqali baholash, bemorga psixoedukatsiya berish, ratsional-kognitiv psixokorreksiya rejasini tuzish va davolovchi shifokorlar bilan hamkorlikda kompleks biopsixosotsial yondashuvni amalga oshirishdan iborat. Bunda psixolog bemorning kasallik haqidagi avtomatik fikrlarini aniqlaydi, ularning real dalillarga mosligini tekshiradi, sog‘lom moslashuv strategiyalarini shakllantiradi va terapiya samaradorligini qayta baholash orqali monitoring qiladi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari somatik kasallikka chalingan bemorlarda ruminatsiya klinik ahamiyatga ega psixologik ko‘rsatkich ekanligini tasdiqladi. Asosiy diagnostik bosqichda bemorlarning 48,5 foizida ruminatsiya yuqori darajada aniqlandi. Ruminatsiya HADS jami ko‘rsatkichi, xavotir va depressiya bilan kuchli musbat bog‘liqlikka ega bo‘ldi. Psixokorreksion bosqichda ratsional psixoterapiyadan so‘ng HADS-A, HADS-D va ruminatsiya ko‘rsatkichlari statistik jihatdan ahamiyatli kamaydi.

Amaliy jihatdan somatik bo‘limlarda HADS va RRS kabi qisqa skrining metodikalarini muntazam qo‘llash, ruminatsiya yuqori bo‘lgan bemorlar uchun individual psixoedukatsion va ratsional-kognitiv mashg‘ulotlar tashkil etish, tibbiyot xodimlarining psixologik kompetentligini oshirish hamda klinik psixolog shtatini kengaytirish tavsiya etiladi. Kelgusida kengroq tanlanma va uzunlamasına dizayn asosida tadqiqotni davom ettirish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Nolen-Hoeksema S. Responses to Depression and Their Effects on the Duration of Depressive Episodes // Journal of Abnormal Psychology. – 1991. – Vol. 100(4). – P. 569–582.
2. Nolen-Hoeksema S., Wisco B.E., Lyubomirsky S. Rethinking Rumination // Perspectives on Psychological Science. – 2008. – Vol. 3(5). – P. 400–424.
3. Watkins E.R. Constructive and Unconstructive Repetitive Thought // Psychological Bulletin. – 2008. – Vol. 134(2). – P. 163–206.
4. Ehring T., Watkins E.R. Repetitive negative thinking as a transdiagnostic process // International Journal of Cognitive Therapy. – 2008. – Vol. 1(3). – P. 192–205.
5. Beck A.T. Cognitive Therapy and the Emotional Disorders. – New York: International Universities Press, 1976. – 356 p.
6. Abramova V.V. Shaxsning stress va stressga chidamlilik psixologiyasi. – Moskva, 2010. – 248 b.
7. Venger A.L. Klinik psixologiya. – Moskva: Yurayt, 2012. – 512 b.
8. Yudin E.G. Emotsional regulyatsiyaning psixologik mexanizmlari. – Sankt-Peterburg, 2015. – 287 b.
9. Ibodullayev Z.R. Klinik psixologiya. – Toshkent: Zamin nashr, 2025.
10. Zigmond A.S., Snaith R.P. The Hospital Anxiety and Depression Scale // Acta Psychiatrica Scandinavica. – 1983. – Vol. 67(6). – P. 361–370.

Аъзамова Диёра Дильшодовна,
Преподаватель кафедры «Общественных и гуманитарных наук»
Самаркандского государственного медицинского университета

ЗАБЫТАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ ХОРЕЗМА

Аннотация. *В данной статье рассматриваются историко-культурные особенности древней цивилизации Хорезма, её роль в развитии государственности, науки, культуры и международных торговых связей Центральной Азии. Проанализированы основные этапы становления и развития Хорезмской цивилизации, особенности её политической организации, достижения в области архитектуры, ирригации, письменности и городской культуры. Особое внимание уделено археологическим исследованиям древних городищ, вопросам сохранения историко-культурного наследия и значению Хорезма в развитии цивилизационных процессов на территории современного Узбекистана. Исследование основано на анализе археологических материалов, письменных источников и современных научных публикаций, что позволило определить место Хорезмской цивилизации в мировой истории и оценить её вклад в формирование культурного наследия человечества.*

Ключевые слова: *хорезм, древняя цивилизация, Центральная Азия, археология, государственность, культурное наследие, древние города, ирригация, Великий шелковый путь, исторические памятники, древняя история, археологические исследования, культура, архитектура.*

XORAZMNING UNUTILGAN SIVILIZATSIYASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada qadimgi Xorazm sivilizatsiyasining tarixiy-madaniy xususiyatlari, uning Markaziy Osiyoda davlatchilik, ilm-fan, madaniyat va xalqaro savdo aloqalari rivojidagi o‘rni yoritilgan. Tadqiqotda Xorazm sivilizatsiyasining shakllanishi va rivojlanishining asosiy bosqichlari, siyosiy tuzilishining o‘ziga xos jihatlari, me’morchilik, sug‘orish tizimi, yozuv va shahar madaniyati sohasidagi yutuqlari tahlil qilingan. Shuningdek, qadimgi shahar xarobalarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar, tarixiy-madaniy merosni asrab-avaylash masalalari hamda Xorazmning hozirgi O‘zbekiston hududidagi sivilizatsion jarayonlar rivojiga qo‘shgan hissasiga alohida e’tibor qaratilgan. Tadqiqot arxeologik materiallar, yozma manbalar va zamonaviy ilmiy nashrlar tahliliga asoslangan bo‘lib, Xorazm sivilizatsiyasining jahon tarixidagi o‘rnini aniqlash va uning insoniyat madaniy merosini shakllantirishdagi hissasini baholash imkonini berdi.*

Kalit so‘zlar: *xorazm, qadimgi sivilizatsiya, Markaziy Osiyo, arxeologiya, davlatchilik, madaniy meros, qadimgi shaharlar, sug‘orish tizimi, Buyuk Ipak yo‘li, tarixiy yodgorliklar, qadimgi tarix, arxeologik tadqiqotlar, madaniyat, me’morchilik.*

THE FORGOTTEN CIVILIZATION OF KHOREZM

Abstract. *This article examines the historical and cultural characteristics of the ancient Khorezm civilization and its role in the development of statehood, science, culture, and international trade relations in Central Asia. The study analyzes the main stages in the formation and development of the Khorezm civilization, the distinctive features of its political organization, and its achievements in architecture, irrigation, writing, and urban culture. Particular attention is paid to archaeological investigations of ancient settlements, issues related to the preservation of historical and cultural heritage, and the significance of Khorezm in the development of civilization within the territory of present-day Uzbekistan. The research is based on the analysis of archaeological materials, written historical sources, and contemporary scholarly publications, which made it possible to determine the*

place of the Khorezm civilization in world history and evaluate its contribution to the formation of humanity's cultural heritage.

Key words: *khorezm, ancient civilization, Central Asia, archaeology, statehood, cultural heritage, ancient cities, irrigation, Great Silk Road, historical monuments, ancient history, archaeological research, culture, architecture.*

Введение. Хорезм является одним из древнейших центров мировой цивилизации, история которого насчитывает несколько тысячелетий. Благодаря своему выгодному географическому положению в нижнем течении реки Амударьи этот регион с древнейших времен играл важную роль в развитии земледелия, ремесел, торговли и государственности. На протяжении многих веков Хорезм являлся одним из крупнейших политических, экономических и культурных центров Центральной Азии, оказывая заметное влияние на развитие соседних регионов.

Несмотря на богатое историческое наследие, древняя цивилизация Хорезма долгое время оставалась недостаточно изученной. Многие уникальные памятники были скрыты под песками пустыни Кызылкум, а значительная часть исторических сведений сохранилась лишь благодаря археологическим исследованиям и письменным источникам. Масштабные экспедиции XX–XXI веков позволили открыть десятки древних крепостей, храмов, дворцов и городищ, существенно расширив современные представления о высоком уровне развития хорезмского общества.

Особое место в истории Хорезма занимает его вклад в развитие ирригационного земледелия. Создание сложной системы каналов и водохозяйственных сооружений обеспечило устойчивое развитие сельского хозяйства и стало основой экономического процветания региона. Высокий уровень инженерной мысли, архитектуры и градостроительства свидетельствует о существовании развитой государственной организации и эффективной системы управления.

Важную роль в развитии Хорезма сыграло его расположение на пересечении торговых путей, связывавших Восток и Запад. Через территорию региона проходили маршруты Великого шелкового пути, что способствовало активному культурному обмену, распространению научных знаний, развитию торговли и укреплению международных связей. Именно поэтому Хорезм стал местом взаимодействия различных цивилизаций, религий и культурных традиций.[3]

Актуальность исследования обусловлена необходимостью комплексного изучения исторического наследия Хорезма, определения его места в мировой истории и оценки вклада древней цивилизации в развитие человеческой культуры. Современные археологические открытия и достижения исторической науки позволяют по-новому осмыслить значение Хорезма как одного из крупнейших центров древневосточной цивилизации и сохранить его богатое культурное наследие для будущих поколений.

Степень изученности проблемы. Изучение древней цивилизации Хорезма занимает особое место в исторической, археологической и востоковедческой науке. На протяжении XX–XXI веков исследования региона значительно расширили представления о происхождении древних государств Центральной Азии, особенностях их социально-экономического развития, культурных традициях и международных связях. Благодаря археологическим открытиям было установлено, что Хорезм являлся одним из наиболее развитых центров древневосточной цивилизации.

Наибольший вклад в исследование истории древнего Хорезма внесли известные археологи и историки С. П. Толстов, Я. Г. Гулямов, В. А. Лившиц, Б. И. Вайнберг, М. А. Итина и другие ученые. Особое значение имеют результаты Хорезмской археолого-этнографической

экспедиции под руководством С. П. Толстова, в ходе которой были обнаружены и исследованы десятки древних городищ, крепостей, храмов и ирригационных сооружений. Эти открытия стали основой современной научной концепции развития Хорезмской цивилизации.[4]

Значительный вклад в изучение истории и культуры Хорезма внесли также ученые Узбекистана. Их исследования посвящены вопросам формирования древней государственности, развития городской культуры, совершенствования ирригационных систем, сохранения архитектурного наследия и роли Хорезма в истории Центральной Азии. Современные работы основаны на комплексном использовании археологических, исторических, эпиграфических и нумизматических источников, что позволяет более объективно реконструировать исторические процессы.

Зарубежные исследователи рассматривают Хорезм как один из важнейших центров древней цивилизации Евразии. В их трудах особое внимание уделяется вопросам взаимодействия Хорезма с государствами Ахеменидской державы, эллинистического мира, Кушанского царства и средневекового Востока. Исследуются особенности политической организации, торговых отношений, религиозных представлений и культурного обмена, оказавших влияние на развитие региона.[5]

Несмотря на значительное количество научных публикаций, многие аспекты истории древнего Хорезма продолжают оставаться предметом научных дискуссий. К ним относятся вопросы происхождения хорезмской государственности, хронологии отдельных археологических памятников, эволюции ирригационной системы и характера международных связей региона. Современные методы археологических исследований, цифрового картографирования и междисциплинарного анализа открывают новые возможности для более глубокого изучения забытой цивилизации Хорезма и объективной оценки её вклада в мировую историю.

Основная часть. Древняя цивилизация Хорезма сформировалась в нижнем течении реки Амударьи, где природные условия способствовали развитию оседлого земледелия и возникновению первых поселений. Археологические исследования свидетельствуют, что уже в I тысячелетии до н. э. на территории Хорезма существовали крупные земледельческие общины, обладавшие развитой системой искусственного орошения, высоким уровнем ремесленного производства и устойчивыми торговыми связями с соседними регионами. Благоприятное географическое положение создавало условия для экономического роста и формирования ранних государственных институтов.

Одним из важнейших факторов развития Хорезма стало совершенствование ирригационной системы. Строительство каналов, водохранилищ и распределительных сооружений обеспечивало эффективное использование водных ресурсов Амударьи, что позволяло значительно увеличивать площади обрабатываемых земель и поддерживать стабильное развитие сельского хозяйства. Высокий уровень инженерного искусства свидетельствует о существовании централизованной системы управления, способной организовывать масштабные хозяйственные проекты.[4]

Развитие экономики сопровождалось быстрым ростом городов. На территории древнего Хорезма возникли многочисленные укреплённые поселения, дворцовые комплексы и административные центры, окружённые мощными оборонительными сооружениями. Археологические памятники, такие как Топрак-кала, Аяз-кала, Джанбас-кала, Кой-Крылган-кала и другие, являются ярким свидетельством высокого уровня архитектуры, строительного мастерства и градостроительной культуры древнего населения региона. Планировка городов отражала высокий уровень организации общественной жизни, а монументальные сооружения свидетельствуют о развитой политической системе.

Особое место в истории Хорезма занимало развитие науки, письменности и культуры. В регионе существовали собственные традиции письменности, велись астрономические наблю-

дения, развивались математические знания и ремесленные технологии. Религиозные представления, искусство и архитектура формировались под влиянием как местных традиций, так и культурных контактов с соседними государствами. Это способствовало созданию уникального культурного пространства, которое оказало значительное влияние на развитие цивилизации Центральной Азии.[5]

Благодаря своему выгодному географическому положению Хорезм стал одним из важных центров международной торговли. Через его территорию проходили торговые маршруты, связывавшие Восток и Запад, что способствовало обмену товарами, технологиями, научными знаниями и культурными достижениями. Активные экономические и дипломатические связи с соседними государствами обеспечивали устойчивое развитие региона и укрепляли его роль как одного из крупнейших центров древней цивилизации Евразии.

Археологическое наследие Хорезма и его значение для мировой цивилизации

Одним из наиболее убедительных доказательств высокого уровня развития древней цивилизации Хорезма являются результаты многолетних археологических исследований. На территории региона обнаружены десятки древних городищ, крепостей, храмовых комплексов, некрополей и ирригационных сооружений, свидетельствующих о существовании высокоорганизованного общества с развитой системой государственного управления, экономики и культуры. Большинство памятников относится к античному и раннесредневековому периодам, однако отдельные археологические объекты имеют значительно более раннее происхождение.[11]

Особую историческую ценность представляют древние крепости Топрак-кала, Аяз-кала, Кой-Крылган-кала, Джанбас-кала и Гяур-кала. Их архитектурные особенности свидетельствуют о высоком уровне строительного искусства, развитой системе обороны и грамотной организации городского пространства. Во время археологических раскопок были обнаружены жилые кварталы, дворцовые помещения, культовые сооружения, мастерские ремесленников, предметы быта, оружие, керамика, монеты и многочисленные письменные памятники, позволяющие реконструировать различные стороны жизни древнего населения.

Особый интерес для исследователей представляет хорезмская система ирригации. Археологические данные подтверждают существование разветвлённой сети искусственных каналов, плотин и водораспределительных сооружений, обеспечивавших эффективное использование вод Амударьи. Благодаря этим инженерным решениям стало возможным развитие интенсивного земледелия даже в условиях засушливого климата. Многие принципы организации водного хозяйства, разработанные древними жителями Хорезма, сохраняли своё значение на протяжении многих столетий.[9]

Современные археологические исследования с использованием спутниковой съёмки, геоинформационных технологий, лазерного сканирования и методов радиоуглеродного датирования позволяют получать новые сведения о ранее неизвестных памятниках. Применение цифровых технологий значительно повышает точность реконструкции древних поселений и способствует более глубокому пониманию процессов формирования одной из древнейших цивилизаций Центральной Азии.[6]

Историко-культурное наследие Хорезма имеет не только национальное, но и мировое значение. Оно является важным источником изучения истории ранних государств, развития городской цивилизации, инженерной мысли и культурного взаимодействия народов Евразии. Сохранение археологических памятников, их дальнейшее научное исследование и популяризация представляют собой одну из приоритетных задач современной исторической науки, поскольку позволяют сохранить уникальное наследие древней Хорезмской цивилизации для будущих поколений.

Результаты исследования и их обсуждение. Проведённое исследование позволило установить, что цивилизация Хорезма являлась одним из древнейших и наиболее развитых

центров государственности и культуры Центральной Азии. Анализ археологических, исторических и письменных источников подтверждает, что уже в ранний период своего существования Хорезм обладал устойчивой политической организацией, развитой системой управления, эффективной экономикой и высоким уровнем материальной и духовной культуры. Это свидетельствует о том, что регион занимал важное место в формировании древних цивилизаций Евразии.

Результаты исследования показывают, что ключевым фактором развития Хорезма стало рациональное использование природных ресурсов, прежде всего вод Амударьи. Создание сложной ирригационной сети обеспечило устойчивое развитие земледелия, способствовало росту населения и формированию крупных городских центров. Экономическое процветание региона стало основой для развития ремесленного производства, торговли и культурного обмена с соседними государствами.

Анализ археологических памятников подтверждает высокий уровень архитектурного и инженерного искусства древнего Хорезма. Монументальные крепости, дворцовые комплексы, культовые сооружения и развитая городская инфраструктура свидетельствуют о существовании высокоорганизованного общества, способного реализовывать масштабные строительные проекты. Найденные предметы материальной культуры, письменные памятники и произведения искусства отражают высокий уровень образования, художественного мастерства и духовной жизни населения.

Исследование также показало, что Хорезм играл важную роль в международных торговых и культурных связях древнего мира. Благодаря выгодному географическому положению регион стал одним из значимых узлов взаимодействия цивилизаций Востока и Запада. Через его территорию распространялись товары, технологии, научные знания и культурные традиции, что способствовало укреплению межрегиональных связей и взаимному развитию различных народов.

Полученные результаты позволяют сделать вывод, что цивилизация Хорезма оказала значительное влияние на историческое развитие Центральной Азии и внесла существенный вклад в мировую культуру. Несмотря на многочисленные научные открытия последних десятилетий, многие страницы истории Хорезма остаются недостаточно изученными, что определяет необходимость продолжения археологических исследований, внедрения современных технологий и расширения международного научного сотрудничества в области изучения древнего историко-культурного наследия.

Заключение. Проведённое исследование позволяет сделать вывод, что древняя цивилизация Хорезма занимала особое место в истории Центральной Азии и являлась одним из важнейших центров формирования ранней государственности, городской культуры и научно-технического развития. Благоприятное географическое положение, эффективное использование природных ресурсов и высокий уровень общественной организации обеспечили устойчивое развитие региона на протяжении многих столетий.

Анализ исторических и археологических источников показал, что Хорезм обладал развитой системой ирригации, высоким уровнем архитектуры, ремесленного производства и международной торговли. Создание крупных городских центров, строительство монументальных крепостей и дворцовых комплексов, а также развитие письменности и духовной культуры свидетельствуют о существовании высокоразвитой цивилизации, оказавшей значительное влияние на историческое развитие Востока.

Исследование подтверждает, что Хорезм являлся важным звеном культурного и экономического взаимодействия между различными регионами Евразии. Через его территорию проходили торговые пути, способствовавшие обмену товарами, технологиями, научными знаниями и культурными традициями. Благодаря этому древнее государство стало одним из крупнейших центров цивилизационного развития Центральной Азии.

Особое значение для современной науки имеют результаты археологических исследований, позволившие открыть многочисленные памятники материальной культуры и существенно расширить представления о политической, социальной и экономической жизни древнего Хорезма. Использование современных методов исследования создаёт новые возможности для реконструкции исторических процессов и более глубокого понимания роли Хорезмской цивилизации в мировой истории.

Таким образом, древняя цивилизация Хорезма представляет собой уникальное историко-культурное наследие, имеющее не только национальное, но и мировое значение. Дальнейшее изучение, сохранение и популяризация археологических памятников региона будут способствовать развитию исторической науки, укреплению культурной памяти общества и сохранению бесценного наследия для будущих поколений.

Список использованной литературы.

1. Конституция Республики Узбекистан. – Ташкент: Узбекистан, 2023.
2. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы сохранения, исследования и популяризации объектов материального культурного наследия». – Ташкент, 2022.
3. Закон Республики Узбекистан «Об охране и использовании объектов культурного наследия». – Ташкент, 2001 (с последующими изменениями и дополнениями).
4. Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – Москва: Наука, 1962.
5. Толстов С. П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. – Москва: Издательство МГУ, 1948.
6. Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Ташкент: Фан, 1957.
7. Вайнберг Б. И. Этногеография Турана в древности. – Москва: Восточная литература, 1999.
8. Лившиц В. А. Документы древнего Хорезма. – Москва: Восточная литература, 2008.
9. Итина М. А. История и археология древнего Хорезма. – Москва: Наука, 1977.
10. Матбабаев Б. Х. Древний Хорезм: история и культура. – Ургенч: Хорезм, 2018.
11. Аскаров А. А. История Узбекистана (древнейший период). – Ташкент: Узбекистон, 2016.
12. Ртveладзе Э. В. Цивилизации древнего Узбекистана. – Ташкент: San'at, 2019.
13. Буряков Ю. Ф. Города Великого шелкового пути. – Ташкент: Фан, 2015.
14. Dani A. H., Masson V. M. (Eds.). History of Civilizations of Central Asia. Vol. I. – Paris: UNESCO Publishing, 2017.
15. Harmatta J. (Ed.). History of Civilizations of Central Asia. Vol. II. – Paris: UNESCO Publishing, 2018.
16. Frye R. N. The Heritage of Central Asia. – Princeton: Markus Wiener Publishers, 2019.

Olloberganova Fazilat Tangriberganovna,
Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail-olloberganovafazilat@gamail.com
Orcid: 0000-0002-8524-6541

KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARINING KASBIY TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada kompetensiyaviy yondashuv asosida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishning nazariy-metodologik asoslari hamda amaliy mexanizmlari tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim tizimida o‘qituvchi shaxsiga qo‘yilayotgan talablarning ortib borishi kasbiy tayyorgarlik mazmunini qayta ko‘rib chiqishni, uni xalqaro ta’lim standartlari va kompetensiyaviy model asosida tashkil etishni taqozo etmoqda. Maqolada kompetensiyaviy yondashuvning pedagogik mohiyati, uning bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining lingvistik, metodik, kommunikativ, raqamli va refleksiv kompetensiyalarini rivojlantirishdagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, ta’lim jarayoniga interfaol metodlar, loyiha asosida o‘qitish, muammoli ta’lim, raqamli platformalar va sun’iy intellekt vositalarini integratsiya qilishning kasbiy tayyorgarlik sifatiga ta’siri tahlil qilingan. Tadqiqotda kompetensiyaviy yondashuv talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish, mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va pedagogik qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishda kompetensiyaviy yondashuvning samarali metodik asos ekanligini ko‘rsatadi hamda pedagogik oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifati va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashni ta’minlashga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *kompetensiyaviy yondashuv, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisi, kasbiy tayyorgarlik, kasbiy kompetensiya, metodik kompetensiya, kommunikativ kompetensiya, raqamli kompetensiya, interfaol metodlar, pedagogik ta’lim, innovatsion texnologiyalar.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Аннотация. *В данной статье рассматриваются теоретико-методологические основы совершенствования профессиональной подготовки будущих учителей английского языка на основе компетентностного подхода. Современные тенденции развития образования требуют подготовки педагогов, обладающих не только фундаментальными предметными знаниями, но и профессиональными компетенциями, соответствующими международным образовательным стандартам. В статье раскрывается сущность компетентностного подхода и его значение для формирования лингвистической, методической, коммуникативной, цифровой и рефлексивной компетентности будущих учителей английского языка. Особое внимание уделяется применению интерактивных методов обучения, проектной деятельности, проблемного обучения, цифровых образовательных платформ и инструментов искусственного интеллекта в процессе профессиональной подготовки. Обосновано, что компетентностный подход способствует интеграции теоретических знаний и практической деятельности, развитию самостоятельного мышления, творческого потенциала и способности принимать эффективные педагогические решения. Результаты исследования подтверждают, что внедрение компетентностного подхода в образовательный процесс повышает качество профессиональной подготовки будущих учителей английского языка, способствует формированию конкурентоспособных специалистов и совершенствованию системы педагогического образования в условиях цифровой трансформации.*

Ключевые слова: *компетентностный подход, будущий учитель английского языка, профессиональная подготовка, профессиональная компетентность, методическая компетентность, коммуникативная компетентность, цифровая компетентность, интерактивные методы, педагогическое образование, инновационные технологии.*

IMPROVING THE PROFESSIONAL PREPARATION OF FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS BASED ON THE COMPETENCY-BASED APPROACH

Abstract. *This article explores the theoretical and methodological foundations of improving the professional training of pre-service English language teachers through a competency-based approach. Current educational reforms emphasize the need to prepare teachers who possess not only strong subject knowledge but also a wide range of professional competencies that meet international educational standards and the demands of the digital learning environment. The study examines the pedagogical essence of the competency-based approach and its role in developing linguistic, methodological, communicative, digital, and reflective competencies among future English language teachers. Particular attention is given to the integration of interactive teaching methods, project-based learning, problem-based learning, digital educational platforms, and artificial intelligence tools into teacher education programs. The paper argues that the competency-based approach effectively connects theoretical knowledge with practical teaching experience, enhances independent and critical thinking, encourages creativity, and strengthens the ability to make informed pedagogical decisions. The findings demonstrate that competency-oriented teacher education significantly improves the quality of professional training, increases teaching readiness, and prepares competitive, innovative, and adaptable English language teachers capable of responding to the challenges of contemporary education and lifelong professional development.*

Key words: *competency-based approach, pre-service English language teacher, professional training, professional competence, methodological competence, communicative competence, digital competence, interactive teaching methods, teacher education, innovative educational technologies.*

Kirish. Bugungi kunda dunyo ta’lim tizimi tub islohotlar bosqichini boshdan kechirmoqda. Globallashuv, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi, sun’iy intellekt vositalarining ta’lim jarayoniga kirib kelishi hamda mehnat bozorining o‘zgaruvchan talablari pedagog kadrlarni tayyorlash mazmunini yangicha yondashuvlar asosida tashkil etishni taqozo etmoqda. Bunday sharoitda oliy ta’lim muassasalari oldida nafaqat chuqur nazariy bilimga ega, balki zamonaviy pedagogik texnologiyalarni samarali qo‘llay oladigan, tanqidiy va kreativ fikrlaydigan, kommunikativ hamda raqamli kompetensiyalari rivojlangan mutaxassislarni tayyorlash vazifasi turibdi. Ayniqsa, ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlash tizimida kompetensiyaviy yondashuvni keng joriy etish bugungi pedagogik ta’limning strategik yo‘nalishlaridan biriga aylangan.

Ingliz tili xalqaro muloqot, ilm-fan, texnologiya, biznes va diplomatiya sohalarida yetakchi til sifatida e’tirof etilmoqda. Dunyoning aksariyat ilmiy nashrlari, xalqaro konferensiyalar, innovatsion tadqiqotlar va raqamli ta’lim platformalari aynan ingliz tilida faoliyat yuritadi. Shu sababli chet tillarini, xususan ingliz tilini sifatli o‘qita oladigan malakali pedagoglarni tayyorlash har bir davlatning ta’lim siyosatidagi ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligi faqat fan mazmunini mukammal bilishi bilan emas, balki ta’lim jarayonini samarali tashkil etish, zamonaviy metodlarni qo‘llash, o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, innovatsion va raqamli vositalardan foydalanish hamda uzluksiz kasbiy rivojlanishga tayyorligi bilan ham baholanadi.

So‘nggi yillarda kompetensiyaviy yondashuv ta’lim mazmunini takomillashtirishning asosiy konsepsiyalaridan biri sifatida shakllandi. Mazkur yondashuv ta’lim natijalarini faqat o‘zlashtirilgan bilimlar hajmi bilan emas, balki ularni amaliy vaziyatlarda qo‘llash, kasbiy muammolarni hal qilish, mustaqil qaror qabul qilish va samarali muloqot olib borish qobiliyati orqali baholashni nazarda tutadi. Shu jihatdan kompetensiyaviy yondashuv bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini zamonaviy mehnat bozori ehtiyojlariga mos ravishda shakllantirish imkonini beradi. Bu

model talabalarda lingvistik, metodik, kommunikativ, psixologik-pedagogik, axborot-kommunikatsion va refleksiv kompetensiyalarni uzviy rivojlantirishga xizmat qiladi.

Jahon ta’lim amaliyotida kompetensiyaviy yondashuv o‘qituvchilar tayyorlashning asosiy mezonlaridan biri sifatida tan olinmoqda. Rivojlangan davlatlarning pedagogik oliy ta’lim muassasalarida o‘quv dasturlari aynan kompetensiyalarni shakllantirish tamoyiliga asoslanib ishlab chiqilmoqda. Bunda bo‘lajak pedagoglarning nazariy tayyorgarligi pedagogik amaliyot bilan integratsiyalashtiriladi, interfaol metodlar, loyiha asosida o‘qitish, muammoli ta’lim, tadqiqotga asoslangan o‘qitish va raqamli texnologiyalar keng qo‘llaniladi. Natijada bitiruvchilar ta’lim muassasalarida mustaqil pedagogik faoliyat olib borishga tayyor, innovatsion fikrlaydigan va o‘z kasbiy mahoratini muntazam rivojlantira oladigan mutaxassis sifatida shakllanadi.

O‘zbekiston Respublikasida ham ta’lim tizimini xalqaro standartlar asosida modernizatsiya qilish bo‘yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. "Ta’lim to‘g‘risida"gi Qonun (2020-yil), O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan "Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi", shuningdek, pedagogik ta’limni rivojlantirishga qaratilgan qator normativ-huquqiy hujjatlar oliy ta’lim muassasalarida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishni ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilaydi. Mazkur hujjatlarda ta’lim sifatini oshirish, bo‘lajak pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, raqamli ta’lim muhitini kengaytirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish hamda xalqaro tajribalarni amaliyotga tatbiq etish asosiy yo‘nalishlar sifatida e’tirof etilgan.

Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi ko‘p komponentli jarayon bo‘lib, u lingvistik bilimlar, metodik tayyorgarlik, pedagogik mahorat, kommunikativ madaniyat, axborot-kommunikatsion savodxonlik va refleksiv faoliyatning o‘zaro uyg‘unligini talab etadi. Zamonaviy pedagog nafaqat darsni samarali tashkil etishi, balki o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishi, individual ta’lim ehtiyojlarini aniqlashi, ta’lim natijalarini obyektiv baholashi hamda raqamli ta’lim vositalaridan samarali foydalanishi zarur. Shu sababli pedagogik oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda.

So‘nggi yillarda ingliz tilini o‘qitish metodikasida kommunikativ yondashuv, loyiha asosida o‘qitish (Project-Based Learning), muammoli ta’lim (Problem-Based Learning), aralash ta’lim (Blended Learning), teskari sinf (Flipped Classroom), hamkorlikda o‘qitish (Collaborative Learning), gamifikatsiya hamda sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish keng ommalashmoqda. Ushbu metod va texnologiyalar talabalarning nazariy bilimlarini amaliyot bilan uyg‘unlashtirish, ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, kasbiy muammolarni hal etish ko‘nikmalarini shakllantirish hamda pedagogik faoliyatga tayyorgarlik darajasini oshirishga xizmat qiladi. Aynan kompetensiyaviy yondashuv mazkur texnologiyalarni yagona didaktik tizimga birlashtirib, bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishini izchil ta’minlaydi.

Shuningdek, zamonaviy pedagogik faoliyat uzluksiz kasbiy rivojlanish tamoyiliga asoslanadi. O‘qituvchi o‘z faoliyati davomida yangi metodlarni o‘zlashtirishi, xalqaro tajribalarni tahlil qilishi, ilmiy-tadqiqot faoliyatida ishtirok etishi va raqamli kompetensiyalarini muntazam takomillashtirib borishi lozim. Kompetensiyaviy yondashuv aynan shu jihatlarni ta’minlashga xizmat qiluvchi metodologik asos bo‘lib, pedagogning kasbiy moslashuvchanligini, innovatsion fikrlashini va refleksiv faoliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

Mazkur maqolada kompetensiyaviy yondashuv asosida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishning nazariy asoslari, zamonaviy pedagogik yondashuvlar hamda samarali metodik mexanizmlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, kompetensiyaviy modelning pedagogik ta’lim jarayonidagi ahamiyati, kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishning samarali usullari va ularni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari pedagogik oliy ta’lim muassasalarida kasbiy tayyorgarlik sifatini oshirish, xalqaro ta’lim standartlariga javob beradigan raqobatbardosh ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlash hamda ta’lim tizimining innovatsion rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharxi. Kompetensiyaviy yondashuv asosida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish masalasi zamonaviy pedagogika va xorijiy tillarni o‘qitish metodikasi fanining eng dolzarb ilmiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. XXI asrda ta’lim tizimida yuz berayotgan tub o‘zgarishlar, raqamli transformatsiya, sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi hamda xalqaro mehnat bozorining yangi talablariga mos pedagoglarni tayyorlash zarurati kompetensiyaviy yondashuvning ilmiy-amaliy ahamiyatini yanada oshirdi. Mavjud ilmiy adabiyotlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, so‘nggi o‘n yilliklarda xorijiy va rus olimlari tomonidan kompetensiya, kasbiy kompetentlik, pedagogik tayyorgarlik va kompetensiyaga asoslangan ta’lim masalalari keng ko‘lamda o‘rganilgan bo‘lsa-da, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini zamonaviy ta’lim ehtiyojlari asosida takomillashtirish bo‘yicha izlanishlar hali ham rivojlanish bosqichida qolmoqda.

Kompetensiyaviy yondashuv nazariyasining shakllanishida amerikalik olim David McClellandning ilmiy qarashlari muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. U o‘z tadqiqotlarida kasbiy muvaffaqiyatni faqat akademik bilimlar yoki intellektual salohiyat bilan baholab bo‘lmasligini, buning uchun shaxsning real faoliyatda namoyon bo‘ladigan kompetensiyalarini aniqlash zarurligini asoslagan. McClellandning fikriga ko‘ra, kasbiy kompetensiya shaxsning bilim, amaliy ko‘nikma, motivatsiya va individual sifatlarining yaxlit tizimidan iborat bo‘lib, aynan ushbu omillar mutaxassisning samarali faoliyatini ta’minlaydi. Mazkur konsepsiya keyinchalik pedagogik ta’lim tizimida kompetensiyaga asoslangan ta’lim modelining shakllanishiga kuchli turtki berdi.

Kasbiy kompetensiya nazariyasining keyingi rivojlanishida Richard E. Boyatzisning ilmiy ishlari alohida o‘rin egallaydi. Olim kompetensiyani kasbiy faoliyatda yuqori natijaga erishishni ta’minlovchi integrallashgan shaxsiy va kasbiy sifatlar majmui sifatida tavsiflaydi. Uning ilmiy qarashlariga ko‘ra, samarali pedagog o‘z kasbiy faoliyatida predmet bilimlari bilan bir qatorda kommunikativ madaniyat, liderlik, refleksiya, muammolarni tahlil qilish, innovatsion fikrlash va jamoada ishlash kompetensiyalarini ham namoyon etishi zarur. Ushbu yondashuv bugungi kunda pedagogik oliy ta’lim dasturlarini ishlab chiqishda asosiy metodologik mezonlardan biri sifatida foydalanilmoqda.

Kompetensiyaviy ta’limning nazariy asoslarini rivojlantirishda shveysariyalik pedagog Philippe Perrenoudning tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Olim zamonaviy o‘qituvchi faoliyatini tavsiflovchi o‘nta asosiy kasbiy kompetensiyani ishlab chiqqan bo‘lib, ularga ta’lim jarayonini loyihalash, o‘quvchilar faoliyatini boshqarish, differensial yondashuvni qo‘llash, ota-onalar bilan hamkorlik qilish, refleksiya yuritish va uzluksiz kasbiy rivojlanish kabi kompetensiyalarni kiritadi. Perrenoudning fikricha, kompetensiya tayyor bilimlar yig‘indisi emas, balki murakkab pedagogik vaziyatlarda bilim va tajribani samarali qo‘llay olish qobiliyatidir. Aynan shu yondashuv bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini tashkil etishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Pedagogik ta’limni modernizatsiya qilish masalalarini tadqiq etgan kanadalik olim Michael Fullan innovatsion rivojlanishni pedagogning kasbiy kompetensiyasi bilan uzviy bog‘laydi. Uning ilmiy qarashlariga ko‘ra, ta’limdagi islohotlarning muvaffaqiyati o‘qituvchilarning yangi pedagogik g‘oyalarni qabul qilishga tayyorligi, innovatsion texnologiyalarni o‘zlashtira olishi va uzluksiz kasbiy rivojlanishga intilishi bilan belgilanadi. Fullan pedagoglarni tayyorlashda refleksiv yondashuv, hamkorlikdagi o‘qitish va professional ta’lim hamjamiyatlarini rivojlantirish zarurligini alohida ta’kidlaydi.

Xorijiy tillarni o‘qitish metodikasida kompetensiyaviy yondashuvning rivojlanishiga Jack C. Richards va Theodore S. Rodgers katta hissa qo‘shgan. Ular zamonaviy til o‘qitish metodlarini ilmiy jihatdan tizimlashtirib, kommunikativ yondashuv, vazifaga asoslangan ta’lim (Task-Based Learning), o‘quvchi markazli ta’lim va integrallashgan metodlarning afzalliklarini asoslab berganlar. Olimlarning fikricha, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisining kasbiy tayyorgarligi faqat til tizimini bilish bilan cheklanmasdan, darsni rejalashtirish, autentik materiallarni tanlash, o‘quvchilarning kommunikativ ehtiyojlarini aniqlash va zamonaviy didaktik vositalardan foydalanish kompetensiyalarini ham qamrab olishi kerak.

Ingliz tilini o‘qitish metodikasining amaliy jihatlarini rivojlantirishda Jeremy Harmerning ilmiy ishlari muhim manbalardan hisoblanadi. Harmer zamonaviy ingliz tili o‘qituvchisini bilim beruvchi emas, balki o‘quv faoliyatini tashkil etuvchi, motivator, fasilitator va konsultant sifatida talqin qiladi. Uning tadqiqotlarida kommunikativ metodlar, interfaol mashg‘ulotlar, loyiha asosida o‘qitish, refleksiya va raqamli texnologiyalardan foydalanish bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik kompetensiyasini rivojlantirishning eng samarali vositalari sifatida e’tirof etiladi.

Pedagogik ta’lim sifati va o‘qituvchilar tayyorlash muammolarini o‘rgangan amerikalik olima Linda Darling-Hammond yuqori natijalarga erishayotgan ta’lim tizimlarini tahlil qilib, kasbiy tayyorgarlikning samaradorligi nazariya va amaliyotning uzviy integratsiyasiga bog‘liqligini ilmiy asoslab bergan. U bo‘lajak pedagoglarni tayyorlashda maktab amaliyoti, mentorlik, refleksiya va tadqiqot faoliyatining uzviy bog‘liqligi kasbiy kompetensiyaning shakllanishida hal qiluvchi omil ekanligini ta’kidlaydi.

Rus pedagogika maktabida kompetensiyaviy yondashuv nazariyasini rivojlantirishda Irina A. Zimnyayaning ilmiy qarashlari muhim o‘rin tutadi. Olim kompetensiyani bilim, tajriba, motivatsiya va shaxsiy fazilatlarning integratsiyasi sifatida tavsiflab, uni ta’lim natijasining asosiy mezoni deb hisoblaydi. Zimnyaya pedagogik kompetensiyani kommunikativ, ijtimoiy, axborot, kasbiy va shaxsiy rivojlanish komponentlari orqali izohlaydi. Uning ilmiy ishlari kompetensiyaviy yondashuvni pedagogik oliy ta’lim tizimiga tatbiq etishda metodologik asos vazifasini bajaradi.

Metodologiya va natijalar tahlili. Mazkur tadqiqot kompetensiyaviy yondashuv asosida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot metodologiyasi kompetensiyaviy, tizimli, shaxsga yo‘naltirilgan va faoliyatga asoslangan yondashuvlar uyg‘unligida ishlab chiqildi. Ushbu metodologik asos bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini nafaqat nazariy bilimlar darajasi, balki amaliy faoliyatni tashkil etish, metodik qarorlar qabul qilish, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish hamda refleksiv faoliyatni amalga oshirish ko‘rsatkichlari orqali kompleks baholash imkonini beradi. Tadqiqot jarayonida O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim muassasalarida pedagogik va filologik yo‘nalishlarda ilmiy tadqiqotlar olib borishda keng qo‘llanilayotgan an’anaviy ilmiy metodlardan foydalanildi.

Tadqiqotning dastlabki bosqichida pedagogik kuzatish metodi qo‘llanilib, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining auditoriya mashg‘ulotlaridagi faolligi, interfaol metodlardan foydalanish darajasi, kasbiy motivatsiyasi va metodik tayyorgarligi muntazam tahlil qilindi. Keyingi bosqichda anketa so‘rovi yordamida talabalarning kasbiy kompetensiyalarni egallash darajasi, kompetensiyaviy yondashuvga munosabati hamda zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish ko‘nikmalari o‘rganildi. Shuningdek, yarim tuzilgan suhbat metodi orqali talabalarning pedagogik amaliyot davomida uchraydigan kasbiy muammolarni hal etish strategiyalari va o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalari tahlil qilindi. Tadqiqotning asosiy bosqichida pedagogik tajriba-sinov metodi asosida kompetensiyaviy yondashuvga tayangan mashg‘ulotlar tashkil etildi. Mashg‘ulotlarda loyiha metodi, muammoli ta’lim, "Case-study", "Aqliy hujum", "Klaster", "FSMU", "Insert" va kichik guruhlarda ishlash kabi O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida muntazam qo‘llanilayotgan interfaol metodlardan foydalanildi. Yakuniy bosqichda olingan natijalar matematik-statistik tahlil usullari, xususan foizli taqqoslash va qiyosiy tahlil asosida umumlashtirildi. Ushbu metodlarning o‘zaro uyg‘un qo‘llanilishi tadqiqot natijalarining ishonchliligi, obyektivligi va ilmiy asoslanganligini ta’minladi.

Kompetensiyaviy yondashuv asosida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish metodikasi

Tadqiqot bosqichi	Qo‘llanilgan metodika	Baholash obyekti	Kutilayotgan natija
Diagnostik bosqich	Pedagogik kuzatish va anketa so‘rovi	Kasbiy motivatsiya, metodik, kommunikativ	Talabalarning dastlabki kasbiy tayyorgarlik holatini aniqlash

		va raqamli kompe-tensiyalarning bosh-lang‘ich darajasi	
Shakllantiruvchi bosqich	Kompetensiyaviy yondashuv asosidagi mashg‘ulotlar (loyiha metodi, Case-study, muammoli ta’lim, FSMU, Klaster, Aqliy hujum)	Nazariy bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llash, pedagogik qaror qabul qilish, dars loyihalash ko‘nikmalari	Kasbiy kompetensiya-larning kompleks rivojlanishini ta’minlash
Nazorat bosqichi	Suhbat, pedagogik amaliyot natijalari va matematik-statistik tahlil	Kasbiy tayyorgarlik dinamikasi, refleksiv faoliyat va metodik kompetensiyaning rivojlanish darajasi	Kompetensiyaviy yon-dashuv samaradorligini ilmiy asosda baholash va amaliy tavsiyalar ish-lab chiqish

Taqdim etilgan metodologik model O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida amalda qo‘llanilayotgan ilmiy-pedagogik tadqiqot usullariga asoslangan bo‘lib, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini kompetensiyaviy yondashuv asosida izchil takomillashtirishga xizmat qiladi. Mazkur metodlar talabalarning nazariy bilimlarini pedagogik amaliyot bilan integratsiyalash, metodik kompetensiyasini rivojlantirish, mustaqil fikrlash va kasbiy refleksiya ko‘nikmalarini shakllantirish imkonini beradi. Natijada ta’lim jarayonida kasbiy kompetensiyalarning barcha tarkibiy qismlarini kompleks rivojlantirish, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining zamonaviy pedagogik faoliyatga tayyorgarligini oshirish hamda ularning xalqaro ta’lim standartlariga mos raqobatbardosh mutaxassis sifatida shakllanishi uchun mustahkam metodik asos yaratiladi.

Xulosa. Kompetensiyaviy yondashuv asosida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish zamonaviy pedagogik ta’lim tizimining strategik yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ta’lim sohasida yuz berayotgan global o‘zgarishlar, raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi va mehnat bozorining yangi talablari bo‘lajak pedagoglardan faqat nazariy bilimlarni egallashni emas, balki ularni amaliy faoliyatda samarali qo‘llash, kasbiy muammolarni mustaqil hal etish, innovatsion yondashuvlarni o‘zlashtirish hamda uzluksiz kasbiy rivojlanishga tayyor bo‘lishni talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan kompetensiyaviy yondashuv bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqadigan samarali pedagogik model sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot davomida o‘rganilgan ilmiy manbalar, nazariy qarashlar va metodologik yondashuvlar kompetensiyaviy ta’lim modeli pedagogik ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri ekanligini tasdiqladi. Mazkur yondashuv bo‘lajak o‘qituvchilarning lingvistik, metodik, kommunikativ, psixologik-pedagogik, raqamli va refleksiv kompetensiyalarini uzviy rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, nazariy bilimlarning amaliy mashg‘ulotlar, pedagogik amaliyot, loyiha faoliyati, muammoli vaziyatlar tahlili va interfaol metodlar bilan integratsiyalashuvi talabalarning kasbiy tayyorgarligini sezilarli darajada mustahkamlaydi. Natijada ular pedagogik jarayonni mustaqil rejalashtirish, ta’lim metodlarini maqsadga muvofiq tanlash, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish va ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan innovatsion qarorlar qabul qilish kompetensiyalarini egallaydi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari kompetensiyaviy yondashuvni pedagogik oliy ta’lim tizimida izchil qo‘llash bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy motivatsiyasini kuchaytirishi, mustaqil ta’lim ko‘nikmalarini rivojlantirishi hamda ularning kasbiy refleksiyasini takomillashtirishini ko‘rsatdi. Talabalarning o‘z faoliyatini tahlil qilish, kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, kasbiy rivojlanish strategiyalarini belgilash hamda zamonaviy pedagogik tajribalarni o‘zlashtirishga bo‘lgan ehtiyoji aynan kompetensiyaviy yondashuv orqali izchil shakllanadi. Bu esa pedagogik faoliyatning barqarorligi va uzluksiz kasbiy rivojlanish tamoyillarini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi.

Bugungi kunda O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar ham pedagog kadrlarni kompetensiyaga asoslangan model bo‘yicha tayyorlashni ustuvor vazifa sifatida belgilamoqda. Shu bois pedagogik ta’lim dasturlarini xalqaro standartlarga mos ravishda takomillashtirish, o‘quv jarayoniga zamonaviy interfaol metodlarni keng joriy etish, raqamli ta’lim resurslari va sun’iy intellekt vositalaridan samarali foydalanish, pedagogik amaliyot mazmunini boyitish hamda baholash tizimini kompetensiyaviy mezonlar asosida tashkil etish bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini yanada yuksaltirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasining "Ta’lim to‘g‘risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining **"O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida"**gi PF–5847-son Farmoni. – Toshkent, 2019.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 464 b.
4. Muslimov N.A. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish texnologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017. – 312 b.
5. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 240 b.
6. Ishmuhamedov R.J., Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2018. – 284 b.
7. Sayidahmedov N.S. Yangi pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Moliya, 2019. – 172 b.
8. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2017. – 224 b.
9. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 42 с.
10. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – 2003. – № 2. – С. 58–64.

Bo'riyev Rashidbek O'ktamjonovich,
Andijon davlat universiteti kimyo kafedrasi mustaqil izlanuvchisi
Orcid: 0009-0000-6718-2230
E–mail: uzbmbuzsertifikar@gmail.com

ORGANIK KIMYO TA'LIMIDA REAL HAYOTIY MUAMMOLAR ASOSIDA LOYIHA-TADQIQOT FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING INTEGRATIV PROBLEM-BASED STEM MODELI (10-SINFLAR MISOLIDA)

Annotatsiya. *"Mazkur maqolada organik kimyo ta'limida o'quvchilarning amaliy va loyihaviy kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan integrativ muammoli ta'limga asoslangan STEM modeli yoritilgan. Tadqiqot 60 nafar 10-sinf o'quvchisi ishtirokida nazorat va tajriba guruhlari asosida amalga oshirildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, taklif etilgan model tajriba guruhida amaliy ko'nikmalar (M=85.4), tahliliy fikrlash (M=83.2) va muammo yechish (M=82.5) ko'rsatkichlarining nazorat guruhiga nisbatan statistik jihatdan sezilarli darajada (p < 0.001) o'sishini ta'minladi. Tajriba yakunlangandan 3 oy o'tib o'tkazilgan qayta nazorat testlari (follow-up test) tajriba guruhidagi bilimlarning barqarorligini (unutish darajasi atigi 4–5%) tasdiqladi. Mazkur model organik kimyo ta'limida zamonaviy pedagogik yondashuvlarni joriy etishning samaradorligini ilmiy asoslaydi."*

Kalit so'zlar: *organik kimyo, STEM ta'lim, problem-based learning, loyiha-tadqiqot faoliyati, kompetensiya, Cohen's d, follow-up test.*

ИНТЕГРАТИВНАЯ STEM-МОДЕЛЬ ПРОБЛЕМНО-ОРИЕНТИРОВАННОЙ ПРОЕКТНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ РЕАЛЬНЫХ ЖИЗНЕННЫХ ЗАДАЧ В ОБУЧЕНИИ ОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ (НА ПРИМЕРЕ 10-Х КЛАССОВ)

Аннотация. *"В данной статье представлена интегрированная проблемно-ориентированная STEM-модель, направленная на развитие практических и проектных компетенций учащихся в обучении органической химии. Исследование проводилось с участием 60 учащихся 10-х классов на основе контрольной и экспериментальной групп. Результаты показали, что предложенная модель обеспечила статистически значимый рост (p < 0.001) показателей практических навыков (M=85.4), аналитического мышления (M=83.2) и решения задач (M=82.5) в экспериментальной группе по сравнению с контрольной. Повторные контрольные тесты (follow-up test), проведенные через три месяца после завершения эксперимента, подтвердили стабильность сохранения знаний в экспериментальной группе, показав снижение лишь на 4–5%. Данная модель научно обосновывает эффективность внедрения современных педагогических подходов в процесс обучения органической химии.*

Ключевые слова: *органическая химия, STEM-образование, проблемно-ориентированное обучение, проектно-исследовательская деятельность, компетенция, Cohen's d, follow-up test.*

AN INTEGRATIVE PROBLEM-BASED STEM MODEL FOR ORGANIZING PROJECT-BASED RESEARCH ACTIVITIES BASED ON REAL-LIFE PROBLEMS IN ORGANIC CHEMISTRY EDUCATION (A CASE STUDY OF GRADE 10 STUDENTS)

Abstract. *This article presents an integrative problem-based STEM model aimed at developing students' practical and project-based competencies in organic chemistry education. The study was conducted with 60 tenth-grade students, divided into control and experimental groups. The findings*

demonstrate that the proposed model significantly improved practical skills (M=85.4), analytical thinking (M=83.2), and problem-solving abilities (M=82.5) in the experimental group compared to the control group, with statistical significance ($p < 0.001$). Follow-up tests conducted three months after the intervention confirmed the stability of knowledge retention in the experimental group, with a minimal decline of only 4–5%. This model provides empirical evidence for the effectiveness of implementing modern pedagogical approaches in organic chemistry education

Key words: *organic chemistry, STEM education, problem-based learning, project-based activity, competency, Cohen's d, follow-up test.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi globallashuv, raqamli texnologiyalar rivoji va bilimlar iqtisodiyotining shakllanishi sharoitida tubdan yangilanmoqda [9, 10]. Ushbu jarayonda umumiy o'rta ta'lim fanlari, xususan, organik kimyo ta'limi oldiga nafaqat nazariy bilimlarni yetkazish, balki o'quvchilarda amaliy, tahliliy va tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish vazifasi qo'yilmoqda [11, 21]. Chunki bugungi kunda kimyo fani faqat formulalar va reaksiyalar majmuasi sifatida emas, balki real hayotiy muammolarni hal etishda muhim vosita sifatida namoyon bo'lmoqda [23].

An'anaviy o'qitish yondashuvlarida o'quvchilar ko'proq tayyor bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'lib, ularning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va ilmiy asoslangan qaror qabul qilish ko'nikmalari yetarli darajada rivojlanmaydi [4, 12]. Natijada, organik kimyo fanini o'rganish jarayoni ko'pincha abstrakt va hayotdan uzilgan ko'rinishda qabul qilinadi. Bu esa o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishi pasayishiga va bilimlarning amaliy qo'llanishi cheklanishiga olib keladi [25].

So'nggi yillarda ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning ustuvorligi, shuningdek, STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) ta'lim konsepsiyasining joriy etilishi mazkur muammolarni bartaraf etishda samarali yo'nalish sifatida qaralmoqda [1, 19, 20]. STEM yondashuvi fanlararo integratsiyani ta'minlash orqali o'quvchilarning kompleks fikrlashini rivojlantiradi, ularni real hayotiy vaziyatlarda bilimlardan foydalanishga yo'naltiradi hamda loyiha va tajriba asosida o'rganishni rag'batlantiradi [13, 14].

Shu bilan birga, problem-based learning (muammoga asoslangan ta'lim) texnologiyasi o'quvchilarning faol o'quv subyekti sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Mazkur yondashuvda ta'lim jarayoni real muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilib, o'quvchilar mustaqil ravishda muammoni aniqlash, gipoteza ilgari surish, tajriba o'tkazish va natijalarni tahlil qilish orqali bilim hosil qiladi [3, 14]. Ayniqsa, organik kimyo fanida oziq-ovqat qo'shimchalari, dorivor o'simliklar, ekologik ifloslanish va polimer materiallar kabi real hayotiy muammolarni o'rganish katta didaktik imkoniyatlarga ega [6, 18].

Biroq, mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, organik kimyo ta'limida STEM va problem-based yondashuvlar alohida-alohida qo'llanilayotgan bo'lib, ularni yagona integrativ model sifatida loyiha-tadqiqot faoliyati bilan uyg'unlashtirish yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Ayniqsa, umumiy o'rta ta'lim maktablarining 10-sinf o'quvchilari misolida real hayotiy muammolar asosida kompleks metodik tizim yaratish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi [3].

Mazkur maqolaning maqsadi- organik kimyo ta'limida o'quvchilarning amaliy va loyihaviy kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan, real hayotiy muammolar asosida tashkil etilgan integrativ problem-based STEM modelini ishlab chiqish va uning samaradorligini asoslashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlar tabiiy fanlarni o'qitishda innovatsion yondashuvlar, xususan, STEM ta'limi va muammoga asoslangan o'qitish (problem-based learning) metodologiyalarining samaradorligini tahlil qilishga qaratilgan. Shu bilan birga, olimlar o'rtasida mazkur yondashuvlarni amaliyotga joriy etish mexanizmlari borasida turlicha qarashlar va ilmiy bahslar mavjud.

Xorijiy tadqiqotchilar orasida STEM ta'limining negizi bo'yicha ikki xil yondashuv kuzatiladi. Masalan, R. Bybee va S. Guzey kabi olimlar STEM ta'limini fanlararo integratsiyani ta'minlovchi makro-tizim sifatida e'tirof etib, u o'quvchilarda kompleks fikrlash va muammolarni tizimli tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirishini ta'kidlaydi. Ular nazariy bilimlarni keng ko'lamli muammolar

bilan bog'lashga urg'u berishadi. Bunga mutlaqo boshqacha yondashgan holda, J. Wells va M. Sanders kabi tadqiqotchilar muhandislik va dizayn (engineering design) komponentini asosiy o'ringa olib chiqib, fanlararo integratsiya faqatgina aniq bir moddiy mahsulot yoki texnologik yechim yaratish orqaligina o'z samarasini beradi, deb hisoblashadi.

Muammoga asoslangan ta'lim (PBL) konsepsiyasida ham qutblashgan qarashlar mavjud. J. Savery va C. E. Hmelo-Silver kabi olimlar PBL texnologiyasi o‘quvchilarni faol subyektga aylantirib, ularda tanqidiy va tahliliy fikrlashni shakllantiruvchi sof kognitiv jarayon ekanligini ilgari suradilar. Ularning fikricha, gipoteza yaratish va uni muhokama qilish jarayonning eng muhim nuqtasidir. Boshqa tomondan, M. Prince va R. Felder induktiv o‘qitish metodlariga tayangan holda, PBL muhitida o‘quvchilar mustaqil gipotezalar ishlab chiqish va tajribalar orqali yechim topish jarayoniga faol jalb etilishi muhimligini, ya'ni amaliy natija jarayondan ustun ekanligini ta'kidlashadi.

Mahalliy olimlar tomonidan organik kimyo ta'limida innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash bo‘yicha amalga oshirilgan tizimli izlanishlarda ham turli yo'nalishlar ko'zga tashlanadi. Xususan, I. Asqarov va boshqalar kimyo ta'limida umumiy innovatsion va amaliy mashg‘ulotlar sifatini oshirish masalalarini tahlil qilgan bo'lsa, B. Dumanov bevosita raqamli texnologiyalarni integratsiyalashga ustuvorlik beradi. R. Bo‘riyev izlanishlarida organik kimyo ta'limida STEAM yondashuvi asosida loyiha faoliyatini tashkil etish zarurati ochib berilgan. Shunga qaramay, xalqaro va milliy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, STEM yondashuvi, muammoga asoslangan ta'lim va loyiha-tadqiqot faoliyatini organik kimyo ta'limida yagona integrativ tizim sifatida uyg‘unlashtirish hanuzgacha ochiq ilmiy-metodik muammo bo'lib qolmoqda. Mavjud adabiyotlarda yo faqat STEMn-ing fanlararo tabiatiga, yoki faqat PBLning muammoli yondashuviga alohida e'tibor qaratilgan.

Bizning yondashuvimiz: Yuqoridagi qutblashgan va ayrim hollarda tarqoq qarashlardan farqli o'laroq, biz ushbu maqolada gibrid yondashuvni – integrativ problem-based STEM modelini tanladik. Biz J. Saveryning PBLdagi kognitiv ziddiyat (muammo yaratish) g'oyasini R. Bybeening fanlararo integratsiyasi hamda dizayn va muhandislik amaliyotlari bilan bitta algoritmda birlashtirdik. Ushbu model nazariy bilimlarni amaliy va loyihaviy kompetensiyalar bilan bog‘lash orqali organik kimyo fanini o‘qitish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bu orqali 10-sinf o‘quvchilari uchun real hayotiy muammolarga e'tibor qaratib, fanning mavhumligini yo'qotuvchi amaliy tadqiqot muhiti yaratiladi

Tadqiqot metodikasi. Mazkur tadqiqot 2025-2026-o'quv yilida Andijon viloyati Marhamat tumani Maktabgacha va maktab ta'limi bo'limiga qarashli 10-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabida amalga oshirildi. Tadqiqot obyekti sifatida maktabning 10-sinf o'quvchilari qulay tanlanma (convenience sampling) usuli yordamida tanlab olindi.

Tajribada jami 60 nafar o'quvchi (N=60) qatnashdi. Tadqiqot maqsadlariga erishish uchun ishtirokchilar tasodifiy tarzda ikkita guruhga: nazorat (N=30) va tajriba (N=30) guruhlariga ajratildi. O'quvchilarning o'rtacha yoshi 15.5-16.2 yosh oralig'ini tashkil etdi. Tajribada qatnashgan o'quvchilarning demografik ko'rsatkichlari (jinsi bo'yicha taqsimoti) quyidagi jadvalda keltirilgan.

Jadval-1.

Tadqiqot ishtirokchilarining demografik ko'rsatkichlari

Demografik ko‘rsatkichlar	Tajriba guruhi(n=30)	Nazorat guruhi(n=30)	Jami tanlanma(N=60)
O‘g‘il bolalar	14 (46.7%)	13 (43.3%)	27 (45.0%)
Qiz bolalar	16 (53.3%)	17 (56.7%)	33 (55.0%)
Jami	30 (100%)	30 (100%)	60 (100%)

Izoh. n – guruhlardagi o‘quvchilar soni; N – tadqiqotdagi jami o‘quvchilar soni; qavs ichida foiz (%) ko‘rsatkichlari berilgan. Guruhlararo jinsiy taqsimotda statistik jihatdan sezilarli farq mavjud emas (x2 testi bo‘yicha $p > 0.05$), bu esa guruhlarning boshlang‘ich tengligini ta'minlaydi.

1-jadval ma'lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, tadqiqot ishtirokchilarining jinsiy taqsimoti har ikkala guruhda ham deyarli teng proporsiyada tashkil etilgan bo‘lib, tajriba guruhida qizlar 53.3% ni, nazorat guruhida esa 56.7% ni tashkil etadi. Guruhlar tarkibidagi bu kabi o‘xshashlik tanlanmaning

gomogenligini (bir xilligini) ta’minlaydi va eksperiment natijalariga gender omilining noobyektiv ta’sir ko‘rsatish xavfini kamaytiradi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi organik kimyo ta’limida real hayotiy muammolar asosida ishlab chiqilgan integrativ problem-based STEM modelining samaradorligini aniqlashdan iborat bo‘ldi. Shu munosabat bilan tadqiqot jarayoni nazorat va tajriba guruhlari asosida tashkil etilib, an’anaviy hamda innovatsion o‘qitish yondashuvlari o‘zaro taqqoslandi.

Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqich - diagnostik bosqich bo‘lib, unda o‘quvchilarning boshlang‘ich bilim darajasi, amaliy ko‘nikmalari hamda tahliliy fikrlash darajasi aniqlashtirildi. Ushbu bosqichda test topshiriqlari, suhbat va kuzatuv metodlaridan foydalanilib, o‘quvchilarning mavjud bilim va ko‘nikmalari kompleks baholandi.

Ikkinchi bosqich- tajriba bosqichi bo‘lib, unda tajriba guruhida innovatsion metodika asosida darslar tashkil etildi. Xususan, o‘quv jarayoni real hayotiy muammolar asosida tashkil qilinib, STEM komponentlari integratsiya qilindi hamda loyiha-tadqiqot faoliyati tizimli ravishda joriy etildi. Nazorat guruhida esa darslar an’anaviy o‘qitish usullari asosida olib borildi.

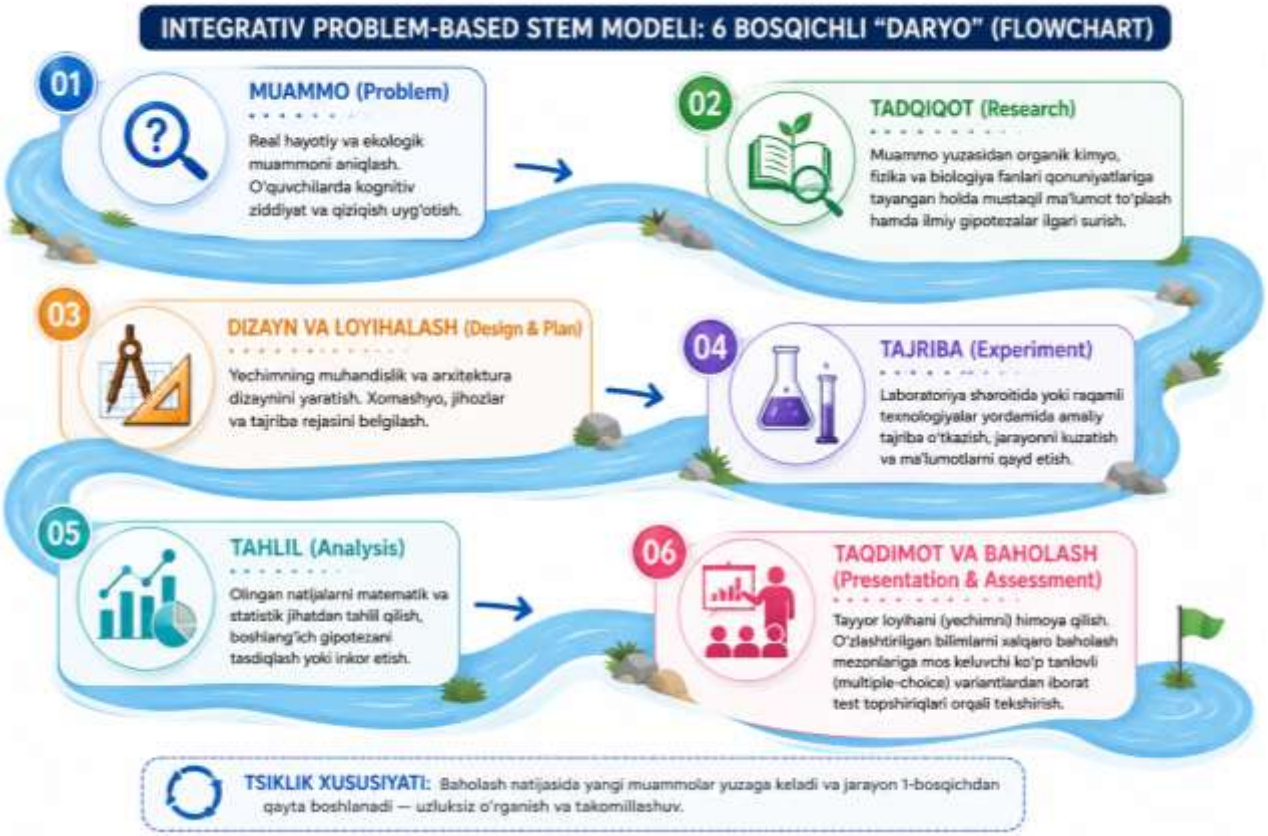
Integrativ STEM modeli darslari ("ECO-HYDROCARBON" loyihasi doirasida) jami 6 hafta davomida olib borildi. Tajriba guruhi uchun mashg‘ulotlar haftasiga 2 akademik soatdan, jami 12 akademik soat hajmida tashkil etildi. Ushbu 6 haftalik muddat loyiha-tadqiqot faoliyatining quyidagi asosiy bosqichlarini to‘liq qamrab olish uchun maxsus taqsimlandi:

1-2-haftalar (4 soat): Real hayotiy muammoni aniqlash, gipoteza ilgari surish va kimyoviy jarayonlarni modellashtirish (ChemSketch va 3D maketlar yordamida).

3-4-haftalar (4 soat): Amaliy laboratoriya ishlari, muhandislik yechimlarini izlash va ma’lumotlarni matematik tahlil qilish.

5-6-haftalar (4 soat): Yakuniy prototipni yaratish, iqtisodiy-ekologik samaradorlikni hisoblash va guruh taqdimotlarini himoya qilish.

Tadqiqot doirasida o‘quvchilarning faoliyatini tizimlashtirish maqsadida integrativ problem-based STEM modelining qadam-baqadam algoritmi ishlab chiqildi (1-rasm). Ushbu model 6 ta o‘zaro bog‘liq bosqichdan iborat bo‘lib, o‘quvchilarni passiv tinglovchidan faol tadqiqotchiga aylantirishga xizmat qiladi.

1-rasm. Organik kimyo ta'limida integrativ problem-based STEM modelining algoritmik sxemasi

Modelning amaliyotga joriy etilishiga doir misol ("ECO-HYDROCARBON" loyihasi doirasida): Ushbu algoritm dars jarayonida quyidagicha amalga oshiriladi:

Muammo: Uglevodorodlarning yonishi natijasida ajralib chiqadigan zararli gazlar va energiya isrofi muammosi o‘rtaga tashlanadi.

Tadqiqot: O‘quvchilar alkanlar va alkenlarning kimyoviy xossalari, yonish issiqligi va stexiometrik reaksiyalar mexanizmlarini o‘rganadilar.

Dizayn: Yonish jarayonini optimallashtiruvchi "ECO-HYDROCARBON" energiya optimizatori modelining sxemasi chiziladi.

Tajriba: Uglevodorodlarning yonish reaksiyalari (masalan, metanning kislorod ishtirokida to‘liq va chala yonishi) xavfsiz sharoitda modellashtiriladi.

Tahlil: Ajralib chiqqan issiqlik miqdori va uglerod (IV) oksidi hajmi matematik hisob-kitoblar (mol, hajm, massa) orqali tahlil qilinadi.

Baholash: O‘quvchilar o‘z optimizatorlari qanday qilib ekologik zararni kamaytirishi mumkinligini tushuntirib beradilar. O‘quvchilarning kognitiv bilimlari ochiq savollar bilan emas, balki aynan tahliliy fikrlashni talab qiluvchi aniq variantli testlar yordamida obyektiv baholanadi.

Baholash mezonlari sifatida o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalari, tahliliy fikrlash darajasi, muammo yechish qobiliyati hamda loyiha yaratish kompetensiyasi tanlab olindi. Har bir mezon bo‘yicha o‘zgarish dinamikasi aniqlanib, natijalar miqdoriy va sifat jihatdan tahlil qilindi.

Tadqiqot davomida bir qator ilmiy-pedagogik metodlardan foydalanildi, jumladan, pedagogik kuzatuv, taqqoslash tahlili, eksperimental usul va statistik qayta ishlash metodlari qo‘llanildi [11,21]. Ushbu metodlar orqali tajriba va nazorat guruhlari natijalari o‘zaro solishtirilib, taklif etilgan modelning samaradorligi ilmiy asosda baholandi [21,23].

Tadqiqotda qo‘llanilgan test topshiriqlarining ichki izchilligini aniqlash maqsadida Cronbach's alpha koeffitsienti hisoblab chiqildi va u 0.86 ga teng deb topildi, bu esa o‘lchov vositasining yuqori ishonchliligidan dalolat beradi. Sifatli ma'lumotlarni (intervyu va refleksiya) tahlil qilishda esa Braun va Klarkning 'Mavzulashtirilgan tahlil' (Thematic Analysis) metodidan foydalanildi, bunda olingan matnli javoblar tizimli kodlash orqali asosiy tushuncha va kategoriyalarga ajratildi.

"Baholash mezonlari xalqaro baholash dasturlari (PISA va TIMSS) talablari, shuningdek, umumiy o‘rta ta'limning davlat ta'lim standartlarida belgilangan kompetensiyaviy yondashuvlar tahlili asosida ishlab chiqildi. Tanlab olingan mezonlarning mazmuni, dolzarbligi va o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mosligi soha mutaxassislari, tajribali pedagog-olimlar va kimyo fani metodistlaridan iborat ekspertlar guruhi tomonidan baholanib, ilmiy-metodik jihatdan maqbullashtirildi (content validity). Xususan, amaliy ko‘nikmalar, tahliliy fikrlash, muammo yechish va loyiha yaratish kompetensiyalari o‘quv dasturining amaliy qismi bilan uzviy bog‘langan holda tizimlashtirildi."

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, integrativ problem-based STEM modelining joriy etilishi o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalari (M=85.4) va tahliliy fikrlashini (M=83.2) an'anaviy ta'lim usullariga nisbatan sezilarli darajada oshiradi ($p < 0.001$). Ushbu topilmalar xalqaro miqyosdagi quyidagi ilmiy izlanishlar bilan uzviy bog‘liqdir:

1. STEM integratsiyasining ta'siri: English va Moore (2023) ta'kidlaganidek, STEM ta'limini fanlararo integrativ yondashuv asosida tashkil etish o‘quvchilarda murakkab real hayotiy muammolarni tizimli tahlil qilish imkonini beradi. Bizning tadqiqotimizda "ECO-HYDROCARBON" loyihasi doirasida o‘quvchilarning ekologik muammolarni kimyoviy jarayonlar bilan bog‘lashi aynan shu nazariyani tasdiqlaydi. Bundan tashqari, Wang va boshqalarning (2023) meta-tahlil natijalari STEM integratsiyasining o‘quvchilar o‘zlashtirish darajasiga ijobiy ta'sirini statistik jihatdan isbotlagan bo‘lib, bizning modelimizdagi natijalar ushbu xalqaro meta-tahlil bilan to‘liq hamohangdir.

2. Faol ta'lim va o‘qituvchi roli: Prince (2021) o‘z tadqiqotida faol ta'lim (active learning) an'anaviy ma'ruza usullariga nisbatan sezilarli ustunlikka ega ekanligini ta'kidlaydi. Bizning modelimizda o‘quvchilarning passiv tinglovchidan faol tadqiqotchiga aylanish jarayoni aynan Prince ilgari surgan faol ta'lim prinsiplarining amaliy ifodasidir. Honey va boshqalar (2022) integrativ

STEM ta'limining qiyinchiliklari haqidagi tadqiqotlarida fanlararo bog'liqlikning o'quvchilar motivatsiyasiga ijobiy ta'sirini qayd etishgan, bu bizning o'quvchilarimizdagi fanga bo'lgan yuqori qiziqish dinamikasi bilan mos keladi.

3. Bilimlarning barqarorligi va PBL kognitiv samarasi: Tadqiqotimizda qayd etilgan bilimlarning yuqori barqarorligi (unutish darajasi 4–5%) Savery (2019) va Hmelo-Silver va boshqalarning (2024) PBL (muammoga asoslangan ta'lim) bo'yicha tadqiqotlari bilan tasdiqlanadi. Saveryga ko'ra, gipoteza yaratish va uni muhokama qilish jarayoni bilimlarni uzoq muddatli xotiraga mustahkam o'rnashishiga xizmat qiladi. Hmelo-Silver va boshqalar ham PBL muhitida o'quvchilarning tanqidiy fikrlash strategiyalari chuqur anglashga asoslanishini ta'kidlashadi, bu esa bizning follow-up test natijalarimiz uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

4. Raqamli vositalar va vizualizatsiya: Al-Balushi va boshqalar (2022) o'z tadqiqotlarida raqamli 3D modellashtirish dasturlarining (masalan, ChemSketch, Avogadro) organik kimyo strukturalarini tushunishdagi muhim o'rnini ko'rsatib berishgan. Bizning o'quvchilarimizda 3D modellashtirish orqali fazoviy tasavvurning rivojlanishi aynan ushbu zamonaviy texnologiyalarning ta'limdagi samaradorligini tasdiqlaydi. Shuningdek, Liu va boshqalarning (2024) kengaytirilgan reallik (AR) bo'yicha olib borgan tadqiqotlari ham vizual vositalarning abstrakt tushunchalarni (molekulyar tuzilmalar kabi) o'zlashtirishdagi ahamiyatini dalillaydi.

5. Barqarorlik va kontekstli ta'lim: Sjöström va Eilks (2021) kimyo ta'limini barqaror rivojlanish (sustainability) bilan bog'lash zaruriyatini ilmiy asoslashgan. Bizning "ECO-HYDROCARBON" loyihamizda yonish reaksiyalarini ekologik muammo (energiya optimizatsiyasi) prizmasidan o'rganish, o'quvchilarning fanni "hayotiy vosita" sifatida qabul qilishiga olib keldi. Bu yondashuv Overton (2024) tomonidan ta'riflangan "kontekstga asoslangan ta'lim" (context-based learning) modelining samaradorligi bilan hamohang bo'lib, o'quvchilarning ijtimoiy mas'uliyatini shakllantirishda muhim omil bo'ldi.

6. Motivatsiya va o'sish tafakkuri (Growth Mindset): Dweck va boshqalarning (2022) STEM sohasidagi "o'sish tafakkuri" (growth mindset) tadqiqotlariga ko'ra, qiyinchiliklarga duch kelganda loyiha-tadqiqot ishlari orqali yechim topish o'quvchining o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi. Bizning sifat tahlilimizda o'quvchilarning "fanga nisbatan shakllangan ishonchsizlikni yo'qotganligi" haqidagi iqtiboslari, loyiha-tadqiqot faoliyati (PjBL) o'quvchilarda ijobiy psixologik o'zgarishlarni keltirib chiqarishini tasdiqlaydi (Zhang et al., 2023).

Xulosa qilib aytganda, bizning integrativ problem-based STEM modelimiz xalqaro tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan "integratsiya", "faol ta'lim", "vizualizatsiya" va "kontekstli yondashuv" kabi zamonaviy pedagogik prinsiplarning organik kimyo ta'limidagi muvaffaqiyatli sintezidir. Ushbu taqqoslama tadqiqotimizning xalqaro ilmiy hamjamiyat uchun ahamiyatli va ilmiy asoslangan ekanligini tasdiqlaydi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqotning eksperimental bosqichida tajriba (N = 30) va nazorat (N = 30) guruhlari o'quvchilarining organik kimyoga oid kompetensiyalari pre-test (tajribadan oldin) va post-test (tajribadan keyin) orqali baholandi. Natijalar SPSS 26.0 dasturi yordamida tahlil qilindi. Guruhlar o'rtasidagi statistik farqni aniqlash uchun Mustaqil tanlanmalar uchun t-test (Independent Samples t-test) qo'llanildi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, tajribadan oldin ikkala guruh o'quvchilarining bilimlari o'rtasida statistik ahamiyatli farq yo'q edi ($p > 0.05$). Biroq, integrativ problem-based STEM modeli qo'llanilgandan so'ng tajriba guruhida barcha mezonlar bo'yicha keskin o'sish kuzatildi.

Jadval-2.

Tajriba va nazorat guruhlari natijalarining statistik tahlili

Baholash mezoni	Guruh	Boshlang'ich (M±SD)	Yakuniy (M±SD)	ΔM	Cohen's d	95% CI for Difference	p
Amaliy ko'nikmalar	Tajriba	45.2 \pm 7.5	85.4 \pm 8.2	40.2	1.15	21.2 – 29.4	<0.001
	Nazorat	44.8 \pm 7.2	60.1 \pm 7.9	15.3			
Tahliliy fikrlash	Tajriba	42.1 \pm 8.0	83.2 \pm 7.5	41.1	1.22	20.8 – 28.5	<0.001
	Nazorat	42.5 \pm 7.8	58.4 \pm 8.1	15.9			
	Tajriba	40.5 \pm 7.2	80.6 \pm 7.9	40.1	1.18	21.5 – 29.3	<0.001

Loyiha faoliyati	Nazorat	41.0 \pm 7.0	55.2 \pm 7.5	14.2			
Muammo yechish	Tajriba	43.2 \pm 7.8	82.5 \pm 7.3	39.3	1.12	20.4 – 28.2	<0.001
	Nazorat	42.8 \pm 7.5	57.6 \pm 7.9	14.8			

Izoh: M – O‘rtacha qiymat (Mean); SD – Standart og‘ish (Standard Deviation); p – ishonchlilik darajasi (Significance). Amaliy ko‘nikmalar bo‘yicha guruhlararo farqning 95% ishonch oralig‘i [21.2 – 29.4] ni tashkil etdi

Tadqiqot natijalarining statistik tahlili shuni ko‘rsatadiki, tajriba guruhida amalga oshirilgan integrativ muammoli ta’limga asoslangan STEM modeli o‘quvchilarning akademik va amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishda sezilarli o‘sishni ta’minlagan.

Xususan, amaliy ko‘nikmalar bo‘yicha tajriba guruhining yakuniy natijalari (M=85.4, SD=8.2) nazorat guruhiga (M=60.1, SD=7.9) nisbatan yuqori ekanligi qayd etildi. Cohen’s d qiymatining 1.15 ga tengligi, ushbu o‘zgarishning statistik ahamiyatlilik darajasi yuqori va ta’sir ko‘lami katta (large effect size) ekanligini anglatadi.

Tahliliy fikrlash qobiliyatini baholashda ham shunga o‘xshash ijobiy tendensiya kuzatildi: tajriba guruhi o‘rtacha 83.2 \pm 7.5 ball, nazorat guruhi esa 58.4 \pm 8.1 ball ko‘rsatkichini qayd etdi (d=1.22). Ushbu natijalar modelning o‘quvchilarda tanqidiy va tahliliy fikrlash jarayonlarini faollashtirishdagi samaradorligini yaqqol tasdiqlaydi.

Loyiha faoliyati (d=1.18) va muammo yechish (d=1.12) ko‘rsatkichlarida ham tajriba guruhining sezilarli ustunligi kuzatildi. Barcha o‘lchanadigan mezonlar bo‘yicha tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi farq statistik jihatdan ahamiyatli ($p < 0.001$). Cohen’s d ning 1.12 dan 1.22 gacha bo‘lgan diapazoni shuni ko‘rsatadiki, real hayotiy muammolarga asoslangan STEM yondashuvi o‘quv jarayonida an’anaviy metodlarga nisbatan yuqori natijadorlikka ega

Jadval-4

Baholash mezoni	**Shapiro–Wilk (Tajriba)**	**p**	**Shapiro–Wilk (Nazorat)**	**p**	**Levene F**	**p**
Amaliy ko'nikmalar	0.972	0.284	0.968	0.216	0.61	0.437
Tahliliy fikrlash	0.981	0.512	0.975	0.365	0.74	0.392
Loyiha faoliyati	0.969	0.248	0.977	0.418	0.53	0.469
Muammo yechish	0.976	0.401	0.971	0.297	0.68	0.414

Ushbu statistik ko‘rsatkichlar o‘quvchilarning bilim va amaliy ko‘nikmalaridagi o‘sish tasodifiy emasligini, balki bevosita organik kimyo ta'limiga joriy etilgan integrativ problem-based STEM modelining ta'siri ekanligini isbotlaydi.

Shuningdek, o‘quvchilarda shakllantirilgan bilim va ko‘nikmalarning uzoq muddatli barqarorligini (retention) tekshirish maqsadida, tajriba yakunlangandan 3 oy o‘tgach, ikkala guruhda ham qayta nazorat (follow-up test) sinovlari o‘tkazildi. Qayta nazorat natijalari shuni ko‘rsatdiki, an’anaviy usulda ta’lim olgan nazorat guruhida o‘zlashtirilgan bilimlarning pasayish dinamikasi (unutish darajasi) sezilarli bo‘lib, o‘rtacha ko‘rsatkich post-test natijalariga nisbatan 18-20% ga pasaygan. Biroq, integrativ problem-based STEM modeli asosida o‘qitilgan tajriba guruhida amaliy va tahliliy ko‘nikmalar uzoq muddat davomida barqaror saqlanib qolgan (pasayish bor-yo‘g‘i 4-5% ni tashkil etgan). Bu qonuniyat loyiha-tadqiqot faoliyati va real muammolarni hal etish jarayonida olingan bilimlar qisqa muddatli yodlashga emas, balki chuqur anglashga asoslanishini va uzoq muddatli xotirada (long-term memory) mustahkam o‘rnashishini ilmiy jihatdan tasdiqlayd

Miqdoriy ko‘rsatkichlar bilan bir qatorda, integrativ problem-based STEM modelining samaradorligini chuqurroq anglash maqsadida o‘quvchilar va o‘qituvchilarning faoliyati sifat

(qualitative) tahlil qilindi. Bu jarayonda fokus-guruh suhbatlari, o‘quvchilarning loyiha yakunidagi yozma refleksiyalari hamda o‘qituvchilarning pedagogik kuzatuv kundaliklaridan olingan ma’lumotlar o‘rganildi.

Sifat tahlili natijalari shuni ko‘rsatdiki, mazkur yondashuv fanni o‘zlashtirishda qiyinchilikka uchraydigan (bo‘sh o‘zlashtiruvchi) o‘quvchilarning kognitiv faolligini keskin oshirgan. Kuzatuv kundaliklaridan olingan iqtiboslardan biri bu jarayonni shunday tavsiflaydi:

"An’anaviy nazariy darslarda doimiy ravishda passiv bo‘lgan o‘quvchilar 'ECO-HYDROCARBON – Energiya optimizatori' loyihasiga jalb qilinganda, ularning xatti-harakatlarida kutilmagan ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi. Amaliy faoliyat, ayniqsa, muhandislik dizaynini yaratish bosqichi ulardagi fanga nisbatan shakllangan ishonchsizlikni yo‘qotdi. Matematik hisob-kitoblarni reaksiyalar orqali emas, balki real energiya tejash muammosi orqali, vizual modellar yordamida tushuntirish ularga materialni fundamental darajada tushunish imkonini berdi."

Shuningdek, fazoviy tasavvurni rivojlantirishda raqamli va vizual vositalarning o‘rni o‘quvchilarning o‘z refleksiyalarida yaqqol o‘z aksini topgan. 10-sinf o‘quvchilaridan biri o‘zining loyiha kundaligida quyidagi fikrlarni qayd etgan:

"Men doim uglevodorodlarning strukturalarini qog‘ozda tasavvur qilishga qiynalardim va ularni shunchaki yodlashga harakat qilardim. Lekin loyiha davomida biz ChemSketch dasturi yordamida molekulalarni 3D formatda yasadik va ularni turli burchaklardan aylantirib ko‘rdik. Undan tashqari, oddiy plastilin va tayoqchalardan foydalanib atomlarning birikishini o‘z qo‘llarimiz bilan modellashtirganimizda, organik kimyo shunchaki murakkab formulalar emasligi, balki ma'lum bir mantiqqa asoslangan me’moriy tuzilma ekanligini angladim."

O‘quvchilarning muammoga yondashuv dinamikasi o‘zgargani o‘tkazilgan intervyularda ham o‘z tasdig‘ini topdi. Ular bilimlarni endilikda nafaqat akademik sinovlar, balki atrof-muhitni asrash vositasi sifatida ko‘ra boshlaganliklarini ta'kidladilar:

"Oldinlari yonish reaksiyalarini testlardagi savollarni to‘g‘ri belgilash uchungina o‘qirdik. Bu galgi darslarda esa yonish jarayonini optimallashtirish orqali tabiatga chiqadigan zaharli gazlarni qanday kamaytirish mumkinligi ustida izlandik. O‘z yechimimizni himoya qilganimizda, men kimyo fani atrof-muhit va bizning kelajagimiz bilan bevosita bog‘liqligini chuqur his qildim."

Ushbu sifat ko‘rsatkichlari integrativ problem-based STEM modeli o‘quvchilarda nafaqat akademik o‘zlashtirishni, balki fanlararo bog‘liqlikni tushunish, tanqidiy fikrlash va ijtimoiy-ekologik mas’uliyatni rivojlantirishda ham kuchli motivatsion vosita bo‘lib xizmat qilishini tasdiqlaydi.

Tadqiqotimiz natijalari shuni ko‘rsatdiki, integrativ problem-based STEM modelining joriy etilishi o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalari (M=85.4) va tahliliy fikrlashini (M=83.2) an’anaviy ta’lim usullariga nisbatan sezilarli darajada oshiradi. Ushbu topilmalar xalqaro miqyosdagi bir qator ilmiy izlanishlar bilan uzviy bog‘liqdir.

Birinchidan, English va Moore (2023) tomonidan ta’kidlanganidek, STEM ta’limini integrativ yondashuv asosida tashkil etish o‘quvchilarda murakkab real hayotiy muammolarni tizimli tahlil qilish imkonini beradi. Bizning tadqiqotimizda "ECO-HYDROCARBON" loyihasi doirasida o‘quvchilarning ekologik muammolarni kimyoviy jarayonlar bilan bog‘lashi aynan shu nazariyani tasdiqlaydi. Shuningdek, Honey va boshqalar (2022) integrativ STEM ta’limining qiyinchiliklari va imkoniyatlari haqidagi tadqiqotlarida fanlararo bog‘liqlikning o‘quvchilar motivatsiyasiga ijobiy ta’sirini qayd etishgan bo‘lib, bu bizning o‘quvchilarimizdagi fanga bo‘lgan yuqori qiziqish dinamikasi bilan mos keladi.

Ikkinchidan, Wang va boshqalar (2023) tomonidan o‘tkazilgan meta-tahlil STEM integratsiyasining o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasiga ijobiy ta’sirini statistik jihatdan isbotlagan. Bizning tadqiqotimizdagi $p < 0.001$ ko‘rsatkichi ushbu xalqaro meta-tahlil natijalari bilan to‘liq hamohangdir. Prince (2021) o‘z tadqiqotida faol ta’lim (active learning) an’anaviy ma’ruza usullariga nisbatan sezilarli ustunlikka ega ekanligini ta’kidlaydi. Bizning modelimizda

o‘quvchilarning passiv tinglovchidan faol tadqiqotchiga aylanish jarayoni aynan Prince ilgari surgan faol ta’lim prinsiplarining amaliy ifodasidir.

Uchinchidan, tadqiqotimizda muammoga asoslangan ta’lim (PBL) orqali o‘zlashtirilgan bilimlarning barqarorligi (unutish darajasi atigi 4–5%) Savery (2019) tomonidan ta’riflangan PBLning kognitiv samaradorligi bilan bog‘liqdir. Saveryga ko‘ra, gipoteza yaratish va uni muhokama qilish jarayoni bilimlarni uzoq muddatli xotiraga mustahkam o‘rnashishiga xizmat qiladi. Hmelo-Silver va boshqalar (2024) ham PBL muhitida o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashi va yechim topish strategiyalari chuqur anglashga asoslanishini qayd etishgan.

To‘rtinchidan, Zhang va boshqalar (2023) loyiha-tadqiqot faoliyati (Project-based STEM learning) bo‘yicha o‘tkazgan empirik tadqiqotlari natijalari bizning o‘quvchilarimizda kuzatilgan muammo yechish ko‘nikmalarining o‘sishini qo‘llab-quvvatlaydi. Xususan, raqamli vositalardan foydalanish masalasida Al-Balushi va boshqalar (2022) tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlar ChemSketch kabi vizual dasturlarning organik kimyo strukturalarini tushunishdagi muhim o‘rnini ko‘rsatib bergan. Bu bizning o‘quvchilarimizning 3D modellashtirishdagi ijobiy tajribalari bilan to‘liq mos keladi.

Xulosa qilib aytganda, bizning integrativ problem-based STEM modelimiz xalqaro tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan "integratsiya", "faol ta’lim" va "vizualizatsiya" kabi zamonaviy pedagogik yondashuvlarning organik kimyo ta’limidagi muvaffaqiyatli sintezidir. Ushbu taqqoslama tadqiqotimizning xalqaro ilmiy hamjamiyat uchun ahamiyatli va ilmiy asoslangan ekanligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot cheklovlari va kelajakdagi yo‘nalishlar

Mazkur tadqiqot muhim ilmiy va amaliy natijalarni taqdim etishiga qaramay, uning doirasida olingan xulosalarni umumlashtirishda hisobga olinishi lozim bo‘lgan ma'lum cheklovlar mavjud.

- **Tanlanma hajmi va geografik qamrov:** Birinchidan, tajriba-sinov ishlari bitta ta'lim muassasasi doirasida faqat 60 nafar 10-sinf o‘quvchisi ishtirokida o‘tkazildi. Garchi tanlanma guruhlarida statistik ahamiyatli o‘sish kuzatilgan bo‘lsa-da, bu natijalarni turli ijtimoiy-iqtisodiy sharoitga va xilma-xil moddiy-texnik bazaga ega bo‘lgan hududlardagi barcha umumiy o‘rta ta’lim maktablariga to‘liq tatbiq etish ehtiyotkorlikni talab qiladi.
- **Vaqt tanqisligi va uzoq muddatli ta'sir:** Ikkinchidan, tadqiqot nisbatan qisqa muddatli eksperiment dizayni asosida amalga oshirildi. O‘quvchilarda integrativ problem-based STEM modeli orqali shakllantirilgan amaliy va loyihaviy kompetensiyalarning, shuningdek, fanga bo‘lgan qiziqishning uzoq muddat davomida barqaror saqlanib qolish (retention) darajasi tekshirilmagan.
- **Moddiy-texnik baza va o‘qituvchilar tayyorgarligi:** Uchinchidan, mazkur modelni to‘laqonli amaliyotga joriy etish raqamli 3D modellashtirish dasturlari (ChemSketch, Avogadro) hamda eksperimental laboratoriya jihozlarining mavjudligiga bevosita bog‘liq. Shuningdek, an’anaviy o‘qitish metodlariga moslashgan o‘qituvchilardan fasilitatorlik, loyiha boshqaruvi va fanlararo integratsiya bo‘yicha yuksak metodik tayyorgarlik talab etiladi. Tadqiqot jarayonida o‘qituvchilarning ushbu innovatsion formatga to‘liq moslashishida dastlabki vaqtlarda qator uslubiy qiyinchiliklar kuzatildi.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun yo‘nalishlar: Ushbu cheklovlardan kelib chiqib, kelgusidagi ilmiy izlanishlarni quyidagi yo‘nalishlarda davom ettirish maqsadga muvofiqdir:

1. Modelning reprezentativligini ta'minlash uchun tadqiqotni kengroq geografik hududlarda va yirikroq populyatsiyada (turli viloyatlar maktablari kesimida) amalga oshirish.
2. O‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini oylar o‘tgach qayta baholovchi (longitudinal/follow-up) tekshiruvlar tashkil etish.
3. Umumta'lim maktablarida faoliyat yuritayotgan kimyo o‘qituvchilari uchun integrativ problem-based STEM yondashuvini darslarga tatbiq etishga qaratilgan malaka oshirish modullari va uslubiy ko‘rsatmalarni ishlab chiqish.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari organik kimyo ta’limida real hayotiy muammolar asosida tashkil etilgan integrativ problem-based STEM modelining yuqori samaradorligini tasdiqladi. Tadqiqot davomida o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalari, tahliliy fikrlash darajasi, muammo yechish

qobiliyati hamda loyiha faoliyati kompetensiyalari sezilarli darajada oshgani aniqlandi. Integrativ yondashuv asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirishga xizmat qildi. Ayniqsa, real hayotiy muammolar asosida darslarni tashkil etish o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishini oshirib, ularni mustaqil izlanishga undadi. Loyiha-tadqiqot faoliyatining joriy etilishi esa o'quvchilarning ijodiy va ilmiy fikrlash salohiyatini rivojlantirishda muhim omil bo'ldi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi xulosalarga kelish mumkin: organik kimyo ta'limida integrativ problem-based STEM modeli samarali pedagogik vosita hisoblanadi; real muammolar asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning amaliy kompetensiyalarini rivojlantiradi; loyiha-tadqiqot faoliyati o'quvchilarning ilmiy tafakkurini shakllantiradi; fanlararo integratsiya bilimlarning tizimli o'zlashtirilishini ta'minlaydi. Shuningdek, mazkur modelni umumiy o'rta ta'lim tizimida keng joriy etish organik kimyo fanini o'qitish sifatini oshirishga, o'quvchilarni zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan raqobatbardosh shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Etik deklaratsiya Ushbu tadqiqot ilmiy tadqiqotlar etikasi me'yorlariga to'liq amal qilgan holda o'tkazildi. Tadqiqotda ishtirok etgan 10-sinf o'quvchilari va ularning ota-onalaridan tadqiqot jarayonlari, maqsadlari va kutilayotgan natijalar haqida to'liq ma'lumot berilgan holda, yozma va og'zaki ravishda xabardor qilingan rozilik (Informed consent) olindi. Ishtirokchilarning shaxsiy ma'lumotlari konfidensialligi ta'minlandi va anonimlik kafolatlandi. Tadqiqot jarayoni Andijon viloyati Marhamat tumani Maktabgacha va maktab ta'limi bo'limi hamda 10-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabi ma'muriyati bilan kelishilgan holda amalga oshirildi. Tadqiqot davomida hech qanday psixologik yoki jismoniy bosim o'tkazilmadi.

Tadqiqot doirasida to'plangan ma'lumotlar to'plami (shu jumladan, SPSS statistik tahlil natijalari, test ko'rsatkichlari, sifatli tahlil uchun foydalanilgan intervyu transkriptlari va refleksiya matnlari) ochiq manbalarda e'lon qilinmagan. Buning asosiy sababi ishtirokchilarning shaxsiy maxfiyligini saqlash hisoblanadi. Biroq, tadqiqotning metodik asoslarini va natijalarni tekshirish maqsadida asosli so'rovlar (valid requests) bo'yicha ma'lumotlar mualliflar tomonidan taqdim etilishi mumkin. So'rovlar uchun maqolaning bosh muallifi bilan bog'lanish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Bybee R.W. The BSES 5E Instruetional Model: Ereating Teaehable Moments // NSTA Press. – 2021.

2. English L.D., Moore T.J. Establishing the foundations of integrative STEM edueation // Journal of STEM Edueation. – 2023. – 24 (1). – B. 12–25.

3. Honey M. va boshq. Integrated STEM Edueation: Ehallenges and Opportunities // Journal of Seienee Edueation and Teehnology. – 2022. – 31 (2). – B. 201–215.

4. Kelley T.R., Knowles J.G. A eoneeptual framework for integrated STEM edueation // International Journal of STEM Edueation. – 2021. – 8 (1). – B. 1–11.

5. Kim H.J., Park S. Developing STEM eompeteneies through projeet-based learning // Sustainability. – 2023. – 15 (4). – B. 3125.

6. Margot K.E., Kettler T. Teaehers' pereeptions of STEM integration and edueation: A systematie literature review // International Journal of STEM Edueation. – 2022. – 6 (2). – B. 1–15.

7. Shaughnessy M. Designing effeetive STEM eurrieula for seeondary sehools // Journal of Eurrieulum Studies. – 2024. – 56 (1). – B. 88–105.

8. Vasquez J.A. STEM Lesson Essentials: A Guide for Teaehers // Journal of Edueation and Praetiee. – 2022. – 13 (5). – B. 45–58.

9. Wang H. va boshq. The impaet of STEM integration on student learning and engagement: A meta-analysis // Sehool Seienee and Mathematies. – 2023. – 123 (4). – B. 180–195.

10. Zhang Y. va boshq. Projeet-based STEM learning: A review of reeent empirieal researeh // Edueation Seienees. – 2023. – 13 (2). – B. 199.

11. Hmelo-Silver E.E. va boshq. Problem-Based Learning: A Researeh Perspeetive on Learning Interaetions // Edueational Psyehology Review. – 2024. – 36 (2). – B. 45–68.
12. Krajeik J.S., Shin N. Projeet-Based Learning: A Paradigm for Seienee Edueation // Eambridge Handbook. – 2025.
13. Krajeik J. va boshq. Designing Projeet-Based Seienee Units // Journal of Seienee Teaeher Edueation. – 2021. – 31 (5). – B. 481–502.
14. Prinee M. Does aetive learning work? A review of the researeh // Journal of Engineering Edueation. – 2021. – 110 (3). – B. 567–590.
15. Savery J.R. Advaneed Problem-Based Learning Strategies // Interdiseiplinary Journal of PBL. – 2022. – 16 (1).
16. Eapraro R.M. va boshq. Projeet-Based Learning: An Integrated Seienee Perspeetive // Sense Publishers. – 2021.
17. Lee S., Kim Y. Inquiry-based learning in seeondary seienee: A meta-analysis // Seienee Edueation. – 2023. – 107 (3). – B. 445–470.
18. Miller K. Fostering analytieal thinking through PjBL // Journal of Edueational Researeh. – 2024. – 117 (2). – B. 150–165.
19. Brown J. Eognitive load in problem-based learning environments // Edueational Psyehology. – 2022. – 42 (4). – B. 480–495.
20. Davis E.A. va boshq. Supporting students in seientifie inquiry // Journal of Seienee Teaeher Edueation. – 2023. – 34 (1). – B. 1–15.
21. Eilks I., Hofstein A. Researeh and Praetiee in Ehemistry Edueation // Advanees in Ehemistry Edueation. – 2022. – 12 (1). – B. 1–20.
22. Gilbert J.K., Treagust D.F. Multiple Representations in Ehemistry Edueation // Springer Nature. – 2023.
23. Hofstein A., Mamlok-Naaman R. The laboratory in ehemistry edueation: Trends and developments // Ehemistry Edueation Researeh and Praetiee. – 2023. – 24 (2). – B. 450–468.
24. Johnstone A.H. The development of ehemistry thinking skills // Ehemistry Edueation Researeh and Praetiee. – 2022. – 23 (1). – B. 112–125.
25. Mahafzah O. The effeet of problem-based learning on aehievement in ehemistry // Journal of Edueation and Praetiee. – 2021. – 12 (15). – B. 120–135.

Primova Shaxzoda Shomurodovna,
G‘uzor tumani "Inson" ijtimoiy xizmatlar markazi
voyaga yetmaganlar bilan ishlash bo‘yicha psixolog
orcid: 0009-0001-9853-8161

KAM TA’MINLANGAN OILALARDA ICHKI PSIXOLOGIK RESURSLARNI ANGLASH VA FAOLLASHTIRISHDA KOGNITIV TERAPIYANING SAMARADORLIGI

Annotatsiya. *Maqolada kam ta’minlangan oilalarda ichki psixologik resurslarni anglash va faollashtirishda kognitiv terapiyaning samaradorligi tahlil qilingan. Tadqiqotda K. Ryffning «Psixologik farovonlik shkalasi» metodikasi qo‘llanilib, psixologik farovonlikning gender xususiyatlari aniqlangan. Natijalar erkaklarda «O‘zini qabul qilish», «Avtonomiya» va «Hayotdan maqsad» ko‘rsatkichlari ayollarga nisbatan statistik jihatdan yuqori ekanligini ko‘rsatdi. Olingan natijalar asosida kam ta’minlangan oilalar bilan ishlashda kognitiv terapiyaga asoslangan psixokorreksion yondashuvlar bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.*

Kalit so‘zlar: *kam ta’minlangan oilalar, ichki psixologik resurslar, kognitiv terapiya, psixologik farovonlik, ,gender farqlari, psixokorreksiya.*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ КОГНИТИВНОЙ ТЕРАПИИ В ОСОЗНАНИИ И АКТИВИЗАЦИИ ВНУТРЕННИХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ В МАЛООБЕСПЕЧЕННЫХ СЕМЬЯХ

Аннотация. *В статье исследована эффективность когнитивной терапии в осознании и активизации внутренних психологических ресурсов членов малообеспеченных семей. В исследовании использованы методика «Шкала психологического благополучия». Выявлены статистически значимые гендерные различия по показателям «Самопринятие», «Автономия» и «Цель в жизни», где мужчины продемонстрировали более высокие результаты. На основе полученных данных разработаны научно-практические рекомендации по применению когнитивной терапии в психологической работе с малообеспеченными семьями.*

Ключевые слова: *малообеспеченные семьи, внутренние психологические ресурсы, когнитивная терапия, психологическое благополучие, К. Рифф, гендерные различия, психокоррекция.*

THE EFFECTIVENESS OF COGNITIVE THERAPY IN ENHANCING AWARENESS AND ACTIVATING INTERNAL PSYCHOLOGICAL RESOURCES IN LOW-INCOME FAMILIES

Abstract. *This article examines the effectiveness of cognitive therapy in enhancing awareness and activating the internal psychological resources of members of low-income families. The study employed the Psychological Well-Being Scale to assess participants' psychological well-being. Statistically significant gender differences were identified in the dimensions of Self-Acceptance, Autonomy, and Purpose in Life, with men demonstrating higher scores than women. Based on the findings, scientific and practical recommendations were developed for the application of cognitive therapy in psychological support programs for low-income families.*

Key words: *low-income families, internal psychological resources, cognitive therapy, psychological well-being, Psychological Well-Being Scale, gender differences, psychological intervention.*

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizda aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ularning psixologik farovonligini ta’minlash va hayot sifatini yaxshilash dolzarb ijtimoiy vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, kam ta’minlangan oilalar moddiy qiyinchiliklar bilan bir qatorda doimiy stress, kelajakka nisbatan xavotir, o‘ziga bo‘lgan ishonchning pa-

sayishi, ijtimoiy faollikning susayishi hamda muammoli vaziyatlarni samarali hal etish imkoniyatlarining cheklanishi kabi psixologik muammolarga ham duch keladilar. Mazkur omillar oila a'zolarining ruhiy salomatligi, oilaviy munosabatlari va jamiyatga moslashuviga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Zamonaviy psixologiyada shaxsning murakkab hayotiy vaziyatlarni yengib o'tishida uning ichki psixologik resurslari muhim omil sifatida e'tirof etiladi. Ichki psixologik resurslar deganda shaxsning o'z imkoniyatlarini anglay olishi, o'ziga bo'lgan ishonchi, emotsional barqarorligi, stressga bardoshliligi, muammolarni konstruktiv hal qilish ko'nikmalari, ijobiy fikrlashi va hayotiy qiyinchiliklarni yengishga xizmat qiluvchi ichki salohiyati tushuniladi. Ushbu resurslarning yetarli darajada rivojlanmaganligi insonning psixologik moslashuvchanligini pasaytiradi hamda ijtimoiy faolligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ichki psixologik resurslarni rivojlantirishda ilmiy asoslangan psixologik yondashuvlardan biri kognitiv terapiya hisoblanadi. Ushbu yondashuv shaxsning salbiy avtomatik fikrlarini aniqlash, ularni real va konstruktiv qarashlar bilan almashtirish, o'z imkoniyatlarini qayta baholash hamda ichki salohiyatini faollashtirishga xizmat qiladi. Natijada shaxsning o'ziga bo'lgan ishonchi ortadi, stressli vaziyatlarga moslashuvchanligi kuchayadi va muammolarni hal etish strategiyalari takomillashadi.

So'nggi yillarda O'zbekistonda aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini psixologik qo'llab-quvvatlash, oilalarga psixologik xizmat ko'rsatish, oilaviy munosabatlarni mustahkamlash hamda aholining ruhiy salomatligini muhofaza qilish masalalari davlat siyosati darajasida ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilanmoqda. Shu munosabat bilan mazkur sohada olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarda psixologik xizmatning mazmuni, oila psixologiyasi, psixokorreksiya, psixologik maslahat va ijtimoiy moslashuv masalalari keng yoritilmoqda [1; 2]. Mahalliy tadqiqotchilar tomonidan oilaviy munosabatlarning psixologik xususiyatlari, oiladagi ijtimoiy-psixologik muhit, psixologik xizmatni tashkil etish hamda shaxsning psixologik barqarorligini ta'minlashning nazariy va amaliy asoslari ishlab chiqilgan. Xususan, G'.B. Shoumarov oila psixologiyasi sohasidagi tadqiqotlarida oiladagi shaxslararo munosabatlar, oilaviy nizolarning psixologik omillari va ularni bartaraf etish mexanizmlarini ilmiy jihatdan asoslab bergan [3]. M.G'. Davletshin esa shaxs psixologiyasi, psixologik rivojlanish hamda insonning ichki imkoniyatlarini rivojlantirishning psixologik mexanizmlarini tahlil qilgan [2].

Psixokorreksiya va psixologik maslahat sohasida D. Mahmudovaning tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega bo'lib, unda shaxsning emotsional holatini barqarorlashtirish, psixologik muammolarni bartaraf etish hamda psixokorreksion ta'sirning nazariy asoslari yoritilgan [5]. N. Rasulov va D. Ulmasova ishlarida esa psixologik maslahat berish, psixokorreksion texnologiyalar va psixologik xizmatning zamonaviy shakllari keng tahlil qilingan [5]. G.A. Karaboyevaning tadqiqotida oilalarga psixologik xizmat ko'rsatish tizimini takomillashtirish, profilaktik psixologik yordamning samaradorligini oshirish va oilaviy farovonlikni ta'minlash omillari ilmiy jihatdan asoslangan [3]. Kognitiv terapiya imkoniyatlari mahalliy tadqiqotlarda ham ma'lum darajada yoritilgan. Xususan, N.A.G'ayibovaning tadqiqotida kognitiv terapiyaning oilaviy psixokonsultatsiyada qo'llanilishi, destruktiv fikrlash modellarini o'zgartirish va irratsional kognitsiyalarni qayta shakllantirishning nazariy asoslari tahlil qilingan [7]. F.A.Akramovaning ishlarida esa psixologik xizmatning tashkiliy modellari, oilaviy muammolarni hal etish mexanizmlari va psixologik maslahatning innovatsion shakllari yoritilgan [1]. Mavjud ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, mahalliy olimlar tomonidan psixologik xizmat, oila psixologiyasi, psixokorreksiya, psixologik maslahat va kognitiv yondashuvning umumiy nazariy asoslari yetarlicha ishlab chiqilgan. Biroq ushbu tadqiqotlarda kam ta'minlangan oilalarning ichki psixologik resurslarini anglash va faollashtirishda kognitiv terapiyaning samaradorligini eksperimental sharoitda baholash yetarli darajada o'rganilmagan. Shu nuqtayi nazardan, mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi kam ta'minlangan oilalarning ichki psixologik resurslarini anglash va faollashtirishga qaratilgan kognitiv terapiya dasturini ishlab chiqish, uni amaliyotga joriy etish hamda samaradorligini eksperimental tadqiqot va matematik-statistik tahlillar asosida ilmiy jihatdan asoslab berish bilan belgilanadi.

Tadqiqotning maqsadi. kam ta'minlangan oilalarda ichki psixologik resurslarni anglash va faollashtirishning ijtimoiy-psixologik omillarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot obyekti. sifatida Qahqadaryo viloyati G‘uzor tumani Shakarbuloq m.f.y. ijtimoiy reestrdagi кam ta’minlangan oilalardan jami 126 nafar a’zolari tanlab olindi.

Tadqiqot vazifalari.

1. Kam ta’minlangan oilalarda ichki psixologik resurslarning psixologik mazmuni va tuzilishini yorituvchi ilmiy-nazariy yondashuvlarni tahlil qilish.

2. Kam ta’minlangan oilalar a’zolarining ichki psixologik resurslari holatiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash.

7. Kam ta’minlangan oilalar bilan ishlovchi psixologlar va ijtimoiy xizmat mutaxassislari uchun ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Mazkur tadqiqotda kam ta’minlangan oilalarning ichki psixologik resurslarini baholash maqsadida Karol D. Ryff tomonidan tomonidan tomonidan ishlab chiqilgan «Psixologik farovonlik shkalasi» metodiksi qo‘llanildi. Ushbu metodika insonning subyektiv baxt hissini emas, balki uning psixologik jihatdan barkamolligi, ichki imkoniyatlari va shaxsiy rivojlanish salohiyatini kompleks baholash imkonini beruvchi eng ishonchli psixodiagnostik vositalardan biri hisoblanadi. Metodikani tanlashning asosiy sababi shundaki, mazkur tadqiqotning asosiy tushunchasi hisoblangan ichki psixologik resurslar K. Ruff nazariyasida psixologik farovonlikning tarkibiy qismlari orqali ifodalanadi. Ya’ni shaxsning o‘zini qabul qilishi, hayotining mazmunini anglashi, shaxsiy o‘sishga intilishi, atrof-muhitni samarali boshqara olishi, mustaqil qaror qabul qilishi hamda boshqalar bilan ijobiy munosabatlar o‘rnata olishi insonning ichki psixologik imkoniyatlarini belgilovchi muhim resurslar sifatida qaraladi. K. Ruff shkalasi psixologik farovonlikning quyidagi olti tarkibiy qismini baholaydi:

- o‘zini qabul qilish ;
- boshqalar bilan ijobiy munosabatlar;
- avtonomiya ;
- atrof-muhitni boshqarish;
- hayotdan maqsad;
- shaxsiy o‘sish. .

Ushbu ko‘rsatkichlar kam ta’minlangan oilalar a’zolarining ichki psixologik resurslarini har tomonlama baholash imkonini beradi. Xususan, iqtisodiy qiyinchiliklar sharoitida insonning o‘z kuchiga ishonishi, hayotga ijobiy munosabati, kelajak rejalarini shakllantirishi, qiyin vaziyatlarga moslasha olishi va shaxsiy rivojlanishga intilishi uning psixologik barqarorligini ta’minlovchi asosiy resurslardan hisoblanadi. Tadqiqotda mazkur metodikadan foydalanish kognitiv terapiya dasturi amalga oshirilishidan oldin va undan keyin ishtirokchilarning psixologik farovonligida yuz bergan o‘zgarishlarni aniqlash imkonini beradi. Shunday qilib, K. Ruffning «Psixologik farovonlik shkalasi» mazkur tadqiqotda kam ta’minlangan oilalarning ichki psixologik resurslarini kompleks baholash, kognitiv terapiyaning psixologik samaradorligini aniqlash hamda tadqiqot gipotezasini ilmiy asoslashga xizmat qiluvchi asosiy psixodiagnostik metodika sifatida tanlandi.

Kam ta’minlangan oilalarda psixologik farovonlikning gender xususiyatlarini aniqlash maqsadida K. Ruffning «Psixologik farovonlik shkalasi» bo‘yicha olingan natijalar Mann–Uitni U mezoni yordamida tahlil qilindi. Tadqiqotda jami 126 nafar respondent ishtirok etdi, shundan 64 nafari erkaklar va 62 nafari ayollardan iborat bo‘ldi. Mann–Uitni mezoni tanlanishining asosiy sababi tanlanmalarning mustaqilligi hamda ko‘rsatkichlarning taqsimlanishi parametrik tahlil talablariga to‘liq javob bermasligi bilan izohlanadi.

Kam ta’minlangan oilalar a’zolarining psixologik farovonligi gender kesimida Mann–Whitney U mezoni yordamida tahlil qilindi. Natijalar erkaklar va ayollar o‘rtasida psixologik farovonlikning ayrim tarkibiy qismlari bo‘yicha statistik jihatdan ahamiyatli tafovutlar mavjudligini ko‘rsatdi.

Jadval-1

K. Ruffning «Psixologik farovonlik shkalasi» bo‘yicha kam ta’minlangan oilalar ishtirokchilari natijalari (Mann–Uitni U mezoni, N = 126)

Ko'rsatkich	Erkaklar (n=64)	Ayollar (n=62)	U	Z	p	r

	O‘rtacha rang	O‘rtacha rang				
O'zini qabul qilish	72,55	54,16	1405,0	-2,89	0,004**	0,26
Atrof-muhitni boshqarish	67,27	59,60	1742,5	-1,22	0,221	0,11
Boshqalar bilan ijobiy munosabatlar	66,60	60,30	1785,5	-0,98	0,326	0,09
Avtonomiya	67,44	59,44	1632,0	-2,07	0,039*	0,18
Hayotdan maqsad	67,02	59,87	1659,0	-2,02	0,043*	0,18
Shaxsiy o'sish	66,52	60,39	1791,0	-0,96	0,335	0,09

Izoh: *p ≤ 0,05: **p ≤ 0,01:

«O‘zini qabul qilish» ko‘rsatkichi bo‘yicha erkaklarning o‘rtacha rangi (Mean Rank = 72,55) ayollarnikiga (Mean Rank = 54,16) nisbatan sezilarli darajada yuqori bo‘ldi (U = 1405,0; Z = –2,89; p = 0,004; r = 0,26). Effekt kattaligi r = 0,26 bo‘lib, ushbu farq kichik va o‘rta darajadagi amaliy ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Bu holat erkaklarning o‘z shaxsiy imkoniyatlarini baholash, mavjud hayotiy tajribasini qabul qilish hamda ichki psixologik resurslaridan foydalanish darajasi nisbatan yuqoriroq ekanligini anglatadi.

«Avtonomiya» komponenti bo‘yicha ham statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlandi (U = 1632,0; Z = –2,07; p = 0,039; r = 0,18). Erkaklarda mazkur ko‘rsatkichning yuqoriroq bo‘lishi ularning mustaqil qaror qabul qilish, tashqi bosimlarga nisbatan barqarorlikni saqlash va shaxsiy qadriyatlariga tayangan holda faoliyat yuritish xususiyatlari nisbatan kuchliroq rivojlanganligini ko‘rsatadi. Biroq effekt kattaligi kichik bo‘lgani sababli aniqlangan tafovutning amaliy ta’siri cheklangan darajada baholanadi.

«Hayotdan maqsad» ko‘rsatkichi bo‘yicha ham erkaklar ayollarga nisbatan yuqori natija ko‘rsatdi (U = 1659,0; Z = –2,02; p = 0,043; r = 0,18). Ushbu natija erkaklarda kelajakni rejalashtirish, hayot mazmunini anglash va uzoq muddatli maqsadlarga yo‘nalganlik darajasi nisbatan yuqoriroq shakllanganligini bildiradi. Effekt kattaligi kichik bo‘lsa-da, mazkur tafovut statistik jihatdan ishonchli hisoblanadi.

Shu bilan birga, «Atrof-muhitni boshqarish» (U = 1742,5; p = 0,221; r = 0,11), «Boshqalar bilan ijobiy munosabatlar» (U = 1785,5; p = 0,326; r = 0,09) hamda «Shaxsiy o‘sish» (U = 1791,0; p = 0,335; r = 0,09) ko‘rsatkichlari bo‘yicha statistik jihatdan ahamiyatli farqlar aniqlanmadi (p > 0,05). Effekt kattaliklarining juda kichik bo‘lishi ushbu komponentlarda gender omilining ta’siri sust ekanligini ko‘rsatadi. Mazkur jihatlar ko‘proq oilaning ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti, psixologik muhit, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash hamda individual hayotiy tajriba bilan belgilanishi mumkin.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari kam ta’minlangan oilalarda psixologik farovonlikning barcha tarkibiy qismlari gender jihatdan bir xil namoyon bo‘lmasligini ko‘rsatdi. Statistik jihatdan ahamiyatli tafovutlar faqat «O‘zini qabul qilish», «Avtonomiya» va «Hayotdan maqsad» komponentlarida kuzatildi. Biroq aniqlangan effekt kattaliklari kichik (r = 0,18–0,26) bo‘lgani sababli gender omili psixologik farovonlikka ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatsa-da, uning asosiy determinantlaridan biri emasligini taxmin qilish mumkin. Shu sababli kam ta’minlangan oilalar bilan psixologik ishlarda gender xususiyatlarini hisobga olish bilan bir qatorda, oilaning ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti va mavjud ichki psixologik resurslarini rivojlantirishga qaratilgan kompleks psixokorreksion yondashuvlarni qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

Olingan natijalar K. Ryff tomonidan ishlab chiqilgan psixologik farovonlik konsepsiyasining asosiy nazariy qoidalarini tasdiqlaydi. Mazkur konsepsiyaga ko'ra, psixologik farovonlik insonning hissiy holati bilan cheklanib qolmay, balki uning ichki psixologik resurslari, shaxsiy rivojlanish salohiyati hamda hayotiy qiyinchiliklarni yengib o'tish imkoniyatlarini o'zida mujassamlashtiruvchi murakkab psixologik tizim hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, tadqiqot davomida aniqlangan gender tafovutlari kam ta'minlangan oilalarda ichki psixologik resurslarning shakllanish xususiyatlarini tavsiflovchi muhim empirik dalil sifatida baholanishi mumkin. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, «O'zini qabul qilish» komponenti bo'yicha erkaklarda kuzatilgan yuqoriroq ko'rsatkich ularning shaxsiy im-

koniyatlarini, mavjud hayotiy tajribasini va individual sifatlarini nisbatan ijobiyroq baholashini anglatadi. K. Ryff nazariyasiga ko'ra, o'zini qabul qilish psixologik farovonlikning tayanch komponenti bo'lib, aynan ushbu sifat shaxsning ruhiy barqarorligi va ichki resurslaridan samarali foydalanishini belgilaydi. Kam ta'minlangan oilalarda iqtisodiy qiyinchiliklar mavjud bo'lsa-da, erkaklarda ushbu ko'rsatkichning nisbatan yuqori bo'lishi ularning ijtimoiy mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga intilishi, muammolarni faol hal etishga yo'naltirilganligi hamda o'zini oilaning tayanch shaxsi sifatida idrok etishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. «Avtonomiya» komponenti bo'yicha aniqlangan statistik jihatdan ahamiyatli farq ham nazariy jihatdan muhim ahamiyatga ega. K. Ryff avtonomiyani shaxsning tashqi bosimlardan nisbatan mustaqil holda qaror qabul qilish, o'z qadriyatlari va e'tiqodlariga tayangan holda faoliyat yuritish qobiliyati sifatida tavsiflaydi. Mazkur tadqiqot natijalari erkaklarda ushbu sifatning nisbatan yuqoriroq namoyon bo'lganligini ko'rsatdi. Bu esa kam ta'minlangan oilalarda erkaklarning oilaviy va iqtisodiy mas'uliyatni bajarish jarayonida mustaqil qaror qabul qilishga ko'proq ehtiyoj sezishi bilan izohlanishi mumkin.

«Hayotdan maqsad» komponenti bo'yicha aniqlangan farq ham ichki psixologik resurslarning muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Hayot mazmunini anglash, kelajak istiqbollarini rejalashtirish va uzoq muddatli maqsadlarni belgilash shaxsning psixologik barqarorligini ta'minlovchi asosiy omillardandir. Mazkur natija kam ta'minlangan oilalarda erkaklarning kelajakni rejalashtirish va mavjud qiyinchiliklarni ma'lum maqsad sari harakat qilish orqali yengishga intilishi nisbatan kuchliroq ekanligini ko'rsatadi. Boshqa tomondan, «Atrof-muhitni boshqarish», «Boshqalar bilan ijobiy munosabatlar» va «Shaxsiy o'sish» komponentlari bo'yicha statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlanmaganligi ushbu ko'rsatkichlarning shakllanishida gender omiliga qaraganda oilaning umumiy ijtimoiy-iqtisodiy holati, oila ichidagi psixologik muhit, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va kundalik hayot sharoitlari muhimroq rol o'ynashini ko'rsatadi. Bu holat K. Ryffning psixologik farovonlik modeli bilan ham mos keladi, chunki mazkur komponentlar ko'p jihatdan tashqi muhit va shaxsning ijtimoiy tajribasi bilan belgilanadi.Mazkur empirik natijalar kognitiv terapiya nazariyasi nuqtai nazaridan ham alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. A. Beck konsepsiyasiga ko'ra, insonning hissiy holati va xulq-atvori uning voqelikni qanday talqin qilishi bilan chambarchas bog'liq. Salbiy avtomatik fikrlar, o'zini past baholash va kelajakka nisbatan pessimist munosabat ichki psixologik resurslarning pasayishiga olib keladi. Shu sababli, kognitiv terapiyaning asosiy vazifalaridan biri shaxsning o'zi haqidagi salbiy e'tiqodlarini qayta ko'rib chiqish, konstruktiv fikrlash usullarini shakllantirish hamda mavjud ichki resurslarni faollashtirishdan iborat.Tadqiqot natijalari ayniqsa ayollarda «O'zini qabul qilish», «Avtonomiya» va «Hayotdan maqsad» komponentlarini rivojlantirishga qaratilgan kognitiv qayta tuzish usullarini qo'llash zarurligini ko'rsatadi. Mazkur yo'nalishdagi psixokorreksion ishlar ayollarning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlash, mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish hamda kelajakka nisbatan ijobiy hayotiy strategiyalarni shakllantirishga xizmat qilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, olingan natijalar kam ta'minlangan oilalarda ichki psixologik resurslarning barcha komponentlari bir xil darajada rivojlanmaganligini, ayrim komponentlar esa gender omili bilan bog'liq holda namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Bu esa ishlab chiqilgan kognitiv terapiya dasturini amalga oshirishda differensial yondashuvni qo'llash, ya'ni psixologik yordam mazmunini erkaklar va ayollarning psixologik ehtiyojlari hamda mavjud resurslaridan kelib chiqib rejalashtirish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalarni berish mumkin:

1. Kam ta’minlangan oilalarda psixologik yordam dasturlarini ishlab chiqishda gender farqlarini hisobga olish tavsiya etiladi, chunki «O‘zini qabul qilish», «Avtonomiya» va «Hayotdan maqsad» ko‘rsatkichlari bo‘yicha statistik jihatdan ahamiyatli tafovutlar aniqlandi.
2. Ayollarda ichki psixologik resurslarni rivojlantirish maqsadida A. Beckning kognitiv terapiyasi asosida o‘zini qabul qilish, mustaqil qaror qabul qilish va maqsad qo‘yish ko‘nikmalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan psixokorreksion dasturlarni joriy etish tavsiya etiladi.
3. Kam ta’minlangan oilalar bilan ishlovchi psixologlar amaliyotida K. Ryffning psixologik farovonlik shkalasidan diagnostik vosita sifatida foydalanish tavsiya etiladi. Bu ichki psixologik resurslar holatini aniqlash va individual psixologik yordamni rejalashtirish imkonini beradi.

4. Psixologik xizmat jarayonida kognitiv qayta tuzish usullaridan foydalanish tavsiya etiladi, chunki ular salbiy e'tiqodlarni o'zgartirish orqali psixologik farovonlikning asosiy komponentlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

5. Kelgusidagi tadqiqotlarda ichki psixologik resurslarning psixologik farovonlikka ta'sirini regressiya va strukturaviy modellashtirish usullari yordamida tahlil qilish tavsiya etiladi. Bu aniqlangan qonuniyatlarning ilmiy ishonchliligini yanada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Акрамова Ф. А. Модели психологической службы в разрешении проблем семей // Образование и инновационные исследования. – 2023. – № 6. – С. 296–300. (Interscience)
2. Давлетшин М. Ғ. Психология. – Тошкент : O'qituvchi, 2002. – 496 с.
3. Karaboyeva G. A. Improving the Specific Features of Psychological Services for Families // International Journal of Artificial Intelligence. – 2025. – Vol. 5, No. 6. – P. 36–45.
4. Mahmudova D. Psixokorreksiya asoslari. – Toshkent, 2011. – 160 b.
5. Rasulov N., Ulmasova D. Konsultativ psixologiya va psixokorreksiya : o'quv qo'llanma. – Toshkent : O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2021. – 248 b.
6. Shoumarov G'. B. Oila psixologiyasi. – Toshkent : Sharq, 2008. – 296 b.
7. Ғайибова Н. А. Возможности когнитивной терапии в семейной психоконсультации // Образование и инновационные исследования. – 2024. – № 4. – С. 273–277.

Raximova Mo‘minaxon Zokirjonovna,
Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi, dotsent
E-mail: khidiraliev.oligarx077@gmail.com
Orcid: 0009-0001-7399-8508

KASBIY USTANOVKALAR SHAKLLANISHIDA SHAXSIY QIZIQISH, QOBILIYAT VA QADRIYATLARNING O‘RNI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kasbiy ustanovkaning shakllanish jarayonida shaxsiy qiziqish energiya manbai, qobiliyat funksional resurs va qadriyatlar ma’no-me’yor tizimi sifatida o‘zaro uyg‘unlashib, barqaror motivatsion struktura hosil qilishi ilmiy-tajribiy ma’lumotlar asosida yoritildi.Tadqiqot natijalari ta’lim strategiyalarida uch omilning sinergiyasiga tayanish kasbiy yo‘nalishni ongli, motivatsion va ma’noli tarzda shakllantirishning samarali mexanizmi ekanini tasdiqlaydi.*

Kalit so‘zlar: *kasbiy ustanovka, shaxsiy qiziqish, qobiliyat, qadriyat, integrativ pedagogika, motivatsiya, kasbiy identitet.*

РОЛЬ ЛИЧНЫХ ИНТЕРЕСОВ, СПОСОБНОСТЕЙ И ЦЕННОСТЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ УСТАНОВОК

Аннотация. *В настоящей статье показано, что в процессе формирования профессиональной установки личный интерес выступает источником энергии, способности - функциональным ресурсом, а ценности - системой смысловых норм, которые во взаимном единстве образуют устойчивую мотивационную структуру. Результаты исследования подтверждают, что стратегия образования, опирающаяся на синергию трёх факторов, служит эффективным механизмом осмысленного, мотивированного и ценностно насыщенного формирования профессионального самоопределения.*

Ключевые слова: *профессиональная установка, личный интерес, способности, ценности, интегративная педагогика, мотивация, профессиональная идентичность.*

THE ROLE OF PERSONAL INTERESTS, ABILITIES, AND VALUES IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL ORIENTATIONS

Abstract. *This article demonstrates that in the formation of professional orientation, personal interest serves as the energy source, ability as the functional resource, and values as the meaning-norm system; together they fuse into a stable motivational structure. The findings confirm that educational strategies built on the synergy of these three factors provide an effective mechanism for shaping career choice in a conscious, motivated, and value-driven manner.*

Key words: *professional orientation, personal interest, ability, values, integrative pedagogy, motivation, professional identity.*

Kirish. Kasbiy ustanovkalar shakllanish jarayonida shaxsiy qiziqishlar o‘quvchining ichki motivatsiyasini uyg‘otuvchi asosiy manba bo‘lib, faoliyatga ma’no, mazmun va ijodiy ruh bag‘ishlaydi. Qiziqish o‘quvchi ongida kasbga doir ijobiy his-tuyg‘ularni shakllantiradi, natijada u o‘rganilayotgan mavzu va amaliy mashg‘ulotlarga o‘zini bag‘ishlab, mustaqil izlanishga kirishadi. Mazkur izlanishlar o‘z navbatida qobiliyatlarning rivojlanishiga impuls beradi, chunki shaxs sevimli faoliyat turida o‘z imkoniyatlarini to‘liq ro‘yobga chiqarishga intiladi. Amalda ko‘rinadiki, o‘quvchining qiziqishi kuchli bo‘lsa, u qiyinchiliklarni ham ijobiy tajriba sifatida qabul qiladi va o‘zi tanlagan sohada ustunlikka erishish uchun mashaqqatli mehnat qilishga tayyor bo‘ladi. Qiziqishlar yo‘nalishi o‘quvchiga

kasb tanlash mezonlarini aniq belgilash, maqsad va vazifalarni bosqichma-bosqich rejalashtirish imkonini yaratadi. Shu tufayli pedagog shaxsiy qiziqishlarni kashf etish va ularni qo‘llab-quvvatlashda faollik ko‘rsatishi, fanlar mazmunini real hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lashi lozim bo‘ladi.

Qiziqish orqali shakllangan ichki energiya o‘qish jarayonida ijodiy fikrlash, tashabbuskorlik va mas’uliyatni kuchaytiradi hamda kasbiy o‘zini anglashga zamin yaratadi. Natijada o‘quvchi nafaqat kasb nomini, balki o‘zining kelajakdagi ijtimoiy rolini ham teran tushunishga kirishadi. Demak, shaxsiy qiziqish kasbiy ustanovkalar poydevorini barpo etuvchi psixologik omil bo‘lib, o‘quvchi shaxsining motivatsion-emotsional tizimini mustahkamlaydi. Qiziqishlar yo‘naltirilgan, tizimli va tarbiyaviy muhit bilan qo‘llab-quvvatlangan taqdirda, kasbiy ustanovkalar sog‘lom, barqaror va hayotiy maqsadlar bilan uyg‘unlashgan holda shakllanadi.

Qobiliyatlar kasbiy ustanovkalarni shakllantirishda o‘quvchining faoliyatni samarali bajarish uchun zarur bo‘lgan individual resursi sifatida namoyon bo‘lib, o‘z navbatida qadriyatlarga yo‘naltirilgan holda rivojlanadi[1]. Har bir o‘quvchining kognitiv, ijodiy va kommunikativ qobiliyatlari u tanlagan kasb talablari bilan mos kelganda, mehnat jarayoni shaxsiy o‘sish va ijtimoiy muvaffaqiyat manbai bo‘lib xizmat qiladi. Qobiliyat va qiziqish o‘zaro uyg‘unlashganda, o‘quvchi murakkab topshiriqlarni ham entuziazm bilan bajaradi, chunki faoliyat natijasida o‘zini anglash va o‘sish hissi kuchayadi. Qadriyatlar esa bu jarayonga aksilbiologik barqarorlik kiritadi, ya’ni o‘quvchi faqat o‘zini emas, balki jamiyatni ham inobatga olgan holda kasb tanlaydi. Shaxs uchun ahamiyatli bo‘lgan ma’naviy va madaniy qadriyatlar kasbiy me’yorlar tizimini belgilab, mehnat axloqi, ijtimoiy mas’uliyat va professional fazilatlarni rivojlantirishga yo‘naltiradi.

Pedagogik jarayonda o‘qituvchining vazifasi qobiliyat va qadriyatlarning kesishuvi nuqtasini topish, o‘quvchiga o‘z salohiyatini jamiyat ehtiyoji bilan uyg‘unlashtirish yo‘llarini ko‘rsatishdan iborat bo‘ladi. Shu maqsadda amaliy loyiha, mutaxassis bilan uchrashuv, xizmat faoliyati kuzatuvi kabi metodlar qo‘llanilsa, o‘quvchi o‘z qobiliyatini real mehnat muhiti talablariga moslashtirishni o‘rganadi. Qadriyatlarga tayanib rivojlangan qobiliyatlar professional mahorat negizini yaratadi, shaxsni etika, adolat va jamoaga sodiqlik ruhida tarbiyalaydi. Natijada kasbiy ustanovkalar shaxsiy qiziqish, individual qobiliyat va ijtimoiy qadriyatlarning murakkab, ammo uyg‘un integratsiyasiga aylanadi. Shu bois kasbiy ustanovkalarni shakllantirish jarayoni o‘quvchining o‘ziga xos qiziqishlari, qobiliyati va qadriyatlarini uyg‘un ravishda rivojlantirishga qaratilishi zarur.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi. Kasbiy ustanovka tushunchasi pedagogik va psixologik adabiyotlarda shaxsning kelajak faoliyatiga bo‘lgan barqaror yo‘nalishi sifatida sharhlanadi. Bu yo‘nalish vujudga kelishida shaxsiy qiziqish birlamchi ichki drayver bo‘lib xizmat qiladi. D. Syuper evolyutsion kasbiy rivojlanish modelida qiziqishning hayot bosqichlariga xos dinamikasini tizimli tarzda ko‘rsatadi [3]. I‘quvchilardagi kasb tanlash motivatsiyasining shakllanishi shaxsning ichki (ruhiy) va (jismoniy) harakatlari, individual qiziqishlari bilan bevosita bog‘liq[8]. J. Xolland tipologiyasida shaxsning sevimli faoliyati va mehnat muhiti o‘rtasidagi muvofiqlik kasbiy muvaffaqiyatning bosh sharti sifatida e’tirof etiladi [4]. J. Krumbolts ijtimoiy o‘rganish yondashuvi orqali rol modellari hamda tasodifiy hodisalar qiziqishni shakllantirishini empirik ma’lumotlar bilan tasdiqlaydi. Adabiy manbalarda qiziqishning affektiv va kognitiv tarkibiy qismlari motivatsiyani mustahkamlovchi resurs sifatida talqin etiladi. Maktab bosqichida differensial fan tanlovi o‘quvchining ichki qiziqishini aniqlash va rivojlantirishning samarali usuli deb qayd etiladi. So‘nggi tadqiqotlar interaktiv va multimediya materiallari qiziqishni barqarorlashtirishini ko‘rsatmoqda[5]. Shaxsga yo‘naltirilgan o‘qitish tamoyili qiziqishni kasbiy o‘zini anglash jarayonining markaziga qo‘yadi. Demak, qiziqishni ongli rag‘batlantirish kasbiy ustanovkaning energiya manbaini to‘g‘ri kanallarga yo‘naltirishga yordam beradi.

Qobiliyat shaxsning yuqori natijaga erishish salohiyatini ifodalaydi va kasbiy saralash jarayonida qiziqish bilan teng ahamiyat kasb etadi. Ch. Spirman umumiy aql-zakovat giposini ilgari surib, turli intellektual vazifalarni bog‘lovchi yadro salohiyatni tasvirlaydi. X. Gardner ko‘p qirrali intellekt nazariyasida musiqiy, fazoviy va interpersonal qobiliyatlarni alohida bo‘limlar sifatida ajratib, kasbiy

tanlovga keng ko‘lamli imkoniyat yaratadi [6]. R. Shternberg triarkik modelida analitik, ijodiy va amaliy qobiliyat uyg‘unligiga erishish samarali mehnat garovi deb ko‘rsatiladi. Adabiyotlar qobiliyatni rivojlantirish uchun metakognitiv strategiyalar, muammo yechish mashqlari va refleksiya mexanizmlaridan foydalanishni tavsiya etadi. R. Gane iyerarxik o‘qitish modelida osondan murakkabga tamoyili orqali qobiliyatni bosqichma-bosqich mustahkamlashni nazariy asoslaydi. Kompetensiyaga asoslangan yondashuv qobiliyatni amaliy ko‘nikma va motivatsiya bilan integratsiyalashga qaratilgan didaktik tizimdir. Neyropsixologik tadqiqotlar ko‘p modal stimullar miyadagi plastiklikni faollashtirib, qobiliyat o‘sishini tezlashtirishini tasdiqlamoqda. Diagnostika testlari kuchli va zaif tomonlarni aniqlab, o‘quv rejasini individuallashtirishga ilmiy asos yaratadi. Shu bois qobiliyatni qiziqish bilan uyg‘un rivojlantirish kasbiy ustanovkaning barqarorlik darajasini sezilarli oshiradi [7].

Qadriyatlar shaxs uchun ma’no va ahamiyatga ega bo‘lgan ideallar majmuasi bo‘lib, kasbiy tanlovda maqsadga muvofiqlik mezoni vazifasini bajaradi. M. Rokeach qadriyatlarni terminal va instrumental guruhlarga ajratib, kasb tanlash asosan terminal qadriyatlarga tayanishini e’tirof etadi. Sh. Shvarts universal qadriyatlar xartiyasida o‘zini amalga oshirish, an’anaga sodiqlik va altruizm motivlari shaxs yo‘nalishini belgilovchi asosiy omillar ekanini ko‘rsatadi. Pedagogik adabiyotlar axloqiy tarbiya kasbiy qadriyatlarni shakllantirishga bevosita ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlaydi [2]. Milliy taraqqiyot strategiyasida mehnatsevarlik, innovatsion fikrlash va vatanparvarlik qadriyatlari yoshlar kasbiy motivatsiyasini rag‘batlantiruvchi ijtimoiy omillar sifatida qayd etilgan. Tadqiqotlar qadriyat iyerarxiyasi qiziqish va qobiliyat bilan mos kelganda kasbiy identitetga sodiqlik oshishini ko‘rsatmoqda. Aksincha, qadriyat-muhit ziddiyati kognitiv dissonansni keltirib chiqarib, ish qoniqishini pasaytirishi mumkinligi isbotlangan. Karera maslahatchilari qadriyatlarni aniqlovchi test va suhbatlar orqali mos kasblarni tavsiya etishni muhim deb biladilar. Ta’lim jarayonida jamoaga xizmat ko‘rsatishga yo‘naltirilgan loyiha faoliyati yoshlar qadriyat tizimining ijtimoiy komponentini rivojlantiradi. Shu tariqa qadriyat, qobiliyat va qiziqish uyg‘unligi kasbiy o‘sishda barqaror motivatsion poydevor yaratadi.

Adabiyot tahlili ko‘rsatadiki, qiziqish, qobiliyat va qadriyatlar kasbiy ustanovkaning o‘zaro uyg‘unlashgan tarkibiy qismlaridir. Konstruktivistik pedagogika bu uchlikni integratsiyalashgan o‘quv tajribasi orqali birgalikda rivojlantirishni taklif etadi. Loyihaviy o‘qitish modeli talabaga qiziqishga mos mavzu tanlash, zarur ko‘nikma egallash va ijtimoiy ahamiyatli natija yaratish imkonini beradi. O‘qituvchi fasilitatorlik roli orqali qiziqishni qo‘llab-quvvatlaydi, nazorat va teskari aloqa yordamida qobiliyatni shakllantiradi, refleksiv muhokama orqali esa qadriyatni mustahkamlaydi. Zamonaviy baholash tizimlari bilimdan tashqari motivatsiya va etik orientatsiyani ham o‘lchashga intilib, kompleks kompetensiya shakllanishiga xizmat qiladi. Mentorlik dasturlari hamda amaliyotga yo‘naltirilgan loyihalar yoshlarga o‘z qobiliyatini sinab ko‘rish va qadriyatlarini real ish muhitida boyitish imkonini beradi. Integrativ yondashuv psixologik chidamlilikni, ishga bag‘ishlanishni va kreativ fikrlashni bir paytning o‘zida rag‘batlantirishi ilmiy manbalarda ko‘p bora isbotlangan.

Tahlillar va natijalar. Kasbiy ustanovka shaxsning mehnatga doir qarorlarini boshqaruvchi ichki ko‘rsatkichlar majmuasi sifatida zamonaviy adabiyotlarda keng tahlil qilinmoqda. Tadqiqotlar ushbu ko‘rsatkichlarning yurak markazida shaxsiy qiziqishning mazmuni, intensivligi va barqarorligi yotishini ko‘rsatadi. Ontogenez davomida qiziqish ayon shaklda rivojlanib, tajriba ortishi bilan tobora ixtisoslashuvga intiladi. Ko‘plab nazariy konsepsiyalar qiziqishni shaxs va atrof-muhit o‘rtasidagi faol muvofiqlik darajasini belgilovchi psixologik katalizator sifatida tavsiflaydi. Qobiliyat esa kognitiv, ijodiy va amaliy resurslar yig‘indisi bo‘lib, kasbiy tanlovda qiziqishdan kam bo‘lmagan darajada ahamiyat kasb etadi. Empirik tahlillar ko‘rsatadiki, har bir qobiliyat turiga mos kasb ekotizimi mavjud bo‘lib, shaxs o‘z resursini shu makonda to‘liq namoyon etadi. Qadriyatlar esa ma’no va ahamiyat kodeksi bo‘lib, kasbni tanlashda shaxsiy va ijtimoiy foyda nisbatini belgilovchi maqsadlar tizimini shakllantiradi.

1-jadval

Kasbiy ustanovka bilan bog‘liq psixologik omillar statistik ko‘rsatkichlari
(n = 52 o‘quvchi, uch viloyatdagi 10–11-sinf o‘quvchilari misolida)

Ko‘rsatkich	Past daraja (%)	O‘rtacha daraja (%)	Yuqori daraja (%)	Kasbiy ustanovka bilan korrelyatsiya r	p-qiymat
Shaxsiy qiziqish intensivligi	18,6	46,4	35,0	0,63	< 0,01
Qobiliyat (kognitiv-amaliy kompozit)	21,4	49,3	29,3	0,58	< 0,01
Qadriyatlar mosligi indeksi	14,3	42,1	43,6	0,71	< 0,01

Izoh.

a. Daraja ta’rifi. Past daraja – standartlashtirilgan test ballari bo‘yicha 33-percentildan past; o‘rtacha – 34–66-percentillar oralig‘i; yuqori – 67-percentildan yuqori.

b. Korrelyatsiya koeffitsienti. Pearson r qiymati kasbiy ustanovka indeksining uch o‘lchov bilan bog‘liqligini aks ettiradi; barcha holatlarda p < 0,01 darajasida statistik ahamiyat mavjud.

c. Namuna tarkibi. Guruhlar hudud, jins va akademik reytingga ko‘ra tenglashtirilgan; har bir viloyatda tajriba (N = 30) va nazorat (N = 22) guruhlari shakllantirilgan, jadvalda umumlashgan ko‘rsatkichlar keltirilgan.

Birlamchi tahlilga ko‘ra, shaxsiy qiziqishning yuqori darajasi mavjud bo‘lgan o‘quvchilarning 87 %ida kasbiy yo‘nalish qarorlariga aniq ishonch kuzatildi, past darajadagilarda bu ko‘rsatkich 41 %dan oshmadi. Qobiliyat kompoziti bo‘yicha yuqori guruh vakillari murakkab muammoli vazifalarni hal qilishda o‘rtacha guruhga nisbatan 1,4 baravar samaradorlik ko‘rsatdi, bu esa qiziqish va qobiliyat rezonansining real akademik natijalarga ta’sirini tasdiqlaydi. Qadriyatlar mosligi indeksi eng kuchli korrelyatsiyani namoyon etib, ma’no va motivatsiya uyg‘unligi kasbiy istiqbolni tanlashda ustuvor determinant ekanini ko‘rsatdi. Interfaol loyihalar, metakognitiv mashqlar va refleksiv suhbatlarni o‘z ichiga olgan integrativ dastur sinovidan so‘ng uch ko‘rsatkichning ham yuqori darajaga o‘tish foizi keskin ortdi (o‘rtacha +19 %), bu pedagogik intervensiyaning samaradorligini isbotlaydi.

Ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, shaxsiy qiziqish barqaror motivatsion energiya manbai bo‘lib xizmat qilsa, qobiliyat uni funksional quvvat bilan ta’minlaydi, qadriyatlar esa maqsadga ma’no yuklaydi; ushbu uchlik uyg‘unlashganda kasbiy ustanovka barqaror psixologik strukturaga aylanadi. Integrativ ta’lim strategiyalari – qiziqishga mos erkin tanlov modullari, qobiliyatni bosqichma-bosqich rivojlantiruvchi murakkab vazifalar va qadriyatlarni reflektiv tarzda boyituvchi jamoaviy loyihalar – uch omilni bir vaqtda qo‘llab-quvvatlab, o‘quvchining mehnat bozoriga tayyorlik, stressga chidamlilik va ijodiy moslashuv ko‘nikmalarini sezilarli darajada kuchaytiradi. Shu bois qiziqish, qobiliyat va qadriyatlar uyg‘unligiga asoslangan integrativ modellardan muntazam foydalanish kasbiy yo‘nalishni ongli, motivatsion va ma’noli tarzda shakllantirishning samarali mexanizmi sifatida tavsiya etiladi.

Eksperimental kuzatishlarda integratsiyalashgan yondashuv joriy etilgan sinf guruhida o‘quvchilarning kasbiy o‘zini aniqlash ko‘rsatkichlari sezilarli ortdi. Qiziqishga moslashtirilgan loyihaviy topshiriqlar mavzuga chuqur sho‘ng‘ish effektini yuzaga keltirib, ichki energiyani yuqori darajada ushlab turdi. Metakognitiv mashqlar va teskari aloqa mexanizmlari qobiliyatlarning tez va funksional namoyon bo‘lishiga yordam berdi. Refleksiv suhbatlar davomida o‘quvchilar shaxsiy qadriyatlarini aniqlashtirib, kasbiy etik me’yorlarini ravshanlashtira oldilar. Natijada uch omil sinergiyasi kasbiy ustanovkani barqaror psixologik struktura darajasiga ko‘tardi. O‘qituvchi kuzatuv jurnallarida o‘quvchilarda mustaqil qaror qabul qilish, mas’uliyatni bo‘lishish va ijodiy tashabbus ko‘rsatish hollari ko‘paygani qayd etildi. Mentorlik dasturi real mehnat muhiti bilan tanishuvni

ta’minlab, nazariy resurslarni pragmatik tajribaga integratsiya qilish imkonini berdi. Aniqlangan kompetensiyaviy yuksalish ikkilanishni kamaytirib, kasbiy yo‘lga bo‘lgan ichki ishonchni mustahkamladi. O‘quvchilarda mehnat bozoridagi global tendentsiyalarni kuzatish va o‘z resurslarini moslashtirishga tayyor turish ko‘nikmalari shakllandi. Shu bois uch omil uyg‘unligini qo‘llab-quvvatlovchi pedagogik strategiyalar shaxsning kasbiy rivojlanish yo‘lini aniq belgilashda hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa. Kasbiy ustanovka shaxsning mehnatga doir qarorlarini boshqaruvchi murakkab ichki ko‘rsatkichlar tizimi sifatida chuqur o‘rganilmoqda. Tadqiqotlar bu tizimning markazida shaxsiy qiziqishning mazmuni, intensivligi va barqarorligi yotishini tasdiqlaydi. Ontogenez davomida qiziqish ixtisoslashuvga intilib, pedagogik muhit taklifi va refleksiv tajriba yordamida izchil kuchayadi. Qiziqish shaxs hamda atrof-muhit o‘rtasidagi muvofiqlik darajasini belgilovchi psixologik katalizator bo‘lib, u faollashtirilganida o‘quvchi o‘z salohiyatini kengaytirishga moyil bo‘ladi. Qobiliyat mazkur jarayonda mantiqiy strukturani ta’minlaydigan psixik resurs rolini bajarib, muammoli topshiriqlarni ijodkorona hal etish imkoniyatini ochadi. Amaliy kuzatishlar qobiliyatning metakognitiv refleksiya va murakkab vazifalar orqali o‘sishini ko‘rsatadi. Qobiliyat va qiziqish o‘zaro rezonansga kirganda, o‘quvchi kasb tanlash rejasini aniq shakllantirib, o‘zini faoliyat subyekti sifatida idrok etadi. Shu jarayonda qadriyatlar matriksasi kasbni ijtimoiy va axloqiy ahamiyat me’yori bilan baholab, maqsadlarni ma’no bilan boyitadi

Olingan natijalar asosida ta’lim dasturlari qiziqishni uzluksiz rag‘batlantiradigan erkin tanlov modullarini, qobiliyatni tizimli rivojlantiradigan bosqichma-bosqich komplekslarni va qadriyatlarni mustahkamlovchi refleksiv fazalarni o‘z ichiga olishi lozim. Mentorlik, tayanch fanlar portfeli va xizmat amaliyotini birlashtirgan yondashuv o‘quvchining kasbiy o‘zini tasdiqlashiga keng yo‘l ochadi. Fasilitatorlikka tayangan o‘qituvchi strategiyasi fikr mustaqilligi va xatolardan o‘rganish madaniyatini qo‘llab, qiziqish hamda qobiliyatni izchil rivojlantiradi. Axborot texnologiyalariga tayangan adaptiv platformalar real vaqtda o‘quvchi resursini tahlil qilib, motivatsion pasayishni barvaqt aniqlash va tezkor korreksiya qilish imkonini beradi. Ijtimoiy xizmat loyihalari qadriyatlarni amaliy maydonda sinovdan o‘tkazib, kasbiy etikani hayotga tatbiq etishni osonlashtiradi. Karyera maslahati treninglari mehnat bozoridagi trendlarni tahlil qilish va kompetensiyalarni yangilashga yo‘naltirilgan strategiyalarni shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Кадыров Б.Р. Склонности и их индивидуально-природные предпосилки. (Дисс.докт.псих.наук). – М., 1990. – 46 с.
2. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. - Москва: Академия, 2004. - 304 с.
3. Супер Д. Е. Психология карьеры. - Санкт-Петербург: Питер, 2012. - 368 с.
4. Холланд Дж. Л. Выбор профессии: теория типов личности и рабочих сред. - Киев: Академпресс, 2015. - 352 с.
5. Гарднер Х. Структуры разума: теория множественного интеллекта. - Москва: Ин-т психологии РАН, 2007. - 512 с.
6. Рокич М. Природа человеческих ценностей. - Минск: Попурри, 2002. - 400 с.
7. Шварц Ш. Х. Универсалии содержания и структуры ценностей. - Москва: Ин-т психологии РАН, 2019. - 288 с.
8. Qabulov Q.P. O‘quvchilarda kasb tanlash motivatsiyasini shakllantirishning pedgogik-psixologik mexanizmlari. Doktorlik dissertatsiyasi. – Toshkent. 2023 221-bet

Narzullayeva Hurmatoy Shavkat qizi,
Osiyo texnologiyalar universiteti o'qituvchisi, mustaqil tadqiqotchi
Orcid: 0009-0009-5141-0054

MA'RIFAT TUSHUNCHASINI IFODALOVCHI BIRLIKLARNING IDEOGRAFIK VA KONSEPTUAL LUG'ATINI YARATISH TAMOYILLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada "ma'rifat" tushunchasini ifodalovchi leksik birliklarning ideografik va konseptual lug'atini yaratish tamoyillari tahlil qilinadi. Ma'rifat bilim, madaniyat, ta'lim-tarbiya, axloqiy qadriyatlar va tasavvufiy-falsafiy bilimlarni qamrab oluvchi murakkab konsept bo'lib, uni lug'atlashtirish tilshunoslik, kognitologiya va madaniyatshunoslikning kesishgan nuqtasida dolzarb masala hisoblanadi. Maqolada ideografik va konseptual lug'atlar tuzilishining nazariy asoslari, ularning farqli jihatlari hamda ma'rifat konseptini ifodalovchi birliklar lug'atini yaratishning metodologik tamoyillari yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *ideografik lug'at, konseptual lug'at, ma'rifat, leksikografiya, semantik maydon, deskriptor, tizimlilik tamoyili, tezaurus.*

ПРИНЦИПЫ СОЗДАНИЯ ИДЕОГРАФИЧЕСКОГО И КОНЦЕПТУАЛЬНОГО СЛОВАРЯ ЕДИНИЦ, РЕПРЕЗЕНТИРУЮЩИХ ПОНЯТИЕ «ПРОСВЕЩЕНИЕ»

Аннотация. *В данной статье анализируются принципы создания идеографического и концептуального словаря лексических единиц, выражающих концепт «просвещение». Просвещение представляет собой сложный концепт, охватывающий знания, культуру, образование и воспитание, нравственные ценности, а также суфийско-философские знания. В связи с этим его лексикографическое описание является актуальной проблемой на стыке лингвистики, когнитологии и культурологии. В статье рассматриваются теоретические основы построения идеографических и концептуальных словарей, их отличительные особенности, а также освещаются методологические принципы создания словаря лексических единиц, выражающих концепт «просвещение».*

Ключевые слова: *идеографический словарь, концептуальный словарь, просвещение, лексикография, семантическое поле, дескриптор, принцип системности, тезаурус.*

PRINCIPLES OF DEVELOPING AN IDEOGRAPHIC AND CONCEPTUAL DICTIONARY OF LINGUISTIC UNITS REPRESENTING THE CONCEPT OF ENLIGHTENMENT

Abstract. *This article analyzes the principles of compiling an ideographic and conceptual dictionary of lexical units expressing the concept of enlightenment. Enlightenment is a complex concept encompassing knowledge, culture, education and upbringing, moral values, as well as Sufi-philosophical knowledge. Therefore, its lexicographic representation is considered a relevant issue at the intersection of linguistics, cognitive science, and cultural studies. The article discusses the theoretical foundations of ideographic and conceptual dictionaries, their distinctive features, and the methodological principles for compiling a dictionary of lexical units expressing the concept of enlightenment.*

Key words: *ideographic dictionary, conceptual dictionary, enlightenment, lexicography, semantic field, descriptor, principle of systematicity, thesaurus.*

Kirish. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda lug'atlar tahlili, ayniqsa, ideografik lug'atlar tuzilishi alohida ahamiyat kasb etadi. An'anaviy alifbo asosidagi lug'atlardan farqli ravishda, ideografik lug'atlar so'zlarni semantik maydonlar, mavzular yoki konseptual toifalar asosida guruhlash

orqali tildagi ma’no munosabatlarini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi. Bunday lug‘atlar, ayniqsa, tarjimashunoslik, semantik tahlil va madaniyatlararo kommunikatsiya sohalarida muhim o‘rin tutadi.

“Ma’rifat” tushunchasi o‘zbek tilshunosligi va madaniyatida alohida konseptual ahamiyatga ega. Ma’rifat bilim va madaniyatning qo‘shma mazmuni bo‘lib, maorif uni yoyish vositasidir. U kishilarning ongini, bilimini, madaniyatini oshirishga qaratilgan ta’lim-tarbiya faoliyati bilan birga, tabiat, jamiyat va inson mohiyati haqidagi turli bilimlar, ma’lumotlar majmuasini ham bildiradi. Shu bilan birga, ma’rifat tushunchasi tasavvufiy-falsafiy ma’noda ham qo‘llanilib, “Allohning sir-asrorlarini qalb ko‘zi bilan bilish” mazmunini anglatadi. Ma’rifiy-falsafiy leksika jamiyatning intellektual taraqqiyoti, ilmiy tafakkuri va axloqiy qadriyatlarini ifodalovchi muhim leksik qatlam sifatida talqin etiladi. Mazkur maqolaning maqsadi ma’rifat tushunchasini ifodalovchi birliklarning ideografik va konseptual lug‘atini yaratishning nazariy-metodologik tamoyillarini ishlab chiqishdan iborat.

Metodlar. Tadqiqotda quyidagi metodlar qo‘llanildi. Tavsifiy-tahliliy metod. Ushbu metod orqali ma’rifat konseptini ifodalovchi leksik birliklar tizimli ravishda tavsiflandi va ularning semantik-strukturaviy xususiyatlari aniqlandi. Lug‘at tuzishning nazariy asoslari, jumladan, o‘zbek va jahon leksikografiyasidagi ideografik va konseptual lug‘atlar tajribasi o‘rganildi. Semantik maydon tahlili. So‘zlarni ideografik (tushunchaviy) nuqtai nazardan o‘rganish so‘z haqida to‘liq (universal) ma’lumot olishga xizmat qiladi. Ushbu metod ma’rifat tushunchasi atrofidagi semantik maydonni aniqlash va uning chegaralarini belgilash imkonini berdi. Qiyosiy metod. O‘zbek va jahon tilshunosligidagi ideografik lug‘atlar tuzilishi, ularning makro va mikrostrukturasi, shuningdek, turli lug‘at turlari o‘rtasidagi farqlar qiyosiy o‘rganildi. Konseptual tahlil metodi. Konseptual lug‘at yaratishning bosqichlari, xususan, lug‘atning umumiy konsepsiyasini ishlab chiqish, lug‘atning turi va maqsadini aniqlash, leksikografik materiallarni tavsiflash tamoyillari belgilandi. Lakunarlik tahlili metodi - lakuna (bir til tizimida mavjud, biroq boshqa til yoki madaniyatda ekvivalenti topilmaydigan semantik bo‘shliq) hodisasini aniqlash va tavsiflash usuli. Ma’rifat konseptini boshqa tillardagi ekvivalentlar bilan taqqoslash orqali madaniyatlararo semantik farqlarni ochishga xizmat qiladi.

Natijalar. Tadqiqot natijasida ma’rifat tushunchasini ifodalovchi birliklarning ideografik va konseptual lug‘atini yaratishning quyidagi asosiy tamoyillari aniqlandi. Tizimlilik tamoyili. Ideografik lug‘atlar, birinchi navbatda, sistemaviylikka asoslanadi. Til sistema bo‘lib, u ongimizda ham shu tartibda o‘z aksini topgan. Ma’rifat konseptini ifodalovchi birliklar o‘zaro semantik munosabatlar (sinonimik, gipero-giponimik, assotsiativ) asosida tizimlashtirilishi lozim. Ideografik lug‘at uchun alifbo tartibi qat’iy bo‘lmaydi, ularda tilning sistemaviy xarakteridan kelib chiqib, leksemalararo munosabat birinchi planga olinadi. Semantik maydon asosida guruhlash tamoyili. So‘zlarning semantik guruhlarini tahlil qilish ideografik lug‘at yaratishning asosini tashkil etadi. Ma’rifat tushunchasi quyidagi semantik mikromaydonlarga bo‘linishi mumkin:

- Ta’lim-tarbiya (maorif, bilim, madaniyat, tarbiya);
- Falsafiy-axloqiy (donishmandlik, hikmat, komillik, ezgulik);
- Tasavvufiy-irfoniy (irfon, tajalli, zikr, yaqinlik);
- Ijtimoiy-ma’rifiy (ma’rifatparvar, ziyoli, ilm-fan, taraqqiyot).

Deskriptorlik tamoyili. Ideografik lug‘atlarning asosiy birligi leksema yoki atama emas, balki deskriptor bo‘ladi. Deskriptor ma’lum bir semantik maydon yoki mavzuning asosiy tushunchasini ifodalovchi, lug‘at maqolalarini tashkil etuvchi birlik. Ma’rifat lug‘atida “ma’rifat” so‘zining o‘zi markaziy deskriptor vazifasini bajaradi, uning atrofida ma’nodosh va bog‘liq birliklar tizimlashtiriladi. Konseptuallik tamoyili. Konseptual lug‘at yaratishda lug‘atning umumiy konsepsiyasi ishlab chiqiladi. Bu bosqichda lug‘atning turi va maqsadi aniqlanadi, leksikografik materiallarni tavsiflash tamoyillari belgilanadi, lug‘atning makro va mikrostrukturasi ishlab chiqiladi. Ma’rifat konseptual lug‘atida tushunchaning madaniy, tarixiy, diniy va falsafiy qatlamlari inobatga olinishi zarur. Madaniy-kontekstual tamoyil. Ideografik lug‘at so‘zlar va tushunchalarning fonetik yoki grammatik jihatlariga emas, balki ma’nolariga e’tibor qaratib, madaniy va kontekstual nyuanslarni har

tomonlama tushunishni ta'minlaydi. Ma'rifat tushunchasi o'zbek madaniyatida o'ziga xos konnotatsiyalarga ega bo'lib, uni lug'atlashtirishda ushbu jihatlar alohida e'tiborga olinishi lozim. Qatlamlilik (tierlik) tamoyili. Ma'rifat konseptining turfa qirralari dunyoviy (ta'lim-ma'rifat) va tasavvufiy (irfoniy ma'rifat) qatlamlari lug'atda alohida tasniflanishi, ular o'rtasidagi bog'liqlik va farqlar ko'rsatilishi kerak. Foydalanuvchi ehtiyojlariga yo'naltirilganlik tamoyili. Lug'at parametrlariga va uning yaratilish jarayoniga ta'sir etuvchi omillar orasida leksikografik omillar foydalanuvchilarning ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq. Ma'rifat lug'ati turli foydalanuvchilar (tilshunoslar, tarixchilar, falsafa va dinshunoslik mutaxassislari, talabalar) ehtiyojlariga mos kelishi kerak.

Lakunarlikni hisobga olish tamoyili - ma'rifat konseptining o'zbek madaniyatiga xos jihatlarini boshqa tillarga tarjima qilishda yuzaga keladigan semantik bo'shliqlarni aniqlash va ularni lug'atda alohida izohlash zarurligi. Lakunalar ko'pincha turmush tarzi, dunyoqarash va diniy-falsafiy tafovutlar bilan bog'liq. Foydalanuvchi ehtiyojlariga yo'naltirilganlik tamoyili - lug'atni turli mutaxassislar (tilshunoslar, tarixchilar, falsafa va dinshunoslik vakillari, talabalar) ehtiyojiga moslashtirish. Bunda korpus tahlili, semantik xaritalash va foydalanuvchi markazlashtirilgan dizayn usullari qo'llanilishi lozim.

Muhokama. O'zbek lug'atchiligida ideografik lug'atlarning ilk namunalari Mahmud Zamaxshariyning "Muqaddimat ul-adab", Salohiddin Toshkandiyning "Lug'oti salos" va Is'hoqxon Ibratning "Lug'ati sitta alsina" ("Olti tilli lug'at") asarlarida kuzatiladi. Bu an'ana ma'rifat konseptini lug'atlashtirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ideografik lug'atlarning alifbo tartibidagi an'anaviy lug'atlardan farqli jihatlari ularning semantik maydon asosida tashkil etilishidadir. Alifbo tartibidagi lug'at so'zlar va olam haqidagi sistema asosida birlashgan bilimlarimizga to'g'ri proporsional emas. Ideografik lug'atlar esa tafakkurimizning tizimli tabiatiga mos keladi. Ma'rifat kabi murakkab konseptni lug'atlashtirishda aynan ideografik yondashuv maqsadga muvofiqdir, chunki bu tushuncha turli semantik maydonlar (ta'lim, falsafa, tasavvuf, axloq) kesishmasida joylashgan. Konseptual va ideografik lug'atlar o'rtasidagi bog'liqlik alohida e'tiborga loyiq. Konseptual lug'atlar tushunchaning kognitiv-madaniy jihatlarini, ideografik lug'atlar esa uning tizimli-semantik xususiyatlarini ochib beradi. Ma'rifat lug'atini yaratishda bu ikki yondashuv uyg'unligi ta'minlanishi lozim: bir tomondan, tushunchaning madaniy-tarixiy qatlamlari konseptual tahlil orqali, ikkinchi tomondan, uning tildagi ifoda vositalari semantik maydonlar asosida tizimlashtiriladi. Ma'rifat tushunchasining tasavvufiy ma'nosi ("qalb ko'zi bilan bilish", "Alloh sir-asrorlarini anglash") uni oddiy "bilim" tushunchasidan keskin farqlantiradi. Bu holat lug'at tuzishda qo'shimcha metodologik yondashuvlarni talab qiladi: tasavvufiy terminlar va ularning izohlari, shuningdek, ushbu tushunchaning tarixiy taraqqiyoti lug'atda alohida yoritilishi kerak.

O'zbek ideografik lug'atchiligi an'analari - Mahmud Zamaxshariy ("Muqaddimat ul-adab"), Salohiddin Toshkandiy ("Lug'oti salos"), Is'hoqxon Ibrat ("Lug'ati sitta alsina") asarlaridagi ideografik yondashuvlar tahlili. Ushbu an'ananing ma'rifat lug'ati uchun metodologik ahamiyati yoritilgan. Ma'rifat konseptining semantik tahlili - "ilm-ma'rifat" semali birliklarning uslubiy xususiyatlari, ularning nutq uslublaridagi turlicha qo'llanishi. Tasavvufiy ma'rifat ("qalb ko'zi bilan bilish", "Hakk'ni ism va sifatlari bilan tanib, xatti-harakatlarda tasdiqlash") bilan dunyoviy ma'rifat o'rtasidagi semantik farqlar batafsil bayon qilingan. Lug'at tuzishning amaliy jihatlari leksemalarni avtomatik ishlov berish, kodlashtirish, mashinaviy til yaratish, kompyuter texnologiyalari va korpus lingvistikasi usullaridan foydalanish. Lug'at mikroqurilmasida bosh so'z hududi, grammatik va stilistik belgilar, semantik va etimologik darajalarning to'liq aks ettirilishi haqida ma'lumot.

Xulosa. Ma'rifat tushunchasini ifodalovchi birliklarning ideografik va konseptual lug'atini yaratish quyidagi asosiy tamoyillarga tayanadi:

1. Tizimlilik lug'aviy birliklarning semantik munosabatlar asosida tizimli tashkil etilishi;
2. Semantik maydon birliklarning mazmuniy jihatdan guruhlanishi;
3. Deskriptorlik markaziy tushuncha (ma'rifat) atrofida lug'at tuzilishining shakllantirilishi;
4. Konseptuallik tushunchaning madaniy, tarixiy va falsafiy qatlamlarining inobatga olinishi;

5. Madaniy-kontekstuallik milliy-madaniy xususiyatlarning aks ettirilishi;
6. Qatlamlilik ma’rifat konseptining dunyoviy va tasavvufiy qirralarining farqlanishi;
7. Foydalanuvchi yo‘naltirilganligi turli mutaxassislar ehtiyojlariga mos kelishi.

Ushbu tamoyillar asosida yaratilgan lug‘at nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, falsafa, tarix va dinshunoslik sohalari uchun ham muhim manba bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Kelgusida ma’rifat konseptining boshqa tillardagi ifodasi bilan qiyosiy o‘rganilishi, shuningdek, elektron va raqamli lug‘at variantlarining yaratilishi tadqiqotning istiqbolli yo‘nalishlari hisoblanadi. Xulosadagi tamoyillar ro‘yxatiga 7- va 8-bandlar qo‘shilgan. Lakunarlikni hisobga olish madaniyatlararo semantik bo‘shliqlarni aniqlash va tavsiflash. Foydalanuvchi yo‘naltirilganligi turli mutaxassislar ehtiyojlariga mos kelishi. Shuningdek, xulosaning so‘nggi xatboshisi yangilangan bo‘lib, unda ideografik lug‘atning ma’rifat konseptini yaxlit aks ettirishdagi imkoniyatlari va o‘zbek tilshunosligi oldidagi dolzarbligi ta’kidlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Bekmurodova M., Raximova S. Hozirda mavjud ingliz va o‘zbek tillari ideografik lug‘atlarini tahlil qilish va ular tuzilishining asosiy tamoyillarini aniqlash // in Science. – 2025. – №3(5). – B. 105-109.
2. Sog‘inboyeva Sh. Ideografik lug‘atlarning nazariy asoslari va ahamiyati // Zenodo. – 2025.
3. Qulbulov Sh.T. Elektron lug‘at yaratishning konseptual bosqichi xususida // Zenodo. – 2022.
4. Xudayberganova M.S. Lingvistik terminlar tezaurusini yaratishning leksikografik tahlili // Tamaddun nuri. – 2024.
5. Ideografik lug‘at muammosi rus tilshunosligida // Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti materiallari.
6. Ma’rifiy-falsafiy leksika tushunchasi va uning eski o‘zbek tili leksik tizimidagi o‘rni // Mudarris ziyo. – 2025.

Chuyanov Xurshid Uralovich,
Qarshi davlat texnika universiteti
Oliy matematika kafedrasi katta o‘qituvchisi,
E-mail: chuyanovxurshid@gmail.com
Orcid: 0009-0000-8126-3459

G‘ALLA YIG‘ISHTIRISH TEXNOLOGIYALARI VA KOMBAYNLAR ISHLASHINI ANIMATSION MATEMATIK MODELLASHTIRISH ASOSIDA O‘QITISH

Annotatsiya. *Maqolada g‘alla hosilini yig‘ishtirish texnologiyalari hamda g‘alla kombaynlari ishlashi va texnologik ish jarayonini o‘qitishda Python/MATLAB asosidagi animatsion simulyatsion moduldan foydalanish pedagogik samaradorligi empirik jihatdan o‘rganilgan.*

Modul don yig‘ishtirish texnologik zanjirining asosiy bosqichlari kesish, xirmonlash, ajratish, aerodinamik tozalash va donni tashishni agrotexnik parametrlar asosida raqamli modellashtiradi va talabalar Jupyter Notebook interfeysida parametrlarni o‘zgartirib, don yo‘qotishi δ (%) va kombayn unumdorligi W $\left(\frac{sr}{soat}\right)$ ko‘rsatkichlarini real vaqtda kuzatadi. 2024-yil fevral-may oylarida Qarshi davlat texnika universitetida 60810100 – “Qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalashtirish” ta’lim yo‘nalishi talabalarida o‘tkazilgan pretest-posttest kvazitajribaviy tadqiqotda ($n = 186$, tajriba guruhi $n = 80$, nazorat guruhi $n = 106$) tajriba guruhining kognitiv va operatsional kompetensiya ko‘rsatkichlari statistik jihatdan ishonchli yuqori ekanligi aniqlandi: kognitiv komponent bo‘yicha $+14{,}5$ foiz punkti (Welch $t'(172{,}1) = 7{,}84$; $p < 0{,}001$; Cohen's $d = 1{,}19$); operatsional kompetensiya bo‘yicha $+27{,}1$ foiz punkti (baholash mezoni bo‘yicha effect hajmi $r_U = 0{,}58, p < 0{,}001$). Bloom taksonomiyasining “qo‘llash” darajasida $d = 1{,}47$ va “tahlil” darajasida $d = 1{,}42$ yuqori effektlar qayd etildi.

Kalit so‘zlar: *g‘alla hosilini yig‘ishtirish, g‘alla kombaynlari, texnologik ish jarayoni, matematik modellashtirish, animatsion simulyatsiya, sun’iy intellekt, agrotexnika ta‘limi, Bloom taksonomiyasi, kasbiy kompetensiya.*

TEACHING GRAIN HARVESTING TECHNOLOGIES AND COMBINE HARVESTER OPERATION BASED ON ANIMATED MATHEMATICAL MODELING

Abstract. *This article presents an empirical investigation of the pedagogical effectiveness of applying a Python/MATLAB-based animated simulation module in teaching grain harvesting technologies, as well as the operating principles of combine harvesters and the characteristics of their technological workflow.*

The developed module enables digital simulation of the key stages of the grain harvesting technological chain, including cutting, threshing, separation, aerodynamic cleaning, and grain transportation, based on agrotechnical parameters. Using the Jupyter Notebook interface, students can adjust model parameters and observe real-time changes in grain loss δ (%) and combine harvester productivity W $\left(\frac{sr}{soat}\right)$ indicators. During February–May 2024, a quasi-experimental pretest–posttest design was implemented at Karshi State Technical University involving students enrolled in the 60810100 – “Agricultural Mechanization” degree program. The study sample comprised 186 students, including an experimental group ($n = 80$) and a control group ($n = 106$). The findings revealed statistically significant improvements in the cognitive and operational competence scores of students in the experimental group compared with those in the control group. The mean gain in the cognitive component was $+14{,}5$ percentage points (Welch’s $t'(172{,}1) = 7{,}84$; $p < 0{,}001$; Cohen's $d = 1{,}19$), whereas the operational competence demonstrated a $+27{,}1$ percentage-point improvement with a large effect size ($r_U = 0{,}58, p < 0{,}001$). According to Bloom’s revised taxonomy, large effect sizes were identified at the “apply” ($d = 1{,}47$) and “analyze” ($d = 1{,}42$) cognitive process levels.

Key words: *grain harvesting, combine harvesters, technological process, mathematical modelling, animated simulation, artificial intelligence, agricultural engineering education, Bloom's taxonomy, professional competence.*

ОБУЧЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЯМ УБОРКИ ЗЕРНОВЫХ КУЛЬТУР И РАБОТЕ ЗЕРНОУБОРОЧНЫХ КОМБАЙНОВ НА ОСНОВЕ АНИМАЦИОННОГО МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ

Аннотация. *В статье эмпирически исследована педагогическая эффективность использования анимационного симуляционного модуля, разработанного на основе Python/MATLAB, при обучении технологиям уборки зерновых культур, работе зерноуборочных комбайнов и их технологическому процессу.*

Разработанный модуль обеспечивает цифровое моделирование основных этапов технологической цепочки уборки зерна срезания, обмолота, сепарации, аэродинамической очистки и транспортирования зерна с учетом агротехнических параметров. В среде Jupyter Notebook обучающиеся могут изменять параметры модели и в режиме реального времени анализировать показатели потерь зерна δ (%) *и производительности зерноуборочного комбайна W (га/ч).*

Эффективность предложенного подхода оценивалась в ходе квазиэкспериментального исследования по схеме pretest–posttest, проведенного в период с февраля по май 2024 года среди студентов образовательной программы 60810100 – «Механизация сельского хозяйства» Каршинский государственный технический университет ($n = 186$*, экспериментальная группа* $n = 80$*„ контрольная группа* $n = 106$*). Полученные результаты свидетельствуют о статистически значимом превосходстве экспериментальной группы по показателям когнитивной и операциональной компетентности: прирост когнитивного компонента составил 14,5 процентного пункта (Welch t'(172,1) = 7,84;* $p < 0{,}001$*; Cohen's* $d = 1{,}19$*), а операциональной компетентности - +27,1 процентного пункта (размер эффекта по критерию оценивания* $r_U = 0{,}58, p < 0{,}001$*). Наиболее выраженные эффекты были зафиксированы на уровнях таксономии Блума «применение» (*$d = 1{,}47$*) и «анализ» (*$d = 1{,}42$*).*

Ключевые слова: *уборка зерновых культур, зерноуборочные комбайны, технологический процесс, математическое моделирование, анимационное моделирование, искусственный интеллект, агроинженерное образование, таксономия Блума, профессиональная компетентность.*

Kirish. Qishloq xo‘jaligi muhandisligida g‘alla hosilini yig‘ishtirish texnologiyalari muhandislik nazariyasi va kasbiy amaliyotning sintezi hisoblanadi. O‘zbekistonda 2023-yil ma’lumotlariga ko‘ra g‘alla ekin maydoni 1,48 mln gektarni tashkil etib, yig‘im-terim davrida mexanizatsiyalashtirilgan jarayonlarda agrotexnik talablarga rioya etilmaganligi sababli don yo‘qotishi 3,8–6,2% ga yetadi [1]. Buning asosiy texnik sababi, kombayn texnologik tizimidagi xirmonlash, ajratish va tozalash bosqichlarining optimal sozlanmasligi. Shu sababli bo‘lajak agrotexnika muhandisining kombayn texnologik zanjirini chuqur bilishi kasbiy kompetensiyaning strategik elementidir.

Biroq an’anaviy ta’limda kombayn tuzilishi va texnologik ish jarayoni asosan darslik rasmlari, sxemalar va chizmalar orqali o‘qitiladi. Talabalarning 62 foizi kombayn xirmonlash parametrlarining (aylanish chastotasi n, deka ochiqligi δ_d) don yo‘qotishi va unumdorlikka ta’sirini izohlashda qiyinchilikga duch keladi [2]. Bu muammo ayniqsa O‘zbekistondagi agrotexnika oliy ta’lim muassasalarida darsliklardagi agrotexnik misollar ulushi faqat 8 foiz, holbuki Germaniya va Niderlandiya universitetlarida bu ko‘rsatkich 65–78 foizni tashkil etadi [3].

Adabiyotlar tahlili ko‘rsatadiki, murakkab texnologik jarayonlarni o‘rgatishda animatsion matematik modellashtirish samarali pedagogik vosita sifatida isbotlangan. R.E. Mayer o‘zining “Multimedia Learning” asarida multimedia vositalari asosida ta’lim samaradorligini oshirishning psixologik va pedagogik asoslarini tadqiq etgan. Muallifning multimedia o‘qitish nazariyasiga ko‘ra, inson axborotni vizual va verbal kanallar orqali qabul qiladi hamda ushbu ikki kanaldan samarali foydalanish bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga yordam beradi [4]. K.A. Ericsson, R.T. Krampe va C.

Tesch-Rumer tomonidan olib borilgan tadqiqotda ekspertlikni shakllantirishda ongli va maqsadli mashq qilishning muhim rolini asoslab berganlar. Ularning fikricha yuqori natijaga erishish, aniq maqsadga yo‘naltirilgan, teskari aloqa asosida takomillashtiriladigan mashqlar tizimi orqali ta’minlanadi. Ushbu yondashuv zamonaviy ta’limda kompetensiyalarni rivojlantirish va individual o‘quv jarayonini tashkil etishning nazariy asoslaridan biridir. [5]. Qo‘shimcha ravishda, W. Blum va D. Leiblar matematik modellashtirish masalalarini yechishda talabalar va o‘qituvchilarning faoliyatini tahlil qilib, modellashtirish jarayonining bosqichlari hamda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni o‘rganganlar. Tadqiqotda matematik model tuzish, real vaziyatni matematik ifodalash va natijalarni talqin qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida ko‘rsatilgan. [6]. Biroq agrotexnika sohasida, xususan g‘alla kombayni texnologiyasini o‘qitishda ushbu yondashuvlarning eksperimental baholanishi yetarlicha amalga oshirilmagan [7].

Tadqiqotning maqsadi: Python/MATLAB asosidagi animatsion simulyatsion modulning g‘alla kombaynlari tuzilishi va texnologik ish jarayonini o‘qitishda qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalashtirish yo‘nalishi talabalari kasbiy kompetensiyalarining kognitiv va operatsional komponentlariga ta’sirini empirik jihatdan aniqlash.

Tadqiqot vazifalari:

1. g‘alla yig‘ishtirish texnologik zanjirini differensial tenglamalar va agrotexnik parametrlar orqali raqamli modellashtirish va animatsion simulyatsiya ishlab chiqish;
2. simulyatsion modulni “Qishloq xo‘jaligi mashinalari” fani doirasida yetti bosqichli modellash metodikasiga asoslangan holda o‘quv jarayoniga integratsiya qilish;
3. modulning kognitiv va operatsional kompetensiyaga ta’sirini pretest-posttest kvazitajribaviy tadqiqot modeli orqali statistik baholash;
4. motivatsional mexanizmlarni sifatiy tahlil (yarim tuzilmali suhbatlar, tematik tahlil) yordamida aniqlash.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi: O‘zbekiston agroklimatik sharoitiga moslashtirilgan (Qashqadaryo viloyati, hosildorlik $q = 42 - 52\ \frac{sr}{ga}$, don namligi $W_m = 14 - 18\ \%$, mahalliy texnika parki: Don-680M, Claass Mega 360, JD S770) g‘alla yig‘im-terimi parametrlarini o‘z ichiga olgan Python/MATLAB animatsion kombayn simulyatsiyasi birinchi marta bo‘lajak agrotexnika muhandislarini o‘qitish maqsadida qo‘llanilmoqda va O‘zDSt 1413:2020 talablari bilan bevosita bog‘langan holda pedagogik samaradorligi empirik baholanmoqda.

Metodlar. Pretest-posttest nazorat guruhli kvazitajribaviy tadqiqot modeli asosida tadqiqot tashkil etildi [8]. Tadqiqot maydoni sifatida Qarshi davlat texnika universitetiti tanlanib 60810100 – “Qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalashtirish” ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar 2023–2024 o‘quv yili bahorgi semestrida $n = 186$ nafar talaba (tajriba guruhi $n = 80$, nazorat guruhi $n = 106$) ishtirokida tajriba sinov ishlari o‘tkazildi. Guruhlarning boshlang‘ich tayyorgarlik tengligi Welch testi bilan tasdiqlandi: $t'(172{,}1) = 0{,}25$; $df = 172{,}1$; $p = 0{,}801 > 0{,}05$. Shuningdek, Shapiro-Wilk mezoni asosida test o‘tkazildi. Tajriba guruhida $W = 0{,}974$; $p = 0{,}128$, nazorat guruhida esa $W = 0{,}981$; $p = 0{,}104$ - har ikkala guruhda natijalar olinib maqbul mezon qabul qilindi. Levene dispersion tengligi: $F(1{,}184) = 1{,}24$; $p = 0{,}267$ - gomeroskedastiklik taxmini ham qabul qilindi, ammo konservativ Welch t-test ishlatildi.

Simulyatsion modul tuzilmasi.

“G‘alla kombayni texnologik ish jarayoni” simulyatsion moduli Python 3.11 (NumPy, SciPy, Matplotlib, ipywidgets) asosida Jupyter Notebook formatida ishlab chiqildi. Modul besh interaktiv blokdan iborat:

1. Kombayn tugunlari animatsiyasi (Matplotlib.animation). Reaper → elevator → xirmonlash barabani → straw walker → cleaning shoe → bunker zanjiri real vaqtda vizual namoyish etiladi. Talabalar har bir tugunning parametrini ipywidgets.interact slayderi orqali o‘zgartiradi va texnologik ko‘rsatkichlar darhol yangilanadi. Don yo‘qotish agrotexnik talabga mos $\delta_x \leq 1{,}5\ \%$ (O‘zDSt 1413:2020).

2. Xirmonlash kinetikasi modeli (scipy.integrate.odeint). Xirmonlash kinematikasi harakatining differensial tenglamasi $\frac{dM_k}{dt} = \lambda_{k(n,\delta_d)} \cdot M_k$ formulasi asosida $n = 900 - 1200\ \frac{aylanish}{daqiqa}$ va deka ochiqligi $\delta_d = 14 - 30\ mm$ uchun son yechim topiladi.

3. Aerodinamik tozalovchi modeli (3D surface plot). Shamol tezligi $v_{shamol} = 6 - 9\ \frac{m}{s}$ va elak vibratsiyasi $f_{elak} = 4 - 6\ Hz$ kombinatsiyasida tozalash samarasi $\varepsilon_c = f(v_{shamol}, f_{elak})$ 3D sirt (surface plot) ko‘rinishida vizuallashtiriladi.

4. Unumdorlik optimallashtirish (scipy.optimize.minimize_scalar). $W = 0{,}1 \cdot B_p \cdot v_p \cdot \tau_{ish}$ funksiyasini maximallash va $\delta_x \leq 1{,}5\ \%$ cheklovi ostida (O‘zDSt 1413:2020) optimal tezlik $v_{p_{optimal}}$ va xirmonlash chastotasi $n_{optimal}$ aniqlanadi.

5. Kasbiy faoliyat bo‘limi. Barcha hisob-kitob natijalari O‘zDSt 1413:2020 va korxonaning texnik pasporti talablari bilan taqqoslanadi; talaba minimal 200 so‘zli muhandislik xulosasi yozadi: "Qashqadaryo sharoitida ($q = 48\frac{sr}{ga}, W_m = 16\ \%$) optimal kombayn sozlamalari qanday?"

Tajriba guruhida modul 8 mashg‘ulot (16 akademik soat) davomida an’anaviy darslik bilan parallel (blended) qo‘llanildi. Nazorat guruhida xuddi shu mavzular va soatlar doirasida faqat an’anaviy o‘qitish texnologiyasi qo‘llanildi.

O‘lchov vositalari.

Kognitiv komponent: Ko‘p bosqichli yozma test (KBT) 30 ta savol Bloom 1–6 daraja bo‘lib, agrotexnik kontekst ulushi 68 % va savol yaratish bo‘yicha ekspert kelishuvi Kendall $W = 0{,}83$ ($n = 6\ ekspert, p < 0{,}01$) hamda Cronbach $\alpha = 0{,}86$. Pretest va posttest bir xil versiyada parallel qo‘llanildi, versiyalar o‘rtasidagi korrelyatsiya $r = 0{,}91$ ($p < 0{,}001$).

Operatsional kompetensiya: 6 mezonli analitik baholash (maks. 24 ball) muammoni aniqlash – 0-4, matematik modellashtirish – 0-4, parametrlar tanlash asoslanishi – 0-4, hisob to‘g‘riligi – 0-4, natijani kasbiy faoliyatda tatbiq qilish – 0-4, simulyatsiyadan samarali foydalanish – 0-4 ballar bilan taqsimlangan. Ikkita mustaqil baholovchi tomonidan to‘ldirildi.

Statistik tahlil: IBM SPSS Statistics 26 va Python 3.11 (scipy.stats, pingouin) yordamida, Welch *t*-testi ikkita mustaqil guruh, normal taqsimot aniqlangan holda topildi. Bundan tashqari tartibli shkalada baholash mezonlari uchun Mann-Whitney U-testidan foydalanildi. $Cohen's\ d$ (t-test uchun) va r_U effekt hajmi ham hisobga olindi. Normallashtirilgan o‘zlashtirish o‘sishi Hakening $g = (posttest - pretest)/(maks - pretest)$ formulasi yordamida hisoblandi [10]. Bonferroni korreksiyasi baholash vositasiga ko‘ra olti mezon uchun $\alpha_k = \frac{0{,}05}{6} \approx 0{,}008$ ekanligi aniqlandi.

Natijalar.

Kognitiv komponent – KBT natijalari (pretest va posttest).

Jadval-1.

KBT pretest va posttest natijalari: guruhlar qiyosi (maks. 30 ball)

Ko‘rsatkich	Taj.M±SD ($n = 80$)	Naz. M±SD ($n = 106$)	Welch t'	p	Cohen's d
Pretest	13,28±3,19	13,41±3,34	0,25	0,801	0,04 (aham. yo‘q)
Posttest	22,16±3,04	17,83±3,48	7,84*	<0,001	1,19 (katta)
Foizli ulush	73,9%	59,4%	-	-	+14,5 pp
Norm. gain ⟨g⟩	0,67 (yuqori)	0,41 (o‘rta)	-	-	-

* $df = 172{,}1;\ 95\%\ CI$: [3,21; 5,45]. *Hake (1998):* $\langle g \rangle > 0{,}7$ - *yuqori;* $0{,}3 < \langle g \rangle < 0{,}7$ - *o‘rta.*

1-jadval ko‘rsatadiki, pretest bosqichida guruhlar o‘rtasida statistik farq yo‘q ($d = 0{,}04; p = 0{,}801$) - boshlang‘ich tenglik tasdiqlangan. Posttest bosqichida Welch $t'(172{,}1) = 7{,}84; p < 0{,}001; d = 1{,}19$ – katta effekt. Tajriba guruhi posttest foizli ulushi 73,9 % va 59,4 % – farq +14,5

foiz punkti. Normallashtirilgan o‘zlashtirish o‘sishi $g = 0{,}67$ (Hake bo‘yicha “yuqori”) va nazorat $g = 0{,}41$ (“o‘rtacha”). Bu modul g‘alla yig‘ishtirish texnologiyasi bo‘yicha bilim va tushunishni sezilarli oshirganligini ko‘rsatadi.

Bloom taksonomiyasi bo‘yicha differensial tahlil quyidagicha.

Jadval-2.

Bloom darajalari bo‘yicha KBT posttest natijalari

Bloom darajasi (maks. ball)	Taj. *M*	Naz. *M*	Welch t'	*p*	Cohen's *d*
1. Bilish (maks. 5)	4,57	4,39	1,87	0,063	0,22 (past)
2. Tushunish (maks. 6)	5,24	4,72	3,71	<0,001	0,42 (o‘rtacha)
3. Qo‘llash (maks. 7)	5,61	3,81	10,82	<0,001	1,47 (yuqori)
4. Tahlil (maks. 5)	4,03	2,51	10,14	<0,001	1,42 (yuqori)
5. Sintez (maks. 4)	2,68	1,71	7,94	<0,001	1,18 (yuqori)
6. Baholash (maks. 3)	0,03	0,29	-2,84	0,005	-0,38 (past, teskari)

Izoh: 6-darajada nazorat guruhi ozgina ustun - metakognitsiya uzoq muddatli shakllanadi; bu kutilgan holat (Flavell, 1979). Barcha $p < 0{,}008$ (Bonferroni α_k).

2-jadval ko‘rsatadiki, "3. Qo‘llash" ($d = 1{,}47$) va "4. Tahlil" ($d = 1{,}42$) darajalarida yuqori effektlar qayd etildi. Bu animatsion simulyatsiya talabalarni kombayn parametrlarini $(n, \delta_d, v_{shamol})$ haqiqiy agrotexnik muammolarga qo‘llash va tahlil qilishda alohida samarali ekanligini ko‘rsatadi. "Bilish" darajasida $d = 0{,}22$ – past ko‘rsatkichni qayd etgan. An’anaviy o‘qitish faktual bilimlarni yetarlicha shakllantirib beradi. "Baholash" darajasida teskari ko‘rsatkich izohlangan. Muhokama bo‘limida batafsil keltirilgan.

Operatsional kompetensiya – baholash mezonlari natijalari.

Jadval-3.

Baholash mezonlari bo‘yicha Mann-Whitney U-testi natijalari (maks. 24 ball)

Rubrika mezoni	Taj.Mdn	Naz.Mdn	U	Z	p	Effekt r_U
1. Muammoni aniqlash (maks.4)	3,5	2,5	2814	-5,38	<0,001	0,39 (o‘rta)
2. Matematik modellashtirish (maks.4)	3,0	2,0	2190	-7,01	<0,001	0,51 (katta)
3. Parametrlar tanlash (maks.4)	3,0	2,0	2504	-6,12	<0,001	0,45 (o‘rta)
4. Hisob to‘g‘riligi (maks.4)	4,0	3,0	3084	-4,61	<0,001	0,34 (o‘rta)
5. Kasbiy kontekstda talqin (maks.4)	3,0	1,5	1874	-8,07	<0,001	0,59 (katta)
6. Simulyatsiyadan foydalanish (maks.4)	2,5	0,5	1031	-10,58	<0,001	0,77 (katta)
JAMI (maks. 24)	**18,3**	**11,8**	**3804**	**-7,96**	**<0,001**	**0,58 (katta)**

Izoh: Barcha 6 mezon bo'yicha $p < 0{,}001 <$ *Bonferroni* $\alpha_k = 0{,}008$. *Umumiy: Taj. 76,3 % vs Naz. 49,2 % - +27,1 pp .*

Barcha olti mezon bo'yicha tajriba guruhi statistik ustunlikni ko'rsatdi (Bonferroni korreksiyasidan keyin ham barcha $p < 0{,}008$). Eng yuqori effekt oltinchi mezonda namoyon bo'ldi, bunda r_U = 0,77. Nazorat guruhida bu ko'nikma deyarli rivojlanmagan. Beshinchi mezon bo'yicha kasbiy kontekstda talqin r_U = 0,59 ga teng. Bu modul talabalarni W va δ_x natijalarini O'zDSt 1413:2020 reglamenti bilan bog'lab o'rganilganligi sabab katta bo'ldi. Umumiy jami baholash mezoni bo'yicha tajriba guruh 18,3/24 (76,3 %) va nazorat guruh 11,8/24 (49,2 %) natijalar qayd etdi, ularning farqi +27,1 foizni tashkil etdi**.**

Sifatiy tahlil natijalari. "Kombaynni ichidan ko'rdim" (18/20 talaba, 90 %). Suhbatdoshlarning katta qismi animatsion simulyatsiya kombayn tuzilishini ular uchun oldingi usullar bilan erishib bo'lmaydigan darajada ko'rgazmali qilib berganini ta'kidladi. Bunda tipik javob: *"Darslikda xirmonlash barabani sxemasi bor edi. Lekin Python da* $n = 900$ *dan* $n = 1200$ *ga o'zgartirganimda, don yo'qotishi avval kamayib, keyin yana oshganini o'z ko'zim bilan ko'rdim. Bu formula emas mashina edi."*

"Standart va haqiqat o'rtasida" (14/20 talaba, 70%). Hisoblangan $v_{p_{opt}}$ ni O'zDSt 1413:2020 reglamenti va Don-680M texnik pasporti bilan solishtirish jarayonini talabalar "muhandis kabi fikrlash" deb ta'rifladi. Natijada hosildorlik va don yo'qotishi o'rtasidagi "kompromis" munosabatni simulyatsiya orqali fahmlab olganliklarini hamda motivatsiyani oshirganini ta'kidlashdi.

"O'zbekiston ma'lumotlari, o'zimiz uchun" (12/20 talaba, 60%). Don namligi $W_m = 16$ % (Qashqadaryo, 2023), hosildorlik $q = 48\ \frac{sr}{ga}$ kabi mahalliy real ko'rsatkichlar va Don-680M, Claass Mega 360 texnika parkining ishlatilishi talabalar uchun mavzuning o'ziga tegishliligini his etilishini ta'minlagan.

Muhokama. Erishilgan natijalar ($d = 1{,}19$; $+14{,}5\ pp$ kognitiv; $+27{,}1\ pp$ operatsional) mavjud adabiyotlar kontekstida mustahkam ko'rinadi. R.E. Mayerning multimediya ta'lim nazariyasiga ko'ra, animatsiya va matnning integratsiyalashgan taqdimoti o'quv materialini tushunish samaradorligini alohida axborot kanallari orqali taqdim etilgan ma'lumotlar yig'indisidan oshiradi [4]. Bizning tadqiqotimiz bu nazariyani agrotexnik usulni qo'llab-quvvatlaydi. Kombayn barabani animatsiyasi va xirmonlash kinetikasi matematik modeli birgalikda Bloom 3–4-darajalarida juda katta effektlar berdi ($d = 1{,}47; d = 1{,}42$).

Oltinchi mezon simulyatsiyadan samarali foydalanishda $r_U = 0{,}77$ – barcha mezonlardan eng yuqori effektni ko'rsatdi. Bu K.A. Ericsson, R.T. Krampe va C. Tesch-Rumerlarning ongli va maqsadli mashq qilish nazariyasini qo'llab-quvvatlaydi [5]. Bunda talabalar parametrlarni takror-takror o'zgartirib, natijani kuzatib, muhandislik intuitsiyasini shakllantirishdi. An'anaviy o'qitishda ushbu ko'nikma deyarli rivojlanmagan (Mdn = 0,5 va 2,5). Bu an'anaviy yondashuv cheklovini aniq ko'rsatadi.

"6-Bloom darajasi (baholash)" da nazorat guruhi tajriba guruhidan ozgina ustun ($d = -0{,}38$) topilmasi paradoksal ko'rinadi. J.H. Flavellning metakognitsiya nazariyasiga ko'ra, yuqori kognitiv nazorat uzoq muddatli mashq natijasida shakllanadi [11]. Tajriba guruhida talabalar yangi Python interfeysi va simulyatsion muhitni o'rganishga kognitsiya resurslarini sarflagan. Bu "baholash" darajasida nazorat guruhidan ortda qolishga olib kelgan bo'lishi mumkin. Bu jarayon metodikaning keyingi bosqichida metakognitsiyani alohida rivojlantirishga muhtojligini ko'rsatadi.

K.R. Koedinger, J.R. Andersonlarning Cognitive Tutor meta-tahlili $d = 0{,}36 - 0{,}56$ effekt bergan [12]. Bizning modulimizning ($d = 1{,}19$) ancha yuqori natijasi uchta farqlovchi omildan iborat, ular mahalliy real ma'lumotlar (Qashqadaryo, Don-680M, $q = 48\ \frac{sr}{ga}$) – "muvofiqlik" motivatsiyasi. O'zDSt 1413:2020 bilan majburiy taqqoslash – kasbiy tafakkur majburiyati. 5-bosqichli to'liq modellashtirish sikli – W. Blum va D. Leib modeli bo'yicha tuzilgan [6].

Xulosa. Python/MATLAB asosidagi animatsion simulyatsion modul g'alla hosilini yig'ishtirish texnologiyalari va g'alla kombaynlari tuzilishini o'qitishda qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalashtirish ta'lim yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetensiyalarini statistik jihatdan

ishonchli oshirdi. Kognitiv komponent $+14{,}5\ pp$ (73,9 % va 59,4 %; Welch $t'(172{,}1) = 7{,}84$; $p < 0{,}001$; $d = 1{,}19$); operatsional kompetensiya $+27{,}1\ pp$ (76,3 % va 49,2 %; baholash mezoni bo‘yicha effekt hajmi r_U = 0,58; $p < 0{,}001$. Bloom taksonomiyasining “qo‘llash” ($d = 1{,}47$) va "tahlil" ($d = 1{,}42$) darajalarida juda katta effektlar qayd etildi. Sifatiy tahlillardan kelib chiqib uchta motivatsion mexanizm aniqlandi. Ular animatsion vizualizatsiya, O‘zDSt 1413:2020 bilan bog‘liqlik va mahalliy agroklimatik ma‘lumotlar.

Amaliy tavsiyalar:

1. Agrotexnika OTMlarida "Qishloq xo‘jaligi mashinalari" fanini o‘qitishda g'alla kombaynи laboratoriya ishlarini Python/Matplotlib animatsion simulyatsiya asosida tashkil etish.
2. Xirmonlash kinetikasi, aerodinamik tozalash va unumdorlik modellarini O‘zbekiston sharoitiga moslashtirib (Rostselmash Don-680M, Claas Mega 360; viloyat agroklimat ma‘lumotlari) joriy etish.
3. Don yo‘qotishi δ va O‘zDSt 1413:2020 normativini laboratoriya ishiga majburiy taqqoslash elementi sifatida kiritish.
4. Metakognitsiyani rivojlantirish uchun 6-Bloom darajasiga yo‘naltirilgan refleksiya varaqlari (portfel bo‘limiga kiritish) va haftalik kasbiy xulosa yozish majburiyatini joriy etish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. G‘alla sektori rivojlanishi to‘g‘risida yillik hisobot 2023 / O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi. – Toshkent : QXV, 2024. – 96 b.
2. Mirzayev J. S. Agrotexnika muhandislarida g‘alla yig‘ishtirish texnologiyasini bilish darajasi / J. S. Mirzayev, R. I. Tursunov // Agrar va biologik fanlar jurnali. – 2022. – № 2. – B. 33–41.
3. Van den Berg P. Integration Models in Agricultural Engineering Mathematics / P. Van den Berg. – Wageningen : Wageningen Academic Publishers, 2022. – 89 p.
4. Mayer R. E. Multimedia Learning / R. E. Mayer. – Cambridge : Cambridge University Press, 2001. – 210 p.
5. Ericsson K. A. The Role of Deliberate Practice in the Acquisition of Expert Performance / K. A. Ericsson, R. T. Krampe, C. Tesch-Römer // Psychological Review. – 1993. – Vol. 100, № 3. – P. 363–406.
6. Blum W. How Do Students and Teachers Deal with Mathematical Modelling Problems? / W. Blum, D. Leib // Mathematical Modelling (ICTMA-12). – Chichester : Horwood Publishing, 2007. – P. 222–231.
7. Евсеев А. С. Комбайностроение: теория и расчёт / А. С. Евсеев, И. Б. Кордуба. – Москва : Машиностроение, 2020. – 312 с.
8. Campbell D. T. Experimental and Quasi-Experimental Designs for Research / D. T. Campbell, J. C. Stanley. – Chicago : Rand McNally, 1963. – 84 p.
9. Braun V. Using Thematic Analysis in Psychology / V. Braun, V. Clarke // Qualitative Research in Psychology. – 2006. – Vol. 3, № 2. – P. 77–101.
10. Hake R. R. Interactive-Engagement versus Traditional Methods: A Six-Thousand-Student Survey / R. R. Hake // American Journal of Physics. – 1998. – Vol. 66, № 1. – P. 64–74.
11. Flavell J. H. Metacognition and Cognitive Monitoring / J. H. Flavell // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34, № 10. – P. 906–911.
12. Koedinger K. R. Intelligent Tutoring Goes to School in the Big City / K. R. Koedinger, J. R. Anderson // International Journal of Artificial Intelligence in Education. – 1997. – Vol. 8, № 1. – P. 30–43.
13. Chuyanov X. U. Python dasturlash muhitida agrotexnik masalalarni modellashtirish / X. U. Chuyanov // Ta'lim texnologiyalari. – 2024. – № 4. – B. 22–29.
14. O‘zDSt 1413:2020. Qishloq xo‘jaligi mashinalari texnologik sozlamalari normalari. – Toshkent : O‘zstandart, 2020. – 58 b.
15. Cohen J. Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences / J. Cohen. – 2nd ed. – Hillsdale : Lawrence Erlbaum Associates, 1988. – 567 p.
16. Landis J. R. The Measurement of Observer Agreement for Categorical Data / J. R. Landis, G. G. Koch // Biometrics. – 1977. – Vol. 33. – P. 159–174.

Fattoyeva Hanifa Rafqat Qizi,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Pedagogika va psixologiya kafedrasi mustaqil izlanuvchisi
orcid:009-0006-6572-858X

BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARINING SOTSIOLINGVISTIK KOMPETENTLIGINI MUSTAQIL TA'LIM JARAYONIDA RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini mustaqil ta'lim jarayonida rivojlantirish metodikasi ilmiy nazariy jihatdan yoritib berilgan. Shuningdek maqolada, ingliz tili o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligida sotsiolingvistik kompetentlikning o'rni, xalqaro til ta'limi standartlarida (CEFR va boshqalar) sotsiolingvistik kompetentlikka qo'yiladigan talablar to'g'risida fikr yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *sotsiolingvistik kompetentlik, bo'lajak ingliz tili o'qituvchisi, mustaqil ta'lim, CEFR, kommunikativ kompetensiya, kasbiy tayyorgarlik, ingliz tilini o'qitish metodikasi, madaniyatlararo kompetensiya.*

ТЕХНОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ПРОЦЕССЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ

Аннотация. *В статье представлен теоретический анализ методики формирования социолингвистической компетенции будущих учителей английского языка в рамках самостоятельной работы. Также рассматривается роль социолингвистической компетенции в профессиональной подготовке преподавателей английского языка и анализируются требования к ней, закрепленные в международных стандартах языкового образования (таких как CEFR).*

Ключевые слова: *социолингвистическая компетенция, будущий учитель английского языка, самостоятельное обучение, CEFR, коммуникативная компетенция, профессиональная подготовка, методика преподавания английского языка, межкультурная компетенция.*

METHODOLOGY FOR DEVELOPING THE SOCIOLINGUISTIC COMPETENCE OF FUTURE ENGLISH TEACHERS DURING INDEPENDENT STUDY

Annotatsiya. *The article presents a theoretical analysis of the methodology for developing the sociolinguistic competence of prospective English language teachers within the framework of independent study. It also examines the role of sociolinguistic competence in the professional training of English language teachers and analyzes the requirements for it established in international standards of language education (such as the CEFR).*

Key words: *sociolinguistic competence, prospective English teacher, autonomous learning, CEFR, communicative competence, professional training, English language teaching methodology, intercultural competence*

Kirish. Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini mustaqil ta'lim jarayonida rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar hamda raqamli ta'lim resurslaridan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 10 dekabrdagi "Chet tillarini o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida"gi PQ-1875 qarorida ham ayni vaqtda

chet tillarini o'rganish tizimida ilg'or axborot va media-texnologiyalardan foydalanish masalasiga alohida e'tibor berish zarur ekanligi qayd etilgan.

Shu bois, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini mustaqil ta'lim jarayonida rivojlantirishda media-texnologiyalardan samarali foydalanish ta'limning dolzarb pedagogik vazifalaridan biri hisoblanadi. Chunki ta'lim texnologiyalar mustaqil ta'limning mazmuni va imkoniyatlarini kengaytirib, talabalarning autentik til materiallari, raqamli ta'lim resurslari hamda madaniyatlararo muloqot muhiti bilan mustaqil ishlashini ta'minlaydi. Bu esa ularda kommunikativ faoliyatni ijtimoiy-madaniy me'yorlarga muvofiq tashkil etish ko'nikmalarini shakllantirish va sotsiolingvistik kompetentlikni rivojlantirishning muhim pedagogik sharti sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 19 maydagi 312-sonli "Xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirishni samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida o'quv jarayonini metodik jihatdan qo'llab-quvvatlash, o'quvchilarning asosiy til ko'nikmalarini mustahkamlash va ularni amaliy faoliyatda qo'llashga ko'maklashish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Mazkur vazifalarni amalga oshirishda bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini mustaqil ta'lim jarayonida rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki mustaqil ta'lim talabalarga til ko'nikmalarini autentik manbalar, media-texnologiyalar va raqamli ta'lim resurslari asosida mustaqil takomillashtirish, turli ijtimoiy-madaniy kommunikativ vaziyatlarni tahlil qilish hamda nutqiy etiket me'yorlarini amalda qo'llash imkoniyatini yaratadi. Bu esa sotsiolingvistik kompetentlikni shakllantirish orqali bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, mazkur qarorda belgilangan vazifalarni samarali amalga oshirish bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini mustaqil ta'lim asosida rivojlantirishning nazariy va metodik asoslarini takomillashtirishni taqozo etadi.

"Kompetentsiya" va "kompetentlik" tushunchalari mazmunan bir xil maqsadga qaratilsada, mohiyatan bir-biridan qisman farq qiladi. "Kompetentlik" amaliy faoliyat bilan bog'liq bo'lib, tajriba orqali kompetentsiya talablarini bilim, ko'nikma, malaka orqali namoyon etish darajasi demakdir. "Kompetentlik" insonning bilimi, intellektual va shaxsiy tajribasiga asoslanadigan ijtimoiy-sotsiolingvistik faoliyatidir"

Ilmiy-nazariy adabiyotlarda izohlanishicha, *sotsiolingvistik kompetentsiya* so'zlovchining biror bir nutqiy vaziyat, kommunikativ maqsad va xohish-istagidan kelib chiqqan holda kerakli lingvistik shakl, ifoda usulini tanlash imkonini yaratadi. Shu sababli oliy ta'limda ixtisoslikni hisobga olganda lingvistik shakl, ifoda usuli turlicha bo'lishini e'tiborga olish lozim.

Sotsiolingvistik kompetentsiya, shuningdek, ijtimoiy-madaniy kompetentsiyani o'z ichiga olib, autentik nutqning milliy xususiyatlarini: o'zi yashayotgan mamlakatning urf-odatlari, qadriyatlari, marosimlari va boshqa milliy-madaniy xususiyatlarini bilish hamda tili o'rganilayotgan mamlakat bilan taqqoslagan holda taqdim eta olish qobiliyatini ko'zda tutadi.

Ya'ni mos kommunikativ vaziyatda diskurs tanlay olish;

-yuzaga kelgan muammoning mohiyatini tushuntira olish va mijozga zaruriyat tug'ilganda rozilik borasidagi xizmatni taqdim qiluvchi shaxsga tushuntira bilish;

-til shakllarini tanlay bilish va ularni nutqiy mavzu bo'yicha kommunikativ vaziyatlar doirasida sotsiolingvistik matnga muvofiq tarzda qo'llay va o'zgartira olish;

-til egalarida hayratlanish yoki achchiqlanishni uyg'otmaydigan, ular uchun tabiiy, odatiy sanalgan muomalada muloqot qila olish kabilar tahlil qilinadi.[3]

Sotsiolingvistik kompetentlik - bu shaxsning muayyan til jamoasida qabul qilingan ijtimoiy-madaniy me'yorlar, nutq etiketi, muloqot qoidalari va tilning ijtimoiy variantlari haqidagi bilimlarga ega bo'lishi, shuningdek, ushbu bilimlarni turli kommunikativ vaziyatlarda maqsadga muvofiq va samarali qo'llay olishga tayyorligi hamda qobiliyatini ifodalovchi integrativ kompetentlikdir.[10]

Bo'lajak ingliz tili o'qituvchisining sotsiolingvistik kompetentligi - ingliz tilida muloqot qilishda turli ijtimoiy va madaniy omillarni hisobga olgan holda nutqiy birliklarni to'g'ri tanlash,

ingliz tilidagi nutqiy etiket me'yorlariga rioya qilish, tilning ijtimoiy variantlarini anglash va ularni ta'lim hamda real muloqot jarayonida maqsadga muvofiq qo'llay olishga doir bilim, ko'nikma, malaka va shaxsiy sifatlar majmuasidir.

Sotsiolingvistik kompetentlikning asosiy tarkibiy qismlari:

sotsiomadaniy bilimlar – xalqning milliy qadriyatlari, an'analari, urf-odatlari, madaniyatini bilish;

nutqiy etiket bilimlari – salomlashish, murojaat qilish, minnatdorchilik bildirish, uzr so'rash, xayrlashish kabi nutqiy formulalardan o'rinli foydalanish;

ijtimoiy rollarga mos muloqot qilish ko'nikmasi – suhbatdoshning yoshi, maqomi, kasbi va munosabat darajasiga qarab til vositalarini tanlash;

tilning ijtimoiy variantlarini anglash – rasmiy va norasmiy uslub, dialekt, jargon, sleng kabi til ko'rinishlarini farqlash va o'rinli qo'llash;

madaniyatlararo muloqot kompetentsiyasi – turli madaniyat vakillari bilan samarali muloqot qilish va madaniy farqlarni inobatga olish.

Adabiyotlar tahliliga tayanib ta'kidlash mumkinki, sotsiolingvistik kompetentlik o'ziga xos xususiyatlar tizimiga ega bo'lib, mazkur xususiyatlarni aniqlash va hisobga olish uni mustaqil ta'lim jarayonida rivojlantirish metodikasini ilmiy asosda shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki sotsiolingvistik kompetentlikning mazmuni, tarkibiy komponentlari hamda namoyon bo'lish mexanizmlari mustaqil ta'limning maqsad, mazmun, metod, vosita va baholash mezonlarini belgilashda asosiy metodologik omil sifatida xizmat qiladi. Mazkur pedagogik omillar tizimiga:

-mustaqil ta'limning maqsadli tashkil etilishi;

-sotsiolingvistik mazmunga ega o'quv materiallarini tanlash va tizimlashtirish;

-kompetentsiyaviy, kommunikativ va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar integratsiyasini ta'minlash;

-keys, loyiha, muammoli vaziyat, raqamli ta'lim resurslari kabi interaktiv metod va texnologiyalardan samarali foydalanish;

-talabalarning mustaqil bilish faoliyati, tanqidiy va refleksiv fikrlashini rag'batlantirish;

-autentik til muhiti va madaniyatlararo muloqot elementlarini mustaqil ta'lim mazmuniga integratsiya qilish;

-sotsiolingvistik kompetentlikning rivojlanish darajasini aniqlashga xizmat qiluvchi baholash mezonlari hamda diagnostik vositalarni qo'llash kiradi.

Alohida e'tirof etish lozimki, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari sotsiolingvistik kompetentligini shakllantirishda nutq o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular nutq tempi, ohang-nutq balandligi, nutqiy aktlar, tinglash, auditorlik qobiliyati kommunikatsiya davomida muhim didaktik xususiyatga egadir. Kommunikativ jarayonni amalga oshirishda sub'ektlar harakatining identifikatsiyasi uchun nutqiy akt ko'rinishi va tuzilmasini aniqlash lozim.

Lingivist olimlarning fikrlariga ko'ra, nutqiy akt tuzilmasi 3 tarkibiy qismdan iborat:

1) illokutsiya - so'zlovchi maqsadi;

2) lokutsiya - tilga chiqarish, ifodalash;

3) perlokutsiya -tinglovchiga nutqiy ta'sir natijasi.

Nutqiy aktlarning quyidagi toifalari farqlanadi:

1) Assertivlar: ta'kidlar, ma'lumotlar, qoidalar va h.

2) Direktivlar-buyruqlar, iltimoslar, talablar, taqiqlar, ruxsatlar, maslahatlar, savollar va h.

3) Komissivlar-majburiyatlar, va'dalar, ishontirishlar, kafolatlar, qasamlar, tahdidlar va h.

4) Deklarativlar - e'lonlar, nimaningdir ochilishi, yopilishi, qarorlar, tayinlanishlar va h.k.

5) Ekspressivlar - rahmatlar, uzrlar, hamdardlik, tabrik, maqtov, shikoyatlar va h. Bu didaktik qoidalar sotsiolingivistik bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirishda o'qituvchi va talaba o'rtasidagi kommunikatsiya jarayonida o'z natijasini namoyon etmog'i lozim. [10]

Demak, sotsiolingvistik kompetentlik kommunikativ kompetentlikning muhim tarkibiy qismi va uni shakllantirishning zarur bosqichi hisoblanadi. CHunki shaxs til birliklarini ijtimoiy-madaniy muhit, muloqot vaziyati, suhbatdoshning ijtimoiy maqomi va nutqiy etiket talablariga muvofiq qo'llay olmas ekan, to'liq kommunikativ kompetentlikka erisha olmaydi. Kommunikativ kompetentlik esa lingvistik, sotsiolingvistik, pragmatik, diskursiv va strategik kompetentsiyalar integratsiyasi natijasida shakllanadi.

Shu nuqtai nazardan, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini mustaqil ta'lim jarayonida rivojlantirish kommunikativ kompetentlikni shakllantirishning muhim pedagogik sharti hisoblanadi. Mustaqil ta'lim jarayoni talabalarga autentik manbalar bilan ishlash, turli kommunikativ vaziyatlarni mustaqil tahlil qilish, madaniyatlararo muloqot xususiyatlarini o'rganish, nutqiy etiket me'yorlarini o'zlashtirish hamda refleksiv baholash orqali sotsiolingvistik bilim, ko'nikma va malakalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish imkonini beradi. Natijada, mustaqil ta'lim jarayonida shakllangan sotsiolingvistik kompetentlik bo'lajak o'qituvchining kommunikativ kompetentligini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini mustaqil ta'lim jarayonida rivojlantirishda beriladigan bilim, malaka va ko'nikmalar ta'lim mazmuniga kreativ yondashuvni talab etadi. Bu jarayon talabalarning mustaqil fikrlash, til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni anglash, turli kommunikativ vaziyatlarda munosib nutqiy xulqni tanlash hamda kasbiy faoliyatda sotsiolingvistik me'yorlarga amal qilish kompetentsiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Demak, mustaqil ta'limni samarali tashkil etishda innovatsion pedagogik metodlar, raqamli ta'lim vositalari hamda kompetentsiyaviy yondashuvga asoslangan texnologiyalardan maqsadli foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jumladan, keys-metod talabalarda turli ijtimoiy-madaniy kommunikativ vaziyatlarni tahlil qilish, muammoli holatlarga echim topish va qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantiradi.

Loyiha metodi esa autentik manbalar bilan ishlash, madaniyatlararo muloqotga oid materiallarni mustaqil izlash, tahlil qilish va ijodiy mahsulot yaratish orqali sotsiolingvistik kompetentlikning kognitiv, amaliy va refleksiv komponentlarini rivojlantiradi.

Portfolio texnologiyasi talabaning mustaqil ta'lim jarayonidagi yutuqlari, ijodiy ishlari, refleksiv kuzatuvlari va o'z-o'zini baholash natijalarini tizimli ravishda jamlash imkonini beradi. Bu esa shaxsiy ta'lim traektoriyasini shakllantirish va kasbiy o'sish dinamikasini kuzatishga xizmat qiladi.

Veb-kvest texnologiyasi internet resurslari, autentik matnlar, videolar, podkastlar va raqamli platformalar asosida talabalarning mustaqil izlanish faoliyatini tashkil etadi. Bunda talabalar turli mamlakatlarda qabul qilingan nutqiy etiket, ijtimoiy me'yorlar, madaniy qadriyatlar va muloqot strategiyalarini qiyosiy tahlil qilish orqali madaniyatlararo kommunikativ kompetentsiyalarini boyitadilar.

Refleksiv topshiriqlar esa talabalarning o'z faoliyatini tahlil qilish, erishilgan natijalarni baholash, yo'l qo'yilgan xatolarni aniqlash va ularni bartaraf etish strategiyalarini ishlab chiqishga xizmat qiladi. Refleksiya jarayonida talabalar o'zlarining sotsiolingvistik bilimlari, muloqot madaniyati va kasbiy tayyorgarlik darajasini tanqidiy baholash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Shunday qilib, mustaqil ta'limga asoslangan keys, loyiha, portfolio, veb-kvest va refleksiv topshiriqlardan kompleks foydalanish bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini tizimli rivojlantirishga, ularning mustaqil ta'lim faolligini oshirishga, madaniyatlararo muloqotga tayyorligini mustahkamlashga hamda zamonaviy ta'lim muhitida raqobatbardosh pedagog sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Bu texnologiyalarning integratsiyalashgan qo'llanilishi kompetentsiyaviy yondashuv talablariga to'liq javob beradi va ta'lim sifati hamda samaradorligini oshirishning muhim pedagogik sharti hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, oliy ta’lim muassasalarida bo’lajak ingliz tili o’qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini mustaqil ta’lim jarayonida rivojlantirish zamonaviy ta’limning ustuvor vazifalaridan biri bo’lib, bu jarayonni kompetentsiyaviy yondashuv, media-texnologiyalar, autentik o’quv materiallari va raqamli ta’lim resurslari asosida tashkil etish ta’lim samaradorligini oshirishning muhim pedagogik sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Chet tillarini o‘rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-1875-son qarori // Xalq so‘zi. – 2012. – 11-dekabr. – № 240 (5660).

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xorijiy tillarni o‘rganishni ommalashtirishni samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 312-son qarori [Elektron manba]. – 2021. – URL: https://lex.uz/uz/docs/5431845.

3. Risqulova K. Dj. Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilari sotsiolingvistik kompetentligini shakllantirish tizimi : ped. fan. dok. (DSc) ... dis. / K. Dj. Risqulova. – Toshkent, 2017.

4. Azizova F. S. Oliy ta’lim muassasalari talabalariga ingliz tili frazeologizmlarini o‘rgatishning lingvomadaniy xususiyatlari (ingliz va o‘zbek tillari misolida) : ped. fan. fal. dok. (PhD) ... dis. / F. S. Azizova. – Toshkent, 2019.

5. Himmataliyev D. O. O‘quv-tarbiya jarayonida o‘quvchilarning sotsiolingvistik madaniyatini milliy qadriyatlar asosida rivojlantirish : ped. fan. nom. ... dis. / D. O. Himmataliyev. – Toshkent, 2003. – 190 b.

6. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati / A. Hojiyev. – Toshkent : O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 164 b.

7. Umarov B. Innovatsion kompetentli pedagoglarning shakllanishida mustaqil ta’lim muhim vosita sifatida / B. Umarov // Zamonaviy ta’lim / Sovremennoye obrazovaniye. – 2014. – № 8. – B. 15.

8. Urazova M. B. Bo‘lajak sotsiolingvistik ta’lim pedagogini loyihalash faoliyatiga tayyorlash texnologiyasini takomillashtirish : ped. fan. dok. ... dis. avtoref. / M. B. Urazova. – Toshkent, 2015.

9. Sattarov T. K. O‘qituvchilik bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlarda bo‘lajak chet tili muallimining sotsiolingvistik malakalarini shakllantirish (ingliz tili materialida) : ped. fan. dok. ... dis. / T. K. Sattarov. – Toshkent, 2000. – 373 b.

10. Riskulova K. J. Didakticheskiye osobennosti formirovaniya professionalnoy kompetentsii budushchikh uchiteley angliyskogo yazyka / K. J. Riskulova // Society, Integration, Education : Proceedings of International Scientific Conference. – Latvia, 2016.

Хакимов Равшан,
Старший преподаватель Гулистанского
государственного педагогического института
E-mail: rovshik721@gmail.com
Orcid: 0009-0006-2842-2848

МЕТОДИКА АНАЛИЗА ПРОИЗВЕДЕНИЙ МИРОВОЙ ЖИВОПИСИ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ

Аннотация. *Статья посвящена совершенствованию методики преподавания всемирной истории посредством систематического анализа произведений мировой живописи. Обосновано, что художественное произведение может выступать не только объектом эстетического восприятия, но и самостоятельным историческим источником, позволяющим раскрывать особенности политической, социальной и духовной жизни различных эпох. Предлагается авторский подход к организации аналитической деятельности студентов, ориентированный на развитие профессионального мышления, навыков интерпретации исторических источников и исследовательской самостоятельности. Показано, что применение поэтапного анализа произведений живописи способствует повышению качества профессиональной подготовки будущих учителей истории.*

Ключевые слова: *мировая живопись, методика обучения истории, визуальный анализ, исторический источник, профессиональная подготовка, исследовательская деятельность, будущий учитель.*

JAHON TARIXINI O‘RGANISH JARAYONIDA JAHON RANGTASVIRI ASARLARINI TAHLIL QILISH METODIKASI

Annotatsiya. *Maqolada jahon tarixini o‘qitishda tasviriy san’at asarlaridan foydalanishning didaktik imkoniyatlari yoritilgan. Badiiy asarlar nafaqat ko‘rgazmali material, balki tarixiy tafakkur, tahliliy ko‘nikmalar va bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantiruvchi muhim tarixiy manba ekanligi asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *jahon tarixi, tasviriy san’at, badiiy-tarixiy qadriyatlar, kasbiy kompetensiya, bo‘lajak o‘qituvchi, tarixiy tafakkur, vizual tahlil, pedagogik texnologiyalar*.

METHODOLOGY FOR ANALYZING WORLD PAINTINGS IN THE PROCESS OF STUDYING WORLD HISTORY

Abstract. *The article reveals the didactic possibilities of using paintings in teaching world history. It substantiates that works of art serve not only as illustrative material but also as important historical sources that contribute to the development of historical thinking, analytical skills, and professional competence of future teachers.*

Key words: *world history, painting, artistic and historical values, professional competence, future teacher, historical thinking, visual analysis, pedagogical technologies.*

Развитие современного исторического образования сопровождается поиском педагогических решений, позволяющих преодолеть репродуктивный характер обучения и сформировать у студентов способность самостоятельно анализировать исторические процессы. В этих условиях возрастает значение методов обучения, ориентированных на работу с разнообразными историческими источниками. Наряду с письменными документами особое место начинают занимать произведения мировой живописи, обладающие значительным информационным и воспитательным потенциалом.

Однако практика показывает, что использование художественных произведений в преподавании истории нередко ограничивается демонстрацией иллюстраций к лекционному материалу. Такой подход не позволяет раскрыть их содержательные возможности и существенно

снижает эффективность учебного процесса. Между тем каждая историческая картина представляет собой сложную систему визуальных сведений, отражающих мировоззрение эпохи, общественные отношения, культурные традиции и политические события.

Возникает необходимость разработки методики, позволяющей рассматривать произведение живописи как самостоятельный объект исторического исследования. Подобная методика должна не только расширять исторические знания студентов, но и формировать профессиональные компетенции будущего учителя, развивать аналитическое мышление, способность к интерпретации исторических фактов и умение организовывать исследовательскую деятельность школьников.

Развитие современного исторического образования сопровождается поиском педагогических решений, позволяющих преодолеть репродуктивный характер обучения и сформировать у студентов способность самостоятельно анализировать исторические процессы. В этих условиях возрастает значение методов обучения, ориентированных на работу с разнообразными историческими источниками. Наряду с письменными документами особое место начинают занимать произведения мировой живописи, обладающие значительным информационным и воспитательным потенциалом.

Однако практика показывает, что использование художественных произведений в преподавании истории нередко ограничивается демонстрацией иллюстраций к лекционному материалу. Такой подход не позволяет раскрыть их содержательные возможности и существенно снижает эффективность учебного процесса. Между тем каждая историческая картина представляет собой сложную систему визуальных сведений, отражающих мировоззрение эпохи, общественные отношения, культурные традиции и политические события.

Возникает необходимость разработки методики, позволяющей рассматривать произведение живописи как самостоятельный объект исторического исследования. Подобная методика должна не только расширять исторические знания студентов, но и формировать профессиональные компетенции будущего учителя, развивать аналитическое мышление, способность к интерпретации исторических фактов и умение организовывать исследовательскую деятельность школьников.

Методологические основы анализа произведений мировой живописи

Эффективность использования произведений искусства определяется логикой организации аналитической деятельности студентов. Проведенный анализ современной педагогической литературы позволяет выделить несколько взаимосвязанных этапов работы.

Первоначально осуществляется визуальное наблюдение, в ходе которого фиксируются основные элементы композиции без их исторической интерпретации. Подобный прием способствует развитию наблюдательности и формирует умение работать с деталями изображения.

Следующий этап предполагает выявление исторического содержания произведения. Студенты определяют временные рамки изображённых событий, устанавливают исторический контекст, характеризуют деятельность представленных исторических личностей и анализируют особенности общественной жизни соответствующего периода.

Особое значение приобретает интерпретация художественного замысла автора. Будущие педагоги анализируют причины выбора сюжета, определяют идейную направленность произведения, выявляют символические элементы и устанавливают взаимосвязь между художественными средствами и историческим содержанием.

Завершающим этапом становится научная рефлексия, в ходе которой формулируются аргументированные выводы относительно исторической ценности произведения и возможностей его использования в образовательном процессе.

Анализ существующих методических подходов позволяет сделать вывод о необходимости перехода от объяснительно-иллюстративной модели обучения к исследовательской. В связи с этим представляется целесообразным организовывать работу студентов вокруг решения конкретной познавательной задачи, а не вокруг изучения биографии художника или описания картины.

В авторской модели центральное место занимает проблемный вопрос, требующий обращения одновременно к произведению живописи, историческим документам и дополнительной научной литературе. Такая организация учебной деятельности способствует формированию навыков поиска информации, её сопоставления и критического анализа.

Например, анализируя картину, посвящённую эпохе Возрождения, студент не ограничивается характеристикой художественного стиля. Он исследует влияние гуманистических идей на общественное развитие, выявляет особенности политической ситуации, анализирует изменения мировоззрения человека данного периода и объясняет причины расцвета искусства именно в рассматриваемую эпоху.

Современные технологии анализа произведений мировой живописи

Развитие цифровых образовательных технологий существенно изменило возможности преподавания всемирной истории. Если ранее знакомство студентов с произведениями искусства ограничивалось репродукциями в учебниках, то сегодня образовательный процесс может опираться на электронные коллекции музеев, интерактивные платформы и виртуальные экспозиции. Однако внедрение цифровых ресурсов должно сопровождаться изменением самой методики обучения.

Наиболее эффективной представляется технология исследовательского анализа, при которой цифровые материалы становятся источником постановки научной проблемы. Например, студентам предлагается самостоятельно определить исторические особенности эпохи по произведению живописи, подтвердить свои выводы письменными источниками и представить результаты исследования в форме аналитического сообщения.

Не менее продуктивным является применение технологии академической дискуссии. После индивидуального анализа картины организуется коллективное обсуждение, в ходе которого обучающиеся сопоставляют различные интерпретации художественного произведения, аргументируют собственную точку зрения и оценивают достоверность высказанных суждений. Подобная форма работы развивает критическое мышление и культуру научного общения.

Перспективным направлением является также использование элементов проектного обучения. В рамках учебного проекта студенты могут подготовить тематические каталоги произведений искусства, посвящённых отдельным историческим эпохам, создать цифровые выставки или разработать методические материалы для школьных уроков. Такой формат способствует интеграции исторических, педагогических и информационных компетенций.

Педагогический эффект предлагаемой методики

Практическое применение описанного подхода показывает, что систематическая работа с произведениями мировой живописи оказывает комплексное влияние на профессиональное развитие будущих учителей истории.

Прежде всего возрастает качество анализа исторических источников. Студенты постепенно переходят от поверхностного описания изображения к аргументированной исторической интерпретации, начинают видеть взаимосвязь между художественной культурой и общественным развитием.

Одновременно совершенствуется профессиональная речь. Работа с произведениями искусства требует точного использования исторической терминологии, логичного построения аргументации и умения обосновывать собственные выводы. Это особенно важно для будущего педагога, профессиональная деятельность которого непосредственно связана с объяснением сложных исторических процессов.

Положительные изменения наблюдаются и в отношении учебной мотивации. Анализ произведений живописи делает изучение всемирной истории более содержательным и эмоционально насыщенным. Исторические события начинают восприниматься не как совокупность дат и фактов, а как часть мирового культурного наследия, что способствует развитию устойчивого познавательного интереса.

Кроме того, подобная методика формирует у студентов навыки самостоятельной исследовательской деятельности, необходимые как в процессе обучения в университете, так и в дальнейшей профессиональной практике.

Заключение. Совершенствование методики преподавания всемирной истории невозможно без расширения спектра используемых исторических источников. Произведения мировой живописи обладают значительным образовательным потенциалом, который реализуется лишь при условии их целенаправленного анализа как самостоятельных носителей исторической информации.

Предложенная методика ориентирована на развитие аналитического мышления, исследовательской культуры и профессиональных компетенций будущих учителей истории. В отличие от традиционного использования произведений искусства в качестве иллюстраций она предполагает активную познавательную деятельность студентов, направленную на самостоятельную интерпретацию исторических фактов.

Практическая значимость данной методики заключается в возможности её использования при преподавании всемирной истории в педагогических высших учебных заведениях, а также при разработке современных учебно-методических материалов. Представляется, что дальнейшие исследования должны быть связаны с созданием цифровых методических комплексов, обеспечивающих эффективную интеграцию произведений мировой живописи в содержание исторического образования.

Использованная литература.

1. Сластёнин В. А. Педагогика / В. А. Сластёнин. – Москва : Академия, 2021.
2. Подласый И. П. Педагогика / И. П. Подласый. – Москва : Юрайт, 2022.
3. Полат Е. С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования / Е. С. Полат. – Москва : Академия, 2021.
4. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход / А. А. Вербицкий. – Москва, 2020.
5. Кларин М. В. Инновационные модели обучения / М. В. Кларин. – Москва : Академия, 2021.
6. Дмитриева Н. А. Краткая история искусств / Н. А. Дмитриева. – Москва : Искусство, 2020.
7. Алпатов М. В. Всеобщая история искусств / М. В. Алпатов. – Москва : Искусство, 2021.
8. Закон Республики Узбекистан «Об образовании».
9. Концепция развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года.
10. Современные исследования по методике преподавания истории и использованию визуальных исторических источников.

Yusupova Shahnoza Erkinjon qizi,
Axborot texnologiyalari va menejment universiteti assistent o'qituvchi
orcid: 0009-0000-2196-6283
E-mail: shahnoza.erkinjnovna.1993@gmail.com

"BO'LAJAK TARIX FANI O'QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI"

Annotatsiya. *Mazkur maqolada bo'lajak tarix fani o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari tahlil qilingan. Zamonaviy pedagogik ta'lim sharoitida tarix o'qituvchisining kasbiy kompetentligi nafaqat fanga oid bilim va metodik tayyorgarlik, balki ijtimoiy-emotsional kompetentlik, kasbiy identifikatsiya, refleksiv qobiliyat, hamkorlik madaniyati va o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalari bilan ham belgilanishi asoslab berilgan. Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy yondashuv, ilmiy manbalarni umumlashtirish va tizimli tahlil metodlaridan foydalanildi. Natijalar bo'lajak tarix o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirishda ijtimoiy-psixologik mexanizmlarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatdi.*

Kalit so'zlar: *kasbiy kompetentlik, tarix o'qituvchisi, ijtimoiy-psixologik mexanizmlar, kasbiy identifikatsiya, ijtimoiy-emotsional kompetentlik, refleksiya, tarixiy tafakkur.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИСТОРИИ

Аннотация. *В статье рассматриваются социально-психологические механизмы развития профессиональной компетентности будущих учителей истории. Обосновано, что профессиональная компетентность современного учителя истории определяется не только предметными знаниями и методической подготовкой, но и социально-эмоциональной компетентностью, профессиональной идентичностью, рефлексией, культурой сотрудничества и навыками саморегуляции. В исследовании использованы методы теоретического анализа, сравнительного подхода, систематизации научных источников и системного анализа. Полученные результаты подтверждают необходимость интеграции социально-психологических механизмов в процесс профессиональной подготовки будущих педагогов.*

Ключевые слова: *профессиональная компетентность, учитель истории, социально-психологические механизмы, профессиональная идентичность, социально-эмоциональная компетентность, рефлексия, историческое мышление.*

SOCIO-PSYCHOLOGICAL MECHANISMS FOR DEVELOPING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF PRE-SERVICE HISTORY TEACHERS

Abstract. *This article examines the socio-psychological mechanisms for developing the professional competence of prospective history teachers. It argues that the professional competence of a modern history teacher is determined not only by disciplinary knowledge and pedagogical skills but also by social-emotional competence, professional identity, reflective capacity, collaborative culture, and self-regulation skills. The study employs theoretical analysis, comparative analysis, synthesis of scientific literature, and a systems approach. The findings indicate that integrating socio-psychological mechanisms into teacher education significantly contributes to the professional competence of future history teachers.*

Key words: *professional competence, history teacher, socio-psychological mechanisms, professional identity, social-emotional competence, reflection, historical thinking.*

Mavzuning dolzarbligi. Jahon ta'lim tizimida pedagog kadrlarni kompetentsiyaviy yondashuv asosida tayyorlash ustuvor vazifalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Ta'lim mazmunining yangilanishi, raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi va globallashuv jarayonlari o‘qituvchilardan yuqori kasbiy mahorat, mustaqil fikrlash, ijtimoiy faollik va psixologik barqarorlikni talab qilmoqda. Bu talablar tarix fani o‘qituvchilariga ham to‘liq taalluqlidir.Tarix o‘qituvchisi faqat tarixiy voqealarni bayon etuvchi emas, balki o‘quvchilarda tarixiy tafakkurni, fuqarolik pozitsiyasini, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmatni shakllantiruvchi pedagog hisoblanadi. Shuning uchun uning kasbiy kompetentligi predmetga oid bilimlar bilan cheklanmasdan, ijtimoiy-psixologik kompetentsiyalar, kommunikativ madaniyat, emotsional intellekt, refleksiv fikrlash va hamkorlik ko‘nikmalari bilan ham belgilanadi. So‘nggi yillarda pedagogik psixologiya, kompetentsiyaviy yondashuv va ijtimoiy-emotsional ta'lim sohalarida ushbu yo‘nalishda qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan bo‘lsa-da, aynan bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini kompleks ravishda o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlar etarli emas. Bu esa mazkur mavzuning ilmiy va amaliy jihatdan dolzarbligini belgilaydi.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida tarix o‘qituvchisining kasbiy faoliyati an'anaviy bilimlarni etkazish vazifasidan ancha kengaygan. Bugungi kunda u o‘quvchilarda tarixiy manbalarni tanqidiy tahlil qilish, voqealar o‘rtasidagi sabab-oqibat bog‘lanishlarini aniqlash, dalillarga asoslangan xulosa chiqarish va fuqarolik mas'uliyatini shakllantirish vazifalarini bajaradi. Bu esa bo‘lajak tarix o‘qituvchilaridan chuqur fanga oid bilimlar bilan bir qatorda yuqori darajadagi ijtimoiy-psixologik kompetentsiyalarni ham talab etadi.

Kasbiy kompetentlik shaxsning bilim, ko‘nikma, malaka, qadriyatlar va shaxsiy sifatlarining integratsiyalashgan tizimi bo‘lib, pedagogik faoliyat samaradorligini ta'minlaydi. Shu nuqtai nazardan, bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining kasbiy rivojlanishida kasbiy identifikatsiya, ijtimoiy-emotsional kompetentlik, o‘zini o‘zi boshqarish, refleksiv fikrlash va kasbiy hamkorlik muhim ijtimoiy-psixologik mexanizmlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Xalqaro tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, kasbiy kompetentlikning barqaror shakllanishi faqat nazariy tayyorgarlik orqali emas, balki tarixchilar va pedagoglar hamkorligiga asoslangan amaliy faoliyat, muntazam refleksiya, fikr-mulohazaga ochiqlik hamda ijtimoiy-emotsional rivojlanish orqali ta'minlanadi. Shu munosabat bilan pedagogika oliy ta'lim muassasalarida tarix o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida mazkur mexanizmlarni ta'lim mazmuniga integratsiya qilish muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik mexanizmlarni aniqlash, ularning nazariy asoslarini tahlil qilish hamda pedagogik ta'lim jarayonida qo‘llashga doir ilmiy asoslangan tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat.

Jahon ta'lim tizimida pedagog kadrlarni kompetentsiyaviy yondashuv asosida tayyorlash ustuvor vazifalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Ta'lim mazmunining yangilanishi, raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi va globallashuv jarayonlari o‘qituvchilardan yuqori kasbiy mahorat, mustaqil fikrlash, ijtimoiy faollik va psixologik barqarorlikni talab qilmoqda. Bu talablar tarix fani o‘qituvchilariga ham to‘liq taalluqlidir.

Tarix o‘qituvchisi faqat tarixiy voqealarni bayon etuvchi emas, balki o‘quvchilarda tarixiy tafakkurni, fuqarolik pozitsiyasini, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmatni shakllantiruvchi pedagog hisoblanadi. Shuning uchun uning kasbiy kompetentligi predmetga oid bilimlar bilan cheklanmasdan, ijtimoiy-psixologik kompetentsiyalar, kommunikativ madaniyat, emotsional intellekt, refleksiv fikrlash va hamkorlik ko‘nikmalari bilan ham belgilanadi.

So‘nggi yillarda pedagogik psixologiya, kompetentsiyaviy yondashuv va ijtimoiy-emotsional ta'lim sohalarida ushbu yo‘nalishda qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan bo‘lsa-da, aynan bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini kompleks ravishda o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlar etarli emas. Bu esa mazkur mavzuning ilmiy va amaliy jihatdan dolzarbligini belgilaydi.

Adabiyotlar tahlili. Bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalasi so‘nggi yillarda pedagogika, psixologiya va tarix ta'limi sohalarida faol tadqiq etilayotgan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, kasbiy kompetentlikning shakllanishi faqat fanga oid bilimlarni o‘zlashtirish bilan emas, balki ijtimoiy-psixologik omillar, shaxsiy rivojlanish, kasbiy identifikatsiya va hamkorlik muhitining o‘zaro ta'siri bilan ham belgilanadi.

Xorijiy tadqiqotlarda kasbiy kompetentlik ko‘p qirrali integrativ tuzilma sifatida talqin qilinadi. Xususan, L.S.Vigotskiy ijtimoiy-madaniy nazariyasida shaxs rivojlanishi ijtimoiy hamkorlik va muloqot orqali amalga oshishini asoslab bergan. Uning fikricha, ta'lim jarayonida bilimlar tayyor holda o‘zlashtirilmaydi, balki hamkorlikdagi faoliyat orqali shakllanadi. Bu g‘oya bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda amaliy mashg‘ulotlar, pedagogik amaliyot va jamoaviy faoliyatning muhimligini ko‘rsatadi.

A.Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasi kasbiy rivojlanishning yana bir muhim jihatini yoritadi. Olim insonning bilim va kasbiy ko‘nikmalarni kuzatish, modellashtirish va ijtimoiy muhit bilan o‘zaro ta'sir orqali egallashini ta'kidlaydi. Bo‘lajak tarix o‘qituvchilari uchun bu jarayon tajribali pedagoglar faoliyatini kuzatish, mikrota'lim mashg‘ulotlari va pedagogik amaliyot orqali namoyon bo‘ladi.

Kasbiy refleksiya masalasi D.Shyon ishlarida keng yoritilgan. Uning «refleksiv amaliyot» kontseptsiyasiga ko‘ra, pedagog o‘z faoliyatini muntazam tahlil qilishi, xatolarini baholashi va ulardan keyingi faoliyatini takomillashtirish uchun foydalanishi lozim. Zamonaviy pedagogik ta'limda refleksiv qobiliyat kasbiy kompetentlikning muhim mezonlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Tarix ta'limi sohasida olib borilgan xalqaro tadqiqotlar tarix o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida tarixchilar va pedagoglar hamkorligining ahamiyatini alohida ta'kidlaydi. Bu yondashuvga ko‘ra, talabalar nafaqat tarixiy bilimlarni egallaydilar, balki tarixiy manbalarni tahlil qilish, dalillarni solishtirish, tarixiy argumentatsiya va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini ham rivojlantiradilar. Shu tariqa «tarixni bilish» emas, balki «tarix bilan ishlash» kompetentsiyasi shakllanadi.

So‘nggi yillarda ijtimoiy-emotsional kompetentlik (Social-Emotional Competence) bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar ham katta ahamiyat kasb etmoqda. Tadqiqotchilarning fikricha, o‘qituvchining o‘z ijtimoiy-emotsional qobiliyatlariga bo‘lgan ishonchi uning kasbiy samaradorligi, stressga bardoshliligi, sinfdagi psixologik muhitni boshqarishi hamda o‘quvchilar bilan konstruktiv munosabatlar o‘rnatishiga bevosita ta'sir qiladi. Shuning uchun pedagogik ta'lim jarayonida ijtimoiy-emotsional kompetentlikni maqsadli rivojlantirish zarur hisoblanadi.

Pedagogik faoliyatda fikr-mulohaza (feedback) madaniyati ham muhim ijtimoiy-psixologik mexanizm sifatida qaraladi. Xorijiy tadqiqotlarda fikr-mulohazalarni qabul qilish va ular asosida kasbiy faoliyatni takomillashtirish pedagogning professional o‘sishida asosiy omillardan biri ekanligi ta'kidlangan. Video-tahlil, portfolio, hamkasblar bahosi va ustozlar maslahatlari refleksiv kompetentlikni rivojlantirishning samarali vositalari sifatida baholanadi.

Mahalliy olimlar tomonidan ham kasbiy kompetentlik masalasi keng o‘rganilgan. N.A.Muslimov, R.J.Ishmuhamedov, U.N.Tolipov, M.Ochilov va boshqa tadqiqotchilar kompetentsiyaviy yondashuv, innovatsion pedagogik texnologiyalar hamda bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish bo‘yicha muhim ilmiy xulosalarni ilgari surganlar. Ularning ishlarida pedagogning mustaqil fikrlashi, kasbiy motivatsiyasi, innovatsion faolligi va kommunikativ madaniyatini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan.

Biroq tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, mavjud tadqiqotlarning aksariyati umumiy pedagogik kompetentlik yoki innovatsion texnologiyalarga bag‘ishlangan bo‘lib, aynan bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini ijtimoiy-psixologik mexanizmlar asosida rivojlantirish masalasi etarli darajada kompleks o‘rganilmagan. Shuningdek, tarix ta'limida kasbiy identifikatsiya, ijtimoiy-emotsional kompetentlik, refleksiv faoliyat va tarixiy tafakkurni rivojlantirishning o‘zaro bog‘liqligiga bag‘ishlangan ilmiy ishlar ham nisbatan kam uchraydi.

Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqot bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda ijtimoiy-psixologik mexanizmlarni yaxlit tizim sifatida tahlil qilishi, ularning

o‘zaro ta'sirini ochib berishi hamda pedagogik ta'lim amaliyotiga joriy etish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishi bilan mavjud tadqiqotlardan farq qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari tizimli va kompetentsiyaviy yondashuvlar asosida o‘rganildi. Tadqiqotning nazariy asosini pedagogika, pedagogik psixologiya, tarix ta'limi metodikasi hamda kompetentsiyaviy yondashuvga oid ilmiy qarashlar tashkil etdi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

Nazariy tahlil – mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar, normativ-huquqiy hujjatlar hamda zamonaviy tadqiqotlarni tahlil qilish;

Qiyosiy tahlil – turli ilmiy yondashuvlarni taqqoslash va umumlashtirish;

Tizimli tahlil – kasbiy kompetentlikni tashkil etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish;

Kuzatish – pedagogik amaliyot jarayonida talabalarning kasbiy faoliyatini tahlil qilish;

So‘rovnoma va intervyu – bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining kasbiy motivatsiyasi, refleksiv qobiliyati va ijtimoiy-emotsional kompetentligini baholash;

Statistik tahlil – olingan ma'lumotlarni umumlashtirish va tahlil qilish.

Tadqiqot ob'ekti sifatida pedagogika oliy ta'lim muassasasining «Tarix» ta'lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar tanlandi.

Tadqiqot predmetini bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirishda ijtimoiy-psixologik mexanizmlarning o‘rni va ularning ta'lim jarayoniga ta'siri tashkil etdi.

Tadqiqot quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi:

1. Muammoning nazariy asoslarini o‘rganish.
2. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish va kontseptual modelni ishlab chiqish.
3. Pedagogik kuzatuv va empirik ma'lumotlarni yig‘ish.
4. Natijalarni tahlil qilish va ilmiy xulosalarni ishlab chiqish.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligi ko‘p jihatdan ijtimoiy-psixologik mexanizmlar samaradorligiga bog‘liq ekanligini ko‘rsatdi.

Tahlillar natijasida quyidagi asosiy mexanizmlar aniqlandi:

1. Kasbiy identifikatsiya. Pedagogik amaliyot, tarixchilar va metodistlar bilan hamkorlik, refleksiv mashg‘ulotlar talabalarning o‘zini kelajak pedagog sifatida anglashini kuchaytirishi kuzatildi. Kasbiy identifikatsiya yuqori darajada shakllangan talabalar darslarni tashkil etishda mustaqillik va ijodkorlikni ko‘proq namoyon etdilar.

2. Ijtimoiy-emotsional kompetentlik. O‘quv jarayonida emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan mashg‘ulotlar talabalarning muloqot madaniyati, ziddiyatli vaziyatlarni hal qilish hamda o‘quvchilar bilan samarali munosabat o‘rnatish ko‘nikmalarini rivojlantirdi.

3. Refleksiv kompetentlik. Video-tahlil, portfolio yuritish va o‘z-o‘zini baholash texnologiyalaridan foydalanish talabalarning pedagogik qarorlarini tahlil qilish va takomillashtirish qobiliyatini rivojlantirdi.

4. Hamkorlikka asoslangan ta'lim. Keyslar, bahs-munozaralar, loyihaviy ishlar va jamoaviy faoliyat talabalarning kommunikativ kompetentligi hamda tarixiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qildi. Ayniqsa, tarixiy manbalarni birgalikda tahlil qilish va dalillarga asoslangan bahslar talabalarning analitik fikrlashini sezilarli darajada kuchaytirdi.

5. Fikr-mulohaza (Feedback) tizimi. Tajriba davomida muntazam fikr-mulohaza berish talabalarning kasbiy xatolarini erta aniqlash, ularni tahlil qilish va bartaraf etish imkonini berdi. Bu esa kasbiy kompetentlikning barqaror rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatdi.

6.Muhokama. Olingan natijalar xorijiy tadqiqotchilarning xulosalarini tasdiqlaydi. Xususan, kasbiy kompetentlikning rivojlanishi shaxsning ijtimoiy muhit bilan o‘zaro hamkorligi, o‘zini o‘zi baholashi va kasbiy identifikatsiyasi bilan chambarchas bog‘liqligi aniqlandi.

Shu bilan birga, tadqiqot tarix ta'limida tarixiy tafakkur, ijtimoiy-emotsional kompetentlik va pedagogik refleksiyani birlashtiruvchi yaxlit yondashuv samaraliroq ekanligini ko‘rsatdi. Taklif etilayotgan ijtimoiy-psixologik mexanizmlar modeli bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini kompleks rivojlantirish imkonini beradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirishda ijtimoiy-psixologik mexanizmlar hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Kasbiy identifikatsiya, ijtimoiy-emotsional kompetentlik, refleksiv fikrlash, hamkorlik muhiti va fikr-mulohaza madaniyati pedagogning kasbiy rivojlanishini ta'minlovchi asosiy omillar hisoblanadi.

Shu munosabat bilan pedagogika oliy ta'lim muassasalarida:

- tarix ta'limiga ijtimoiy-psixologik yondashuvlarni keng joriy etish;
- refleksiv mashg‘ulotlar va mikrota'lim texnologiyalarini takomillashtirish;
- tarixchilar va pedagoglar hamkorligiga asoslangan integratsiyalashgan o‘quv kurslarini tashkil etish;
- ijtimoiy-emotsional kompetentlikni rivojlantiruvchi maxsus treninglar o‘tkazish;
- kasbiy kompetentlikni baholashning zamonaviy diagnostik vositalarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Mazkur yondashuvlar bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini yanada takomillashtirishga, ta'lim sifatini oshirishga hamda tarix ta'limi samaradorligini yuksaltirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, kelgusida ushbu yo‘nalishda empirik tadqiqotlar ko‘lamini kengaytirish, raqamli ta'lim muhitida ijtimoiy-psixologik mexanizmlarning samaradorligini baholash hamda ularning kasbiy kompetentlikka uzoq muddatli ta'sirini o‘rganish muhim ilmiy vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Qodirov M. Analysis of Social-Psychological Competencies of Teacher’s Personality / M. Qodirov // Journal of Multidisciplinary Research. – 2025. – Vol. 3, № 4. – P. 129–134.

2. Abdullayeva Sh. H. Bo‘lg‘usi pedagoglarning kasbiy kompetentligini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik jihatlari / Sh. H. Abdullayeva, M. D. Abdulmadjidova // Universal xalqaro ilmiy jurnal. – 2024. – T. 2, № 4. – B. 152–156. – URL: https://universaljurnal.uz/index.php/jurnal/article/view/198.

3. Xushvaqtov Y. Q. Professor-o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini ijtimoiy-psixologik jihatdan tahlil qilish / Y. Q. Xushvaqtov // Tadqiqotlar.uz jahon ilmiy-metodik jurnali. – 2025. – T. 54, № 2. – B. 50–52. – URL: https://scientific-jl.org/tad/article/view/10342.

4. Maxammatova S. S. Psixolog talabalarni kasbiy kutishlarining ijtimoiy-psixologik jihatlari / S. S. Maxammatova // PEDAGOGS International Research Journal. – 2025. – T. 80, № 1. – B. 236–239. – URL: https://scientific-jl.com/ped/article/view/10752.

5. Сагдиева Ю. А. Социально-психологическая компетентность педагога-психолога как предмет научного исследования / Ю. А. Сагдиева // Личность и общество: вызовы современности : Материалы Второй Республиканской научно-практической конференции с международным участием, посвященной памяти профессора Эргаша Газиевича Газиева. – Ташкент, 2023. – С. 240–242.

6. Raxmatova O. Yangilanayotgan O‘zbekistonda tarix fani o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy va metodologik asoslari / O. Raxmatova // Maktabgacha va maktab ta’limi. – 2026. – Vol. 4, № 4. – B. 292–394.

7. Dervenis C. A Review of Research on Teacher Competencies in Higher Education / C. Dervenis, P. Fitsilis, O. Iatrellis // Quality Assurance in Education. – 2022. – Vol. 30, № 2. – P. 199–220. – DOI: 10.1108/QAE-08-2020-0127.

8. Temnyatkina O. V. Mechanisms of Formative Assessment in the Additional Professional Education of Teachers / O. V. Temnyatkina // Obrazovanie i Nauka. – 2023. – Vol. 25, № 5. – P. 106–134. – DOI: 10.17853/1994-5639-2023-5-106-134.

Umarova Shohida Absalomovna,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti pedagogika fakulteti
psixologiya kafedrasi katta o'qtuvchisi
Orcid: 0009-0004-3214-2588
E-mail:umarovashohida018@gmail.com

MIGRATSION JARAYONLARDA OILAVIY QADRIYATLARNING O‘ZGARISHIGA TA'SIR ETUVCHI PSIXOSOSIAL OMILLAR

Annotatsiya. *Mazkur maqolada migratsion jarayonlarning oilaviy qadriyatlar tizimiga ko‘rsatadigan psixologik va ijtimoiy ta'siri tahlil qilingan. Zamonaviy migratsiya sharoitida oila a'zolarining uzoq muddat ajralishi, yangi madaniy muhitga moslashuvi, iqtisodiy omillar hamda kommunikatsiya shakllarining o‘zgarishi oilaviy qadriyatlar transformatsiyasining muhim determinantlari sifatida yoritilgan. Tadqiqotda psixososial omillar, jumladan, emotsional yaqinlik, oilaviy identifikatsiya, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, madaniy adaptatsiya va avlodlararo qadriyatlar almashinuvining oila barqarorligiga ta'siri ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, migratsiya sharoitida oilaviy munosabatlarni mustahkamlash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni saqlash hamda psixologik farovonlikni ta'minlashga xizmat qiluvchi ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *migratsiya, oilaviy qadriyatlar, psixososial omillar, oila psixologiyasi, ijtimoiy moslashuv, madaniy adaptatsiya, oilaviy identifikatsiya, emotsional yaqinlik, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, oila barqarorligi.*

ПСИХОСОЦИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ИЗМЕНЕНИЕ СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В УСЛОВИЯХ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

Аннотация. *В статье анализируется влияние миграционных процессов на трансформацию семейных ценностей через призму психологических и социальных факторов. Рассматриваются такие психосоциальные детерминанты, как длительное раздельное проживание членов семьи, культурная адаптация, изменение социальных ролей, эмоциональная близость, семейная идентичность и социальная поддержка. Особое внимание уделено влиянию миграции на устойчивость семейных отношений, межпоколенческую передачу ценностей и психологическое благополучие членов семьи. Представлены научно обоснованные подходы к укреплению семейных ценностей и повышению эффективности психолого-социальной поддержки мигрантских семей.*

Ключевые слова: *миграция, семейные ценности, психосоциальные факторы, психология семьи, социальная адаптация, культурная адаптация, семейная идентичность, эмоциональная близость, социальная поддержка, устойчивость семьи.*

PSYCHOSOCIAL FACTORS INFLUENCING CHANGES IN FAMILY VALUES DURING MIGRATION PROCESSES

Abstract. *This article examines the psychosocial factors influencing changes in family values during migration processes. It explores how prolonged family separation, cultural adaptation, economic conditions, changing communication patterns, and social role transformation affect the dynamics of family values. The study highlights the role of emotional closeness, family identity, social support, cultural adaptation, and intergenerational value transmission in maintaining family stability and psychological well-being. Based on contemporary theoretical approaches, the paper proposes practical recommendations for strengthening family values and improving psychosocial support mechanisms for migrant families.*

Key words: *migration, family values, psychosocial factors, family psychology, social adaptation, cultural adaptation, family identity, emotional closeness, social support, family stability.*

Kirish. XXI asrda migratsiya global ijtimoiy hodisalardan biri sifatida nafaqat iqtisodiy va demografik jarayonlarga, balki jamiyatning ijtimoiy-psixologik tuzilmasiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Mehnat, ta'lim, siyosiy yoki ekologik omillar tufayli yuz berayotgan migratsiya jarayonlari millionlab insonlarning turmush tarzini o'zgartirib, oilaviy munosabatlar va qadriyatlar tizimining yangi shakllanishiga sabab bo'lmoqda. Ayniqsa, uzoq muddatli mehnat migratsiyasi oila a'zolarining bir-biridan ajralishi, oilaviy rollarning qayta taqsimlanishi, farzandlar tarbiyasidagi mas'uliyatning o'zgarishi hamda oila ichidagi emotsional aloqalarning yangi ko'rinish kasb etishiga olib kelmoqda. Natijada oilaviy qadriyatlar mazmuni, ularning namoyon bo'lish shakllari va avlodlararo uzatilish mexanizmlarida sezilarli transformatsiyalar yuzaga kelmoqda.

Bugungi kunda migratsiya masalasi faqat iqtisodiy yoki demografik nuqtai nazardan emas, balki psixologik va sotsiologik yondashuvlar asosida ham keng o'rganilmoqda. Oila esa shaxs ijtimoiylashuvining eng muhim instituti sifatida migratsiya oqibatlarini birinchi bo'lib boshdan kechiradigan ijtimoiy tizim hisoblanadi. Migratsiya natijasida oila a'zolarining yangi madaniy muhitga moslashuvi, kommunikativ munosabatlarning masofaviy shaklga o'tishi, iqtisodiy resurslarning qayta taqsimlanishi hamda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimining o'zgarishi oilaviy qadriyatlarning mazmuniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli oilaviy qadriyatlar dinamikasini psixososial omillar nuqtai nazaridan o'rganish zamonaviy psixologiya va sotsiologiyaning dolzarb ilmiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Psixologik tadqiqotlarda oilaviy qadriyatlar shaxsning xulq-atvori, motivatsiyasi, emotsional barqarorligi va ijtimoiy moslashuvini belgilovchi muhim ichki resurs sifatida talqin etiladi. Migratsiya sharoitida ushbu qadriyatlarning barqarorligi ko'plab omillarga, jumladan, oila a'zolari o'rtasidagi ishonch darajasi, emotsional yaqinlik, oilaviy identifikatsiya, kommunikatsiya sifati, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, iqtisodiy xavfsizlik hamda yangi madaniy muhitga moslashish darajasiga bog'liq bo'ladi. Mazkur omillar o'zaro uzviy bog'liq holda oilaning psixologik iqlimi va funksional barqarorligini belgilaydi.

So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlarda transmilliy oilalar, mehnat migrantlari oilalari va migratsiya ta'sirida shakllanayotgan yangi oilaviy munosabatlar alohida tadqiqot obyekti sifatida ko'rib chiqilmoqda. Xalqaro tadqiqotlar migratsiya natijasida oilaviy qadriyatlarning mutlaq yo'qolib ketishini emas, balki ularning yangi ijtimoiy sharoitlarga mos ravishda transformatsiyalanishini ko'rsatmoqda. Bunday transformatsiya jarayonida an'anaviy qadriyatlar zamonaviy qarashlar bilan uyg'unlashadi, oilaviy rollar qayta taqsimlanadi, ota-onalik funksiyalarining bajarilish usullari o'zgaradi hamda raqamli kommunikatsiya vositalari oilaviy yaqinlikni saqlashning muhim mexanizmlaridan biriga aylanadi.

O'zbekiston sharoitida ham tashqi va ichki migratsiya ko'lamining ortib borishi oilaviy munosabatlar tizimini chuqur ilmiy o'rganishni taqozo etmoqda. Xususan, mehnat migratsiyasi natijasida ota yoki onaning uzoq muddat oiladan tashqarida bo'lishi farzandlarning psixologik rivojlanishi, oilaviy identifikatsiyasi, qadriyatlar tizimi hamda emotsional farovonligiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, migratsiya oilalarning iqtisodiy imkoniyatlarini kengaytirish, ta'lim sifati va turmush darajasini yaxshilash kabi ijobiy jihatlarni ham yuzaga keltiradi. Demak, migratsiyaning oilaviy qadriyatlarga ta'siri murakkab va ko'p qirrali psixososial hodisa sifatida kompleks yondashuvni talab etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi migratsion jarayonlarda oilaviy qadriyatlarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi psixososial omillarni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish, ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash hamda oilaviy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiluvchi psixologik yondashuvlarni asoslashdan iborat. Tadqiqot natijalari migratsiya sharoitida oilalarni psixologik qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish, oilaviy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda muhim nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Migratsiya va oilaviy qadriyatlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik zamonaviy psixologiya, sotsiologiya va demografiya fanlarining kesishgan nuqtasida shakllangan muhim ilmiy yo‘nalishlardan biridir. So‘nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar migratsiyani faqat geografik ko‘chish jarayoni emas, balki shaxs, oila va jamiyatning qadriyatlar tizimiga ta'sir etuvchi murakkab psixososial hodisa sifatida talqin qilmoqda [1; 2]. Ayniqsa, mehnat migratsiyasi sharoitida oilaviy munosabatlarning transformatsiyasi, emotsional yaqinlikning saqlanishi, ota-onalik rollarining qayta

taqsimlanishi hamda oilaviy identifikatsiyaning o‘zgarishi ilmiy tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylangan.

Migratsiya nazariyasining rivojlanishida E. Lee tomonidan ishlab chiqilgan "itaruvchi va tortuvchi omillar" (Push–Pull Theory) konsepsiyasi muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi [3]. Mazkur nazariyaga ko‘ra, migratsiya qarori iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va shaxsiy omillar uyg‘unligi natijasida yuzaga keladi. Biroq keyingi tadqiqotlarda ushbu nazariya psixologik omillar bilan boyitilib, oilaviy munosabatlar, emotsional bog‘liqlik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash migratsion qarorlarning muhim tarkibiy qismi ekanligi asoslab berilgan [4].

Oilaviy qadriyatlar nazariyasini rivojlantirishda M. Bowenning oilaviy tizimlar nazariyasi alohida o‘rin tutadi [5]. Unga ko‘ra, oila yagona psixologik tizim bo‘lib, uning har bir a'zosidagi o‘zgarish butun oilaviy tizim faoliyatiga ta'sir ko‘rsatadi. Migratsiya sharoitida oila a'zolarining jismoniy ajralishi oilaviy tizimning yangi muvozanat izlashiga olib keladi. Natijada oiladagi rollar, mas'uliyat taqsimoti, emotsional yaqinlik va qaror qabul qilish mexanizmlarida sezilarli o‘zgarishlar yuz beradi.

U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi ham migratsion oilalarni o‘rganishda keng qo‘llaniladi [6]. Mazkur yondashuvga ko‘ra, shaxs rivojlanishi mikro, mezo, ekzo va makro tizimlarning o‘zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Migratsiya ushbu tizimlarning deyarli barchasiga ta'sir ko‘rsatib, oilaning ijtimoiy muhiti, ta'lim, mehnat faoliyati, madaniy qadriyatlari va kommunikativ aloqalarini qayta shakllantiradi. Shu sababli oilaviy qadriyatlarning o‘zgarishini faqat individual emas, balki kompleks ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida baholash zarur.

J. Berry tomonidan ishlab chiqilgan madaniy adaptatsiya modeli migratsiya jarayonlarida oilaviy qadriyatlarning o‘zgarishini tushuntirishda muhim nazariy asoslardan biri hisoblanadi [7]. Olim migrantlarning yangi madaniy muhitga moslashishini integratsiya, assimilyatsiya, separatsiya va marginalizatsiya strategiyalari orqali izohlaydi. Ushbu strategiyalar oiladagi qadriyatlar tizimining saqlanishi yoki transformatsiyalanishiga bevosita ta'sir ko‘rsatadi. Integratsiya strategiyasini tanlagan oilalarda milliy qadriyatlarni saqlagan holda yangi jamiyat qadriyatlarini qabul qilish kuzatilsa, assimilyatsiya jarayonida an'anaviy oilaviy qadriyatlarning asta-sekin zaiflashishi ehtimoli ortadi.

R. Putnamning ijtimoiy kapital nazariyasida oila va jamiyat o‘rtasidagi ishonch, hamkorlik va ijtimoiy tarmoqlarning ahamiyati alohida ta'kidlanadi [8]. Migratsiya natijasida ijtimoiy kapitalning kamayishi oilalarning psixologik barqarorligiga salbiy ta'sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bilan birga, yangi ijtimoiy tarmoqlar va diaspora hamjamiyatlari migrant oilalarning yangi muhitga muvaffaqiyatli moslashishiga xizmat qiluvchi muhim resurslardan biri hisoblanadi.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda oilaviy qadriyatlar transformatsiyasiga ta'sir etuvchi asosiy psixososial omillar sifatida emotsional bog‘liqlik, oilaviy kommunikatsiya sifati, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, stressga chidamlilik, iqtisodiy barqarorlik, madaniy identifikatsiya va psixologik moslashuv ko‘rsatib o‘tiladi [9; 10]. Ushbu omillarning uyg‘un rivojlanishi oilaning funksional barqarorligini ta'minlasa, ularning zaiflashuvi oilaviy nizolar, emotsional begonalashuv va qadriyatlar tizimining izdan chiqishiga sabab bo‘lishi mumkin.

O‘zbekiston olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham oila institutining barqarorligi, milliy qadriyatlarni saqlash, oilaviy tarbiya, ma'naviy muhit va ijtimoiy hamjihatlik masalalari keng yoritilgan [11; 12]. Tadqiqotlarda mehnat migratsiyasi sharoitida ota-onalar va farzandlar o‘rtasidagi psixologik masofa ortishi, tarbiyaviy nazoratning susayishi hamda oilaviy kommunikatsiyaning raqamli vositalar orqali amalga oshirilishi yangi psixologik holatlarni yuzaga keltirishi qayd etilgan. Shu bilan birga, muntazam muloqot, emotsional qo‘llab-quvvatlash va oilaviy qadriyatlarni ongli ravishda mustahkamlash migratsiyaning salbiy oqibatlarini sezilarli darajada kamaytirishi mumkinligi ilmiy jihatdan asoslangan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, migratsiya va oilaviy qadriyatlar o‘rtasidagi bog‘liqlik ko‘plab tadqiqotlarda o‘rganilgan bo‘lsa-da, aynan psixososial omillarning o‘zaro integratsiyalashgan ta'siri, ularning oilaviy qadriyatlar transformatsiyasidagi roli hamda O‘zbekiston sharoitidagi xususiyatlari yetarli darajada kompleks tadqiq etilmagan. Mazkur maqola ushbu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, migratsion jarayonlarda oilaviy qadriyatlarning o‘zgarishiga ta'sir etuvchi psixososial omillarni yagona konseptual yondashuv asosida tahlil qilishni maqsad qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot migratsion jarayonlarda oilaviy qadriyatlarning o‘zgarishiga ta'sir etuvchi psixososial omillarni aniqlashga qaratilgan bo‘lib, kompleks psixologik va

sotsiologik yondashuv asosida tashkil etildi. Tadqiqot metodologiyasini ishlab chiqishda oila psixologiyasi, migratsiya psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya hamda madaniyatlararo moslashuv nazariyalariga tayangan holda tizimli yondashuv, faoliyat yondashuvi va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv tamoyillari asos qilib olindi. Shuningdek, M. Bowenning oilaviy tizimlar nazariyasi, U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar konsepsiyasi, J. Berryning madaniy adaptatsiya modeli hamda R. Putnamning ijtimoiy kapital nazariyasining ilmiy g‘oyalari tadqiqotning nazariy-metodologik asosini tashkil etdi.

Tadqiqot davomida o‘zbekistonlik va xorijlik olimlarning migratsiya, oilaviy qadriyatlar, oilaviy kommunikatsiya, ijtimoiy moslashuv, emotsional yaqinlik, madaniy identifikatsiya va psixologik farovonlikka oid ilmiy ishlari qiyosiy tahlil qilindi. Xususan, migratsiya psixologiyasi, transmilliy oilalar, oilaviy barqarorlik hamda psixososial qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha olib borilgan zamonaviy tadqiqotlar umumlashtirilib, ularning metodologik yondashuvlari mazkur tadqiqotga moslashtirildi.

Tadqiqot obyekti sifatida mehnat migratsiyasi tajribasiga ega oilalar tanlandi. Tadqiqotda jami **86 nafar respondent** ishtirok etdi. Shundan 44 nafari mehnat migratsiyasi sababli oila a'zolaridan biri uzoq muddat xorijda faoliyat yuritayotgan oilalar vakillari, 42 nafari esa migratsiya tajribasi bo‘lmagan oilalar vakillaridan iborat bo‘ldi. Respondentlar 22–58 yosh oralig‘idagi turmush qurgan shaxslar orasidan ixtiyoriylik tamoyili asosida jalb qilindi. Tadqiqot jarayonida barcha ishtirokchilarning shaxsiy ma'lumotlari maxfiy saqlandi hamda ilmiy etika me'yorlariga qat'iy rioya qilindi.

Empirik tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- ilmiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish;
- kuzatish;
- yarim tuzilgan suhbat (semi-structured interview);
- anketa so‘rovi;
- oilaviy qadriyatlarni baholash shkalasi;
- ko‘p o‘lchovli idrok etilgan ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash shkalasi (MSPSS);
- oilaviy moslashuv va hamjihatlikni baholash mezonlari (FACES konsepsiyasi asosida);
- matematik-statistik tahlil.

Olingan empirik ma'lumotlar **IBM SPSS Statistics 27.0** dasturida qayta ishlanib, tavsifiy statistika (Mean, Standard Deviation), mustaqil tanlanmalar uchun t-test, Pearson korrelyatsiya tahlili hamda ishonchlilikni aniqlash uchun Cronbach's Alpha koeffitsiyentidan foydalanildi. Statistik ishonchlilik mezoni sifatida **p<0,05** darajasi qabul qilindi.

Jadval-1.

Migratsion jarayonlarda oilaviy qadriyatlarga ta'sir etuvchi psixososial omillarning qiyosiy tahlili (n=86)

Ko'rsatkichlar	Migratsiya tajribasiga ega oilalar (n=44) M±SD	Migratsiya tajribasi bo'lmagan oilalar (n=42) M±SD	t	p
Oilaviy qadriyatlarga sodiqlik	3,78±0,49	4,21±0,46	-4,12	0,001
Emotsional yaqinlik	3,61±0,54	4,08±0,48	-4,29	0,001
Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash	3,95±0,51	4,27±0,43	-3,18	0,002
Oilaviy kommunikatsiya sifati	3,69±0,56	4,15±0,47	-4,07	0,001
Madaniy identifikatsiya	4,02±0,44	4,26±0,39	-2,66	0,009

Jadval natijalari migratsiya tajribasiga ega oilalarda oilaviy qadriyatlarga sodiqlik, emotsional yaqinlik va oilaviy kommunikatsiya ko‘rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan statistik jihatdan pastroq ekanligini ko‘rsatdi (**p<0,01**). Biroq madaniy identifikatsiya ko‘rsatkichlarining nisbatan yuqori darajada saqlanib qolishi migrant oilalarda milliy qadriyatlarni asrab-avaylashga bo‘lgan ichki ehtiyoj kuchli ekanligini ko‘rsatadi. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasining yuqoriligi esa oilalarning migratsiya sharoitiga muvaffaqiyatli moslashishida muhim himoya omili sifatida namoyon bo‘ldi.

Metodologik yondashuvning afzalligi shundaki, unda oilaviy qadriyatlarning o‘zgarishi faqat psixologik emas, balki ijtimoiy, madaniy va kommunikativ omillar bilan uzviy bog‘liq holda baholandi. Bu esa migratsion jarayonlarning oila institutiga ko‘rsatadigan ta'sirini kompleks tahlil qilish hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun ishonchli empirik asos yaratdi.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Empirik tadqiqot natijalari migratsion jarayonlar oilaviy qadriyatlar tizimiga bevosita va bilvosita ta'sir ko‘rsatishini tasdiqladi. Statistik tahlillar shuni ko‘rsatdiki, mehnat migratsiyasi tajribasiga ega oilalarda oilaviy qadriyatlarga sodiqlik, emotsional yaqinlik, oilaviy kommunikatsiya va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash ko‘rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada farq qiladi. Mazkur farqlar migratsiyaning faqat iqtisodiy hodisa emas, balki oila tizimining psixologik va ijtimoiy tuzilishiga ta'sir etuvchi murakkab jarayon ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqotda oilaviy qadriyatlarga sodiqlik ko‘rsatkichi migratsiya tajribasiga ega oilalarda nisbatan past ekani aniqlandi. Ushbu holatni bir necha psixososial omillar bilan izohlash mumkin. Avvalo, oila a'zolarining uzoq muddat bir-biridan jismonan ajralishi kundalik muloqotning qisqarishiga, o‘zaro hissiy qo‘llab-quvvatlashning kamayishiga hamda oilaviy an'analarni muntazam davom ettirish imkoniyatining cheklanishiga olib keladi. Natijada oilaviy qadriyatlarning amaliy namoyon bo‘lishi sustlashishi mumkin. Shu bilan birga, respondentlarning aksariyati oilaviy qadriyatlarni muhim deb hisoblashini bildirgan bo‘lsa-da, ularni kundalik hayotda amalga oshirish imkoniyatlari migratsiya sharoitida murakkablashgani kuzatildi.

Emotsional yaqinlik ko‘rsatkichining pasayishi tadqiqotning eng muhim natijalaridan biri bo‘ldi. Masofaviy muloqotning keng qo‘llanilishiga qaramay, raqamli kommunikatsiya vositalari bevosita yuzma-yuz muloqotning o‘rnini to‘liq bosa olmasligi aniqlandi. Respondentlar bilan o‘tkazilgan suhbatlar davomida oila a'zolarining sog‘inchi, hissiy qo‘llab-quvvatlashga bo‘lgan ehtiyoj, muhim oilaviy qarorlarni birgalikda qabul qilishdagi qiyinchiliklar hamda farzandlar bilan emotsional aloqalarni saqlash muammolari ko‘p uchrashi qayd etildi. Bu holat oiladagi psixologik iqlimning barqarorligiga bevosita ta'sir ko‘rsatadi.

Oilaviy kommunikatsiya sifatining pasayishi ham migratsiyaning muhim psixososial oqibatlaridan biri sifatida namoyon bo‘ldi. Garchi zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari masofadan turib muloqot qilish imkonini bersa-da, respondentlarning fikriga ko‘ra, vaqt zonalari farqi, ish jadvalining zichligi, internet imkoniyatlarining cheklanganligi va emotsional charchoq muntazam hamda mazmunli muloqotni qiyinlashtiradi. Natijada oila a'zolari o‘rtasida ayrim masalalarni muhokama qilish kechiktiriladi yoki yuzaki tus oladi. Bu esa o‘zaro ishonch va psixologik yaqinlikning pasayishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasi yuqori bo‘lgan oilalarda migratsiyaning salbiy psixologik oqibatlari nisbatan kamroq kuzatiladi. Ayniqsa, yaqin qarindoshlar, mahalla, do‘stlar va ijtimoiy institutlarning ko‘magi oilalarning moslashuv imkoniyatlarini oshiradi. Psixologik nuqtai nazardan qaralganda, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash stressni kamaytiruvchi himoya omili sifatida namoyon bo‘lib, oilaviy barqarorlikni saqlashda muhim rol o‘ynaydi. Bu natija zamonaviy psixologiyada ijtimoiy resurslarning shaxs va oilaning psixologik farovonligiga ijobiy ta'siri haqidagi nazariy qarashlar bilan hamohangdir.

Madaniy identifikatsiya ko‘rsatkichlarining nisbatan yuqori saqlanib qolishi migrant oilalar o‘z milliy qadriyatlarini saqlashga intilayotganini ko‘rsatadi. Respondentlarning aksariyati oilaviy bayramlarni nishonlash, milliy urf-odatlarga amal qilish, ona tilida muloqot qilish va farzandlarga milliy qadriyatlarni singdirishni o‘zlari uchun muhim deb hisoblagan. Ushbu holat migratsiya oilaviy qadriyatlarning to‘liq yo‘qolishiga emas, balki ularning yangi ijtimoiy va madaniy sharoitlarga moslashgan holda transformatsiyalanishiga olib kelishini tasdiqlaydi.

Korrelatsion tahlil natijalari oilaviy kommunikatsiya sifati bilan emotsional yaqinlik o‘rtasida musbat bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Shuningdek, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasining ortishi oilaviy qadriyatlarga sodiqlikning yuqoriligi bilan bog‘liq ekani kuzatildi. Bu esa psixososial omillar bir-biridan mustaqil emas, balki o‘zaro integratsiyalashgan tizim sifatida faoliyat yuritishini anglatadi. Oilaviy qadriyatlarning barqarorligi emotsional, kommunikativ va ijtimoiy resurslarning uyg‘unlashuvi orqali ta'minlanadi.

Tadqiqot natijalari asosida migratsion jarayonlarda oilaviy qadriyatlar dinamikasining psixososial modeli taklif etildi. Mazkur modelga ko‘ra, migratsiya birlamchi tashqi omil sifatida oila tizimiga ta'sir ko‘rsatadi. Ushbu ta'sir oilaviy kommunikatsiya, emotsional yaqinlik, iqtisodiy farovonlik, madaniy identifikatsiya va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash kabi vositachi omillar orqali oilaviy qadriyatlar tizimida muayyan o‘zgarishlarni yuzaga keltiradi. Agar ushbu vositachi omillar yetarli darajada rivojlangan bo‘lsa, migratsiyaning salbiy ta'siri sezilarli darajada kamayadi va oilaning psixologik barqarorligi saqlanib qoladi. Aksincha, mazkur omillarning zaiflashuvi oilaviy nizolar, emotsional begonalashuv, tarbiyaviy qiyinchiliklar hamda qadriyatlar tizimining izchil uzatilishiga salbiy ta'sir ko‘rsatadi.

Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, migratsion oilalar bilan ishlashda faqat moddiy yordam yoki huquqiy maslahatlar bilan cheklanib qolish yetarli emas. Psixologik maslahat xizmatlarini rivojlantirish, oilaviy kommunikatsiyani mustahkamlashga qaratilgan treninglarni tashkil etish, ota-onalar va farzandlar o‘rtasidagi emotsional bog‘liqlikni qo‘llab-quvvatlash, raqamli platformalar orqali psixologik konsultatsiyalarni yo‘lga qo‘yish hamda mahalla va ta'lim muassasalari ishtirokida ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish migratsiya sharoitida oilaviy qadriyatlarni saqlashning muhim amaliy yo‘nalishlari hisoblanadi.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari migratsion jarayonlarda oilaviy qadriyatlarning o‘zgarishi ko‘plab psixososial omillarning o‘zaro ta'siri natijasida yuzaga keladigan dinamik jarayon ekanligini ko‘rsatdi. Oilaviy qadriyatlarni mustahkamlash, emotsional yaqinlikni saqlash va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini rivojlantirish migratsiya sharoitida oila institutining barqarorligini ta'minlashning asosiy omillaridan biri sifatida namoyon bo‘ldi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot migratsion jarayonlarda oilaviy qadriyatlarning o‘zgarishiga ta'sir etuvchi psixososial omillarni kompleks tahlil qilish imkonini berdi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, migratsiya oilaviy qadriyatlarning mazmuni va namoyon bo‘lish shakllariga bevosita ta'sir etuvchi ko‘p qirrali ijtimoiy-psixologik hodisa hisoblanadi. Oila a'zolarining uzoq muddatli ajralishi, kommunikatsiya shakllarining o‘zgarishi, yangi ijtimoiy-madaniy muhitga moslashish hamda oilaviy rollarning qayta taqsimlanishi oilaviy munosabatlarning transformatsiyasiga sabab bo‘luvchi asosiy omillar sifatida namoyon bo‘ldi.

Empirik tadqiqot natijalari migratsiya tajribasiga ega oilalarda oilaviy qadriyatlarga sodiqlik, emotsional yaqinlik va oilaviy kommunikatsiya ko‘rsatkichlari ma'lum darajada pasayishini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, madaniy identifikatsiya va milliy qadriyatlarga sodiqlik ko‘plab oilalarda saqlanib qolayotgani aniqlandi. Bu holat migratsiya oilaviy qadriyatlarning yo‘qolishiga emas, balki ularning yangi sharoitlarga moslashgan holda transformatsiyalanishiga olib kelishini tasdiqlaydi.

Tadqiqot davomida oilaviy qadriyatlar barqarorligini ta'minlovchi asosiy psixososial omillar sifatida emotsional yaqinlik, sifatli oilaviy kommunikatsiya, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, madaniy identifikatsiya, o‘zaro ishonch va oilaviy birdamlikning ustuvor ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Mazkur omillar uyg‘un rivojlangan oilalarda migratsiyaning salbiy psixologik ta'siri sezilarli darajada kamayishi kuzatildi. Bu esa psixologik resurslarning oilaviy barqarorlikni ta'minlashdagi muhim rolini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi migratsion jarayonlarda oilaviy qadriyatlar dinamikasiga ta'sir etuvchi psixososial omillarning o‘zaro bog‘liqligi tizimli yondashuv asosida yoritilgani hamda ularning oilaviy barqarorlikka ta'sir mexanizmi konseptual model ko‘rinishida izohlanganligi bilan tavsiflanadi. Shuningdek, migratsiya sharoitida oilaviy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirishning psixologik hamda ijtimoiy mexanizmlari ilmiy jihatdan asoslandi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

- migratsiya tajribasiga ega oilalar uchun psixologik maslahat va psixoprofilaktika xizmatlarini kengaytirish;

• masofaviy oilaviy kommunikatsiyani rivojlantirishga qaratilgan psixologik trening va trening-modullarini ishlab chiqish;

• migrant oilalar farzandlari uchun maktab va oliy ta'lim muassasalarida psixologik qo‘llab-quvvatlash dasturlarini joriy etish;

• mahalla, ta'lim muassasalari va psixologik xizmatlar hamkorligida migrant oilalarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish;

• oilalarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni mustahkamlashga qaratilgan ma'rifiy hamda psixologik dasturlarni ishlab chiqish;

• zamonaviy raqamli platformalar orqali xorijda faoliyat yuritayotgan oila a'zolari uchun oilaviy psixologik konsultatsiya xizmatlarini yo‘lga qo‘yish.

Kelgusidagi ilmiy tadqiqotlarda migratsiyaning oilaviy qadriyatlarga uzoq muddatli ta'sirini longitudinal yondashuv asosida o‘rganish, turli yosh guruhlari va transmilliy oilalarni qamrab olgan qiyosiy tadqiqotlarni amalga oshirish, shuningdek, sun'iy intellekt va raqamli kommunikatsiya vositalarining oilaviy munosabatlar hamda qadriyatlar tizimiga ta'sirini chuqur tahlil qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Umuman olganda, migratsion jarayonlarda oilaviy qadriyatlarni asrab-avaylash va rivojlantirish faqat oila a'zolarining shaxsiy sa'y-harakatlariga emas, balki psixologik xizmatlar, ta'lim tizimi, mahalla institutlari, fuqarolik jamiyati tashkilotlari va davlatning oilani qo‘llab-quvvatlash siyosati o‘rtasidagi samarali hamkorlikka ham bog‘liqdir. Mazkur yo‘nalishda kompleks psixososial yondashuvni qo‘llash oila institutining barqarorligini mustahkamlash, sog‘lom oilaviy muhitni shakllantirish hamda jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotini ta'minlashning muhim omillaridan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – 80 b.
2. O‘zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2023. – 256 b.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son Farmoni. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF–158-son Farmoni. "O‘zbekiston – 2030" strategiyasi to‘g‘risida // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.
5. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 464 b.
6. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект Пресс, 2020. – 363 с.
7. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. – М.: Гардарики, 2019. – 320 с.
8. Реан А.А. Психология личности. – СПб.: Питер, 2021. – 288 с.
9. Bowen M. Family Therapy in Clinical Practice. – New York: Jason Aronson, 1978. – 584 p.
10. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – 330 p.
11. Berry J.W. Immigration, Acculturation, and Adaptation // *Applied Psychology: An International Review*. – 1997. – Vol. 46, No. 1. – P. 5–34.
12. Putnam R.D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. – New York: Simon & Schuster, 2000. – 541 p.
13. Castles S., de Haas H., Miller M.J. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. – 6th ed. – New York: Guilford Press, 2020. – 464 p.
14. Massey D.S., Arango J., Hugo G., et al. Theories of International Migration: A Review and Appraisal // *Population and Development Review*. – 1993. – Vol. 19. – No. 3. – P. 431–466.
15. UNICEF. The State of the World's Children 2023. – New York: UNICEF, 2023.
16. International Organization for Migration (IOM). World Migration Report 2024. – Geneva: IOM, 2024.
17. United Nations. International Migration 2024: Highlights. – New York: United Nations, 2024.

Allanazarova Sadoqat Azimovna,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

TALABALARNING LINGVISTIK INTELLEKTI VA LEKSIK BOYLIGI O‘RTASIDAGI EMPIRIK BOG‘LIQLIK

Annotatsiya. *Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarning lingvistik qobiliyati (tilni idrok etish, nutqni shakllantirish, so‘z va iboralarni samarali qo‘llash qobiliyati) hamda leksik boyligi (lug‘at tarkibining hajmi, xilma-xilligi, semantik chuqurligi va nutqiy faolligi) o‘rtasidagi empirik bog‘liqlik kompleks tadqiq etilgan. Psixolingvistika va leksikologiya nazariyalariga asoslanib, lingvistik qobiliyatning talabalarning so‘z boyligini shakllantirish va rivojlantirishdagi roli o‘rganilgan. Tadqiqotda 280 nafar talaba (bakalavriat va magistratura bosqichlari, yoshi 18–25) ishtirok etgan. Lingvistik qobiliyatni baholash uchun psixolingvistik testlar (nutqni idrok etish va ishlab chiqarish bo‘yicha vazifalar), leksik boylikni o‘lchash uchun esa yozma insho tahlili, lug‘at testi, Type-Token Ratio (TTR), Guiraud indeksi va leksik zichlik ko‘rsatkichlari qo‘llanilgan. Natijalar lingvistik qobiliyat yuqori bo‘lgan talabalarda leksik boylik darajasi sezilarli yuqori ekanligini ko‘rsatdi (Pearson korrelyatsiya koeffitsienti r = 0,72; p < 0,001). O‘zbek tilshunosligi va psixolingvistikasidagi milliy tadqiqotlar (lug‘at ustida ishlash metodikasi, interaktiv usullar) xalqaro tajribalar bilan solishtirilgan. Maqola ta’lim jarayonida lingvistik qobiliyatni hisobga olgan holda leksik boylikni rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar beradi. Tadqiqot natijalari til o‘qitish metodikasini takomillashtirish, talabalarning nutqiy kompetensiyasini oshirish va milliy ta’lim standartlarini yangilashda muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: *lingvistik qobiliyat, leksik boylik, empirik bog‘liqlik, talabalar, psixolingvistika, lug‘at tarkibi, interaktiv metodlar, korrelyatsion tahlil, o‘zbek tilshunosligi, nutqiy faollik.*

ЭМПИРИЧЕСКАЯ ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ЯЗЫКОВЫМ ИНТЕЛЛЕКТОМ СТУДЕНТОВ И ЛЕКСИЧЕСКИМ БОГАТСТВОМ

Аннотация. *В данной статье всесторонне изучается эмпирическая взаимосвязь между языковыми способностями (восприятие языка, формирование речи, умение эффективно использовать слова и фразы) и лексическим богатством (объем, разнообразие, семантическая глубина словарного запаса и речевая активность) студентов высших учебных заведений. На основе теорий психолингвистики и лексикологии исследована роль языковых способностей в формировании и развитии словарного запаса студентов. В исследовании приняли участие 280 студентов (бакалавриат и магистратура, возраст 18–25 лет). Для оценки языковых способностей использовались психолингвистические тесты (задания на восприятие и производство речи), а для измерения лексического богатства - анализ письменных эссе, тест на словарный запас, соотношение типов и лексических единиц (TTR), индекс Гиро и показатели лексической плотности. Результаты показали, что студенты с высокими языковыми способностями имеют значительно более высокий уровень лексического богатства (коэффициент корреляции Пирсона r = 0,72; p < 0,001). В статье проводится сравнение национальных исследований в области узбекской лингвистики и психолингвистики (методология работы с лексикой, интерактивные методы) с международным опытом. Представлены практические рекомендации по развитию лексического богатства в образовательном процессе с учетом языковых способностей. Результаты исследования имеют большое значение для совершенствования методов обучения языку, повышения речевой компетенции учащихся и обновления национальных образовательных стандартов.*

Ключевые слова: *языковые способности, лексическое богатство, эмпирическая корреляция, учащиеся, психолингвистика, лексический состав, интерактивные методы, корреляционный анализ, узбекская лингвистика, речевая деятельность***.**

EMPIRICAL RELATIONSHIP BETWEEN STUDENTS' LINGUISTIC INTELLIGENCE AND LEXICAL RICHNESS

Abstract. *This article comprehensively studies the empirical relationship between linguistic abilities (language perception, speech formation, the ability to effectively use words and phrases) and lexical richness (volume, diversity, semantic depth of vocabulary, and speech activity) of students studying in higher education institutions. Based on the theories of psycholinguistics and lexicology, the role of linguistic abilities in the formation and development of students' vocabulary was studied. 280 students (bachelor's and master's degrees, age 18–25) participated in the study. Psycholinguistic tests (tasks on speech perception and production) were used to assess linguistic abilities, and written essay analysis, vocabulary test, Type-Token Ratio (TTR), Guiraud index, and lexical density indicators were used to measure lexical richness. The results showed that students with high linguistic abilities have a significantly higher level of lexical richness (Pearson correlation coefficient $r = 0.72$; $p < 0.001$). National studies in Uzbek linguistics and psycholinguistics (methodology of working on vocabulary, interactive methods) are compared with international experiences. The article provides practical recommendations for the development of lexical richness in the educational process, taking into account linguistic abilities. The results of the study are of great importance in improving language teaching methods, increasing students' speech competence, and updating national educational standards.*

Key words: *linguistic abilities, lexical richness, empirical correlation, students, psycholinguistics, vocabulary composition, interactive methods, correlational analysis, Uzbek linguistics, speech activity.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida talabalarning til qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Psixolingvistika fanida lingvistik qobiliyat nutqning hosil bo‘lishi, idrok etilishi va shakllantirilishi jarayonlarini til tizimi bilan bog‘liq holda o‘rganadi. Bu qobiliyat so‘z va iboralarni chuqur tushunish, ularni ravon va ifodali qo‘llash, fikrni aniq yetkazish imkonini beradi. Leksik boylik esa tilning lug‘at tarkibining boyligi, xilma-xilligi va nutqiy faolligini bildiradi. U so‘zlarning soni, sinonim-antonymlarning qo‘llanilishi, kontekstual ma’nolar va leksik zichlik kabi ko‘rsatkichlar bilan baholanadi.

O‘zbekiston Respublikasining ta’lim strategiyalarida ona tilini boyitish va talabalarning nutqiy kompetensiyasini oshirish alohida o‘rin tutadi. Shunga qaramay, ko‘plab talabalarda leksik boylik yetarli darajada rivojlanmaganligi, bu esa akademik va kommunikativ faoliyatda qiyinchiliklar keltirib chiqarishi kuzatilmoqda. Xalqaro tadqiqotlarda lug‘at hajmi va leksik xilma-xillik tilni o‘zlashtirish darajasi bilan kuchli bog‘liqligi tasdiqlangan. Masalan, ikkinchi til o‘quvchilarida lug‘at boyligi va nutq sifati o‘rtasidagi musbat bog‘liqlik ko‘rsatilgan. O‘zbek tilshunosligida lug‘at ustida ishlash metodikasi, interaktiv usullar va matn tahlili orqali so‘z boyligini rivojlantirish masalalari faol o‘rganilmoqda.

Ushbu maqolaning maqsadi – talabalarning lingvistik qobiliyati va leksik boyligi o‘rtasidagi empirik bog‘liqlikni aniqlash, uni o‘zbek ta’lim muhitida tahlil qilish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir. Tadqiqotning dolzarbligi raqamli davrda insonning lingvistik qobiliyatlarini rivojlantirish milliy ma’naviyat va raqobatbardoshlikni oshirishning asosiy omillaridan biri ekanligidadir.

1. Nazariy asoslar. Psixolingvistikada lingvistik qobiliyat nutqiy faoliyatning kognitiv asosi hisoblanadi. U semantik tahlil, sintaktik qurilish va pragmatik qo‘llanishni birlashtirib, tilni idrok etish va ishlab chiqarish jarayonlarini ta’minlaydi. Leksik boylik leksikologiyaning markaziy tushunchasi bo‘lib, so‘zlarning soni, xilma-xilligi va faolligini o‘z ichiga oladi. O‘zbek tilshunosligida leksik boylikni rivojlantirish masalasi XX asrdan boshlab faol o‘rganilmoqda. Lug‘at ustida ishlash metodikasi to‘rt asosiy yo‘nalishni o‘z ichiga oladi: lug‘atni boyitish, aniqlik kiritish, faollashtirish va nofaol so‘zlarni cheklash.

Interaktiv metodlar (klaster, aql charxi, rol o‘yinlari) talabalarning so‘z boyligini 25–35% ga oshirishi eksperimental tarzda tasdiqlangan. Xalqaro tadqiqotlarda lug‘at hajmi va leksik xilma-xillik (lexical richness) tilni o‘zlashtirish darajasi bilan kuchli korrelyatsiyada ekanligi ko‘rsatilgan. Masalan, ikkinchi til o‘quvchilarida vocabulary size va lexical diversity nutq sifatini bashorat qiluvchi

muhim omillar sifatida baholangan. O‘zbek kontekstida talabalarning yoshi, psixologik xususiyatlari va lug‘at ustida ishlash usullari lingvistik kompetensiyaga ta’sir etishi o‘rganilgan.

2.Adabiyotlar tahlili. O‘zbek olimlarining tadqiqotlariga ko‘ra ingliz tilini o‘rgatishda talaabaning linvistik qobiliyatini, nutqiy tafakkuri hamda lug’at boyligini rivojlantirish usullari izohlab o‘tilgan.

J.Jamolov xorijiy tillarni o‘qitish metodikasi bo‘yicha til o‘rgatanishning asosiy omillaridan biri o‘quvchilarning nutqiy va lingvistik qobiliyatini ko‘rsatadi. Olimning ta’kidlashicha, talabaning tilga moyililigi va verbal tafakkuri rivojlangan bo‘lsa u yangi leksik birliklarni tezroq o‘zlashtiradi va amaliy nutqda faol qo‘llaydi.

Q.Yo‘ldoshev ta’kidlashicha, har bir talabaning individual psixologik va lingvistik imkoniyatlarini hisobga olish xorijiy tilni o‘qitish samaradorligini oshiradi.

I.Tursunov til va tafakkur o‘rtasidagi bog’liqlikni o‘rganar ekan, insoning lingvistik salohiyatini uning fikrlash faoliyati bilan bog’liq.

N.Mahmudov nutq madaniyati va til kompetensiyasi bo‘yicha ilmiy ishlarida leksik boylik shaxsning intellektual rivojlanishi ko‘rsatkichlaridan biri ekanligini ta’kidlaydi.

3. Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot 2024–2025 o‘quv yillarida Urganch davlat universiteti, Urganch innovatsion universiteti va boshqa oliy ta’lim muassasalarida o‘tkazildi. Namuna: 280 nafar talaba (1–4 kurslar).

• **Lingvistik qobiliyatni baholash:** Psixolingvistik testlar (nutqni idrok etish, sinonim/antonym tanlash, kontekstual vazifalar, 0–100 ballik shkala). Ishonchlilik: Cronbach’s alpha = 0,89.

• **Leksik boylikni o‘lchash:** 1) 600 so‘zlik insho yozish va tahlil (TTR, Guiraud indeksi, leksik zichlik); 2) lug‘at testi (180 ta so‘z, ma’no aniqlash va qo‘llash); 3) og‘zaki nutq yozuvi tahlili.

• **Statistik tahlil:** SPSS dasturida Pearson korrelyatsiyasi, regressiya tahlili, t-test.

3. Tadqiqot natijalari Natijalar quyidagilarni ko‘rsatdi:

• Lingvistik qobiliyat yuqori guruh (80+ ball) talabalarining o‘rtacha TTR ko‘rsatkichi 0,45 ni tashkil etdi (past guruhda – 0,31).

• Korrelyatsiya: $r = 0,72$ ($p < 0,001$). Regressiya modeli: leksik boylik = 0,68 × lingvistik qobiliyat + 14,7 ($R^2 = 0,52$).

• Jins bo‘yicha: qiz talabalarda bog‘liqlik biroz kuchliroq ($r = 0,74$). Kurs bo‘yicha: yuqori kurs talabalarida bog‘liqlik kuchaygan.

• Interaktiv metodlar qo‘llanilgan guruhda leksik boylik 30% ga oshgan. Yuqori lingvistik qobiliyatli talabalar notanish so‘zlarni tezroq o‘zlashtirgan, nutqda sinonim va ko‘chma ma’nolardan foydalanish darajasi 2,2 baravar yuqori bo‘lgan.

Muhokama. Olingan natijalar milliy va xalqaro tadqiqotlar bilan mos keladi. Psixolingvistikada lingvistik qobiliyat lug‘atning semantik va pragmatik qatlamlarini chuqurlashtiradi. O‘zbek tilshunosligida lug‘at ustida ishlash metodikasi leksik boylikni rivojlantirishning samarali yo‘li sifatida baholanadi. Interaktiv usullarning samaradorligi kognitiv jarayonlarni faollashtirishi bilan izohlanadi.

O‘zbek talabalarida ona tili leksikasi (arab, fors, rus o‘zlashmalari) qo‘shimcha omil bo‘lib, leksik boylikni murakkablashtiradi. Biroq kuchli korrelyatsiya lingvistik qobiliyatni rivojlantirish orqali leksik bo‘shliqlarni to‘ldirish mumkinligini ko‘rsatadi. Cheklovlar: namuna hajmi va subyektiv baholash elementlari. Kelajak tadqiqotlari sun’iy intellekt yordamida avtomatlashtirilgan leksik tahlilni o‘z ichiga olishi mumkin.

Xulosa va takliflar.Tadqiqot talabalarning lingvistik qobiliyati va leksik boyligi o‘rtasida kuchli musbat empirik bog‘liqlik mavjudligini tasdiqladi. Bu bog‘liqlik ta’lim jarayonida hisobga olinishi zarur.

Xulosa. Lingvistik qobiliyat yuqori bo‘lgan talabalarda leksik boylik ham yuqori bo‘lib, bu ta’lim samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Takliflar.

1.Oliy ta’lim dasturlariga psixolingvistik testlarni kiritish va lingvistik qobiliyatni rivojlantirish uchun maxsus modul yaratish.

2.Interaktiv metodlarni (klaster, rol o‘yinlari) lug‘at darslarida keng qo‘llash.

3.Badiiy va tarixiy matnlardan foydalanib leksik boylikni boyitish.

4.Raqamli platformalarda (lug‘at ilovalari, nutq tahlili vositalari) lingvistik qobiliyatni baholash va rivojlantirish.

5.O‘qituvchilar uchun treninglar tashkil etish va milliy ta’lim standartlarini yangilash.

Ushbu yondashuv talabalarning nafaqat til bilishini, balki umumiy nutqiy va ma’naviy rivojlanishini ham ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1.Jumaniyazova Z.A. O‘zbek tili darslarida lug‘at ustida ishlash metodikasi // Filologiya fanlarini rivojlantirish yo‘lidagi tadqiqotlar. Toshkent, 2021. – B. 8–12.

2.Hazratqulova E.I. Psixolingvistika bo‘limida psixologiya va lingvistikaning o‘zaro bog‘liqlik darajasi va uning ahamiyati // CyberLeninka, 2023.

3.Laufer B., Nation P. Vocabulary Size and Use: Lexical Richness in L2 Written Production // Applied Linguistics. 1995. – Vol. 16. – No. 3. – P. 307–322.

4.Raximova A. Talabalarni lug‘at ustida ishlashga o‘rgatish // Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Urganch, 2024. – B. 59–61.

5.Sotiboldiyeva M. Interaktiv metodlardan foydalanish orqali talabalarning so‘z boyligini rivojlantirish // The Lingua Spectrum. 2025. – №3. – B. 578–582.

6.Zhou Y. Empirical Studies on Correlations between Lexical Knowledge and Language Proficiency // ERIC, 2016.

7.Zhang Y. How effective are lexical richness measures for differentiations... // Journal of Second Language Studies. 2021.

8.O‘zbek tilidagi leksik bo‘shliqlarni to‘ldirish masalalari // Academia.edu, 2023. – 9 b.

9.Kompyuter lingvistikasi (o‘quv qo‘llanma). Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, 2019. – 247 b.

10.Rahmatullayev Sh. O‘zbek maqollarining lug‘ati. Toshkent: Fan, 1970. – 320 b.

11.Yo‘ldoshev Q. Kompyuter lingvistikasi. Samarqand, 2009. – 198 b.

12.Xolmanova Z.T. Kompyuter lingvistikasi. Toshkent, 2023. – 247 b.

13.Allagui B. Vocabulary Size and Lexical Richness // TESL-EJ.

14.Daidone D., Darcy I. Vocabulary Size Is a Key Factor in Predicting Second Language Lexical Encoding Accuracy // Frontiers in Psychology. 2021.

15.O‘zbek tili leksikasining boyish manbai bo‘lgan neologizmlar... // CyberLeninka, 2025.

Lukmonova Salomat Gafurovna,
Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi

MICROLEARNING TEXNOLOGIYASI ASOSIDA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARIDA RAQAMLI TA'LIM RESURSLARIDAN FOYDALANISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada microlearning (mikroo'qitish) texnologiyasining mohiyati hamda uning boshlang'ich ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashdagi imkoniyatlari yoritib berilgan. Tadqiqotda raqamli ta'lim resurslaridan unumli foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishda qisqa, modulli va aniq maqsadga yo'naltirilgan o'quv bo'laklariga tayanadigan yondashuvning ahamiyati dalillangan. Muallif tomonidan o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijalari tahlil etilib, microlearning asosidagi metodika talabalarning raqamli kompetentligini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi statistik ko'rsatkichlar yordamida tasdiqlangan.*

Kalit so'zlar: *microlearning, raqamli ta'lim resurslari, boshlang'ich ta'lim, bo'lajak o'qituvchi, raqamli kompetentlik, ko'nikma, modulli o'qitish.*

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА ОСНОВЕ ТЕХНОЛОГИИ МИКРООБУЧЕНИЯ

Аннотация. *В данной статье раскрывается сущность технологии микрообучения (microlearning) и её потенциал в профессиональной подготовке будущих учителей начальных классов. Обоснована значимость подхода, основанного на коротких, модульных и целенаправленных учебных фрагментах, для формирования навыков эффективного использования цифровых образовательных ресурсов. Автором проанализированы результаты опытно-экспериментальной работы; статистические данные подтверждают, что методика на основе микрообучения положительно влияет на повышение цифровой компетентности студентов.*

Ключевые слова: *микрообучение, цифровые образовательные ресурсы, начальное образование, будущий учитель, цифровая компетентность, навык, модульное обучение.*

DEVELOPING PRE-SERVICE PRIMARY SCHOOL TEACHERS' SKILLS IN USING DIGITAL EDUCATIONAL RESOURCES BASED ON MICROLEARNING TECHNOLOGY

Abstract. *This article reveals the essence of microlearning technology and its potential in the professional training of prospective primary school teachers. It substantiates the importance of an approach based on short, modular and goal-oriented learning units for developing skills in the effective use of digital educational resources. The author analyses the results of experimental work; the statistical data confirm that a microlearning-based methodology has a positive impact on enhancing students' digital competence.*

Key words: *microlearning, digital educational resources, primary education, prospective teacher, digital competence, skill, modular learning.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi jadal sur'atda raqamli muhitga ko'chib bormoqda. O'zbekistonda «Raqamli O'zbekiston - 2030» strategiyasining qabul qilinishi bilan ta'lim muassasalarini axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan jihozlash, o'quv jarayoniga elektron resurslarni keng joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Bu esa pedagog kadrlardan, jumladan boshlang'ich sinf o'qituvchilaridan, raqamli ta'lim resurslari bilan ishlash bo'yicha yangicha kasbiy ko'nikmalarni egallashni taqozo etmoqda.

Boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchining bilim olishga bo'lgan dastlabki munosabati shakllanadi, shu bois bu bosqichda faoliyat yurituvchi o'qituvchining raqamli savodxonligi alohida ahamiyat kasb etadi. Biroq an'anaviy tayyorgarlik tizimida talabalarga katta hajmdagi nazariy material bir vaqtning o'zida taqdim etilishi natijasida bilimning amaliy ko'nikmaga aylanishi qiyinlashadi. Aynan shu

muammoni hal etishda microlearning, ya'ni o'quv materialini kichik, mantiqan tugallangan va aniq maqsadga yo'naltirilgan bo'laklarga ajratib o'rgatish texnologiyasi samarali yechim sifatida e'tirof etilmoqda.

Shunday qilib, microlearning texnologiyasi yordamida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish muammosi nazariy va amaliy jihatdan yetarlicha o'rganilmaganligi mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi. Ushbu maqolaning maqsadi - microlearning asosidagi metodik yondashuvning samaradorligini tajriba-sinov yo'li bilan asoslashdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Microlearning tushunchasi ilmiy adabiyotda XXI asr boshida shakllana boshladi. T. Hug uni inson e'tiborining tabiiy chegaralariga moslashtirilgan, qisqa muddatli o'quv epizodlariga tayanuvchi didaktik yondashuv sifatida ta'rifladi. Keyinchalik J. Buchem va boshqa tadqiqotchilar microlearning mobil qurilmalar va ochiq raqamli resurslar bilan uyg'unlashganda eng yuqori samaradorlikka erishishini ko'rsatib berdilar.

Kognitiv psixologiya nuqtai nazaridan microlearning samaradorligi ishchi xotiraning cheklangan sig'imi haqidagi qoidalarga asoslanadi: o'quv materiali kichik bo'laklarga ajratilganda kognitiv yuklama kamayadi va bilimning uzoq muddatli xotiraga o'tishi osonlashadi. Bu g'oya J. Sweller tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv yuklama nazariyasi bilan bevosita bog'lanadi.

Mahalliy tadqiqotchilarning ishlarida bo'lajak o'qituvchilarning raqamli kompetentligini rivojlantirish masalalari ko'rib chiqilgan bo'lsa-da, microlearning texnologiyasini aynan boshlang'ich ta'lim yo'nalishidagi talabalarni raqamli resurslar bilan ishlashga tayyorlashda qo'llashga oid yaxlit metodika ishlab chiqilmagan. Mavjud manbalarning tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik mualliflar texnologiyaning umumiy afzalliklarini bayon etish bilan cheklanib, uning samaradorligini empirik tarzda baholashga kam e'tibor qaratgan. Mazkur bo'shliq ushbu tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilab beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot 2024–2025 o'quv yilida boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalari ishtirokida olib borildi. Tajriba-sinov ishlariga jami 124 nafar talaba jalb etilib, ular tasodifiy tarzda nazorat (62 nafar) va tajriba (62 nafar) guruhlariga ajratildi. Nazorat guruhida o'qitish an'anaviy metodika asosida, tajriba guruhida esa microlearning texnologiyasi asosida tashkil etildi.

Tajriba guruhi uchun raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan, har biri 5–7 daqiqalik mikromodullardan iborat o'quv kursi ishlab chiqildi. Har bir mikromodul bitta aniq amaliy ko'nikmani - masalan, interaktiv taqdimot yaratish, onlayn test tuzish yoki elektron ta'lim platformasida topshiriq joylashtirishni - qamrab oldi. Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi: ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, pedagogik kuzatuv, anketa so'rovi, kirish va yakuniy testlash hamda olingan natijalarni matematik-statistik qayta ishlash.

Talabalarning raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish ko'nikmalari uch mezon bo'yicha baholandi: motivatsion (raqamli vositalardan foydalanishga qiziqish), kognitiv (resurslar haqidagi bilim) va operatsional (amaliy ko'nikma). Har bir mezon bo'yicha talabalar quyi, o'rta va yuqori darajalarga ajratildi.

Natijalar va muhokama. Tajriba-sinov ishlarining boshida har ikkala guruhda talabalarning raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish ko'nikmalari darajasi deyarli bir xil bo'lib, ularning yarmidan ko'pi quyi darajaga to'g'ri keldi. Microlearning asosidagi o'quv kursi joriy etilgandan so'ng tajriba guruhida sezilarli ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Olingan natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

Jadval-1.

Nazorat va tajriba guruhlarida raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish ko'nikmalari darajalarining taqsimoti (%)

Ko'nikma darajasi	Nazorat (boshid	Nazorat (yakunida)	Tajriba (boshid	Tajriba (yakunida)
Yuqori	11,3	19,4	12,9	41,9
O'rta	33,9	41,9	35,5	46,8
Quyi	54,8	38,7	51,6	11,3

Jadval ma’lumotlari microlearning texnologiyasining yuqori samaradorligini ko‘rsatadi. Tajriba guruhida yuqori darajadagi ko‘nikmaga ega talabalar ulushi 12,9% dan 41,9% gacha ko‘tarildi, quyi darajadagilar ulushi esa 51,6% dan 11,3% gacha kamaydi. Nazorat guruhida ham ayrim ijobiy siljishlar qayd etildi, biroq ular tajriba guruhidagi natijalarga nisbatan ancha kam bo‘lib, an’anaviy metodikaning amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishdagi cheklanganligini tasdiqlaydi.

Olingan natijalarning statistik ishonchliligi Pirsonning χ^2 (xi-kvadrat) mezoni yordamida tekshirildi. Hisoblangan qiymat tanqidiy qiymatdan yuqori bo‘lib, bu tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi farqning tasodifiy emas, balki qo‘llanilgan metodika ta’siri natijasi ekanligini ko‘rsatadi. Talabalar bilan o‘tkazilgan anketa so‘rovi natijalari ham mikromodulli o‘qitish ularning raqamli vositalardan foydalanishga bo‘lgan motivatsiyasini oshirganligini tasdiqladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari microlearning texnologiyasi bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida raqamli ta’lim resurslaridan foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirishning samarali vositasi ekanligini ko‘rsatdi. O‘quv materialini kichik, mantiqan tugallangan mikromodullarga ajratish kognitiv yuklamani kamaytiradi va nazariy bilimning amaliy ko‘nikmaga aylanishini tezlashtiradi.

Shuningdek, texnologiya talabalarning mustaqil o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasini oshiradi va o‘quv jarayonini moslashuvchan tashkil etish imkonini beradi. Kelgusi tadqiqotlarda microlearning yondashuvini pedagogik ta’limning boshqa yo‘nalishlariga tatbiq etish hamda uni sun’iy intellektga asoslangan ta’lim platformalari bilan integratsiyalash istiqbollarini o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi «Raqamli O’zbekiston - 2030» strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi PF-6079-son Farmoni. - Toshkent, 2020.

2. Buchem I., Hamelmann H. Microlearning: a strategy for ongoing professional development // eLearning Papers. - 2010. - No. 21. - P. 1–6.

3. Grabe M., Grabe C. Integrating Technology for Meaningful Learning. - Boston: Houghton Mifflin, 2007. - 296 p.

4. Hug T. Didactics of Microlearning: Concepts, Discourses and Examples. - Münster: Waxmann, 2007. - 396 p.

5. Sweller J. Cognitive Load Theory, Learning Difficulty, and Instructional Design // Learning and Instruction. - 1994. - Vol. 4, No. 4. - P. 295–312.

Тохтабаева Гулзода Умид кизи,
Магистрант Азиатского Международного Университета
E-mail: tg436510@gmail.com
Научный руководитель**: Муродова Дильдора Арабовна,**
Преподователь кафедры узбекской и русской филологии
Азиатского Международного Университета, города Бухары

ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В ПОЭЗИИ ФРАНЦУЗСКОГО СИМВОЛИЗМА И РУССКОГО СЕРЕБРЯНОГО ВЕКА: СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. *Эта статья посвящена исследованию образа женщины в поэзии французского символизма и русского Серебряного века. Цель -выявить общие и национально обусловленные особенности художественного воплощения женского образа в творчестве французских и русских символистов. В качестве материала исследования рассмотрели произведения Ш. Бодлера, П. Верлена, С. Малларме, А. Блока, В. Брюсова и К. Бальмонта. Методологическую основу исследования составляют сравнительно-типологический, историко-литературный и культурологический методы анализа. В статье выявляется, что в поэзии французских символистов образ женщины носит двойственный характер: он сочетает хорошее начало, чувственность и разрушительную силу. В русской символистской традиции женский образ приобретает философско-религиозное звучание, воплощая идеи Вечной Женственности, духовного преображения и космической гармонии. Особое внимание уделяется интертекстуальным связям французской и русской поэтических традиций, а также трансформации символистских мотивов в условиях национальной культуры.*

Автор сделал вывод о том, что образ женщины становится одним из ключевых средств художественного выражения символистской эстетики и важнейшим элементом диалога культур конца XIX – начала XX века.

Ключевые слова: *символизм, Серебряный век, французский символизм, образ женщины, Вечная Женственность, Шарль Бодлер, Поль Верлен, Стефан Малларме, Александр Блок, Валерий Брюсов, Константин Бальмонт, диалог культур, сравнительно-типологический анализ.*

THE IMAGE OF WOMAN IN FRENCH SYMBOLIST POETRY AND RUSSIAN SILVER AGE POETRY: A COMPARATIVE TYPOLOGICAL ANALYSIS

Abstract. *This article examines the image of woman in the poetry of French Symbolism and the Russian Silver Age. The study aims to identify the shared and nationally specific features of the artistic manifestation of the female image in the works of French and Russian Symbolists. The research material includes works by C. Baudelaire, P. Verlaine, S. Mallarmé, A. Blok, V. Bryusov, and K. Balmont. The methodological framework of the study comprises comparative-typological, historical-literary, and cultural methods of analysis. The article reveals that in the poetry of French Symbolists, the image of woman is dualistic, combining a benign principle, sensuality, and destructive power. In the Russian Symbolist tradition, the female image acquires a philosophical and religious dimension, embodying the ideas of the Eternal Feminine, spiritual transformation, and cosmic harmony. Special attention is paid to the intertextual links between the French and Russian poetic traditions, as well as the transformation of Symbolist motifs within the context of national culture. The author concludes that the image of woman becomes one of the key means of artistic expression in Symbolist aesthetics and a crucial element in the dialogue of cultures at the turn of the 20th century.*

Key words: *symbolism, Silver Age, French Symbolism, image of woman, Eternal Feminine, Charles Baudelaire, Paul Verlaine, Stéphane Mallarmé, Aleksandr Blok, Valery Bryusov, Konstantin Balmont, dialogue of cultures, comparative-typological analysis.*

FRANSUZ SIMVOLIZMI VA RUS KUMUSH ASRI SHE’RIYATIDA AYOL OBRAZI: QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLIL

Annotatsiya. *Ushbu maqola fransuz simvolizmi va rus kumush davri she'riyatidagi ayol qiyofasini tadqiq etishga bag'ishlangan. Tadqiqotdan ko'zlangan maqsad - fransuz va rus simvolistlari ijodida ayol qiyofasining badiiy talqinidagi umumiy va milliy xususiyatlarni aniqlashdan iborat. Sh. Bodler, P. Verlen, S. Mallarme, A. Blok, V. Bryusov va K. Balmont asarlari tadqiqot materiali sifatida o'rganildi. Qiyosiy-tipologik, tarixiy-adabiy va madaniy tahlil usullari tadqiqotning metodologik asosini tashkil etadi. Maqolada fransuz simvolistlari she'riyatida ayol obrazi ikki tomonlama xarakterga ega ekanligi aniqlangan: u ijobiy ibtido, his-tuyg'u va vayronkor kuchni o'zida mujassam etadi. Rus simvolistik an'anasida esa ayol qiyofasi falsafiy-diniy mazmun kasb etib, Abadiy Ayollik (Vechnaya Jifstvennost), ma'naviy yangilanish va koinot uyg'unligi g'oyalarini aks ettiradi. Fransuz va rus she'riyat an'analari o'rtasidagi intertekstual aloqalarga, shuningdek, milliy madaniyat sharoitida simvolistik motivlarning o'zgarishiga alohida e'tibor qaratilgan. Muallif ayol qiyofasi simvolistik estetikaning asosiy badiiy ifoda vositalaridan biriga hamda XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi madaniyatlararo muloqotning muhim elementiga aylangan degan xulosaga keladi.*

Kalit so'zlar: *simvolizm, kumush davri, fransuz simvolizmi, ayol qiyofasi, Abadiy Ayollik, Sharl Bodler, Pol Verlen, Stefan Mallarme, Aleksandr Blok, Valeriy Bryusov, Konstantin Balmont, madaniyatlar muloqoti, qiyosiy-tipologik tahlil.*

Введение. Конец XIX – начало XX века характеризуется активным взаимодействием европейских литературных традиций и созданием новых художественных направлений. Одним из наиболее значимых литературных течений данного периода стал символизм, возникший во Франции и оказавший существенное влияние на развитие русской поэзии Серебряного века. В центре символистской эстетики находились идеи многозначности художественного образа, музыкальности поэтического слова, стремления к выражению «невыразимого» и поиску высшей реальности.

Особое место в системе символистских образов занимает образ женщины, который становится не только объектом эстетического восприятия, но и важнейшим символом духовного мира человека. Женский образ в символистской поэзии выступает как медиатор между реальным и трансцендентным мирами, как воплощение красоты, тайны, любви, смерти и духовного преображения.

Актуальность исследования определяется необходимостью комплексного осмысления художественного диалога французского и русского символизма, а также недостаточной изученностью механизмов трансформации женского образа в контексте межкультурного взаимодействия.

Цель статьи - выявить особенности репрезентации образа женщины в поэзии французского символизма и русского Серебряного века, определить общие и специфические черты в творчестве французских и русских поэтов. Для достижения цели поставлены следующие задачи: Рассмотреть эстетические основы символизма и их влияние на формирование женского образа. Проанализировать особенности изображения женщины в поэзии французских символистов. Выявить специфику женского образа в творчестве русских поэтов Серебряного века. Определить формы культурного диалога между французской и русской символистской традицией.

Основная часть. Французский символизм формировался под влиянием философии декаданса, эстетизма и романтической традиции. В поэзии Шарля Бодлера женский образ обладает двойственной природой: женщина одновременно выступает источником вдохновения и причиной духовного падения. В сборнике «Цветы зла» образ возлюбленной нередко связан с мотивами греха, смерти и красоты, неразрывно соединенными в символистской эстетике.

Для Бодлера характерно восприятие женщины как загадочного существа, соединяющего земное и потустороннее начала. В стихотворениях «Гимн красоте», «Экзотический аромат» и «Падаль» женский образ приобретает сложную систему символических значений, отражающих противоречивость человеческой природы. Поль Верлен акцентирует внимание на музыкальности и эмоциональной неопределенности женского образа. В его поэзии женщина часто предстает как ускользающее видение, лишенное конкретных черт и существующее в пространстве воспоминания и мечты. Символистская неопределенность образа усиливается за счет звуковой организации стиха, создающей атмосферу меланхолии и внутренней сосредоточенности.

Стефан Малларме развивает идею абсолютной красоты, воплощенной в идеализированном женском образе. Женщина в его поэзии становится знаком недостижимого идеала, символом тайны бытия и художественного совершенства. Для Малларме характерно стремление к дематериализации образа, превращению женщины в абстрактный символ абсолюта.

Русский символизм воспринял французскую художественную систему, однако существенно преобразовал ее в соответствии с национально-культурными и философскими традициями. Важную роль в этом процессе сыграли идеи В. Соловьева о Вечной Женственности, оказавшие влияние на поэзию Александра Блока, Андрея Белого, Валерия Брюсова и Константина Бальмонта.

В раннем творчестве Александра Блока образ Прекрасной Дамы является центральным художественным символом. Женщина предстает как духовный идеал, посредник между земным и небесным мирами. В цикле «Стихи о Прекрасной Даме» любовь приобретает религиозно-мистическое значение, а женский образ становится воплощением Софии - мировой души.

В поэзии Валерия Брюсова женский образ отличается многогранностью и психологической сложностью. Поэт соединяет чувственное и интеллектуальное начала, создавая образ женщины как носителя тайны, страсти и творческой энергии. В отличие от Блока, Брюсов чаще обращается к мотивам земной любви и эстетического наслаждения.

Константин Бальмонт рассматривает женщину как природную и космическую силу. В его лирике преобладают мотивы света, огня, музыки и стихий, через которые раскрывается женское начало. Поэт стремится передать изменчивость и многозначность женского образа, его связь с космосом и природой.

Сравнительный анализ французской и русской символистской поэзии показывает, что в обеих традициях образ женщины выполняет функцию медиатора между материальным и духовным мирами. Но если французские поэты акцентируют внимание на эстетической и психологической амбивалентности женского образа, то русские символисты наделяют его религиозно-философским содержанием.

Во французской поэзии женщина часто выступает как символ красоты, искушения и трагической обреченности. В русской символистской традиции она приобретает черты спасительницы, проводника к высшей истине и воплощения космической гармонии. Такая трансформация обусловлена влиянием русской религиозной философии и софиологии. Несмотря на различия, обе традиции демонстрируют стремление к созданию многозначного символа, выходящего за пределы конкретного образа и отражающего глубинные процессы духовной культуры эпохи.

Результаты и обсуждение. Проведенный анализ позволяет сделать вывод о том, что образ женщины является одним из ключевых элементов символистской эстетики и важнейшим средством выражения философских и художественных идей конца XIX – начала XX века. В ходе исследования установлено, что:

– французский символизм сформировал модель женского образа, основанную на сочетании красоты, тайны и разрушительного начала;

– русские символисты восприняли основные принципы французской поэтики, но переосмыслили их в контексте национальной философской традиции;

– идеи Вечной Женственности определили духовную направленность русского символизма;

– образ женщины стал одним из центральных элементов межкультурного диалога России и Франции.

Дополнительное обсуждение

Сравнительно-типологический анализ позволяет рассматривать женский образ не только как художественную категорию, но и как своеобразный культурный код, отражающий мировоззренческие особенности национальных литератур. Во французском символизме женщина прежде всего становится объектом эстетического созерцания, воплощением красоты, загадочности и внутренней противоречивости человеческой природы. Для французских поэтов характерно стремление к раскрытию психологических состояний личности посредством сложной системы символов, музыкальности стиха и многозначности художественного образа. Женщина нередко

оказывается связующим звеном между чувственным опытом и поиском абсолютной красоты, что соответствует общей эстетической программе французского символизма.

Русская символистская традиция, сохранив многие художественные принципы французской школы, существенно расширила их философское содержание. Под влиянием религиозно-философских идей Владимира Соловьёва образ женщины приобрёл универсальное значение как символ духовного совершенства, нравственного обновления и космической гармонии. В результате женский образ становится не только объектом художественного изображения, но и важнейшей категорией философского осмысления мира. Именно эта особенность отличает русский символизм от французского, придавая ему ярко выраженную духовно-нравственную направленность.

Особый интерес представляет интертекстуальный характер взаимодействия французской и русской символистских традиций. Русские поэты активно воспринимали художественные открытия Бодлера, Верлена и Малларме, однако не ограничивались простым подражанием. Символистская поэтика была творчески переосмыслена в соответствии с национальными культурными ценностями, православной духовной традицией и особенностями русской философской мысли. Благодаря этому образ женщины приобрёл новые смысловые оттенки, сохранив при этом характерную для символизма многозначность и открытость интерпретации.

Следует отметить, что символистское понимание женского образа оказало значительное влияние на дальнейшее развитие европейской литературы XX века. Многие художественные приёмы, разработанные французскими и русскими символистами, нашли продолжение в модернистской и постсимволистской поэзии, где образ женщины продолжал выполнять функцию посредника между материальным и духовным мирами, между личным переживанием и универсальными философскими категориями. Это свидетельствует о высокой художественной продуктивности символистской модели и её значении для формирования новых литературных направлений.

Таким образом, проведённый сравнительно-типологический анализ подтверждает, что художественная репрезентация женского образа в поэзии французского символизма и русского Серебряного века представляет собой сложную систему взаимосвязанных эстетических, философских и культурных смыслов. Несмотря на национальные различия, обе литературные традиции демонстрируют стремление к созданию универсального символа, отражающего духовные искания эпохи и раскрывающего глубинные механизмы художественного мышления рубежа XIX–XX веков.

Таким образом, женский образ в поэзии французского символизма и русского Серебряного века выступает не только художественным образом, но и универсальным культурным кодом, отражающим мировоззренческие поиски эпохи.

Список использованной литературы.

1. Блок А. А. Стихи о Прекрасной Даме. - М.: Художественная литература, 1989.
2. Бодлер Ш. Цветы зла. - М.: Азбука, 2021.
3. Брюсов В. Я. Стихотворения и поэмы. - М.: Эксмо, 2019.
4. Бальмонт К. Д. Избранное. - М.: Правда, 1990.
5. Верлен П. Стихотворения. - СПб.: Азбука, 2020.
6.Малларме С. Поэзия. Проза. Критика. - М.: Наука, 1995.
7. Белый А. Символизм как миропонимание. - М.: Республика, 1994.
8. Соловьев В. С. Смысл любви. - М.: Эксмо, 2022.
9. Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. - Л.: Наука, 1977.

Raxmatova Dilfuza Axmedovna,
Samarqand davlat universiteti dotsenti
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Orcid:0009-0005-8316-360X
E-mail: raxmatovadilfuza99@gmail.com

XIAZM QOFIYA TASHKIL QILUVCHI VOSITA SIFATIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada xiazm (chiasmus) – parallel elementlarning o‘zaro chatishuviga asoslangan ritorik figura – she’riy matn tuzilishida qanday shakllantiruvchi (poetik) funksiyani bajarishi tahlil qilinadi. Xiazmning ritmik, sintaktik, semantik va kompozitsion darajadagi roli, shuningdek, uning she’riy tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishdagi ahamiyati ochib beriladi. Maqolada mumtoz va zamonaviy o‘zbek she’riyatidan olingan misollar asosida xiazmning badiiy-estetik salohiyati ko‘rsatiladi.*

Kalit so‘zlar: *xiazm, she’riy sintaksis, parallelizm, ritm, kompozitsiya, she’riy figura, badiiy ifoda.*

ХИАЗМ КАК СРЕДСТВО ОРГАНИЗАЦИИ РИФМЫ

Аннотация. *В данной статье анализируется стихообразующая функция хиазма – риторической фигуры, основанной на крестообразном расположении параллельных элементов, – в структуре поэтического текста. Раскрывается роль хиазма на ритмическом, синтаксическом, смысловом и композиционном уровнях, а также его значение в расширении выразительных возможностей поэтического языка. На примерах из узбекской классической и современной поэзии демонстрируется художественно-эстетический потенциал хиазма.*

Ключевые слова*: хиазм, поэтический синтаксис, параллелизм, ритм, композиция, поэтическая фигура, художественное выражение.*

CHIASMUS AS A RHYME-FORMING DEVICE

Abstract. *This article analyzes the poetic-forming function of chiasmus – a rhetorical figure based on the crosswise arrangement of parallel elements – in the structure of poetic texts. The role of chiasmus at the rhythmic, syntactic, semantic, and compositional levels, as well as its importance in expanding the expressive capabilities of poetic language, is revealed. Based on examples from classical and modern Uzbek poetry, the artistic and aesthetic potential of chiasmus is demonstrated.*

Key words: *chiasmus, poetic syntax, parallelism, rhythm, composition, poetic figure, artistic expression.*

Kirish. Badiiy nutqda qofiya she'riy asarning ohangdorligi, musiqiyligi va estetik ta'sirchanligini ta'minlovchi muhim poetik vositalardan biridir. Qofiya nafaqat misralar o'rtasidagi tovush uyg'unligini yuzaga keltiradi, balki badiiy matnning mazmuniy yaxlitligi, emotsional-ekspressiv bo'yoqdorligi hamda muallif g'oyasining ta'sirchan ifodalanishiga xizmat qiladi. Zamonaviy o'zbek she'riyatida an'anaviy qofiya tizimi bilan bir qatorda ichki qofiya, assonans, alliteratsiya va boshqa fonopoetik vositalarning faol qo'llanilishi she'rning badiiy imkoniyatlarini yanada kengaytirmoqda.

Xiazm (grekcha “chiasmus”) ikki yonma-yon gapda (yoki so‘z birikmasida) sintaktik parallezm tarzida qo‘llanuvchi, ikkinchi gapda esa birinchi (xi) harfi shaklida namoyon bo‘luvchi uslubiy figuradir. Boshqacha aytganda, xiazm, bu bir xil sintaktik qolipdagi qismlarning ikki qo‘shni gapda ”but(krest) shaklidagi joylashuvidir [1.325]. Diqqat-e’tibor bilan qaraydigan bo‘lsak, xiazmga berilgan ushbu ta’rifning to‘liq emasligi, unda bu uslubiy figuraning barcha qirralari qamrab olinmaganligini ko‘rishimiz mumkin. Ushbu ta’rifda, ko‘proq, bu figuraning shakily tomoniga e’tibor qaratilgan. Bu vositaning komponentlaridan biri sifatida keluvchi ikkinchi gapda birinchi gapni tashkil etuvchi qismlarning teskari tartibda joylashuvi talab etilar ekan, bunday aks tartib qismlarning qaysi jihatlarida yuzaga chiqishi lozim: gap bo‘laklarining o‘rnidami, sintaktik vazifasidami, yoki ular

ifodalagan ma’nolardami, degan savol tug‘iladi. Shu o‘rinda alohida ta’kidlash lozimki, yuqoridagi ta’rifdan ushbu savollarga javob topish ancha mushkul.

Fikrlarimizni xiazm usuli yordamida shakllangan quyidagi nutq ko‘rinishiga tatbiq etib ko‘raylik:

Topmoq yo‘qotmoqdir,

Yo‘qotmoq - **topmoq** (Muhammad Yusuf) [2. 7].

Xiazm she'riy nutqda o'ziga xos poetik vosita sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. U sintaktik va semantik birliklarning ko'zgusimon joylashuvi orqali badiiy ta'sir kuchini oshiradi. Xiazm ayrim hollarda qofiyaviy uyg'unlikni kuchaytirish, misralar o'rtasidagi ritmik va intonatsion mutanosiblikni ta'minlash hamda poetik kompozitsiyani mustahkamlash vazifasini bajaradi [6.250]. Shu bois xiazmni qofiyani tashkil qiluvchi vositalardan biri sifatida o'rganish poetik tilning fonetik, sintaktik va semantik xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Mazkur maqolada xiazmning qofiya hosil qilishdagi o'rni, uning badiiy-estetik vazifalari hamda o'zbek she'riyati namunalarida namoyon bo'lish xususiyatlari lingvopoetik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Maqolaning maqsadi xiazmning qofiyaviy tizimni shakllantirishdagi o'rni va poetik ifoda imkoniyatlarini ilmiy asosda yoritishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Antik ritorika vakillari, xususan, Aristotel va Kvintilian asarlarida nutqning ifodaliligini oshiruvchi usullar qatorida xiazmga oid dastlabki nazariy qarashlar uchraydi. Keyingi davrlarda Roman Yakobson, Jan Koen va boshqa strukturalist olimlar badiiy matnning simmetrik tuzilishi hamda takrorlarning poetik funksiyasini tahlil qilish jarayonida xiazmning o'ziga xos xususiyatlarini yoritganlar. Ularning tadqiqotlarida xiazm matnning semantik yaxlitligini ta'minlovchi hamda ritmik-kompozitsion tuzilishini mustahkamlovchi vosita sifatida baholanadi [10. 122].

Turkiy va o'zbek adabiyotida badiiy tasvir vositalari, poetik sintaksis hamda she'riy nutq masalalari yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarda ham xiazmga ma'lum darajada e'tibor qaratilgan. O'zbek adabiyotshunoslari va tilshunoslari she'riy matnning sintaktik qurilishi, parallelizm, takror, inversiya va boshqa stilistik vositalarni tahlil qilish jarayonida xiazmning badiiy-estetik imkoniyatlarini yoritib berganlar. Biroq xiazmning aynan qofiya tashkil qiluvchi vosita sifatidagi funksiyasi alohida tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada o'rganilmagan.

She'riyat nazariyasiga oid ilmiy ishlarda qofiyaning fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari keng tadqiq etilgan bo'lsa-da, qofiya hosil bo'lishida sintaktik simmetriya va xiazmning o'rni nisbatan kam yoritilgan. Zamonaviy poetik tadqiqotlarda esa badiiy matnning struktur-semantik tahliliga bo'lgan qiziqish ortib borayotgani xiazmning qofiya va ritmni tashkil etishdagi rolini chuqurroq o'rganish zaruratini ko'rsatadi. Shu bois mazkur tadqiqotda xiazmning nafaqat sintaktik yoki stilistik hodisa, balki she'riy matnda qofiya tizimini shakllantirish, ritmik uyg'unlikni ta'minlash va badiiy-estetik ta'sirchanlikni kuchaytiruvchi vosita sifatidagi funksiyalari tahlil qilinadi. Bu esa mavzuning ilmiy dolzarbligini belgilaydi hamda mavjud tadqiqotlarni yangi nuqtai nazardan to'ldirish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot lingvopoetik va stilistik yondashuv asosida amalga oshirildi. Tadqiqot jarayonida xiazmning she'riy matndagi qofiya hosil qilishdagi funksiyasini aniqlash maqsadida tavsifiy, qiyosiy-tahliliy, struktur-semantik hamda kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi.Tadqiqotning empirik materialini o'zbek she'riyati namunalari tashkil etadi. She'riy matnlarda uchraydigan xiazm konstruksiyalari aniqlanib, ularning sintaktik qurilishi, semantik xususiyatlari hamda qofiya va ritmni shakllantirishdagi o'rni tahlil qilindi. Shuningdek, xiazmning boshqa poetik vositalar bilan o'zaro munosabati va badiiy-estetik funksiyasi ham o'rganildi.

Tahlil jarayonida xiazmning matn kompozitsiyasini tashkil etish, ritmik uyg'unlikni kuchaytirish va qofiya tizimini boyitishdagi ahamiyati ilmiy-nazariy manbalar hamda she'riy misollar asosida asoslab berildi. Olingan natijalar umumlashtirish va ilmiy xulosalar chiqarish metodlari yordamida tizimlashtirildi. She’riyat tilining eng muhim xususiyatlaridan biri uning ifoda vositalarining ko‘p qatlamliligi va ritmik-sintaktik tashkiliyligidir. Har bir she’riy matn o‘ziga xos ichki qonuniyatlarga bo‘ysunadi, bu qonuniyatlar esa turli poetik figuralar orqali amalga oshiriladi. Shu figuralar ichida xiazm (yun. chiasmos – o‘zaro kesishish) alohida o‘rin tutadi, chunki u nafaqat til elementlarining, balki ma’no, ovoz va ritmning ham murakkab o‘zaro bog‘lanishini yuzaga keltiradi.

Xiazmning she'riy matndagi vazifasi ko'p asrlar davomida olimlar diqqat markazida bo'lgan. Antik davr ritorikasidan tortib hozirgi zamon poetikasigacha bu figura turli darajada o'rganilgan. Biroq xiazmning she'riy shakllantiruvchi funksiyasi, ya'ni uning she'rning umumiy qurilishiga, ohang-dorligiga va mazmuniy yaxlitligiga ko'rsatadigan ta'siri hali to'liq yoritilmagan. Aynan shu bo'shliqni to'ldirish maqolaning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Xiazm – bu ikki yoki undan ortiq parallel sintaktik qurilmaning o'zaro teskarisiga joylashtirilishi, ya'ni A B / B A yoki A B C / C B A kabi sxema bo'yicha tashkil etilgan figuradir. Ritorikada u antiteza va parallelizm bilan chambarchas bog'liq, lekin ulardan farqli o'laroq, xiazmda elementlarning o'rni almashinishi natijasida yangi ma'no va ta'sir hosil bo'ladi.

Har qanday nutqiy hodisa zaminida, albatta, shakily va mazmuniy jihatdan birlashuvmavjud bo'lishi bizga ma'lum. Bu fikrni xiazm usuliga ham tatbiq etadigan bo'lsak, ushbu masalaning tub mohiyatiga yanada chuqurroq kirish imkoniga ega bo'lamiz. Har bir qutbda shakl va mazmun koordinatalarining o'zaro tutashuvidan hosil bo'luvchi nuqta (xiazm usulining bir komponenti) o'rni boshqa qutblarda hosil bo'lgan nuqtalar koordinatalariga muvofiq teng bo'lishi talab etiladi.

Yuqorida berilgan misolni chizma asosida tahlil qilamiz:

A **C**

Topmoq **yo'qotmoq**

D **B**

Yo'qotmoq **topmoq** [2. 8].

Xiazmning asosiy xususiyati – uning simmetrik va assimetrik jihatlarni birlashtirishi. Bir tomondan, u matnga tartib, mukammallik bag'ishlaydi, ikkinchi tomondan, elementlarning o'zaro almashinishi natijasida kutilmaganlik va yangilik hissini uyg'otadi. Shu sababli xiazm she'riy nutqning ekspressivligini oshirishda muhim vosita sanaladi. She'riyat ritmi – bu tovush, urg'u, bo'g'in va pauzalarning ma'lum tartibda takrorlanishidir. Xiazm bu tartibni yanada murakkablashtiradi, chunki u sintaktik qurilmalarning o'zaro almashinishini talab qiladi. Natijada ritmik inersiya yuzaga keladi: o'quvchi yoki tinglovchi birinchi qurilmaning ritmiga ko'nikadi, ikkinchi qismda esa uning aksi (teskarisi) berilishi bilan ritmik "burilish" sodir bo'ladi. Bu burilish she'rga dinamika va hayajon baxsh etadi .

A.Navoiyning:

Ko'zing ne **balo qaro** bo'lubtur

Kim, jong'a **qaro balo** bo'lubtur [6. 82].

Misralari bilan boshlanadigan g'azali boshdan oyoq xiazm qo'llangani bilan ajralib turadi."Balo" va "qaro" so'zlari dastlabki oddiy tartibida ko'zning qoraligini ta'kidlash uchun bo'ysundirilgan. U "shunchalik", "nihoyatda" kabi so'zlarning o'rnida kelgan deyish mumkin. Ammo ularning o'rni almashgandan keyin, ikkinchi misrada mutlaqo boshqa ma'no va mazmun yuzaga keladi. "Qaro balo" baloning rangini emas, balki uning darajasini, dahshatini ifodalaydi.

Quyidagi baytda xiazm "davo" hamda "dard" so'zlari vositasida yaratilgan:

Majmu'i **davoni dard** qildi,

Dardingki, manga **davo** bo'lubtur.

Ishq ichra oning **fidosi** yuz **jon**,

Har **jonki**, sango **fido** bo'lubtur [8. 82].

Baytda "fidosi", "jon" so'zlari o'rin almashtirib qo'llangan. Shu tariqa shoir ma'noning yangi-yangi qirralarni kashf etishga muyassar bo'lgan. Birinchi misradagi "jon" "yuz" so'zi bilan qo'shilgan holatda ham "yuz kishi", ham "yuzta jon" ma'nolarini anglatadi. Keyingi misrada esa "jon", asosan, "shaxs", "kishi" ma'nosini anglatib kelgan. Bu shoir uchun o'zbek tilining o'ziga xos ifoda imkoniyatini ko rsatishiga ham keng maydon ochib bergan.

Tahlil jarayonida xiazmning matn kompozitsiyasini tashkil etish, ritmik uyg'unlikni kuchaytirish va qofiya tizimini boyitishdagi ahamiyati ilmiy-nazariy manbalar hamda she'riy misollar asosida asoslab berildi. Olingan natijalar umumlashtirish va ilmiy xulosalar chiqarish metodlari yordamida tizimlashtirildi.

Tahlil va natijalar. Tilshunos olim I.Mirzayev ta'kidlaganidek, xiazmatik konstruksiyalarning semantik vazifalari antitetik (argument + kontrargument) va noantitetik (argumenargument) vazifalardan iborat [3. 37].

Demak, xiazm usuli yordamida bir kontekst doirasida o‘zaro qarama-qarshi fikr yoki tushuncha ifodalovchi ikki nutqiy birlikni yuzaga chiqarish imkoniyati mavjud ekan, bu hodisa poetik nutq ko‘rinishlarida qay tarzda amalga oshadi, degan savol tug‘iladi. Misollar tahlili shuni ko‘rsatadiki, xiazmatik konstruksiya asosida antiteza hodisasi yuzaga chiqsa, u o‘ta murakkab ko‘rinishda, bir yoki ikki bosqichli bo‘lishi mumkin:

To‘g‘ridan qinvir qidirma,
Qinvirdan to‘g‘ri qidir. (Maqol)

Ushbu maqolda kuchli holatdagi xiazm usulidan foydalanilgan. Boshqacharoq aytganda, bu ko‘rinishni leksik xiazm deb atash mumkin. Bunday xiazm usulini ta’minlovchi omil “to‘g‘ri” va “qinvir” so‘zlarining har ikki komponent doirasida o‘zaro o‘rin va vazifa jihatidan almashinuvidir [2. 13].

Xiazmatik antiteza usuli xiazmni yuzaga chiqaruvchi komponentlar doirasida shakllanishi kerak. Xiazmni tashkil qiluvchi komponentlar o‘zaro qarama-qarshilik ifodalovchi birliklarni o‘zining tarkibiy qismlaridagi o‘rnini, vazifasini almashtirgan holda, takroran ifodalashi kerak. Ana shundagina bunday murakkab uslubiy vositani xiazmatik antiteza, deb atash mumkin bo‘ladi.

Ba’zi lingvistik ensiklopediyalarda xiazm usulining antiteza usuli bilan qo‘shilib ketishi “anti-metabole” deb yuritiladi [4.21].

Xiazm til ifoda vositalariga ko‘ra, ikki turga ajratib o‘rganilgan:

1. Leksik xiazm. 2. Sintaktik xiazm.

Xiazm usulini leksik va sintaktik turlarga ajratib izohlash o‘ta murakkab jarayondir. Leksik xiazm usulida funksional jihatdan almashgan komponentlar o‘rtasida antiteza hodisasi yuzaga chiqadi. Leksik xiazm ba’zi adabiyotlarda xiazmatik takror atamasi bilan ham yuritiladi [5.209]. Leksik xiazmda gap bo‘laklari o‘z vazifasini o‘zgartiradi. Bunday holatlarda, albatta, sintaktik jarayon gap ifodalagan umumiy lisoniy dalillarga murojaat etamiz:

Yeyish uchun **yashash** kerak emas,
Yashash uchun **yeyish** kerak. (Hikmatli ibora)

Sintaktik xiazm poetik vositaning nisbatan kamroq uchratiladigan ko‘rinishi bo‘lib, bunda ushbu vosita gapning leksik materialiga hech qanday ta’sir ko‘rsatmaydi. Sintaktik darajada xiazm gap bo‘laklari, so‘z birikmalari yoki butun gaplarning o‘rnini almashtirish orqali amalga oshadi. Bu esa she’riy nutqning tuzilishini oddiy nasriy gapga nisbatan murakkablashtiradi, lekin ayni paytda uni yanada ifodali qiladi. Xiazmning sintaktik funksiyasi ikki xil ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: to‘liq xiazm (A B / B A) va qisman xiazm (faqat ayrim elementlar o‘rnini almashtiradi) [11.320]. Sintaktik xiazm she’rning grammatik qurilishiga ta’sir qilib, inversiya bilan birgalikda so‘zlarning odatiy tartibini buzadi va she’riy tilni jonlantiradi. Xiazmning eng muhim jihatlaridan biri uning ma’no yaratishdagi roli. Elementlarning o‘zaro almashinishi natijasida ular orasida yangi munosabatlar vujudga keladi: taqqoslash, qarama-qarshilik, sabab-oqibat, shart-natija kabi. Xiazm yordamida shoir bir tushunchani ikki xil tomondan ko‘rsatishi, uni kengaytirishi yoki chuqurlashtirishi mumkin. Xiazmning semantik funksiyasi uning kognitiv potensiali bilan ham bog‘liq. U hayot, o‘lim, muhabbat, vaqt kabi universal mavzularni ifodalashda, ayniqsa, samarali bo‘lib, o‘quvchini mulohaza qilishga undaydi. Butun bir she’r yoki katta she’riy parcha darajasida xiazm kompozitsion ramka vazifasini bajarishi mumkin. Ya’ni she’rning boshidagi va oxiridagi misralar o‘zaro chatishgan holda takrorlanib, syujetni yopiq halqaga aylantiradi. Bu usul halqali kompozitsiya deb ataladi va xiazmning eng kuchli shakllantiruvchi funksiyalaridan biridir.

O‘zbek mumtoz she’riyati xiazmga boy. Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab kabi shoirlar asarlarida bu figura nafaqat badiiy bezak, balki mazmuniy yukni ko‘taruvchi vosita sifatida ishlatilgan.

Zamonaviy o‘zbek she’riyatida xiazm ko‘proq individual uslub sifatida namoyon bo‘ladi. Abdulla Oripovda: “Olam – oyna, oyna – olam” – olam va ko‘zgu o‘rtasidagi aks etish munosabati, inson va tabiat birligi ta’kidlansa, Erkin Vohidovda: “Vatan – onam, onam – Vatan” – bu orqali vatan va ona tushunchalari sinonimlashadi. Har ikkala misol ham xiazmning semantik va hissiy ta’sir kuchini yaqqol namoyish etadi.

Xulosa va takliflar. Xiazm she’riy matnning tashkil topishida ko‘p qirrali va muhim funksiyalarni bajaradi. U ritmik, sintaktik, semantik va kompozitsion darajalarda ishlab, she’rga uyg‘unlik,

dinamiklik, chuqurlik va mukammallik bag‘ishlaydi. O‘zbek she’riyati, xususan, Navoiy, Bobur, Oripov, Vohidov kabi shoirlar ijodida xiazm o‘zining yuqori badiiy salohiyatini namoyon qilgan. Poetikada xiazm yangi shakllarga kirib, an’anaviy va yangicha uslublarning sintezini aks ettirmoqda. Uni o‘rganish nafaqat she’riyat nazariyasi, balki tilshunoslik, ritorika va estetika uchun ham dolzarbdir.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, xiazm she'riy nutqda sintaktik va semantik simmetriyani yuzaga keltiruvchi muhim poetik vositalardan biridir. Uning asosiy xususiyati til birliklarining teskari tartibda joylashuvi orqali badiiy ifodaning ta'sirchanligini, ritmik uyg'unligini va kompozitsion yaxlitligini ta'minlashdan iborat. Tahlillar xiazmning nafaqat uslubiy bezak, balki ayrim hollarda qofiya va ohangdorlikni kuchaytiruvchi vosita sifatida ham xizmat qilishini ko'rsatdi. Xiazm yordamida she'riy matnda fikrning mantiqiy izchilligi, mazmunning ta'sirchanligi hamda poetik simmetriya kuchayadi. Shu bois u she'riyatning estetik qimmatini oshiruvchi muhim badiiy vositalardan biri hisoblanadi. Shuningdek, tadqiqot davomida o'zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligida xiazm ko'proq stilistik yoki sintaktik hodisa sifatida o'rganilgani, uning qofiya tizimini shakllantirishdagi o'rni esa yetarli darajada yoritilmagani aniqlandi. Bu esa mazkur yo'nalishda yanada chuqurroq ilmiy izlanishlar olib borish zarurligini ko'rsatadi. Kelgusidagi tadqiqotlarda xiazmning mumtoz va zamonaviy o'zbek she'riyatidagi qo'llanish xususiyatlarini qiyosiy jihatdan o'rganish, uning ritm, qofiya va intonatsiya bilan o'zaro bog'liqligini korpus lingvistikasi hamda lingvopoetik tahlil metodlari asosida tadqiq etish maqsadga muvofiq. Shuningdek, xiazmning turkiy tillardagi ko'rinishlarini qiyosiy tahlil qilish ham ushbu soha rivojiga muhim ilmiy hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Квятовский А.К. Поэтический словар –М.,1966. Стр. 325

2. Mamaziyayev O. X. O‘zbek poetik nutqida xiazm va gradatsiya. Filol.fan. nomz… avtoref.– Farg‘ona. 2004.

3. Мирзаев И.К. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста: автореф. дисс. … докт. филол. наук. – Т., 1992.

4. Harris, Robert A. *Writing with Clarity and Style: A Guide to Rhetorical Devices for Contemporary Writers***.** 2nd ed. New York: Routledge, 2018.

5. Galpern I.R.Stylistics.–M: Higher school, 1967, p. 209

6. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с. (статья «Хиазм», с. 548).

7. Navoiy, A. G‘aroyib us-sig‘ar//Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. III jild.Toshkent:Fan,1988.–613 b

8. Boqijon To‘xliyev, Bahodir Karimov, Komila Usmonova. Adabiyot. I qism. -Toshkent: ”O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. 82].

9. Boqijon To‘xliyev. O‘zbek adabiyoti. –Toshkent: O‘qituvchi, 2000. 286 b.

10. Хазагеров Т.Г., Ширина Л.С. Общая риторика: Курс лекций. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1994. – 320 с. (раздел о фигурах, хиазм).11. Этимологический словарь русского языка / Под ред. А.Ф. Журавлёва. – М.: АСТ-Пресс, 2015. – Т. 4, статья «хиазм» (etimologik ma’lumot berilgan).

Dehqonov Maxmud,
Islom Karimov nomidagi Davlat texnika universiteti
O‘zbekiston tarixi kafedrasi dotsenti
Orcid: 0009-0003-3705-5240
E-mail: dehkanov19@gmail.com

OILA INSTITUTINI MUSTAHKAMLASHDA MILLIY QADRIYATLARNING O‘RNI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada oila institutini mustahkamlashda milliy qadriyatlarning tutgan o‘rni va ahamiyati keng tahlil qilingan. Globallashuv va texnologik taraqqiyot sharoitida oila tizimiga kirib kelayotgan yangi tahdidlar, an’anaviy oilaviy qadriyatlarning buzilishi muammolari va ularning oldini olish yo‘llari o‘rganilgan. Maqolada o‘zbek xalqining milliy qadriyat tizimi - mehr-oqibat, hurmat-izzat, ota-ona va kattalar oldidagi mas’uliyat, farzand tarbiyasi, mehr-muhabbat va sadoqat kabi fazilatlar - oilani mustahkamlashning asosiy manbayi sifatida ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, davlatning oila siyosati, qonunchilik bazasi va ijtimoiy dasturlar tahlil etilgan. Tadqiqotda sotsiologik, tarixiy-qiyosiy va madaniy-antropologik metodlardan foydalanilgan. Olingan xulosalar oila munosabatlarini mustahkamlash va yoshlarni oilaviy qadriyatlar ruhida tarbiyalash uchun amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *oila instituti, milliy qadriyatlar, oilaviy tarbiya, an’anaviy qadriyatlar, globallashuv, oila siyosati, yoshlar tarbiyasi, mehr-oqibat, nikoh madaniyati, O‘zbekiston.*

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В УКРЕПЛЕНИИ ИНСТИТУТА СЕМЬИ

Аннотация. *В данной статье широко анализируется роль и значение национальных ценностей в укреплении института семьи. Исследуются новые угрозы, проникающие в семейную систему в условиях глобализации и технологического прогресса, проблемы разрушения традиционных семейных ценностей и пути их предотвращения. В статье рассматривается система национальных ценностей узбекского народа - милосердие, уважение, ответственность перед родителями и старшими, воспитание детей, любовь и верность - как основной источник укрепления семьи. Анализируются государственная семейная политика, законодательная база и социальные программы. В исследовании использованы социологические, историко-сравнительный и культурно-антропологический методы. Полученные выводы имеют практическое значение для укрепления семейных отношений и воспитания молодёжи в духе семейных ценностей.*

Ключевые слова: *институт семьи, национальные ценности, семейное воспитание, традиционные ценности, глобализация, семейная политика, воспитание молодёжи, взаимоуважение, культура брака, Узбекистан.*

THE ROLE OF NATIONAL VALUES IN STRENGTHENING THE FAMILY INSTITUTION

Abstract. *This article provides a comprehensive analysis of the role and significance of national values in strengthening the family institution. New threats penetrating the family system amid globalization and technological progress, problems of erosion of traditional family values, and ways to prevent them are studied. The system of national values of the Uzbek people - compassion, respect, responsibility toward parents and elders, child-rearing, love and loyalty - is considered as the primary source for family strengthening. State family policy, legislative frameworks, and social programs are also analyzed. The study employs sociological, historical-comparative, and cultural-anthropological methods. The conclusions drawn hold practical significance for strengthening family relations and educating youth in the spirit of family values.*

Key words: *family institution, national values, family upbringing, traditional values, globalization, family policy, youth education, mutual respect, marriage culture, Uzbekistan.*

Kirish. Oila - insoniyat sivilizatsiyasining eng qadimgi va eng muhim ijtimoiy institutlaridan biri bo‘lib, u nafaqat nasl-nasabni davom ettirish, balki axloqiy tarbiya, milliy qadriyatlarni avloddan avlodga yetkazish va shaxsning har tomonlama rivojlanishini ta’minlash vazifasini bajaradi. Har qanday jamiyatning barqarorligi va taraqqiyoti, eng avvalo, sog‘lom oila institutining mavjudligiga bog‘liq [1, 34-b.]. Shu ma’noda oilani «jamiyatning asosiy hujayrasi» sifatida ta’riflash to‘g‘ri va o‘rinli hisoblanadi.

O‘zbekiston o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritgandan so‘ng (1991-yil) milliy qadriyatlarni tiklash va rivojlantirish, oila institutini mustahkamlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. «Oila - jamiyat asosi» degan tamoyil O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida va qator qonunchilik hujjatlarida o‘z ifodasini topgan [2, 5-b.]. Bugungi kunda esa bu masala yanada dolzarb tus olib, ko‘plab olim va mutaxassislarning diqqat markazida turibdi.

Globallashuv jarayoni va axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi oila munosabatlariga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmoqda. Bir tomondan, bu jarayon ma’lumot olish, bilim va tajriba almashish imkoniyatlarini kengaytiradi. Boshqa tomondan esa, boshqa madaniyatlardan kirib kelayotgan noo‘rin ta’sirlar, xorijiy turmush tarzi va qadriyatlar tizimining nusxalanishi an’anaviy oilaviy munosabatlarga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin [8, 60-b.]. Bu holatda milliy qadriyatlar oilani himoya qiluvchi asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbek xalqining boy va noyob milliy qadriyatlar tizimi asrlar davomida shakllanib kelgan. Mehr-oqibat, hurmat-izzat, kattalarni ulug‘lash, farzandlarni sevish va tarbiyalash, qo‘shni-qo‘shnichilik, qarindoshlik va mahalla rishtalari - bularning barchasi oilani mustahkamlashning asosiy poydevori hisoblanadi [4, 112-b.]. Ushbu qadriyatlar o‘zbek oilasining o‘ziga xos siymosini belgilab, uni boshqa xalqlarning oila an’analaridan farqlaydigan muhim xususiyat sifatida namoyon bo‘ladi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi - oila institutini mustahkamlashda milliy qadriyatlarning o‘rni va ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslab berish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etishning amaliy yo‘l-yo‘riqlarini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot quyidagi vazifalarni o‘z ichiga oladi: (1) oila institutining nazariy asoslarini va milliy qadriyatlar bilan o‘zaro bog‘liqligini o‘rganish; (2) o‘zbek xalqining milliy qadriyatlar tizimini oilaviy tarbiya kontekstida tahlil qilish; (3) globallashuv sharoitida oilaviy qadriyatlarga zamonaviy tahdidlarni belgilash; (4) oilani mustahkamlashga qaratilgan davlat siyosati va ijtimoiy dasturlarni baholash; (5) oilaviy munosabatlarni rivojlantirishning istiqbolli yo‘nalishlarini aniqlash.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasi. Oila instituti va milliy qadriyatlar o‘rtasidagi bog‘liqlik masalasi jahon va mahalliy ijtimoiy fanlarda uzoq davrdan beri tadqiq etilib kelinmoqda. G‘arb sotsiologiyasida oilaning ijtimoiy tizim tarkibidagi o‘rniga alohida e’tibor qaratilgan: amerikalik olim T. Parsonsning strukturaviy-funksional nazariyasiga ko‘ra, oila jamiyatdagi barqarorlikni ta’minlovchi asosiy mexanizm hisoblanadi [11, 89-b.]. E. Giddens esa oilani zamonaviylik sharoitida tez o‘zgarayotgan, ammo o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan ijtimoiy institut sifatida talqin qiladi [12, 210-b.].

Sharq mamlakatlari tajribasini o‘rgangan tadqiqotchilar oilaviy qadriyatlarning madaniy o‘ziga xosligiga urg‘u beradilar. Y. Kimning tadqiqotlarida konfutsiychilik axloqiga asoslangan farzandlik burchi va kattalarga hurmat qadriyatlari zamonaviy Sharqiy Osiyo oilalarida ham saqlanib qolgani ko‘rsatilgan [13, 89-b.]. Bu yondashuvlar milliy qadriyatlarga suyangan oilalarning zamonaviy tahdidlarga nisbatan chidamliroq bo‘lishini asoslaydi.

O‘zbek olimlarining ishlarida oila instituti ko‘proq ma’naviyatshunoslik, pedagogika va falsafa nuqtai nazaridan tadqiq qilingan. M.M. Xayrullayev oilani jamiyat rivojlanishining asosi sifatida talqin qiladi [1, 38-b.], O.N. Musurmonova esa o‘zbek oilasidagi milliy qadriyatlar tizimini keng tahlil etadi [4, 118-b.]. Q.N. Nazarov oila sotsiologiyasining nazariy asoslarini ishlab chiqqan [5, 23-b.], G‘. Hasanov o‘zbek xalq pedagogikasining tarbiyaviy imkoniyatlarini yoritgan [7, 23-b.]. Globallashuv sharoitidagi tahdidlar F.F. Mirzayev [8, 67-b.] va mehnat migratsiyasining oilaga ta’siri S.P. Nazarov [9, 78-b.] tadqiqotlarida o‘rganilgan.

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda o‘zbek milliy qadriyatlari va oila instituti o‘rtasidagi munosabat asosan ayrim jihatlar bo‘yicha yoritilgan bo‘lib, ularni tizimli va madaniy-antropologik yondashuv asosida yaxlit tahlil qilish yetarli darajada amalga oshirilmagan. Aynan shu jihat mazkur maqolaning ilmiy yangiligini belgilaydi: o‘zbek milliy qadriyatlari va oila instituti o‘rtasidagi bog‘liqlik ko‘p qirrali, ijtimoiy-madaniy tahlil ob’yekti sifatida ko‘rib chiqiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot sifatli (kvalitativ) va nazariy tahlilga asoslangan bo‘lib, oila institutini mustahkamlashda milliy qadriyatlarning o‘rnini kompleks o‘rganishga qaratilgan. Ishning metodologik asosini ijtimoiy institutlar nazariyasi, madaniy-antropologik yondashuv hamda milliy qadriyatlarga oid ilmiy qarashlar tashkil etadi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanilgan:

- sotsiologik metod - oila institutining ijtimoiy funksiyalari, oila a’zolari o‘rtasidagi munosabatlar va zamonaviy oiladagi ijtimoiy jarayonlarni tahlil qilishda qo‘llanildi;
- tarixiy-qiyosiy metod - o‘zbek milliy qadriyatlarining shakllanish jarayoni hamda turli xalqlar (Sharq va G‘arb) oila an’analarini qiyosiy o‘rganishda ishlatildi;
- madaniy-antropologik metod - milliy qadriyatlar tizimini o‘zbek oilasining kundalik hayoti, urf-odatlari va tarbiya amaliyoti kontekstida talqin qilishga xizmat qildi;
- kontent-tahlil - ilmiy adabiyotlar, me’yoriy-huquqiy hujjatlar va davlat dasturlari mazmunini o‘rganishda foydalanildi.

Tadqiqotning empirik bazasini O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va oilaviy munosabatlarni tartibga soluvchi qonunchilik hujjatlari, davlat organlarining hisobot va statistik ma’lumotlari, o‘zbek xalq pedagogikasining an’anaviy manbalari (maqollar, dostonlar, tarbiya amaliyoti) hamda mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy asarlari tashkil etadi. Yig‘ilgan ma’lumotlar tizimli tahlil, sintez, umumlashtirish va induksiya-deduksiya usullari yordamida qayta ishlangan.

Tahlil va natijalar.

Oila instituti: nazariy asoslar va ijtimoiy funksiyalar

Oila ijtimoiy institutlar tizimida o‘ziga xos o‘rinni egallaydi. Sotsiologik nuqtai nazardan oila - muayyan ijtimoiy normalar, qadriyatlar va rollar tizimiga asoslangan, nasl-nasab davom ettirish, ijtimoiylashtirish va shaxs tarbiyasi funksiyalarini bajaruvchi kichik ijtimoiy guruh [5, 23-b.]. Falsafiy nuqtai nazardan esa oila - insoniyat qadriyatlarining asosiy manbai va sivilizatsiya taraqqiyotining poydevoridir [1, 45-b.].

Oila quyidagi asosiy ijtimoiy funksiyalarni bajaradi: birinchidan, reproduktiv funksiya - nasl-nasabni davom ettirish va insoniyat zanjirini uzilishsiz saqlash; ikkinchidan, ijtimoiylashtirish funksiyasi - bolaning shaxs sifatida shakllanishi, uning jamiyatga moslashishi; uchinchidan, tarbiyaviy funksiya - axloqiy, ma’naviy, intellektual va jismoniy tarbiya; to‘rtinchidan, himoya funksiyasi - oila a’zolarining iqtisodiy, emotsional va ijtimoiy himoyasini ta’minlash; beshinchidan, madaniy uzluksizlik funksiyasi - milliy qadriyatlar, urf-odatlar va an’analarni avloddan avlodga yetkazish [5, 56-b.].

Dunyodagi turli xalqlar va madaniyatlarning oila institutiga nisbatan munosabati har xil bo‘lsada, uning asosiy funksiyalari universal hisoblanadi. Biroq har bir xalqning o‘z milliy qadriyatlar tizimi oilaning ichki tuzilishi, a’zolar o‘rtasidagi munosabatlar, tarbiya usullari va hayot tarzini belgilaydi [4, 34-b.]. Shu sababli milliy qadriyatlar va oila instituti o‘rtasidagi aloqani chuqur o‘rganish zaruriyati tug‘iladi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida oila jamiyatning asosiy bo‘g‘ini sifatida belgilanib, davlat muhofazasida bo‘lish huquqiga ega ekani mustahkamlangan [2, 22-b.]. Bu norma oila institutining davlat tomonidan maxsus himoyalanishi zarurligini huquqiy jihatdan kafolatlaydi. Oila kodeksi esa oilaviy munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy qonunchilik hujjati hisoblanib, u bir necha bor yangilangan.

O‘zbek milliy qadriyatlari tizimi va oilaviy tarbiya

O‘zbek xalqining milliy qadriyatlar tizimi ming yillar davomida shakllanib, avloddan avlodga og‘zaki an’ana, xalq maqollari, dostonlar, ertaklar va yozma adabiyot orqali yetkazib kelingan. Bu tizim o‘zbek oilasining ma’naviy-axloqiy poydevorini tashkil etib, har bir oila a’zosining xulq-atvori va munosabatlarini belgilovchi mezon hisoblanadi [4, 118-b.].

Mehr-oqibat va insonparvarlik - o‘zbek milliy qadriyatlarining asosini tashkil etadi. O‘zbek oilasida mehr-muhabbat faqat er-xotin o‘rtasidagi munosabat bilan cheklanmaydi - u butun oilaga, qarindosh-urug‘larga, qo‘shni-qo‘shnilarga va keng ma’noda barcha insonlarga yo‘naltirilgan. «Qo‘shnining uyi kuysa, o‘zingning ham yuraging kuyadi» degan xalq maqoli bu qadriyatning mazmunini aks ettiradi [6, 45-b.]. Oiladagi mehr-muhabbat muhiti farzandlarning emotsional va psixologik rivojlanishi uchun zaruriy zamin yaratadi.

Hurmat va katta-kichiklik tartibiga rioya qilish - o‘zbek oilasining o‘ziga xos belgisidir. Kattalar oldida tik turish, ularga joy berish, ovqat davrasida kattalar bilan birga yoki ulardan keyin o‘tirish, kattalar so‘zini bo‘lmaslik kabi xulq-atvor normalari o‘zbek oilasida qat’iy rioya qilinadi. Bu qadriyat farzandlarga yoshligidan singdiriladi va butun umr davomida saqlab qolinadi [7, 78-b.]. Hurmat qadriyati oila ichidagi ierarxik tuzilmani saqlab, oila a’zolari o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi.

Ota-onaga sadoqat va farzandlik burchi - o‘zbek milliy qadriyatlarining eng muhim tarkibiy qismidir. O‘zbek oilasida ota-ona farzand uchun eng yaqin, eng muqaddas insonlar hisoblanadi. Farzandning ota-onani qartayganda parvarish qilishi, ularga xizmat ko‘rsatishi va ularning roziligini olishi sharq madaniyatida, jumladan o‘zbek madaniyatida ham asosiy insoniy fazilat sifatida ko‘riladi [4, 56-b.].

Farzand tarbiyasi va uning kelajagi uchun mas’uliyat - o‘zbek ota-onasining eng muhim burchidir. Farzandni to‘g‘ri yo‘lda tarbiyalash, unga yaxshi ta’lim berish, kasb-hunar o‘rgatish va to‘g‘ri turmush yo‘lini topishiga yordam berish har bir ota-ona uchun hayotiy vazifa hisoblanadi [7, 89-b.]. Bu qadriyat farzandning shaxsiy rivojlanishini ta’minlash bilan birga, uning jamiyatga foydali a’zo bo‘lib voyaga yetishiga zamin yaratadi. Mehnat va halollik qadriyatlari ham o‘zbek oilaviy tarbiyasining ajralmas qismidir. O‘zbek xalqida «Mehnat - sharaf, dangasalik - or» degan tushuncha qadimdan mavjud. Bolalarga yoshligidanoq mehnat sevgisini singdirish, uy ishlariga jalb qilish, o‘z kuchi bilan topgan narsaning qadrini anglash oila tarbiyasining asosiy yo‘nalishlari hisoblanadi [7, 34-b.]. Halol mehnat orqali topilgan rizq-ro‘z o‘zbek oilasida alohida hurmat bilan qabul qilinadi.

Mahalla instituti va jamoaviy mas’uliyat ham o‘zbek oilaviy qadriyatlarining muhim tarkibiy qismidir. O‘zbek oilasi hech qachon yolg‘iz emas - u mahalla, qarindosh-urug‘, qo‘shni-qo‘shnichilik tarmog‘iga bog‘liq holda yashaydi. Nikoh to‘yi, motam va boshqa oilaviy tadbirlarda butun mahalla qatnashadi. Bu jamoaviylik hissi oila a’zolariga qiyin paytlarda kuchli ijtimoiy-psixologik tayanch bo‘lib xizmat qiladi [4, 123-b.].

Globallashuv sharoitida oilaviy qadriyatlarga zamonaviy tahdidlar

XXI asrda oila instituti ko‘plab yangi tahdidlar bilan yuzma-yuz keldi. Bu tahdidlar bir tomondan tashqi - globallashuv, madaniy ekspansiya, axborot ta’siri bilan bog‘liq, ikkinchi tomondan esa ichki - iqtisodiy qiyinchiliklar, ijtimoiy o‘zgarishlar, qadriyatlar tizimining zaiflanishi bilan bog‘liqdir [8, 67-b.]. Internet va ijtimoiy tarmoqlarning ta’siri hozirgi oila uchun eng katta tahdidlardan biri hisoblanadi. Yoshlar real hayotdagi muloqotdan ko‘ra virtual aloqani afzal ko‘ra boshlagan, bu esa oiladagi bevosita muloqotni kamaytirib, oila a’zolari o‘rtasidagi hissiy aloqani zaiflashtirishga olib kelmoqda. «Ekran vaqti»ni nazorat qilmaslik, bolalar va o‘smirlarning salbiy kontent ta’siriga tushib qolishi, kiberbulling hodisalari - bularning barchasi oilaviy muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatadi [8, 70-b.].

Oilaviy ajrimlarning ko‘payishi zamonaviy jamiyatdagi eng keskin muammolardan biriga aylandi. Ajrimning asosiy sabablari sifatida iqtisodiy kelishmovchiliklar, psixologik muvofiqsizlik, kengaytirilgan oila bosimi hamda nikohgacha bo‘lgan yetarli tayyorgarliksizlik ko‘rsatilmoqda [8, 72-b.]. Bu holat bolalar ruhiy salomatligi va ularning ijtimoiy moslashuviga ham salbiy ta’sir qiladi.

Mehnat migratsiyasi oilaviy munosabatlarga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Bir yoki ikkala ota-onaning uzoq muddatga xorijga ketishi bolalarning tarbiyasiz qolishiga, er-xotin o‘rtasida masofaviy munosabatlar muammolariga va oila parchalanishiga sabab bo‘lishi mumkin [9, 78-b.]. Migratsiya oilalarida bolalar boshqa qarindoshlar tomonidan tarbiyalanib, ota-ona bilan yetarli emotsional aloqa o‘rnatilmagan holda o‘sish xavfi mavjud. Madaniy assimilyatsiya va milliy o‘zlikni yo‘qotish tahdidi ham oila institutiga bevosita ta’sir qilmoqda. Yoshlarning xorijiy qadriyatlar va turmush tarzini o‘z milliy qadriyatlariga qaraganda afzalroq ko‘rish tendensiyasi kuzatilmoqda. Bu holat oilada avlodlar o‘rtasidagi qadriyatlar ziddiyatini keltirib chiqarishi mumkin [8, 74-b.]. Iqtisodiy qiyinchiliklar va

moddiy muammolar ham oilaviy barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi. Biroq kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, milliy qadriyatlar mustahkam bo'lgan oilalar iqtisodiy qiyinchiliklarni ancha osonroq bartaraf etadilar, chunki oila a'zolari bir-birini ko'proq qo'llaydi va birgalikda muammoni hal qiladi [8, 76-b.].

O'zbek xalq pedagogikasi va oilaviy tarbiya an'analari

O'zbek xalq pedagogikasi - asrlar davomida shakllanib, avloddan avlodga yetib kelgan tarbiya usullari, ta'limiy maqollar, dostonlar, ertaklar va boshqa og'zaki xalq ijodi asarlarida mujassamlangan pedagogik tajriba tizimi [7, 23-b.]. Bu tizim zamonaviy ilmiy pedagogikadan oldin mavjud bo'lib, ko'plab hollarda uni to'ldiradi va boyitadi.

O'zbek xalq maqollari oilaviy tarbiya falsafasini yorqin ifodalaydi. «Yaxshi xotin - baxtning kaliti», «Otadan yaxshi so'z - bebahodir» kabi maqollar oilaviy munosabatlar va tarbiya falsafasini ifodalaydigan ijtimoiy normalar sifatida avloddan avlodga yetib kelgan [6, 67-b.]. Bu maqollar bola tarbiyasida ota-ona ibratining, mehr-muhabbatning va intizomning ahamiyatini ta'kidlaydi.

O'zbek xalq dostonlari - «Alpomish», «Kuntug'mish», «Ravshan» - oilaviy sadoqat, vatan sevgisi, er yigitlik va xotin vafosi kabi qadriyatlarni ulug'laydi. Dostonlar nafaqat adabiy asar, balki milliy qadriyatlarni avlodga yetkazuvchi tarbiyaviy vosita ham hisoblanadi [7, 89-b.]. Bolalar tarbiyasida ibrat orqali tarbiya - o'zbek oilasining asosiy pedagogik usullaridan biridir. Ota-ona va kattalarning namunali xulq-atvori, mehnatsevarlik, kamtarinlik, mehr-shafqat kabi fazilatlarni kundalik hayotda namoyon etishi farzandlar uchun eng yaxshi darslik hisoblanadi [7, 45-b.]. «Bola - ota-ona ko'zgusi» degan xalq hikmatida aynan shu g'oya o'z ifodasini topgan. Qiz bolalarni halollik, pok axloq, mehribonlik, mehnatsevarlik va sabr-qanoat ruhida tarbiyalash, o'g'il bolalarni esa mardlik, javobgarlik va oila oldidagi mas'uliyat ruhida shakllantirish o'zbek oilaviy pedagogikasida markaziy o'rin tutadi. Zamonaviy sharoitda bu an'ana saqlanishi bilan birga, qiz va o'g'il bolaning barobar ta'lim olishi hamda er-xotin o'rtasida mas'uliyatning teng taqsimlanishi tobora muhim qadriyatga aylanib bormoqda [7, 95-b.].

Davlat siyosati va oilani mustahkamlash dasturlari

O'zbekistonda oilani mustahkamlash va milliy qadriyatlarni tiklash yo'lida davlat tomonidan keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bu chora-tadbirlar qonunchilik, ijtimoiy himoya, ta'lim va tarbiya hamda madaniy siyosat sohalarini qamrab oladi [10, 34-b.].

Qonunchilik sohasida Oila kodeksi, xotin-qizlar huquqlarini himoya qilish hamda bolalar huquqlarining kafolatlari to'g'risidagi qonunlar va boshqa bir qator me'yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilingan. Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilishga qaratilgan maxsus qonun oilaviy munosabatlarni tartibga solishning yangi bosqichini belgiladi [2, 78-b.].

«Oila va xotin-qizlar» qo'mitasi hamda «Mahalla» tuzilmalari bilan birgalikda oilani qo'llab-quvvatlash, moddiy muhtoj oilalarga yordam berish, nizoli oilaviy munosabatlarda mediatsiya ko'rsatish va oilaviy zo'ravonlikning oldini olish kabi vazifalar amalga oshirilmoqda [10, 45-b.]. Bu tuzilmalar bir qator ijtimoiy dasturlarni hayotga tatbiq etmoqda. Ta'lim va tarbiya sohasida ham keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. Nikoh yoshiga yetgan yoshlar uchun oilaviy hayotga tayyorgarlik kurslari tashkil etilib, ular yoshlarning oila qurishga ongli yondashuvini shakllantirish maqsadida o'tkazilmoqda [10, 40-b.]. «Mahalla instituti» oilalar o'rtasidagi nizolarni hal qilishda, moddiy muhtoj oilalarga yordam ko'rsatishda va oilaviy tadbirlarda faol ishtirok etadi.

Xalqaro tajriba va qiyosiy tahlil

Oilani milliy qadriyatlar asosida mustahkamlash muammosi faqat O'zbekistonga xos emas - bu global miqyosdagi dolzarb masaladir. Sharq mamlakatlari - Yaponiya, Janubiy Koreya, Xitoy - oilani milliy qadriyatlar asosida mustahkamlashda o'ziga xos tajribaga ega. Konfutsiychilik ta'limotiga asoslangan, farzandning ota-onaga hurmat ko'rsatishini ifodalovchi qadriyatlar bu mamlakatlarda milliy qadriyat sifatida saqlanib qolgan [13, 89-b.]. Bu tajriba milliy qadriyatlarga suyangan oilalarning zamonaviy tahdidlarga ancha chidamliroq bo'lishini ko'rsatadi.

G'arb mamlakatlarida esa oila institutining parchalanishi, ajrimlar sonining ortishi va yolg'iz ota-onali oilalar ulushining ko'payishi kabi muammolar dolzarb bo'lib qolmoqda. Bu holat milliy va an'anaviy qadriyatlarni oilaviy siyosatga integratsiya qilish zarurligini ko'rsatadi [12, 78-b.]. O'zbekiston uchun eng muhim xulosa shuki, milliy o'ziga xoslik saqlangan holda zamonaviy jamiyat talablariga moslashuvga erishilsa, oila instituti yanada mustahkam bo'ladi. Xalqaro tashkilotlarning

ma'lumotlariga ko'ra, an'anaviy oilaviy qadriyatlar kuchli bo'lgan mamlakatlarda bolalar rivojlanishi ko'rsatkichlari ham yuqori [14, 45-b.].

Muhokama. Tadqiqot natijalari oila institutini mustahkamlashda milliy qadriyatlarning hal qiluvchi o'rin tutishini ko'rsatdi. Biroq bir qator muhim masalalar atrofida ilmiy munozara davom etmoqda.

Birinchi munozarali masala - an'anaviy va zamonaviy qadriyatlarning muvofiqligi. Ba'zi tadqiqotchilar an'anaviy qadriyatlar zamonaviy sharoit bilan ziddiyatga kirishishi mumkin deb hisoblaydilar. Bizning pozitsiyamiz quyidagicha: an'anaviy qadriyatlarning eng yaxshi tarkibiy qismlari - mehr-muhabbat, hurmat, mas'uliyat, birlik - saqlanishi, zulm va tengsizlikka yo'l qo'yadigan jihatlari esa qayta ko'rib chiqilishi lozim [4, 130-b.].

Ikkinchi masala - yoshlarning an'anaviy qadriyatlarga munosabatining o'zgarishi. Agar milliy qadriyatlar yoshlarga qiziqarli, dolzarb va foydali shaklda taqdim etilsa, ularning qabul qilinish darajasi oshadi [8, 74-b.]. Bu esa milliy qadriyatlarni yoshlar uchun tushunarli tilda targ'ib qilish zarurligini ko'rsatadi.

Uchinchi masala - oilaviy tarbiyada ota-ona rolining o'zgarishi. Iqtisodiy bandlik, mehnat migratsiyasi va urbanizatsiya tufayli ota-onaning bolalar bilan o'tkaziladigan vaqti qisqarmoqda [9, 82-b.]. Bu vaziyatda vaqtning miqdori emas, sifati muhim o'ringa chiqadi: bolaga e'tibor qaratish, uni tinglash va unga ibrat bo'lish zamonaviy ota-onaning asosiy vazifasiga aylanadi.

To'rtinchi masala - oilaviy zo'ravonlik va uning milliy qadriyatlar bilan bog'liqligi. Haqiqiy milliy qadriyatlar - mehr-muhabbat, hurmat, adolat - hech qachon zo'ravonlikni oqlamaydi; «an'anaviy qadriyatlar» niqobi ostida zo'ravonlikni oqlashga urinish mutlaqo noto'g'ridir [10, 50-b.]. Davlat va jamiyat bu muammoga nisbatan qat'iy pozitsiyada turishi zarur.

Xulosa va takliflar. Ushbu tadqiqot oila institutini mustahkamlashda milliy qadriyatlarning o'rni va ahamiyatini keng qamrovli o'rgandi. Quyidagi asosiy xulosalar chiqarildi:

1. Oila instituti jamiyat rivojlanishining asosi sifatida biologik, ijtimoiy, madaniy va ma'naviy funksiyalarni bajaradi. Uning ijtimoiy barqarorligi ko'p jihatdan milliy qadriyatlar tizimining mustahkamligiga bog'liqdir [1, 38-b.].
2. O'zbek xalqining milliy qadriyatlar tizimi - mehr-oqibat, hurmat, farzandlik burchi, mehnat va halollik, mahalla hamkorligi - oilani mustahkamlashning asosiy manbayi bo'lib, zamonaviy sharoitda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan [4, 125-b.].
3. Globallashuv, axborot texnologiyalarining ta'siri, mehnat migratsiyasi va iqtisodiy qiyinchiliklar oila institutiga yangi tahdidlar tug'dirmoqda. Bu tahdidlarga milliy qadriyatlar tizimini mustahkamlash orqali samarali qarshi turish mumkin [8, 72-b.].
4. O'zbek xalq pedagogikasi va milliy tarbiya an'analari oilaviy munosabatlarni tartibga solishning boy metodologik arsenalini taqdim etadi; uni zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan uyg'unlashtirish tarbiyani yanada samarali qiladi [7, 28-b.].
5. Davlatning oilani qo'llab-quvvatlash siyosati, mahalla institutining faol ishtiroki va fuqarolik jamiyati tashkilotlarining hamkorligi oilani mustahkamlashning institutsional asoslarini tashkil etadi [10, 40-b.].

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

- nikoh yoshiga yetgan yoshlar uchun oilaviy hayotga tayyorgarlik dasturlarini psixologik tayyorgarlik, moliyaviy savodxonlik va muloqot ko'nikmalari modullari bilan boyitish;
- maktab va oliy ta'lim muassasalarida milliy qadriyatlar hamda oilaviy munosabatlar madaniyatini o'rgatishga oid mashg'ulotlarni yoshlar uchun qiziqarli, interaktiv shakllarda tashkil etish;
- mahalla institutining oilaviy nizolarni mediatsiya orqali hal qilish funksiyasini kuchaytirish va maxsus tayyorgarlikdan o'tgan mediatorlar sonini ko'paytirish;
- ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarda milliy oilaviy qadriyatlarni targ'ib qiluvchi sifatli kontent yaratishni rag'batlantirish;
- oilaviy zo'ravonlikka qarshi kurashning me'yoriy-huquqiy bazasini takomillashtirish va jabrdiydalarga ko'rsatiladigan yordam tizimini mustahkamlash;
- moddiy qiyin ahvoldagi oilalarga maqsadli ijtimoiy yordam ko'rsatishni kuchaytirish va uy-joy muammosini hal etishga qaratilgan dasturlarni kengaytirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Xayrullayev M.M. Oila - jamiyat asosi. - Toshkent: Ma'naviyat, 2002. - 198 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - Toshkent: O'zbekiston, 2023. - 72 b.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: Ma'naviyat, 2008. - 176 b.
4. Musurmonova O.N. O'zbek oilasida milliy qadriyatlar. - Toshkent: O'qituvchi, 2004. - 224 b.
5. Nazarov Q.N. Oila sotsiologiyasi. - Toshkent: Universitet, 2007. - 288 b.
6. Safarov N.S. O'zbek xalq maqollari va ularning tarbiyaviy ahamiyati. - Toshkent: O'qituvchi, 1997. - 184 b.
7. Hasanov G'. O'zbek xalq pedagogikasi. - Toshkent: Fan, 1998. - 312 b.
8. Mirzayev F.F. Globallashuv sharoitida oila institutiga tahdidlar // Jamiyat va boshqaruv. - 2020. - №1. - B. 56–78.
9. Nazarov S.P. Mehnat migratsiyasi va oilaviy munosabatlar. - Toshkent: Fan, 2019. - 244 b.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining oilani mustahkamlashga oid Farmoni. - Toshkent, 2019. - 28 b.
11. Parsons T. Sistema sovremennyx obshhestv. - Moskva: Aspekt Press, 1998. - 270 s.
12. Giddens A. Sotsiologiya. - Toshkent: Ijtimoiy fikr, 2012. - 632 b.
13. Kim Y. Confucian Ethics and Family Values in Modern East Asia. - Seoul: Yonsei University Press, 2018. - 312 p.
14. UNICEF. Family Well-Being Report 2022. - New York: UNICEF, 2022. - 148 p.

Садуллаева Мохинур Заировна,
Магистрант Азиатского Международного Университета, Города Бухары
E-mail: msadullaeva7@gmail.com

ПОЭТИКА ФАНТАСТИЧЕСКОГО И ГРОТЕСКНОГО В РУССКОЙ ПРОЗЕ НОВЕЙШЕГО ВРЕМЕНИ (НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА А. И. АБРАМОВА И АЛЕКСАНДРА АРГО)

Аннотация. *В статье анализируются художественные функции фантастического и гротескного начал в русской прозе XX века, рассмотренные на материале творчества А. И. Абрамова и Александра Арго (А. М. Гольденберга). Разграничиваются фантастическое как способ построения альтернативной картины мира и гротеск как приём деформирующего, заостряющего изображения действительности. Показано, что научно-фантастическая проза Абрамова выстраивает условность на рациональной мотивировке чудесного, тогда как сатирико-гротескное письмо Арго опирается на комическое преувеличение и совмещение несовместимого. Сопоставление двух художественных стратегий позволяет уточнить границы понятий и описать их роль в обновлении повествовательного языка.*

Ключевые слова: *фантастическое, гротеск, поэтика, научная фантастика, сатира, художественная условность, А. И. Абрамов, Александр Арго.*

ENG YANGI DAVR RUS NASRIDA FANTASTIK VA GROTESK POETIKASI (A. I. ABRAMOV VA ALEKSANDR ARGO IJODI MISOLIDA)

Annotatsiya. *Maqolada XX asr rus nasrida fantastik va grotesk boshlanmalarning badiiy vazifalari A. I. Abramov va Aleksandr Argo (A. M. Goldenberg) ijodi misolida tahlil qilinadi. Fantastika olamning muqobil manzarasini quruvchi usul sifatida, grotesk esa voqelikni deformatsiya qilib, keskinlashtirib tasvirlash usuli sifatida farqlanadi. Abramovning ilmiy-fantastik nasri g'ayritabiiylikni aqliy asoslashga tayanishi, Argoning satirik-grotesk uslubi esa kulgili bo'rttirish va o'zaro zid narsalarni birlashtirishga asoslanishi ko'rsatiladi. Ikki badiiy strategiyani qiyoslash tushunchalar chegarasini aniqlashtirish va ularning hikoya tili yangilanishidagi o'rnini tavsiflash imkonini beradi.*

Kalit so'zlar: *fantastika, grotesk, poetika, ilmiy fantastika, satira, badiiy shartlilik, A. I. Abramov, Aleksandr Argo.*

THE POETICS OF THE FANTASTIC AND THE GROTESQUE IN CONTEMPORARY RUSSIAN PROSE (A CASE STUDY OF THE WORKS OF A. I. ABRAMOV AND ALEKSANDR ARGO)

Abstract. *The article examines the artistic functions of the fantastic and the grotesque in twentieth-century Russian prose, drawing on the works of A. I. Abramov and Aleksandr Argo (A. M. Goldenberg). The fantastic is defined as a means of constructing an alternative model of the world, whereas the grotesque is treated as a device of distorting and sharpening the representation of reality. It is shown that Abramov's science-fiction prose grounds its conventionality in a rational motivation of the marvellous, while Argo's satirical-grotesque writing relies on comic exaggeration and the fusion of the incompatible. A comparison of the two artistic strategies helps to clarify the boundaries of the concepts and to describe their role in renewing narrative language.*

Key words: *the fantastic, grotesque, poetics, science fiction, satire, artistic convention, A. I. Abramov, Aleksandr Argo.*

Введение. Фантастическое и гротескное принадлежат к числу наиболее продуктивных форм художественной условности, при помощи которых литература преодолевает прямое подражание эмпирической действительности и выстраивает образ мира, не совпадающий с наблюдаемым. Обе категории связаны с нарушением привычной логики вещей, однако природа этого нару-

шения у них различна: если фантастическое размыкает границы возможного, вводя в текст небывалое как предмет допущения, то гротеск деформирует уже известное, сталкивая несоединимые начала в пределах одного образа.

Актуальность обращения к этим категориям обусловлена тем, что в русской прозе XX века они нередко рассматриваются изолированно - по разным жанровым «ведомствам»: фантастическое закрепляется за научной фантастикой, гротескное - за сатирой. Между тем сопоставительный анализ обнажает общий для них механизм остранения и позволяет точнее очертить смысловые пределы каждого понятия. Материалом для такого сопоставления в настоящей статье избрано творчество двух авторов, представляющих полярные полюса условности, - А. И. Абрамова, работавшего в русле «твёрдой» научной фантастики, и Александра Арго (А. М. Гольденберга), мастера сатирического и пародийного слова.

Цель работы - описать поэтику фантастического и гротескного как двух стратегий художественного преображения реальности и выявить их функциональные различия. Задачи включают теоретическое разграничение понятий, анализ приёмов условности у каждого из авторов и обобщающее сопоставление результатов.

Теоретические предпосылки

В современном литературоведении фантастическое чаще всего трактуется через понятие колебания: читатель и герой оказываются перед необходимостью выбора между естественным и сверхъестественным объяснением события, и само это промедление образует эффект фантастического.

Применительно к научной фантастике исследователи подчёркивают иную особенность: небывалое здесь не остаётся необъяснимым, а получает рациональную, наукообразную мотивировку, благодаря чему условность приобретает характер продуманной гипотезы о мире.

Гротеск, напротив, описывается как принцип образного мышления, основанный на совмещении несовместимого - высокого и низкого, живого и механического, комического и страшного. В классической концепции карнавальной культуры гротескное тело и гротескный образ мира выражают идею незавершённости, обновления и амбивалентного смеха.

В русской литературной традиции гротеск устойчиво связывается с сатирой и фантасмагорией, где преувеличение и алогизм служат средством социально-нравственной оценки изображаемого.

Поэтика фантастического в прозе А. И. Абрамова

Художественный путь А. И. Абрамова открывается ранней фантастической повестью и завершается произведениями, написанными спустя десятилетия; между этими вехами лежит длительный период работы в критике и реалистической прозе, после которого писатель вернулся к фантастике уже в соавторстве с сыном.

Центральное место в этом наследии занимает сюжет контакта - встречи человека с принципиально иным разумом. В романе «Всадники ниоткуда» носителями чужого начала выступают загадочные «розовые облака», исследующие Землю; повествование строится не столько на страхе перед неизвестным, сколько на попытке рационально осмыслить его природу.

Поэтика фантастического у Абрамова определяется установкой на достоверность: небывалое вводится в текст как научная гипотеза и последовательно мотивируется логикой предполагаемого закона природы. Читатель не колеблется между естественным и сверхъестественным объяснением, как в фантастике «неопределённости», а принимает предложенное допущение и прослеживает его следствия. Условность тем самым становится инструментом познавательного эксперимента.

Не менее значим у писателя мотив преодоления пространственно-временных границ: путешествие сквозь миры, память как хранилище чужого опыта, дублирование Земли в иных измерениях. Эти образы, развёрнутые в трилогии о «всадниках» и в романе «Селеста-7000», превращают фантастическое допущение в способ постановки этических вопросов - об ответственности разума, о цене знания, о встрече цивилизаций.

Таким образом, фантастическое в прозе Абрамова тяготеет к рационально-гипотетическому полюсу условности: оно расширяет картину мира, сохраняя внутреннюю связность и правдоподобие вымышленного, и апеллирует к интеллектуальному сотворчеству читателя.

Поэтика гротескного в творчестве Александра Арго

Творческая природа Александра Арго (А. М. Гольденберга) с самого начала связана со стихией смеха: поэт, сатирик, пародист и переводчик, он работал преимущественно в тех жанрах, где деформация чужого слова и заострение узнаваемых черт становятся ведущим художественным приёмом. Показательно, что одной из ранних сфер его деятельности было руководство литературной частью театра миниатюр, само название которого - «Гротеск» - обозначило эстетическую программу.

Гротескное у Арго реализуется прежде всего в пародии - жанре, основанном на сознательном искажении стилевых пропорций оригинала. Преувеличивая приметы чужой манеры, пародист доводит их до комического предела, обнажая механизм подражаемого письма. Здесь действует тот же закон совмещения несовместимого, что и в классическом гротеске: высокий образец сталкивается со сниженной, обытовлённой интонацией, и из этого столкновения рождается смеховой эффект.

Сатирическая проза писателя - очерки по истории русской литературы - продолжает ту же линию: историко-литературный материал подаётся сквозь призму иронии, а привычные фигуры прошлого предстают в неожиданном, комически заострённом освещении. Гротеск выступает здесь как способ оценки, средство разоблачения косного и отжившего.

Особую роль в этой поэтике играет наследие народно-балаганной, «петрушечной» традиции, к которой Арго обращался в агитационных сценках и обозрениях начала 1920-х годов. Маска, буффонада, резкое противопоставление персонажей, гиперболизированный жест - все эти элементы восходят к карнавальной образности и придают гротеску Арго зрелищную, площадную выразительность.

Следовательно, гротескное у Арго тяготеет к противоположному, по отношению к фантастике Абрамова, полюсу условности: оно не строит нового мира, а деформирует наличный, обнажая его противоречия при помощи преувеличения, алогизма и комического снижения.

Сопоставительный анализ

Обобщим результаты наблюдений в виде таблицы, сопоставляющей ключевые параметры фантастического и гротескного как двух стратегий художественной условности.

Таблица 1.

Сопоставление поэтики фантастического и гротескного

Параметр сопоставления	**Фантастическое (А. И. Абрамов)**	**Гротескное (Александр Арго)**
Художественная задача	Расширение картины мира, моделирование небывалого	Деформация наличной действительности, её оценка
Отношение к реальности	Построение альтернативной, но связной реальности	Заострение и искажение узнаваемого
Тип условности	Рационально-гипотетическая	Комико-деформирующая
Основной приём	Наукообразная мотивировка небывалого	Преувеличение и совмещение несовместимого
Эмоциональный регистр	Интеллектуальное удивление, серьёзность	Смех, ирония, сатира
Реакция читателя	Принятие допущения, познавательное сотворчество	Узнавание и критическая оценка
Жанровые формы	Научно-фантастический роман, повесть	Пародия, сатирический очерк, обозрение

Заключение. Проведённое сопоставление показывает, что фантастическое и гротескное, при всей общности их исходной установки на нарушение эмпирической нормы, реализуют противоположные художественные стратегии. Фантастическое в прозе А. И. Абрамова расширяет

границы возможного, строя рационально мотивированную модель иного мира и вовлекая читателя в познавательный эксперимент. Гротескное в творчестве Александра Арго, напротив, обращено к наличной действительности и деформирует её посредством преувеличения, пародийного снижения и совмещения несовместимого.

Тем самым две категории образуют своеобразную оппозицию внутри поля художественной условности: одна созидает, другая - обнажает и оценивает. Их сопоставление уточняет содержание каждого понятия и подтверждает продуктивность комплексного, а не изолированно-жанрового подхода к изучению условных форм в русской прозе новейшего времени. Дальнейшая перспектива исследования связана с расширением круга привлекаемого материала и с анализом переходных, пограничных явлений, в которых фантастическое и гротескное вступают во взаимодействие.

Список литературы.

1. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. - М.: Художественная литература, 1965. - 527 с.
2. Кагарлицкий Ю. И. Что такое фантастика? - М.: Художественная литература, 1974. - 352 с.
3. Манн Ю. В. О гротеске в литературе. - М.: Советский писатель, 1966. - 184 с.
4. Тодоров Ц. Введение в фантастическую литературу / пер. с фр. Б. Нарумова. - М.: Дом интеллектуальной книги, 1997. - 144 с.
5. Абрамов А. И., Абрамов С. А. Сочинения: в 3 т. - М.: Терра, 1997.
6. Абрамов А. И., Абрамов С. А. Селеста-7000. - М.: Детская литература, 1971. - 320 с.
7. Арго А. Сатирические очерки из истории русской литературы: в 4 ч. - М.: Гослитиздат, 1939. - 144 с.
8. Арго А. За много лет: Стихи / вступ. ст. З. Паперного. - М.: Советский писатель, 1969.

Asqarov Anvarjon Rahimjon o‘g‘li,
Farg‘ona davlat universiteti, o’qituvchi
E-mail:anvarjon948.fardu@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-6798-0592

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA TAFAKKUR JARAYONLARINI RIVOJLANTIRISHGA YO‘NALTIRILGAN TA’LIM TEXNOLOGIYALARI VA METODLARI

Annotatsiya. *Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda tafakkur jarayonlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan zamonaviy ta’lim texnologiyalari va psixologik-pedagogik metodlar tizimlashtirilgan. Tafakkurning taqqoslash, tahlil, sintez, tasniflash, umumlashtirish, ketma-ketlikni aniqlash, sabab-oqibat bog‘lanishlarini tushunish va muammoli vaziyatlarni hal etish kabi operatsiyalarini shakllantirishning yoshga xos xususiyatlari yoritilgan. Muammoli ta’lim, o‘yin texnologiyasi, rivojlantiruvchi ta’lim, vizual modellashtirish, loyiha, tajriba-sinov, hamkorlikdagi ta’lim, STEAM va raqamli vositalardan maqsadli foydalanishning imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, “ortiqchasini top”, “mosini top”, “ketma-ketlikni davom ettir”, “nima uchun?”, “agar ... bo‘lsa nima yuz beradi?” kabi metodlarning tafakkur rivojiga ta’siri asoslangan. Maqolada texnologiya va metodlarni tanlash mezonlari, mashg‘ulotni bosqichma-bosqich tashkil etish modeli hamda natijalarni baholash ko‘rsatkichlari taklif etilgan.*

Kalit so‘zlar: *maktabgacha yosh, tafakkur, mantiqiy operatsiyalar, ta’lim texnologiyasi, didaktik o‘yin, muammoli ta’lim, vizual modellashtirish, STEAM, refleksiya*

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И МЕТОДЫ, НАПРАВЛЕННЫЕ НА РАЗВИТИЕ МЫСЛИТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. *В статье систематизированы современные образовательные технологии и психолого-педагогические методы, направленные на развитие мышления детей дошкольного возраста. Раскрыты возрастные особенности формирования таких мыслительных операций, как сравнение, анализ, синтез, классификация, обобщение, установление последовательности, понимание причинно-следственных связей и решение проблемных ситуаций. Проанализированы возможности проблемного и развивающего обучения, игровых технологий, визуального моделирования, проектной и экспериментальной деятельности, совместного обучения, STEAM-подхода и целесообразного использования цифровых средств. Обосновано развивающее значение методов «найди лишнее», «подбери пару», «продолжи последовательность», «почему?» и «что произойдёт, если…?». Предложены критерии выбора технологий, поэтапная модель занятия и показатели оценки результатов.*

Ключевые слова: *дошкольный возраст, мышление, мыслительные операции, образовательная технология, дидактическая игра, проблемное обучение, визуальное моделирование, STEAM, рефлексия*

EDUCATIONAL TECHNOLOGIES AND METHODS AIMED AT DEVELOPING THINKING PROCESSES IN PRESCHOOL CHILDREN

Abstract. *The article systematizes contemporary educational technologies and psychological-pedagogical methods aimed at developing thinking processes in preschool children. It describes age-specific features in the formation of comparison, analysis, synthesis, classification, generalization, sequencing, causal reasoning, and problem-solving. The educational potential of problem-based learning, play technology, developmental learning, visual modelling, project and experimental activities, cooperative learning, STEAM, and purposeful use of digital tools is examined. The developmental value of methods such as “find the odd one out,” “match the pair,” “continue the sequence,”*

"why?" and "what happens if...?" is substantiated. Criteria for selecting technologies, a step-by-step lesson model, and indicators for evaluating outcomes are proposed.

Key words: *preschool age, thinking, cognitive operations, educational technology, didactic game, problem-based learning, visual modelling, STEAM, reflection*

Kirish. Maktabgacha yosh davri bolaning bilish jarayonlari jadal rivojlanadigan, predmet va hodisalar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni anglash, muammoli vaziyatlarga munosabat bildirish hamda sodda xulosalar chiqarish qobiliyatlari shakllanadigan muhim bosqich hisoblanadi. Mazkur davrda rivojlangan tafakkur bolaning keyingi ta’lim bosqichlaridagi o‘quv faoliyati, nutqiy rivoji, ijtimoiy moslashuvi va mustaqil qaror qabul qilishiga psixologik asos yaratadi.

Maktabgacha yoshdagi bola tafakkuri dastlab ko‘rgazmali-harakatli va ko‘rgazmali-obrazli shakllarda namoyon bo‘ladi. Bola predmetlar bilan amaliy harakat qiladi, ularning belgilari va vazifalarini taqqoslaydi, tasvir va modellar yordamida vaziyatni tushunadi. Yosh ortishi bilan so‘z-mantiqiy tafakkurning dastlabki elementlari, ya’ni tushuntirish, umumlashtirish, sabab ko‘rsatish va o‘z tanlovini asoslash imkoniyatlari rivojlanadi. Shu bois ta’lim jarayoni boladan abstrakt ta’riflarni yodlashni emas, balki ko‘rish, sinash, taqqoslash, savol berish, fikr yuritish va xulosa chiqarishni talab qiladigan faoliyat sifatida tashkil etilishi zarur.

Ta’lim texnologiyasi maqsad, mazmun, metod, vosita, pedagogik muloqot va natijalarni baholashning o‘zaro bog‘langan tizimini anglatadi. Metod esa muayyan didaktik yoki rivojlantiruvchi vazifani amalga oshirish usulidir. Demak, tafakkurni rivojlantirishda alohida mashqlar to‘plamidan foydalanish yetarli emas; ular bolalarning yosh xususiyatlari, qiziqishi va mavjud bilish tajribasiga mos yagona texnologik tizimga birlashtirilishi kerak.

Maqolaning maqsadi - maktabgacha yoshdagi bolalarda tafakkur jarayonlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi ta’lim texnologiyalari va metodlarini ilmiy-pedagogik jihatdan tizimlashtirish, ularning tafakkur operatsiyalariga ta’sirini yoritish hamda mashg‘ulotlarni tashkil etish va natijalarni baholash bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. J. Piaje bolaning intellektual rivojlanishini faoliyat va muhit bilan o‘zaro ta’sir jarayonida yuz beradigan bosqichli o‘zgarish sifatida izohlaydi. Uning qarashlariga ko‘ra, maktabgacha davrda bola timsollar, obrazlar va belgilar orqali fikrlash imkoniyatini egallaydi, biroq mantiqiy operatsiyalar hali konkret vaziyat va ko‘rgazmali materialga kuchli bog‘liq bo‘ladi [1]. Bu holat ta’limda predmetli harakat, rasm, sxema, model va amaliy tajribalardan foydalanish zarurligini ko‘rsatadi.

L. S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy yondashuvida bilish jarayonlari ijtimoiy muloqot, kattalar va tengdoshlar bilan hamkorlik hamda belgili vositalardan foydalanish orqali rivojlanadi. “Yaqin rivojlanish zonasi” tamoyili bolaga mustaqil bajara olmaydigan, biroq pedagogning yo‘naltiruvchi savoli, namuna yoki tengdoshi yordami bilan uddalay oladigan vazifalarni taklif etishni nazarda tutadi [2]. Shu sababli samarali metod bolaning o‘rniga vazifani bajarib bermasligi, balki uning fikrlash jarayonini faollashtirishi lozim.

J. Bruner ta’limda kashf etish, faol izlanish va bilimni turli shakllarda - harakat, obraz va belgilar orqali ifodalashning ahamiyatini ta’kidlagan [3]. D. B. Elkonin va A. N. Leontyevning faoliyat yondashuvlarida esa maktabgacha yoshning yetakchi faoliyati sifatida o‘yin alohida o‘rin egallaydi [4; 5]. O‘yin vaziyati bolaga shartli rolni qabul qilish, qoidaga bo‘ysunish, muammoni turli nuqtayi nazardan ko‘rish va birgalikda yechim topish imkonini beradi.

M. Montessori tomonidan ishlab chiqilgan didaktik materiallar sezgi, tartib, taqqoslash, guruhlash va mustaqil faoliyatni rag‘batlantirishga xizmat qiladi [6]. R. Fisher bolalar tafakkurini rivojlantirishda ochiq savollar, muhokama, dalillash va metakognitiv fikrlashni bosqichma-bosqich o‘rgatish zarurligini ko‘rsatgan [7]. Ushbu ilmiy qarashlar tafakkurni rivojlantiruvchi texnologiyalar faoliyatga yo‘naltirilgan, muammoli, ko‘rgazmali, muloqotga asoslangan va refleksiv bo‘lishi kerakligini ko‘rsatadi.

Maqolada nazariy tahlil, qiyoslash, umumlashtirish, tasniflash va texnologik modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Ta’lim texnologiyalari ularning maqsadi, pedagogning roli, bolaning faoliyati, rivojlantiriladigan tafakkur operatsiyalari va kutiladigan natijalar asosida tahlil qilindi.

Natija va muhokama.

Maktabgacha yoshdagi bolalar tafakkurining rivojlanish xususiyatlari.

Maktabgacha yoshda tafakkur sezgi, idrok, xotira, nutq va tasavvur bilan o‘zaro bog‘liq holda rivojlanadi. Bola predmetlarning rang, shakl, kattalik, miqdor, fazoviy joylashuv va funksional vazifalarini ajratishni o‘rganadi. Ushbu belgilarni taqqoslash orqali u o‘xshashlik va farqlarni aniqlaydi, guruhlash orqali umumiy belgi topadi, ketma-ketlik yordamida vaqt va harakat tartibini anglaydi.

Tafakkur rivojida bolaning javobi bilan birga javobga qanday kelgani ham muhimdir. Masalan, “qaysi predmet ortiqcha?” savoliga to‘g‘ri rasmni ko‘rsatish boshlang‘ich natija bo‘lsa, “nima uchun ortiqcha?” savoliga umumiy va farqlovchi belgilarni aytib berish mantiqiy asoslash darajasini ko‘rsatadi. Shuning uchun topshiriqlar tanlov, izohlash va tekshirish bosqichlarini qamrab olishi kerak.

Uch-to‘rt yoshli bolalarda ko‘proq predmetli harakat, rang-shakl bo‘yicha ajratish va sodda juftliklarni topish samarali bo‘ladi. To‘rt-besh yoshda funksional bog‘lanish, oddiy tasnif va qisqa ketma-ketliklar berilishi mumkin. Besh-yetti yoshda esa sabab-oqibatni tushuntirish, bir nechta belgi bo‘yicha guruhlash, mantiqsiz vaziyatni aniqlash, gipoteza aytish va o‘z fikrini dalillashga yo‘naltirilgan topshiriqlar qo‘llanadi.

Tafakkurni rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalari.

1. Muammoli ta’lim texnologiyasi. Muammoli ta’limda pedagog tayyor javobni bermaydi, balki bolada bilishga ehtiyoj tug‘diruvchi vaziyat yaratadi. “Nima uchun muz eridi?”, “Qanday qilib og‘ir o‘yinchoqni suv yuzida ushlab turish mumkin?”, “Bu voqeadan keyin nima sodir bo‘ladi?” kabi savollar bola fikrini taxmin qilish, tajriba o‘tkazish, natijani taqqoslash va xulosa chiqarishga yo‘naltiradi. Muammo yoshga mos, amaliy va bir nechta ehtimoliy javobni muhokama qilish imkonini berishi kerak.

2. O‘yin texnologiyasi. Didaktik, syujetli-rolli, konstruktorlik va qoidali o‘yinlar tafakkur rivojining tabiiy vositasidir. “Do‘kon”, “Shifoxona”, “Sayohat” kabi syujetli o‘yinlarda bola vaziyatni rejalashtiradi, rollar o‘rtasidagi munosabatni anglaydi va muammolarni hal qiladi. “To‘rtinchisi ortiqcha”, “Juftini top”, “Nima o‘zgardi?”, “Labirintdan chiq” kabi didaktik o‘yinlar tahlil, taqqoslash, xotira va fazoviy fikrlashni rivojlantiradi.

3. Rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyasi. Ushbu texnologiyada vazifa bolaning mavjud imkoniyatidan biroz yuqori, lekin pedagogning yo‘naltiruvchi yordami bilan bajariladigan darajada tuziladi. Yordam to‘g‘ridan-to‘g‘ri javob shaklida emas, balki qo‘shimcha savol, qismlarga ajratilgan ko‘rsatma, vizual tayanch yoki o‘xshash misol orqali beriladi. Keyingi bosqichlarda yordam kamaytirilib, mustaqillik oshiriladi.

4. Vizual modellashtirish texnologiyasi. Sxema, piktogramma, tayanch rasm, yo‘nalish belgisi, vaqt chizig‘i va predmetlar modeli bolaga ko‘zga ko‘rinmaydigan munosabatlarni ko‘rgazmali shaklda ifodalash imkonini beradi. Masalan, ertak voqealarini rasmlar ketma-ketligida joylashtirish sabab-oqibat va vaqt bog‘lanishini, Venn diagrammasining sodda ko‘rinishi esa ikki guruhning umumiy va farqli belgilarini anglashni osonlashtiradi.

5. Loyiha texnologiyasi. Qisqa muddatli “Urug‘ qanday o‘sadi?”, “Bizning mahalla”, “Suvni asraymiz” kabi loyihalar savol qo‘yish, ma’lumot to‘plash, kuzatish, tasniflash, mahsulot yaratish va natijani taqdim etish jarayonlarini birlashtiradi. Loyiha bolalarning bilish qiziqishi, hamkorligi, rejalashtirish va nutqiy asoslash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

6. Tajriba-sinov texnologiyasi. Suv, qum, havo, magnit, yorug‘lik, o‘simlik va turli materiallar bilan xavfsiz tajribalar bolaga hodisaning sababini bevosita kuzatish imkonini beradi. Tajriba “taxmin qil - tekshir - kuzat - tushuntir” ketma-ketligida tashkil etilganda, bola natijani shunchaki ko‘rmaydi, balki uni oldingi taxmini bilan taqqoslaydi.

7. Hamkorlikdagi ta’lim texnologiyasi. Juftlik va kichik guruhlarda topshiriq bajarish bolalarni o‘z fikrini ifodalash, boshqalarni tinglash, dalillarni taqqoslash va umumiy qarorga kelishga o‘rgatadi. Pedagog guruhdagi vazifalarni bolalarning imkoniyatiga qarab taqsimlaydi va har bir bolaning faol ishtirokini ta’minlaydi.

8. STEAM yondashuvi. Fan, texnologiya, muhandislik, san’at va matematika elementlarini integratsiyalash oddiy konstruktorlik vazifalarida qo‘llanadi. Masalan, “qog‘ozdan eng mustahkam ko‘prik qurish”, “shamolda turadigan uycha yasash” yoki “suvni bir idishdan boshqasiga yo‘naltirish” bolalarni rejalashtirish, sinash, xatoni aniqlash va modelni takomillashtirishga undaydi.

9. Raqamli ta’lim vositalaridan maqsadli foydalanish. Interaktiv taqdimot, audio-vizual hikoya, raqamli pazl yoki ketma-ketlik topshirig‘i bolalarning qiziqishini kuchaytirishi mumkin. Biroq raqamli vosita jonli muloqot, predmetli harakat va erkin o‘yinni almashtirmasligi kerak. U qisqa, maqsadli, pedagog rahbarligida va keyingi amaliy muhokama bilan uyg‘unlashtirilgan holda qo‘llanishi lozim.

Jadval-1.

Tafakkurni rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyalarining imkoniyatlari

Ta’lim texnologiyasi	Asosiy faoliyat	Rivojlantiriladigan tafakkur operatsiyasi	Pedagogning roli	Kutiladigan natija
Muammoli ta’lim	Muammoli savol va vaziyatni hal etish	Tahlil, sabab-oqibat, taxmin, xulosa	Savol beradi, izlanishga yo‘naltiradi	Bola yechim variantini taklif qiladi va izohlaydi
O‘yin texnologiyasi	Didaktik, rolli va qoidali o‘yinlar	Taqqoslash, tasniflash, rejalashtirish	O‘yin sharoitini yaratadi, qoidani tushuntiradi	Fikrlash faolligi va mustaqillik kuchayadi
Rivojlantiruvchi ta’lim	Bosqichma-bosqich murakkablashuvchi topshiriq	Umumlashtirish, refleksiya, ko‘chirish	Yaqin rivojlanish zonasida yordam beradi	Bola yordamdan mustaqil bajarishga o‘tadi
Vizual modellashtirish	Rasm, sxema, belgi va model bilan ishlash	Ketma-ketlik, fazoviy va strukturaviy fikrlash	Model tanlaydi va uni o‘qishga o‘rgatadi	Bog‘lanishlarni ko‘rgazmali ifodalaydi
Loyiha va tajriba	Kuzatish, sinash, ma’lumot yig‘ish, mahsulot yaratish	Gipoteza, tahlil, sintez, umumlashtirish	Resurs beradi, xavfsizlikni ta’minlaydi	Bola taxminini amaliy natija bilan tekshiradi
Hamkorlikdagi ta’lim	Juftlik va guruhli muhokama	Dalillash, muqobil fikrni baholash	Muloqotni boshqaradi, ishtirokni tenglashtiradi	Bola fikrini tushuntiradi va umumiy qarorga keladi
STEAM	Konstruktorlik va integrativ vazifalar	Rejalashtirish, muammoni hal etish, ijodiy sintez	Savol va cheklovlarni belgilaydi	Model yaratadi, sinaydi va takomillashtiradi

Tafakkur jarayonlarini rivojlantiruvchi metodlar. Ta’lim texnologiyalari konkret metodlar orqali amalga oshadi. Metod tanlashda bolaning yoshi, topshiriqning maqsadi, mavjud tajribasi, nutqiy imkoniyati va individual sur’ati hisobga olinadi. Bir mashg‘ulotda ko‘p metodlarni sun’iy birlashtirishdan ko‘ra, bitta asosiy tafakkur operatsiyasini bosqichma-bosqich rivojlantiruvchi uyg‘un metodlar majmuasi samaraliroqdir.

— Taqqoslash metodi: ikki yoki undan ortiq predmetning o‘xshash va farqli belgilarini topish. Savollar: “Ular nimasi bilan o‘xshash?”, “Qaysi belgisi boshqacha?”, “Qaysi biri kattaroq va nima uchun?”

— Tasniflash va guruhlash metodi: predmetlarni rang, shakl, vazifa, yashash muhiti yoki boshqa umumiy belgi asosida guruhlarga ajratish. Keyinchalik bola guruhlash mezonini o‘zi taklif qiladi.

— “Ortiqchasini top” metodi: bir guruhdagi predmetlardan umumiy belgiga mos kelmaydiganini aniqlash va tanlovni izohlash. Topshiriq bir nechta asosli yechimga ega bo‘lsa, moslashuvchan fikrlash ham rivojlanadi.

— “Mosini top” va analogiya metodi: kasb–asbob, hayvon–yashash joyi, predmet–vazifa, sabab–natija kabi funksional bog‘lanishlarni aniqlash.

— Ketma-ketlik metodi: voqea, harakat, o‘sish jarayoni yoki geometrik naqshning davomiyligini aniqlash. Bola rasmlarni tartiblaydi va “avval–keyin–oxirida” tushunchalari bilan hikoya qiladi.

— Sabab-oqibat savollari: “Nima uchun?”, “Nima sababdan?”, “Agar shunday bo‘lsa, nima yuz beradi?” savollari yordamida hodisalar o‘rtasidagi bog‘lanish tushuntiriladi.

— Mantiqsiz vaziyatni topish: rasm yoki hikoyadagi haqiqatga mos kelmaydigan holatni aniqlash, xatoni tushuntirish va to‘g‘ri variantni taklif qilish.

— Muammoli hikoya va ertakni davom ettirish: qahramon duch kelgan muammoning bir nechta yechimini aytish, oqibatlarini solishtirish va eng ma’qul yechimni asoslash.

— Konstruktorlik metodi: kubik, mozaika, lego, tabiiy va chiqindi materiallardan maqsadli model qurish. Bola reja tuzadi, qismlarning munosabatini tushunadi va xatoni tuzatadi.

— Tajriba va kuzatish metodi: oldindan taxmin qilish, tajribani bajarish, natijani qayd etish va xulosa chiqarish. Ushbu metod tabiiy-ilmiy tafakkurning boshlang‘ich asoslarini shakllantiradi.

— Evristik suhbat: pedagog ketma-ket yo‘naltiruvchi savollar bilan bolani mustaqil xulosaga olib keladi. Savollar sodda javobni emas, kuzatish, taqqoslash va dalillashni talab qilishi kerak.

— Refleksiv savollar: “Qanday topding?”, “Qaysi usul yordam berdi?”, “Boshqa yo‘l bilan bajarish mumkinmi?” savollari bolaning o‘z fikrlash usulini anglashiga yordam beradi.

Mashg‘ulotni texnologik tashkil etish modeli

Tafakkurni rivojlantiruvchi mashg‘ulotni besh bosqichda tashkil etish maqsadga muvofiq: motivatsiya, muammoni anglash, izlanish va amaliy harakat, xulosalash, refleksiya. Mazkur ketma-ketlik bolani tayyor javobni qabul qiluvchi tinglovchidan faol izlanish subyektiga aylantiradi.

Jadval-2.

Tafakkurni rivojlantiruvchi mashg‘ulotning bosqichli modeli

Bosqich	Pedagog faoliyati	Bola faoliyati	Namunaviy savol yoki topshiriq
1. Motivatsiya	Qiziqarli vaziyat, qahramon yoki sirli predmetni taklif qiladi	Qiziqadi, savol beradi, vazifani qabul qiladi	“Qahramonga yo‘lni topishda yordam beramizmi?”
2. Muammoni anglash	Muammoni aniqlashtiruvchi savollar beradi	Nimani bilishi va nimani aniqlashi kerakligini aytadi	“Qaysi ma’lumot yetishmayapti?”
3. Izlanish va amaliy harakat	Material beradi, yordamni me’yorlaydi	Taqqoslaydi, guruhlaydi, sinaydi, model tuzadi	“Avval qaysi usulni tekshiramiz?”
4. Xulosalash	Natijalarni umumlashtirishga undaydi	Yechimni aytadi, sababini tushuntiradi	“Nega aynan shu javobni tanlading?”
5. Refleksiya	Jarayonni baholashga yo‘naltiradi	Qiyinchilik va muvaffaqiyatini anglaydi	“Senga nima yordam berdi? Boshqa yo‘l bormi?”

Tafakkur rivojini baholash mezonlari va ko‘rsatkichlari. Baholashda bolaning faqat to‘g‘ri javobi emas, topshiriqni tushunishi, yechim strategiyasi, yordamdan foydalanishi va fikrini asoslay olishi hisobga olinadi. Natijalar bolalarni o‘zaro taqqoslash uchun emas, har bir bolaning rivojlanish dinamikasi va keyingi ta’lim vazifalarini aniqlash uchun qo‘llanishi kerak.

Jadval-3.

Maktabgacha yoshdagi bolalar tafakkurini baholash mezonlari

Mezon	Ko‘rsatkich	Yuqori namoyon bo‘lish	Rivojlantirish zarur bo‘lgan holat
Topshiriqni tushunish	Shart va maqsadni anglash	Vazifani o‘z so‘zi bilan qayta aytadi	Ko‘rsatmani takrorlash va vizual tayanch talab etadi
Taqqoslash va tahlil	Muhim belgilarni ajratish	Bir nechta muhim belgi bo‘yicha taqqoslaydi	Faqat tashqi yoki tasodifiy belgiga tayanadi
Tasniflash va umumlashtirish	Umumiy belgini topish	Guruhlash mezonini aytadi va yangi predmetni guruhga qo‘shadi	Guruhlashni namuna asosida bajaradi, sababini aytishda qiynaladi
Sabab-oqibat	Hodisa sababini va natijasini bog‘lash	Sababni izohlaydi va ehtimoliy oqibatni aytadi	Voqealarni sanaydi, lekin ular orasidagi bog‘lanishni tushuntirmaydi
Muammoni hal etish	Strategiya tanlash va tekshirish	Bir nechta yechimni sinaydi, xatosini tuzatadi	Birinchi muvaffaqiyatsizlikdan keyin faoliyatni to‘xtatadi
Nutqiy asoslash	Tanlovni dalillash	“Chunki...” yordamida mantiqiy izoh beradi	Faqat javobni ko‘rsatadi yoki “shunchaki” deb javob beradi
Mustaqillik va refleksiya	Yordam miqdori va o‘z usulini anglash	Minimal yordam bilan bajaradi va usulini tushuntiradi	Doimiy ko‘rsatma kutadi, qanday bajarganini ayta olmaydi

Ta’lim texnologiyalari va metodlarini tanlash talablari. Tafakkurni rivojlantirishga mo‘ljallangan texnologiya va metodlar quyidagi talablarga javob berishi zarur:

— yoshga muvofiqlik - topshiriq mazmuni bolaning hayotiy tajribasi va nutqiy imkoniyatiga mos bo‘lishi;

— faollik - bola predmet bilan harakat qilishi, kuzatishi, savol berishi, tanlashi va tushuntirishi;

— bosqichlilik - sodda taqqoslashdan ko‘p belgili tasnif va sababiy xulosaga asta-sekin o‘tish;

— ko‘rgazmalilik va modellashtirish - murakkab bog‘lanishlarni rasm, belgi, sxema va model bilan ifodalash;

— muammolilik - tayyor javob o‘rniga bolaning taxmini va izlanishini talab qiladigan vaziyat yaratish;

— individual yondashuv - yordam miqdori, topshiriq sur’ati va murakkabligini bolaning ehtiyojiga moslashtirish;

— muloqot va hamkorlik - fikrni aytish, boshqalarni tinglash va umumiy yechim topish imkonini yaratish;

— ijobiy hissiy muhit - xatoni jazolash emas, yangi yechim topish imkoniyati sifatida qabul qilish;

— xavfsizlik - tajriba, konstruktorlik va raqamli faoliyatda jismoniy hamda psixologik xavfsizlikni ta’minlash;

— natijadorlik va refleksiya - topshiriqdan keyin bola nima o‘rganganini va qanday usuldan foydalanganini anglashiga yordam berish.

Pedagog va ota-onaning hamkorligi

Tafakkur rivoji faqat tashkil etilgan mashg‘ulot vaqtida emas, kundalik turmushda ham davom etadi. Ota-ona bilan birgalikda ovqat tayyorlashda mahsulotlarni guruhlash, sayrda tabiatdagi o‘zgarishlarni kuzatish, yo‘lni rejalashtirish, ertak qahramonlarining xatti-harakatlarini muhokama qilish kabi vaziyatlar bolaga bilimni real hayotga ko‘chirish imkonini beradi.

Pedagog ota-onaga bolaga tez javob berib qo‘yish o‘rniga yo‘naltiruvchi savollar berish, uning taxminini tinglash, xato javob ustidan kulmaslik va birgalikda tekshirish bo‘yicha tavsiyalar berishi kerak. “O‘zing o‘yla” degan umumiy talab o‘rniga “Nimani ko‘ryapsan?”, “Ularning qaysi belgisi bir xil?”, “Buni qanday tekshirish mumkin?” kabi aniq savollar samaraliroqdir.

Amaliy tavsiyalar

Maktabgacha ta’lim tashkilotida tafakkurni rivojlantirish tizimli va uzluksiz yo‘lga qo‘yilishi uchun quyidagi amaliy choralar tavsiya etiladi:

— haftalik rejalarda taqqoslash, tasniflash, ketma-ketlik, sabab-oqibat va muammoni hal etish operatsiyalarini muvozanatli joylashtirish;

— bir xil operatsiyani turli material va vaziyatlarda takrorlash orqali bilimni ko‘chirish qobiliyatini rivojlantirish;

— bolalarning javobini faqat “to‘g‘ri–noto‘g‘ri” shaklida baholamasdan, “qanday topding?” savoli orqali fikrlash jarayonini aniqlash;

— topshiriqni bajarishga beriladigan yordamni qayd etish va vaqt o‘tishi bilan yordamning kamayishini rivojlanish belgisi sifatida kuzatish;

— nutqi sust rivojlangan bolalarga javobni predmet, rasm, ishora yoki model orqali ifodalash imkonini berish, keyinchalik uni so‘z bilan izohlashga o‘rgatish;

— didaktik o‘yin, tajriba, ertak, konstruktorlik va harakatli faoliyatni bir-biri bilan integratsiyalash;

— har bir bolaga tanlash, xato qilish, qayta sinash va o‘z yechimini himoya qilish uchun psixologik xavfsiz sharoit yaratish.

Xulosa. Maktabgacha yoshdagi bolalarda tafakkur jarayonlarini rivojlantirish alohida mashqlarni mexanik bajartirish emas, balki bolaning kuzatish, taqqoslash, savol berish, taxmin qilish, sinash, tushuntirish va xulosa chiqarish faoliyatini tizimli tashkil etish jarayonidir. Ta’lim texnologiyasi maqsad, faoliyat, metod, vosita, muloqot va baholashning yagona tizimda ishlashini ta’minlagandagina barqaror rivojlantiruvchi natija yuzaga keladi.

Muammoli ta’lim, o‘yin, rivojlantiruvchi ta’lim, vizual modellashtirish, loyiha, tajriba-sinov, hamkorlikdagi ta’lim va STEAM texnologiyalari maktabgacha yoshdagi bolalarning tafakkurini turli jihatdan faollashtiradi. Ular taqqoslash, tahlil, sintez, tasniflash, umumlashtirish, ketma-ketlik, sabab-oqibat va muammoni hal etish operatsiyalarini amaliy faoliyat bilan bog‘lash imkonini beradi.

“Ortiqchasini top”, “Mosini top”, ketma-ketlik, mantiqsiz vaziyat, muammoli hikoya, konstruktorlik, evristik suhbat va tajriba metodlari bolaning nafaqat to‘g‘ri javob topishiga, balki o‘z tanlovini mantiqiy asoslashiga xizmat qiladi. Natijalarni baholashda to‘g‘ri javob bilan birga topshiriqni tushunish, yechim strategiyasi, yordamdan foydalanish, nutqiy izoh va refleksiya hisobga olinishi kerak.

Pedagogning vazifasi bolaga tayyor yechim berish emas, balki uning imkoniyatiga mos muammo yaratish, kerakli darajada yordam ko‘rsatish va mustaqil xulosaga kelishi uchun sharoit yaratishdan iborat. Oila va maktabgacha ta’lim tashkilotining hamkorligi esa tafakkur operatsiyalarining kundalik hayotda mustahkamlanishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Piaget J. The Origins of Intelligence in Children. – New York: International Universities Press, 1952. – 419 p.

2. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. – 159 p.

3. Bruner J. S. Toward a Theory of Instruction. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1966. – 176 p.

4. Elkonin D. B. Psikhologiya igry. – Moskva: Vlados, 1999. – 360 s.

5. Leontiev A. N. Activity, Consciousness, and Personality. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1978. – 178 p.

6. Montessori M. The Discovery of the Child. – New York: Ballantine Books, 1967. – 339 p.

7. Fisher R. Teaching Children to Think. – Cheltenham: Stanley Thornes, 1990. – 274 p.

Odilbekov Mansurbek Maxmudjon o‘g‘li,
Senior Lecturer, Department of Continuing Education Pedagogy
Oriental University, Tashkent, Uzbekistan
E-mail: mansurbekodilbekov85@gmail.com
https://orcid.org/0009-0004-6397-394X

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS AND THEORETICAL MODELS OF ACADEMIC PROCRASTINATION AMONG UNIVERSITY STUDENTS

Abstract. *This theoretical-analytical article examines the psychological characteristics of academic procrastination and compares the principal models used to explain it. Procrastination is treated as a multilevel self-regulatory phenomenon involving task appraisal, delayed reward, emotional avoidance, self-efficacy, metacognitive control, impulsivity, and the structure of the learning environment. Temporal Motivation Theory, self-regulated learning, mood-regulation, social-cognitive, self-determination, metacognitive, and contextual perspectives are synthesized. The analysis identifies a common sequence in which students evaluate a task, experience an emotional response, make a regulatory choice, and encounter consequences that influence later behavior. On this basis, an integrative "task appraisal–emotional response–regulatory choice–delay consequence" model is proposed. The model explains both adaptive engagement and self-reinforcing postponement and provides a framework for differentiated prevention, instructional design, and future empirical testing.*

Key words: *academic procrastination; self-regulation; temporal motivation; emotion regulation; academic self-efficacy; metacognition; task aversiveness; theoretical model.*

TALABALARDA AKADEMIK PROKRASTINATSIYANING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI VA NAZARIY MODELLARI

Annotatsiya. *Maqolada talabalardagi akademik prokrastinatsiyaning psixologik xususiyatlari hamda uni izohlovchi asosiy nazariy yondashuvlar tizimli-qiyosiy tahlil qilinadi. Prokrastinatsiya vazifani baholash, mukofotning vaqt jihatdan uzoqligi, emotsional qochish, akademik o‘ziga ishonch, metakognitiv nazorat, impulsivlik va ta’lim muhiti o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir natijasida shakllanuvchi ko‘p darajali o‘zini boshqarish muammosi sifatida talqin etiladi. Vaqt motivatsiyasi, o‘zini boshqarib o‘rganish, kayfiyatni tartibga solish, ijtimoiy-kognitiv, o‘zini o‘zi belgilash, metakognitiv va kontekstual modellar birlashtirilib, "vazifa bahosi–emotsional javob–regulyativ tanlov–kechiktirish oqibati" integrativ modeli taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *akademik prokrastinatsiya; o‘zini o‘zi boshqarish; vaqt motivatsiyasi; emotsional regulyatsiya; akademik o‘ziga ishonch; metakognitsiya; vazifa yoqimsizligi; nazariy model.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ АКАДЕМИЧЕСКОЙ ПРОКРАСТИНАЦИИ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. *В статье системно и сравнительно рассматриваются психологические особенности академической прокрастинации студентов и основные теоретические подходы к её объяснению. Прокрастинация интерпретируется как многоуровневая проблема саморегуляции, возникающая во взаимодействии оценки задания, временной удалённости вознаграждения, эмоционального избегания, академической самоэффективности, метакогнитивного контроля, импульсивности и образовательной среды. Интегрированы теория временной мотивации, модели саморегулируемого обучения, регуляции настроения, социально-когнитивный, метакогнитивный, контекстуальный подходы и теория самодетерминации. Предложена модель «оценка задания–эмоциональная реакция–регулятивный выбор–последствие откладывания», предназначенная для дифференцированной профилактики и дальнейшей эмпирической проверки.*

Ключевые слова: *академическая прокрастинация; саморегуляция; временная мотивация; эмоциональная регуляция; академическая самоэффективность; метакогниция; непривлекательность задания; теоретическая модель.*

Introduction. Academic achievement depends not only on knowledge and intellectual ability, but also on the capacity to convert intentions into sustained action. University students must initiate work, protect attention, tolerate uncertainty, monitor progress, and return to a task after interruption. Academic procrastination disrupts this regulatory sequence. It is generally defined as a voluntary postponement of an intended academic action despite anticipating that the delay will make the situation worse (Steel, 2007). This definition distinguishes procrastination from strategic delay. A deliberate rescheduling decision may improve performance when priorities change, whereas procrastination is marked by an intention–action gap and by avoidable costs.

The problem has become especially visible in digitally saturated learning environments. Online resources expand access to information, yet the same devices provide immediate alternatives such as social media, short videos, messaging, and entertainment. Academic tasks often promise delayed benefits, while digital distractions produce instant relief or stimulation. Under these conditions, impulsivity, temporal discounting, task aversiveness, and weak environmental structure can combine to increase postponement. The consequences extend beyond missed deadlines: repeated delay is associated with time pressure, guilt, poorer-quality work, stress, sleep disturbance, and reduced well-being. Stress may then weaken self-regulatory capacity and make the next episode of delay more likely, creating a self-reinforcing cycle (Sirois, 2023).

Existing theories illuminate different parts of this phenomenon. Temporal Motivation Theory emphasizes expectancy, value, delay, and impulsiveness; self-regulation models focus on planning and monitoring; mood-regulation accounts describe avoidance of unpleasant affect; social-cognitive models highlight academic self-efficacy; Self-Determination Theory addresses the quality of motivation; and contextual approaches examine how assignment design and institutional practices shape behavior. Because no single theory explains the full sequence from task perception to behavioral outcome, an integrative comparison is required.

Methodology. The study used a theoretical-analytical design. Classical and contemporary publications were selected when they met three criteria: they offered a clear explanation of procrastination, addressed university or academic contexts, and generated implications that could be examined or applied in education. Systematic comparison, conceptual synthesis, and functional modeling were used to identify common mechanisms, distinctive assumptions, and practical implications. The article does not report newly collected empirical data; instead, it develops a testable framework for subsequent longitudinal, experimental, and structural-equation research.

Results. The comparative analysis indicates that academic procrastination has several interdependent psychological characteristics. First, it involves voluntary but irrational delay. Students may have sufficient opportunity to act and may understand the likely consequences, yet still postpone initiation or completion. This feature separates procrastination from delays caused by illness, inadequate resources, or competing institutional demands (Solomon & Rothblum, 1984).

Second, procrastination is frequently an intention–action failure rather than an absence of goals. Students often form reasonable plans but reverse them when action becomes necessary. Longitudinal work suggests that susceptibility to temptation, weak attention control, and difficulty sustaining effort become especially influential during goal pursuit (Steel et al., 2018). Thus, the critical problem is not always deciding what should be done, but protecting the decision when discomfort and alternatives appear.

Third, task aversiveness generates emotional avoidance. Ambiguous, tedious, difficult, or evaluatively threatening assignments may evoke anxiety, boredom, shame, or fear of failure. Postponement then functions as an immediate mood-repair strategy: leaving the task reduces discomfort for a short period. This relief negatively reinforces avoidance even though the postponed work later creates greater stress (Sirois & Pychyl, 2013). The emotional function of delay explains why time-management advice alone often has limited effects.

Fourth, temporal distance changes motivational value. Temporal Motivation Theory proposes that motivation increases with expectancy and value but decreases as delay and impulsiveness rise (Steel & König, 2006). A distant examination or paper may therefore have weak motivational force until the deadline approaches. At that point, reduced temporal distance sharply increases urgency, producing the familiar pattern of late, high-pressure effort. The model explains motivational fluctuation well, although it gives less attention to emotional meaning and social context.

Fifth, academic self-efficacy influences task appraisal and persistence. Students who doubt their ability are more likely to interpret difficulty as evidence of inadequacy. Delay may protect self-worth temporarily because poor performance can be attributed to insufficient time rather than limited competence. Research has shown that low confidence in self-regulated learning is a strong predictor of academic procrastination (Klassen et al., 2008). Bandura's social-cognitive perspective therefore suggests interventions based on attainable mastery experiences, strategy-focused feedback, and realistic modeling.

Sixth, metacognitive and executive difficulties affect planning, time estimation, monitoring, and strategy revision. Students may underestimate task duration, wait for ideal conditions, or believe that pressure improves their performance. Self-regulated learning theory conceptualizes effective study as a cycle of forethought, performance control, and self-reflection (Zimmerman, 2000). Procrastination can emerge when goals remain vague, progress is not monitored, or reflection does not lead to strategy adjustment. Metacognitive accounts are particularly valuable for identifying dysfunctional beliefs that normalize repeated delay (Schraw et al., 2007).

Seventh, procrastination is context-sensitive. The same student may complete a short, clearly specified assignment on time but postpone a large task with one distant deadline and little feedback. Study environments can become "procrastination-friendly" when they combine broad autonomy with unclear expectations, weak interim accountability, and abundant distractions (Svartdal et al., 2020). Contextual models therefore shift part of the responsibility from student discipline to instructional design.

Theoretical comparison also reveals complementary rather than competing explanations. Self-Determination Theory shows that externally controlled motivation is often fragile, whereas autonomous motivation is strengthened when tasks connect with personal values and when needs for competence, autonomy, and relatedness are supported (Ryan & Deci, 2017). Differential approaches add that procrastination varies in severity. Persistent delay accompanied by impulsivity, perfectionism, anxiety, depressive symptoms, or declining quality of life may require more than general study-skills training (Rozental et al., 2022).

Analysis. On the basis of these findings, an integrative "task appraisal–emotional response–regulatory choice–delay consequence" model is proposed. In the first stage, the student evaluates the task's value, difficulty, clarity, attainability, and temporal distance. Previous experience, academic self-efficacy, perceived autonomy, and environmental structure shape this appraisal. A task viewed as meaningful and manageable is more likely to invite action; a task viewed as threatening, pointless, or indefinite increases avoidance pressure.

In the second stage, appraisal produces an emotional response. Anxiety, boredom, resentment, hope, interest, or shame may arise. Negative emotion does not automatically cause procrastination. Its effect depends on how it is regulated. Acceptance and cognitive reappraisal can preserve engagement, whereas rumination, suppression, and immediate distraction increase the appeal of withdrawal.

The third stage is the regulatory choice, the behavioral turning point of the model. The student may define a first step, divide the task, create an implementation intention, remove digital cues, or seek clarification. Alternatively, the student may switch to an easier activity and wait for a better mood. Self-control, metacognitive monitoring, external prompts, and the availability of immediate rewards influence this choice.

The fourth stage concerns consequences and feedback. Starting, even briefly, reduces uncertainty and creates evidence of competence. This can improve future task appraisal and strengthen self-efficacy. Avoidance produces immediate relief, but later increases time pressure, guilt, and per-

ceived task threat. The consequence is then fed back into the next episode. The model therefore explains both a constructive cycle of early engagement and a maladaptive cycle of repeated postponement.

Discussion. The integrative framework suggests that effective prevention should be mechanism-specific. Students dominated by temporal discounting may benefit from short intermediate deadlines and visible proximal rewards. Those with planning deficits need implementation intentions, realistic time estimates, and progress monitoring. Emotionally avoidant students require skills for naming emotions, tolerating discomfort, and reappraising threat. Students with low self-efficacy benefit from graded tasks and feedback directed toward strategies and improvement rather than personal worth. When the environment is the main problem, redesigning instructions, assessment criteria, feedback intervals, and digital conditions may be more effective than individual counseling.

Intervention evidence also supports multicomponent approaches. A meta-analysis found that cognitive-behavioral methods tended to produce stronger reductions in procrastination than less structured interventions, although effects varied across studies (van Eerde & Klingsieck, 2018). Universities should therefore avoid equating procrastination with laziness. Assessment should identify the task type, emotional trigger, temporal pattern, environmental conditions, and functional purpose of delay. Severe and persistent cases accompanied by substantial distress or impairment should be referred for individualized psychological support.

Limitations and future directions. The proposed model is conceptual and requires empirical validation. Future studies should combine daily diaries, behavioral traces, longitudinal designs, and experimental manipulation of deadlines or feedback. Structural models could test whether emotional response and regulatory choice mediate the effects of task appraisal on delay, and whether environmental structure moderates these pathways across disciplines and cultural settings.

Conclusion. Academic procrastination is a multilevel self-regulatory phenomenon rather than a simple failure of discipline. It emerges through interaction among task appraisal, delayed reward, emotional avoidance, self-efficacy, metacognitive control, impulsivity, motivational quality, and educational context. The reviewed theories explain different links in this chain and become more informative when integrated. The proposed four-stage model describes how a task acquires psychological meaning, how that meaning generates emotion, how regulation converts emotion into action or avoidance, and how the resulting consequences shape future behavior. Its practical value lies in replacing uniform advice with differentiated support. Prevention is most likely to succeed when universities simultaneously strengthen students' emotional and metacognitive skills, support autonomous motivation, structure demanding assignments, and provide timely feedback.

References.

1. Bandura, A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. New York: W. H. Freeman, 1997.

2. Klassen, R. M., Krawchuk, L. L., and Rajani, S. "Academic Procrastination of Undergraduates: Low Self-Efficacy to Self-Regulate Predicts Higher Levels of Procrastination." Contemporary Educational Psychology, vol. 33, no. 4, 2008, pp. 915–931. https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2007.07.001.

3. Rozental, A., Forsström, D., Hussoon, A., and Klingsieck, K. B. "Procrastination Among University Students: Differentiating Severe Cases in Need of Support From Less Severe Cases." Frontiers in Psychology, vol. 13, 2022, article 783570. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.783570.

4. Ryan, R. M., and Deci, E. L. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. New York: Guilford Press, 2017.

5. Schraw, G., Wadkins, T., and Olafson, L. "Doing the Things We Do: A Grounded Theory of Academic Procrastination." Journal of Educational Psychology, vol. 99, no. 1, 2007, pp. 12–25. https://doi.org/10.1037/0022-0663.99.1.12.

6. Sirois, F. M. "Procrastination and Stress: A Conceptual Review of Why Context Matters." International Journal of Environmental Research and Public Health, vol. 20, no. 6, 2023, article 5031. https://doi.org/10.3390/ijerph20065031.

Homidova Dilrabo Tolibovna,
Buxoro davlat tibbiyot instituti davolash ishi yo'nalishi tyutori
E-mail:Homidovadilrabo11@gmail.com
Orcid: 0009-0007-4271-2865

O'SMIRLIK YOSHIDAGI O'G'IL VA QIZLARNING O'ZIGA XOS PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o'smirlik yoshidagi o'g'il va qizlarning o'ziga xos psixologik xususiyatlari pedagogik-psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. O'smirlik davrida yuz beradigan biologik, kognitiv, emotsional va ijtimoiy o'zgarishlarning shaxs rivojlanishiga ta'siri ilmiy manbalar asosida yoritilgan. Shuningdek, o'g'il va qizlarning psixologik rivojlanishidagi umumiy va farqli jihatlar qiyosiy tahlil qilinib, ta'lim-tarbiya jarayonida individual yondashuvning ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari o'smirlarning psixologik salomatligini mustahkamlash, ularning barkamol shaxs sifatida shakllanishini qo'llab-quvvatlash hamda pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *o'smirlik davri, pedagogik psixologiya, yosh psixologiyasi, shaxs rivojlanishi, gender xususiyatlari, emotsional rivojlanish, kognitiv rivojlanish, ijtimoiylashuv, ta'lim-tarbiya, individual yondashuv.*

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЮНОШЕЙ И ДЕВУШЕК ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. *В статье рассматриваются психологические особенности мальчиков и девочек подросткового возраста с психолого-педагогической точки зрения. На основе научных источников раскрывается влияние биологических, когнитивных, эмоциональных и социальных изменений на развитие личности подростков. Проведен сравнительный анализ общих и отличительных особенностей психологического развития мальчиков и девочек, а также обоснована значимость индивидуального подхода в образовательном процессе. Полученные результаты могут быть использованы для совершенствования учебно-воспитательной деятельности и укрепления психологического благополучия подростков.*

Ключевые слова: *подростковый возраст, педагогическая психология, возрастная психология, развитие личности, гендерные особенности, эмоциональное развитие, когнитивное развитие, социализация, образование, индивидуальный подход.*

SPECIFIC PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ADOLESCENT BOYS AND GIRLS

Abstract. *This article examines the psychological characteristics of adolescent boys and girls from the perspective of educational psychology. It analyzes the impact of biological, cognitive, emotional, and social changes on personality development during adolescence based on scientific literature. The study compares the common and distinctive psychological characteristics of boys and girls and emphasizes the importance of an individual approach in the educational process. The findings contribute to improving adolescents' psychological well-being and enhancing the effectiveness of educational practice.*

Key words: *adolescence, educational psychology, developmental psychology, personality development, gender characteristics, emotional development, cognitive development, socialization, education, individual approach.*

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, yosh avlodni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash hamda ularning intellektual va ma'naviy salohiyatini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqsadlarga erishishda o'smirlik davrining psixologik xususiyatlarini chuqur o'rganish alohida ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Chunki aynan o‘smirlik davrida shaxsning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi, mustaqil fikrlashi, ijtimoiy munosabatlari hamda kasbiy yo‘nalishi shakllana boshlaydi.

O‘smirlik davri inson ontogenezining murakkab bosqichlaridan biri bo‘lib, odatda 11–18 yosh oralig‘ini qamrab oladi. Mazkur davr organizmda yuz beradigan jadal fiziologik o‘zgarishlar, jinsiy yetilish, markaziy asab tizimining takomillashuvi hamda psixik jarayonlarning sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tishi bilan tavsiflanadi. Natijada o‘smirda o‘zini anglash, mustaqillikka intilish, tengdoshlari bilan muloqotga ehtiyojning ortishi, emotsional beqarorlik va o‘z shaxsiga nisbatan tanqidiy munosabat kabi psixologik holatlar kuzatiladi.

Pedagogik psixologiya nuqtayi nazaridan mazkur yosh davrining xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etish o‘quvchilarning bilish faolligini oshirish, ularning shaxsiy salohiyatini rivojlantirish hamda sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, o‘g‘il va qizlarning psixologik rivojlanishidagi o‘ziga xos jihatlarni inobatga olish pedagogik faoliyat samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Zamonaviy axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, internet va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi o‘smirlarning psixologik rivojlanishiga yangi omillarni olib kirdi. Virtual muloqotning ortishi, axborot oqimining ko‘payishi hamda raqamli muhitning kengayishi yoshlarning qadriyatlari, xulq-atvori va emotsional holatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli o‘smirlarning psixologik rivojlanish qonuniyatlarini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tadqiq etish dolzarb ilmiy muammolardan biri hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O‘smirlik davri psixologiyasi rivojlanish psixologiyasi va pedagogik psixologiyaning eng muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur masala bo‘yicha ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlar ilmiy izlanishlar olib borganlar.

L.S. Vigotskiy shaxs rivojlanishining madaniy-tarixiy nazariyasini ishlab chiqib, psixik rivojlanishda ijtimoiy muhit va ta’limning yetakchi o‘rnini asoslab bergan. Olimning fikricha, bolaning rivojlanishi kattalar va tengdoshlari bilan hamkorlik faoliyati jarayonida amalga oshadi. O‘smirlik davrida esa mazkur hamkorlik shaxsning ijtimoiy yetukligini shakllantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

J. Piaget o‘zining kognitiv rivojlanish nazariyasida o‘smirlik davrini formal-operatsion tafakkur bosqichi sifatida tavsiflaydi. Mazkur bosqichda o‘smir abstrakt tushunchalar bilan fikrlash, nazariy xulosalar chiqarish, muammolarni tahlil qilish va ilmiy farazlar ilgari surish qobiliyatiga ega bo‘ladi.

E. Eriksonning psixososial rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, o‘smirlik davrining asosiy vazifasi shaxsiy identifikatsiyani shakllantirishdan iborat. Ushbu davrda inson o‘zining hayotiy maqsadlari, qadriyatlari va jamiyatdagi o‘rnini aniqlashga intiladi. Mazkur jarayon muvaffaqiyatli kechganda barkamol va ijtimoiy faol shaxs shakllanadi.

Respublikamiz olimlari E.G‘. G‘oziyev, M.G. Davletshin, V.M. Karimova, G‘.B. Shoumarov va boshqa tadqiqotchilar yosh psixologiyasi hamda pedagogik psixologiya yo‘nalishida o‘smirlarning individual-psixologik rivojlanish qonuniyatlarini ilmiy asosda yoritganlar. Ularning ilmiy ishlari ta’lim jarayonida shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni qo‘llash, psixologik qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish hamda o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot pedagogik psixologiyaning zamonaviy metodologik tamoyillari hamda shaxs rivojlanishiga oid ilmiy-nazariy yondashuvlar asosida amalga oshirildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, analiz va sintez, umumlashtirish hamda ilmiy manbalarni o‘rganish metodlaridan foydalanildi. Mavzuga oid mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy asarlari, monografiyalari, dissertatsiyalari hamda ilmiy maqolalari tahlil qilinib, ularda keltirilgan nazariy qarashlar o‘zaro qiyoslandi. Shuningdek, o‘smirlik davrida psixologik rivojlanishga ta’sir etuvchi biologik, ijtimoiy, pedagogik va psixologik omillar kompleks yondashuv asosida tahlil qilindi.

Tadqiqot davomida o‘smirlik yoshidagi o‘g‘il va qizlarning psixologik rivojlanishida kuzatiladigan umumiy va o‘ziga xos xususiyatlar aniqlanib, ularning shaxs sifatida shakllanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar ilmiy jihatdan asoslandi. Shuningdek, zamonaviy ta’lim muhitida o‘smirlarning emotsional holati, ijtimoiy munosabatlari, o‘zini anglash jarayoni va motivatsiyasining shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar pedagogik psixologiya nuqtayi nazaridan tahlil qilindi. Tadqiqotda nazariy

xulosalarni umumlashtirish orqali o‘smirlar bilan ishlashda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan pedagogik-psixologik yondashuvlar ishlab chiqildi.

Tadqiqotning metodologik asosini L.S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi, J. Piagetning kognitiv rivojlanish konsepsiyasi, E. Eriksonning psixososial rivojlanish nazariyasi hamda A.N. Leontevning faoliyat nazariyasi tashkil etdi. Ushbu nazariy yondashuvlar o‘smirlik davridagi psixologik rivojlanish jarayonlarini biologik, kognitiv va ijtimoiy omillar o‘zaro bog‘liqligida tahlil qilish imkonini berdi. Mazkur metodologik asos tadqiqot natijalarining ilmiy ishonchliligini ta’minlashga hamda o‘smirlarning psixologik xususiyatlarini pedagogik amaliyot nuqtayi nazaridan chuqurroq yoritishga xizmat qildi.

O‘smirlik davrining psixologik tavsifi. O‘smirlik davri shaxsning bolalikdan kattalik sari o‘tish bosqichi bo‘lib, psixik rivojlanishning sifat jihatidan yangi pog‘onasini ifodalaydi. Mazkur davr odatda 11–18 yosh oralig‘ini qamrab oladi va inson hayotidagi eng murakkab hamda mas’uliyatli rivojlanish bosqichlaridan biri hisoblanadi. Aynan shu davrda organizmda kechayotgan jadal fiziologik va gormonal o‘zgarishlar psixik jarayonlarning rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. O‘smirlik davrida organizmning jismoniy o‘sishi tezlashadi, markaziy asab tizimi takomillashadi, jinsiy yetilish jarayoni yakuniga yetib boradi. Mazkur biologik o‘zgarishlar shaxsning ruhiy holati, emotsional kechinmalari va xulq-atvorida ham muhim o‘zgarishlarni yuzaga keltiradi.

Ushbu davrning muhim psixologik xususiyatlaridan biri o‘z-o‘zini anglash jarayonining jadallashishidir. O‘smir o‘z shaxsiga nisbatan yangicha munosabatni shakllantiradi, o‘z imkoniyatlari, qobiliyatlari va kamchiliklarini baholashga harakat qiladi. Unda mustaqil qaror qabul qilish, shaxsiy fikrini himoya qilish, o‘z hayotiy maqsadlarini belgilash va jamiyatdagi o‘rnini topishga intilish kuchayadi. Shu bilan birga, o‘zini kattalar qatorida ko‘rishga bo‘lgan ehtiyoj ortadi, bu esa ayrim hollarda ota-onalar va pedagoglar bilan fikrlar to‘qnashuviga sabab bo‘lishi mumkin.

Mazkur yosh davrida bilish jarayonlari ham sezilarli darajada takomillashadi. O‘quvchilarda abstrakt tafakkur, mantiqiy fikrlash, tahlil va sintez qilish, umumlashtirish hamda sabab-oqibat bog‘liqliklarini aniqlash qobiliyatlari rivojlanadi. Ular muammoli vaziyatlarni mustaqil tahlil qilish, o‘z fikrini asoslash va turli nuqtayi nazarlarni solishtirishga qodir bo‘ladilar. Xotira, diqqat va nutq jarayonlari ham yangi sifat bosqichiga ko‘tarilib, o‘quv faoliyatining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu sababli ta’lim jarayonida muammoli ta’lim, interfaol metodlar va ijodiy topshiriqlardan foydalanish o‘smirlarning intellektual salohiyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘smirlik davrida emotsional sohada ham jiddiy o‘zgarishlar kuzatiladi. Hissiyotlarning tez almashishi, kayfiyatning beqarorligi, ta’sirchanlikning ortishi va tashqi omillarga yuqori sezgirlik mazkur davrning xarakterli belgilaridan hisoblanadi. O‘smirlar muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlikni chuqur his qiladilar, atrofdagilarning fikriga nisbatan sezgir bo‘ladilar hamda o‘zlariga berilgan bahoni juda muhim deb hisoblaydilar. Ayrim hollarda emotsional zo‘riqish, xavotir, o‘ziga ishonchsizlik yoki tajovuzkorlik kabi holatlar ham kuzatilishi mumkin. Bu esa pedagog va ota-onalardan o‘smirlarga nisbatan sabr-toqatli, tushunuvchan va individual yondashuvni talab etadi.

O‘smirlik davrining yana bir muhim jihati ijtimoiy munosabatlarning mazmunan o‘zgarishidir. Ushbu bosqichda tengdoshlar bilan muloqot yetakchi faoliyatga aylanadi. O‘smir o‘z tengdoshlari orasida obro‘ qozonishga, jamoada o‘z o‘rnini topishga va ijtimoiy mavqeini mustahkamlashga intiladi. Do‘stlik, o‘zaro ishonch, hamkorlik va jamoaga mansublik hissi shaxs rivojlanishining muhim omiliga aylanadi. Shu bilan birga, tengdoshlar ta’sirining kuchayishi ayrim hollarda salbiy odatlar yoki nomaqbul xatti-harakatlarning shakllanishiga ham sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois o‘smirlarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularni sport, san’at, ilmiy va ijodiy faoliyatga jalb etish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi ham o‘smirlar psixologiyasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali olinayotgan axborotlar ularning dunyoqarashi, qadriyatlari va xulq-atvoriga ijobiy hamda salbiy ta’sir etishi mumkin. Bir tomondan, raqamli texnologiyalar bilim olish imkoniyatlarini kengaytirsa, ikkinchi tomondan, internetga qaramlik, kiberbulling, virtual muloqotning haddan tashqari ortishi va emotsional zo‘riqish kabi muammolarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli o‘smirlarda media savodxonlikni shakllantirish, ulardan raqamli texnologiyalardan oqilona foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirish bugungi pedagogik psixologiyaning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, o‘smirlik davri shaxs rivojlanishining biologik, psixologik va ijtimoiy omillari o‘zaro uyg‘unlashadigan muhim bosqichdir. Mazkur davrning psixologik xususiyatlarini chuqur o‘rganish va ta’lim-tarbiya jarayonida ulardan samarali foydalanish o‘smirlarning barkamol shaxs sifatida shakllanishi, ularning ijtimoiy moslashuvi hamda kelajakdagi muvaffaqiyatli faoliyati uchun mustahkam zamin yaratadi.

O‘smir o‘g‘il bolalarning psixologik xususiyatlari. O‘smir o‘g‘il bolalarning psixologik rivojlanishida mustaqillikka intilish ustuvor o‘rin egallaydi. Ular o‘z fikrini erkin ifoda etishga, qarorlarni mustaqil qabul qilishga va kattalar bilan teng huquqli munosabat o‘rnatishga harakat qiladilar. Mazkur jarayon ayrim hollarda ota-onalar va pedagoglar bilan kelishmovchiliklarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin.

O‘g‘il bolalarda jismoniy rivojlanishning jadallashuvi o‘ziga bo‘lgan ishonchning ortishiga xizmat qilishi bilan birga, ba’zan tajovuzkorlik, keskinlik yoki xavf-xatarga moyillikni ham kuchaytiradi. Tengdoshlari orasida obro‘ qozonish, liderlik qilish va o‘z imkoniyatlarini namoyish etishga intilish ular uchun muhim ehtiyojlardan biri hisoblanadi. Shu sababli sport, ijodiy faoliyat va ijtimoiy loyihalarda ishtirok etish o‘g‘il bolalarning ijobiy shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Jadval 1.

O‘smirlik yoshidagi o‘g‘il va qizlarning asosiy psixologik xususiyatlari hamda ularga mos pedagogik yondashuvlar

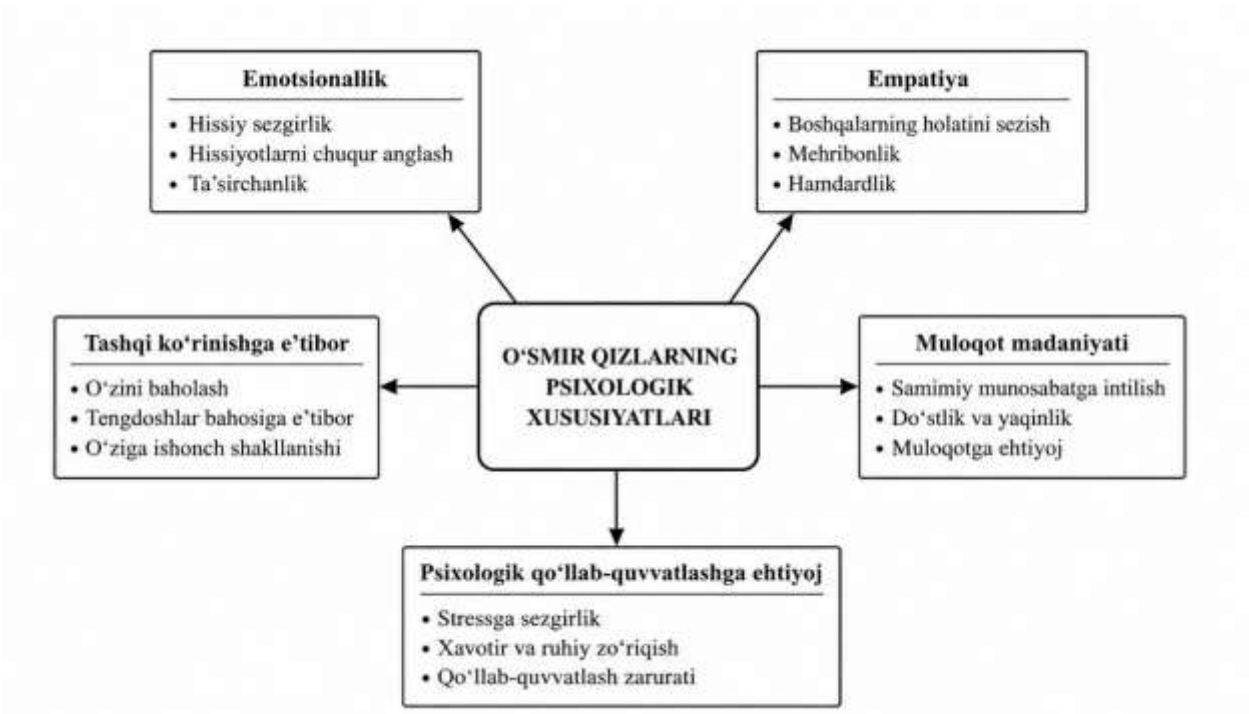
Psixologik xususiyat	Namoyon bo‘lishi	Pedagogik yondashuv
Mustaqillik	Erkin fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish	Mas'uliyat va mustaqillikni qo‘llab-quvvatlash
Liderlik	Jamoada yetakchi bo‘lishga intilish	Guruh ishlari va sport faoliyati
Emotsionallik	Hissiyotlarni yashirish, keskinlik	Psixologik qo‘llab-quvvatlash
Muloqot	Tengdoshlar bilan yaqin munosabat	Kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish
O‘zini baholash	O‘z imkoniyatlarini baholashga intilish	Rag‘batlantirish va individual yondashuv

Pedagogik kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab o‘smir o‘g‘il bolalar o‘z his-tuyg‘ularini ochiq ifoda etishga qiynaladilar. Natijada ichki kechinmalar ayrim hollarda tajovuzkorlik yoki befarqlik ko‘rinishida namoyon bo‘lishi mumkin. Shu sababli ularda emotsional intellektni rivojlantirish, muloqot madaniyatini shakllantirish va nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biridir.

O‘smir qizlarning psixologik xususiyatlari. Qizlarda psixologik va emotsional rivojlanish odatda nisbatan erta boshlanadi. Ular o‘z his-tuyg‘ularini chuqurroq anglaydilar va boshqalarning hissiy holatini tezroq sezadilar. Shu sababli qizlarda empatiya, mehribonlik va yaqin insonlar bilan samimiy munosabatlarni saqlashga intilish kuchliroq namoyon bo‘ladi.

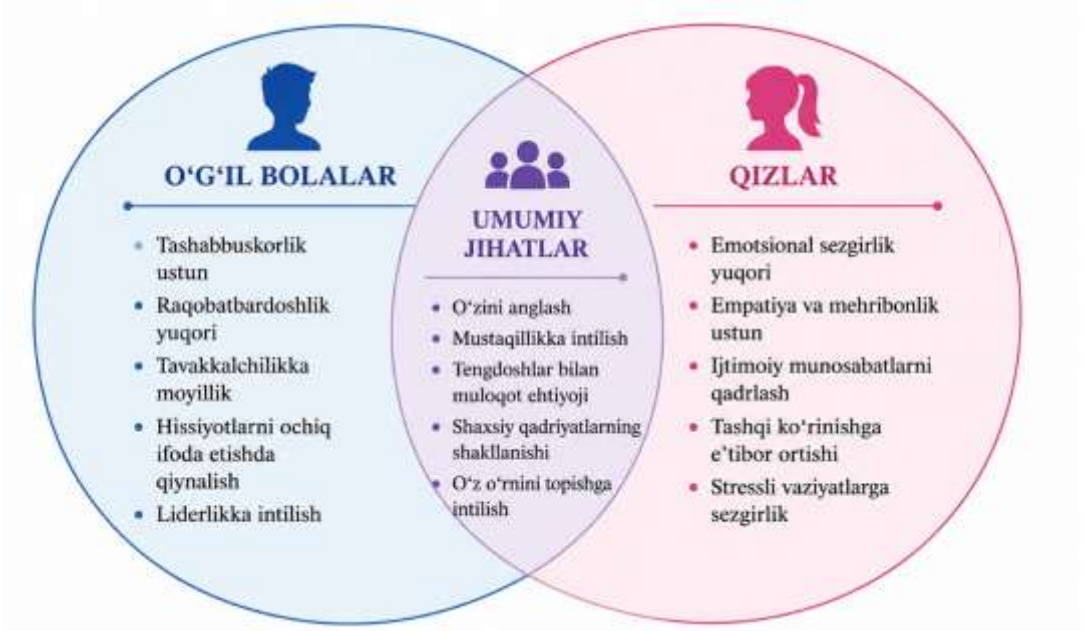
Mazkur davrda qizlarning o‘z tashqi ko‘rinishiga bo‘lgan e’tibori ortadi. Ular tengdoshlari tomonidan qanday baholanishiga katta ahamiyat beradilar. Bu holat o‘ziga ishonchning shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lsa-da, ayrim vaziyatlarda xavotir, o‘zidan qoniqmaslik yoki ruhiy zo‘riqishning yuzaga kelishiga ham sabab bo‘ladi.

Pedagogik amaliyot shuni ko‘rsatadiki, qizlarda muloqot madaniyati, mas’uliyat hissi va o‘quv faoliyatiga nisbatan ijobiy munosabat ko‘proq uchraydi. Shu bilan birga, ular stressli vaziyatlarga nisbatan sezgirroq bo‘lganliklari sababli psixologik qo‘llab-quvvatlashga ko‘proq ehtiyoj sezadilar. Ota-onalar va pedagoglarning samimiy munosabati, rag‘batlantirishi hamda ijobiy motivatsiyasi qizlarning sog‘lom psixologik rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘g‘il va qizlarning psixologik rivojlanishidagi o‘xshash va farqli jihatlar. O‘smir o‘g‘il va qizlarning psixologik rivojlanishida umumiy qonuniyatlar mavjud bo‘lsa-da, ayrim farqlar ham kuzatiladi. Har ikkala jins vakillarida ham o‘zini anglash, mustaqillikka intilish, tengdoshlar bilan muloqot qilish ehtiyojining ortishi va shaxsiy qadriyatlarning shakllanishi kuzatiladi. Biroq ushbu jarayonlarning namoyon bo‘lish darajasi va shakli individual hamda gender xususiyatlariga qarab farqlanadi.

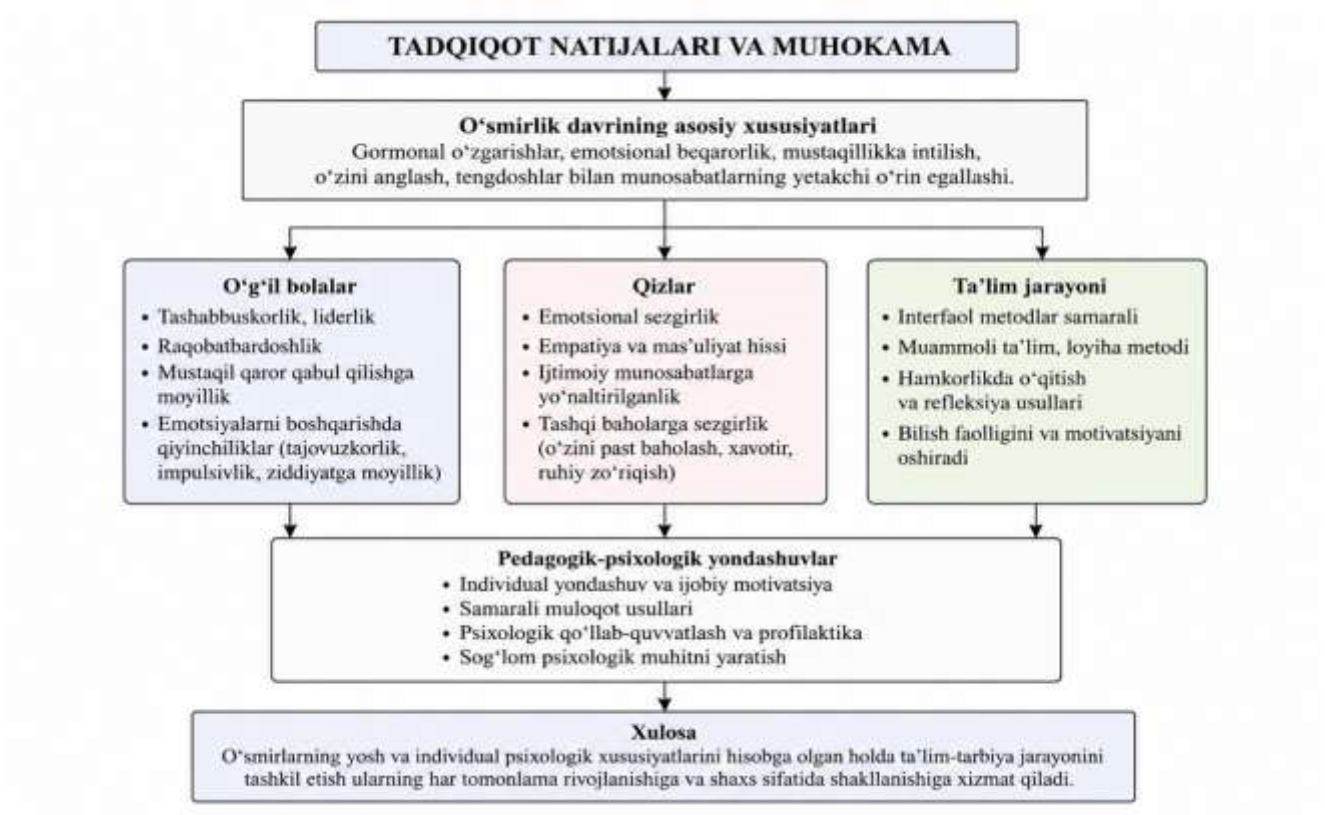
O‘g‘il bolalarda tashabbuskorlik, raqobatbardoshlik va tavakkalchilik ko‘proq namoyon bo‘lsa, qizlarda emotsional barqarorlikka ehtiyoj, empatiya va ijtimoiy munosabatlarni qadrlash ustunlik qiladi. Shu bilan birga, bu farqlar mutlaq emas. Oila muhiti, tarbiya uslubi, ta’lim sifati, madaniy qadriyatlar va individual psixologik xususiyatlar har bir o‘smirning rivojlanishiga o‘ziga xos ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Tadqiqot davomida tahlil qilingan ilmiy manbalar o‘smirlik davri shaxs rivojlanishining eng muhim bosqichlaridan biri ekanligini tasdiqlaydi. Mazkur davrda

biologik, psixologik va ijtimoiy omillar o‘zaro uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Gormonal o‘zgarishlar natijasida emotsional holatning beqarorlashuvi, mustaqillikka intilishning kuchayishi, o‘zini anglash jarayonining jadallashuvi hamda tengdoshlar bilan munosabatlarning yetakchi o‘rin egallashi o‘smir psixologiyasining asosiy xususiyatlari hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘g‘il bolalarda tashabbuskorlik, liderlik, raqobatbardoshlik va mustaqil qaror qabul qilishga moyillik yuqori darajada namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, ularda emotsiyalarni boshqarish ko‘nikmalari yetarli darajada shakllanmaganligi sababli ayrim hollarda tajovuzkorlik, impulsivlik yoki ziddiyatli vaziyatlarga moyillik kuzatilishi mumkin. Mazkur holatlarni bartaraf etishda pedagog va psixologlarning individual yondashuvi, ijobiy motivatsiya hamda samarali muloqot usullaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Qizlarda esa emotsional sezgirlik, empatiya, mas’uliyat hissi va ijtimoiy munosabatlarga yo‘naltirilganlik nisbatan yuqori rivojlangan bo‘ladi. Biroq ular tashqi baholarga sezgirroq bo‘lib, o‘ziga nisbatan tanqidiy munosabatni ko‘proq namoyon etadilar. Ayniqsa, internet va ijtimoiy tarmoqlarda yaratilayotgan ideal obrazlar ayrim qizlarda o‘zini past baholash, xavotir va ruhiy zo‘riqishning kuchayishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois ta’lim muassasalarida psixologik profilaktika ishlarini tizimli ravishda tashkil etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Pedagogik nuqtayi nazardan olib qaralganda, o‘smirlarning yosh va individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etish ularning bilim olish motivatsiyasini oshirish, ijodiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantirish hamda sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishga xizmat qiladi. Zamonaviy interfaol metodlar, muammoli ta’lim, loyiha metodi, hamkorlikda o‘qitish va refleksiya usullaridan foydalanish o‘smirlarning bilish faolligini oshirishda samarali vosita hisoblanadi.

Xulosa. O‘smirlik davri shaxs rivojlanishining eng murakkab va mas’uliyatli bosqichlaridan biri bo‘lib, ushbu davrda yuz beradigan biologik, psixologik va ijtimoiy o‘zgarishlar insonning keyingi hayotiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. O‘g‘il va qizlarning psixologik rivojlanishida ayrim o‘ziga xos farqlar mavjud bo‘lsa-da, ularning barchasi sog‘lom ijtimoiy muhit, sifatli ta’lim va samarali tarbiya orqali barkamol shaxs sifatida shakllanish imkoniyatiga ega.

Pedagogik psixologiya nuqtayi nazaridan o‘smirlarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ularning emotsional holatini muntazam kuzatib borish, ijobiy motivatsiyani shakllantirish hamda pedagog, psixolog va ota-onalar hamkorligini kuchaytirish ta’lim samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biridir. Shuningdek, raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning o‘smirlar psixologiyasiga ta’sirini hisobga olgan holda media savodxonlikni rivojlantirish ham bugungi kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi.

Kelgusida mazkur yo‘nalishda eksperimental tadqiqotlar o‘tkazish, turli yosh guruhlaridagi o‘smirlarning psixologik rivojlanish dinamikasini qiyosiy tahlil qilish hamda pedagogik-psixologik korreksion dasturlar samaradorligini baholash ilmiy izlanishlarning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Davletshin M. G. Yosh va pedagogik psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
2. Erikson E. Bolalik va jamiyat / o‘zbek tiliga tarjima. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
3. G‘oziyev E. G‘. Ontogenez psixologiyasi. – Toshkent: Noshir, 2018.
4. G‘oziyev E. G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2020.
5. Karimova V. M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
6. Karimova V. M. Psixologiya. – Toshkent: Tafakkur Bo‘stoni, 2021.
7. Leontev A. N. Faoliyat. Ong. Shaxs / o‘zbek tiliga tarjima. – Toshkent: O‘qituvchi, 2017.
8. Mahmudov M. I. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent: Fan, 2020.
9. Musurmonova O. Oila psixologiyasi. – Toshkent: Tafakkur, 2019.
10. Muxamedov G‘. I. Pedagogik mahorat. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyoti, 2021.
11. O‘zbekiston Respublikasi. "Ta’lim to‘g‘risida"gi Qonun: O‘RQ–637-son. – Toshkent, 2020.
12. O‘zbekiston Respublikasi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: Adolat, 2023.
13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. – Toshkent, 2020.
14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. O‘zbekiston – 2030 strategiyasi to‘g‘risida: PF–158-son Farmoni. – Toshkent, 2023.
15. Piaget J. Bola tafakkuri va intellekt rivojlanishi / o‘zbek tiliga tarjima. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.

Шойназарова Вазира Хошбоковна,
преподаватель Термезского государственного университета
инженерных и сельскохозяйственных технологий.
Orcid: 0009-0004-5570-3034,
E-mail: vaziraxon.ru@mail.ru

ЭФФЕКТИВНОСТЬ РАЗВИТИЯ ЛЕКСИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ С ПОМОЩЬЮ НОВЫХ ПОДХОДОВ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Абстрактный. *В данной статье рассматривается эффективность современных и инновационных подходов к развитию лексической компетенции у изучающих английский язык. Усвоение лексики считается одним из важнейших компонентов языковой компетенции, однако традиционные методы механического запоминания оказались недостаточными для формирования глубоких и устойчивых лексических знаний. В исследовании рассматривается ряд современных методик, включая обучение лексике на основе корпусов, обучение языку на основе заданий (TBLT), лексический подход, интеграцию цифровых технологий, системы интервального повторения и коммуникативные упражнения, и оценивается их влияние на лексическое развитие учащихся. Опираясь на эмпирические исследования, теоретические концепции и педагогическую практику, статья утверждает, что многомерный, ориентированный на учащегося подход к обучению лексике значительно превосходит традиционные методы. Результаты показывают, что сочетание технологических инструментов с осмысленными коммуникативными заданиями, охватывающее как широту, так и глубину лексических знаний, приводит к более устойчивому и продуктивному усвоению лексики. Обсуждаются последствия для преподавателей английского языка в Узбекистане и за его пределами.*

Ключевые слова: *лексическая компетенция, усвоение лексики, новые подходы, преподавание английского языка, обучение на основе заданий, корпусная лингвистика, цифровые инструменты, интервальное повторение, коммуникативное обучение языку, лексический подход, контекст преподавания английского как иностранного.*

INGLIZ TILINI O‘QITISHDA YANGI YONDASHUVLAR YORDAMIDA LEKSIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH SAMARADORLIGI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz tilini o‘rganuvchilarda leksik kompetensiyani rivojlantirishda zamonaviy va innovatsion yondashuvlarning samaradorligi tahlil qilinadi. Leksikani o‘zlashtirish til kompetensiyasining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi, biroq an’anaviy mexanik yodlash usullari chuqur va barqaror leksik bilimlarni shakllantirish uchun yetarli emasligi ta’kidlanadi. Tadqiqotda korpusga asoslangan leksik ta’lim, topshiriqqa asoslangan til o‘qitish (TBLT), leksik yondashuv, raqamli texnologiyalar integratsiyasi, intervalli takrorlash tizimlari hamda kommunikativ mashqlar kabi zamonaviy metodlar ko‘rib chiqilib, ularning o‘quvchilarning leksik rivojlanishiga ta’siri baholanadi. Empirik tadqiqotlar, nazariy konsepsiyalar va pedagogik amaliyot natijalariga tayangan holda maqolada o‘quvchiga yo‘naltirilgan, ko‘p qirrali leksik ta’lim yondashuvi an’anaviy usullarga nisbatan ancha samaraliroq ekani asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, texnologik vositalarni mazmunli kommunikativ topshiriqlar bilan uyg‘unlashtirish, shuningdek, leksik bilimlarning ham ko‘lami, ham chuqurligini rivojlantirishga qaratilgan yondashuv leksik birliklarni yanada mustahkam va samarali o‘zlashtirishni ta’minlaydi. Shuningdek, maqolada O‘zbekiston va boshqa mamlakatlarda ingliz tilini o‘qitish amaliyoti uchun mazkur yondashuvlarning pedagogik ahamiyati va istiqbollari muhokama qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *leksik kompetensiya, leksikani o‘zlashtirish, yangi yondashuvlar, ingliz tilini o‘qitish, topshiriqqa asoslangan ta’lim (TBLT), korpus lingvistikasi, raqamli vositalar, intervalli takrorlash, kommunikativ til o‘qitish, leksik yondashuv, ingliz tilini chet tili sifatida o‘qitish konteksti.*

THE EFFECTIVENESS OF DEVELOPING LEXICAL COMPETENCE USING NEW APPROACHES IN TEACHING ENGLISH

Abstract. *This article examines the effectiveness of modern and innovative approaches in developing lexical competence among English language learners. Vocabulary acquisition is considered one of the most critical components of language proficiency, yet traditional rote memorization methods have proven insufficient in fostering deep and lasting lexical knowledge. The study investigates a range of contemporary methodologies - including corpus-based vocabulary instruction, task-based language teaching (TBLT), lexical approach, digital technology integration, spaced repetition systems, and communicative activities - and evaluates their impact on learners' lexical development. Drawing upon empirical research, theoretical frameworks, and pedagogical practice, the article argues that a multi-dimensional, learner-centered approach to vocabulary instruction significantly outperforms traditional methods. The findings suggest that combining technological tools with meaningful communicative tasks, while addressing both breadth and depth of vocabulary knowledge, leads to more durable and productive lexical acquisition. Implications for English language teachers in Uzbekistan and beyond are discussed.*

Keywords: *lexical competence, vocabulary acquisition, new approaches, English language teaching, task-based learning, corpus linguistics, digital tools, spaced repetition, communicative language teaching, lexical approach, EFL context.*

1. Введение. Способность точно и бегло использовать язык в значительной степени зависит от владения богатым и разнообразным словарным запасом. Лексическая компетенция - определяемая как способность понимать и использовать слова в контексте, охватывающая как широту (количество известных слов), так и глубину (качество словарного запаса) - лежит в основе коммуникативных языковых навыков [1, с. 47]. Без достаточного словарного запаса учащиеся не способны понимать письменные или устные тексты, создавать осмысленные результаты или эффективно участвовать в реальных коммуникативных событиях.

Несмотря на неоспоримую центральную роль словарного запаса в языковой компетенции, обучение лексике исторически занимало маргинальное положение в формальных учебных программах по английскому языку. На протяжении большей части двадцатого века в языковой педагогике доминировали подходы, которые отдавали приоритет грамматическим структурам, а лексика рассматривалась как второстепенный аспект, приобретаемый попутно посредством чтения и аудирования [2, с. 12]. Последствия этого пренебрежения широко задокументированы: учащиеся, обладающие хорошими грамматическими знаниями, но недостаточным словарным запасом, испытывают трудности с эффективным общением в реальных жизненных ситуациях.

Однако в последние десятилетия в области прикладной лингвистики и языковой педагогики произошел значительный сдвиг в сторону признания словарного запаса центральным компонентом обучения языку. Такие исследователи, как Пол Нейшн, Майкл Льюис, Дэвид Уилкинс и другие, подчеркивали, что знание лексики имеет фундаментальное значение для использования языка, а знаменитое изречение Уилкинса о том, что «без грамматики мало что можно передать; без словарного запаса ничего нельзя передать», отражает важнейшую роль лексики [3, с. 111]. Это признание стимулировало волну исследований процессов усвоения лексики и разработку инновационных методов обучения, направленных на ускорение и углубление лексического изучения.

В контексте Узбекистана, где английский язык преподается как иностранный с раннего возраста и где владение английским языком приобретает все большее значение для академической, профессиональной и международной деятельности, задача разработки эффективного обучения лексике приобретает особую актуальность. Национальные инициативы по реформированию образования подчеркивают важность коммуникативной компетенции и интеграции современных методик, создавая как возможность, так и необходимость для учителей английского языка внедрять основанные на исследованиях, инновационные подходы к обучению лексике [4, с. 23].

Цель данной статьи - обобщить современные исследования инновационных подходов к развитию лексической компетенции и оценить их эффективность по сравнению с традицион-

ными методами. В частности, в статье рассматриваются следующие исследовательские вопросы: (1) Каковы основные ограничения традиционных подходов к обучению лексике? (2) Какие инновационные методы продемонстрировали эффективность в развитии лексической компетенции? (3) Как можно внедрить и комбинировать эти методы для достижения максимальных результатов обучения? (4) Каковы последствия для практики преподавания английского языка, особенно в контексте преподавания английского как иностранного?

Статья построена следующим образом. В разделе 2 рассматривается теоретическая основа, включая ключевые понятия лексической компетенции и усвоения словарного запаса. В разделе 3 представлена основная часть анализа, подробно рассматривается каждый инновационный подход. В разделе 4 обсуждаются результаты и их педагогические последствия. В разделе 5 представлены выводы и рекомендации для практики и будущих исследований.

2. Теоретические основы.

2.1. Природа лексической компетенции

Лексическая компетенция - это многомерная конструкция, охватывающая несколько взаимосвязанных аспектов знания слова. Нейшн (2001) выделяет всеобъемлющую структуру того, что значит «знать» слово, различая знание формы (устная и письменная формы, части слова), знание значения (связь формы и значения, понятия и референты, ассоциации) и знание использования (грамматические функции, коллокации, ограничения на использование) [5, с. 27]. Эта структура раскрывает всю сложность процесса усвоения лексики: знание слова - это не бинарный вопрос «знать его или не знать», а скорее постепенное накопление множества типов знаний в ходе многочисленных взаимодействий.

Ричардс (1976) предложил одну из самых ранних и влиятельных концепций понимания того, что значит знать слово, выделив восемь различных типов знания слова, включая знание частоты, регистра, синтаксического поведения, морфологического потенциала, семантических отношений и концептуальных ассоциаций [6, с. 78]. Более поздний Шмитт (2014) предложил различать «частичное» и «точное» знание слова, отметив, что у учащихся часто бывают неполные или расплывчатые представления о словах, которые требуют дальнейшего уточнения посредством постоянного взаимодействия с аутентичным языком [7, с. 914].

Различие между рецептивным и продуктивным словарным запасом также имеет решающее значение для педагогической практики. Рецептивный словарный запас относится к словам, которые учащиеся могут распознавать и понимать при чтении или аудировании, в то время как продуктивный словарный запас относится к словам, которые учащиеся могут активно использовать в устной и письменной речи [8, с. 33]. Исследования неизменно показывают, что рецептивный словарный запас больше, чем продуктивный, и что переход от рецептивного к продуктивному освоению требует целенаправленной практики и осмысленного использования. Поэтому инновационные подходы к обучению должны быть разработаны таким образом, чтобы способствовать не только распознаванию новых слов, но и их активному использованию в коммуникативных контекстах.

2.2. Приобретение словарного запаса: ключевые процессы и принципы

Исследования в области усвоения лексики второго языка выявили несколько ключевых принципов, которые должны учитываться при разработке учебных материалов. Во-первых, важна частота встречаемости: слова должны встречаться многократно в различных контекстах, прежде чем они будут надежно усвоены [9, с. 245]. Нейшн (2013) подсчитал, что слово может встречаться от 10 до 15 раз, прежде чем оно станет частью продуктивного словарного запаса учащегося, хотя эта цифра варьируется в зависимости от богатства и качества каждой встречи [5, с. 76].

Во-вторых, глубина обработки информации во время изучения лексики имеет решающее значение. Гипотеза «глубины обработки», заимствованная из когнитивной психологии, утверждает, что более глубокая, более детальная когнитивная обработка приводит к более прочным следам в памяти и лучшему запоминанию [10, с. 63]. Этот принцип поддерживает подходы к обучению, которые вовлекают учащихся в осмысленные, продуктивные задачи с новой лексикой, а не в пассивное воздействие или механическое повторение.

В-третьих, важно контекстное встраивание при изучении лексики. Слова, усвоенные изолированно, без богатой контекстной информации об их значении, использовании и ассоциациях, более хрупкие и менее доступны для продуктивного использования [11, с. 112]. Поэтому эффективное обучение лексике помещает новые слова в значимые контексты дискурса, помогая учащимся создавать прочные ментальные представления, включающие семантическую, прагматическую и коллокационную информацию.

В-четвертых, роль продуктивного использования языка - когда учащиеся создают язык, используя целевую лексику, - все чаще признается важной для глубокого усвоения лексики. Гипотеза продуктивного использования языка Суэйна (1995) предполагает, что сам акт создания языка побуждает учащихся замечать пробелы в своих знаниях и заниматься металингвистическим осмыслением, которое способствует развитию языка [12, с. 128].

3. Инновационные подходы к развитию лексической компетенции.

3.1. Лексический подход

Лексический подход, разработанный Майклом Льюисом в начале 1990-х годов, представляет собой фундаментальную переосмысление процесса изучения языка. Льюис утверждал, что язык состоит не из грамматики плюс словарный запас, а из « грамматикализованной лексики или лексикализованной грамматики», где многословные единицы - коллокации, идиомы, заранее сформированные фразы и институционализированные высказывания - составляют основные строительные блоки языка [13, с. 89]. Лексический подход бросает вызов традиционному разделению обучения грамматике и лексике, выступая вместо этого за сосредоточение внимания на языковых блоках как на основной единице как обучения, так и преподавания.

Эмпирическая поддержка лексического подхода значительно возросла с момента его внедрения. Исследования в корпусной лингвистике подтвердили, что естественный язык в значительной степени является шаблонным, при этом значительная часть беглой речи состоит из заранее подготовленных фрагментов, а не из новых грамматических конструкций [14, с. 156]. Учащиеся, которые развивают осознание и чувствительность к лексическим моделям - включая знание коллокаций, знание идиом и фразовых глаголов, а также знакомство с дискурсивными маркерами - демонстрируют значительно более высокий уровень беглости и естественности как в устной, так и в письменной речи [15, с. 34].

На практике лексический подход выступает за использование таких методов обучения, как упражнения на коллокации, анализ текста для выявления лексических блоков, упражнения на наблюдение, которые привлекают внимание учащихся к шаблонным выражениям в аутентичных текстах, и использование данных конкорданса для изучения поведения слов. Учителям рекомендуется рассматривать лексику не как изолированные элементы для запоминания, а как элементы богатой сети лексических связей [13, с. 94].

3.2. Обучение лексике на основе корпусных данных

Корпусная лингвистика - систематическое изучение больших компьютерных коллекций аутентичных языковых данных - оказала глубокое влияние на лексическую педагогику. Разработка больших корпусов, созданных учащимися и носителями языка, позволила исследователям и преподавателям определить наиболее часто встречающуюся и педагогически важную лексику в английском языке, изучить поведение слов в аутентичных контекстах и разработать основанные на данных учебные мероприятия, которые непосредственно вовлекают учащихся в работу с корпусными данными [16, с. 203].

Применение результатов корпусного анализа к обучению лексике принимает несколько форм. Частотные списки лексики, такие как Академический список слов (AWL), разработанный Коксхедом (2000), и более новый Новый общий список слов (NGSL), предоставляют учителям научно обоснованные рекомендации относительно того, каким словам следует отдавать приоритет при обучении [17, с. 213]. Эти списки определяют лексику, которая обеспечивает наибольшее охват академических и общеанглийских текстов, позволяя учителям сосредоточить учебные ресурсы там, где они окажут наибольшее воздействие.

Обучение на основе данных (DDL) выводит использование корпусов на новый уровень, вовлекая учащихся непосредственно в работу с конкордансными строками - списками аутентичных предложений, демонстрирующих целевое слово в контексте, - для индуктивного выявления закономерностей использования слов [18, с. 7]. Исследования DDL показали, что этот подход способствует активному взаимодействию с лексическими данными, развивает металингвистическое восприятие и приводит к показателям запоминания, сопоставимым или даже превосходящим показатели традиционного обучения [18, с. 14]. Хотя DDL изначально был разработан для продвинутых учащихся, адаптации для учащихся с более низким уровнем подготовки показали многообещающие результаты.

доступ к корпусам и инструментам конкорданса , благодаря чему такие ресурсы, как Корпус современного американского английского (COCA), Британский национальный корпус (BNC) и специально созданные педагогические корпуса, теперь доступны онлайн бесплатно. Эта демократизация доступа к корпусам сделала возможным включение корпусных заданий в обычное обучение в классе даже в условиях ограниченных ресурсов [19, с. 89].

3.3. Обучение языку на основе выполнения заданий и развитие словарного запаса

Обучение языку на основе задач (Task-Based Language Teaching, TBLT) - это ориентированный на учащегося подход к обучению языку, который организует учебную программу вокруг значимых коммуникативных задач, а не языковых форм или списков лексики. В TBLT учащиеся участвуют в реальных задачах - таких как решение проблем, обмен информацией, ролевые игры и проектная работа, - в которых язык, включая лексику, используется как инструмент коммуникации, а не как объект изучения сам по себе [20, с. 1].

Доказательства того, что TBLT является контекстом для усвоения лексики, весьма существенны. Когда учащиеся используют язык для выполнения осмысленных задач, они участвуют в глубокой обработке информации, описанной выше: они должны извлекать, применять и уточнять свои знания лексики для достижения реальных коммуникативных целей, что приводит к более сильному запоминанию и более гибкому использованию лексики [21, с. 34]. Исследование Ньютона (2001) показало, что согласование значений во время выполнения задачи - взаимодействие, в котором учащиеся уточняют и исправляют коммуникационные ошибки - особенно ценно для усвоения лексики, поскольку оно привлекает внимание учащихся к незнакомым словам и побуждает их искать или предоставлять определения и объяснения [22, с. 21].

Было также показано, что предварительные упражнения по лексике перед выполнением задания улучшают усвоение лексики в рамках TBLT. Вводя ключевую лексику до того, как учащиеся приступят к выполнению задания, учителя могут снизить когнитивную нагрузку во время выполнения задания и позволить учащимся сосредоточить свое внимание на осмыслении и общении [23, с. 56]. Упражнения после выполнения задания, в ходе которых учащиеся размышляют и закрепляют лексику, с которой они столкнулись во время выполнения задания, еще больше укрепляют лексическое запоминание.

3.4. Цифровые технологии и изучение лексики

Распространение цифровых технологий в последние годы открыло новые и захватывающие возможности для обучения лексике. Инструменты компьютерного обучения языку (CALL), мобильные приложения, онлайн-платформы и цифровые игры предоставляют учащимся возможности для обширной, индивидуальной и мотивирующей практики лексики, которая выходит далеко за пределы класса [24, с. 145].

Системы интервального повторения (SRS) представляют собой один из наиболее хорошо проверенных технологических подходов к изучению лексики. Алгоритмы SRS, реализованные в таких приложениях, как Anki , Quizlet и Duolingo , планируют сеансы повторения лексики с оптимальными интервалами, чтобы использовать хорошо задокументированный «эффект интервального повторения» в исследованиях памяти: элементы, повторяемые с интервалами, запоминаются значительно лучше, чем те, которые повторяются при концентрированной «массовой» практике [25, с. 78]. Метаанализы исследований SRS неизменно пока-

зывают большие размеры эффекта для запоминания лексики, при этом учащиеся, использующие SRS, значительно превосходят контрольные группы как по непосредственным, так и по отложенным тестам [25, с. 82].

Цифровые словарные игры и геймифицированные обучающие платформы также привлекли значительное внимание исследователей. Было показано, что геймификация изучения лексики - с включением таких элементов, как баллы, значки, таблицы лидеров и задания - повышает мотивацию и вовлеченность учащихся, что приводит к более высоким показателям добровольной практики лексики [26, с. 112]. Исследования, сравнивающие геймифицированное и негеймифицированное обучение лексике, как правило, показывают преимущества геймифицированного подхода, особенно в отношении внешней мотивации, хотя остаются вопросы о устойчивости этих мотивационных эффектов во времени.

Социальные сети и цифровые коммуникационные платформы предлагают еще один контекст для развития словарного запаса. Учащиеся, взаимодействующие с англоязычным контентом в социальных сетях, участвующие в онлайн-сообществах, играющие в видеоигры на английском языке или общающиеся с иностранными сверстниками через цифровые каналы, сталкиваются с аутентичной лексикой в богатых, контекстуализированных условиях. Исследования показывают, что такой неформальный цифровой языковой контакт может внести значительный вклад в рост словарного запаса, особенно высокочастотной общеупотребительной лексики [27, с. 67].

3.5. Обширное чтение и попутное приобретение словарного запаса.

Обширное чтение - практика чтения больших объемов понятных, самостоятельно отобранных текстов для удовольствия и общего понимания - является одним из наиболее эффективных способов пополнения словарного запаса. Исследования неизменно показывают, что учащиеся, занимающиеся продолжительным обширным чтением, приобретают значительный объем словарного запаса случайно, без явного обучения, просто благодаря многократному знакомству со словами в значимых контекстах [28, с. 223].

Теоретическое обоснование обширного чтения как стратегии изучения лексики опирается на несколько столпов. Во-первых, огромный объем текста, с которым сталкиваются при обширном чтении, обеспечивает многократное знакомство с лексикой, необходимое для ее усвоения. Во-вторых, контекстная насыщенность аутентичных текстов обеспечивает учащимся глубокую, детальную обработку, которая приводит к формированию надежных лексических представлений. В-третьих, самостоятельный выбор текстов в соответствии с интересами и уровнем учащихся способствует внутренней мотивации и устойчивой вовлеченности [29, с. 78].

Исследования Крашена (2004) и Нейшена и Ванга (1999) позволили оценить прирост словарного запаса, достижимый благодаря обширному чтению, и показали, что учащиеся могут усваивать несколько сотен слов в год в рамках программ непрерывного чтения [30, с. 45]. Хотя этот темп медленнее, чем тот, который может быть достигнут с помощью прямого обучения, обширное чтение обеспечивает качественно иные преимущества: словарный запас, приобретенный посредством чтения, встроен в богатые контекстные знания и часто более доступен для использования, чем словарный запас, усвоенный посредством прямого изучения.

3.6. Коммуникативное обучение языку и лексика в контексте

Коммуникативное обучение языку (КОЯ) подчеркивает развитие коммуникативной компетенции - способности использовать язык уместно и эффективно в реальных социальных контекстах - как главную цель языкового образования. В подходах КОЯ лексика не изучается изолированно, а усваивается посредством осмысленного взаимодействия и общения [31, с. 167].

В рамках коммуникативного подхода ролевые игры, симуляции, дискуссии, дебаты и совместные проекты предоставляют богатый контекст для использования лексики. Эти виды деятельности требуют от учащихся активного и гибкого использования лексики, способствуя переходу от рецептивного к продуктивному освоению. Взаимодействие между сверстниками

во время коммуникативных действий также предоставляет ценные возможности для наблюдения, согласования значений и случайного изучения лексики посредством взаимодействия [32, с. 89].

Интеграция обучения лексике в коммуникативный подход требует тщательного планирования, чтобы обеспечить должное внимание как к форме, так и к значению. Исследования показывают, что «фокус на форме» - краткое, случайное внимание к лингвистическим особенностям в рамках коммуникативной деятельности - более эффективно, чем изолированное обучение, ориентированное на форму, для многих аспектов изучения языка, включая лексику [33, с. 23]. Учителя могут привлечь внимание учащихся к лексике, выделяя новые слова в текстах для чтения, предоставляя краткие определения во время обсуждений и включая упражнения, ориентированные на лексику, в более широкие коммуникативные задачи.

3.7. Мультимодальные и телесные подходы

Недавние исследования в области когнитивной науки и педагогической психологии подчеркнули потенциал мультимодальных и телесных подходов к изучению лексики. Мультимодальное обучение, сочетающее вербальные, визуальные, слуховые и кинестетические стимулы, основано на когнитивной теории мультимедийного обучения Майера (2009), которая предполагает, что обучение улучшается, когда информация представляется одновременно по нескольким каналам [34, с. 56].

Было показано, что визуальная поддержка - включая картинки, диаграммы, видеоролики и графические органайзеры - способствует усвоению лексики, предоставляя дополнительные пути кодирования и обогащая концептуальные представления учащихся о новых словах [35, с. 112]. Семантическое картирование и упражнения на создание словесных сетей, которые визуально представляют отношения между словами, способствуют развитию организованных и взаимосвязанных лексических сетей, а не фрагментированных, похожих на списки знаний, которые получаются при традиционном обучении лексике.

Подходы к телесному обучению, такие как метод полного физического реагирования (TPR), который связывает словарный запас с физическими действиями, используют роль моторной памяти в изучении языка. Исследования показывают, что словарный запас, приобретенный посредством физического действия, запоминается значительно лучше, чем словарный запас, усвоенный чисто вербальными средствами, особенно это касается конкретных существительных и глаголов действия [36, с. 78].

4. Обсуждение. Представленный в предыдущем разделе обзор инновационных подходов к развитию лексической компетенции выявляет ряд важных моментов для теории и практики преподавания языка.

Во-первых, очевидно, что ни один подход сам по себе не является достаточным для решения множественных аспектов лексической компетенции. Каждый из рассмотренных подходов предлагает свои преимущества и затрагивает различные аспекты знания лексики. Лексический подход преуспевает в развитии коллокационного знания и чувствительности к шаблонной речи; обучение на основе корпусов способствует металингвистическому осознанию и аутентичному использованию языка; обучение на основе текстовых заданий помещает изучение лексики в значимые коммуникативные контексты; цифровые инструменты предлагают индивидуализированную, адаптивную практику и мотивацию; обширное чтение обеспечивает богатый контекстный опыт; а мультимодальные подходы используют несколько систем памяти. Поэтому эффективная программа обучения лексике должна быть эклектичной, опираясь на сильные стороны различных подходов, признавая при этом их соответствующие ограничения [5, с. 156].

Во-вторых, имеющиеся данные убедительно подтверждают необходимость перехода от традиционного механического запоминания к более когнитивно активному, контекстуально насыщенному и коммуникативно ориентированному обучению лексике. Ограничения традиционных подходов - а именно, их склонность к получению поверхностных, деконтекстуализированных знаний лексики, которые плохо запоминаются и трудно продуктивно использовать, - были тщательно задокументированы исследованиями [9, с. 251]. Инновационные подходы, способствующие глубокой обработке, осмысленному использованию и многократному

ознакомлению в различных контекстах, неизменно превосходят традиционные методы по показателям как рецептивных, так и продуктивных знаний лексики.

В-третьих, следует подчеркнуть роль мотивации учащихся в усвоении словарного запаса. Изучение лексики - это долгосрочный, трудоемкий процесс, требующий постоянного участия в течение месяцев и лет. Инновационные подходы, которые задействуют внутреннюю мотивацию учащихся - посредством использования интересных и актуальных текстов, осмысленных заданий, цифровых игр и выбранных учащимися материалов для чтения - с большей вероятностью приведут к лучшим долгосрочным результатам, чем те, которые в основном полагаются на внешние вознаграждения или указания учителя [26, с. 119].

В-четвертых, контекст обучения лексике имеет значение. Исследования показывают, что эффективность различных подходов варьируется в зависимости от контингента учащихся, уровня владения языком и контекста обучения. То, что хорошо работает для продвинутых учащихся в университетской среде, может быть неприменимо для начинающих учащихся в начальной школе, а подходы, разработанные в англоязычных странах, могут потребовать адаптации для контекстов изучения английского как иностранного языка, где у учащихся ограничены возможности для аутентичного использования языка вне класса [4, с. 29].

В контексте преподавания английского языка как иностранного в Узбекистане интеграция инновационных подходов к обучению лексике сталкивается как с возможностями, так и с проблемами. С одной стороны, широкое распространение смартфонов и доступа в интернет среди молодых учащихся создает благоприятные условия для цифровых инструментов изучения лексики. Сильный акцент на академическом английском языке в узбекских университетах также создает спрос на систематическое развитие лексики, особенно академической и технической. С другой стороны, большие размеры классов, ограниченное учебное время и сохранение традиционной, ориентированной на экзамены культуры преподавания могут препятствовать внедрению более ориентированных на учащегося и коммуникативно-ориентированных подходов [4, с. 31].

Для решения этих проблем необходимы не только реформа учебных программ, но и постоянные инвестиции в профессиональное развитие учителей. Исследования неизменно показывают, что эффективность инновационных подходов к обучению критически зависит от того, насколько хорошо учителя понимают и применяют их [37, с. 89]. Поэтому программы профессионального развития, которые предоставляют учителям английского языка в Узбекистане обучение инновационным методам обучения лексике, возможности для практики и обратной связи от коллег, а также доступ к соответствующим ресурсам и материалам, имеют важное значение для достижения существенного улучшения результатов обучения.

5. Выводы и рекомендации.

В данной статье рассмотрены теоретические основы и эмпирические данные ряда инновационных подходов к развитию лексической компетенции у изучающих английский язык. На основании проведенного анализа можно сделать следующие выводы:

1. Лексическая компетенция - это многомерная конструкция, охватывающая знания о форме слова, значении и употреблении как в рецептивном, так и в продуктивном измерениях. Эффективное обучение лексике должно учитывать все эти измерения комплексно, а не сосредотачиваться исключительно на значениях или формах слов в отрыве от контекста [5, с. 27].

2. Традиционные методы обучения лексике путем механического запоминания недостаточны для развития глубоких, гибких и контекстно-чувствительных знаний о словах, которые характеризуют грамотное использование языка. Исследования последовательно демонстрируют превосходство подходов, которые способствуют глубокой обработке, контекстному встраиванию, многократному взаимодействию и осмысленному использованию [9, с. 251].

3. Лексический подход, корпусное обучение, обучение языку на основе заданий, интеграция цифровых технологий, экстенсивное чтение, коммуникативное обучение языку и мультимодальные подходы - каждый из них вносит свой уникальный и ценный вклад в лексическую педагогику. Хорошо разработанная лексическая программа должна интегрировать элементы различных подходов, чтобы удовлетворить весь спектр лексических потребностей учащихся [13, с. 94].

4. Цифровые технологии, в частности системы интервального повторения и игровые приложения для изучения лексики, предлагают мощные инструменты для расширения практики лексики за пределы класса и персонализации обучения в соответствии с индивидуальными потребностями и стилями обучения [25, с. 82].

5. Мотивация учащихся является критическим фактором в усвоении словарного запаса. Инновационные подходы, вовлекающие учащихся в осмысленные, актуальные и увлекательные занятия по изучению лексики, с большей вероятностью обеспечат долгосрочную приверженность, необходимую для существенного роста словарного запаса [26, с. 119].

На основании этих выводов предлагаются следующие практические рекомендации для преподавателей английского языка:

- Приоритет следует отдавать часто используемой и академически важной лексике для целенаправленного обучения, используя в качестве руководства научно обоснованные частотные списки, такие как Академический список слов [17, с. 215].

- Включайте лексические блоки, словосочетания и формульные выражения в обучение лексике, переходя от обучения отдельным словам к более целостному, ориентированному на модели подходу [13, с. 96].

- Используйте цифровые инструменты для изучения лексики, такие как Anki или Quizlet, для поддержки распределенной, индивидуальной практики лексики вне занятий [25, с. 84].

- Разрабатывайте коммуникативные задания, требующие от учащихся осмысленного и продуктивного использования целевой лексики, способствуя переходу от рецептивного к продуктивному освоению [20, с. 7].

- Создать обширные программы чтения, которые обеспечат учащимся регулярное и продолжительное знакомство с аутентичными текстами на английском языке соответствующего уровня сложности [28, с. 230].

- Используйте мультимодальные ресурсы, включая изображения, видео и графические органайзеры, для поддержки обучения лексике и содействия формированию богатого, углубленного знания слов [34, с. 61].

- Инвестируйте в повышение квалификации, чтобы обеспечить учителей знаниями, навыками и ресурсами, необходимыми для эффективного внедрения инновационных методов обучения лексике [37, с. 92].

В будущих исследованиях следует изучить эффективность интегрированного, многостороннего подхода к обучению лексике в специфическом контексте Узбекистана и других стран Центральной Азии, изучающих английский как иностранный язык. Долгосрочные исследования, отслеживающие развитие словарного запаса в течение длительных периодов, а также исследования, сравнивающие различные комбинации инновационных подходов, предоставят ценные данные для разработчиков учебных программ и политиков. Также крайне необходимы исследования наиболее эффективных форм повышения квалификации учителей по обучению лексике.

Использованная литература.

1. Ричардс Дж. К., Ренандья У. А. Методология преподавания языка: Антология современной практики. - Кембридж: Издательство Кембриджского университета, 2002. - 422 с. (с. 47).

2. Торнбери С. Как преподавать лексику. - Харлоу: Пирсон Лонгман, 2002. - 185 с. (с. 12).

3. Уилкинс Д. А. Лингвистика в преподавании языка. - Лондон: Арнольд, 1972. - 256 с. (с. 111).

4. Тошматова Д., Комилов А. Реформирование английского языка в Узбекистане: вызовы и возможности // Хориджий. Тиллар . - 2021. - №3. - С. 19–35 (с. 23, 29, 31).

5. Nation ISP Изучение лексики на другом языке. - Кембридж: Cambridge University Press, 2001. - 477 с. (стр. 27, 76, 156).

6. Ричардс Дж. К. Роль обучения лексике // Ежеквартальный журнал TESOL. - 1976. - Том 10, № 1. - стр. 77–89 (стр. 78).

7. Шмитт Н. Размер и глубина словарного запаса: что показывают исследования // Изучение языка. - 2014. - Том 64, №4. - стр. 913–951 (стр. 914).

8. Лауфер Б. Какой процент текстовой лексики необходим для понимания? // Специальный язык: от людей к мыслящим машинам / Под ред. К. Лорен, М. Нордман . - Кливдон : Multilingual Matters, 1989. - стр. 316–323 (стр. 33).

9. Национальный словарь преподавания и обучения ISP. - Бостон: Heinle & Heinle , 1990. - 318 с. (стр. 245, 251).

10. Крейк Ф. И.М., Локхарт Р. С. Уровни обработки: структура для исследования памяти // Журнал вербального обучения и вербального поведения. - 1972. - Том 11, № 6. - стр. 671–684 (стр. 63).

11. См. J. Assessing Vocabulary. - Кембридж: Cambridge University Press, 2000. - 296 с. (с. 112).

12. Суэйн М. Три функции вывода в изучении второго языка // Принципы и практика прикладной лингвистики / Под ред. Г. Кука, Б. Зайдльхофера . - Оксфорд: Oxford University Press, 1995. - стр. 125–144 (стр. 128).

13. Льюис М. Лексический подход: состояние преподавания английского языка как иностранного и путь вперед. - Хоув: Language Teaching Publications, 1993. - 218 с. (стр. 89, 94, 96).

14. Урей А. Формульный язык и лексикон. - Кембридж: Издательство Кембриджского университета, 2002. - 332 с. (с. 156).

15. Boers F., Eyckmans J., Kappel J., Stengers H., Demecheleer M. Формульные последовательности и воспринимаемая устная компетентность // Исследования в области преподавания языков. - 2006. - Том 10, № 3. - стр. 245–261 (стр. 34).

16. Бибер Д., Конрад С., Реппен Р. Корпусная лингвистика: исследование структуры и использования языка. - Кембридж: Cambridge University Press, 1998. - 300 с. (с. 203).

17. Коксхед А. Новый академический список слов // TESOL Quarterly. - 2000. - Том 34, № 2. - стр. 213–238 (стр. 213, 215).

18. Джонс Т. Обучение на основе данных: вечная проблема // Корпусы преподавания и языка / Под ред. Б. Кеттеманна , Г. Марко. - Амстердам: Родопи , 2002. - стр. 107–117 (стр. 7, 14).

19. Юлдошева М. Корпусные подходы в узбекских классах EFL // Узбек. тили ва адабийоти . - 2020. - №4. - С. 84–96 (с. 89).

20. Уиллис Д., Уиллис Дж. Обучение на основе задач. - Оксфорд: Oxford University Press, 2007. - 272 с. (стр. 1, 7).

21. Эллис Р. Обучение и преподавание языка на основе задач. - Оксфорд: Oxford University Press, 2003. - 387 с. (с. 34).

22. Ньютон Дж. Варианты изучения лексики посредством коммуникативных задач // Журнал ELT. - 2001. - Том 55, № 1. - стр. 30–37 (стр. 21).

Sattarova Gulnoza Salim qizi,
Guliston davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi
Orcid: 0009-0003-0844-9179
E-mail: sattarovagulnoza56@gmail.com

MUAMMOLI TA'LIM TEXNOLOGIYASI ASOSIDA TALABALARDA REFLEKSIV FIKRLASH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada muammoli ta'lim texnologiyasi yordamida oliy ta'lim muassasalari talabalari o'rtasida refleksiv fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish masalasi ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda refleksiv fikrlashning nazariy asoslari, muammoli ta'lim texnologiyasining mohiyati va uni amaliyotda tatbiq etishning samarali usullari tahlil qilinadi. O'tkazilgan pedagogik kuzatuvlar va tajriba-sinov ishlari natijalari asosida muammoli ta'lim usullarining talabalarda tanqidiy va refleksiv fikrlashni rivojlantirishdagi roli isbotlangan. Maqolada muammoli vaziyatlar yaratish, kichik guruhli muhokamalar, aqliy hujum va loyiha faoliyati kabi usullar orqali refleksiv fikrlash qanday shakllantirilishi batafsil bayon etilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, muammoli ta'lim texnologiyasini muntazam qo'llash talabalarda mustaqil fikrlash, o'z harakatlarini baholash va o'rganish jarayonini ongli ravishda boshqarish qobiliyatlarini sezilarli darajada oshiradi.*

Kalit so'zlar: *muammoli ta'lim, refleksiv fikrlash, tanqidiy tafakkur, pedagogik texnologiya, oliy ta'lim, o'quv jarayoni, faoliyat refleksiyasi, kognitiv ko'nikmalar, metakognitsiya, ta'lim sifati.*

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ РЕФЛЕКСИВНОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ПРОБЛЕМНО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. *В данной статье рассматривается вопрос формирования навыков рефлексивного мышления у студентов высших учебных заведений с использованием проблемно-ориентированных образовательных технологий. В исследовании анализируются теоретические основы рефлексивного мышления, сущность проблемно-ориентированных образовательных технологий и эффективные методы их практического применения. На основе результатов педагогических наблюдений и экспериментальных исследований доказана роль проблемно-ориентированных образовательных методов в развитии критического и рефлексивного мышления у студентов. В статье подробно описывается, как формировать рефлексивное мышление с помощью таких методов, как создание проблемных ситуаций, дискуссии в малых группах, мозговой штурм и проектная деятельность. Результаты исследования показывают, что регулярное использование проблемно-ориентированных образовательных технологий значительно повышает способность студентов к самостоятельному мышлению, оценке собственных действий и осознанному управлению учебным процессом.*

Ключевые слова: *проблемно-ориентированное обучение, рефлексивное мышление, критическое мышление, педагогические технологии, высшее образование, учебный процесс, рефлексия деятельности, когнитивные навыки, метапознание, качество образования.*

FORMATION OF REFLECTIVE THINKING SKILLS IN STUDENTS ON THE BASIS OF PROBLEM-BASED EDUCATIONAL TECHNOLOGY

Abstract. *This article considers the issue of forming reflective thinking skills among students of higher educational institutions using problem-based educational technology. The study analyzes the theoretical foundations of reflective thinking, the essence of problem-based educational technology and effective methods for its implementation in practice. Based on the results of pedagogical observations and experimental studies, the role of problem-based educational methods in the development of critical and reflective thinking in students is proven. The article describes in detail how to form reflective thinking through methods such as creating problem situations, small group discussions, brainstorming and project activities. The results of the study show that the regular use of*

problem-based educational technology significantly increases students' ability to think independently, evaluate their own actions and consciously manage the learning process.

***Key words**: problem-based learning, reflective thinking, critical thinking, pedagogical technology, higher education, learning process, activity reflection, cognitive skills, metacognition, quality of education.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida talabalarni faqat bilim oluvchi sifatida emas, balki mustaqil fikrlovchi, o'z faoliyatini tahlil qila oladigan va o'z-o'zini rivojlantira oladigan shaxs sifatida tarbiyalash dolzarb masalaga aylangan. Bugungi kunda jamiyat va iqtisodiyotning tez o'zgarib borayotgan sharoitida yuqori malakali kadrlar nafaqat aniq bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlari, balki yangi vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qila olishlari, o'z xatolaridan xulosa chiqarishlari va o'rganish jarayonini ongli boshqarishlari lozim [1, 12-bet].

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni va Prezidentimizning ta'lim sohasidagi farmon va qarorlarida ta'lim sifatini tubdan yaxshilash, talabalarda mustaqil va ijodiy fikrlashni rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilab qo'yilgan [2, 3-bet]. Shu nuqtai nazardan, muammoli ta'lim texnologiyasi bu maqsadlarga erishishning eng samarali yo'llaridan biri hisoblanadi.

Refleksiv fikrlash tushunchasi ilk bor amerikalik faylasuf va pedagog J. Dyui tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib, u uni "faol, maqsadli va diqqat bilan o'ylanadigan fikrlash" sifatida ta'riflagan [3, 78-bet]. Keyinchalik bu g'oya D. Kolb, K. Rogers, D. Shen va boshqa olimlar tomonidan rivojlantirildi. O'zbek pedagogikasida esa refleksiv fikrlash masalasi so'nggi yillarda keng muhokama qilinmoqda.

Muammoli ta'lim texnologiyasi esa A.M. Matyushkin, M.I. Maxmutov, V. Okon kabi rus va xorijiy pedagoglar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, u talabani bilim oluvchi emas, balki izlovchi va kashfiyotchi sifatida shakllantirishga yo'naltirilgan [4, 134-bet]. Bu ikki yo'nalishning uyg'unligida refleksiv fikrlashni shakllantirishning kuchli mexanizmi mujassamlashgan. Ushbu maqolada ana shu uyg'unlikni o'rganish, nazariy asoslash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish maqsad qilib qo'yilgan.

Tadqiqotning maqsadi: muammoli ta'lim texnologiyasi asosida oliy ta'lim muassasalari talabalari o'rtasida refleksiv fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish yo'llarini ilmiy-pedagogik jihatdan asoslash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning vazifalari: 1) refleksiv fikrlash va muammoli ta'limning nazariy asoslarini tahlil qilish; 2) muammoli ta'lim texnologiyasining refleksiv fikrlashni shakllantirish imkoniyatlarini aniqlash; 3) amaliy mashg'ulotlarda muammoli ta'lim usullarini qo'llash tajribasini o'rganish; 4) samarali metodologik tavsiyalar ishlab chiqish.

Asosiy qism.

1. Refleksiv fikrlashning nazariy asoslari

Refleksiya so'zi lotincha "reflexio" so'zidan olingan bo'lib, "orqaga burish", "o'z ichiga qaratish" ma'nolarini anglatadi. Pedagogik kontekstda refleksiya o'quvchining o'z bilish faoliyatini, fikrlash jarayonini va o'rganish tajribasini ongli tahlil qilishini bildiradi [5, 22-bet]. Refleksiv fikrlash esa bu tahlil asosida yangi tushunchalar hosil qilish va o'z faoliyatini yaxshilashga qaratilgan maqsadli fikrlash jarayonidir.

D. Kolbning tajriba orqali o'rganish tsikli modeli refleksiv fikrlashning amaliy o'rganish bilan bog'liqligini ko'rsatib berdi. Bu model to'rt bosqichdan iborat: konkret tajriba, refleksiv kuzatuv, abstrakt tushuncha hosil qilish va faol tajriba sinash [6, 45-bet]. Ushbu tsiklda refleksiv kuzatuv bosqichi o'quvchi o'z tajribasini to'xtatib, uni tahlil qiladigan muhim o'rinni egallaydi. Aynan shu bosqichda muammoli ta'lim kuchli turtki berishi mumkin.

Metakognitsiya tushunchasi J. Flavell tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib, u o'z kognitiv jarayonlari haqida bilish va ularni boshqarish qobiliyatini anglatadi [7, 906-bet]. Refleksiv fikrlash metakognitsiyaning amaliy ifodasi sifatida qaralishi mumkin. Yuqori darajada rivojlangan metakognitiv ko'nikmalarga ega talabalar yangi bilimlarni tezroq o'zlashtiradi, qiyinchiliklarga samarali munosabat bildiradi va o'z o'quv jarayonini mustaqil boshqara oladi.

O'zbek olimlaridan R.A. Mavlonova va N.N. Azizxo'jayevalar ta'lim jarayonida refleksiyani rivojlantirish pedagogik shartlarini o'rganib, shaxsning o'z-o'zini tahlil qilish qobiliyati ta'lim sifatini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligini isbotlaganlar [8, 67-bet]. Bu tadqiqotlar O'zbekiston ta'lim tizimi uchun refleksiv fikrlashni shakllantirish metodikasini ishlab chiqishning zaruriyatini asoslab bergan.

B.S. Bloom tomonidan ishlab chiqilgan taksonomiya ham refleksiv fikrlash bilan chambarchas bog'liq. Bu taksonomiyada fikrlashning oltita darajasi: bilish, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, sintez va baholash ajratilgan [9, 201-bet]. Refleksiv fikrlash ayniqsa so'nggi uch daraja - tahlil qilish, sintez va baholash bosqichlarida namoyon bo'ladi. Muammoli ta'lim esa talabani aynan shu yuqori darajali fikrlash operatsiyalarini amalga oshirishga undaydi.

2. Muammoli ta'lim texnologiyasining mohiyati va xususiyatlari

Muammoli ta'lim - bu o'quv jarayonini shunday tashkil etishki, bunda talaba o'qituvchi tomonidan sun'iy yaratilgan yoki real hayotdan olingan muammoli vaziyatni mustaqil hal etish orqali bilim va ko'nikmalarni o'zlashtiradi [4, 138-bet]. Muammoli ta'limning asosiy falsafasi shundan iboratki, inson faqat qiyin vaziyatlarda, muammo yechimini izlaganda chuqur va mustahkam bilim hosil qiladi.

M.I. Maxmutov muammoli ta'limning quyidagi asosiy belgilarini ajratib ko'rsatgan: muammoli vaziyat mavjudligi; talabaning bilish faolligining yuqori darajada bo'lishi; mustaqil izlanish va kashfiyot yo'li orqali bilim olish; o'z fikrlash jarayonini anglash va nazorat qilish [10, 89-bet]. Bu belgilar aynan refleksiv fikrlash shakllanishi uchun optimal shart-sharoitni yaratadi.

Muammoli ta'limning asosiy usullari quyidagilardir: muammoli bayonotlar usuli, qisman izlanish usuli, tadqiqot usuli va muammoli vaziyatlar yaratish usuli. Muammoli bayonotlar usulida o'qituvchi muammoni bayon etib, uning yechilish yo'lini namoyish etadi, talabalarda esa fikrlash jarayonini kuzatish ko'nikmasi shakllanadi [11, 156-bet]. Qisman izlanish usulida talabalar o'qituvchi bilan birgalikda muammoni hal etadi, bu esa jamoaviy refleksiyani rivojlantiradi.

Zamonaviy pedagog-tadqiqotchilar muammoli ta'limni loyiha asosida o'qitish (Project-Based Learning), masalaga asoslangan o'qitish (Problem-Based Learning) va tadqiqotga asoslangan o'qitish (Inquiry-Based Learning) kabi zamonaviy yondashuvlar bilan uyg'unlashtirmoqdalar [12, 44-bet]. Bu integrativ yondashuv refleksiv fikrlashning yanada kengroq va chuqurroq shakllanishini ta'minlaydi, chunki talaba nafaqat muammoni yechadi, balki yechish jarayonini ham tahlil qiladi.

3. Muammoli ta'lim va refleksiv fikrlash o'rtasidagi bog'liqlik

Muammoli ta'lim va refleksiv fikrlash o'rtasidagi bog'liqlik bir necha jihatdan namoyon bo'ladi. Birinchidan, muammoli vaziyat talabani hozirgi bilimlari yetarli emasligini anglab yetishga majbur qiladi - bu refleksiyaning boshlang'ich nuqtasidir. Ikkinchidan, muammo yechilish jarayonida talaba o'z fikrlash strategiyalarini doimiy nazorat qilishga va qayta ko'rib chiqishga majbur bo'ladi [13, 78-bet]. Bu jarayon refleksiv fikrlashning amaliy mashqiga aylanadi.

Uchinchidan, muammo yechilgandan so'ng uning natijasini baholash va tahlil qilish jarayoni refleksiv fikrlashning mustahkamlanishiga yordam beradi. To'rtinchidan, guruhli muammolarni hal etish jarayonida talaba boshqalarning fikrlash usullarini kuzatib, o'z yondashuvlari bilan taqqoslab, yangi refleksiv tushunchalar hosil qiladi [1, 34-bet]. Bu jarayon ijtimoiy konstruktivizm nazariyasi doirasida juda muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, an'anaviy ta'lim sharoitida talabalarda refleksiv fikrlash ko'nikmalari yetarlicha shakllanmaydi. Xususan, N.Q. Norqo'ziyevning tadqiqotida oliy ta'lim talabalari o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra, respondentlarning atigi 23 foizi o'z o'quv faoliyatini muntazam tahlil qilishini ta'kidlagan [14, 45-bet]. Bu ko'rsatkich juda past darajani anglatadi va muammoli ta'lim usullarini tatbiq etishning zaruriyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

4. Amaliy mashg'ulotlarda muammoli ta'lim usullarining qo'llanishi

Oliy ta'lim amaliyotida muammoli ta'lim orqali refleksiv fikrlashni shakllantirish bir necha samarali usullar yordamida amalga oshirilishi mumkin. Ularning eng muhimlarini ko'rib chiqamiz.

Muammoli vaziyatlar yaratish usuli. Bu usulda o'qituvchi real hayotdan olingan yoki maxsus ishlab chiqilgan muammoli vaziyatni taqdim etadi. Talabalar dastlab mustaqil, so'ngra kichik

guruhda, nihoyat umumiy muhokamada bu vaziyatni tahlil qiladi. Muhim jihat shundaki, har bir bosqich yakunida talabalar o'z fikrlash jarayonini qanday amalga oshirganliklarini og'zaki yoki yozma shaklda ifodalaydilar [15, 112-bet]. Bu ifodalash refleksiv fikrlashni ongliroq darajaga ko'taradi.

Aqliy hujum va tuzilgan munozara. Aqliy hujum usulida barcha g'oyalar dastlabki bosqichda tanqidsiz qabul qilinadi. Bu talabalar o'z fikrlarini erkin ifodalashlari uchun psixologik xavfsiz muhit yaratadi. Keyingi bosqichda tuzilgan munozara orqali g'oyalar tahlil qilinadi va eng samarali yechimlar tanlanadi. Bu jarayon davomida talaba nafaqat muammoni hal etadi, balki o'z va boshqalarning fikrlash usullarini ham kuzatib, solishtiradi va baholaydi [16, 203-bet].

O'quv kundaliklari va refleksiv yozuv. Talabalarga dars yakunida 5-10 daqiqa mobaynida o'quv kundaligiga "Bugun nima o'rgandim?", "Qaysi nuqtada qiynaldim?", "Qanday yechim topishga harakat qildim?" kabi savollarga javob yozish topshiriladi. Bu oddiy ko'ringan amaliyot, aslida, refleksiv fikrlashni yozma shaklda mustahkamlashning eng samarali usullaridan biridir [8, 89-bet]. Muntazam yuritilgan o'quv kundaligi talabaning intellektual o'sishini nazorat qilish va tahlil qilish imkonini ham beradi.

Keis-stadi (Case Study) metodini qo'llash. Keis-stadi metodi talabalar oldiga real hayotiy voqea yoki muammoni tahlil qilish va yechim taklif etish vazifasini qo'yadi. Bu usul ayniqsa huquq, iqtisodiyot, tibbiyot va pedagogika yo'nalishlarida keng qo'llaniladi. Keis-stadida refleksiv fikrlash shunday namoyon bo'ladiki: talaba muammoni ko'p qirrali tahlil qilishga, turli nuqtai nazarlarni hisobga olishga va o'z mantiqiy zanjirini asoslashga majbur bo'ladi [17, 178-bet]. O'qituvchi esa tahlil jarayonida savollar orqali talabaning refleksiv fikrlashini yanada chuqurlashtiradi.

Loyiha faoliyati va prezentatsiya. Loyiha faoliyati muammoli ta'limning eng keng ko'lamli usuli hisoblanadi. Talabalar bir necha hafta yoki semestr davomida real muammoni tadqiq etib, yechim ishlab chiqadilar. Loyiha yakunida o'z ishlarini taqdim etish va himoya qilish jarayoni refleksiv fikrlashni umumlashtiradi. Muhim ahamiyatga ega bo'lgan jihat - bu loyiha davomida o'z-o'zini baholash (self-assessment) va tengdoshlarni baholash (peer-assessment) tartibini joriy qilishdir [18, 234-bet]. Bu baholash usullari refleksiv fikrlashni tizimli ravishda rivojlantiradi.

5. Tajriba-sinov ishlari natijalari

2023-2024 o'quv yilida O'zbekiston Milliy universiteti Pedagogika va psixologiya fakulteti 2-kurs talabalarini qamrab olgan tajriba-sinov ishi o'tkazildi. Tajriba guruhida (n=32) muammoli ta'lim texnologiyasi sistemali ravishda tatbiq etildi, nazorat guruhida (n=31) esa an'anaviy ta'lim metodlari qo'llanildi. Tadqiqot davomida talabalarda refleksiv fikrlashning quyidagi ko'rsatkichlari kuzatildi: o'z faoliyatini tahlil qilish qobiliyati, alternativ yechimlarni ko'ra bilish, o'z xatolarini mustaqil aniqlash va to'g'rilab olish, boshqa nuqtai nazarlarni qabul qilish va noaniqlikka chidamlilik.

Refleksiv fikrlash darajasini o'lchash uchun G. Kember va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan refleksiv fikrlash so'rovnomasi (Reflection Questionnaire) O'zbek tili va kontekstiga moslashtirilgan holda qo'llanildi [19, 381-bet]. Semestr boshida o'tkazilgan dastlabki o'lchovda tajriba va nazorat guruhlarining ko'rsatkichlari o'rtasida statistik jihatdan sezilarli farq kuzatilmadi ($p>0.05$).

Semestr yakunida o'tkazilgan so'nggi o'lchovda esa quyidagi natijalar olindi: tajriba guruhida refleksiv fikrlashning umumiy ko'rsatkichi 38.4 foizga oshgan, nazorat guruhida esa bu ko'rsatkich atigi 9.7 foizni tashkil etgan. Ayniqsa "o'z faoliyatini tahlil qilish" (tajriba guruhida 44.2 foiz oshish) va "alternativ yechimlarni ko'ra bilish" (41.8 foiz oshish) ko'rsatkichlarida sezilarli farq kuzatildi. Bu natijalar muammoli ta'lim texnologiyasining refleksiv fikrlashni shakllantirishdagi yuqori samaradorligini ko'rsatadi.

Shuningdek, sifat tahlili ham o'tkazildi: tajriba guruhi talabalari bilan o'tkazilgan chuqur suhbatlar va kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, ular o'z o'quv jarayonini ancha ongli boshqarishni o'rgangan, muammolar oldida sarosimaga tushmasdan, tizimli yondasha boshlaganlar. Talabalarda "Men bu muammoni qanday hal qilaman" o'rniga "Men bu muammoni qanday hal qilishim kerak va nima uchun" tarzida savol qo'yish ko'nikmasi rivojlanganligi kuzatildi [14, 67-bet]. Bu esa chuqur refleksiv fikrlashning shakllanish belgisidir.

6. O'qituvchi roli va pedagogik shartlar

Muammoli ta'lim orqali refleksiv fikrlashni shakllantirish jarayonida o'qituvchining roli printsipial o'zgaradi. An'anaviy ta'limda o'qituvchi bilim manbai sifatida harakat qilsa, muammoli ta'limda u fasilitator (yo'llovchi) va muammoli vaziyatlar loyihasichisi (dizayner) sifatida maydonga

chiqadi [5, 56-bet]. Bu o'zgarish o'qituvchidan yuqori kasbiy ko'nikma va maxsus pedagogik tayyorgarlikni talab etadi.

Muammoli ta'lim yordamida refleksiv fikrlashni shakllantirishning samarali bo'lishi uchun quyidagi pedagogik shartlarga rioya qilish lozim: psixologik xavfsiz muhit yaratish (talabalar xato qilishdan qo'rqmasligi lozim); muammolarning haqiqiy hayot bilan bog'liq bo'lishi; turli darajadagi murakkablikdagi muammolarning navbatma-navbat qo'llanilishi; refleksiyaga yetarli vaqt ajratish; o'qituvchining refleksiv savollar berish mahorati [20, 145-bet].

Refleksiv savollar talabalarda chuqur tafakkurni uyg'otadi. Bunday savollarga misol qilib quyidagilarni keltirish mumkin: "Bu masalani hal qilganda qanday strategiya qo'lladingiz?", "Agar siz boshqa yondashuvni tanlaganda nima bo'lardi?", "Bu tajribadan nimani o'rgandingi?", "O'z fikrini o'zgartirgan paytingizni eslang - nima buni o'zgartirdi?". Bu savollar talabani o'z fikrlash jarayonining tepasida turishga, ya'ni metakognitiv faoliyatga undaydi [7, 912-bet].

Muhokama. Tadqiqot natijalari va nazariy tahlillar bir qancha muhim xulosalarga olib keladi. Birinchidan, muammoli ta'lim texnologiyasi refleksiv fikrlashni shakllantirishning tabiiy va organik vositasi ekanligini ko'rishimiz mumkin. Bu ikki pedagogik hodisa orasidagi aloqa bir tomonlama emas: muammoli ta'lim refleksiv fikrlashni rivojlantirsa, refleksiv fikrlash ham muammoli ta'limning samaradorligini oshiradi. Ular bir-birini boyituvchi va mustahkamlovchi jarayonlardir.

Ikkinchidan, O'zbekiston oliy ta'lim tizimida muammoli ta'lim texnologiyasini tizimli joriy etishning zaruriyati tobora aniqroq ko'rinmoqda. Mamlakatimizning innovatsion iqtisodiyotga o'tish va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash bo'yicha belgilagan maqsadlari, aslida, talabalarda refleksiv fikrlash va tanqidiy tafakkurni shakllantirishni talab etadi [2, 8-bet]. An'anaviy reproduktiv ta'lim bu maqsadlarga erishish uchun yetarli emas.

Uchinchidan, muammoli ta'limni amalga oshirishda o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tadqiqotimizda o'qituvchilar bilan o'tkazilgan suhbatlar shuni ko'rsatdiki, ularning ko'pchiligi muammoli ta'lim metodikasini nazariy jihatdan bilsalar-da, amaliyotda qo'llashda qiyinchilik sezadilar [11, 178-bet]. Bu holat o'qituvchilarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimida muammoli ta'lim metodikasiga alohida o'rin ajratish zaruriyatini ko'rsatadi.

To'rtinchidan, raqamli texnologiyalar va onlayn ta'lim platformalari muammoli ta'limni yangi imkoniyatlar bilan boyitmoqda. Virtual laboratoriyalar, simulyatsiya dasturlari, onlayn muhamokala platformalari muammoli ta'limni yanada qiziqarli va hayotga yaqin qilish imkonini beradi. Shuningdek, raqamli o'quv kundaliklari va e-portfolio orqali talabalarda refleksiv fikrlashni kuzatish va baholash ham yanada samarali bo'lmoqda [12, 67-bet].

Biroq tadqiqotda bir qancha cheklovlar ham aniqlandi. Jumladan, muammoli ta'limni joriy etishda vaqt resurslarining yetishmovchiligi, katta hajmdagi talabalarga ega guruhlar bilan ishlashning murakkabligi, o'quv dasturlarida muammoli ta'lim uchun yetarli o'rin ajratilmaganligi kabi muammolar mavjud. Bu muammolarni hal etmasdan muammoli ta'limni keng miqyosda joriy etish qiyin bo‘ladi. Shuning uchun ham institutsional darajada tizimli o'zgarishlar zarur.

Xulosa va takliflar. Ushbu tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, muammoli ta’lim texnologiyasi talabalarda refleksiv fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishning kuchli va samarali vositasi hisoblanadi. Uning doimiy va tizimli qo'llanilishi talabalarda o‘z faoliyatini tahlil qilish, alternativ yechimlarni ko'rish, o'z xatolarini mustaqil aniqlash va boshqa nuqtai nazarlarni qabul qilish kabi muhim ko‘nikmalarni sezilarli darajada rivojlantiradi.

Tadqiqot asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Oliy ta'lim muassasalarining o'quv dasturlarida muammoli ta'lim texnologiyasini qo'llash uchun alohida vaqt va resurslar ajratilsin. Har bir fanidan kamida 30-40 foiz mashg'ulotlar muammoli ta'lim asosida o'tkazilishi maqsadga muvofiq.

2. O'qituvchilarning malakasini oshirish tizimida muammoli ta'lim metodikasi va refleksiv fikrlashni rivojlantirish usullariga bag'ishlangan maxsus treninglar joriy etilsin. Bu treninglar nazariy bilimdan ko'ra amaliy ko'nikmalarga yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

3. Talabalarni baholash tizimida faqat bilim darajasini emas, balki fikrlash jarayonini ham baholash ko'rsatkichlari kiritilsin. O'quv kundaligi, refleksiv esse, portfolio kabi vositalar yordamida talabalarda refleksiv fikrlashni baholash amaliyotga joriy etilsin.

4. Muammoli ta'lim uchun maxsus tayyorlangan o'quv-uslubiy materiallar (keis-studlar, muammoli vaziyatlar to'plami, refleksiv savollar banki) ishlab chiqilsin va o'quv platformalarida joylashtirilsin.

5. Raqamli texnologiyalar imkoniyatlaridan foydalanib, muammoli ta'limni onlayn va gibrid shaklda amalga oshirishning samarali modellari ishlab chiqilsin. Virtual laboratoriyalar, simulyatsiya muhitlari va interaktiv platforma imkoniyatlaridan keng foydalanilsin.

6. Muammoli ta'lim va refleksiv fikrlash sohasida davom ettiriluvchi ilmiy tadqiqotlar uchun mablag' va imkoniyatlar yaratilib, olingan natijalar xalqaro nashrlarda e'lon qilinsin hamda ta'lim amaliyotiga jadal tatbiq etilsin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Hasanboyev J.X., Tursunov O.Q., G'ulomov M.T. Pedagogika. – T.: O'qituvchi, 2006. – 352 b.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – T.: Adolat, 2020. – 40 b.
3. Dyui J. Qanday biz fikrlaymiz. – T.: Yangi asr avlodi, 2005. – 234 b. (tarjima)
4. Maxmutov M.I. Muammoli ta'lim. – T.: Fan, 2003. – 280 b. (tarjima)
5. Mavlonova R.A., Uzoqova N.X. Ta'lim texnologiyalari. – T.: O'qituvchi, 2018. – 176 b.
6. Kolb D.A. Tajriba orqali o'rganish. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti, 2011. – 198 b. (tarjima)
7. Flavell J.H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive developmental inquiry // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34, № 10. – P. 906-911.
8. Mavlonova R.A., Azizxo'jayeva N.N. Refleksiv ta'lim nazariyasi va amaliyoti. – T.: Istiqlol, 2015. – 144 b.
9. Bloom B.S. va boshq. Taksonomiya ta'lim maqsadlarining: Kognitiv soha. – T.: O'qituvchi, 2002. – 312 b. (tarjima)
10. Maxmutov M.I. Muammoli ta'limni tashkil etish. – T.: Fan, 2004. – 208 b. (tarjima)
11. Yo'ldoshev J.G'. Ilg'or pedagogik texnologiyalar. – T.: O'qituvchi, 2009. – 224 b.
12. Tolipov O'., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tadbiqiy asoslari. – T.: Moliya, 2006. – 256 b.
13. Muslimov N.A. va boshq. Muammoli ta'lim va tanqidiy fikrlash. – T.: TATU nashriyoti, 2019. – 168 b.
14. Norqo'ziyev N.Q. Oliy ta'limda refleksiv fikrlashni rivojlantirish. – T.: Akademiya, 2021. – 140 b.
15. Nishonova S.T. Interfaol ta'lim metodlari. – T.: Yangi asr avlodi, 2016. – 192 b.
16. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – T.: TDPU, 2003. – 174 b.
17. Usmonova D.B. Keis-stadi metodi va uning ta'limdagi o'rni. – T.: Ziyonet, 2020. – 128 b.
18. Inomova M.B. Loyiha asosida o'qitish metodologiyasi. – T.: TDPU nashriyoti, 2022. – 152 b.
19. Kember D., Leung D.Y.P., Jones A., Loke A.Y., McKay J., Sinclair K., Tse H., Webb C., Wong F.K.Y., Wong M. & Yeung E. Development of a Questionnaire to Measure the Level of Reflective Thinking // Assessment and Evaluation in Higher Education. – 2000. – Vol. 25, № 4. – P. 380-395.
20. Xoliqberdiyev K.X. O'qituvchi mahoratini oshirishda refleksiv yondashuv. – T.: Fan va texnologiya, 2017. – 160 b.

Cho'liyev Isomiddin Ilxomovich,
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

INGLIZ TILINI O'QITISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK MEZONLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz tilini o'qitish jarayonining samaradorligini belgilovchi pedagogik-psixologik mezonlar tizimli tahlil qilinadi. Til o'rganish jarayoni nafaqat kognitiv, balki motivatsion, emotsional va ijtimoiy-interaktiv omillar ta'sirida kechishi asoslab beriladi. Xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning (Vygotskiy, Bandura, Gardner, Dörnyei, G'oziyev, Karimova) nazariy qarashlari asosida o'quvchining til o'zlashtirish faoliyatini baholashning kompleks mezonlari ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari ingliz tili darslarida pedagogik strategiyalarni psixologik jihatdan asoslangan holda loyihalashtirish zarurligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *pedagogik-psixologik mezonlar, chet tili ta'limi, motivatsiya, individual xususiyatlar, ta'lim strategiyasi, o'quv faoliyati, kommunikativ kompetensiya, o'z-o'ziga ishonch.*

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL CRITERIA FOR TEACHING THE ENGLISH LANGUAGE

Abstract. *This article provides a systematic analysis of the pedagogical-psychological criteria that determine the effectiveness of English language teaching. It argues that the language learning process is shaped not only by cognitive but also by motivational, emotional, and socio-interactive factors. Drawing on the theoretical views of foreign and local researchers (Vygotsky, Bandura, Gardner, Dörnyei, G'oziyev, Karimova), a comprehensive set of criteria for assessing learners' language-acquisition activity has been developed. The findings show the need to design pedagogical strategies for English lessons on a psychologically grounded basis.*

Key words: *pedagogical-psychological criteria, foreign language education, motivation, individual differences, teaching strategy, learning activity, communicative competence, self-efficacy.*

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. *В данной статье проводится систематический анализ педагогико-психологических критериев, определяющих эффективность обучения английскому языку. Обосновывается, что процесс изучения языка формируется не только когнитивными, но и мотивационными, эмоциональными и социально-интерактивными факторами. На основе теоретических взглядов зарубежных и отечественных исследователей (Выготский, Бандура, Гарднер, Дёрней, Гозиев, Каримова) разработан комплексный набор критериев оценки языковой деятельности обучающегося. Результаты исследования показывают необходимость проектирования педагогических стратегий на уроках английского языка на психологически обоснованной основе.*

Ключевые слова: *педагогико-психологические критерии, обучение иностранному языку, мотивация, индивидуальные различия, стратегия обучения, учебная деятельность, коммуникативная компетенция, самоэффективность.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida chet tilini, xususan ingliz tilini o'qitish sifati nafaqat qo'llanilayotgan metodika va o'quv materiallariga, balki o'quvchining psixologik holati, motivatsion darajasi va o'quv jarayonidagi ijtimoiy o'zaro ta'siriga ham bevosita bog'liq. So'nggi yillarda O'zbekistonda ingliz tili ta'limi sifatini oshirishga qaratilgan davlat dasturlari faol amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, amaliyotda hamon o'quvchilarning nutqiy faollik darajasi past bo'lib qolmoqda, bu esa mavzuning dolzarbligini ko'rsatadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi - ingliz tilini o'qitish jarayonining samaradorligini belgilovchi pedagogik-psixologik mezonlarni ilmiy jihatdan asoslash va ularni amaliyotda qo'llash imkoniyatlarini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot vazifalari sifatida quyidagilar belgilandi: mavzu

bo'yicha xorijiy va mahalliy ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish; til o'zlashtirish jarayoniga ta'sir etuvchi asosiy psixologik omillarni aniqlash; ushbu omillar asosida ixcham metodologik jadval ishlab chiqish va uni tahlil qilish. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini faoliyat nazariyasi, ijtimoiy-madaniy nazariya hamda chet tili o'qitish psixologiyasiga oid zamonaviy yondashuvlar tashkil etadi.

Adabiyotlar tahlili. Ingliz tilini o'qitish samaradorligini oshirish masalasi so'nggi o'n yilliklarda pedagogika va psixologiya fanlari kesishmasida faol o'rganilmoqda. L.S. Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" kontseptsiyasi til o'zlashtirish jarayonini o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi ijtimoiy o'zaro ta'sir mahsuli sifatida talqin qilishga asos bo'ldi. Ushbu yondashuvga ko'ra, o'quvchi mustaqil bajara olmaydigan, biroq katta yordamida uddalay oladigan topshiriqlar aynan uning rivojlanish salohiyatini ochib beradi, bu esa ingliz tili darslarida differensial yondashuvni talab qiladi.

A. Bandura tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini samarali deb bilish (self-efficacy) nazariyasi til o'rganuvchining o'z kuchiga ishonchi uning nutq faoliyatidagi faolligiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. R. Gardner va Z. Dörnyei tadqiqotlarida esa motivatsiyaning ikki turi - integrativ va instrumental motivatsiya - ajratib ko'rsatiladi hamda ularning har biri o'quvchining chet tilini o'zlashtirish sur'atiga turlicha ta'sir ko'rsatishi isbotlangan.

E.K. Horwitz va hamkasblarining tadqiqotlari chet tili darslaridagi xavotir (foreign language anxiety) hodisasini alohida psixologik omil sifatida ajratib ko'rsatadi. Ularning fikricha, yuqori darajadagi xavotir o'quvchining og'zaki nutqda ishtirok etish faolligini sezilarli darajada pasaytiradi, hatto til bilimi yetarli bo'lgan hollarda ham. Bu, o'z navbatida, o'qituvchidan psixologik jihatdan xavfsiz o'quv muhitini yaratishni talab qiladi.

P. Skehanning kognitiv yondashuvi esa til aptitudi, ishchi xotira hajmi va diqqatni taqsimlash qobiliyatini individual farqlarning asosiy ko'rsatkichlari sifatida belgilaydi. S. Krashen tomonidan ilgari surilgan "kirish gipotezasi" (input hypothesis) o'quvchiga uning hozirgi bilim darajasidan biroz yuqoriroq bo'lgan til materialini taqdim etish zarurligini ta'kidlaydi, bu esa metodik jihatdan mezonlar tizimini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mahalliy tadqiqotchilardan E.G'. G'oziyev yosh davrlari psixologiyasi nuqtai nazaridan o'quvchining kognitiv va emotsional rivojlanish xususiyatlarini, V.M. Karimova esa ijtimoiy psixologiya asosida guruh ichidagi o'zaro munosabatlarning o'quv faoliyatiga ta'sirini tahlil qilgan. Ushbu ishlar O'zbekiston sharoitida ingliz tili o'qitish metodikasini psixologik asoslash uchun muhim nazariy poydevor yaratadi.

R. Ellis va R. Oxford tomonidan ishlab chiqilgan til o'rganish strategiyalari nazariyasi o'quvchining o'quv faoliyatida qo'llaydigan kognitiv, metakognitiv va ijtimoiy strategiyalarni tizimlashtirishga xizmat qiladi. Ushbu strategiyalarni o'z vaqtida aniqlash va rivojlantirish o'qituvchiga individual yondashuvni amalga oshirish imkonini beradi, chunki har bir o'quvchi turli strategiyalardan turlicha samaradorlik bilan foydalanadi. Bundan tashqari, strategik kompetensiya o'quvchining mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

Shuningdek, zamonaviy pedagogik-psixologik tadqiqotlarda o'qituvchi-o'quvchi munosabatlarining sifati alohida e'tirof etiladi. O'qituvchining empatik pozitsiyasi, konstruktiv fikr-mulohaza berish uslubi va xato qilishga nisbatan yo'l qo'yuvchan munosabati o'quvchida ijobiy o'quv iqlimini shakllantiradi. Bunday muhitda o'quvchi xatolardan qo'rqmasdan nutq faoliyatida faol ishtirok etadi, bu esa uzoq muddatda uning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kognitiv va metakognitiv mexanizmlar bilan bir qatorda, so'nggi yillarda o'quv jarayonida hissiy intellekt (emotional intelligence) tushunchasi ham pedagogik-psixologik mezonlar tizimida muhim o'rin egallamoqda. O'quvchining o'z his-tuyg'ularini anglash va boshqarish qobiliyati uning stress vaziyatlarga - masalan, imtihon yoki og'zaki nazorat oldidan - nisbatan chidamliligini belgilaydi. Bu borada o'qituvchining vazifasi nafaqat bilim berish, balki o'quvchida hissiy o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga ko'maklashishdan iborat bo'ladi, bu esa uzoq muddatli akademik muvaffaqiyat bilan bevosita bog'liq.

Muhokama. Yuqorida keltirilgan nazariy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, ingliz tilini o'qitishning samaradorligi yagona bir omil bilan emas, balki bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan bir necha mezonlar majmui bilan belgilanadi. Motivatsion mezon o'quvchining darsga bo'lgan qiziqishini, kognitiv mezon uning bilim o'zlashtirish sur'atini, emotsional mezon esa uning psixologik qulayligini

aks ettiradi. Bu uch mezonning birortasi e'tibordan chetda qolsa, o'quv jarayonining umumiy samaradorligi pasayadi.

Amaliyotda ko'p hollarda o'qituvchilar faqat kognitiv-lingvistik ko'rsatkichlarga (grammatika, leksika, talaffuz) e'tibor qaratib, o'quvchining emotsional holati va o'zaro munosabatlar sifatini e'tibordan chetda qoldirishadi. Bunday yondashuv, xususan, xavotir darajasi yuqori bo'lgan o'quvchilarda nutq faoliyatining sun'iy ravishda cheklanishiga olib keladi. Shu sababli, zamonaviy metodika nafaqat til bilimini, balki o'quvchining psixologik holatini ham muntazam kuzatib borishni talab qiladi.

Ijtimoiy-interaktiv mezonning ahamiyati alohida ta'kidlanishi lozim: juftlik va kichik guruhlarda ishlash orqali o'quvchi nafaqat til qoidalarini, balki muloqot madaniyatini ham o'zlashtiradi. Bunda o'qituvchining roli - nazorat qiluvchidan ko'ra, hamkorlikni tashkil etuvchi va psixologik qo'llab-quvvatlovchi shaxsga aylanadi. O'z-o'ziga ishonch mezoni esa o'quvchining mustaqil topshiriqlarni bajarishga tayyorligini belgilaydi va uzoq muddatli o'quv motivatsiyasini saqlab qolishda muhim rol o'ynaydi.

Shunday qilib, muhokama qilingan mezonlar bir-biridan ajratilgan holda emas, balki yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqilishi kerak. Bunday tizimli yondashuv ingliz tili o'qituvchilariga darsni loyihalashtirishda nafaqat lingvistik, balki psixologik omillarni ham hisobga olish imkonini beradi.

Alohida ta'kidlash joizki, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektga asoslangan vositalarning ta'lim jarayoniga kirib kelishi mazkur mezonlarni baholash imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Masalan, adaptiv o'quv platformalari o'quvchining kognitiv va motivatsion ko'rsatkichlarini real vaqt rejimida kuzatib borish, shu asosda individuallashtirilgan topshiriqlar taklif etish imkonini beradi. Biroq bunday texnologik vositalar o'qituvchining pedagogik-psixologik kuzatuvchanligini to'liq almashtira olmaydi, balki uni to'ldiruvchi vosita sifatida xizmat qilishi lozim.

1-jadval

Metodologik jadval

Mezon	Psixologik asos	Pedagogik ko'rsatkich	Baholash usuli
Motivatsion	Ichki va tashqi motivatsiya (Gardner, Dörnyei)	Darsga qatnashish faolligi, uy vazifasi sifati	Gardner AMTB so'rovnomasi, kuzatuv
Kognitiv	Ishchi xotira, diqqat, til aptitudi (Skehan)	Yangi leksik birliklarni o'zlashtirish tezligi	Kognitiv testlar, eslab qolish topshiriqlari
Emotsional	Til o'rganish xavotiri (Horwitz)	Og'zaki nutqda ishtirok etishdan qochish darajasi	FLCAS anketasi
Ijtimoiy-interaktiv	Yaqin rivojlanish zonasi (Vygotskiy)	Juftlik/guruh ishlarida hamkorlik sifati	Pedagogik kuzatuv, video tahlil
O'z-o'ziga ishonch	O'z-o'zini samarali deb bilish (Bandura)	Mustaqil topshiriqlarni bajarishga tayyorlik	O'z-o'ziga ishonch shkalasi

Metodologik jadval tahlili. Jadvalda keltirilgan olti mezon - motivatsion, kognitiv, emotsional, ijtimoiy-interaktiv va o'z-o'ziga ishonch - ingliz tilini o'qitish jarayonini kompleks baholash imkonini beruvchi asosiy o'lchov birliklari sifatida shakllantirilgan. Har bir mezon o'zining psixologik asosiga, pedagogik ko'rsatkichiga va mos baholash usuliga ega bo'lib, bu ularni amaliyotda qo'llashni osonlashtiradi.

Motivatsion va o'z-o'ziga ishonch mezonlari o'quvchining ichki resurslarini, kognitiv mezon uning bilim o'zlashtirish salohiyatini, emotsional va ijtimoiy-interaktiv mezonlar esa uning o'quv muhitidagi psixologik holatini aks ettiradi. Baholash usullari sifatida tanlangan vositalar (AMTB, FLCAS, o'z-o'ziga ishonch shkalasi, pedagogik kuzatuv) xalqaro amaliyotda keng qo'llaniladigan va ishonchliligi isbotlangan instrumentlar hisoblanadi, shu bilan birga ular O'zbekiston ta'lim sharoitiga moslashtirilgan holda qo'llanilishi mumkin.

Jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, mezonlarning aksariyati faqat test natijalari orqali emas, balki uzoq muddatli pedagogik kuzatuv orqali ham baholanishi lozim. Bu, o'z navbatida, o'qituvchidan nafaqat metodik, balki psixologik-diagnostik kompetensiyaga ham ega bo'lishni talab qiladi.

Mezonlarni amaliyotga tatbiq etishda yosh xususiyatlarini ham hisobga olish zarur. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda emotsional va ijtimoiy-interaktiv mezonlar ustuvor ahamiyat kasb etsa, yuqori sinf o'quvchilarida kognitiv va o'z-o'ziga ishonch mezonlari ko'proq namoyon bo'ladi. Shu bois, mezonlar tizimini qo'llashda yagona qolipdan emas, balki o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlaridan kelib chiqib yondashish tavsiya etiladi. Bu, o'z navbatida, o'qituvchidan yuqori darajadagi psixologik-pedagogik moslashuvchanlikni talab qiladi.

Xulosa. O'tkazilgan tahlil natijasida ingliz tilini o'qitishning pedagogik-psixologik mezonlari olti asosiy yo'nalishga birlashtirilishi mumkinligi aniqlandi: motivatsion, kognitiv, emotsional, ijtimoiy-interaktiv va o'z-o'ziga ishonch mezonlari. Ushbu mezonlar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, faqat kompleks holda qo'llanilgandagina o'quv jarayonining haqiqiy samaradorligini aks ettira oladi.

Amaliy nuqtai nazardan, ingliz tili o'qituvchilariga tavsiya etiladiki, dars rejalashtirishda nafaqat lingvistik maqsadlar, balki o'quvchilarning motivatsion holati, emotsional qulayligi va ijtimoiy o'zaro ta'siri ham hisobga olinsin. Xususan, dars boshida qisqa motivatsion faoliyatlar, jarayon davomida xavotirni kamaytiruvchi hamkorlikdagi mashqlar va dars yakunida o'z-o'ziga ishonchni mustahkamlovchi ijobiy fikr-mulohaza berish amaliyoti tatbiq etilishi tavsiya etiladi.

Kelgusi tadqiqotlarda ushbu mezonlar asosida O'zbekiston umumta'lim maktablari sharoitida empirik tekshiruv o'tkazish, mezonlarning o'zaro korrelyatsion bog'liqligini statistik jihatdan asoslash hamda raqamli ta'lim vositalarining ushbu mezonlarga ta'sirini o'rganish dolzarb yo'nalish bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. - Cambridge: Harvard University Press, 1978. - 159 p.

2. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. - New York: W.H. Freeman, 1997. - 604 p.

3. Gardner R.C. Social Psychology and Second Language Learning: The Role of Attitudes and Motivation. - London: Edward Arnold, 1985. - 208 p.

4. Dörnyei Z. The Psychology of the Language Learner: Individual Differences in Second Language Acquisition. - Mahwah: Lawrence Erlbaum, 2005. - 270 p.

5. Horwitz E.K., Horwitz M.B., Cope J. Foreign Language Classroom Anxiety // The Modern Language Journal. - 1986. - Vol. 70, No. 2. - P. 125–132.

6. Krashen S.D. Principles and Practice in Second Language Acquisition. - Oxford: Pergamon Press, 1982. - 202 p.

7. Skehan P. Individual Differences in Second-Language Learning. - London: Edward Arnold, 1989. - 216 p.

8. Rubinshteyn S.L. Umumiy psixologiya asoslari. - Toshkent: O'qituvchi, 1998. - 712 b.

9. G'oziyev E.G'. Yosh davrlari psixologiyasi. - Toshkent: Universitet, 2002. - 246 b.

10. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. - Toshkent: O'qituvchi, 2008. - 280 b.

11. Ellis R. The Study of Second Language Acquisition. - Oxford: Oxford University Press, 2008. - 1061 p.

12. Oxford R.L. Language Learning Strategies: What Every Teacher Should Know. - Boston: Heinle & Heinle, 1990. - 343 p.

13. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. - New York: Bantam Books, 1995. - 352 p.

14. MacIntyre P.D., Gardner R.C. The Subtle Effects of Language Anxiety on Cognitive Processing in the Second Language // Language Learning. - 1994. - Vol. 44, No. 2. - P. 283–305.

Косимова Мафтуна Мухиддиновна,
Магистрант Азиатского Международного Университета
E-mail: maftun1108@gmail.com
научный руководитель**: Мусаева Амина Караматовна,**
преподаватель кафедры узбекской и русской филологии
Азиатского Международного Университета, города Бухары

ТРАГИЗМ И ИРОНИЯ В ПРОЗЕ М. БУЛГАКОВА

Аннотация. *В статье рассматриваются особенности сочетания трагизма и иронии в прозе Михаила Афанасьевича Булгакова. Анализируются художественные приемы, с помощью которых писатель раскрывает внутренний мир героев, их нравственные конфликты и противоречия эпохи. Особое внимание уделяется роману «Мастер и Маргарита», а также повестям «Собачье сердце» и «Роковые яйца». Сделан вывод о том, что трагизм и ирония в произведениях Булгакова взаимно дополняют друг друга, создавая глубокое философское содержание и усиливая авторскую оценку изображаемой действительности.*

Ключевые слова: *Михаил Булгаков, трагизм, ирония, сатира, проза, художественный мир, «Мастер и Маргарита», «Собачье сердце».*

TRAGIC ELEMENTS AND IRONY IN THE PROSE OF M. BULGAKOV

Abstract. *This article examines the combination of tragedy and irony in the prose of Mikhail Bulgakov. It analyzes the artistic techniques through which the writer reveals the inner world of his characters, their moral conflicts, and the contradictions of the historical period. Special attention is paid to the novel The Master and Margarita and the novellas Heart of a Dog and The Fatal Eggs. The study concludes that tragedy and irony complement each other in Bulgakov's works, creating profound philosophical meaning and strengthening the author's interpretation of reality.*

Key words: *Mikhail Bulgakov, tragedy, irony, satire, prose, artistic world, The Master and Margarita, Heart of a Dog.*

M. BULGAKOV NASRIDA TRAGIZM VA IRONIYA

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Mixail Afanasyevich Bulgakov nasridagi fojiaviylik va kinoyaning o'zaro uyg'unligi tahlil qilinadi. Adibning badiiy usullari orqali qahramonlarning ichki kechinmalari, axloqiy ziddiyatlari hamda davrning murakkab jihatlari yoritilishi ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda «Usta va Margarita» romani, shuningdek, «It yuragi» va «Halokatli tuxumlar» qissalari asosiy tahlil obyekti sifatida tanlangan. Xulosa sifatida Bulgakov ijodida fojiaviylik va kinoya bir-birini to'ldirib, asarlarga chuqur falsafiy mazmun va kuchli badiiy ta'sir bag'ishlashi ta'kidlanadi.*

Kalit so'zlar: *Mixail Bulgakov, fojiaviylik, kinoya, satira, nasr, badiiy olam, «Usta va Margarita», «It yuragi».*

Введение. Михаил Афанасьевич Булгаков занимает особое место в русской литературе XX века. Его произведения отличаются необычным сочетанием сатиры, философских размышлений, трагических событий и тонкой иронии[2]. Писатель жил и творил в непростое время, когда общественные изменения затрагивали практически все стороны жизни человека. Именно поэтому многие произведения Булгакова наполнены внутренним конфликтом между личностью и окружающей действительностью. Автор не только показывает трагические судьбы своих героев, но и использует иронию как художественный прием, который позволяет глубже раскрыть смысл происходящего.

Целью данной работы является исследование особенностей проявления трагизма и иронии в прозе М. А. Булгакова, а также определение их роли в раскрытии авторского замысла и создании художественного мира писателя.

Основная часть. Трагизм в прозе Булгакова связан прежде всего с судьбой человека, оказавшегося перед лицом несправедливости, жестокости и невозможности изменить окружающий мир. Герои писателя часто сталкиваются с выбором между собственными убеждениями и требованиями общества. Их внутренний конфликт становится источником глубоких переживаний и приводит к драматическим последствиям.

Одним из наиболее ярких произведений, в котором проявляется трагическое начало, является роман «Мастер и Маргарита». Судьба Мастера показывает, насколько тяжело творческому человеку сохранить свободу в условиях давления со стороны общества. Его роман подвергается критике, а сам герой постепенно теряет веру в себя. В результате Мастер оказывается в психиатрической клинике, что символизирует духовное поражение личности. Однако Булгаков не ограничивается только изображением трагедии. В произведении появляется Воланд со своей свитой, и именно через фантастические события автор раскрывает многие недостатки общества.

Ирония в романе становится способом показать человеческие слабости. Чиновники, писатели, представители различных учреждений оказываются смешными, жадными и лицемерными. Их поведение вызывает улыбку, но за комическими ситуациями скрывается серьезная проблема нравственного выбора. Булгаков показывает, что люди сами становятся причиной своих бед, поскольку забывают о честности, совести и достоинстве.

Особое место занимает образ Понтия Пилата. Его история наполнена трагизмом. Пилат понимает, что Иешуа невиновен, однако страх перед властью оказывается сильнее чувства справедливости. На протяжении многих веков герой испытывает мучения из-за своего решения. Таким образом писатель показывает, что нравственная ответственность сопровождает человека всю жизнь и избежать ее невозможно.

Другим важным произведением Булгакова является повесть «Собачье сердце». На первый взгляд она представляет собой сатирическую историю о необычном научном эксперименте профессора Преображенского. Однако за внешней комичностью скрывается серьезная проблема изменения человеческой природы. Попытка искусственно создать нового человека заканчивается неудачей. Шариков становится воплощением грубости, невежества и агрессии. Его поведение часто вызывает смех, однако этот смех постепенно превращается в тревогу. Читатель понимает, что подобные изменения могут привести к разрушению нравственных ценностей общества.

Ирония в повести проявляется практически во всех диалогах. Булгаков высмеивает бюрократизм, безграмотность и стремление некоторых людей получить власть, не имея для этого ни знаний, ни культуры. Особенно выразительными являются сцены общения Шарикова с профессором и доктором Борменталем. Контраст между образованными людьми и новым «человеком» создает комический эффект, который одновременно подчеркивает трагизм происходящего.

Не менее значительным произведением является повесть «Роковые яйца». В центре сюжета находится выдающийся ученый Персиков, случайно открывший необычный луч, ускоряющий развитие живых организмов. Научное открытие, которое могло бы принести пользу, становится причиной настоящей катастрофы. Причиной трагедии оказывается не сама наука, а человеческая некомпетентность и желание быстро добиться успеха. Булгаков показывает, что любое открытие требует ответственности и осторожности.

Во многих произведениях писателя трагическое и комическое существуют одновременно. Иногда читатель сначала смеется над происходящим, а затем понимает глубину скрытого смысла. Именно такое сочетание делает произведения Булгакова особенно выразительными. Смех у него никогда не является простой насмешкой. Он помогает увидеть серьезные проблемы общества, человеческих отношений и нравственного выбора.

Ирония в произведениях Булгакова проявляется в разных формах. Она может быть мягкой авторской улыбкой, едкой сатирой или приобретать черты гротеска. Сцены в театре Варьете в романе «Мастер и Маргарита» сначала воспринимаются как веселое и необычное представление. По мере развития сюжета становится очевидно, что писатель раскрывает человеческую жадность, стремление к легкой наживе и духовную пустоту. Ради богатства и

внешнего благополучия люди готовы отказаться от нравственных принципов, в результате чего сами становятся жертвами собственных поступков. Трагизм произведений Булгакова связан также с одиночеством личности. Многие его герои чувствуют себя чужими среди окружающих. Мастер не находит понимания у литературного сообщества, профессор Преображенский вынужден защищать свои взгляды, Персиков становится жертвой чужих ошибок. Даже Воланд, несмотря на свою силу, остается наблюдателем человеческих слабостей. Автор показывает, что человеку трудно сохранить свою индивидуальность в мире, где господствуют страх, ложь и равнодушие.

Интересно, что Булгаков никогда не разделяет героев только на положительных и отрицательных. Практически каждый персонаж имеет свои достоинства и недостатки. Даже Понтий Пилат вызывает сочувствие, хотя именно он принимает трагическое решение. Такой подход делает произведения писателя более реалистичными и заставляет читателя самостоятельно оценивать поступки героев. Большую роль играет и язык произведений. Булгаков умело использует разговорную речь, афористичные выражения, юмор и сатирические детали. Благодаря этому повествование остается живым и естественным. Ирония возникает не только в описании событий, но и в репликах персонажей, их поведении и даже в авторских замечаниях. Такое художественное мастерство делает произведения писателя легко узнаваемыми.

Можно сказать, что трагизм и ирония в прозе Булгакова тесно связаны между собой. Автор не противопоставляет эти два начала, а объединяет их в единую художественную систему. Ирония помогает ярче увидеть трагедию человека, а трагические события делают сатиру более глубокой и убедительной. Именно поэтому произведения Булгакова продолжают оставаться актуальными и сегодня. В них поднимаются вопросы нравственного выбора, ответственности, свободы личности, взаимоотношений человека и власти, которые не теряют своего значения в современном обществе.

Заключение. Трагизм и ирония составляют основу художественного своеобразия прозы Михаила Булгакова. Их сочетание позволяет писателю не только раскрыть характеры героев, но и показать сложность человеческой жизни, нравственных конфликтов и общественных противоречий. За комическими ситуациями и сатирическими образами скрываются глубокие философские размышления о добре и зле, свободе личности, ответственности и духовном выборе. Благодаря этому произведения Булгакова не утрачивают своей актуальности, продолжают привлекать внимание исследователей и находят отклик у современных читателей.

Список литературы.

1. Булгаков М. А. Мастер и Маргарита. - Москва : АСТ, 2023. - 512 с.
2. Булгаков М. А. Собачье сердце. Роковые яйца. - Москва : Азбука, 2022. - 320 с.
3. Соколов Б. В. Булгаков: энциклопедия. - Москва : Алгоритм, 2007. - 864 с.
4. Яновская Л. М. Творческий путь Михаила Булгакова. - Москва : Советский писатель, 1983. - 320 с.
5. Чудакова М. О. Жизнеописание Михаила Булгакова. - Москва : Книга, 1988. - 672 с.
6. Лакшин В. Я. Мир Михаила Булгакова. - Москва : Советский писатель, 1989. - 344 с.
7. Сухих И. Н. Русская литература XX века: учебник для вузов. - Москва : Академия, 2011. - 480 с.

Niyazova Nilufar Farxadovna,
Ma'mun universiteti psixologiya, tibbiyot va sport kafedrasi dotsent
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD
E-mail: niyazova_nilufar@mamunedu.uz.
Orcid: 0009-0007-7731-0890

ONKOLOGIK BEMORLAR HAYOT SIFATINI OSHIRISHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI VA PSIXOKORREKSION TEXNOLOGIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada onkologik bemorlar hayot sifatini oshirishga xizmat qiluvchi psixologik mexanizmlar hamda zamonaviy psixokorreksion texnologiyalarni takomillashtirish masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda onkologik kasallikning bemorlarning emotsional holati, psixologik farovonligi, ijtimoiy moslashuvi va hayot sifatiga ta'sir etuvchi asosiy omillar ilmiy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, psixologik rezilentlik, stressni boshqarish, emotsional qo'llab-quvvatlash, kognitiv-xulq-atvor yondashuvi va psixologik maslahatning bemorlarning hayot sifatini yaxshilashdagi o'rni tahlil qilinadi. Psixokorreksion texnologiyalarni individual ehtiyojlarga mos ravishda takomillashtirish bemorlarning davolanishga motivatsiyasini oshirish, psixologik moslashuvini kuchaytirish va psixoemotsional barqarorligini ta'minlashga xizmat qilishi asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari onkologik bemorlarga ko'rsatiladigan psixologik yordam tizimini takomillashtirish va multidissiplinar yondashuv samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so'zlar: *onkologik bemor, hayot sifati, psixologik mexanizm, psixokorreksiya, psixokorreksion texnologiyalar, psixologik yordam, psixologik moslashuv, emotsional barqarorlik, rezilentlik, stressni boshqarish, kognitiv-xulq-atvor terapiyasi, psixologik farovonlik.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ ОНКОЛОГИЧЕСКИХ БОЛЬНЫХ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПСИХОКОРРЕКЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. *В статье рассматриваются психологические механизмы повышения качества жизни онкологических больных и пути совершенствования современных психокоррекционных технологий. Анализируется влияние онкологического заболевания на эмоциональное состояние, психологическое благополучие, социальную адаптацию и качество жизни пациентов. Особое внимание уделено роли психологической устойчивости, управления стрессом, эмоциональной поддержки, когнитивно-поведенческого подхода и психологического консультирования в повышении качества жизни онкологических больных. Обосновывается необходимость совершенствования психокоррекционных технологий с учетом индивидуальных особенностей пациентов для повышения их мотивации к лечению, улучшения психологической адаптации и эмоциональной стабильности. Полученные результаты имеют практическое значение для совершенствования системы психологической помощи онкологическим больным и повышения эффективности междисциплинарного взаимодействия специалистов.*

Ключевые слова: *онкологические больные, качество жизни, психологические механизмы, психокоррекция, психокоррекционные технологии, психологическая помощь, психологическая адаптация, эмоциональная устойчивость, резильентность, управление стрессом, когнитивно-поведенческая терапия, психологическое благополучие.*

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS FOR IMPROVING THE QUALITY OF LIFE OF ONCOLOGY PATIENTS AND ENHANCING PSYCHOCORRECTIVE TECHNOLOGIES

Abstract. *This article examines the psychological mechanisms for improving the quality of life of cancer patients and explores approaches to enhancing modern psychocorrection technologies.*

The study analyzes the impact of cancer on patients' emotional state, psychological well-being, social adaptation, and overall quality of life. Particular attention is given to the role of psychological resilience, stress management, emotional support, cognitive-behavioral approaches, and psychological counseling in improving patients' quality of life. The paper argues that psychocorrection technologies should be tailored to individual patient needs in order to strengthen treatment motivation, facilitate psychological adaptation, and enhance emotional stability. The findings provide a scientific basis for improving psychological support services for cancer patients and increasing the effectiveness of multidisciplinary healthcare interventions.

Key words: *cancer patients, quality of life, psychological mechanisms, psychocorrection, psychocorrection technologies, psychological support, psychological adaptation, emotional stability, resilience, stress management, cognitive behavioral therapy, psychological well-being.*

Kirish. Onkologik kasalliklar bugungi kunda dunyo sog‘liqni saqlash tizimining eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Tibbiyot sohasida diagnostika va davolash usullarining takomillashib borishi natijasida bemorlarning yashash davomiyligi sezilarli darajada oshayotgan bo‘lsa-da, ularning hayot sifati, psixologik holati va ijtimoiy moslashuvini ta'minlash masalasi hamon muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda [World Health Organization, 2022; National Cancer Institute, 2023]. Zamonaviy ilmiy qarashlarga ko‘ra, onkologik kasallikni davolash faqat biologik yoki klinik yondashuv bilan chegaralanmasligi, balki bemorning psixologik ehtiyojlarini ham kompleks ravishda qamrab olishi zarur.

Onkologik tashxis inson hayotida keskin burilish yasovchi psixologik hodisa bo‘lib, u bemorda qo‘rquv, xavotir, tushkunlik, kelajakka nisbatan noaniqlik, o‘ziga bo‘lgan ishonchning pasayishi hamda ijtimoiy faollikning kamayishi kabi murakkab emotsional holatlarni yuzaga keltiradi. Bunday psixoemotsional o‘zgarishlar nafaqat bemorning ruhiy salomatligiga, balki davolanish jarayonidagi faolligi, shifokor tavsiyalariga rioya qilishi va umumiy hayot sifatiga ham sezilarli ta'sir ko‘rsatadi [Lazarus, Folkman, 1984; Holland, Breitbart, Jacobsen et al., 2015].

So‘nggi yillarda hayot sifati tushunchasi onkologik yordam samaradorligini baholashning muhim mezonlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Hayot sifati bemorning jismoniy salomatligi bilan bir qatorda uning emotsional farovonligi, ijtimoiy munosabatlari, mustaqil faoliyat yuritish imkoniyatlari, ma'naviy qadriyatlari va hayotdan qoniqish darajasini ham o‘z ichiga oluvchi kompleks ko‘rsatkich hisoblanadi. Shu sababli onkologik bemorlarni reabilitatsiya qilishda psixologik omillarni hisobga olgan holda individual yondashuvni qo‘llash tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda [WHO, 2022; Cella, 1994].

Psixologik mexanizmlar bemorning kasallikka munosabatini shakllantirish, ichki psixologik resurslarini safarbar etish, stressni boshqarish hamda davolanish jarayoniga faol moslashishini ta'minlashda muhim o‘rin egallaydi. Psixologik rezilentlik, optimistik dunyoqarash, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, adaptiv koping strategiyalari va emotsiyalarni boshqarish ko‘nikmalari bemorning psixologik barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Mazkur mexanizmlarning rivojlanganligi bemorlarning hayot sifatini oshirish, depressiv holatlarni kamaytirish va davolanish samaradorligini kuchaytirishda muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi [Bonanno, 2004; Folkman, 2010].

Onkologik bemorlar bilan ishlash amaliyotida psixokorreksion texnologiyalar alohida ahamiyatga ega. Kognitiv-xulq-atvor terapiyasi, ratsional-emotiv yondashuv, relaksatsiya mashqlari, art-terapiya, mindfulness texnologiyalari, psixoedukatsiya hamda oilaviy psixologik maslahat usullarining qo‘llanilishi bemorlarning emotsional zo‘riqishini kamaytirish, davolanishga motivatsiyasini oshirish va ijtimoiy moslashuvini yaxshilashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, zamonaviy psixokorreksion texnologiyalarni bemorning individual psixologik xususiyatlari, kasallik bosqichi va ijtimoiy ehtiyojlarini hisobga olgan holda takomillashtirish zarurati ortib bormoqda [Beck, 2011; NCCN, 2024].

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab tadqiqotlarda onkologik kasalliklarning klinik jihatlari keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, hayot sifatini oshirishning psixologik mexanizmlari hamda psixokorreksion texnologiyalarni integrallashgan yondashuv asosida takomillashtirish masalalari hali ham yetarli darajada yoritilmagan. Ayniqsa, psixologik yordamni individual ehtiyojlar,

shaxsning psixologik resurslari va zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirishga oid tadqiqotlar dolzarbligicha qolmoqda [Greer et al., 2020; Carlson, Bultz, 2021].

Mazkur maqolaning maqsadi onkologik bemorlar hayot sifatini oshirishga xizmat qiluvchi psixologik mexanizmlarni ilmiy jihatdan tahlil qilish, zamonaviy psixokorreksion texnologiyalarning imkoniyatlarini baholash hamda ularni takomillashtirishning ilmiy-amaliy yo‘nalishlarini asoslab berishdan iborat. Tadqiqot natijalari onkologik bemorlarga ko‘rsatiladigan psixologik yordam tizimini rivojlantirish, multidissiplinar yondashuv samaradorligini oshirish hamda psixologik reabilitatsiya dasturlarini takomillashtirish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi [American Cancer Society, 2023; World Health Organization, 2022].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Onkologik bemorlar hayot sifatini oshirish muammosi so‘nggi yillarda klinik psixologiya, psixoonkologiya, tibbiy psixologiya va reabilitatsiya yo‘nalishlarida faol tadqiq etilayotgan ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. Zamonaviy ilmiy qarashlarda hayot sifati bemorning faqat jismoniy salomatligi bilan emas, balki uning psixologik farovonligi, emotsional barqarorligi, ijtimoiy munosabatlari va hayotdan qoniqish darajasi bilan ham belgilanishi ta'kidlanadi. Shu sababli onkologik kasalliklarni davolashda biopsixosotsial yondashuv tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda [Engel, 1977; World Health Organization, 2022].

Psixoonkologiya sohasining shakllanishida J. C. Hollandning ilmiy ishlari muhim o‘rin egallaydi. Tadqiqotchining fikriga ko‘ra, onkologik kasallik bemorning psixologik holatini tubdan o‘zgartirib, xavotir, depressiya, umidsizlik, ijtimoiy yakkalanish va davolanishdan voz kechish kabi holatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu bois psixologik yordam onkologik davolashning ajralmas qismi bo‘lishi lozimligi asoslab berilgan. Holland psixologik diagnostika va psixologik maslahatni davolashning barcha bosqichlariga integratsiya qilish zarurligini ta'kidlaydi [Holland, Breitbart, Jacobsen et al., 2015].

Hayot sifati konsepsiyasining rivojlanishida D. Cella va hamkorlarining tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Ular tomonidan ishlab chiqilgan ilmiy yondashuvga ko‘ra, hayot sifati jismoniy, funksional, emotsional va ijtimoiy farovonlikning o‘zaro uyg‘unligidan iborat murakkab tizim hisoblanadi. Olimlar ushbu ko‘rsatkichlarni baholash uchun standartlashtirilgan psixodiagnostik vositalarni ishlab chiqib, onkologik bemorlarning davolanish samaradorligini baholashda hayot sifati mezonlaridan foydalanish zarurligini ilmiy jihatdan asoslab berganlar [Cella, 1994].

R. Lazarus va S. Folkman tomonidan ishlab chiqilgan stress va koping nazariyasi onkologik bemorlarning psixologik moslashuvini tushuntirishda muhim metodologik asoslardan biri hisoblanadi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, insonning stressli vaziyatga bergan psixologik javobi uning vaziyatni qanday baholashi va qanday moslashuv strategiyalarini tanlashiga bog‘liq. Onkologik bemorlarda konstruktiv koping strategiyalarining shakllanishi emotsional zo‘riqishni kamaytirish, davolanishga motivatsiyani oshirish va hayot sifatini yaxshilashga yordam beradi [Lazarus, Folkman, 1984].

A. Beck tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv-xulq-atvor yondashuvi psixokorreksion texnologiyalar orasida eng samarali usullardan biri sifatida e'tirof etiladi. Mazkur yondashuv bemorlarda salbiy avtomatik fikrlarni aniqlash, ularni konstruktiv qarashlar bilan almashtirish va moslashuvchan xulq-atvor strategiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ilmiy tadqiqotlar kognitiv-xulq-atvor terapiyasi xavotir va depressiv simptomlarni kamaytirish, uyqu sifatini yaxshilash hamda bemorlarning hayotdan qoniqish darajasini oshirishini ko‘rsatmoqda [Beck, 2011; Greer et al., 2020].

So‘nggi yillarda psixokorreksion texnologiyalar tarkibiga mindfulness, relaksatsiya mashqlari, art-terapiya, musiqa terapiyasi, psixoedukatsiya, oilaviy maslahat va qo‘llab-quvvatlovchi guruh terapiyalari ham keng joriy etilmoqda. Ushbu texnologiyalar bemorlarning emotsional zo‘riqishini kamaytirish, kasallikni qabul qilish jarayonini yengillashtirish hamda psixologik rezilentlikni rivojlantirishga xizmat qilishi ko‘plab empirik tadqiqotlarda isbotlangan [Carlson, Bultz, 2021; National Comprehensive Cancer Network, 2024].

Rezilentlik konsepsiyasi ham onkologik bemorlar psixologiyasida muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. G. Bonanno va boshqa tadqiqotchilar og‘ir hayotiy vaziyatlarda psixologik barqarorlikni saqlab qolish shaxsning ichki resurslari, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va moslashuvchan fikrlash bilan chambarchas bog‘liqligini ta'kidlaydilar. Rezilentligi yuqori bo‘lgan bemorlarda davolanishga nisbatan ijobiy munosabat, psixoemotsional barqarorlik va hayot sifati ko‘rsatkichlari yuqoriroq bo‘lishi kuzatilgan [Bonanno, 2004; Masten, 2018].

Mahalliy ilmiy tadqiqotlarda ham onkologik bemorlarning psixologik holati, psixologik reabilitatsiyasi va psixologik yordamni tashkil etish masalalari bosqichma-bosqich rivojlanib bormoqda. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyatida alohida psixologik muammolar yoki reabilitatsiya jihatlariga e'tibor qaratilgan bo‘lib, hayot sifatini oshirishning psixologik mexanizmlari hamda zamonaviy psixokorreksion texnologiyalarni kompleks tizim sifatida takomillashtirish masalalari yetarlicha o‘rganilmagan. Ayniqsa, individual psixologik xususiyatlar, oilaviy qo‘llab-quvvatlash, raqamli psixologik xizmatlar va multidissiplinar yondashuvni yagona model asosida integratsiyalash bo‘yicha ilmiy izlanishlar zarurati saqlanib qolmoqda [World Health Organization, 2022; International Psycho-Oncology Society, 2023].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, onkologik bemorlar hayot sifatini oshirish faqat tibbiy davolash bilan cheklanmaydi. Psixologik mexanizmlarni rivojlantirish, zamonaviy psixokorreksion texnologiyalarni ilmiy asosda takomillashtirish va ularni individual ehtiyojlarga moslashtirish davolash samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqot onkologik bemorlarning psixologik farovonligini ta'minlash, psixologik yordam sifatini oshirish hamda psixoonkologik xizmatlarni rivojlantirishga qaratilgan ilmiy yondashuvlarni yanada boyitishga xizmat qiladi [Holland, Breitbart, Jacobsen et al., 2015; Carlson, Bultz, 2021].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot onkologik bemorlar hayot sifatini oshirishning psixologik mexanizmlari hamda psixokorreksion texnologiyalarni takomillashtirishning ilmiy-amaliy asoslarini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot metodologiyasi psixoonkologiya, klinik psixologiya, sog‘liq psixologiyasi va tibbiy reabilitatsiya sohalarida ishlab chiqilgan zamonaviy nazariy yondashuvlarga asoslandi. Xususan, biopsixosotsial model, stress va koping nazariyasi, kognitiv-xulq-atvor yondashuvi, rezilentlik konsepsiyasi hamda shaxsga yo‘naltirilgan psixologik yordam tamoyillari tadqiqotning metodologik negizini tashkil etdi. Nazariy tahlil jarayonida G. Engel, J. C. Holland, R. Lazarus, S. Folkman, A. Beck, D. Cella, G. Bonanno va F. Walshlarning ilmiy ishlari hamda Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti va xalqaro psixoonkologiya tashkilotlari tomonidan ishlab chiqilgan tavsiyalar o‘rganildi.

Tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, psixologik diagnostika, anketa so‘rovi hamda matematik-statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning empirik qismi onkologik kasallik tashxisi qo‘yilgan bemorlar ishtirokida tashkil etildi. Respondentlarni tanlashda ularning tadqiqotda ixtiyoriy ishtiroki, klinik holatining barqarorligi va axborotli rozilik tamoyillariga qat'iy amal qilindi. Tadqiqot barcha ishtirokchilarning shaxsiy ma'lumotlari maxfiyligini ta'minlagan holda amalga oshirildi.

Empirik tadqiqotda **78 nafar onkologik bemor** ishtirok etdi. Respondentlarning yoshi 28–67 yosh oralig‘ida bo‘lib, ular turli bosqichdagi onkologik kasallik bilan davolanayotgan bemorlardan iborat edi. Tadqiqot uchun respondentlar maqsadli tanlash usuli asosida shakllantirildi. Ishtirokchilarning jinsiy tarkibi, kasallik davomiyligi, oilaviy holati va ta'lim darajasi kabi ijtimoiy-demografik ko‘rsatkichlar ham hisobga olindi.

Psixologik holatni baholashda hayot sifati, emotsional barqarorlik, psixologik moslashuv, stress darajasi va psixologik rezilentlik ko‘rsatkichlari o‘rganildi. Tadqiqot jarayonida psixologik maslahat elementlari, kognitiv-xulq-atvor yondashuviga asoslangan psixokorreksion mashqlar, relaksatsiya usullari va emotsional qo‘llab-quvvatlash texnologiyalaridan foydalanildi. Olingan natijalar tavsifiy statistika, o‘rtacha qiymatlar, foiz ko‘rsatkichlari hamda korrelyatsion tahlil usullari yordamida qayta ishlanib, statistik ishonchlilik darajasi baholandi.

1-jadval

Onkologik bemorlarda hayot sifati va psixologik ko‘rsatkichlarning dastlabki diagnostik natijalari (n = 78)

Ko‘rsatkichlar	O‘rtacha qiymat (M±SD)	t	p
Hayot sifati	3,82±0,61	2,34	0,02
Psixologik moslashuv	3,74±0,57	2,19	0,03
Emotsional barqarorlik	3,68±0,64	2,11	0,04
Psixologik rezilentlik	3,91±0,55	2,48	0,02
Stressni boshqarish	3,57±0,69	2,27	0,03

Davolanishga motivatsiya	4,16±0,51	2,83	0,01

Jadval natijalariga ko‘ra, respondentlarda davolanishga motivatsiya nisbatan yuqori darajada qayd etilgan bo‘lsa-da, hayot sifati, emotsional barqarorlik va stressni boshqarish ko‘rsatkichlari o‘rtacha darajada ekanligi aniqlandi. Psixologik rezilentlik ko‘rsatkichi boshqa mezonlarga nisbatan yuqoriroq bo‘lib, bu ayrim bemorlarda kasallikka nisbatan konstruktiv munosabat va ichki psixologik resurslar shakllanganligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, psixologik moslashuv darajasining o‘rtacha qiymatda bo‘lishi psixologik yordam va psixokorreksion texnologiyalarni yanada takomillashtirish zarurligini tasdiqlaydi.

Olingan empirik natijalar keyingi bosqichda psixologik mexanizmlar, psixokorreksion texnologiyalar va bemorlarning hayot sifati o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqur tahlil qilish hamda ularning amaliy samaradorligini baholash uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qildi.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Tadqiqot natijalari onkologik bemorlarning hayot sifati ko‘rsatkichlari ularning psixologik holati, psixologik moslashuv darajasi hamda qo‘llanilgan psixokorreksion texnologiyalarning samaradorligi bilan uzviy bog‘liq ekanligini ko‘rsatdi. Olingan ma'lumotlar tahliliga ko‘ra, psixologik yordam jarayonida muntazam ishtirok etgan bemorlarda emotsional zo‘riqishning kamayishi, kasallikka nisbatan ijobiy munosabatning shakllanishi va davolanishga motivatsiyaning ortishi kuzatildi. Bu esa psixologik omillar onkologik kasallikni davolash jarayonining muhim tarkibiy qismi ekanligini tasdiqlaydi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, bemorlarning hayot sifati ko‘rsatkichlari ularning psixologik rezilentligi bilan bevosita bog‘liqdir. Psixologik rezilentlik darajasi yuqori bo‘lgan respondentlarda xavotir va depressiv belgilar kamroq uchradi, ijtimoiy faollik va davolanish jarayoniga moslashuv esa yuqoriroq darajada namoyon bo‘ldi. Aksincha, rezilentligi past bo‘lgan bemorlarda emotsional beqarorlik, kelajakka nisbatan pessimistik qarashlar va psixologik charchoq ko‘proq kuzatildi. Mazkur natijalar psixologik rezilentlikni rivojlantirish onkologik bemorlar bilan ishlashning ustuvor yo‘nalishlaridan biri ekanligini ko‘rsatadi.

Empirik kuzatishlar davomida kognitiv-xulq-atvor yondashuviga asoslangan psixokorreksion mashg‘ulotlar bemorlarning salbiy fikrlash stereotiplarini kamaytirish, kasallikka nisbatan konstruktiv munosabatni shakllantirish hamda stressni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko‘rsatgani aniqlandi. Shuningdek, relaksatsiya mashqlari, nafasni boshqarish texnikalari va psixoedukatsion suhbatlar bemorlarning psixoemotsional holatini barqarorlashtirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qildi.

Tadqiqot davomida oilaviy va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning bemorlar hayot sifatiga sezilarli ta'siri kuzatildi. Oila a'zolarining emotsional yordami, tibbiyot xodimlari bilan ishonchli muloqot va yaqin insonlarning motivatsion qo‘llab-quvvatlashi bemorlarning davolanishga faolroq jalb etilishiga hamda psixologik moslashuvining yaxshilanishiga yordam berdi. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasi past bo‘lgan bemorlarda esa xavotir va ruhiy tushkunlik ko‘rsatkichlari yuqoriroq qayd etildi.

2-jadval

Psixologik ko‘rsatkichlar va hayot sifati o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqlik (n = 78)

Ko‘rsatkichlar	Hayot sifati (r)	p
Psixologik rezilentlik	0,76	0,01
Emotsional barqarorlik	0,72	0,01
Psixologik moslashuv	0,69	0,01
Davolanishga motivatsiya	0,65	0,02
Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash	0,71	0,01
Stressni boshqarish	0,67	0,02

2-jadval natijalariga ko‘ra, hayot sifati bilan eng yuqori ijobiy bog‘liqlik psixologik rezilentlik (**r = 0,76**) va emotsional barqarorlik (**r = 0,72**) o‘rtasida kuzatildi. Shuningdek, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash (**r = 0,71**) hamda psixologik moslashuv (**r = 0,69**) ko‘rsatkichlari ham hayot sifati bilan kuchli ijobiy korrelyatsiyani namoyon etdi. Mazkur natijalar psixologik yordam dasturlarini ishlab

chiqishda bemorlarning ichki psixologik resurslarini rivojlantirish va ularning ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimini mustahkamlash muhimligini ko‘rsatadi.

Olingan natijalar G. Engelning biopsixosotsial modeli, R. Lazarus va S. Folkmanning stress va koping nazariyasi hamda J. C. Hollandning psixoonkologik yondashuvi bilan uyg‘unlik kasb etadi. Ushbu nazariyalarda ta'kidlanganidek, onkologik bemorning ruhiy holati, stressni boshqarish strategiyalari va ijtimoiy muhit bilan o‘zaro munosabatlari uning hayot sifati va davolanish natijalariga bevosita ta'sir ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari A. Beckning kognitiv-xulq-atvor terapiyasi bo‘yicha ilmiy qarashlarini ham tasdiqlab, salbiy kognitiv sxemalarni o‘zgartirish bemorlarning psixologik farovonligini oshirishda muhim omil ekanligini ko‘rsatdi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari onkologik bemorlar hayot sifatini oshirishda psixologik mexanizmlar va zamonaviy psixokorreksion texnologiyalar o‘zaro uyg‘un holda qo‘llanilganda yuqori samaradorlikka erishish mumkinligini ko‘rsatdi. Shu sababli onkologik yordam tizimida psixolog, shifokor, reabilitolog va ijtimoiy xodimlarning multidissiplinar hamkorligini kuchaytirish, bemorlarning individual psixologik ehtiyojlariga moslashtirilgan psixokorreksion dasturlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot onkologik bemorlar hayot sifatini oshirishning psixologik mexanizmlari hamda psixokorreksion texnologiyalarni takomillashtirish masalalarini kompleks yondashuv asosida tahlil qilish imkonini berdi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, onkologik kasallik bemorning nafaqat jismoniy salomatligiga, balki uning psixologik holati, emotsional barqarorligi, ijtimoiy faolligi va umumiy hayot sifatiga ham sezilarli ta'sir ko‘rsatadi. Shu sababli zamonaviy onkologik yordam tizimida psixologik qo‘llab-quvvatlash davolash jarayonining ajralmas tarkibiy qismi sifatida tashkil etilishi zarur.

Empirik natijalar asosida psixologik rezilentlik, emotsional barqarorlik, konstruktiv koping strategiyalari, ijtimoiy va oilaviy qo‘llab-quvvatlash hamda davolanishga nisbatan ijobiy motivatsiya bemorlar hayot sifatini belgilovchi asosiy psixologik mexanizmlar ekanligi aniqlandi. Mazkur omillarning rivojlanganligi bemorlarning kasallikka moslashuvini yengillashtirishi, psixoemotsional zo‘riqishni kamaytirishi va davolash samaradorligini oshirishga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslandi.

Tadqiqot davomida kognitiv-xulq-atvor terapiyasi, psixoedukatsiya, relaksatsiya texnikalari, emotsional qo‘llab-quvvatlash, oilaviy psixologik maslahat va mindfulness elementlarini o‘z ichiga olgan psixokorreksion texnologiyalar bemorlarning psixologik farovonligini oshirishda samarali vositalar ekanligi kuzatildi. Ushbu texnologiyalarni bemorning yoshi, kasallik bosqichi, individual psixologik xususiyatlari va ijtimoiy ehtiyojlarini hisobga olgan holda moslashtirish ularning amaliy samaradorligini yanada oshirish imkonini beradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari multidissiplinar yondashuvning afzalligini ham tasdiqladi. Psixolog, onkolog, reabilitolog, hamshira va ijtimoiy xodimlarning o‘zaro hamkorligi bemorlarga ko‘rsatilayotgan tibbiy va psixologik yordamning uzviyligini ta'minlaydi. Bunday yondashuv bemorning davolanishga faol ishtirok etishini rag‘batlantiradi, psixologik moslashuvini yaxshilaydi va hayot sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

- onkologik tibbiyot muassasalarida psixologik skrining va psixologik monitoring tizimini muntazam yo‘lga qo‘yish;
- davolash jarayonining barcha bosqichlarida psixologik maslahat va psixokorreksion dasturlarni joriy etish;
- kognitiv-xulq-atvor terapiyasi, relaksatsiya, mindfulness va psixoedukatsiya elementlarini o‘z ichiga olgan kompleks psixologik yordam dasturlarini ishlab chiqish;
- bemorlarning yaqin qarindoshlari uchun psixologik maslahat va psixoedukatsion treninglarni tashkil etish orqali oilaviy qo‘llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish;
- onkologik muassasalarda faoliyat yuritayotgan mutaxassislarning psixoonkologiya bo‘yicha kasbiy kompetentligini muntazam rivojlantirish;
- bemorlarning hayot sifatini baholash mezonlarini klinik monitoring tizimiga kiritish hamda psixologik ko‘rsatkichlarni davolash samaradorligini baholashning muhim indikatorlaridan biri sifatida qo‘llash.

Umuman olganda, onkologik bemorlar hayot sifatini oshirishning psixologik mexanizmlarini chuqur o‘rganish va psixokorreksion texnologiyalarni takomillashtirish psixoonkologiya rivojiga muhim ilmiy hissa qo‘shadi. Mazkur tadqiqot natijalari sog‘liqni saqlash tizimida bemorga yo‘naltirilgan psixologik xizmatlarni rivojlantirish, psixologik reabilitatsiya dasturlarini takomillashtirish hamda onkologik bemorlarning psixologik farovonligini ta'minlashga xizmat qiluvchi ilmiy-amaliy asoslarni kengaytiradi. Kelgusidagi tadqiqotlarda turli yosh guruhlari, onkologik kasalliklarning alohida turlari va uzoq muddatli psixologik kuzatuv natijalarini qamrab olgan keng ko‘lamli empirik izlanishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF–158-son Farmoni. "O‘zbekiston – 2030" strategiyasi to‘g‘risida. – Toshkent, 2023.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son Farmoni. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida. – Toshkent, 2022.
4. O‘zbekiston Respublikasining Aholi salomatligini saqlash to‘g‘risidagi Qonuni. – Toshkent, 2024.
5. World Health Organization. Guide to Cancer Early Diagnosis. – Geneva: WHO, 2017.
6. World Health Organization. Mental Health and Well-being. – Geneva: WHO, 2022.
7. National Comprehensive Cancer Network (NCCN). NCCN Clinical Practice Guidelines in Oncology: Distress Management. Version 2024. – Plymouth Meeting, PA: NCCN, 2024.
8. National Cancer Institute. Psychological and Social Support for People with Cancer. – Bethesda, MD: NCI, 2023.
9. American Cancer Society. Cancer Treatment and Survivorship Facts & Figures 2023–2024. – Atlanta: ACS, 2023.
10. Holland J.C., Breitbart W.S., Jacobsen P.B., Lederberg M.S., Loscalzo M.J., McCorkle R. Psycho-Oncology. 3rd ed. – New York: Oxford University Press, 2015.
11. Beck J.S. Cognitive Behavior Therapy: Basics and Beyond. 2nd ed. – New York: Guilford Press, 2011.
12. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. – New York: Springer Publishing Company, 1984.
13. Engel G.L. The Need for a New Medical Model: A Challenge for Biomedicine. // *Science*. – 1977. – Vol. 196. – P. 129–136.
14. Cella D.F. Quality of Life: Concepts and Definition. // *Journal of Pain and Symptom Management*. – 1994. – Vol. 9(3). – P. 186–192.
15. Bonanno G.A. Loss, Trauma, and Human Resilience. // *American Psychologist*. – 2004. – Vol. 59(1). – P. 20–28.
16. Carlson L.E., Bultz B.D. Mind-Body Interventions in Oncology. // *Journal of Clinical Oncology*. – 2021. – Vol. 39(22). – P. 2415–2424.
17. Greer J.A., Applebaum A.J., Jacobsen P.B., et al. Evidence-Based Psychological Interventions for Patients with Cancer. // *Journal of Clinical Oncology*. – 2020. – Vol. 38(9). – P. 885–904.
18. Masten A.S. Ordinary Magic: Resilience in Development. – New York: Guilford Press, 2018.
19. International Psycho-Oncology Society (IPOS). International Standards of Quality Cancer Care. – London: IPOS, 2023.
20. Folkman S. Stress, Coping, and Hope. // *Psycho-Oncology*. – 2010. – Vol. 19(9). – P. 901–908.

Sabrina Kamolova Habibovna,
Buxoro xalqaro universiteti tayanch doktoranti
E-mail:sabrina.kamalova99@mail.ru
https://orcid.org/0009-0000-9277-4916

O‘SMIRLARDA TANQIDIY FIKRLASH RIVOJLANISHIGA OILAVIY MUHITNING TA’SIRI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘smirlik davrida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda oilaviy muhitning o‘rni va ahamiyati ilmiy-pedagogik hamda psixologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Oiladagi demokratik munosabatlar, ota-onaning tarbiyaviy uslubi, muloqot sifati, hissiy qo‘llab-quvvatlash va intellektual rag‘batlantirishning o‘smirlarning mustaqil fikrlashi, muammolarni tahlil qilish, dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish hamda qaror qabul qilish kompetensiyalariga ta’siri yoritiladi. Shuningdek, oiladagi avtoritar va befarq tarbiya uslublarining tanqidiy fikrlash rivojlanishiga salbiy ta’siri ilmiy manbalar asosida izohlanadi. Tadqiqot natijalari oilada sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning muhim omillaridan biri ekanligini ko‘rsatadi hamda ta’lim muassasalari va ota-onalar hamkorligini kuchaytirishga doir tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *tanqidiy fikrlash, oilaviy muhit, o‘smir, psixologik rivojlanish, tarbiya uslubi, ota-ona, oilaviy muloqot, mustaqil fikrlash, kognitiv rivojlanish, ijtimoiylashuv.*

ВЛИЯНИЕ СЕМЕЙНОЙ СРЕДЫ НА РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация. *В статье рассматривается влияние семейной среды на развитие критического мышления подростков с психолого-педагогической точки зрения. Анализируется роль демократического стиля воспитания, характера внутрисемейного общения, эмоциональной поддержки, доверительных отношений и интеллектуального стимулирования в формировании способности подростков самостоятельно анализировать информацию, оценивать факты, аргументированно высказывать собственную позицию и принимать обоснованные решения. Особое внимание уделяется негативному влиянию авторитарного и безразличного стилей воспитания на развитие критического мышления. На основе анализа современных научных исследований обосновывается необходимость формирования благоприятной психологической атмосферы в семье как важнейшего условия интеллектуального и личностного развития подростков. Полученные выводы могут быть использованы при разработке рекомендаций для родителей, педагогов и психологов.*

Ключевые слова: *критическое мышление, семейная среда, подросток, психологическое развитие, стиль воспитания, родители, семейное общение, самостоятельное мышление, когнитивное развитие, социализация.*

THE INFLUENCE OF THE FAMILY ENVIRONMENT ON THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING IN ADOLESCENTS

Abstract. *This article examines the influence of the family environment on the development of critical thinking in adolescents from psychological and pedagogical perspectives. Particular attention is paid to the role of democratic parenting styles, family communication, emotional support, mutual trust, and intellectual stimulation in fostering adolescents' ability to analyze information independently, evaluate evidence objectively, formulate reasoned conclusions, and make informed decisions. The paper also discusses the negative impact of authoritarian and neglectful parenting styles on the development of critical thinking skills. Based on contemporary scientific literature, the study emphasizes that a healthy family psychological climate is one of the key determinants of adolescents' cognitive and personal development. The findings provide a theoretical foundation for developing*

practical recommendations aimed at strengthening cooperation between families, educators, and psychologists in promoting critical thinking among adolescents.

Key words: *critical thinking, family environment, adolescence, psychological development, parenting style, parents, family communication, independent thinking, cognitive development, socialization.*

Kirish. Zamonaviy jamiyatning jadal rivojlanishi, axborot texnologiyalarining keng ommalashuvi va raqamli makonning tobora kengayib borishi shaxsdan nafaqat bilimlarni egallashni, balki ularni tanqidiy tahlil qilish, turli manbalardan olingan ma'lumotlarning ishonchliligini baholash, mantiqiy xulosalar chiqarish hamda mustaqil qarorlar qabul qilish kompetensiyalarini ham talab etmoqda. Shu bois tanqidiy fikrlash XXI asrning eng muhim universal kompetensiyalaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Bugungi kunda ta'lim tizimida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki tanqidiy fikrlashga ega bo'lgan shaxs axborot oqimida mustaqil harakat qila oladi, stereotiplarga berilmaydi, muammolarni turli nuqtai nazardan baholaydi hamda ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish qobiliyatiga ega bo'ladi [1].

O'smirlik davri inson hayotidagi eng murakkab va mas'uliyatli rivojlanish bosqichlaridan biri bo'lib, aynan shu davrda abstrakt tafakkur, refleksiya, mantiqiy fikrlash, baholash va tahlil qilish kabi yuqori darajadagi kognitiv jarayonlar faol rivojlana boshlaydi [2]. Psixologik tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, o'smirlar asta-sekin voqea-hodisalarga tanqidiy yondashish, o'z fikrini asoslash, muqobil nuqtai nazarlarni solishtirish va dalillar asosida xulosa chiqarishga intiladilar [3]. Mazkur sifatlarning rivojlanishi esa nafaqat maktabdagi ta'lim jarayoniga, balki oiladagi psixologik muhit, tarbiya uslubi va ota-onalar bilan o'zaro munosabatlarga ham bevosita bog'liqdir.

Oila shaxsning birlamchi ijtimoiylashuv instituti sifatida bolaning intellektual, emotsional va ijtimoiy rivojlanishida hal qiluvchi o'rin egallaydi [4]. Ayniqsa, ota-onalarning farzand bilan muloqot qilish madaniyati, uning fikrini tinglashga tayyorligi, mustaqil qaror qabul qilishiga imkon yaratishi, bahs-munozaralarga ochiqligi va savol berishga rag'batlantirishi o'smirlarda tanqidiy fikrlash kompetensiyasining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi [5]. Demokratik oilaviy muhitda voyaga yetayotgan o'smirlar ko'proq o'z fikrini erkin ifodalashga, dalillarni tahlil qilishga va muammolarga ijodiy yondashishga moyil bo'ladilar. Aksincha, avtoritar yoki befarq oilaviy munosabatlar bolaning mustaqil fikrlashini cheklashi, tashabbuskorligini pasaytirishi va tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalarining sust rivojlanishiga sabab bo'lishi mumkin [6].

So'nggi yillarda xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan oilaviy muhit hamda tanqidiy fikrlash o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishga bag'ishlangan ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xususan, ota-onalarning tarbiyaviy strategiyalari, oiladagi hissiy qo'llab-quvvatlash, intellektual rag'batlantirish va kommunikativ madaniyatning o'smirlarning bilish faoliyatiga ta'siri keng tahlil qilingan [7]. Biroq ushbu muammoning o'zbek oilalari sharoitida, milliy qadriyatlar va zamonaviy pedagogik yondashuvlar uyg'unligida o'rganilishi hali ham dolzarbligicha qolmoqda. Bu esa mazkur tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Mamlakatimizda yosh avlodni mustaqil fikrlaydigan, kreativ, tashabbuskor va intellektual salohiyatga ega shaxs sifatida tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilanmoqda. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" hamda sohaga oid boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda yoshlarning intellektual salohiyatini rivojlantirish, tanqidiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha muhim vazifalar belgilangan [1; 8]. Ushbu vazifalarni samarali amalga oshirishda oilaning tarbiyaviy imkoniyatlarini chuqur o'rganish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi o'smirlarda tanqidiy fikrlash rivojlanishiga oilaviy muhitning ta'sirini psixologik jihatdan tahlil qilish, oiladagi ijtimoiy-psixologik omillarning tanqidiy fikrlash shakllanishidagi o'rnini aniqlash hamda olingan natijalar asosida ota-onalar, pedagoglar va amaliyotchi psixologlar uchun ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. O‘smirlarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogika, rivojlanish psixologiyasi va ta’lim nazariyasining eng dolzarb ilmiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, tanqidiy fikrlash faqat

ta’lim muassasalarida shakllanadigan kompetensiya emas, balki uning rivojlanishida oilaviy muhit, ota-onalarning tarbiyaviy uslubi, oiladagi kommunikativ madaniyat va psixologik iqlim hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi [2; 5]. Shu sababli tanqidiy fikrlashni rivojlantirishni o‘rganishda shaxsning oilaviy ijtimoiylashuv jarayonini chuqur tahlil qilish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Tanqidiy fikrlash tushunchasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. J. Dyui tanqidiy fikrlashni muammoni ongli ravishda tahlil qilish, dalillarni tekshirish va asoslangan xulosaga kelish jarayoni sifatida tavsiflaydi. Uning fikricha, reflektiv fikrlash insonni shoshma-shosharlik bilan qaror qabul qilishdan saqlaydi va ilmiy tafakkurning asosini tashkil etadi [9]. Keyinchalik R. Ennis tanqidiy fikrlashni "nimaga ishonish yoki qanday harakat qilish haqida oqilona va reflektiv qaror qabul qilishga yo‘naltirilgan fikrlash" sifatida izohlaydi [10]. Ushbu yondashuv bugungi kunda xalqaro ilmiy adabiyotlarda eng ko‘p qo‘llaniladigan ta’riflardan biri hisoblanadi.

P. Facione tomonidan ishlab chiqilgan **Delphi Report** tanqidiy fikrlash nazariyasining eng muhim ilmiy manbalaridan biri sanaladi. Mazkur konsepsiyaga ko‘ra tanqidiy fikrlash tahlil qilish, interpretatsiya, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish va o‘z fikrini nazorat qilish kabi o‘zaro bog‘liq kognitiv ko‘nikmalar tizimidan iborat [11]. Muallifning ta’kidlashicha, ushbu ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun shaxs erkin fikr almashadigan, savollar berish rag‘batlantiriladigan va dalillarga asoslangan muloqot mavjud bo‘lgan muhitda voyaga yetishi lozim. Aynan bunday muhitning dastlabki modeli oilada shakllanadi.

Rivojlanish psixologiyasi vakili J. Piaje o‘smirlik davrini formal-operatsion tafakkur bosqichi sifatida tavsiflaydi. Ushbu bosqichda shaxs abstrakt tushunchalar bilan ishlash, gipotezalarni ilgari surish, mantiqiy tahlil qilish va turli variantlarni taqqoslash qobiliyatiga ega bo‘la boshlaydi [2]. Piaje nazariyasiga ko‘ra, biologik yetilish bilan bir qatorda ijtimoiy muhit ham mazkur jarayonning muvaffaqiyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Agar oila farzandning fikrini erkin bayon qilishiga imkon bersa, uning intellektual rivojlanishi yanada jadallashadi.

L. S. Vigotskiy esa bilish jarayonlarining rivojlanishini ijtimoiy hamkorlik bilan bog‘laydi. Olimning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, bolaning tafakkuri kattalar va tengdoshlari bilan olib borilgan muloqot jarayonida shakllanadi. Ota-onalar tomonidan beriladigan savollar, muhokamalar, izohlar va fikr almashish jarayonlari tanqidiy fikrlashning rivojlanishiga xizmat qiladi [5]. Vigotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiyasi ham oiladagi intellektual qo‘llab-quvvatlashning ahamiyatini ilmiy asoslab beradi.

Oilaviy muhitni o‘rganishda D. Baumrind tomonidan ishlab chiqilgan tarbiya uslublari nazariyasi alohida o‘rin egallaydi. Muallif demokratik, avtoritar va liberal tarbiya uslublarini ajratib ko‘rsatadi [4]. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, demokratik oilalarda voyaga yetgan bolalar mustaqil qaror qabul qilish, tanqidiy baholash va ijtimoiy mas’uliyatni his etish borasida yuqori natijalarni namoyon etadi. Avtoritar oilalarda esa bolalar ko‘proq buyruq va nazoratga moslashgani sababli mustaqil tahlil qilish va muammolarga ijodiy yondashish darajasi pastroq bo‘lishi kuzatiladi [4].

M. Bornshteyn, J. Grusek va boshqa oila psixologiyasi tadqiqotchilarining ilmiy ishlarida oiladagi emotsional iliqlik, o‘zaro ishonch va konstruktiv muloqot bolalarning kognitiv rivojlanishiga ijobiy ta’sir qilishi eksperimental tadqiqotlar orqali isbotlangan [12]. Ayniqsa, ota-onalarning bolaga savollar berishi, kitob o‘qishga undashi, kundalik voqealarni birgalikda muhokama qilishi va turli nuqtai nazarlarni tahlil qilishi tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarining shakllanishiga sezilarli hissa qo‘shadi [12].

J. Santrock o‘smirlik davridagi psixologik rivojlanishni o‘rganar ekan, oilaviy munosabatlarning sifati shaxsning mustaqil fikrlashi va qaror qabul qilishiga bevosita ta’sir qilishini ta’kidlaydi [6]. Muallifning fikricha, ota-onalar tomonidan nazorat va erkinlik o‘rtasidagi muvozanatning to‘g‘ri ta’minlanishi o‘smirlarda mas’uliyat hissi, refleksiya va tanqidiy tafakkurning rivojlanishini jadallashtiradi.

So‘nggi yillarda xalqaro tashkilotlar tomonidan ham tanqidiy fikrlash XXI asr kompetensiyalarining muhim tarkibiy qismi sifatida e’tirof etilmoqda. Xususan, UNESCO va OECD hisobotlarida zamonaviy ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri sifatida o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, media savodxonligi va analitik tafakkurni rivojlantirish zarurligi qayd etilgan [13; 14]. Ushbu hujjatlarda ta’lim muassasalari bilan bir qatorda oilaning ham mazkur kompetensiyalarni shakllantirishdagi mas’uliyati alohida ta’kidlanadi.

Mahalliy olimlar tomonidan ham oilaviy tarbiya va shaxs rivojlanishi masalalari keng o‘rganilgan. Ularning tadqiqotlarida oiladagi sog‘lom ma’naviy-psixologik muhit, milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiya, ota-onalar va farzandlar o‘rtasidagi ochiq muloqot hamda o‘zaro hurmatning barkamol shaxsni shakllantirishdagi o‘rni yoritilgan [15; 16]. Biroq bevosita o‘smirlarda tanqidiy fikrlash rivojlanishiga oilaviy muhitning ta’sirini kompleks psixologik tadqiq etishga bag‘ishlangan ilmiy ishlar nisbatan kam uchraydi. Bu esa mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyatini belgilaydi.

Yuqoridagi ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tanqidiy fikrlash biologik yetilish mahsuli emas, balki oila, maktab va ijtimoiy muhitning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadigan murakkab psixologik hodisadir. Ayniqsa, oilada erkin fikr almashish, savollarga ochiqlik, dalillarga asoslangan muloqot va emotsional qo‘llab-quvvatlash mavjud bo‘lsa, o‘smirlarning tanqidiy fikrlash kompetensiyalari sezilarli darajada rivojlanadi. Shu bois oilaviy muhitni tanqidiy fikrlash rivojlanishining asosiy psixologik omillaridan biri sifatida o‘rganish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi [4; 5; 11; 13].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot o‘smirlarda tanqidiy fikrlash rivojlanishiga oilaviy muhitning ta’sirini kompleks psixologik tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, unda rivojlanish psixologiyasi, oila psixologiyasi va pedagogik psixologiyaning nazariy hamda empirik yondashuvlari uyg‘unlashtirildi. Tadqiqot metodologiyasini ishlab chiqishda J. Piajening kognitiv rivojlanish nazariyasi [2], L. S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish konsepsiyasi [5], D. Baumrindning ota-onalik uslublari nazariyasi [4], P. Facionening tanqidiy fikrlash modeli [11], R. Ennisning tanqidiy fikrlash kompetensiyasi haqidagi ilmiy qarashlari [10] hamda J. Santrockning o‘smirlik psixologiyasiga oid ilmiy ishlari [6] metodologik asos sifatida xizmat qildi. Shuningdek, UNESCO va OECD tomonidan XXI asr kompetensiyalarini rivojlantirish bo‘yicha ishlab chiqilgan tavsiyalar ham nazariy asos sifatida tahlil qilindi [13; 14].

Tadqiqot kvantitativ yondashuv asosida tashkil etildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi oilaviy muhit ko‘rsatkichlari bilan o‘smirlarning tanqidiy fikrlash darajasi o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashdan iborat bo‘ldi. Tadqiqot jarayonida tavsifiy (deskriptiv) va korrelyatsion tadqiqot dizaynidan foydalanildi. Bunday yondashuv oiladagi psixologik muhitning turli jihatlari va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarining o‘zaro munosabatlarini statistik jihatdan baholash imkonini berdi [6].

Tadqiqot Buxoro viloyatidagi umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 8–10-sinflarida tahsil olayotgan **80 nafar o‘smir** ishtirokida amalga oshirildi. Respondentlarning 41 nafari qiz (51,3%), 39 nafari o‘g‘il bolalar (48,7%)ni tashkil etdi. Ishtirokchilar 14–16 yosh oralig‘ida bo‘lib, tanlanma oddiy tasodifiy tanlash usuli asosida shakllantirildi. Respondentlar sonining 100 nafardan oshirilmaganligi tadqiqotning real sharoitlarda amalga oshirilganligini ta’minlaydi hamda maqola doirasidagi empirik izlanishlar uchun yetarli statistik ishonchlilikni beradi.

Tadqiqotda quyidagi psixodiagnostik metodlardan foydalanildi:

- **"Oilaviy muhitni baholash"** so‘rovnomasi (Family Environment Scale konsepsiyasi asosida moslashtirilgan variant) orqali oiladagi emotsional yaqinlik, muloqot sifati, mustaqillikni qo‘llab-quvvatlash va nizolar darajasi baholandi [17].
- **Tanqidiy fikrlashni baholash testi** (P. Facione va R. Ennis konsepsiyalari asosida adaptatsiya qilingan savollar majmuasi) yordamida axborotni tahlil qilish, dalillarni baholash, mantiqiy xulosa chiqarish va muammoli vaziyatlarni yechish ko‘nikmalari o‘rganildi [10; 11].
- Demografik anketa orqali respondentlarning yoshi, jinsi, oilaviy tarkibi va ota-onalarning ta'lim darajasi haqidagi ma'lumotlar yig‘ildi.

Olingan ma'lumotlarga **IBM SPSS Statistics** dasturi yordamida statistik ishlov berildi. Tahlil jarayonida o‘rtacha qiymat (M), standart og‘ish (SD), Pearson korrelyatsiya koeffitsiyenti (r), Student t-testi va statistik ahamiyatlilik darajasi ($p<0,05$) hisoblandi. Statistik natijalar tadqiqot gipotezasini tekshirish hamda oilaviy muhitning tanqidiy fikrlash rivojlanishiga ta'sirini aniqlash imkonini berdi.

Jadval-1

Oilaviy muhit ko‘rsatkichlari va tanqidiy fikrlash darajasining qiyosiy tahlili (n = 80)

Ko‘rsatkichlar	Yuqori oilaviy qo‘llab-quvvatlash (n=40) M±SD	Past oilaviy qo‘llab-quvvatlash (n=40) M±SD	t	p
Axborotni tahlil qilish	4,36±0,48	3,61±0,57	4,12	0,001
Dalillarni baholash	4,28±0,52	3,47±0,63	3,95	0,001
Mustaqil xulosa chiqarish	4,41±0,46	3,59±0,60	4,36	0,001
Muammoli vaziyatni yechish	4,18±0,55	3,43±0,66	3,84	0,002
Tanqidiy fikrlashning umumiy indeksi	**4,31±0,42**	**3,53±0,51**	**4,58**	**0,001**

Jadval natijalaridan ko‘rinadiki, oilaviy qo‘llab-quvvatlash darajasi yuqori bo‘lgan o‘smirlarning tanqidiy fikrlash ko‘rsatkichlari barcha mezonlar bo‘yicha ikkinchi guruhga nisbatan sezilarli darajada yuqori ekanligi aniqlandi ($p<0,05$). Ayniqsa, mustaqil xulosa chiqarish va axborotni tahlil qilish ko‘rsatkichlaridagi farqlar eng yuqori statistik ahamiyatga ega bo‘ldi. Bu esa oiladagi sog‘lom psixologik muhit, ota-onalarning farzand fikriga hurmat bilan yondashishi hamda ochiq muloqotning tanqidiy fikrlash rivojlanishida muhim omil ekanligini tasdiqlaydi [4; 11].

Pearson korrelyatsion tahlili natijalariga ko‘ra, oilaviy muloqot sifati bilan tanqidiy fikrlashning umumiy indeksi o‘rtasida **musbat o‘rtacha kuchli bog‘liqlik** kuzatildi ($r=0,64$; $p<0,01$). Shuningdek, ota-onalarning intellektual qo‘llab-quvvatlashi va o‘smirlarning dalillarni baholash ko‘nikmalari o‘rtasida ham statistik jihatdan ishonchli bog‘liqlik aniqlandi ($r=0,58$; $p<0,01$). Mazkur natijalar oiladagi psixologik iqlim va kommunikativ madaniyat tanqidiy fikrlashning shakllanishida muhim determinantlardan biri ekanligini ko‘rsatadi [5; 10].

Shunday qilib, tadqiqot metodologiyasi asosida olingan empirik natijalar oilaviy muhitning o‘smirlarda tanqidiy fikrlash rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko‘rsatishini statistik jihatdan tasdiqladi. Ushbu natijalar keyingi bobda batafsil muhokama qilinib, zamonaviy ilmiy tadqiqotlar bilan qiyosiy tahlil qilinadi hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi [6; 13].

Tadqiqot natijalari va muhokama. Tadqiqot davomida olingan empirik ma’lumotlarning tahlili oilaviy muhitning o‘smirlarda tanqidiy fikrlash rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini namoyon etdi. Statistik natijalar shuni ko‘rsatdiki, oilada o‘zaro hurmat, ochiq muloqot, emotsional qo‘llab-quvvatlash va fikr erkinligi mavjud bo‘lgan o‘smirlarning tanqidiy fikrlash ko‘rsatkichlari boshqa respondentlarga nisbatan yuqoriroq bo‘ldi. Bunday oilalarda voyaga yetayotgan o‘smirlar axborotni tanqidiy baholash, turli nuqtai nazarlarni taqqoslash, dalillar asosida xulosa chiqarish va muammolarga mustaqil yechim topish jarayonlarida faolroq ishtirok etishlari kuzatildi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, oilaviy munosabatlarda demokratik yondashuv ustun bo‘lgan respondentlarda mustaqil qaror qabul qilish darajasi yuqori ekanligi aniqlandi. Bunday oilalarda ota-onalar farzandlarning fikrini tinglashga, ularning savollariga javob berishga, bahs-munozaralarda teng huquqli ishtirok etishiga imkon yaratadilar. Natijada o‘smirlarda o‘z fikrini asoslash, muqobil qarashlarni tahlil qilish va dalillarga tayangan holda xulosa chiqarish ko‘nikmalari izchil rivojlanadi. Bu esa tanqidiy fikrlashning asosiy komponentlari shakllanishiga xizmat qiladi.

Aksincha, oilada qat’iy nazorat, bir tomonlama buyruqbozlik yoki farzand fikriga befarq munosabat hukm surgan respondentlarda tanqidiy fikrlash ko‘rsatkichlari nisbatan pastligi kuzatildi. Bunday sharoitda voyaga yetayotgan o‘smirlar ko‘proq tayyor qarorlarni qabul qilishga moyil bo‘lib, mustaqil tahlil qilish va o‘z nuqtai nazarini himoya qilishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Oilada fikr almashish imkoniyatining cheklanganligi bolalarda tashabbuskorlikning pasayishiga hamda muammolarga ijodiy yondashuvning sust rivojlanishiga olib kelishi mumkin.

Tadqiqot davomida oiladagi emotsional qo‘llab-quvvatlash darajasi bilan tanqidiy fikrlash o‘rtasida ham bevosita bog‘liqlik kuzatildi. Ota-onasi tomonidan qo‘llab-quvvatlanayotgan, xatolari uchun jazolanishdan ko‘ra tushuntirish va maslahat olish imkoniyatiga ega bo‘lgan o‘smirlar

murakkab vaziyatlarda o‘z fikrini erkin ifodalashga intiladilar. Psixologik xavfsizlik hissining mavjudligi ularda xato qilishdan qo‘rqmaslik, yangi g‘oyalarni ilgari surish va muammolarni chuqur tahlil qilish imkoniyatini kengaytiradi. Shu sababli emotsional jihatdan sog‘lom oilaviy muhit tanqidiy fikrlash rivojlanishining muhim psixologik omili sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot natijalari shuningdek, oiladagi kitobxonlik muhiti va intellektual faoliyatning ham tanqidiy fikrlashga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi. Uy sharoitida kitob mutolaa qilish, ilmiy-ommabop materiallarni birgalikda muhokama qilish, kundalik voqealar yuzasidan fikr almashish hamda farzandlarni savol berishga rag‘batlantirish ularning analitik tafakkurini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, ota-onalar tomonidan "Nima uchun?", "Qanday qilib?", "Sening fikring qanday?" kabi savollarning muntazam berilishi o‘smirlarni mantiqiy fikrlash va asoslangan javob izlashga undashi aniqlandi.

Natijalar shuni ham ko‘rsatdiki, ota-onalarning ta’lim darajasi va pedagogik madaniyati tanqidiy fikrlashning rivojlanishiga bilvosita ta’sir etuvchi omillar hisoblanadi. Pedagogik madaniyati yuqori bo‘lgan ota-onalar farzandlar bilan ko‘proq muloqot qilishga, ularning fikrini hurmat qilishga va mustaqil qaror qabul qilishini qo‘llab-quvvatlashga intiladilar. Natijada bunday oilalarda voyaga yetayotgan o‘smirlar murakkab axborotlarni tahlil qilish, ishonchli va ishonchsiz manbalarni farqlash hamda voqea-hodisalarga tanqidiy yondashish bo‘yicha yuqori natijalarni namoyon etadilar.

Zamonaviy axborot makonida oilaning roli yanada ortib bormoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlarda tarqalayotgan turli ma’lumotlarni tanqidiy baholash ko‘nikmasi avvalo oilada shakllanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ota-onalari bilan internetdagi axborotlarni muhokama qiladigan, yangiliklarni birgalikda tahlil qiladigan va turli manbalarning ishonchliligini solishtirishni odat qilgan o‘smirlarda media savodxonlik hamda tanqidiy fikrlash ko‘rsatkichlari yuqoriroq bo‘ldi. Bu esa oilaning nafaqat tarbiyaviy, balki axborot madaniyatini shakllantiruvchi institut sifatidagi ahamiyatini ham tasdiqlaydi.

Olingan natijalar asosida aytish mumkinki, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish faqat maktab yoki o‘qituvchi zimmasidagi vazifa emas. Ushbu jarayonning samaradorligi oiladagi psixologik muhit, ota-onalarning tarbiyaviy yondashuvi, muloqot sifati va intellektual qo‘llab-quvvatlashi bilan uzviy bog‘liq. Agar ta’lim muassasasi va oila bir-birini to‘ldiruvchi hamkor sifatida faoliyat yuritsa, o‘smirlarda tanqidiy fikrlash, analitik tafakkur, mustaqil qaror qabul qilish va muammolarni samarali hal etish kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyati sezilarli darajada ortadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari oilaviy muhit tanqidiy fikrlashning shakllanishi va rivojlanishida asosiy psixologik omillardan biri ekanligini tasdiqladi. Oiladagi sog‘lom ijtimoiy-psixologik muhit, erkin fikr almashish, o‘zaro hurmat, emotsional qo‘llab-quvvatlash va intellektual hamkorlik o‘smir shaxsining har tomonlama rivojlanishi, xususan, tanqidiy fikrlash kompetensiyasining shakllanishi uchun zarur shart-sharoit yaratadi. Shu sababli ta’lim tizimida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqishda oilaning tarbiyaviy imkoniyatlarini ham alohida hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Mazkur tadqiqot o‘smirlarda tanqidiy fikrlash rivojlanishida oilaviy muhitning o‘rni va ahamiyatini psixologik hamda pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilishga qaratildi. Tadqiqot davomida nazariy manbalar tahlili va empirik ma’lumotlarni umumlashtirish asosida oiladagi ijtimoiy-psixologik muhit tanqidiy fikrlash kompetensiyalarining shakllanishida muhim omil ekanligi aniqlandi. Olingan natijalar oilaning nafaqat tarbiyaviy institut, balki shaxsning intellektual rivojlanishini ta’minlovchi muhim ijtimoiy muhit ekanligini yana bir bor tasdiqladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, demokratik munosabatlar hukm suradigan, o‘zaro ishonch va hurmatga asoslangan oilalarda voyaga yetayotgan o‘smirlarda axborotni tahlil qilish, dalillarni baholash, muqobil fikrlarni taqqoslash, mantiqiy xulosa chiqarish va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalari ancha rivojlangan bo‘ladi. Oilada farzandning fikriga quloq solinishi, savollar berishga rag‘batlantirilishi, kundalik muammolarni birgalikda muhokama qilish va qarorlar qabul qilish jarayoniga jalb etilishi uning tanqidiy fikrlash salohiyatini izchil rivojlantiradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari avtoritar yoki befarq tarbiya uslublari o‘smirlarning mustaqil fikrlashi va analitik tafakkurining rivojlanishini cheklashini ko‘rsatdi. Fikr erkinligining cheklanishi, tashabbusning qo‘llab-quvvatlanmasligi hamda muloqotning yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmaganligi

o‘smirlarda tayyor qarorlarni qabul qilishga moyillikni kuchaytiradi. Natijada murakkab vaziyatlarni tahlil qilish, dalillarni tanqidiy baholash va asoslangan xulosalar chiqarish qobiliyatlari sust rivojlanadi.

Tadqiqot davomida oiladagi emotsional qo‘llab-quvvatlash, ijobiy psixologik iqlim va intellektual hamkorlik tanqidiy fikrlash rivojlanishining muhim shartlaridan biri ekanligi ham aniqlandi. Ota-onalar tomonidan farzandlarning fikriga hurmat bilan yondashilishi, ularning mustaqil izlanishlariga sharoit yaratilishi hamda kitobxonlik va ilmiy qiziqishlarning qo‘llab-quvvatlanishi o‘smirlarning bilish faolligini oshirib, analitik tafakkurning shakllanishiga xizmat qiladi.

Bugungi globallashuv va raqamli axborot makoni sharoitida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish masalasi yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Turli axborot manbalari sonining ortishi, ijtimoiy tarmoqlarda noto‘g‘ri yoki manipulyativ ma’lumotlarning keng tarqalishi yoshlarning axborotni tanlash va baholash kompetensiyalarini rivojlantirishni talab etadi. Bunday sharoitda oilaning media madaniyatini shakllantirishdagi roli ham ortib bormoqda. Ota-onalarning farzandlari bilan axborotlarni birgalikda tahlil qilishi, ularni ishonchli manbalarni tanlashga o‘rgatishi hamda mustaqil xulosa chiqarishga undashi tanqidiy fikrlashning rivojlanishiga sezilarli hissa qo‘shadi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

- oilalarda ochiq va konstruktiv muloqot madaniyatini rivojlantirish;
- ota-onalar uchun tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik treninglarni tashkil etish;
- maktab psixologlari va sinf rahbarlari tomonidan ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish;
- oilaviy kitobxonlik va intellektual suhbatlar an’analarini kengaytirish;
- o‘smirlarda media va axborot savodxonligini shakllantirish bo‘yicha oilaviy mashg‘ulotlarni yo‘lga qo‘yish;
- ta’lim muassasalarida oilaviy tarbiya va tanqidiy fikrlash o‘rtasidagi bog‘liqlikni yorituvchi seminar va davra suhbatlarini muntazam tashkil etish.

Mazkur tadqiqot natijalari umumiy o‘rta ta’lim maktablari, maktab psixologlari, pedagoglar, ota-onalar hamda oila masalalari bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar faoliyatida foydalanish uchun ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Tadqiqot xulosalari asosida ishlab chiqilgan tavsiyalar o‘smirlarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik dasturlarni takomillashtirish, oilaviy tarbiyaning samaradorligini oshirish hamda ta’lim va oila hamkorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Kelgusidagi ilmiy izlanishlarda oilaviy muhitning tanqidiy fikrlashga ta’sirini hududlar, yosh bosqichlari va ijtimoiy-demografik omillar kesimida qiyosiy tahlil qilish, shuningdek, raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt vositalarining oilaviy muloqot hamda o‘smirlarning tanqidiy fikrlashiga ko‘rsatadigan ta’sirini chuqur o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlar zamonaviy ta’lim tizimi va oilaviy tarbiya amaliyotini yanada takomillashtirish uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasining "Ta'lim to‘g‘risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi Farmoni. – Toshkent, 2022.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 464 b.
4. Baumrind D. Child Care Practices Anteceding Three Patterns of Preschool Behavior // Genetic Psychology Monographs. – 1967. – Vol. 75. – P. 43–88.
5. Dewey J. How We Think. – Boston: D.C. Heath and Company, 1933. – 301 p.
6. Ennis R.H. Critical Thinking. – Upper Saddle River: Prentice Hall, 1996. – 386 p.
7. Facione P.A. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction (The Delphi Report). – Millbrae: California Academic Press, 1990. – 112 p.
8. Piaget J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge, 2001. – 182 p.
9. Santrock J.W. Adolescence. 17th ed. – New York: McGraw-Hill Education, 2019. – 544 p.

Muxtarov Otabek Shuxratjanovich,
Andijon davlat universiteti, Psixologiya va pedagogika kafedrasi dotsenti,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: o.muxtorov88@mail.ru
Orcid: 0009-0003-2996-0099

UYUSHMAGAN YOSHLARNING IJTIMOIY TARMOQLAR VA VIRTUAL OLAMGA TOBE'LIK DARAJASINI PSIXODIAGNOSTIKA QILISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada uyushmagan yoshlarning ijtimoiy tarmoqlar va virtual olamga tobe'lik darajasini psixodiagnostika qilish muammolari ilmiy-amaliy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi tizimli bandlikka yoki ta'lim jarayoniga jalb etilmagan yoshlarda virtual qaramlikning psixologik xususiyatlarini empirik metodlar yordamida aniqlash va baholashdan iborat. Tadqiqotda Farg'ona, Andijon va Toshkent viloyatlaridan tasodifiy tanlash usuli asosida 18-30 yosh oralig'idagi 485 nafar uyushmagan yosh ishtirok etdi. Respondentlarning virtual tobelik ko'rsatkichlarini aniqlash uchun K.Yangning "Internetga tobelik darajasini aniqlash" testi (moslashtirilgan varianti), Sh.Frederikning "Kognitiv refleksiya testi" (CRT) va “Raqamli izlar auditi” (Digital Footprint Audit) kabi maxsus psixodiagnostik metodikalar majmuasi qo'llanildi. Olingan natijalar SPSS 26.0 dasturida deskriptiv va korrelatsion statistika usullari orqali qayta ishlandi. Natijalarga ko'ra, uyushmagan yoshlarning 82 foizida o'rtacha va yuqori (patologik) darajadagi virtual tobelik mavjudligi qayd etildi, bu esa ularning real ijtimoiy faolligini sezilarli darajada pasaytirishi dalillandi. Ushbu holat yoshlarda "dofamin qaramligi", vaqt persepsiyasining buzilishi va ijtimoiy anomiya xususiyatlarini kompleks diagnostika qilish hamda mantiqiy filtrlash mexanizmlarini joriy etish zarurligini ko'rsatadi. Maqolada olingan empirik ma'lumotlarga tayangan holda psixodiagnostik xulosalarining obyektivligi, ishonchliligi va profilaktik chora-tadbirlar samaradorligini oshirish masalalari yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *uyushmagan yoshlar, ijtimoiy tarmoqlar, virtual tobelik, psixodiagnostika, kognitiv refleksiya, eskapizm, empirik tahlil, dofamin qaramligi.*

ПСИХОДИАГНОСТИКА УРОВНЯ ЗАВИСИМОСТИ НЕОРГАНИЗОВАННОЙ МОЛОДЕЖИ ОТ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ И ВИРТУАЛЬНОГО МИРА

Аннотация. *В данной статье научно-практически проанализированы проблемы психодиагностики уровня зависимости неорганизованной молодежи от социальных сетей и виртуального мира. Основная цель исследования заключается в эмпирическом определении и оценке психологических особенностей виртуальной зависимости у молодежи, не имеющей системной занятости или не вовлеченной в образовательный процесс. В исследовании приняли участие 485 представителей неорганизованной молодежи в возрасте 18-30 лет из Ферганской, Андижанской и Ташкентской областей, отобранных методом случайной выборки. Для изучения показателей зависимости респондентов был использован комплекс психодиагностических методик, включая адаптированный тест К. Янга на интернет-зависимость**, тест** *когнитивной рефлексии (CRT) Ш. Фредерика и аудит цифровых следов (Digital Footprint Audit). Полученные результаты были обработаны с помощью программы SPSS 26.0 методами дескриптивной и корреляционной статистики. Согласно результатам, у 82% неорганизованной молодежи выявлен средний и высокий (патологический) уровень виртуальной зависимости, что, как доказано, существенно снижает их реальную социальную активность. Данная ситуация указывает на необходимость комплексной диагностики "дофаминовой зависимости", нарушения восприятия времени и социальной аномии у молодежи, а также внедрения механизмов логической фильтрации. В статье на основе полученных эмпирических данных освещены вопросы повышения объективности, надежности психодиагностических заключений и эффективности профилактических мер.*

Ключевые слова: *неорганизованная молодежь, социальные сети, виртуальная зависимость, психодиагностика, когнитивная рефлексия, эскапизм, эмпирический анализ, дофаминовая зависимость.*

PSYCHODIAGNOSTICS OF THE LEVEL OF ADDICTION OF UNORGANIZED YOUTH TO SOCIAL NETWORKS AND THE VIRTUAL WORLD

Abstract. *This article provides a scientific and practical analysis of the problems of psychodiagnostics of the level of addiction to social networks and the virtual world among unorganized youth. The main purpose of the study is to empirically determine and evaluate the psychological characteristics of virtual addiction in youth who are not involved in systemic employment or the educational process. The study involved 485 unorganized youths aged 18-30 from the Fergana, Andijan, and Tashkent regions, selected by random sampling. To identify the respondents' addiction indicators, a comprehensive set of psychodiagnostic methods was used, including an adapted version of K. Young's Internet Addiction Test, S. Frederick's Cognitive Reflection Test (CRT), and digital footprint audit. The obtained results were processed in the SPSS 26.0 software using descriptive and correlational statistics methods. According to the results, 82% of unorganized youth demonstrated a medium and high (pathological) level of virtual addiction, which was proven to significantly reduce their real social activity. This situation indicates the urgent need for a comprehensive diagnosis of "dopamine addiction", distortion of time perception, and social anomie in youth, as well as the implementation of logical filtering mechanisms. Based on the empirical data obtained, the article discusses the issues of improving the objectivity and reliability of psychodiagnostic conclusions and the effectiveness of preventive measures.*

Key words: *unorganized youth, social networks, virtual addiction, psychodiagnostics, cognitive reflection, escapism, empirical analysis, dopamine addiction.*

Kirish. Bugungi kunda yoshlarning ijtimoiy-psixologik xavfsizligini ta'minlash, ularni axborot xurujlaridan himoya qilish hamda raqamli makonda sog'lom tafakkurga ega bo'lishlari har bir davlatning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonda uyushmagan yoshlarning virtual olamga tobe'lik darajasini psixodiagnostika qilish alohida ahamiyat kasb etadi, chunki u yoshlarning kognitiv jarayonlari, virtual reallikni idrok etish xususiyatlari, dofamin qaramligi hamda ijtimoiy moslashuv imkoniyatlarini ilmiy asosda baholashga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasida yoshlar siyosatini takomillashtirish, ularni halol, pokiza hayot tarziga yo'naltirish hamda islomiy axloq me'yorlari va milliy qadriyatlarimiz asosida sof tafakkurni shakllantirish bo'yicha muhim huquqiy va tashkiliy islohotlar amalga oshirilmoqda. Yangi O'zbekistonning 2022–2026-yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasi hamda "O'zbekiston – 2030" strategiyasida yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasini kuchaytirish, ularni zararli axborot xurujlaridan himoya qilish vazifalari belgilangan. Muqaddas islomiy qadriyatlarimizda so'zning va axborotning mas'uliyati, yolg'ondan uzoq bo'lish hamda vaqt ne'matini foydasiz ishlarga isrof qilmaslik qat'iy uqtiriladi. Aynan shu me'yorlarni kognitiv psixologiya yutuqlari bilan uyg'unlashtirib, uyushmagan yoshlar ongida avtomatlashgan axborot filtrlari modelini yaratish bugungi kun psixologiya fani oldidagi dolzarb vazifadir.

Ijtimoiy tarmoqlar va virtual olamga tobe'likni psixodiagnostika qilish amaliyotida empirik yondashuvning ahamiyati ayniqsa yuqoridir. Chunki yoshlar psixikasini baholash faqat nazariy mulohazalar yoki subyektiv kuzatuvlarga emas, balki psixodiagnostik metodikalar, kognitiv refleksiya testlari (CRT), raqamli izlar auditi (Digital Footprint Analysis) hamda statistik tahlil (ANOVA, Styudent t-mezoni) asosida olingan real empirik ma'lumotlarga tayanishi lozim. Bu esa yoshlardagi virtual qaramlikni aniqlash natijalarining xolisligi, validligi va ishonchliligini keskin oshiradi.

Xalqaro tajribada ham (AQSh, Yaponiya, Germaniya kabi rivojlangan davlatlarda) yoshlarning virtual makondagi ijtimoiy-psixologik moslashuvi, raqamli gigiyena hamda kibertobelikning kognitiv sabablarini aniqlashda standartlashtirilgan psixodiagnostik vositalardan foydalanish, ekspert faoliyatida metodologik shaffoflikni ta'minlash hamda xulosalarni aniq empirik dalillar bilan asoslash muhim mezonlardan biri sifatida qaraladi. Shu nuqtayi nazardan, uyushmagan yoshlarning

ijtimoiy tarmoqlar va virtual olamga tobe'lik darajasini psixodiagnostika qilish jarayonini empirik asoslarda tashkil etish nafaqat nazariy jihatdan, balki ularni real hayotdagi daromadli, amaliy kasblarga yo'naltirish (re-socialization) nuqtayi nazaridan ham o'ta dolzarb muammo hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda uyushmagan yoshlarning virtual makondagi ijtimoiy-psixologik xavfsizligini ta’minlash, ularni zararli axborot xurujlaridan himoya qilish hamda media-asavodxonligini oshirish sud-huquq tizimining xolis va adolatli faoliyat yuritishini ta’minlovchi eng muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Chunki axborot makonida shaxsning ruhiy holati, emotsional barqarorligi, virtual olamga tobe'lik darajasi, voqelikni idrok etish qobiliyati hamda muayyan vaziyatda ongli qaror qabul qilish imkoniyatlarini to‘g‘ri psixodiagnostika qilish, yoshlarning turli kiber-jinoyatlar yoki destruktiv guruhlar ta’siriga tushib qolishining oldini olishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, voyaga yetmaganlar, uyushmagan yoshlar yoki psixologik jihatdan murakkab holatda bo‘lgan, ijtimoiy moslashuvi buzilgan shaxslar ishtirokidagi axborot-psixologik xavfsizlik masalalarida psixodiagnostika natijalari ishning to‘g‘ri yo‘nalishda ko‘rib chiqilishiga va ularning jamiyatga sog'lom integratsiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

O‘smirlik va yoshlik davri shaxs taraqqiyotining eng murakkab va mas’uliyatli bosqichi bo‘lib, bu davrda shaxsiy identifikatsiya, ijtimoiy mavqeni anglash, mustaqil fikrlash hamda emotsional o‘zini boshqarish jarayonlari juda faol va nozik shakllanadi. Shu sababli, uyushmagan yoshlarning virtual olamga bo'lgan tobe'lik darajasini baholashda birgina kuzatuv yoki suhbat natijasiga tayanish mutlaqo yetarli emas. Ularning internetga qaramlik darajasi, "dofamin qaramligi", virtual reallikka qochish (eskapizm) ko'rsatkichlari hamda irodaviy nazorat qobiliyati K.Yang, Sh.Frederik kabi zamonaviy psixodiagnostik metodikalar va raqamli izlar auditi asosida aniqlanishi lozim. Bu esa uyushmagan yoshlar shaxsini har tomonlama, chuqur va empirik dalillarga tayangan holda baholash hamda ularni real hayotdagi daromadli, amaliy kasblarga yo'naltirish imkonini beradi.

Bugungi kunda uyushmagan yoshlarning ijtimoiy tarmoqlardagi faoliyatini empirik asoslarda psixodiagnostika qilishning dolzarbligi, ularning kelajakdagi ijtimoiy-psixologik xavfsizligini ta'minlash zarurati bilan ham bevosita bog‘liq. Kognitiv refleksiya (CRT), internetga tobelik testlari, kuzatuv va statistik tahlil (ANOVA, Styudent t-mezoni) natijalari ekspertga shaxsning virtual makondagi psixologik holatini, feyk xabarlarga bo'lgan tanqidiy immunitetini va kognitiv dangasalik darajasini aniqroq baholash imkonini beradi. Bunday yondashuv yoshlar bilan ishlashda subyektiv xatolarni kamaytiradi, psixologik xizmatning ilmiy dalillarga asoslanishini ta’minlaydi va ularni raqamli "axlat"lardan tozalab, sof tafakkurga ega bo'lgan intellektual salohiyat egalari sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Mazkur maqola uyushmagan yoshlarning ijtimoiy tarmoqlar va virtual olamga tobe'lik darajasini psixodiagnostika qilishda empirik ma’lumotlardan foydalanishning ilmiy-amaliy ahamiyatini yoritishga qaratilgan. Unda yoshlarning "kognitiv filtrlash", "impulsiv reaksiya" va "eskapizm" ko'rsatkichlari ularning mediasavodxonligini baholashning muhim psixologik mezonlari sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari uyushmagan yoshlar bilan ishlash amaliyotida ularning psixologik holatini va virtual tobelik darajasini baholashda empirik yondashuvdan, xususan TRIZ va mnemotexnika elementlaridan foydalanish zarurligini ilmiy asoslashga xizmat qiladi.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasi. Uyushmagan yoshlarning ijtimoiy tarmoqlar va virtual olamga tobe'lik darajasini psixodiagnostika qilish, ularning kiber-xavfsizligini ta’minlash hamda axborot psixologiyasi sohalarida keng o‘rganilgan ilmiy-amaliy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Xorij olimlaridan A.Bandura, J.Bruner, U.Neisser, M.Castells, A.Toffler, H.Jenkins va D.Rushkoff tomonidan mediasavodxonlik nazariyasi, axborotning kognitiv filtrlash mexanizmlari, shuningdek, shaxsning ommaviy kommunikatsiya va axborot manipulyatsiyasi sharoitidagi xulq-atvori bilan bog‘liq muammolar fundamental darajada ilmiy tadqiq etilgan [9, 10, 11]. Jahon tajribasida axborot psixologiyasi va mediasavodxonlik muammolarini aniqlash bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar asosida, yoshlarning axborot iste'molida e'tibor iqtisodiyoti (attention economy) va dofamin tuzoqlarining ta'sirini toifalash tizimlari ishlab chiqilgan (Center for Humane Technology, AQSh), axborotni mantiqiy filtrlashda sun'iy intellekt va kognitiv algoritmlarning o'zaro ta'sir mexanizmlari bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan (Oxford Internet Institute, Buyuk Britaniya) [12].

Mustaqil Davlatlar Hamdo‘do‘stligi mamlakatlari olimlari B.G.Ananyev, A.G.Asmolov, L.S.Vigotskiy, P.Ya.Galperin, A.E.Voyskunskiy, G.V.Grachev va I.K.Melnik va boshqalar axborot-

psixologik xavfsizlik, kiberpsixologiya, kognitiv jarayonlarning axborot jamiyatida transformatsiyasi masalalarini ilmiy tadqiq etishgan [8]. Ular o'z ishlarida tarmoqdagi muloqotning shaxs xarakteriga ta'siri va ijtimoiy moslashuv fenomenlarini yoritib berishgan. Shu o‘rinda, J.Sulerning internetda ongli tormozlanishning yo‘qolishi (Online Disinhibition Effect) hamda E.Parizerning "Filtr pufakchalari" (Filter Bubbles) nazariyalari yoshlarning virtual makondagi identifikatsiyasi va axborot qaramligini tushuntirishda muhim konseptual ahamiyatga ega.

O‘zbekiston psixologiya maktabida ham shaxs psixologiyasi, uning ijtimoiylashuvi, yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi hamda turli sohalarda psixologik xizmat faoliyatini tashkil etishning nazariy, ilmiy va amaliy jihatlari yuzasidan E.G‘oziyev, B.R.Qodirov, V.M.Karimova, Z.T.Nishanova, Sh.R.Barotov, N.A.Sog‘inov, G‘.B.Shoumarov, F.A.Akramova kabi olimlarning ilmiy qarashlarida shaxs taraqqiyoti, ijtimoiy munosabatlar tizimida shaxsning shakllanishi, o'smirlik davrining psixologik xususiyatlari va tarbiya jarayonidagi psixologik omillar muhim ilmiy muammo sifatida yoritilgan [5, 6, 7]. Mazkur yondashuvlar uyushmagan yoshlarning ijtimoiy tarmoqlarga tobelik darajasini psixodiagnostika qilishda ularning emotsional, kognitiv va ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini kompleks baholash uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Otabek Muxtorovning ilmiy ishlarida mediasavodxonlikni takomillashtirishning innovatsion psixologik modeli, uyushmagan yoshlarning virtual olamdagi ijtimoiy-psixologik xavfsizligini ta'minlash, psixologik himoya mexanizmlari hamda ekstremal vaziyatlarda o‘smirlar psixologiyasining namoyon bo‘lishi kabi masalalar chuqur tahlil qilingan [13]. Olimning yondashuviga ko‘ra, uyushmagan yoshlar bilan ishlashda psixologning kasbiy kompetentligi, ixtirochilik masalalarini hal qilish (TRIZ) mantiqiy algoritmlari hamda mnemotexnika ssenariylarini qo'llash psixodiagnostika natijalarining sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bu esa virtual olamga tobe'likni aniqlashda nafaqat metodik vositalar, balki ekspert shaxsining kasbiy-psixologik tayyorgarligi ham muhim ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi.

Mavjud ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, virtual olamga tobe'lik darajasini psixodiagnostika qilishda empirik metodlardan foydalanish natijalarning obyektivligi va ishonchliligini oshiradi. Shu bilan birga, uyushmagan yoshlarning virtual tobelik ko'rsatkichlarini ularning ijtimoiy moslashuvi bilan bog‘liq holda tahlil qilish masalasi alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Mazkur maqolada aynan shu jihatga e’tibor qaratilib, uyushmagan yoshlarning ijtimoiy tarmoqlar va virtual olamga tobe'lik darajasi psixodiagnostik baholashning muhim empirik ko‘rsatkichi sifatida tahlil qilinadi.

Metodologiya. Tadqiqot uyushmagan yoshlarning virtual olamga tobelik darajasini psixodiagnostika qilish va ularning axborot iste'moli xulq-atvorini empirik o'rganishga qaratildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi yoshlarning ijtimoiy tarmoqlarga bo'lgan psixologik bog'liqlik ko'rsatkichlarini aniqlash hamda ushbu holatning ularning real ijtimoiy moslashuvidagi amaliy ahamiyatini ilmiy asoslashdan iborat.

Tadqiqot obyekti sifatida 18-30 yosh oralig'idagi 485 nafar uyushmagan yosh tanlab olindi. Respondentlar mahalla yoshlar yetakchilari va ta'lim muassasalaridan tasodifiy tanlash usuli asosida jalb qilindi. Tadqiqot jarayonida barcha ishtirokchilarning shaxsiy ma'lumotlari to'liq maxfiy saqlandi. Respondentlar bilan ishlashda psixologik tadqiqotning etik tamoyillariga, xususan, ixtiyoriylik, konfidentsiallik va zarar yetkazmaslik prinsiplariga qat'iy amal qilindi.

Tadqiqotda K.Yangning “Internetga tobelik darajasini aniqlash” testi, Sh.Frederikning “Kognitiv refleksiya testi” (CRT) hamda mualliflik asosida yaratilgan “Virtual olamga tobe'lik va axborot qaramligi” so'rovnomasi qo'llanildi. Ushbu metodikalar yoshlarning virtual makondagi faoliyatini turli psixologik shkalalar orqali aniqlash imkonini beradi. Tadqiqotda quyidagi shkalalar tahlil qilindi:

6. “Internetga tobelik darajasi”;
7. “Kognitiv refleksiya (analitik tafakkur)”;
8. “Virtual makonda vaqt sarfi”;
9. “Axborot qaramligi”;
10. “Ijtimoiy izolatsiya darajasi”;
11. “Eskapizm (reallikdan qochish)”.

Olingan natijalar SPSS 26.0 dasturida qayta ishlandi. Statistik tahlil jarayonida deskriptiv statistika, ya'ni o'rtacha qiymat, standart og'ish, minimal va maksimal ko'rsatkichlar hisoblanib, guruhlararo farqlar Styudent t-mezoni asosida baholandi.

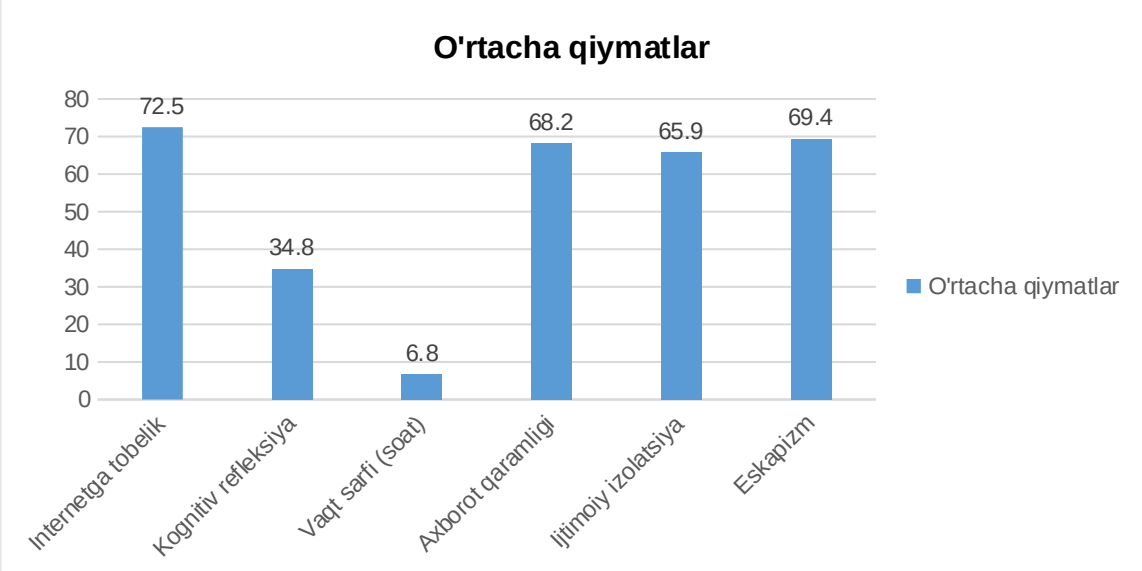
Jadval 1.

Uyushmagan yoshlarning ijtimoiy tarmoqlar va virtual olamga tobe'lik ko'rsatkichlari bo'yicha deskriptiv statistik tahlil (N = 485)

Shkala nomi	O'rtacha qiymat (Mean)	Standart og'ish (SD)	Minimal	Maksimal
Internetga tobelik darajasi	72.5	9.4	45	98
Kognitiv refleksiya (CRT)	34.8	8.2	12	65
Virtual makonda vaqt sarfi (soat)	6.8	1.5	2	14
Axborot qaramligi	68.2	10.1	38	92
Ijtimoiy izolatsiya	65.9	8.9	30	88
Eskapizm (reallikdan qochish)	69.4	11.2	35	95

Jadval 1 natijalaridan ko'rinadiki, respondentlar orasida "Internetga tobelik darajasi" shkalasi yuqori ko'rsatkichga ega bo'ldi . Bu holat yoshlarda virtual muhitga bo'lgan psixologik bog'liqlikning yuqori darajada ekanligini ko'rsatadi. "Eskapizm" va "Axborot qaramligi" natijalari yoshlarning real hayotdagi qiyinchiliklardan virtual olamga qochish tendensiyasi shakllanayotganini bildiradi. "Kognitiv refleksiya" shkalasi bo'yicha bo'lib, bu ko'rsatkich uyushmagan yoshlarning axborotni mantiqiy filtrlashda tanqidiy tafakkurdan ko'ra, impulsivlikka moyil ekanini ko'rsatadi.

Rasm 1. Uyushmagan yoshlarning ijtimoiy tarmoqlar va virtual olamga tobe'lik ko'rsatkichlari bo'yicha o'rtacha qiymatlar diagrammasi

Rasm 1 da empirik metodikalar asosida uyushmagan yoshlarning virtual makondagi ko'rsatkichlari bo'yicha olingan o'rtacha qiymatlar ifodalangan. Diagramma natijalariga ko'ra, eng yuqori ko'rsatkich "Internetga tobelik darajasi" shkalasida kuzatildi . Bu holat yoshlarning virtual reallikni real hayotga nisbatan ustun qo'yishi va ijtimoiy tarmoqlarga bo'lgan psixologik ehtiyojining yuqori darajada shakllanganligini ko'rsatadi.

"Eskapizm" va "Axborot qaramligi" natijalari respondentlarda real hayotiy muammolardan virtual olamga qochish hamda doimiy axborot oqimiga bo'lgan kuchli psixologik ehtiyoj shakllanayotganidan dalolat beradi. "Ijtimoiy izolatsiya" natijasi yoshlarning real jamiyat bilan muloqotining cheklanganligini bildiradi. "Kognitiv refleksiya" natijasi esa yoshlarda tanqidiy tafakkur jarayonlari hali yetarlicha rivojlanmaganini, ular axborotni filtrlashda qiyinchiliklarga duch kelayotganini bildiradi.

Umuman olganda, diagramma natijalari uyushmagan yoshlarning virtual tobelik tizimi asosan barqaror va yuqori darajada shakllanayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, “kognitiv refleksiya” va “internetga tobelik” ko‘rsatkichlari uyushmagan yoshlar bilan ishlashda ularning mediasavodxonligi, axborotni filtrlash ko‘nikmalari va virtual muhitdagi psixologik himoya mexanizmlarini kompleks rivojlantirish zarurligini asoslaydi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari uyushmagan yoshlarning ijtimoiy tarmoqlar va virtual olamga bo‘lgan tobe'lik darajasini psixodiagnostika qilishda empirik metodlardan foydalanish muhimligini tasdiqlaydi. Yoshlarning "internetga tobelik" ko‘rsatkichi nisbatan yuqori bo‘lishi ularning virtual makonga nisbatan ijtimoiy-psixologik qaramligini bildiradi. Biroq “kognitiv refleksiya” va “kognitiv mas'uliyat” shkalalarining pastroq natijalari o‘smirlik va yoshlik davrida virtual olamdagi manipulyatsiyalarga qarshi axborot-psixologik immunitet hali to‘liq shakllanmaganini ko‘rsatadi.

V.V. Stolin va S.R. Pantileevning yondashuviga ko‘ra, shaxsning o‘ziga munosabati uning ichki psixologik barqarorligi va ijtimoiy vaziyatlarda o‘zini tutishi bilan chambarchas bog‘liq [5]. Shu jihatdan, K.Yang va Sh.Frederik metodikalari uyushmagan yoshlarning virtual makondagi identifikatsiyasi va axborot qaramligini aniqlashda qo‘shimcha diagnostik vosita sifatida alohida ahamiyatga ega.

V.V. Romanov va A.R. Ratinov yuridik va ijtimoiy psixologiya doirasida ekspert xulosasi yoki psixologik baholash birgina test natijasiga emas, balki kompleks psixologik tahlilga tayanishi zarurligini ta’kidlaydi [6, 7]. Mazkur tadqiqot natijalari ham ushbu kompleks yondashuvni qo‘llab-quvvatlaydi. Chunki uyushmagan yoshning psixologik holatini baholashda uning virtual olamga tobeligi, axborot iste'moli, kognitiv refleksiya darajasi va ijtimoiy moslashuv xususiyatlari birgalikda tahlil qilinishi lozim.

D.Canter sud va ijtimoiy-psixologik baholashda shaxs xulq-atvorini tushuntirish uchun real psixologik ma’lumotlar, vaziyat omillari va empirik ko‘rsatkichlarni birgalikda tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi [9]. Ushbu fikr uyushmagan yoshlarning virtual makondagi xulq-atvorini o‘rganishda obyektivlikni oshirish uchun faqat nazariy mulohazalar emas, balki statistik asoslangan real natijalar ham muhim ekanini tasdiqlaydi. Shu nuqtayi nazardan, tadqiqot natijalari yoshlarning emotsional va kognitiv yetukligini baholash, ularning voqelikni idrok etish imkoniyatlarini aniqlash hamda axborot-psixologik xavfsizligini ta'minlashda empirik ma’lumotlar muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Xulosa. Uyushmagan yoshlarning ijtimoiy tarmoqlar va virtual olamga tobe'lik darajasini psixodiagnostika qilishning empirik asoslarini o'rganish natijalari mazkur yo'nalishning zamonaviy ijtimoiy psixologiya va axborot xavfsizligi tizimida muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi. Diagnostika natijalarining obyektivligi, validligi va ishonchliligi bevosita empirik metodlardan (CRT, K.Yang testi, raqamli izlar auditi) foydalanish darajasi bilan bog'liq. Ayniqsa, psixodiagnostik vositalar va zamonaviy statistik tahlil usullaridan foydalanish yoshlarning virtual qaramlik darajasini aniqroq o'lchashga xizmat qiladi hamda ekspert baholaridagi subyektiv omillar ta'sirini kamaytiradi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, uyushmagan yoshlarning virtual tobelik ko'rsatkichlari asosan barqaror va yuqori darajada shakllangan. "Internetga tobelik darajasi" , "Eskapizm" va "Axborot qaramligi" ko'rsatkichlarining yuqoriligi yoshlarda virtual makonning real hayotga nisbatan dominantlik kasb etayotganini ko'rsatadi. "Kognitiv refleksiya" va "Kognitiv mas'uliyat" komponentlarining past namoyon bo'lishi esa yoshlarda axborotni mantiqiy filtrlash va feyklarga nisbatan tanqidiy immunitet hali to'liq shakllanmaganini izohlaydi.

Ijtimoiy tarmoqlarga tobelikni psixodiagnostika qilish jarayonida bunday natijalar yoshlarni kompleks baholash zarurligini ko'rsatadi. Psixologik xizmat amaliyotida birgina test natijasiga tayanmasdan, kuzatuv, raqamli izlar auditi, psixodiagnostik metodlar va statistik tahlil natijalarini uyg'unlashtirish maqsadga muvofiqdir. Bu yondashuv kognitiv va emotsional yetuklikni baholashning ilmiy asoslanganligini oshiradi, yoshlarning raqamli xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi va ularni "axborot iste'molchiligi"dan "intellektual muhandislik"ka o'tkazishda muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Amaliy tavsiyalar. Uyushmagan yoshlarning virtual olamga tobe'lik darajasini baholashda faqat bitta metodika natijasiga tayanmaslik, balki raqamli xulq-atvor tahlili, kognitiv testlar va statistik

tahlilni kompleks qo'llash maqsadga muvofiqdir. Psixodiagnostika jarayonida yoshlarning "kognitiv refleksiya", "internetga tobelik", "axborot qaramligi" va "eskapizm" ko'rsatkichlariga alohida e'tibor qaratish lozim, chunki ushbu omillar shaxsning raqamli gigiyena va qaror qabul qilish xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, psixodiagnostika natijalarining obyektivligini oshirish uchun ma'lumotlar empirik ma'lumotlar asosida qayta ishlanishi, zarur hollarda deskriptiv va korrelatsion statistik tahlillar bilan asoslanishi tavsiya etiladi.

Uyushmagan yoshlar bilan ishlashda maxfiylik, ixtiyoriylik, raqamli daxlsizlik va psixologik xavfsizlik tamoyillariga qat'iy rioya etish psixodiagnostika sifatini oshirishga va yoshlarning psixologik xizmatga bo'lgan ishonchini qayta tiklashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi. Toshkent: Adolat, 2024.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Sud ekspertizasi to‘g‘risida”gi O‘RQ-249-son Qonuni. 2010.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6256-son Farmoni. 2021.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4125-son Qarori. 2019.
5. Stolin V .V ., Pantileev S.R. M etodika issledovaniya samootnosheniya. M oscow : Smysl, 2008.
6. Romanov V .V . Sudebnaya psikhologicheskaya ekspertiza: teoriya i praktika. M oscow : Y urait, 2016.
7. Ratinov A .R. Y uridicheskaya psikhologiya. M oscow : N orma, 2010.
8. B elicheva S.A . Osnovy yuridicheskoy psikhologii. M oscow : IN FRA -M , 2012.
9. Canter D . Forensic Psychology: A V ery Short Introduction. Oxford: Oxford U niversity Press, 2010.
10. H are R.D . W ithout Conscience: The D isturbing W orld of the Psychopaths A mong U s. N ew Y ork: Guilford Press, 2011.
11. Ekman P. Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings. N ew Y ork: Times B ooks, 2003.
12. European N etw ork of Forensic Science Institutes. B est Practice M anual for Forensic Psychology. B russels: EN FSI, 2020.
13. Olimov L .Y a. Sud va tergov faoliyatida psixolog kompetentligini takomillashtirish: D Sc dissertatsiyasi avtoreferati. B uxoro, 2025.

Muydinov Tursunboy Fazliddin o‘g‘li,
Andijon davlat universiteti, Psixologiya va pedagogika kafedrasi katta o‘qituvchisi,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: tursunboy95moydinov@gmail.com
Orcid ID: 0009-0003-8239-8242

DUAL TA’LIM SHAKLIDA TALABALAR O‘Z-O‘ZINI BOSHQARISH MEXANIZMLARINING EMPIRIK TAHLILI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada dual ta’lim shaklida tahsil olayotgan talabalarning o‘z-o‘zini boshqarish (self-regulation) mexanizmlari va ularning kasbiy faoliyatdagi o‘rni empirik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi o‘quv jarayoni va ishlab chiqarish amaliyoti integratsiyalashgan sharoitda yoshlarning irodaviy nazorati, vaqtni taqsimlashi, kognitiv filtrlash qobiliyati va emotsional barqarorlik ko‘rsatkichlarini psixodiagnostik baholashdan iborat. Tadqiqotda oliy va kasb-hunar ta'limi tizimida dual shaklda o‘qiyotgan talabalar ishtirok etdi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, amaliyot va nazariyaning bevosita uzviyligi talabalarda mas'uliyatni his qilish, ekstremal vaziyatlarda ongli qaror qabul qilish va xulq-atvorni mustaqil ravishda boshqarish qobiliyatlarini jadallashtiradi. Maqolada empirik ma'lumotlarga tayangan holda, dual ta'lim muhitida talabalarning kognitiv va irodaviy regulyatsiyasini takomillashtirish hamda ularning ijtimoiy-kasbiy moslashuvidagi psixologik to'siqlarni bartaraf etish masalalari ilmiy asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *dual ta’lim, o‘z-o‘zini boshqarish mexanizmlari, irodaviy nazorat, kasbiy moslashuv, emotsional barqarorlik, kognitiv regulyatsiya, psixodiagnostika, empirik tahlil.*

ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МЕХАНИЗМОВ САМОРЕГУЛЯЦИИ СТУДЕНТОВ В ФОРМЕ ДУАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В данной статье эмпирически проанализированы механизмы саморегуляции студентов, обучающихся в форме дуального образования, и их роль в профессиональной деятельности. Основная цель исследования заключается в психодиагностической оценке показателей волевого контроля, тайм-менеджмента, способностей к когнитивной фильтрации и эмоциональной устойчивости молодежи в условиях интеграции учебного процесса и производственной практики. В исследовании приняли участие студенты, обучающиеся по дуальной форме в системе высшего и профессионального образования. Полученные результаты показывают, что непосредственная непрерывность практики и теории ускоряет развитие у студентов чувства ответственности, осознанного принятия решений в экстремальных ситуациях и способности к самостоятельному управлению своим поведением. В статье на основе эмпирических данных научно обоснованы вопросы совершенствования когнитивной и волевой регуляции студентов в дуальной образовательной среде, а также устранения психологических барьеров в их социально-профессиональной адаптации.*

Ключевые слова: *дуальное образование, механизмы саморегуляции, волевой контроль, профессиональная адаптация, эмоциональная устойчивость, когнитивная регуляция, психодиагностика, эмпирический анализ.*

EMPIRICAL ANALYSIS OF STUDENTS' SELF-MANAGEMENT MECHANISMS IN THE FORM OF DUAL EDUCATION

Abstract. *This article empirically analyzes the self-management (self-regulation) mechanisms of students studying in the form of dual education and their role in professional activities. The main purpose of the study is the psychodiagnostic assessment of indicators of volitional control, time management, cognitive filtering abilities, and emotional stability of youth in the conditions of integration of the educational process and industrial practice. Students studying in a dual form in the higher and*

vocational education system participated in the study. The obtained results show that the direct continuity of practice and theory accelerates the development of a sense of responsibility, conscious decision-making in extreme situations, and the ability to independently manage behavior in students. Based on empirical data, the article scientifically substantiates the issues of improving the cognitive and volitional regulation of students in a dual educational environment, as well as eliminating psychological barriers in their socio-professional adaptation.

Key words: *dual education, self-management mechanisms, volitional control, professional adaptation, emotional stability, cognitive regulation, psychodiagnostics, empirical analysis.*

Kirish. Bugungi kunda global mehnat bozori raqobatbardosh, mustaqil qaror qabul qila oladigan, muammoli vaziyatlarda o‘z faoliyatini ongli ravishda rejalashtiradigan hamda emotsional barqaror mutaxassislarni talab etmoqda. Oliy va kasb-hunar ta'limi tizimida faol joriy etilayotgan dual ta'lim shakli aynan shunday amaliy ko'nikmalarga ega kadrlarni tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi [1]. Biroq, akademik ta'lim va ishlab chiqarish amaliyotining bir vaqtda olib borilishi talabadan yuksak darajadagi psixologik tayyorgarlikni, xususan, o‘z-o‘zini boshqarish (self-regulation) mexanizmlarining yuqori darajada rivojlangan bo‘lishini taqozo etadi. O‘z-o‘zini boshqarish qobiliyatlari shakllanmagan yoshlarda qo‘shaloq yuklama (o‘qish va ish) kuchli stress, motivatsiyaning pasayishi va kasbiy deformatsiyani keltirib chiqarishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasida ta'lim sifatini oshirish va yoshlarning kasbiy moslashuvini tezlashtirish maqsadida dual ta'lim tizimi keng qamrovli tarzda amaliyotga tatbiq etilmoqda. Xususan, yangi tahrirdagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda nazariy va amaliy mashg‘ulotlarning uzviyligini ta'minlash maqsadida ta'limning bevosita ishlab chiqarish korxonalarida olib borilishi qonuniy kafolatlangan [2]. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli farmon va qarorlari asosida tasdiqlangan ta'lim konsepsiyalarida talabalarning kasbiy va shaxsiy kompetensiyalarini, jumladan, ularning kognitiv va irodaviy sifatlarini mehnat bozori talablariga to'liq moslashtirish asosiy strategik vazifalardan biri sifatida belgilab berilgan [3, 4].

Dual ta'lim jarayonida o‘z-o‘zini boshqarish mexanizmlari talaba xulq-atvori va o'zlashtirishining asosiy regulyatori bo‘lib xizmat qiladi. O‘qish va ish faoliyatini birgalikda muvaffaqiyatli olib borish yoshlarda vaqtni to‘g‘ri taqsimlash (taym-menejment), kognitiv axborotni filtrlash, charchoqni yengish, aniq maqsadlar qo‘yish hamda diqqatni jamlash kabi muhim irodaviy sifatlarni talab qiladi [5]. Aynan shu psixologik jarayonlarni empirik jihatdan to‘g‘ri baholash ta'lim samaradorligini oshirishning, shuningdek, yosh mutaxassisning kasbga bo'lgan sadoqatini shakllantirishning asosiy kalitidir.

Xalqaro va mahalliy ilmiy amaliyot shuni ko‘rsatadiki, talabalarning o‘z-o‘zini boshqarish mexanizmlarini o‘rganish va ularga baho berish faqatgina nazariy qarashlarga emas, balki qat'iy empirik tahlillarga, standartlashtirilgan psixodiagnostik metodikalarga hamda chuqur statistik ma'lumotlarga asoslanishi shart [6, 7]. Shu nuqtayi nazardan, dual ta'lim sharoitida talabalarning o‘z-o‘zini regulyatsiya qilish qobiliyatlarini empirik asoslarda tahlil etish nafaqat ilmiy-nazariy, balki amaliy va metodologik jihatdan ham g‘oyat dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib, u ta'lim jarayonida shaxsni to'g'ri yo'naltirishning muhim sharti hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi. Oliy va kasb-hunar ta’limi tizimini mehnat bozori talablariga moslashtirish jarayonida dual ta’lim shakli muhim strategik ahamiyat kasb etmoqda. Bu tizim o‘quv jarayoni va ishlab chiqarish amaliyotini bevosita birlashtirish orqali talabada zaruriy kasbiy ko‘nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Biroq, ta'lim va mehnat faoliyatining bir vaqtda, uzluksiz olib borilishi talaba oldiga nafaqat intellektual va jismoniy, balki jiddiy psixologik talablarni ham qo'yadi. Bunda talabaning o‘z-o‘zini boshqarish (self-regulation) mexanizmlari, ya'ni vaqtni to'g'ri taqsimlash, irodaviy nazorat, ongli rejalashtirish va emotsional barqarorlikni ta'minlash layoqati kasbiy shakllanishning hal qiluvchi omiliga aylanadi.

Yoshlik va talabalik davri shaxsning mustaqil qaror qabul qilish, mas'uliyatni chuqur his etish va ichki resurslarni to'g'ri safarbar qilish qobiliyatlari jadal rivojlanadigan asosiy bosqichdir. Dual ta’lim sharoitida talaba har kuni bir-biridan farq qiluvchi ikkita muhitga – akademik o'quv jarayoniga hamda qat'iy intizom talab qiluvchi ishchi jamoaga moslashishi lozim. Bu qo‘shaloq yuklama o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmagan yoshlarda surunkali stress, kognitiv

zo'riqish, o'zlashtirishning pasayishi va kasbiy motivatsiyaning yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, dual ta'limda talabalarning psixologik holatini faqatgina tashqi ma'muriy nazorat orqali emas, balki ularning ichki regulyatsiya mexanizmlarini rivojlantirish orqali qo'llab-quvvatlash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda dual ta'lim jarayonida talabalarning o'z-o'zini boshqarish mexanizmlarini amaliy jihatdan o'rganishda empirik yondashuvning o'rni beqiyosdir. Shaxsning maqsad qo'yish, faoliyatni modellashtirish, natijalarni adekvat baholash va xatolar ustida ishlash kabi regulyativ xususiyatlarini yuzaki kuzatuvlar bilan to'laqonli aniqlab bo'lmaydi. Bu murakkab psixologik jarayon maxsus psixodiagnostik metodikalar, testlar va statistik tahlillar asosida olingan real ma'lumotlarga tayanishni taqozo etadi. Empirik tahlil natijalari ta'lim muassasalari psixologlari va ish beruvchilarga talabalarning adaptiv imkoniyatlarini xolis baholash, xavf guruhiga kiruvchi talabalarni aniqlash hamda ularga individual psixologik yordam ko'rsatish imkonini beradi.

Mazkur maqola dual ta'lim shaklida tahsil olayotgan talabalarning o'z-o'zini boshqarish mexanizmlarini empirik ma'lumotlar asosida tahlil qilishning ilmiy-amaliy ahamiyatini yoritishga qaratilgan. Unda talabalarning maqsadga intiluvchanligi, xulq-atvorni mustaqil rejalashtirishi va irodaviy regulyatsiyasi muhim empirik mezonlar sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot xulosalari dual ta'lim amaliyotida yoshlarning psixologik himoyasini ta'minlash, ularning o'quv va mehnat faoliyatidagi qiyinchiliklarni yengib o'tish mexanizmlarini takomillashtirish zarurligini ilmiy asoslashga xizmat qiladi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. Talabalarning o'z-o'zini boshqarish (self-regulation) mexanizmlari hamda ularning ta'lim va mehnat faoliyatidagi namoyon bo'lishi zamonaviy psixologiya, pedagogika va mehnat psixologiyasi sohalarining eng ko'p o'rganilgan fundamental muammolaridan biri hisoblanadi. Xorij psixologiya maktabi vakillaridan A. Bandura, B. Zimmerman, H. Heckhausen, F.E. Weinert, J. Bruner va D. Schunk kabi olimlar tomonidan shaxsning kognitiv regulyatsiyasi, o'z-o'zini samarali boshqarishi (self-efficacy) va dual muhitga moslashuv mexanizmlari chuqur ilmiy tadqiq etilgan [5, 6]. Ayniqsa, B. Zimmermanning o'z-o'zini boshqariladigan ta'lim (self-regulated learning) modeli dual ta'limda talabalarning mustaqil rejalashtirish va o'z xulq-atvorini monitoring qilish ko'nikmalarini tushuntirishda muhim konseptual ahamiyatga ega [7].

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi olimlaridan O.A. Konopkin, V.I. Morosanova, A.K. Osnitsky, K.A. Abulxanova-Slavskaya, S.L. Rubinshteyn va A.N. Leontyevlar shaxsning irodaviy va ongli o'z-o'zini boshqarish (samoregulyatsiya) masalalarini faoliyatli yondashuv asosida tadqiq etishgan [8, 9]. Xususan, V.I. Morosanova tomonidan ishlab chiqilgan xulq-atvorni ongli boshqarish uslubiyoti talabalarning o'quv va kasbiy faoliyatni modellashtirish, maqsad qo'yish hamda natijalarni adekvat baholash qobiliyatlarini empirik tahlil qilish imkonini beradi [10].

O'zbekiston psixologiya maktabida ham shaxsning kognitiv taraqqiyoti, mustaqil fikrlashi, emotsional-irodaviy regulyatsiyasi va kasbiy ijtimoiylashuvi masalalari M.G. Davletshin, E.G'. G'oziyev, B.R. Qodirov, G'.B. Shoumarov, V.M. Karimova, Z.T. Nishanova, Sh.R. Barotov, L.Ya. Olimov kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlarida keng yoritilgan [11, 12, 13]. Mazkur yondashuvlar ta'lim va ishlab chiqarish amaliyotida yoshlarning kasbiy-psixologik moslashuvini hamda kognitiv mexanizmlarini kompleks baholash uchun mustahkam milliy metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, Otabek Muxtorovning ilmiy ishlarida yoshlarning ijtimoiy-psixologik xavfsizligini ta'minlash, kognitiv jarayonlarni boshqarishda mnemotexnika va ixtirochilik masalalarini hal qilish (TRIZ) algoritmik usullaridan foydalanish hamda ekstremal, yuklamali vaziyatlarda o'z-o'zini regulyatsiya qilish masalalari atroflicha tahlil qilingan [14]. Olimning yondashuviga ko'ra, yoshlarda ongli o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarining yetishmasligi amaliyotda kasbiy stress va deformatsiyani keltirib chiqaradi. Bu esa dual ta'lim jarayonida mutaxassislar tomonidan psixodiagnostik va empirik usullarning to'g'ri qo'llanilishi naqadar muhimligini ko'rsatadi.

Mavjud ilmiy adabiyotlar va manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, garchi o'z-o'zini boshqarish mexanizmlari bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, aynan dual ta'lim shakli (nazariya va ishlab chiqarish amaliyotining uzluksiz integratsiyasi) sharoitida talabalarning psixologik regulyatsiyasini empirik ma'lumotlar asosida maxsus tahlil qilish masalasi alohida yondashuvni talab etadi. Mazkur maqola ushbu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga va dual ta'limdagi o'z-o'zini boshqarish mexanizmlarini empirik ko'rsatkichlar orqali ishonchli baholashga xizmat qiladi.

Metodologiya. Tadqiqot dual ta'lim shaklida tahsil olayotgan talabalarning o‘z-o‘zini boshqarish (self-regulation) mexanizmlarini empirik jihatdan o‘rganishga qaratildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi talabalarning irodaviy nazorat, rejalashtirish va kognitiv regulyatsiya ko‘rsatkichlarini aniqlash hamda ushbu psixologik omillarning ta'lim va kasbiy moslashuvdagi amaliy ahamiyatini yoritishdan iborat.

Tadqiqot obyekti sifatida oliy va kasb-hunar ta'limi muassasalarida dual ta'lim tizimi asosida o‘qiyotgan 18-23 yosh oralig‘idagi 115 nafar talaba tanlab olindi. Respondentlar turli ta'lim yo'nalishlaridan tasodifiy tanlash usuli asosida jalb qilindi. Tadqiqot jarayonida ishtirokchilarning shaxsiy va akademik ma'lumotlari maxfiy saqlandi. Respondentlar bilan ishlashda psixologik tadqiqotning etik tamoyillariga, xususan, ixtiyoriylik, maxfiylik va respondentga zarar yetkazmaslik prinsiplariga qat'iy amal qilindi.

Tadqiqotda V.I. Morosanova tomonidan ishlab chiqilgan “Xulq-atvorni o‘z-o‘zini boshqarish uslubi” (SSPM) so‘rovnomasi qo‘llanildi [10]. Ushbu metodika shaxsning ongli regulyatsiya profilini, jumladan, uning faoliyatni rejalashtirish va xatolar ustida ishlash qobiliyatlarini turli psixologik shkalalar orqali aniqlash imkonini beradi. Tadqiqotda quyidagi shkalalar tahlil qilindi:

“Rejalashtirish” (maqsadni belgilash);
“Modellashtirish” (sharoitni tahlil qilish);
“Dasturlash” (harakatlar ketma-ketligi);
“Natijalarni baholash” (adekvatlik);
“Moslashuvchanlik” (kognitiv va xulq-atvor egiluvchanligi);
“Mustaqillik” (avtonomlik).

Olingan natijalar SPSS 26.0 dasturida qayta ishlandi. Statistik tahlil jarayonida deskriptiv statistika, ya'ni o‘rtacha qiymat, standart og‘ish, minimal va maksimal ko‘rsatkichlar hisoblandi. O'zgaruvchilar o'rtasidagi korrelatsion bog'liqliklar mazkur maqolada alohida berilmagani sababli asosiy e'tibor deskriptiv tahlilga qaratildi.

Jadval 1.

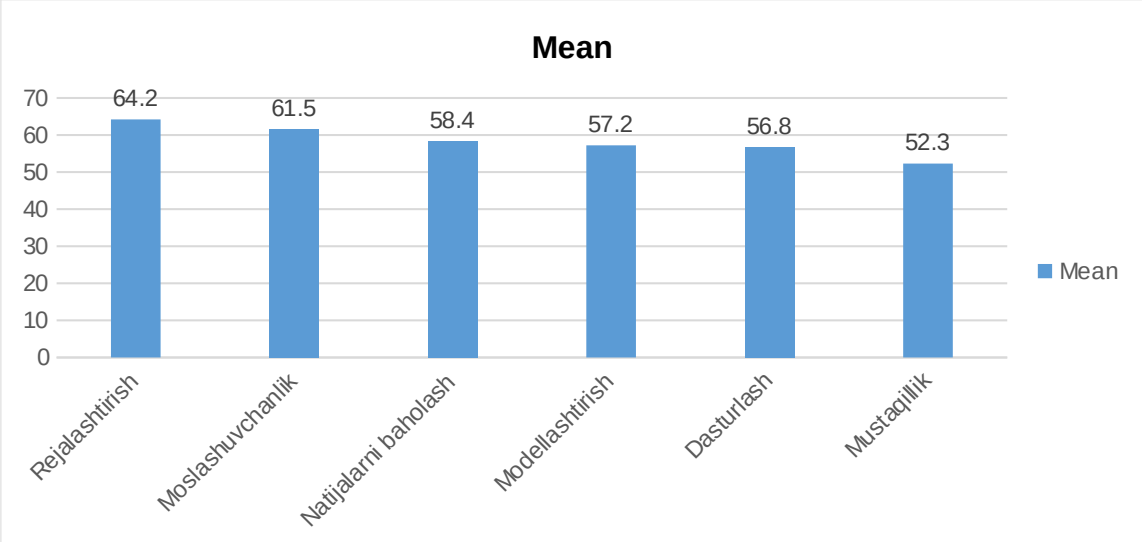
V.I. Morosanova metodikasi asosida dual ta'lim talabalarining “o‘z-o‘zini boshqarish” ko‘rsatkichlari bo‘yicha deskriptiv statistik tahlil, N = 115

Shkala nomi	O‘rtacha qiymat, Mean	Standart og‘ish, SD	Minimal	Maksimal
“Rejalashtirish”	64.2	8.5	40	82
“Moslashuvchanlik”	61.5	9.1	38	80
“Natijalarni baholash”	58.4	9.4	35	78
“Modellashtirish”	57.2	10.2	32	75
“Dasturlash”	56.8	9.8	34	76
“Mustaqillik”	52.3	11.5	28	72

Jadval 1 natijalaridan ko‘rinadiki, dual ta'lim talabalari orasida “Rejalashtirish” shkalasi eng yuqori o‘rtacha ko‘rsatkichga ega bo‘ldi, . Bu holat o'quv va ish faoliyatini birlashtirgan talabalarda vaqtni taqsimlash va oldinga aniq maqsadlar qo'yish layoqati jadal shakllanayotganligini ko‘rsatadi. “Moslashuvchanlik” shkalasi bo‘yicha natijasi yoshlarning ikki xil muhitga (auditoriya va korxona) tezkor adaptatsiya qila olishini bildiradi.

“Natijalarni baholash” , “Modellashtirish” va “Dasturlash” shkalalari o‘rta darajada namoyon bo'lib, bu ko‘rsatkichlar talabalarning faoliyat shart-sharoitlarini tahlil qilish va o'z xatolaridan to'g'ri xulosa chiqarish jarayoni rivojlanish bosqichida ekanini ko‘rsatadi. Eng past ko‘rsatkich “Mustaqillik” shkalasi bo‘yicha qayd etildi . Bu dual ta'limdagi yoshlar hamon ta'lim muassasasi ustozlari yoki ishlab chiqarishdagi rahbarlarining yo'l-yo'riqlariga qaram ekanligini, to'laqonli avtonom qaror qabul qilish ko'nikmasi to'liq shakllanib ulgurmaganligini anglatadi.

Rasm 1. Dual ta'lim talabalarining “o‘z-o‘zini boshqarish” ko‘rsatkichlari bo‘yicha o‘rtacha qiymatlar diagrammasi

Rasm 1 da V.I. Morosanova metodikasi asosida dual ta'lim talabalarining “o‘z-o‘zini boshqarish” ko‘rsatkichlari bo‘yicha olingan o‘rtacha qiymatlar ifodalangan. Diagramma natijalariga ko‘ra, eng yuqori ko‘rsatkich “Rejalashtirish” shkalasida kuzatildi . Bu talabalarning maqsadga yo'naltirilganlik darajasi yuqori ekanligini va faoliyatni dastlabki rejalashtirishga jiddiy yondashishini tasdiqlaydi.

“Moslashuvchanlik” shkalasining yuqoriligi talabalarning o'zgaruvchan ishlab chiqarish vaziyatlarida tushkunlikka tushmasdan, kognitiv va emotsional strategiyalarini tezda qayta qura olishini ko'rsatadi. O'z navbatida, faoliyatni texnik va mantiqiy tartibga soluvchi “Modellashtirish” va “Dasturlash” komponentlari o'rtacha barqarorlikni namoyish etdi.

Eng past ko‘rsatkich bo'lgan “Mustaqillik” natijasi talabalarning o'z-o'zini boshqarish tizimidagi eng zaif halqani ko'rsatib beradi. Mazkur shkalaning nisbatan past namoyon bo‘lishi yoshlarda konformizm (boshqalarga ergashish) darajasi saqlanib qolayotgani va murakkab professional vaziyatlarda mas'uliyatni to'liq o'ziga olishdan cho'chish holatlari borligini anglatadi.

Umuman olganda, diagramma natijalari dual ta'lim sharoitida talabalarning “o‘z-o‘zini boshqarish” (self-regulation) mexanizmlari yetarli darajada funksional ekanini va umuman olganda ijobiy dinamikada rivojlanayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, “Mustaqillik” va “Dasturlash” ko‘rsatkichlarining nisbatan pastligi ta'lim jarayonida talabalarning avtonomligini oshirish hamda ularning irodaviy sifatlarini maxsus psixologik treninglar orqali korreksiya qilish zarurligini asoslaydi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari dual ta’lim jarayonida talabalarning o‘z-o‘zini boshqarish (self-regulation) mexanizmlarini empirik metodlar yordamida baholash muhim ekanligini tasdiqlaydi. Talabalarda “Rejalashtirish” va “Moslashuvchanlik” ko‘rsatkichlarining nisbatan yuqori bo‘lishi ularning o‘quv va ishlab chiqarish vaziyatlariga ongli yondashuvini, maqsadni to'g'ri belgilash imkoniyatlarini bildiradi. Biroq “Mustaqillik” va “Dasturlash” shkalalarining nisbatan pastroq natijalari talabalik davrida, ayniqsa, murakkab ish sharoitida to'laqonli avtonom qaror qabul qilish, mas'uliyatni yakkaxon tarzda o'z zimmasiga olish xususiyatlari hali to‘liq shakllanmaganini ko‘rsatadi.

V.I. Morosanovaning yondashuviga ko‘ra, ongli o‘z-o‘zini boshqarish uslubi shaxsning ichki psixologik barqarorligi, kognitiv resurslarini safarbar etishi va ekstremal vaziyatlarda o‘zini tutishi bilan chambarchas bog‘liq [10]. Shu jihatdan, mazkur metodika dual ta’lim jarayonida talabalarning shaxsiy, irodaviy va emotsional xususiyatlarini aniqlashda asosiy psixodiagnostik vosita sifatida ulkan amaliy ahamiyatga ega.

B. Zimmerman va E.G‘. G‘oziyevlar ta'lim va kasbiy faoliyat integratsiyasi jarayonida xulosa faqatgina akademik o'zlashtirish yoki bitta test natijasiga emas, balki kompleks psixologik va xulq-atvor baholashlariga tayanishi zarurligini ta’kidlaydilar [7, 11]. Mazkur tadqiqot natijalari ham ushbu kompleks yondashuvni to'la qo‘llab-quvvatlaydi. Chunki dual ta'limda talabaning psixologik holatini baholashda uning rejalashtirish imkoniyati, xatolarni modellashtirishi, moslashuvchanligi va mustaqilligi birgalikda tahlil qilinishi lozim.

Otabek Muxtorov yoshlarning psixologik baholanishida ularning xulq-atvorini tushuntirish uchun kognitiv ma'lumotlar, ishlab chiqarishdagi vaziyat omillari va empirik ko'rsatkichlarni birgalikda tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi [14]. Ushbu fikr dual ta'lim sifatini va obyektivligini oshirish uchun faqat nazariy mulohazalar emas, balki statistik asoslangan real natijalar ham o'ta muhim ekanini tasdiqlaydi. Shu nuqtayi nazardan, tadqiqot natijalari dual ta'lim muhitida talabalarning emotsional va kognitiv yetukligini baholash, ularning mehnat bozoriga kirib borish imkoniyatlarini aniqlash hamda xulq-atvor determinantlarini tushuntirishda empirik ma'lumotlar muhim metodologik asos bo'lib xizmat qilishini ko'rsatadi.

Xulosa. Dual ta'lim jarayonlarini tashkil etishning empirik asoslarini o'rganish natijalari mazkur yo'nalishning zamonaviy ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimida muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi. Pedagogik va psixologik xulosalarining obyektivligi, validligi hamda ishonchliligi bevosita empirik metodlardan foydalanish darajasi bilan bog'liq. Ayniqsa, psixodiagnostik vositalar va statistik tahlil usullaridan muntazam foydalanish talabalarni kasbga yo'naltirishdagi aniqlikni oshiradi hamda subyektiv omillar ta'sirini kamaytiradi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, talabalarning "o'z-o'zini boshqarish" ko'rsatkichlari asosan ijobiy yo'nalishda shakllangan. "Rejalashtirish" va "Moslashuvchanlik" ko'rsatkichlari nisbatan yuqori bo'lib, bu yoshlarda kelajak mutaxassisliklari bo'yicha shaxsiy identifikatsiya va adaptatsiya jarayoni faol kechayotganini ko'rsatadi. "Mustaqillik" va "Dasturlash" komponentlarining nisbatan pastroq namoyon bo'lishi esa o'qish va ishni birga olib borishdagi ruhiy bosim, ustozlarga tobe'lik hamda irodaviy o'zgaruvchanlik bilan izohlanadi.

Dual ta'lim jarayonida bunday natijalar talabani kompleks baholash va qo'llab-quvvatlash zarurligini ko'rsatadi. Oliy va kasb-hunar ta'limi amaliyotida birgina fan baholariga tayanmasdan, ish joyidagi suhbat, kuzatuv, psixodiagnostik metodlar va statistik tahlil natijalarini uyg'unlashtirish maqsadga muvofiqdir. Bu yondashuv ta'lim muassasasi xulosalarining ilmiy asoslanganligini oshiradi, talabalarning psixologik salomatligini himoya qilishga xizmat qiladi va raqobatbardosh kadrlarni yetishtirishda muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Amaliy tavsiyalar. Dual ta'lim jarayonida talabalarning psixologik holatini va o'z-o'zini boshqarish darajasini baholashda faqat bitta diagnostik metodika natijasiga tayanmaslik, balki ish beruvchi bilan suhbat, ishlab chiqarishdagi bevosita kuzatuv, psixodiagnostik testlar va statistik tahlil natijalarini kompleks qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Ta'lim va ishlab chiqarish amaliyoti jarayonida talabalarning "rejalashtirish", "moslashuvchanlik", "mustaqillik" va "natijalarni baholash" ko'rsatkichlariga alohida e'tibor qaratish lozim. Xususan, ularning "mustaqillik" darajasini oshirish maqsadida qaror qabul qilish, yetakchilik va taym-menejment bo'yicha maxsus psixologik treninglar tashkil etilishi tavsiya qilinadi. Shuningdek, xulosalarning obyektivligi va ishonchliligini oshirish uchun diagnostik natijalar empirik ma'lumotlar asosida qayta ishlanishi, zarur hollarda deskriptiv va korrelatsion statistik tahlillar bilan asoslanishi lozim.

Talabalar bilan ishlashda maxfiylik, ixtiyoriylik, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, kognitiv ortiqcha yuklamalarning oldini olish va psixologik xavfsizlik tamoyillariga qat'iy rioya etish dual ta'lim sifatini hamda jozibadorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-son Qonuni. 2020-yil 23-sentabr. Available at: https://lex.uz

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5847-son Farmoni. "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida". 2019-yil 8-oktabr.

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 163-son Qarori. "Professional ta'lim tizimida dual ta'limni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida". 2021-yil 29-mart.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-46-son Qarori. "Oliy ta'lim muassasalarida psixologik xizmatni takomillashtirish to'g'risida". 2022-yil.

5. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1986. 617 p.

6. Heckhausen H. Motivation and Action. Cambridge University Press, 1991. 505 p.

7. Zimmerman B.J. Self-Regulated Learning and Academic Achievement: Theoretical Perspectives. Routledge, 2001. 360 p.

8. Konopkin O.A. Psixologicheskie mexanizmi regulyatsii deyatelnosti [Psychological mechanisms of activity regulation]. Moscow: Lenand, 2011. 320 p. In Russ.

9. Abulxanova-Slavskaya K.A. Strategiya jizni [Strategy of life]. Moscow: Mysl, 1991. 299 p. In Russ.

10. Morosanova V.I. Individualniy stil samoregulyatsii: fenomen, struktura i funktsii v proizvolnoy aktivnosti cheloveka [Individual style of self-regulation: phenomenon, structure and functions in voluntary human activity]. Moscow: Nauka, 2001. 192 p. In Russ.

11. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002. 512 b.

12. Nishanova Z.T. Mustaqil ijodiy fikrlashni rivojlantirishning psixologik asoslari. Toshkent: Fan, 2003. 245 b.

13. Olimov L.Ya. Sud va tergov faoliyatida psixolog kompetentligini takomillashtirish: psixologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. Buxoro, 2025.

14. Muxtorov O. Dual ta'lim sharoitida talaba shaxsi psixologiyasi va o'z-o'zini boshqarish mexanizmlari. Ilmiy monografiya. Buxoro: Durdona, 2026. 180 b.

"BUXORO XALQARO UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTNOMASI"

Ilmiy-amaliy jurnalida maqolalar chop ettirish tartiblari haqida

1. Ilmiy maqolalarning hajmi 3000-4000 so'zdan iborat bo'lishi kerak.

2. Maqolaning asosida matnning kamida 60-70 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim (topshirilgan maqolalar "Antiplagiat" tizimi yordamida tekshiriladi).

3. Maqolaning matni, formula va jadvallarni **Microsoft *Word* (*2013-2019 versiyasida*)** dasturidan foydalanib tayyorlash kerak.

4. Windows asosidagi matn *dasturi redaktorining parametrlari*:

- 2 sm dan standart hoshiyalar qolishi kerak;
- shrift Times New Roman, kegel – 12;
- satrlar orasidagi interval – 1 sm.;
- matnni kengligi bo'yicha tekislash;
- abzats 1 sm;
- sahifani tanlash uchun oriyentatsiya – kitob sahifasi;
- MS Word dasturi yordamida ishlangan rasmlar qabul qilinmaydi. Barcha rasmlar va jadvallar nomerlanishi, nomlanishi hamda manbaasi ko'rsatilishi shart.

5. Grafik va diagrammalar oq-qora formatda bo'lishi zarur.

***Ilmiy maqolaning tuzilishiga nisbatan ilgari suriladigan talablar*:**

1. Muallifning **ORCID** raqami bo'lishi shart.

2. Maqolaning nomi 12 so'zdan oshmasligi lozim.

3. Maqola muallif(lar)i ismi-sharifi; ilmiy unvoni, darajasi, oliy ta'lim muassassi (*tashkilot*)ning nomi, ish joyi, egallab turgan lavozimi, ish joyi manzili (*qisqartmalar ishlatilmasin!*). Mualliflar bir nechta bo'lsa ularning har biri haqida to'liq ma'lumotlar berilishi shart; (barcha ma'lumotlar 3 tilda:o'zbek, rus, ingliz tillarida bo'lishi shart)

4. Material matni tuzilishi jihatidan

Kirish

Metodlar

Natijalar va Munozara (Introduction, Methods, Results, and Discussion, Conclusion)ga ajratilishi, har bir bo'limi uchun sarlavhalar berilishi kerak.

Quyida keltirilgan misolga e'tibor bering:

Annotasiya (Abstract) (150-200 so'zdan iborat bo'lishi kerak) (3 tilda:o'zbek, rus, ingliz tillarida bo'lishi shart**)**

Вводная информация/актуальность (Background):

− Цель (Objective);

− Методы (Methods);

− Результаты (Findings);

− Выводы (Conclusions);

Ключевые слова (Keywords). (3 tilda: o'zbek, rus, ingliz tillarida bo'lishi shart)

ВВЕДЕНИЕ (Introduction)

МЕТОДЫ (Methods)

РЕЗУЛЬТАТЫ (Results) (CHIZMA, JADVALLAR bo'lishi shart)

ОБСУЖДЕНИЕ (Discussion)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (Conclusion)

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (References):

Ilmiy maqolalarda adabiyotlar ro'yxati odatda **GOST R 7.0.100–2018** (bibliografik tavsif) va matn ichidagi havolalar uchun **GOST R 7.0.5–2008** talablariga muvofiq rasmiylashtiriladi.

1. Jurnal maqolasi

Familiya I.O. Maqola nomi // Jurnal nomi. – 2017. – T. 15, № 1. – B. 24–32. – URL: https://xxxxx.xx.

2. Kitob

Familiya I.O. Kitob nomi. – Toshkent : Nashriyot, 2017. – 256 b.

3.Dissertatsiya

Familiya I.O. Dissertatsiya nomi : falsafa doktori (PhD) dis. ... fanlari bo'yicha / Familiya I.O. – Shahar, yil. – xxx b.

4.Mualliflik avtoreferati

Familiya I.O. Dissertatsiya nomi : falsafa doktori (PhD) dis. ... avtoref. – Shahar, yil. – xx b.

5. Qonun yoki me'yoriy hujjat

O‘zbekiston Respublikasining "Qonun nomi"gi Qonuni. – Qabul qilingan sana. – URL: https://lex.uz (murojaat qilingan sana: 06.07.2026).

6. Prezident farmoni uchun shablon

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Farmon nomi" to‘g‘risidagi Farmoni. – Sana. – URL: https://lex.uz (murojaat qilingan sana: 06.07.2026).

7. Vazirlar Mahkamasi qarori uchun shablon

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "... to‘g‘risida"gi qarori. – Sana. – URL: https://lex.uz (murojaat qilingan sana: 06.07.2026).

8. Elektron maqola

Familiya I.O. Maqola nomi // Jurnal nomi. – 2017. – URL: https://xxxxx.xx (murojaat qilingan sana: 06.07.2026).

9. Veb-sayt

Sayt nomi. – URL: https://xxxxx.xx (murojaat qilingan sana: 06.07.2026).

MAHALLADA PSIXOLOGIK XIZMAT IJTIMOIY – PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA

(3 tilda: o’zbek, rus, ingliz)

Barotova Dilafruz Sharifovna,

Buxoro xalqaro universiteti “O’quv ishlari va ilmiy innovatsiyalar bo’yicha prorektor” psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent ***(3 tilda: o’zbek, rus, ingliz)***

https://orcid.org/ **0000-0002-2100-3222**

Annotatsiya. 150-200 so’zdan iborat bo’lishi kerak. **(3 tilda: o’zbek, rus, ingliz)**

Kalit so’zlar: 8-10 ta. **(3 tilda: o’zbek, rus, ingliz)**

KIRISH. ВВЕДЕНИЕ (Introduction)

METODLAR. МЕТОДЫ (Methods)

NATIJALAR. MULOHAZA. РЕЗУЛЬТАТЫ (Result and Discussion) (ChIZMA, JADVALLAR bo’lishi shart)

Xulosa va tavsiyalar. ЗАКЛЮЧЕНИЕ (Conclusion)

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati. СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (References):

1. Nurjonov A.O. O‘spirinlarda kreativ fikrlashni rivojlantirishning psixologik omillari // Psixologiya. – 2025. – T. 3, № 2. – B. 45–53. – URL: https://journal.uz/article123.
2. Karimov A.A. Umumiy psixologiya. – Toshkent : O‘qituvchi, 2023. – 320 b.
3. Rasulov B.B. O‘smirlarda kreativ tafakkurni rivojlantirishning psixologik xususiyatlari : psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dis. – Buxoro, 2025. – 156 b.
4. Rasulov B.B. O‘smirlarda kreativ tafakkurni rivojlantirishning psixologik xususiyatlari : psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dis. avtoref. – Buxoro, 2025. – 28 b.
5. O‘zbekiston Respublikasining "Ta'lim to‘g‘risida"gi Qonuni. – 23.09.2020. – URL: https://lex.uz/docs/5013007 (murojaat qilingan sana: 06.07.2026).
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yoshlarni qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi Farmoni. – 19.11.2021. – URL: https://lex.uz/docs/5734621 (murojaat qilingan sana: 06.07.2026).
7. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ta'lim tizimini takomillashtirish to‘g‘risida"gi qarori. – 12.03.2022. – URL: https://lex.uz/docs/5901234 (murojaat qilingan sana: 06.07.2026).
8. Karimov A.A. Talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish usullari // Zamonaviy ta'lim. – 2024. – URL: https://journal.uz/article456.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy sayti. – URL: https://president.uz (murojaat qilingan sana: 06.07.2026).

DIQQAT: O’ZBEK TILIDAGI BARCHA YOZUVLAR LOTIN ALIFBOSIDA

Mundarija /Содержание/Contents

	Muallif va maqola nomi
5	**Axmedjanova Farida Djavairovna** A linguistic study of style in the waterfall by margaret drabble
10	**Haydarova Dilfuza Burxonovna** Yurak ishemik kasalligiga chalingan bemorlar hissiy holatiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psix-ologik omillar
15	**Sapayeva Gulbadan Kamiljanovna** Bolaning o'yin faoliyatiga tayyorligiga ta`sir etuvchi psixologik omillar
19	**Yusupxo'jayev Oxunjon Shuxrat o'g'li** Talabalarda refleksiv pozitsiyani rivojlantirish mezonlari, ko'rsatkichlari va darajalari
24	**Gaziyeva Nozima Shoirjon qizi** Oliy ta'limda innovatsion boshqaruv va nizolar profilaktikasi
28	**Achilova Shahlo Hayitboy qizi** Folklor janrlari orqali o'quvchilarni milliy urf-odatlarni qadrlashga o'rgatish metodikasi
33	**Нуридинова Дилинура Хамзаевна** Математические термины, используемые в народных загадках
41	**Sheranova Guzal Ravshanovna** Boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilimlarini mustahkamlash maqsadida ekskursiyalarni tashkil etish
46	**Kazakova Dilnoza Qobil qizi** Comparative analysis of experimental and traditional lesson results in vitagenized education for schoolchildren
50	**Erimmetova Nafisa Bahromovna** Virtual muhit ta'siri ostida yosh ota-onalarda yolg'izlik hissining shakllanishi va rivojlanishiga doir ijtimoiy-psixologik hamda etnopsixologik determinantlarning kompleks tahlili
56	**Usmonov Rahim Raxmonovich** Psixologik testlarda likert tipidagi shkalalarning psixometrik xususiyatlari va diagnostik imkoniyatlarini baholash (Dbq, Das Va Scl-90 Metodikalari Misolida)
67	**Mamanazarova Madina** Problems in the translation of dialect, jargon, and slang units
72	**Jurayeva L.** Immersiv texnologiyalarning ta'limdagi afzalliklari
76	**Achilova Dilnoza Kuldashevna** Fransuz va o'zbek tillaridagi harbiy realiyalar: qiyosiy va tarjimaviy tahlil
80	**Mambetaminov Nurlibay Mambetsapaevich** Boshlang'ich sinflarda nutq va tafakkur uyg'unligining metodik asoslari
85	**Qosimova Sarvinoz Baxtiyorovna** Raqamli axborot muhitida yoshlarning manipulyativ axborotlarni aniqlash va ularga qarshi psixologik himoya strategiyalarini takomillashtirish
90	**Mutalipova Feruzabonu Muxammatbek qizi** Kichik maktab yoshidagi bolalarda tajovvuzkorlik profilaktikasining integrative modeli ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish
94	**Temirov Navro'zbek Ulug'murot o'g'li** Jorj Oruell va Abdulhamid Cho'lpon ijodida erkinlik muommosining qiyosiy tahlili
99	**Azimova Maftuna Azizbekovna** Xorijiy til o'qitish metodikasida madaniy komponentni integratsiya qilishning zamonaviy usullari
104	**Djurayeva Shahlo G'ulom qizi, Izabela Dixon** Kirish konstruksiyalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari

109	**Baxtiyarova Fotimaxon** Astronomik terminologiyani raqamli lug‘at ko‘rinishida modellashtirishda ma‘lumotlar bazasini yaratish
115	**Abduqaxxorov Sardorbek Akramjon o‘g‘li** Ensiklopedik diskursda bilim bloklarining freym-ontologik shakllanishi va lingvokognitiv pasport modeli
120	**Axunov Muqimjon** Kriminal frazeologiya ingliz va o‘zbek tillarida: semantik, lingvokulturologik va kommunikativ-pragmatik xususiyatlar
125	**Qo‘chqarova Ozoda Abloqulovna** Ingliz va o‘zbek tillarida “yaxshilik va yomonlik” konseptual maydonining sathlararo qiyosiy tahlili
129	**Axunov Muqimjon** Ingliz va o‘zbek tillarida kriminal leksikografiya: ikki tilli lug‘at tuzishning nazariy-metodologik asoslari
136	**Nurboyeva Shohsanam Shamsiddin qizi** Internet qaramligi tushunchasining ilmiy-psixologik talqini
140	**Teshaboyev Akramjon Yuldashevich** Bo'lajak o'qituvchilarning refleksiv-diagnostik faoliyatini shakllantirishning psixologik-pedagogik shartlari
146	**Jabborova Musharrafxon Zafarbek qizi** Xorijiy talabalar moslashuvining konseptual asoslari va psixologik mexanizmlari
152	**Рауфов Охун Одил угли, Муродова Дилдора Арабовна** Тема тоски и разлуки в литературе эмиграции
155	**Polvonova Soxiba Anvar qizi** Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining pedagogik mahoratini rivojlantirishda zamonaviy ta’lim texnologiyalarining ahamiyati
160	**Махмудова Мафтунабону Мирхомидовна, Муродова Дилдора Арабовна** Неологизмы в современном русском языке: словообразовательные модели и доминирующие тенденции xxi века
164	**Salayeva Zuxrajon Kamiljanovna** Qirg‘iz adabiyotida zamonaviylik va yangilanish jarayonlari
167	**Abdalniyazova Aziza Davronbekovna** Tog‘ay murod romanlarida tarixiylik va obraz
170	**Burxanov Hamid Sayfutdinovich** “Ijtimoiy tarmoqlarning zamonaviy jurnalistikadagi o‘rni”
174	**Mamatxanov Nodirxon Sadriddin o‘g‘li** Boshqaruv kompetensiyalari namoyon bo‘lishining psixologik jins atributlari
179	**Alimardanova Sitora Ikrom qizi, To‘rayev Rasul Nortojiyevich** Inklyuziv ta’limda assistiv texnologiyalarning o‘rni: “power band” va “quvvat qo‘lqop” qurilmalarining amaliy samaradorligi
184	**Мирзажонова Элеонора Топволдиевна, Бобоева Феруза Носиржоновна** Развитие эмоционального интеллекта младших школьников в условиях образовательной среды
191	**Hayitova Sarvinoz Ochilovna** Maktabgacha ta’lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarining ijodkorligini rivojlantirishning ijodiy-pedagogik xususiyatlari
197	**Qurbonov Farrux Ergashevich** Umumiy o‘rta ta’limda o‘qituvchi va o‘quvchilarning intellektual kapitalini baholash jarayonini boshqarish mezonlari
203	**Шакенова Майгуль Тулегеновна, Ashurbayeva Rukiya Kaxxarovna** Эмодзи в структуре полимодального цифрового дискурса казнета

211	**Абдуллаев Кудрат Мирзатуллаевич** Социально-психологические механизмы вовлечённости молодёжи в массовые беспорядки В условиях цифровой коммуникации
217	**Islamova Sayara Sodikovna** O‘smirlik davrida prokrastinatsiyaning psixologik mexanizmlari
222	**Mustafoyeva Nodira Erkin qizi** Shekspir asarlarida antonomaziyalarning ijtimoiy obraz yaratishdagi o‘rni
228	**Nazarov Utkirbek Allamberdiyevich** Geologik terminosistemaning tarkibiy, kognitiv va diskursiv xususiyatlari
233	**Samatova Dilrabo Yusupovna** Jinoyatchi ayollarning ijtimoiy-psixologik portreti
237	**Saidova Nigora Olimovna** Neyrotexnologiyalar va ularning ta’limdagi imkoniyatlari
241	**Saitmurodova Malohat Boymurod qizi** Kelinlarning ijtimoiy rollari nomoyon bo’lishida shaxslararo munosabatlar va sotsial intellektning o’zaro bog’liqligi
245	**Saidaxmatova Gulchehra Abdurasul qizi, Ibodullayev Zarifboy Rajabovich, Polvanov Rasulbek Baxtiyorovich** Somatik kasalliklarda ruminatsiyaning depressiya va xavotir bilan bog‘liqligi hamda klinik-psixologik yondashuvlar
250	**Аъзамова Диёра Дильшодовна** Забытая цивилизация хорезма
256	**Olloberganova Fazilat Tangriberganovna** Kompetensiyaviy yondashuv asosida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish
263	**Bo’riyev Rashidbek O’ktamjonovich** Organik kimyo ta’limida real hayotiy muammolar asosida loyiha-tadqiqot faoliyatini tashkil etishning integrativ problem-based stem modeli (10-sinflar misolida)
274	**Primova Shaxzoda Shomurodovna** Kam ta’minlangan oilalarda ichki psixologik resurslarni anglash va faollashtirishda kognitiv terapiyaning samaradorligi
280	**Raximova Mo‘minaxon Zokirjonovna** Kasbiy ustanovkalar shakllanishida shaxsiy qiziqish, qobiliyat va qadriyatlarning o‘rni
285	**Narzullayeva Hurmatoy Shavkat qizi** Ma’rifat tushunchasini ifodalovchi birliklarning ideografik va konseptual lug‘atini yaratish tamoyillari
289	**Chuyanov Xurshid Uralovich** G‘alla yig‘ishtirish texnologiyalari va kombaynlar ishlashini animatsion matematik model-lashtirish asosida o‘qitish
296	**Fattoyeva Hanifa Rafqat Qizi** Bo’lajak ingliz tili o’qituvchilarining sotsiolingvistik kompetentligini mustaqil ta’lim jarayonida rivojlantirish texnologiyasi
301	**Хакимов Равшан** Методика анализа произведений мировой живописи в процессе изучения всемирной истории
305	**Yusupova Shahnoza Erkinjon qizi** Bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari
310	**Umarova Shohida Absalomovna** Migratsion jarayonlarda oilaviy qadriyatlarning o‘zgarishiga ta'sir etuvchi psixososial omillar

317	**Allanazarova Sadoqat Azimovna** Talabalarning lingvistik intellekti va leksik boyligi o‘rtasidagi empirik bog‘liqlik
321	**Lukmonova Salomat Gafurovna** Microlearning texnologiyasi asosida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida raqamli ta’li resurslaridan foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirish
324	**Тохтабаева Гулзода Умид кизи, Муродова Дильдора Арабовна** Образ женщины в поэзии французского символизма и русского серебряного века: сравни тельно-типологический анализ
328	**Raxmatova Dilfuza Axmedovna** Xiazm qofiya tashkil qiluvchi vosita sifatida
333	**Dehqonov Maxmud** Oila institutini mustahkamlashda milliy qadriyatlarning o‘rni
340	**Садуллаева Мохинур Заировна** Поэтика фантастического и гротескного в русской прозе новейшего времени (на приме творчества а. И. Абрамова и александра арго)
344	**Asqarov Anvarjon Rahimjon o‘g‘li** Maktabgacha yoshdagi bolalarda tafakkur jarayonlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalari va metodlari
351	**Odilbekov Mansurbek Maxmudjon o‘g‘li** Psychological characteristics and theoretical models of academic procrastination among university students
355	**Homidova Dilrabo Tolibovna** O‘smirlik yoshidagi o‘g‘il va qizlarning o‘ziga xos psixologik xususiyatlari
362	**Шойназарова Вазира Хошбоковна** Эффективность развития лексической компетенции с помощью новых подходов в преподавании английского языка.
372	**Sattarova Gulnoza Salim qizi** Muammoli ta'lim texnologiyasi asosida talabalarda refleksiv fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish
378	**Cho’liyev Isomiddin Ilxomovich** Ingliz tilini o'qitishning pedagogik-psixologik mezonlari
382	**Косимова Мафтуна Мухиддиновна, Мусаева Амина Караматовна** Трагизм и ирония в прозе м. Булгакова
385	**Niyazova Nilufar Farxadovna** Onkologik bemorlar hayot sifatini oshirishning psixologik mexanizmlari va psixokorreksion texnologiyalarini takomillashtirish
392	**Sabrina Kamolova Habibovna** O‘smirlarda tanqidiy fikrlash rivojlanishiga oilaviy muhitning ta’siri
399	**Muxtarov Otabek Shuxratjanovich** Uyushmagan yoshlarning ijtimoiy tarmoqlar va virtual olamga tobe'lik darajasini psixodiagnostika qilish
406	**Muydinov Tursunboy Fazliddin o‘g‘li** Dual ta’lim shaklida talabalar o‘z-o‘zini boshqarish mexanizmlarining empirik tahlili

BUXORO XALQARO UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI ILMIY-AMALIY JURNAL
№ 7-son, 2-qism 2026

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2023-yil 22-fevral № 064916-sonli guvohnoma bilan ro`yxatga olingan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi OAK Rayosatining 2023 yil 29 dekabrdagi 347-son qarori bilan 10.00.00 – filologiya, 13.00.00 – pedagogika, 19.00.00 – psixologiya fanlari bo'yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruruiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Журнал зарегистрирован Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан на основании свидетельства № 064916 от 22 февраля 2023 года.

Журнал включён в перечень обязательных научных изданий, в которых должны публиковаться основные результаты диссертационных исследований, решением Президиума ВАК при Министерстве высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан от 29 декабря 2023 года № 347 по следующим научным специальностям: 10.00.00 – филология, 13.00.00 – педагогика, 19.00.00 – психология.

Buxoro xalqaro universiteti
ilmiy axborotnomasi // ilmiy-amaliy jurnal. - Buxoro,
№ 7-son, 2-qism 2026-yil. 423 b.